

84927
K90

MIKOLA KWIŚ

2

поверните книгу на другое значащее герману.

МИКОЛА
КУЛІШ

МИКОЛА КУЛИШ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

2

П'ЄСИ, СТАТТІ,
ВИСТУПИ, ДОКУМЕНТИ,
ЛИСТИ, СПОГАДИ
ПРО ПИСЬМЕННИКА

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1990

ББК 84Ук7+83.3Ук7
К90

У другому томі — п'єси «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Маклена Граса» (дві останні — в нових варіантах), статті, виступи, автобіографія та уривки з записника Миколи Куліша, а також його листи до І. Дніпровського, П. Зенкевича, А. Любченка, І. Кочерги, О. Корнеєвої-Маслової та до дружини — А. Кулиш. Завершують том її спогади про письменника.

Во втором томе — пьесы «Народный Малахий», «Мина Мазайло», «Патетическая соната», «Маклена Граса» (две последние — в новых вариантах), статьи, выступления, автобиография и отрывки из записной книжки Микола Кулиша, а также его письма к И. Днепро-скому, П. Зенкевичу, А. Любченко, И. Кочерге, О. Корнеевой-Масловой и к жене — А. Кулиш. Завершают том ее воспоминания о писателе.

Упорядкування, підготовка текстів, коментар *Л. С. Танюка*

Рецензент *Д. Т. Вакуленко*

Редактор *Н. В. Мельниц*

К $\frac{4702640203-121}{M205(04)-90}$ 121.90

ISBN 5-308-00654-7 (т. 2)

ISBN 5-308-00655-5

© Упорядкування,
підготовка текстів,
коментар. Л. С. Танюк, 1990 р.
© Художнє оформлення. Е. Ю. Щепиш,
1990 р.

НАРОДНИЙ МАХІЙ

ТРАГЕДІЙНЕ

ПЕРША ДІЯ

1

Заплакала, затужила у своєму домі (на Міщанській вулиці, № 37) мадам Стаканчиха Тарасовна:

— Ой, хто скаже, хто ж розкаже, чи ти, доню, чи ти, пташко, а чи ти, матінко божа, куди він, у яку стороньку тікає та на кого ж мене, бідну, покида-а-є?..

Похнюпилась канарка в клітці. Посмутнів образ божої матері. Мовчать. Тільки дочка середульша біля матері впада:

- Мамонько!
- Не перебивай!
- Випийте, люба...
- Що це?
- Валер'янові краплі.
- Геть, одчепися! Хіба можна таку драму в серці та валер'янкою впинити... Дай мені отрути!
- Сіли б ви краще од вікна, абощо.
- А то що?
- Люди ж проходять повз вікон...
- Товченого скла дай, я втруюся!..
- Сусіди ж он бачать і чують.
- Хай бачать! Хай чують! Як друзі,— хай пожаліють, а вороги,— хай ізрадіють, що драма така в нас у домі, що муж мій законний тіка-а-є...

2

Увійшла старша дочка. Середульша до неї:

- Покликала хрещеного?
- Ідуть.

Т а р а с о в н а
(так і скинулась)

- Де він, далеко?
- Зараз увійдуть.
- Де, питаю?
- Та кажу ж вам, мамонько, зараз... Заскочили в одне місце, заслабли на шлунок...

Т а р а с о в н а
(утерлась)

- А господи, так би й сказала відразу. Та чи прибрано ж там?
- Я мила учора.

С е р е д у л ь ш а
(до старшої)

- Ти ж сказала хрещеному, що папонька побіг вже по паспорт?
- Аякже.
- А він що?
- Сказали, що вже знають про це.

Т а р а с о в н а

- А басів із церкви покликала?
- Любуня ж побігла.
- А горілки басам?
- Вона й горілки купить.
- Піди ж, моя доню, та наріж цибулі дрібненько, редьки, олією помасти на закуску людям.

С т а р ш а
(так і пирснула)

- Все я, та я! І по хрещеного, і по басів, і цибулю криши. А вона он стоїть, ізгорнувши ручки...

С е р е д у л ь ш а

- А хто квіти полив, як не я? А хто з валер'янкою, як не я? Повилазило?

Ущипнули одна одну, щоб мати не бачила.

- Ой!
- Ой-ой!

Тарасовна

— Ой помру я і ще раз помру з такими доченьками, що вже темно в очах і сонце зробилося чорним, а вони ж того горя ще додають... Дайте мені карти! Ще раз кину на його... Ще раз, та й годі. *(Кинула на карти. Глянула. За серце взялася).*

— Ой, знову дорога кладеться!..

Дочки

— Та певже ж, невже, мамонько мила?

— Хіба повилазило? Червоная шістка?

А в Тарасовни жах в очах глибокий, містичний:

— Ворожу, ворожу — і все оця карта... А тут іще й сон: дорога у полі й місяць щербатий, що вже смутний, а що блідий... Немов би тіка, покотився за землю. А я стою при дорозі, як тінь та самотня... Це ж батько наш, місяць отой, чує душенька — втече він, поко-о-титься, загине в доро-о-зі...

Дочки

— Мамонько, цитьте!..

— Сусіди йдуть.

Тарасовна

— Годі мовчати, бо вже ж намовчалась! І критися годі! Хай знають усі, яка в домі й у серці драма...

3

Увійшли сусіди, тихо й поважно, як і годиться заходити про такий случай. Стали. То дочки обидві, як ті ластівки до матері:

— Може, вам, мамонько, компреса накласти?

— Може б, ви, мамонько, лягли та спочили?

Сусіди

(Зітхнули. Покивали головами. І як годиться про такий случай, сказали філософічно)

— А вже, мабуть, спочинемо в комхоза на дачі *(на кладовищі).*

— Отам уже виспимось вволю.

— Здрастуйте, Тарасовно!

Т а р а с о в н а

(Ледве, через силу підвелась. Привіталася)

— Сідайте, сусідоньки. Хоч і хвора я, хоч і драма в домі, а прося — сідайте. *(Дала середульшій хусточку)*. Дай мені другу хусточку!

С е р е д у л ь ш а

— Мокра ж, як хлющ... Хіба ж отак можна плакати, мамонько?

С у с і д и

(на таке питання всміхнулись, примовивши)

— Гм... А чому й ні?

— Питає.

— Сказано — молоде, зелене...

Т а р а с о в н а

— Не так себе жалько, як їх, моїх діток: що 'дне не спить — мамо, каже, не можу, друге не спить, плаче у подушку тихо, третя, Любуня, як тинь, біля мене всю ніч вистоює... А батькові байдуже: тіка-а-є...

С у с і д и

— Та невже Малахій Минович, сказати би, вже при літах, та на таке діло пустився? Просто не віриться.

Т а р а с о в н а

— Вже у дорогу склався, ось: ціпочок, торбина з су-харями.

С т а р ш а

— Самі й сушили.

Т а р а с о в н а

— Потайки сушив... Оце побіг до виконкому совіцько-го пашпорта брати... Сьогодні й тіка.

С у с і д и

— Та куди, хоч і не годиться закудикувати, куди, Та-расовно!

— Не питайте!

С т а р ш а

— Не кажуть.

Тарасовна

— Не каже, сусідоньки милі. Вже й кум питав, вже й на молебень давала, вже й п'яним напували — не каже...

Сусіди

(ще більше здивувались)

— Гм... Воно справді — ціпочок. І торбина. Це так, як на прощу йдуть... А може, він говіти налагодився, до ікони якої, абощо?

Тарасовна

— Де вже йому до ікони, коли сюприз такий викинув, що паски заборонив був пекти...

— Та що ви кажете?

— Свиням... Крашанок накрасила сито, дак він сви-ням... Семий годок отак — нема в домі порадоньки, супокою, семий заступає, а він ще й з дому тіка-а-е... *(Та й заголосила)*.

Дочки

— Ой, ой, мамонько, ой!..

Сусіди

— Та що ви, Тарасовно! Стямтеся! Мов по мертвому, Хіба ж так можна?

Тарасовна

— Не можу, сусідоньки, до тьми прийти. Лучче б йому вмерти. Щоб я його на той світ виряджала, як оце він тіка не знать і куди... Бо до мертвого хоч порадитися підеш, на хрест той похилишся та й виплачеш горе, а як втече він, куди мені йти? Де його шукати? По яких світах, у яких дорогах... Ні мертвого, ні живого не видно...

Сусіди

(Вже й їх пройняло. У хустки та в фартухи ськаючись)

— Така ж драма, така драма, що й кіна не треба!.. *(По паузі)*. Хоч скажіть, коли це сталося з ним, з чого й як?

Дочки

(так і сипнули)

— Ще з тої пори, як салдати паркан наш спалили...

— Неправда! Як куля ударила в сіни...

— Я розкажу!

— Я!

Тарасовна
(впинила дочок)

— Про мужа ніхто краще не розкаже, як законная жона,— тільки я... Ластівкою, ластівкою, сусідоньки, ху-тенько, бо сьогодні ж будень... Ще як почалась ота революція, як почалась, як почалася...

Дочки

- Салдати...
- Не перебивай, ідіотко!
- ...паркан наш спалили.

Сусіди

- У нас тоді свиней покололи красноголові македони.

Тарасовна й дочки
(навивпередки)

— З тої пори й почалось, сусідоньки. Попервах Мала-сик пив воду нишком...

— У папоньки аж цокотіли...

— Не перебивай, бо 'дна я бачила... Три дочки, три ді-вуді в домі, а ніхто, 'пріч мене, не бачив, як пив воду мій Маласик і як в його цокотіли зуби...

— ...І в мене цокотіли, мамонько...

— Брешеш! Ти й в революцію спала. То Любуня свої зубки зціплювала, бідна, щоб не заплакати од рево-люції...

— ...Ми всі зціплювали.

— Мовчи!.. А вночі перед світом, сусідоньки, як уже й революція засинала, ми, збившись докупки, плакали, плакали й плакали...

Сусіди
(розтривожились)

- Ударила революція, всіх чисто ж вона вдарила!

Тарасовна

- А найдужче мене і за що? За віщо?

Дочки
(як горохом)

- Отоді як...
- Не перебивай.
- ...було вбито начальника пошти...

Тарасовна

— Мовчи! Отоді, як було вбито начальника пошти, Маласик затрусивсь, затрептів і замурувавсь у чулані...

Сусіди

— Га? Що?

Дочки

— Папонька...

— Замурувавсь...

— ...а двері замазали.

Тарасовна

— Два роки висидів.

Сусіди

(аж повставали)

— Та що ви кажете!

— Два роки в чулані?

Тарасовна

— Тож подумайте, яка мука була мовчати... Мовчала я й вони мовчали, мов у рот води понабирали.

Сусіди

(скинулись очима)

— То виходить, що Малахій Минович і не їздив, як казали, на село до брата?

— Ні, ні... Аж тепер одкриюсь, сусідоньки, аж тепер усю правду скажу...

— І не служив там?

— Ні й ще раз ні! Тільки бог знав, що Маласик замуруваний сидить, тільки бог, та ще я, та ще дівоньки, та ще кум...

Сусіди

(досадно стало, що як же це вони не дізналися про це)

— Ну, хто пойме віри!.. От драма... Тож нам чулося вночі... Та куди ж він, простіть на слові, до вітру ходив?

Середульша

— У віконечко.

Тарасовна

— Цить!.. У потайне віконечко, в горшочок...

Сусіди

— Це в той, що полуплений?..

Тарасовна

— У той саме... Ще як Любунєю ходила, то купила.

Сусіди

(звели плечима)

— Хм... То ж щоранку дивишся...

— Горшок на паркані... А й не туди, що то ж Малахій Минович у чулані замурований...

— Сидить...

Тарасовна

— Вже як зайшла непа... Пам'ятаєте, сусідоньки, ку-мові дозволили торгувати іконами?

— Аякже! Вперше за всю революцію ладану купили...

Середульша

— Аж тоді папочка розмурувався...

Тарасовна

— Цить!.. І краще б він замурований довіку сидів, як тепер, книжок большевицьких начитавшись, із дому ті-ка-а-а...

4

Тут убігла Любуня, молодша дочка. Кошика додолу, руки до серця:

— Ви тут плачете, ви тут тужите, а не знаєте, що вже папонька з виконкому вийшли.

Йокнула Тарасовна.

Мене поцілували, а самі раді та веселі...

Тарасовна

— Пашпорта узяв?

— Не знаю... Пішли до начраймила. А я в церкву за-скочила, мамонько, навколішки впала, помолилася: бо-же, кажу, боже, не дай мені щастя-долі, тільки дай, щоб папонька вдома zostалися! Підлогу поцілувала (а сама плаче та показує, як вона це робила). Чи гаразд, що я так зробила, мамонько?

Т а р а с о в н я

- Гаразд, моя доню... А баси? Баси?
— Зараз прийдуть.

С у с і д и

- Молебня найняли, чи що?

Л ю б у н я

— Ні, це хрещений казали покликати баса й тенора з хору, щоб папоньку співами впинити... Ой, я й забула!.. Мамонько! Мокій Якович сказав, що найбільш любить папонька не «милость мира», а «вскую мя отринув еси»...

Т а р а с о в н я
(заметушилась)

— Так про це ж зараз треба хрещеному... (До старшої). Біжи нагукай!

С т а р ш а

- Та як же їх нагукаєш, коли вони... заскочили!

5

*Та й прикусила язика, бо повагом увіходив к у м.
Знесилений.*

Т а р а с о в н я
(як до бога)

— Хіба ж можна так довго... коли таке горе, таке горе, куме!

К у м
(не пускаючи руки з живота)

— Спокійно!.. На крилах прилетів би, кумо, коли ж чуєте. (І по паузі, як всі дослухатися стали, додав). Чуєте, як булькотить?.. Ху... Так, каєте, тіка?

Т а р а с о в н я

- Вже вийшов з виконкому.

К у м
(авторитетно)

- Знаю.

Л ю б у н я

- Мене поцілували, а самі раді та веселі.

К у м
(авторитетніше)

— І про це знаю.

Т а р а с о в н а
— Подавсь до начраймила.

К у м
(непереможно авторитетно)
— І це мені не секрет.

Т а р а с о в н а
— То за що ж, куме, така мені драма? За віщо?

К у м
(глибокодумно показав угору пальцем)
— Тільки той знає.

С у с і д и
(примовились)
— А правда, правда... Тільки той знає, за віщо.

К у м
(до сусід)
— Здоровенькі були!

С у с і д и
— Здрастуйте й вам!

К у м
— От яких мук зазнаєм. Тіка од нас кум, а куди — то й сам, ма'ть, не зна.

Т а р а с о в н а
— Карти в одну душу — дорога.

К у м
— Знаю й про це і кажу: хай вже на гробки дорога йому ляже, тільки не туди...

Т а р а с о в н а, дочки й сусіди
— Господи, куди? Куди, хрещений? Куди?

К у м

(до клітки. Журно похитав головою)

— Здрастуй, пташонько! Сумуєш? Печалуєшся й ти, що тіка твій хазяїн? (Обернувся до сусід). Не дурно ж у пісні співається: «канареечка так жалібно поють»... (Тоді став драматичний весь і возговорив). Слухайте, кумо, і ви, хрещениці, й ви, сусіди! Довідався оце я, що виконком не в силах заборонити кумові нашому тікати...

Т а р а с о в н а

(хитнулась. Тоді до кума, до всіх)

— Дзвенить... в ухах... тонюсінько ж отак дзвенить...

К у м

(побачив, що Любуня якось чудно дивиться, не рухається — до неї)

— А ти ще держишся, хрещенице?

Л ю б у н я

— Як була революція, хрещений, то всі пили воду й цокотіли зубами... Одна я отак стояла і всю революцію як «страсті» вистояла. Тільки отут (показала на щелепи) боліло... А тепер тут болить (на щелепи), і тут болить (взялася за серце), і в колінках болить, болить...

К у м

— І навіть начраймил сказав мені, еге... Нема, ка, в Радянської влади такого закону, щоб забороняв тікати з дому, тим паче, ка, немалолітньому вашому кумові.

Т а р а с о в н а, дочки, сусіди

- Куме! Що ж тепер робити?
- Хрещений, порадьте!
- Така ж драма, така драма!

К у м

— Спокійно!.. От тепер ви вповні зрозуміли, од чого живіт, нерви і все чисто в світі... Через кума!.. Басів покликали?

Л ю б у н я

— Зараз, сказали.

К у м

— Слухайте ж ще раз!.. Спокійно — себто, не плакати, тим паче в непритоміє не падати, аж поки не скажу — це раз...

С у с і д и

— Слухайте! Слухайте!

К у м

— Канарку сюди! Ближче до столу!.. Отак... Засвітить лампадика!

Т а р а с о в н а й д о ч к и

— Розіб'є, куме!

— Папонька вже не вірять у лампадик,

К у м

— А я кажу — засвітить!.. Ладан є?

Т а р а с о в н а

— Є... Отам достань, доню, отам на божниці!..

К у м

— Накадіть, щоб на нерви йому вдарило. То дарма, що сьогодні він проти релігії. 27 год людина любила канарок, щоб ладаном пахло, у співах церковних кохалась — і щоб даром оце все минулось йому? Це — два...

С у с і д и

(хитали, вихитували головами)

— А так, так!

— Авжеж, так!

К у м

— От що,— которую курку найбільш любив кум?

Т а р а с о в н а

— Жовтяву, золотий чубок.

К у м

— Убийте жовтяву!

Т а р а с о в н а

— Та що ви, куме! Таку курку!..

К у м

— Уб'ить, кажу! І хай прибіжить котора з дівчат... Ну, от ти, Любуню!.. Ні, ти гратимеш на фісгармонії... Ти, Віруню!.. Прибіжи з куркою й кричи, що немов сусіда Тухля убив курку кийком по голові...

Т а р а с о в н а

— Це ж курка — нема ціни, куме.

К у м

— Отут-то й воно! Уб'ить кілком, щоб око вискочило, щоб розтривожився він!.. Може, бог дасть, почне позиватись за курку, як колись до війни позивавсь він три роки за півня...

С у с і д и

— А справді — це спосіб розумний... Біжи котора.

Т а р а с о в н а

— Вірунько, біжи!

В с і

(разом на Віруню і сама вона на себе)

— Біжи, біжи! *(Побігла)*.

К у м

— Це — тільки три... Чотири, спокійно, — я оце йшов і на природу дивився... І знаєте, що я помітив *(по паузі)*. Помітив, що вже й природа не та, що за старого режиму була *(по паузі)*. А чого так?.. А того, що полсували комуністи й природу... Отак запитаннями самими заплутаю кума — не втече... Недавно в райсельбуді центральний оратор виступав, дак я його запитаннями, немов каміннями отак... От і баци.

6

*Тільки хористи у двері, а вже кожне їм дорогу дав.
Тенор, заїка, привітавшись, як почав:*

— Чу-чу-чув, що...

Та, спасибі, бас підхопив:

— Тікають Малахій Минович?

К у м

— Не так тяжко було б, якби він помер добровільно, навіть сьогодні. Сорок сім років, подумайте, сім'я, честь честю, і тут тобі на! — тіка.

Тенор і бас
(здивувалися)

— А ку-ку-ку...

— Куди, інтересно, тіка?

К у м

— Іду, каже, куме. Куди, питаюся? Послі, ка, одкриюся.

Тенор і бас

— Чу-чу-чудно!

— Чудно!

К у м

— Заболіло, защеміло мені серце, немов кропивою він ударив. Все життя приятелювали, сказати би, в серці одне в одного ночували, і от тобі на! — тіка, і от тобі на! — сьогодні тіка.

Тенор

— А чи-чи не краще на його подіє— ра-ра... (заспівав).
«Разбойника благородного во єдинім часе...»

К у м

— Ні, ні! Тільки «милость мира» Дехтярьова! Милость мира найбільш він вподобав. Рибу, було, ловимо, а він «милость мира» тихенько співа. Сам казав — умліваю, ка, видіння божественні бачу, як зачую цей спів...

7

Старша
(на дверях)

— Папонька!.. Папонька йдуть!

Знялася тривога. Зарухались всі:

— Далеко?

— До двору доходять.

— Куме! Як же тепер?

— Може, починати? (бас).

— До-соль-мі-до! (тенор).

До кума всі обернулись. А він рукою, як булавою:

— Спокійної Я тоді знак покажу... Курку ж убийте!
Кадильницю винесіть!..

8

*Увійшов М а л а х і й. Став на порозі. Тиша. Тільки
шелест очей.*

К у м

— Чого, куме, став у порога?.. Хіба не впізнав? Це ж
друзі твої посходились, зачувши, що ти сьогодні тікаєш.

М а л а х і й

(очі замріяні, з порога зійшов)

— Не тікаю, а йду.

К у м

— Це все одно — тікаєш.

М а л а х і й

— Ой, як ми не втямимо, навіть ще не бачимо, — яких
прав, яких прав надавала революція людині Істинно
потрібні оновлені очі, щоб бачити їх.

— Це ж до чого, куме, хоч і знаю я?

— Хотів заборонити мені йти у подорож... А ще нач-
раймил. Він, як і ти, куме, не втямить, що право на ве-
лику подорож дала мені революція...

— Так ти, значиться, йдеш?

— Іду, куме! Іду, друзі мої!

— Куди?

— Куди?.. У голубую даль.

С у с і д и

(як очерет об вітру — ш-ш-ш)

— Куди він сказав? Куди? Як?

К у м

(ударив Малахія очима)

— Не шуткуючи скажи, куди?

Т а р а с о в н а

— Люди ж прийшли на проводи, хоч їм скажи —
куди?

М а л а х і й
(повінь мрійна в очах)

— Ах, куме, і ви, друзі! Якби ви знали — немов музику чую і справді бачу голубую даль. Який восторг! Іду!.. Між іншим, погасить лампадик!

К у м

— Невже лампадик заважа тобі тікати.

М а л а х і й

— Не мені, а вам заважа він втікати з полону релігійного. Погасить!.. Скоро вже місяць стане непотрібний — електрика ж! А ви з лампадиком...

К у м

— Запитання!

М а л а х і й

— І ладаном пахне... Як посміли кадити! Одчинить вікно!

Зворухнулась була Тарасовна, та кум її поглядом спитив. Помітивши це, Малахій сам одчинив вікно, погасив лампадика.

К у м

— Спокійно! Запитання маю...

М а л а х і й

— Будь ласка.

— Тільки спокійно! Ти, куме, за соціалізм?

— Так.

— І навіть за кооперацію?

— А ти за лампадик?

— Спокійно! Раз я питаю, то прошу одповісти.

— Будь ласка, питай!

— Як ти можеш за соціалізм, тим паче за кооперацію стати, коли вся вона до останнього гудзика фальшива?

— Себто?

— Спокійно! Чому я набрав в епі радянської матерії й місяць не поносив, як вона полиняла, розлізлась, і це факт, як двічі два?

С у с і д и

— А правда! Голубого набереш на косинку чи там на прапор, гульк — а воно вже полиняло, аж біле.

М а л а х і й
(усміхнувся)

— Далі!

К у м

— Чому жінка купила радянського гребінця, нарочито з найкращого сорту, і хоч би сама чесалася, а то ж... (повернувся до всіх, як до свідків). Нінонька, дитя неповинне, ще й волоссячко, як льон (закивали всі головами — мовляв, знаєм). То чому, я питаю, з гребінця зразу аж три зубці випало, і це теж факт?

— Три зубці. Далі!

— Чому нитки гнилі, а панчохи на третій день рвуться, чом у бані не так чисто, як колись було? і лікаря не докличешся, хоч тричі помирай?

— Панчохи і баня. Далі!

К у м

(голосом гучним, як трибун)

— І чому вже третій рік, як весни нема, а все якесь недоуміння в природі: холодно, навіть сніг, і раптом — трах, бах, як у бані на вишній полиці!.. І це хіба не факт, скажеш?

Б а с і тенор

— Факт!

— Факт!

С у с і д и

— А факт!

— Авжеж, факт.

М а л а х і й

— Все?

К у м

— Нехай буде все, хоч таких запитань маю я мільйон.

М а л а х і й
(повінь в очах)

— Скажіть мені, чому я, ти, куме, всі ми до революції думати боялись, а тепер я думаю про все, про все?

К у м

(одійшов до канарки)

— Далі!

М а л а х і й

— Скажи, чому я мріяти боявся, хоч і мануло взяти торбинку, ціпок і пойти, пойти отак в далечинь,— я гнав тії мрії, а тепер... вільно беру ціпочок в руки, сухарів у торбу і йду...

К у м
(ущипливо)

— Тікаєш. Далі!

М а л а х і й

— Скажи, чому я трепетав начальства, на службі, вдома навшпінських ходив (заходів навшпінських).— Отак, отак... Мухам дорогу давав, а тепер (глянув чудно якимось на всіх) пишу листи до раднаркомів України і маю відповідь (вийняв листа, урочисто підніс голос). Прочитай! (Прочитав). «УсСеРсР, Управління Ради Народних Комісарів, Харків, дата, номер. На ваші запитання канцелярія РНК повідомляє, що ваші проекти та листи одержано й передано до НКО та НКОЗ...» Який восторг! РНК України, Олімп пролетарської мудрості й сили, сповіщає мене, колишнього поштальйона, що мої проекти одержано... (Трошки велично). Мої проекти! От куди я йду. А на всі твої запитання, куме, є відповідь у моїх проектах. Як тільки їх буде розглянуто й ухвалено, тоді ти, куме, і всі ви, всі одержите всяку відповідь негайно. Негайно, кажу, і зараз рушаю. Любуню! Дай мені в дорогу сорочку й підштаники!

К у м

— Куме! Не ходи!

М а л а х і й

— Невже ж ти не зрозумів? Проекти передано на попередній розгляд... Невкоснительно треба поспішатись, боюсь-бо, що дещо в проектах наркоми не зрозуміють і потрібні будуть пояснення... Сорочку й підштаники! (Та й вийшов у другу кімнатку).

Принишкли всі.

Т а р а с о в н а
(зашепотіла помертвілими губами)

— Матінко божа! Куме! Сусідоньки! Рятуйте!.. Прочитай вас — рятуйте!.. Не пускайте, благаю!..

К у м

— Спокійно!.. Оdkрився... Так ось воно що! Тож він цілісінький рік щось писав уночі й на марки у мене позичав...

Л ю б у н я

(*вхопилась за матір*)

— Ой, мамонько! Хрещений! Страшно! Сьогодні, у церкві молившись, відчула — немов духом холодним подуло на мене... Глянула — в божих очах сум і тінь неминущого... Тінь неминущого.

Т а р а с о в н я

— Скинулось серце! Чую і я, що на смертну путь іде він...

К у м

— Спокійно! До ВеЦеКа, до РеНеКа возноситься. Вже гордість у голову вдарила, а ми раби і немов дурні... І це най кум! Ні! Не пустю! Не я буду, богом присягаюсь, як не поверну його назад. З дороги верну. Сам до ВеЦеКа вдарюся!.. От що: зараз, як вийде, я промову скажу, а ви, Мокій Яковичу, почніть «Милость мира»...

Т е н о р

(*так і кинувся*)

— До-до, соль, мі, до-до. Любо Малахіївно! На-ду-ду-ну! Ставайте до фісгармонії...

К у м

(*рукою, знов як булавою*)

— Спокійно! Не зразу, кажу! Порядок даю: перше — я промову скажу, далі канарка, «Милость мира», сльози і курка. Глядіть лишень не збийтесь! Я знак покажу.

Кожне пошепки собі повторило:

— Промова, канарка, «Милость мира», сльози і курка.

9

Увійшов М а л а х і й, готовий в путь. Кум заступив йому дорогу:

— Ти справді йдеш, куме?

— Іду, куме.

К у м

(глянув на всіх. Тихо)

— Промова. *(Голосно)*. Слухай, Малахіє,— не тільки ти, а всі, хто в домі сему сущі! Гадалося нам, що доживеш ти безмалахольно свого віку і сконання життя вчиниш на руках у нас, у друзів, і ми за труною твоєю підемо, співаючи: «Святий боже, безсмертний, помилуй нас...» Дайте води! *(Випив, тяжко зітхнув)*. Спокійно! Гадалося, що цю промову скажу я над труною твоєю, або ти над моєю, бо це ж однаково, а вийшло не так. Не ту путь ти собі избрав і зрадив релігію, закон, жону, і діток, і нас, друзів та кумів твоїх... І куди ото ти взагалі йдеш, подумай тільки!.. Випийте води, Тарасовно!

Т а р а с о в н а

(випила води. Ледве вимовила)

— Я ж не виживу сама, помру я, Маласику...

Ще хтось хотів випити води, та кум, строго зиркнувши, графина заткнув.

К у м

— Та не вірю я, не вірю, що підеш ти на темну путь, бо хто ж, як не ти, найвірніший християнин був і на клиросі 27 год виспівав, а що вже святое письмо, то до букочки знаєш! Не йди! Тебе просить церковна громада, обрати на голову хочуть, і це факт...

Б а с, тенор, сусіди

— Фактично так, бо в неділю й збори!

К у м

— Як ідеш, то оглянься, подивись, як сумує жона твоя та й доньки похилились, немов вербиноньки над ставом у степу... Ти глянь, канарка — і та засумувала!

М а л а х і й

(підійшов до клітки. Замисливсь. Затаїли всі дух. Зняв клітку)

— Отак і я сидів, отак у клітці життя свого найкращі роки *(до вікна та й пустив канарку)*. Лети, пташко, і ти в голубую даль. *(Повернувся до всіх)*. Прощавайте!

К у м

(показавши знак тенорові, до Малахія)

— Куме, не ходи, бо загинеш!

М а л а х і й

— Хай і загину!

— Заради чого, куме?

— Заради вищої мети.

Любуня заграла на фісгармонію, тенор руками, як крилами, махнув і залунало: «Милость мира жертву хваленія» (Дехтярьова). Малахій спинився, хотів щось промовити, та бас не дав: покрит усі голоси й фісгармонію, аж жили на шиї набрякли — вивів: «Імами ко Господу».

М а л а х і й

(болісно усміхнувшись, до кума)

— От і повимітав з душі павутиння релігії, а не знаю, чого мене спів цей так чудно тривожить...

Хор далі: «Достойно і праведно всть поклонятися Отцу, і Сину, і Святому Духу, Тройце єдиносущней і нераздельней...»

М а л а х і й

— Ще малим, пам'ятаю, на зелені у церкві святки, як співали це, уздрілось мені, немов за нашим містечком бог зійшов на землю, в царині ходить і кадить... Такий собі дідок сивенький у білій одежі, а очі сумні... Кадить на жито, на квіти, на всю Україну... (До сусід, до кума). Чуєте, бринить кадило і співають жайворонки.

К у м

— У неділю, куме, в церкві співатимуть оце «Милость мира» хіба так! Зоставайся з нами! (Узяв Малахія за руку, налагодивсь вже торбинку з нього зняти).

М а л а х і й

(раптом зчужся)

— Пустити!.. Геть спів цей отруйний! Замовчіть!

К у м

(рукою)

— Співайте!

М а л а х і й

— А-а, це ти вмисне хористів церковних накликав, щоб мене співом оцим та ладаном знов отруїти. Так не вдасться тобі це зробити! Бо дивіться — підходить до старенького бога хтось в червоному, лиця не видно і кида гранату.

Хор гримнув: «Свят, свят, свят господь Саваоф ісполнь небо і земля слави твоєя...»

Чуєте грім? Огонь і грім на квітчастих степах українських... Кришиться, дивіться, пада розбитее небо, он сорок мучеників сторч головою, Христос і Магомет, Адам і Апокаліпсис раком летять... І сузір'я Рака й Козерога в пух і прах... *(Заспівав щосили)*. «Чуеш, сурми загралі...» Сурми революції чую. Бачу даль голубого соціалізму. Іду! *(До жінки)*. Будь здорова і щаслива, старенька...

Т а р а с о в н а (заридала)

— Не йди, Маласику, бо вмру я отут!.. Прийде, прийде журба горбата та й сядеть в головах вночі... Засушить, задавить...

10

Раптом ускочила старша дочка з убитою куркою:

— Мамонько! Папонько! Курку нашу вбито!

Тиша нависла.

К у м

— Яку?

— Жовтяву ось, золотий чубок...

М а л а х і й (взяв курку. Обдивився)

— Хто вбив?

Д о ч к а

— Тухля Василь Іванович. Кийком у голову влучив...

К у м (до Малахія)

— Що, куме! Ще й з двору не вийшов, а вже вороги твої дибки пішли. То я б, тобою будши, не подарував цього Тухлі довіку. Зараз би по міліцію і на суд...

Сусіди

— Авжеж, на суд треба!

Тарасовна

— Це ж золото, а не курка. Пам'ятаєш, Маласику, як ти її ще курчатком пшоняною кашкою годував, а воно попоїсть та на плечі хур-хур.

Кум

(побачив, що Малахій замислився)

— Кличте міліцію! Я за свідка буду. Люди добрі! Подивіться, яке варварство! Вбито неповинну курку, і за що?

Малахій

— Так. Це варварство.

Кум

— То клич міліцію протокола писати!

Малахій

— Ні, не треба... Протоколами зла не зруйнуєш і соціалізму не збудуєш. Цей злочин ще раз переконає мене, щоб я негайно поспішив до раднаркомів, щоб прискорити ухвалу моїх проектів... Бо головне ж тепер — реформа людини, і саме про це проекти я склав... Іду!

Кум

(уже й він розгубився)

— Куме, не йди! Пам'ятаєш, як ще школярами крашанки ми їли у страсну п'ятницю.

Малахій картузика на голову натяг.

Не йди, бо вдарю!..

Любуня впала перед батьком навколішки. Очима самими просила.

Малахій

— Зворушили мене, розхвилювали... Та не можу, до-ню, не можу, куме, зостатися, бо в сто крат дужче зворушений і потрясений я од революції.

Т а р а с о в н а

(тим часом примчала із кухні солодку бабку)

— Маласику! Ось я бабку тобі улюблену спекла... Не йди, Маласику! Така вже ж вийшла пуховита, запашна... І зірка, ось глянь, п'ятикутна з озюминок...

Ще тричі хитнувшись, пішов Малахій. Через силу ступав, немов видирався з болота. За порогом хода його стала вільніша. Випала бабка. Підогнулись ноги в Тарасовни.

Припала вона до розбитої миски.

С у с і д и

— І миска розбилась...

Т а р а с о в н а

— Не миска, сусідоньки,— це жисть моя розбилася...

Заплакала тихо і тяжко. Доньки помліли. Любуня, мов статуя та,— скаменіла. Кум, одчинивши двері, дивився услід. І, як очерет той вечірньої пори, шелестіли сусіди:

— От уже драма! От вже коли виплакаться можна уволю!..

ДРУГА ДІЯ

1

Задзвонили телефони в РНК УеСеРеР — то жалілись коменданги, що їм клопіт робить Малахій Стаканчик:

— Черговий секретар РНК? Дзвонить комендатура. Просимо директиви, товаришу, що ж робити з Малахієм Стаканчиком? Та з отим боженільним, що проекти пише. Третій тиждень ходить, день у день. І нехай би сам, а то ж узявсь других водити. Кого? Та, наприклад, хтось побивсь із жінкою, він того привів, хтось когось налаяв, він обох притяг, п'яний десь мочивсь в провулку, він і того ублагав прийти. Вимагав негайної на них реформи... Слухаю! Так. Так. Так. А як не послухається, то що тоді? *(Кинув трубку).* Оце директива!

Другий

— Що сказав?

Перший

— «Тактовно й обережно порадьте, каже, старому, щоб вернувся додому. До ОВК написано, щоб було дано йому посаду...» Не допоможе бабі й кадило, коли бабу сказило!

Другий

— Ти думаєш — він божевільний?

Перший

— Коли він не божевільний, то тоді ти або я божевільний, інакше не може бути.

Другий

— Ет... просто чудій!

Перший

— А його проекти?

Другий

— І божевільного мало. Я чув, казали в РНК — просто наколотив чоловічок гороху з капустою, оливи з мухами, намішав Біблії з Марксом, акафіста з «Анти-Дюрінгом»...

Перший

— Ну, коли так просто, будь ласка,— тактовно й обережно порадь йому, щоб вернувся додому. Он він іде.

Другий

— Сам?

Перший

— Просто не сам. Зараз наколотить тобі оливи з мухами — і ти мусиш все це тактовно й обережно з'їсти.

Почувся Малахіїв голос:

— О люди, люди!..

Перший

(ухопився за голову)

— Чуєш?.. Починається!

Увійшов М а л а х і й з ціпочком. За ним розгублені, аж налякані, протовпились: дідок у дармовисі, з парасолькою, колишній воєнний в галіфе, літня дама в брилику з тремтячим рожевим пером, накрашена панночка, бліда дівчина, застарений парубок.

М а л а х і й
(пропустивши їх)

— О люди, люди! — сказав Тарас (до комендантів).
І це у столиці! — додаю і я.

Д р у г и й
(під тон йому)

— Що трапилось, скажіть?

М а л а х і й

— Що? Перше,— перекажіть од мене привіт на пролетарський Олімп. Більш точно: наркомам і голові. Шановні соціальні батьки! Ждучи на ухвалу моїх проектів (вже третій тиждень), віншую вас з днем мого ангола. Чим розважите мене ви в цей наречений і святий день? Питаюсь,— чим, бо тіль журби української впала і мені на плечі: місяць пропав, пшениця погоріла, хазяйка вигнала з квартири...

З'явся гомін:

- Пшениця?
- Яка хазяйка?
- При чому ж тут ми?
- За віщо ж нас?..
- (Перебив хтось). Навіщо нас?..
- (Разом двоє). Приведено?

М а л а х і й

— А хіба я мало питань та проблем розплутав, розв'язав? Примітка: проблеми — це пломби, що ними запечатано двері в майбутнє. 1) Про негайну реформу людини і в першу чергу українського роду, бо в стані дядків та перекладачів на тім світі зайців будемо пасти; 2) про реформу української мови з погляду повного соціалізму, а не так, як на телеграфі, що за слово уночі

правлять, як за дві слові — у, ночі; 3) додаток: схема перебудови України з центром у Києві, бо Харків здається мені на контору. Соціальні батьки! Ще раз нагадую: поспішіть з моїми проектами, найпаче з проектом негайної реформи людини. Наочні доводи негайності — ось вони (*показав пальцем на всіх, кого привів*). Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім!.. Учора п'ять було, завчора три...

Пер ш и й
(до всіх)

— Що скоїлось? За що він вас привів?

Знявся ще гучніший гомін.

— Ми самі не знаємо...

— Стояли біля церкви, гомоніли про се, про те, і раптом... (*Заметушився дідок*).

— Пардон! Цій дівчині млосьно стало в церкві, отож я заскочила туди і вивела її на свіже повітря. Самі знаєте, який на Тройцю у церкві пікантний дух: березка, трава, квіти... (*Тремтіла рожевим пером дама*). Вивела її у холодочок, і раптом підходять вони (*на Малахія*): «Я вас веду в Раднарком». — «Мене?» — «Вас...» — «Будь ласка, — од церкви, кажу, не одійду, але в Раднарком, будь ласка!»

— Я стояв. Прийшла оця баба... громадянка... Про щось мене спитала... І раптом: ідіть в Раднарком!.. Дозвольте, — я член дітей, авіохему, житлкоопу і мене в Раднарком? За що? (*Вигукував, немов вигавкував, той, що в галіфе*). За віщо?

М а л а х і й

— За що?.. О люди! Ще зречено було в староіндійських книгах Рид-Вегах: не вдар жінщини навіть квіткою, а ви що зробили? (*На галіфе й дідка*). Ви напередодні соціалізму одштовхнули жінчину, вдаривши її зневажливим словом!..

Т о й, щ о в г а л і ф е

— Я? Ударив?

М а л а х і й

— Ви ж (*на даму й парубка*) ще гіршее вчинили, — ви біля церкви полювали на дівчину (*показав на бліду дівчину*). О люди!

Д а м а

— Я? Я, навпаки... Я ж сама женщина!

Т о й, щ о в г а л і ф е
(розтривожено)

— Дозвольте, мс'йю! Я ударив? Кого?

М а л а х і й

— Кого? (До баби-прочанки). Об чім ви, гражданко, хотіли в їх спитати? Я бачу, ви із села прийшли.

Б а б а

— Еге... Прибилась, голубе. Люди сказали, що дорогу до Єрусалиму вже розгороджено...

М а л а х і й

— Вибачте і дозвольте перебити на слові: об чім ви в їх спитали?

Б а б а

— Чи не знають, є тепер дорога до Єрусалиму,— спиталась.

М а л а х і й
(до дідка й галіфе)

— А ви... ви що їй одповіли?

Д і д о к

— Ми?

Г а л і ф е

— Дозвольте — я?

М а л а х і й

— Так! Ви!., Де б сказати їй, що не до пробу тепер єрусалимського нам треба йти, а до Ленінового Мавзолею, до нового Єрусалиму плюс до нової Мекки,— до Москви, ви сказали: прохось, прохось, матінко,— зневажливо, прикро,— і кому, питаю? Женщині, селянці!

Г а л і ф е

— Жодного прикрого слова! Навпаки, я з дитячих літ військовий. Ввічливість — моя стихія! Ідеал!

М а л а х і й
(на дідка)

— А ви... Замість доказати їй і ствердити все вищесказане, що скоро, скоро, скоро прийде час, коли всесвіт заспіва Москві: святися, святися, новий Іерусалиме, слава-бо революції на тобі возсія — а ви сказали: одчепись! На біржу!..

Д і д о к

— Я ж не знав, що таких на Москву треба справляти.

М а л а х і й
(ще з більшим піднесенням)

— Ага! Він не знав!.. Наочні доводи кажу й показую далі (до блідої дівчини). Скажіть, будь ласка, і простіть на слові,— чим надили, на яке ремесло спокушали вас (показав на даму й панночку) вони сьогодні там, біля церкви?

Дівчина мовчала.

Не казали вам: трийцять карбованців на місяць, харчі добрі, навіть солодке, білизна, вбрання?

Д а м а
(затремтіла рожевим пером)

— Пар-дон, і як вам не соромно! (До дівчини). Скажіть, милонько, (до панночки) ти, Матильдонько, скажи, що я сказала, про що говорила, як вивели ми її, сердешну, з церкви. Дитя моє! — сказала... Матильдо, скажи, як я сказала?

П а н н о ч к а

— Дитя моє,— сказали ви, мадам Аполінаро... (сама закурила, затяглася димом). Дитя моє! Ви не з машиністочок, часом?

М а д а м А п о л і н а р а
(до дівчини)

— А ви як мені одповіли, милонько... Ну? Ну?.. (побачила, що дівчина мовчатиме, сама одповіла за ню, змінивши голос на молодий і скорботний). Ні, санітарка я,— сказала вона, дитя моє. Я тяжко, важко зітхнула і спитала... Матильдо, скажи, про що я спитала?

П а н н о ч к а

— У якій лікарні? Скільки заробітку?— спитали ви.

Аполінара
(за дівчину)

— У Сабуровці, вісімнадцять на місяць,— сказало дитя... То Матильдонька аж ойкнула... (До Матильди). Скажи, як ти ойкнула?

Матильда

— Ой! Та там же збожеволіти можна...

Аполінара

— Ойкнула Матильдонька, а я додала: сердешнее дитя моє!.. Колись і я отак сиріткою бідненькою, дівонькою бліденькою служила, служила, плакала, плакала,— аж поки... не виплакала собі долі... (До Малахія). Що, може, не так я сказала? Не така була наша розмова?.. Пардон, і будь ласка! Я знаю, що я казала і що іше казатиму...

Малахій

(пильнуючи кожного її слова, раптом рукою впинив)

— Більш точно: «Служила, служила, плакала, плакала, аж поки не плюнула отак... пху, та й пішла до одної мадамочки»,— сказали ви. «Ось і Матильдонька так, а подивіться — ви й вона, вона й ви»,— сказали, ще й показали ви, о жінчино!

Аполінара

— Я?

Малахій

— І надили, і спокушали велехитро, що є у вас їсти й пити, хорошенько походити, мило духовите, гігієна, шоколад...

Аполінара

— Матильдонько, скажи, чи ж я таке казала, душенько?

Матильда

— Навпаки і нічого подібного!

Парубок

— Я при тому був. Нічого такого і подібного не говорила ця гражданка мадам... Навпаки, хоть я їхнього соціального походження й не знаю, проте скажу, що поводження їхнее було з Олею, не треба вам Восьмого березня.

М а л а х і й

— Проповідують і пишуть — нема нічого поза класами, а я кажу — ось вам, ось вам позакласова солідарність злих *(до парубка)*. Та хто ж, як не ви перший, приступив з помаранчами до неї, як змій-спокуситель спокушав її під деревом біля церкви, щоб забула вона про Кирюшика і полюбила б вас, і хто, як не Оля, заплакавши гірко, розсипала ваші помаранчі та й побігла в церкву губити свідомість?

П а р у б о к

— Виходить, я її призвів до церкви? Ха-ха... Та я всю антирелігійну агітацію напам'ятаю і навпаки весь час їй агітував, щоб вона кинула все і не боялася бога...

А п о л і н а р а

— А я її з церкви вивела.

Пер ш и й к о м е н д а н т

(підійшов до Олі — серйозно, чутливо)

— Скажіть, будь ласка, товаришко, вас справді вмовляли, улещували, щоб ви кинули радянську роботу і пішли... ну... на іншу роботу, чи що?

О л я

(по паузі)

— Ні.

Д р у г и й к о м е н д а н т

(звів брови)

— Ні?.. Так, може, хто-небудь нав'язливий був, образив вас словом, нечемно поведивсь?.. Скажіть по ширості, не бійтесь, за це, я запевняю, неприємності вам ані хто не зробить.

О л я

— Я й не боюся. Кажу — ні! *(Заметалився гнівом голос)*. І коли вже хочете знати, то найбільш мені упікся *(на Малахія)* він. Цілий ранок простежив за мною. Ну як мара та *(до Малахія, гнівно)*. Скажіть, чого ви стежили за мною? Навіщо?

М а л а х і й

— Не стежив, а стеріг од тих, хто іменно стежив і полював на вас.

О л я
(зл о й насмішкувато)

— Ви часом не були в божевільні?

М а л а х і й

— Двадцять сім год.

Рух. Захвилювалися всі.

О л я
(два кроки до Малахія)

— Що?.. Де саме?

М а л а х і й

— У своїй сім'ї.

О л я

— А я подумала — справді...

М а л а х і й

— Справді, Олю, бо ж сучасна сім'я — божевільня. Перший ступінь божевільні. Божевільний куток. Скорочено — божкуток.

О л я

— А любов?

М а л а х і й

— Це — мара! Голубая мара, себто — мрія... Бо хіба ж не вона, нездійсненна, привела вас сьогодні до церкви?..

Оля поникла. Малахій два кроки до неї.

І хіба ж не вони (на парубка й Аполінару показав), скориставшись з вашого стану, спокушали і надили вас вийти на розпуття жіноче, щоб грати на струнах універсального кохання?

О л я
(звела голову)

— Ні! (Рвучко повернулась і пішла).

П а р у б о к
(до Малахія)

— Га?

Аполінара
(кинулась була за Олею)

— Дитя моє! Олею! (Та Оля так глянула на неї, що Аполінара прикусила язика. Тоді обернулась та до Малахія). Будь ласка, ведіть її тепер ви! Будь ласка! Я маю собі заробіток... (До комендантів). Нарешті, я прошу зашити од таких і подібних натяків, та ще де — у Раднар-комі, Матильдо! (Демонстративно одійшла).

Матильда

— Я теж! (Одійшла).

Парубок

— Це ж наклепі Провокація! (Одійшов).

Дідок

— Ну да ж... (Подибав і собі).

Галіфе

— І за що?.. (Одійшов).

3

А вже входив у комендатуру кум, небритий, суворий. За ним боязно ступала з дорожнім клуночком Любуня.

Кум

— Спокійно! Він тут! (Не хапаючись, мовчки дійшов до Малахія, став, подивився на його, поминув, повернувся, знов підійшов).

Перший комендант

— Ви в якій справі, товаришу, прийшли? До кого?

Кум

(Суворо глянув на коменданта, одійшов од Малахія, постояв, пождав, чи не озоветься він, чи не усміхнеться він, тоді втретє підійшов)

— Хоч здрастуй, куме, коли мовчиш, і я мовчу! (До комендантів і до всіх). Га?.. Трохи під машину не попали, і за це така стріча!

Л ю б у н я
(*боязно наблизилась*)

— Папонько! Мамонька... (*Затремтіли губи, не могла далі вимовитись*).

К у м

— Спокійно!.. Ну що ж, куме!.. Кланялась тобі жона твоя, а моя кума...

Л ю б у н я
(*перемоглася*)

— Кажали — проклену, Любуньо, як без папоньки вернешся...

К у м

— Спокійно! Кланялась, ридала, ще й переказала, що має три доньки: Віру, Надію, Любов (*до всіх*), мої хрещениці. (*До Малахія*). Віру та Надію вдома залишає, а Любов по тебе посилає.

М а л а х і й

— Тіні минушого, гетьте з очей! Гетьте з очей!

Л ю б у н я

— Папонько! (*Хотіла щось сказати, та кум, води їй подавши, перебив*).

К у м

— Випий, Любонько! Випий, хрещенице, бо вода, хоч і холодна, проте тепліша за серце і кров твого батька... (*До Аполінари*). Можна подумати, що він їй рідний папаша?

А п о л і н а р а
(*тихо*)

— Я спочуваю... Скажіть, він за кого тут служить? У якому чині?

К у м

— Він?.. Ніде він не служить. Навпаки,— хоч і повнолітній,— безпризорний він правопорушник. Три тижні, як із дому втік.

А п о л і н а р а

— Ага-а!.. Так он він хто!.. (*До своїх*). Він ніхто — ви розумієте?

Г а л і ф е

— Як?

Аполінара

— Він з дому втік, а дочка шукає...

Парубок

— Ага-а... З полюбовницею?

Аполінара

— Тільки так! Забрав гроші, усе чисто, а донька оце ось і догнала, ви розумієте? Ніякого права він не має, щоб водити нас по раднаркомах, тим паче допитувати... Ніякого права, і жодної хвилинки я тут не лишаюся. Матильдо! Альон додому!.. (До коменданта). Оревуар! (Пішла).

Матильда

— Я теж!.. (Пішла).

Парубок

— Я й подавно! (Пішов).

Дідок

— Хе-хе... Я теж (і собі подибав).

Галіфе

— За що? (І пішов).

Малахій

— Усе це, плюс попереднє, плюс — що втекли — ще дужче переконує мене, як потрібна негайна і тільки за моїми проектами реформа людини... (До комендантів). Де мої проекти?.. Півтора року носив я їх в голові, півроку писав і переписав к а л і г р а ф і ч н о, — де вони?..

Другий комендант

— Я вам уже сказав...

Малахій

— Негайно подайте їх на розгляд РНК! Щоб сьогодні подали! Чуєте? Ні, зараз подайте! Зараз! Чого ж ви стоїте? Хіба можна сьогодні стояти, коли ж ви самі бачили й чули, — отакее з людьми робиться, дарма, що навколо у радіо грають, пасуться трамваї, басує авто!

Другий

— Ось слухайте, дорогий мій! Ви витратили на писання двох прекрасних, скажу, надзвичайно серйозних проєктів два роки?

М а л а х і й

— Так.

— І ви хочете, щоб такі проєкти та було розглянуто й вивчено (а їх треба серйозно й всебічно вивчити) за якихось два тижні?

— Це ж ви до чого?

— Бачте, треба більшого часу, щоб, приміром, держплан вивчив ваші проєкти. То я б радив вам посісти яку-небудь посаду (між іншим, є директива Овикові дати вам посаду), ждати на ухвалу проєктів, а тим часом, може, написати інше пару нових...

М а л а х і й

(подумав, тихо собі усміхнувся)

— Гарзд! Я згоджуюсь.

К о м е н д а н т и

(зраділи)

— Так?

— От і чудесно! До речі, ось і доня ваша по вас приїхала...

К у м

— Не тільки хрещениця, і я, його кум!

Д р у г и й

— І кум. От разом всі й повернетесь на вашу округу...

К у м

— І я тебе, куме, як вернемось, ой і поздоровлю ж з днем твого ангола! *(До комендантів)*. Це йому сьогодні сорок сім годочків вийшло. *(До Любуні)*. А як там, подумай, вдома з приводу цього, як там сусідам і людям, що день ангола є, а самого чоловіка нема!

М а л а х і й

— Згоджуюсь — з умовою: посаду мені тут, в столиці, в РНК. Хоть за швейцара, аби тут.

Комендант

— От тобі й на! Та що ви, голубчику! В РНК всі посади обсаджено, і швейцарська теж. Звільнити ж когось, щоб вас посадити — ви ж самі розумієте — ніяково, жи-ві ж люди сидять...

Малахій

— Я стоятиму... Дайте мені посаду стояти, коли всі сидять! Інакше Симеоном Стовпником стану отут і стоятиму, аж поки РНК не розгляне моїх проектів. Крім того, прошу вас не курити!

Другий

— Вибачте!

Малахій

— За цей плакатик боляче, — кричить, кричить, і ніхто його не слухає. А це ж РНК...

Перший

— Тільки ви не кричіть!

Кум

— Спокійно!

Малахій

— Мільйони дивляться з молінням на цю свою найвищу устанovu, на гору цю — преображення України, на нову Фавор, а ви ходите тут під плакатом і ламаєте першу найважливішу заповідь соціалізму — не курити.. Ні, ще раз переконуюсь, що без моєї негайної реформи людини всі плакати — це тільки латки на старій одежі... Де мої проекти? Я зараз саморучно подам їх голові РНК. Він зрозуміє, бо він бачить і чує, як шкодять революції люди, люди і люди.

Кум

— Наприклад, ти в першу чергу, бо куме, куме, хто ж, як не ти прийшов до товаришів, котрі спеціальні люди, в революції напрактикувалися, а ти їм заважаєш?

Малахій

(жодної на це уваги)

— Негайно потрібна реформа, найнегайніше, кажу, бо бачите, що робиться з людиною, бачите? *(Показав на ба-*

бу-прочанку, що закуняла на стільці і тихенько хропла). Бачите? Чуєте? Тільки що ввійшла у свій раднарком — і вже заснула! Наочний приклад до негайності реформи — ось... Покличте сюди голову РНК! Тільки, будь ласка, мерщій. Це буде цікаве й повчаюче видовище: найкращий син народу, голова РНК, розбудить у себе в комендатурі найтемніший елемент з того ж народу, в присутності реформатора з того ж таки народу... О друзі! Голову мерщій! До речі, й фотографа покличте!.. *(Замріяно).* Увійде голова, торкнеться її... Між іншим, скажіть, щоб не забув він булаву взяти, бо до голови треба й булави... Увійде, торкнеться булавою й спита: хто ти, громадянко, що прийшла й заснула?

Б а б а
(прочулася)

— Агапія Савчиха я! Підбилася, голубе, — йду в Єрусалим.

— Куди? — перепита голова.

— В Єрусалим або на Ахон-гору.

— Темна ж ваша путь, громадянко, й непрогресивна! — скаже голова.

— А темна, голубе! Така вже темна, що йдеш і не знаєш, чи є туди путь, чи нема — і ніхто не зна. Казали на селі у нас люди, що буцімто совіцька власть у турків гроб господній вторгувала і дорогу говільникам розгробила, та чи так же воно?..

— О люди, люди! — скаже голова і додасть вельми ввічливо: не до Єрусалиму тепер треба йти, а до нової мети.

— До якої ж, голубе?

— До якої? До вищезазначеної, великої, № 666006003, голубої мети... Тоді вернеться громадянка назад, на своє село, і, йдучи, проповідуватиме слово нове й благорасне.

А г а п і я

— Ні, я в Єрусалим обрікалася. Хату спродала і все чисто спродала, щоб тільки доставитись туди або на Ахон-гору, намальовану бачила — сяйво і божую матір на хмароньках — та щоб ото вернулась я?

М а л а х і й
(напівмрійно)

— Ой, вернися, громадянко, — скаже голова.

А га пі я

— Ой, не вернуса.

М а л а х і й

— Ой, вернися,— додам вже я.

А га пі я

— Ой, ні!

М а л а х і й
(*гнівливо*)

— Вернися!

А га пі я
(*теж з серцем*)

— Ні!

М а л а х і й
(*з оприском*)

— Раба ти!

А га пі я
(*зраділа*)

— У лаврі манахи колись так взивали: раба божа Агапія.

М а л а х і й
(*одійшовши*)

— Ой, раби жі!.. Як поночі в сливи, так вона в той соціалізм дивиться. Жаль, що не маю булави..

К у м

— Запитання!..

Малахій обернувся.

Тепер вже не до тебе, куме! (*До комендантів*). Запитання! Руба!

Д р у г и й

— Будь ласка! Руба!

К у м

— Та невже ж раднарками не мають сили погнати кума додому, хоча б етапним шляхом?

Д р у г и й
(*здвигнув плечима*)

— Нема за що.

К у м

— Як, нема за що?.. Адже ж чоловік утік із дому, у жінки (у куми) удар за ударом в самісіньке серце, дочки в непритомії. (*До Любуни*). Я вже думаю, хрещенице, чи не подохли там кури, бо хто ж за ними тепер нагляне, припустім — сьогодні, коли така спека і взагалі незручно в природі. (*Втерся хусткою, до комендантів*). До того ж усі сусіди, увесь народ у містечку зворушився, ходять отак і сам себе питається: «Яка ж це власть, що під нею батьки тікають з дому?»

Д р у г и й

— Подайте на його в суд.

К у м

— На такі ваші бюрократичні слова дозвольте сказати, що я невдоволений з Радянської влади!

Д р у г и й

— Що ж поробиш...

К у м

— Спокійно!.. Незадоволений і маю на це юридичне право... А втім, я не про це прийшов сказати раднаркомам.

Д р у г и й

— А про що?

К у м

— Ось писане прохання. Прося, прочитайте зараз і вголос при йому, при мені й при хрещениці.

Другий комендант почав читати тихо. То перший підійшов і дочитав уголос:

— «...на підставі програми Комуністичної партії про дарове державне лікування, з одного боку, і на підставі немовби слабого на голову отця нашого й кума, з другого, я й хрещена донька моя колективно клопочемось у раднаркомів, аби одіслати отця й кума нашого до божевільного дому на пробу, і якщо хоч трошки розуму в йому вбавилось, то...»

К у м

— Про що далі пишеться, то довоєнний аблакат сказав, що раднаркоми не мають права одкинути не тільки моєї, а й хрещениці просьби.

Любуня

— Тільки це не насправжки.

Кум
(перестав)

— Спокійно!

Перший
(дочитав)

— Гаразд! Подумаєм...

Кум

— Подумайте!.. Тільки прошу вас — недовго думайте.

Малахій
(до кума)

— Мене до божевільного дому? Мене? Та як ви смієте!
Мене народ послав.

Кум

— Брешеш, куме! Всі сусіди, увесь народ мене сюди послав, щоб завернути тебе додому...

Малахій

— Більш як сто сіл, хуторів, містечок я пішки пройшов, йдучи до Харкова, столиці УєСеРеР, на ногах моїх ще й нині порох степових шляхів, із ста криниць та колодязів, спочивавши, пив я воду і з народом гомонів...
Я делегат!

Кум

— Брешеш! Ти з дому втік!

Малахій

— Я всеукраїнський делегат, куме!

Кум

— Навпаки, хоч скоро вся Україна делегатами стане, ти ж і я — ніколи в світі! Отож ходім краще додому, кажу.

Малахій
(до комендантів)

— Вимагаю: вигоньте його — це раз! і негайно покличте сюди голову РНК і всіх наркомів — два. Я сам беруся, зараз отут на Агапі покажу вам, як треба робити негайну реформу людини. Ну?.. Чого ж ви стали?

К у м

— І я вимагаю! Не тільки я, хрещениця ось, кума там, а за сусід, за народ я вже говорив, як він ходить і вимага... Негайно пошліть його туди!

М а л а х і й
(ображено, велично)

— Мене? Реформатора? (Підійшов до телефону). Станція? Перекажіть там голові РНК і всім наркомам, хай попричеплюють значки до петельок і йдуть в комендатуру на раду — негайно. Чуєте?.. Порядок денний: доповідь реформатора Малахія про негайну реформу людини з наочним показом на Агапії — така даль голубая сьогодні, а вона стоїть та соняшник лускає... Не перебивайте! Хто там перебиває?

П е р ш и й

— Товаришу реформаторе! Прошу до порядку!

Тільки одвів Малахія, кум за телефон.

К у м

— Товариші раднаркоми! Не слухайте його! Не слухайте, кажу, бо хіба ж не бачите, що він несповна розуму став. Младенці в голові... Та не перебивайте ж!..

П е р ш и й

(одібрав телефона, подзвонив)

— Алло... Трапилась маленька трагікомедія... Це ті самі, що з Учорашнього прийшли... та ні, з містечка Учорашнього... Ні, не п'яні... Трошки згодом все це вясниться...

Увійшов кур'єр.

П е р ш и й
(до Малахія)

— Зараз дзвонили сюди з РНК, просили, щоб ви прийшли до заступника голови.

М а л а х і й
(зрадів)

— А що, куме!.. (Велично). Подзвоніть і перекажіть йому — іду. Ні, краще пустіть мене до телефону, я сам подзвоню. Однині між мною й урядом жодного посередника. Годі!

Перший

— Він одійшов уже од телефону. Між іншим, просили, щоб ви прийшли негайно. Вас ждуть на дачі РНК.

М а л а х і й

— Який восторг! Іду!.. Між іншим, збирайтесь і ви, Агапіе. Я появлю вас заступникові голови РНК як наочний довід до моїх проектів...

А г а п і я

— Може, він скаже, чи є тепер дорога до Єрусалиму?

Перший

— Просили конфіденціально. Розумієте?

М а л а х і й

— Ага! То тоді ви, Агапіе, зостаньтесь поки що тут... Я скоро вернуся... А куди ж іти? Куди?

Перший

(написавши пакега, дав його кур'єрові)

— Ось вас оцей товариш проводить... *(До кур'єра)*. Будь ласка, одведіть товариша реформатора на Сабурову дачу.

М а л а х і й

— Дякую! *(Пішов за кур'єром, показавши кумові дулю)*.

К у м

— Куди ж ви його?

Перший

— Як ви просили — психіатрам на освідчення.

А г а п і я

(наблизилась до телефону, боязливо взяла трубку та нишком)

— Товариші! Прося ж я вас, як би мені до Єрусалиму доставитись.

ТРЕТЯ ДІЯ

1

Закрякали, закружляли над Малахієм у саду в Сабуровці грайворони дзюбаті. Загомоніли, закричали кругом його хворі:

— Гей, чорні! Помовчіть!.. Тож не встиг ще бог світ сотворити, як вони небо вкрили і поклювали першу золоту зорю, із сонця решето зробили... Темно мені й холодно!.. *(Сумно кричав на грайворонів один і звертався до Малахія)*. Реформуй сонце!

М а л а х і й

(рухом голови й рук своїх показав)

— Реформую!

Д р у г и й

(весь час напружено до всього прислухаючись, таємниче шепотів)

— Тихо, благаю вас.

2

*Підійшла с а н і т а р к а О л я, а за нею застарений па-
рубок — с а н і т а р.*

С а н і т а р

— Олю Манойловно!

О л я

— Я вже сказала...

— Олю!

— Одчепіться!

— Він же вас увів у неславу, а я зовсім другу любов маю на мислях... Прийдіть, а то я до вас прийду.

О л я

(одійшла)

— Я місцькомові скажу...

П е р ш и й х в о р и й

(до Малахія)

— Це професор напустив навмисне їх у сад, щоб вони клювали мені голову... Ось глянь, як уже поклювали... *(Став навколішки)*. Вижени їх!

М а л а х і й
(одним рухом)

— Вижену!

3

Підійшов третій. Він увесь час змітав щось біля себе.

Т р е т і й

— Позамітайте крихти! Дивіться — накришили...

4

Прибіг четвертий з жовтою квіткою.

Ч е т в е р т и й

— Бачили Олю! Вона сьогодні чарівна. Вона — прекрасна. У неї така ніжна й запашна полова залоза (*полюхав квітку*). Такої я ще не бачив, хоч і мав любов...

П е р ш и й

— Вони й залозу поклюють!

Т р е т і й

— Хай клюють, аби не топтали...

Д р у г и й
(трепетно)

— Тихо!.. Почують.

Ч е т в е р т и й

— Мав любов з дівчатами, жінками, бабами... Пригадую, де це було. Вперше у кухні, потім в коморці, на кладовищі, в церковній огряді — росяна трава і дзвони, ще й досі дзвони, білий фартушок, гострий молодик з правого боку...

Т р е т і й

— Це на крихтах, на хлібові!..

Ч е т в е р т и й

— Заждіть! Разом сто сім жінок за п'ятнадцять років, чотирнадцять тисяч, п'ятсот тридцять... тридцять...

Пер ш и й

— Поможіть їх розігнати! У-у-у...

Закричавши тужно, став бігати й підстрибувати. За ним побігли другі, кожен із своїм рухом, вигуком або пісню.

5

Підійшов с а н і т а р. Четвертий до нього:

— Ви бачили Олю?

С а н і т а р

— Он туди йди! Вона там... *(Показав у другий од Олі бік).*

Ч е т в е р т и й

— У неї прекрасна й запашна, як троянда, полова за-
лоза — я бачив...

С а н і т а р

— Де ти... бачив?

— Я сидів отам в кущах... А вона підійшла...

— Ну?

— Рвала квіти...

— Ну?

— Нахилилась...

— Ну-ну?

— Я й побачив... На нозі, біля коліна... А вночі вона
прийшла до мене і, якби не кішка...

— Яка кішка?

— Та, що й цієї ночі знов привела мені трое котят...
Скажіть, яке має право та кішка нявкати всім, що котя-
та од мене...

— Ну, вже поблудив... Отуди йди, до всіх...

Ч е т в е р т и й

(одійшовши)

— Що прокинувся уночі, а вона вже з котятами і няв-
кає, нявкає всім: няв-няв-няв...

6

Підійшла О л я, щоб заспокоїти четвертого.

Санітар заступив їй дорогу:

— Інтелігентик оцей каже, що ви приходили до його
вночі.

О л я

- Щодня йому гіршає.
- А може, цьому й правда?
- Що?.. Боже мій! Трохиме Івановичу!
- Я не винний, бо ще й не такий на вас поговор може вийти.

— Поговір?

— Знаю я про все, Олю,— як і де гулялося вам, і як морозивом Кирюшика годувала, та як постіль квіточками посипала, сорочечку білу скідала...

О л я

(хитнулась)

— Неправда!

— Неправда? Та я про любов про вашу все чисто знаю і навіть можу сказати, якого числа уночі ви прив'язали Кирюку до себе косою і такечки спали...

— Як же це... ви дознались! Боже мій! Хто вам про це сказав?

— Хто, питаєте?

— Скажіть!..

— А гарнесенька ви зараз. Цей сором вам дуже личить, їй-богу. Очата, як дві небесні планети, і так далі...

О л я

(самими губами)

— Хто?

— Про морозиво пташка розповіла, бо на дереві сиділа і все чисто бачила, про постіль та квіти нетля-метелик, ну а про косу — муха-ха-ха. Ну, ну... Я шуткую, бо що таке му-ха? Дурна комаха-ха-ха...

— Що ж тепер мені робити?..

— Не що інше, як плюнути на Кирюшика, бо все одно з другою вже крутить любов.

— На любов свою хіба можна плюнути?

— Як не плюнете — піде поговор!..

— Трохиме Івановичу! Невже ж ви хочете мене перед усім світом на поглум виставити, щоб згоріло в мені серце. Що я вам зробила?

— Нічого. Проте я хочу, щоб ви зробили мені любов, бо я вже знемігся без неї... Чуєте?.. Пора вже подумати й про мене.

О л я
(заломила руки)

- Скажіть, як ви дозналися?
- Про що?
- Ну... про морозиво, постіль, квіти?..
- Я ж уже сказав: пташка, метелик, муха...
- Трохиме Івановичу! Скажіть!
- А попросіть!
- Трохиме Івановичу...
- Попроси!
- Ну, милий! Скажіть!

Санітар її за руки притяг до себе.

О л я

- Пустіть!
- Ну-ну... Не поровися!
- Не давить мені руки!

7

Тяжко зігнувшись та міцно стиснувши руки, наблизивсь п'ятий хворий:

- Поможіть!

С а н і т а р
(до Олі)

— Оцьому ввижається, немов носить він на плечах величезного удава, що хвіст його волочиться десь по той бік світу... А любов моя без взаємності ще гірш за того удава, бо давить не руки, а серце... Отак! Отак!

О л я
(скрикнула)

- Не мучте!

П' я т и й

— Не можу! Знемігся! Зараз впустию. Зараз буде катастрофа. Поможіть!

С а н і т а р

- Він сказав... Кирюха.

О л я

- Він!..

П'ятій
(до Малахія)

— Не можу задавити... Це ж удав — всесвітнє зло. І тільки я впустию його — він задавить увесь світ... Поможіть!

Малахій
(рухом руки)

— Поможу!

Оля

— Невже він?

Санітар

— Ще не вірите?.. У вас тут (показав на спину) родинка. Так? (Показав на груди). А ліва трошки більша за праву... Так? А ви любите, щоб усе (зашепотів про щось в ухо).

Оля

— А він не казав вам, що тепер у мене тут... од його дитина?

Санітар

— Дурниця! Подвійний аборт: Кирюху із серця, дитину із черева — от і вся проблема.

Оля

— А про свою хворобу не казав?

Санітар

— Про яку хворобу?.. Та ви шуткуєте, Олю Манойловно!

Оля

— Хочете пересвідчитись?

Санітар

— Ну-ну... Це він на зло мені, за ті гроші... От же паскудник, га! А ви чого зразу про це не сказали... Хіба так можна гратися!.. (Пішов).

Оля упала і тяжко заплакала.

П'ятій

— Зараз буде катастрофа! Пускаю! Поможіть!

М а л а х і й

(непомітно стеживши за санітаром та Олею, заходив, захвилювався, як ще ніколи)

— Негайно... Негайно потрібна реформа людини!.. Зараз, кажу, або вже ніколи! Разом з цим пересвідчуюсь, що ніхто, окрім мене, такої реформи не зробить... Так. От тільки не знаю, з чого почати... Вихор думок, голубих, зелених, жовтих, червоних... Як їх багато! Ціла метелиця! А найбільш голубих, і вони, по-моєму, найкращі та найпридатніші будуть на мою реформу. Треба ловити їх... Ось одна! Ось друга! Ось третя. Немов метелики, а дивіться, що з них виходить!

У хворій його уві з'явилися, розквітнули дивовижні проекти, реформи, цілі картини. Спочатку з голубих коливань і метеликів збіглися, закрутилися якісь голубі кола з жовтогарячими центрами, забринів спів «Милость мира» Дехтярьова, перемішаний з Інтернаціоналом, брязкотом кадила та з трелями жайворонків, по тому вималювалось таке: десь у голубій РНК голубі наркоми сидять і слухають його доповідь про негайну реформу людини. Плещуть в долоні, схвалюють і вітають його, він далі показує наркомам наочно, як треба реформувати людей. По черзі до нього підходять: дідок у дармовисі, колишній воєнний в галіфе, дама, Агапія, санітар, божевільні. Він накриває кожного голубим покривалом, повчає, переконує, потім робить магічний рух рукою, і тоді з-під голубого покривала виходить оновлена людина, страшенно ввічлива, надзвичайно добра, а н г е л о п о д і б н а. Далі ці люди, багато людей і він на чолі їх, з червоними маками та з жовтими нагідками йдуть у голубу даль. По дорозі бачать — стоїть гора Фавор, Оля несе яблука святити, люди співають їй «осанна», тільки якось по-новому. По тому в голубому мареві маячить якийсь новий Єрусалим, далі голубі долини, голубі гори, знов долини, голубі дощі, зливи і нарешті голубе ніщо.

8

Очувся Малахій. Олі вже не було. Навколо ходили й кружляли хворі.

М а л а х і й

— Ага... На підставі вищепобаченого (взяв пучку землі, поплював, розтер і помазав собі лоба) помазаюся

народним наркомом (*гучно*). Сповнилось! Слушайте всі, всі, всі!.. В ім'я голубої революції я помазавсь народним наркомом...

Д р у г и й

— Тихо! Я бачив, у траві верблюжі вуха ростуть.

М а л а х і й

— Хай ростуть!
— Вони ж слухають.
-- Прекрасно!
-- І переказують!
-- Кому?
— Всім...

М а л а х і й
(*звів голову*)

— Прекрасно! Гей, верблюжі вуха! Перекажіть всім, всім мій перший декрет.

Х в о р і
(*поміж себе*)

— Всім, всім, всім.

М а л а х і й

— З ласки великої матері нашої революції я помазавсь народним наркомом. Анкета моя: ціпок і торбина сухарів; родинного стану я зрікся, пішки пройшов увесь стаж попередній, воду я пив із ста семи криниць; нарком без портфеля; зовнішні ознаки та клейноди мої: червона лента через ліве плече, ціпочок і сурма, для українців бриль і на великі свята корона з соняшника в руці. Народний нарком Малахій. Ні, не так... Народний Малахій, в дужках — нарком. Скорочено — Нармах... Ні, Нармахнар.

Х в о р і

— Народний нарком. Нармахнар появився.

Х т о с ь
(*став навколiна*)

— Виведи нас звідси!

Х т о с ь
(*захвилювався*)

— Він самозванець, не вірте!

Третій

— Коли ти велике начальство,— прикажи, щоб хліба святого не кришили. Хай крихти позбирають. Отож од таких і голод. Думка була весілля справляти, коли гульк — і молода, і мати весільна на баштані посохли... А замість кавунів дитячі голови посходили. Що крику, що плачу, кажуть...

Малахій

— Прикажу! Виведу! Всі-бо ваші просьби, заяви у серце кладу. До речі — мій другий декрет... Всім, всім, воім... Негайно скасувати всі портфелі й теки. Коли ж урядовці питають, куди їм складати заяви та скарги, відповідь дайте: однині всі скарги народні, заяви і просьби носіте: 1) в голові; 2) в передсердечних сумках — ніже ні в портфелях, ні в теках. Народний Малахій, нарком. Скорочено — Нармахнар. Харків. Вілла Сабурова.

Хворі

— Виведи нас, Нармахнаре!

Малахій

— Виведу й поведу! Поведу туди, де зоріє небо й голубіє земля, де за обрієм співають на золотих сідалках голубі будимирі соціалістичні півні...

Хворі

- Нас не пустять!
- Не вірте йому!
- Сторожа не пустить.
- Небесні два сторожі й квочка не пустять.

Малахій

— Я вам скажу таке слово, що пустять,— пароль такий, що й мур розваля... Підходьте по пароль!

Хворі

- По пароль!
- По пароль!
- По пароль!

Малахій
(кожному тихо)

— Голубі мрії...

Хворі

(повторивши той пароль, кинулись до муру)

— Так виводь нас! Веди!

М а л а х і й

— Лізьте!

Хтось з хворих

— А як піймають?

М а л а х і й

— Не впіймають!.. На сторожі коло вас сам нарком народний. Лізьте, кажу!

Подерлися, перелізли хворі через мур.

Малахій переждав останнього, тоді поплював на руки:

— В ім'я соціальної матері нашої революції *(поліз і собі)*.

9

О л я

(прибігла)

— Стійте! Куди ви?

М а л а х і й

(з муру)

— Не закудикуйте! Хіба ще й досі не зрозуміли? Обійти треба кожную хату, межу і завод, щоб кожному преподати голубії мрії...

— І вам не сором перелазити через мур! Злізьте!

— Народний нарком має право перелазити через всі тини на Україні, через всі мури й паркани. Це моя прерогатива.

— Прошу й благаю вас — злізьте.

М а л а х і й

— Гм... Вона просить *(зліз з муру)*. Коли хто-небудь з бідних і покривджених попросить, щоб народний нарком повісився, він мусить і це негайно зробити... Бачте, Олю, народний нарком уважив вашу просьбу, тепер уважте ви мою. Пустіть мене туди.

— Куди?

— Туди, до всіх, а перш — до гегемонів.

— Побудьте ще трошки у нас, відпочиньте, а тоді й підете собі...

— Олю! Невже ви маєте мене за божевільного.

— Ну, от ще... Та ніхто, ніхто не має вас за божевільного.

М а л а х і й
(проникливо)

— Олю! У вас очі такі чисті й прозорі, що навіть тінь легенької неправди я бачу на дні їх і читаю — авжеж, божевільний.

— Та ні! То вам так здається.

— Щоб знали ви, Олю,— я не божевільний. Вийшла, як це трапляється, малюсінька помилка. Угадайте, яка?

— Не знаю... Скажіть!

— Малюлюпичка. Провожатий помилився — де б вести мене на віллу РІК, а він на Сабурову віллу одвів. От і все. А Оля повинна помилку цю залагодити, пустивши мене...

— Ні-ні! Я не можу! Попросіть професора. Він розумний і добрий, він вас огляне... І взагалі вас скоро випустять. Я чула, вас тільки на освідчення прислали... Та хіба вам погано тут? Дивіться — зелено як, квіти, повітря яке!..

— Не голубе! Ах, Олю! Од вас тепер залежить, щоб оновилася людина і земля у просторах блакитних, як лебідь біла на тихих ставах, музично і вільно попливла...

Десь за садом загув лунко заводський гудок.

Малахій так і скинувся:

— Чуєте?.. Туди, туди,— до гегемонів!.. І божевільним справді буду, коли спізнюсь і не поведу їх за собою...

О л я

— Ой боже! Гудок у заводі — дванадцять годин. Зараз на сніданок... А де ж другі... Де вони?

М а л а х і й

— Вони вже пішли.

О л я

— Справді? Пішли снідати?

М а л а х і й

— Так. На голубе снідання пішли.

О л я

— Так ходімо ж і ми. Мерщій! (Пішла).

*Малахій пішов був за нею. Скоро вернувся — сам.
Взявся лізти знов на мур. Завагався:*

— Ні... Вона мене просила.

10

Оля
(повернулась)

— Наркоме!

М а л а х і й

— Не бійтесь! Я ж відступивсь і здавсь на вашу просьбу. Проте я маю вас переконати, Олю. Я мушу першій вам преподати голубії мрії, тим паче, що в очах у вас вони ще не зів'яли, бринять, а як коли, так їх там ціла повинь. Я з вас почну...

— А я покличу санітара.

— Олю, я навколіна стану, осьь... До ніг вклонюсь, молитиму, пустіть...

— У вас температура, наркоме. Вам треба лягти.

— Навпаки, мені треба встати. Олю, хвилинку... Ви тільки зважте, що дадуть мої проекти вам особисто. Бо хто-хто, а ви колишете завжди голубі мрії. Не пустите ж мене — доведеться, чорний очіпок надівши, однести їх на гробки.

— Гукають.

— А пустите — він вернеться.

— Хто?

— Кирюшик.

— Не вернеться.

— Згідно з проектами моїми — вернеться. Невкоснительно. Уночі зимою...

— Гм... А чом не весною?

— Зимою. Ви, Олю, засвітивши каганець самотності, прястимете нитку жіночого смутку. А колиска рип-рип, а в колиці дитя хлип-хлип, — мати Оля горювальниця пісню співатиме, оту саму, як її... (заспівав): «Ой спи, дитя, без сповиття. Поки мати з поля прийде та принесе три квітоньки: одна буде дрімливая, друга буде сонливая, а третя — щасливая...» (Нахилився до Олі) у Олі слъози?..

Оля
(крізь слъози)

— Ну, а далі що?

М а л а х і й

— Зимою вночі. Метелиця буде по всіх степах, по всіх світах: гу-гу-у. Коні в степу тупу, тупу,— то з походу революційного їхатиме він...

— Хто?

— Згідно з проектами — Кирюшик.

— Так?

— Невкоснительно. У віконця стане, тихенько постукує: «Одчини, дружино Олю, товаришу вірний...» (До Олі). Оля?

О л я
(тихо)

— Одчине...

М а л а х і й

— Засніжений, заметений у порога стане: — «Драстуй»,— скаже. Тоді Оля у відповідь (заспівав з відомої солдатської пісні, одмінивши трохи слова). «Драстуй, драстуй, милий мій, пожалуй у хату...» Тоді скаже милий: «Олю, оновлений після реформи людини, спокутавши гріхи свої перед тобою в походах і боях за голубосяйні мрії, я вернувсь до тебе, прости мене...» Оля скаже...

О л я
(замріяно)

— Прощаю! Прощаю!

М а л а х і й

— Тоді милий посадовить свою Олю коло колиски... Отак (посадив Олю на пні). То на неї любо гляне, то на милее дитя, то к серцю пригорне, то в очі загляне, то ноги цілує святі у чашечки похололі... Оля плаче?

О л я

— Ні... це я так, дурненька (замріяно). Ох, як же я нагорювалася, тебе ждучи, милий!

М а л а х і й

— Це все відбудеться згідно з моїми проектами... Я маю поспішати, Олю. Я йду.

О л я
(замріяно)

— Ідіть! Ідіть!

М а л а х і й
(виліз на мур, сів)

— Ходімо разом, Олю. Я появлю вас РНК як найкращий наочний приклад моєї негайної реформи...

Близько почувся санітарів голос: «Олю Манойловно!»

О л я

— Кличуть!.. Тікайте!

М а л а х і й

— Не тікаю, а йду! Жду вас, Олю, на свято оновлення нашого українського роду, що відбудеться двадцятого серпня за новим стилем, по старому ж на Спаса. Подробіці: бой конфетти, серпантин і тощо у моїх декретах...
(Скочив — і за мур, потупотів десь).

II

С а н і т а р
(прибіг)

— Олю Манойловно, там прийшли по Стаканчика його родичі (подивився кругом). Та де ж він?

О л я

(заступила те місце, де переліз Малахій)

— Не знаю.

С а н і т а р
(підозріло)

— Як так не знаєте? Та я черговому лікарю рапорта напишу, як і хто гуляє з хворими в кущах, а тоді — не знаю... (Оля мовчала). Ви набрехали на Кирюху: ніякої хвороби, каже він... (Оля мовчала). Де Стаканчик?.. А хворі всі де?.. Може, повтікали?

О л я
(очутилась)

— Хворі? Вони он...

— Де?

— Пішли снідати, і Стаканчик.

— Нічого подібного, там їх нема.

— Та он вони, хіба не бачите, за ріг зайшли...

Санітар побіг. Десь близько почувлися тривожні голоси: «Хтось випустив хворих! Хворі втекли!» Оля перелізла через мур.

*Біля канцелярії стояли, ждали кум і Любуня.
Хвилювалися.*

Любуня

— Аж не віриться, що зараз папонька вийдуть, що зараз повезем його додому... Боже! Що вже находилися, що напросилися, а що наговорилися... Невже, хрещений?

Кум

— Спокійно! Хоч і сам я ой хвилююсь... Ось приклади, хрещенице, руку ік серцю...

— Ой!

— Та ні... До мого серця.

Любуня приклала руку до кумового серця.

— Як?

— Ой же б'ється!

— Не серце, а ступа. Чуеш? Гуп-гуп, гуп-гуп. Сильно хвилююся я (*по паузі*). Ще б пак не хвилюватися, коли вже зараз бачу: верба ось, Загнибогина гребля, шу-шу — очерет... Кум сидить — і я сидю, кум вудить — і я вудю. У природі й біля неї тихо, ясно. Коли — дз-з-з, цім-м... Куме, комар! А кум: га-га? Ляп себе по лобі...

Любуня

— У папоньки завжди після рибальства увесь лоб у гулях.

Вийшов санітар:

— Це ви прийшли по хворого Стаканчика?

Кум

— Не тільки ми, а й дочка його ось...

Санітар

— Його у нас вже нема.

— Як так, нема?

— Він утік.

Кум остовнів. Любуню спазми взяли:

— Ой...ой...ой...

К у м

— Не кричи, бо я вже нічого не чую (до санітара). Скажіть, ви мене вдарили?

С а н і т а р

— Я?.. нічого подібного.

К у м

— А чого ж мені в голові загуло?

Л ю б у н я
(знов узяло її на спазми)

— Утік...

К у м

— Не кажи!

— Утік...

— Не кажи цього слова!

Л ю б у н я
(заплакала)

— Уті-і-к...

К у м
(до санітара)

— Запитання!

— Будь ласка.

— Коли утік?

— П'ятнадцять хвилин тому... Та ви не турбуйтеся: зараз подзвонили до міліції, зараз його вловлять...

— Спасибі,— тепер уже не вловлять.

— Ви так думаєте?

— Не вловлять. Як судився за півня з сусідою, то три роки, аж поки не висудив...

— До чого ж тут півень?

— А до того, молодий чоловіче, що характер у кума така. Раз уже почав тікати — до смерті тікатиме. Розумієте?

— Нічого не розумію.

— Як не розумієте! Він у вас тікає, а ви не розумієте! А як я подам у суд і навіть на раднаркомів, що не встерегли кума, що він утік і може чорзна-що наробити... Бюрократи ви всі після цього!.. А втім, ви тепер нам не потрібний, молодий чоловіче... І взагалі краще б ви ударили мене з дванадцятидюймової гармати в самісіньке моє серце, ніж прийшли з таким повідомленням... Ідіть, бо не могу на вас дивитися!

Санітар

— А я кажу — міліція вловить. Навідайтесь завтра (пішов).

Кум

— Сяду тепер та посумую... Засмутюся, зажурюся за кумом. Ех, куме, куме! Любив тебе, шанував, як брата рідненького, у серці носив і доносивсь — до музолів... (По паузі). А посумувавши, скажу: шабаш! Додому, Любонько, і навіть негайно!

Любуня

- Без папоньки?
- Не тільки без папоньки, — без кума.
- Хрещений!..
- Додому!
- Хрещений!..
- Шабаш!
- Хрещений! Як же ми без папоньки на очі появимось?
- Прийдем уночі.
- Мамонька ж прокленуть мене... А вам до церкви як, на базар? Скрізь питатимуть, чом без кума вернувся?
- Не піду я до церкви... А втім, чого я хвилююсь, коли я постановив: прийти, захворіти і вмерти...
- Не можна без папоньки.
- Можна — не можна, годі, кажу!
- З ким же тепер рибу ловитимете?
- Сам!
- А не можна, не можна без папоньки... Хто в дамок сяде з вами, хто про політику?
- Сам!
- А з ким «сади мої зелененькі» заспіваєте?.. А як же на Різдво, на Великдень?..
- Сам! Сам заспіваю, сам занедужаю, сам і помру! Сам!
- Хрещений! Згадайте, як на ваші йменини ви папоньку додому вели та й заблудились на своїй же вулиці, й якби не Полкан наш, то б і не знайшли воріт...
- Не згадуй, бо хіба я кажу, що кум поганий чоловік? Кажу я так? Кажу?
- Ні.
- Музолі у серці од любові й досади. Хто ми, кум і я? Хто? Хлопчики-пійонерчики, що наввипередки побігли, чи до гробу вже підходимо?.. (По паузі). Він буде по наркомосах усяких бігати, до Вецека скакатиме, а я буду

останніх поросят продавати, щоб його завертати додому?.. Годі! Додому!

— Я не поїду, хрещений.

— Що?

— Я сама шукатиму. Знайду, приведу — щастя, не знайду...

— Загинеш!

— Не знайду — загину... Сама собі смерть заподію.

— А як твоя мамонька, а моя кума, хрещенице, та вже хвора лежить і навіть помирає... од тифу?

— Мамонька, як благословляли мене в дорогу, да руки мені цілували, сльозами поливали, просили, молили, кляли, щоб я без папоньки не верталась.

— А як твої сестри Віруня й Надюня і собі лежать, на малярію ослабли, ніхто води не подасть і нікому компреса на нещасний лоб накласти?

— Не можу! Тоді ще, як у церкву заскочила та молилась, тоді ще відчула, що доля нас розлучить.

— А як там без тебе всі квіти на вікнах посохли і в палісаднику посохли?

— Сон мені щоночі, хрещений: одна я немов, один на степу плету вінок з васильків та нагідок, а вони сухі немов, сухі — як ото мертвому в голови кладуть... Доля віщує, її не обійдеш, хрещений.

— І курчата без води заливаються, а квочка не зна, що далі робити, де води шукати.

— Хрещений!..

— І після цього не йдеш?

— Ні!

— Ага! Так ти хочеш показати, що в тебе папоньки-на характер... Дак знай же, знай, що й я не абищо і маю характер, твердішую втричі за кумову й твою. Прощай! *(Одійшов. Посварився)*. Одумайся! Загинеш! *(Любуня мовчала. Кум насунув капелюха)*. Загинеш, кажу!

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

1

Здивувались робітники на заводі «Серп і молот», як побачили, що через мур до них перелазив якийсь чоловічок у брилі.

Перший

— Ти дивись — перелазить хтось... Гей громадянине!

Другий

— Це-с-с... Це, мабуть, шпигун або злодій до нас хоче вдертися...

Перший

— Так заарештувати треба!..

Третій

(поважно, спокійно)

— Путне тепер до нас через мур не полізе — це факт, проте не гарячіться, хлопці... Перший мовчок та пара очок краще за язичок — отак і вивідаємо, хто воно й яке на масть.

Припали до роботи, не звертаючи на гостя особливої уваги: лізе, мовляв, нехай лізе.

Малахій

(з муру)

— Вітаю гегемонів! *(Робітники мовчки й скупко поздоровкались. Малахій це помітив, уципливо)*. Вітаю і разом питаю: невже і гегемонів загороджено мурами, та ще якими? *(Показав на заводські мури)*. Тоді, будь ласка, скажіть, що різнить вас з тими, що сидять по бупрах та по божевільнях? Там мури і тут мури...

Третій

— Там вони обмежують, тут вони захищають права, бо кругом ворогів ще багато.

Малахій

— Розгородитись пора, гегемони, зруйнувати мури оці треба негайно, бо вони заступають дорогу до вас...

Третій

— Кому?

Малахій

— Друзям вашим, о гегемони,— скажу я.

Третій

(до своїх)

— Для друзів, здається, у нас є ворота і двері...

Малахій

— Мене не пустили в ворота.

Третій

— Не розпізнали, чи як?

Малахій

— Не розпізнали й не визнали, дарма що я показав ознаки й клейноди свої, що про них оповістив у першій декреті і що по них мене мусить впізнати всяк суций на Україні (показав на ціпочок, на бриль, подививсь на робітників). Невже і ви не розпізнали? (Пов'язавсь через ліве плече червоною стрічкою). І тепер не впізнаєте? От що виходить, коли не читають декретів. Слухайте ще раз: з ласки великої матері нашої революції, нас помазано народним наркомом Малахієм...

Другий

— Ну й що з того?

Перший

(до третього)

— Він п'яний.

Третій

— Ні, ні.

Перший

— Та як же ні? Дивись... Хай би до зеленого змія, а то ж до наркома допився...

Третій

— Уважніше слухай!

Малахій

(тим часом зліз з муру. Підійшов до робітників)

— Що це ви робите?

Третій

— Хіба не бачите?.. Форми.

Малахій

— А я прийшов до вас робити реформи.

Третій

— Які?

Малахій

— Голубі. Більш точно — негайну реформу людини, бо сьогодні, знаєте, до чого вже дійшло? Згвалтовано двох старих бабів — газетярі кричать, кричать...

Перший

— То ж охота на когось напала.

Малахій

(не зрозумів іронії)

— І це напередодні соціалізму, в країні, де про кохання народ утворив найкращу в світі пісню про зелений барвінок, про зорю з місяцем, червону калину, де нарешті сам народний нарком стереже вночі голубії мрії,— згвалтовано двох старих бабів, о люди, люди!

За муром почувся дзвінкий, бадьорий хлопчачий голос

— Р-р-радіо! Ужасное ізнасілованіє двох нещасних старух, которая старшая шестьдесят сем лет імеет.

Малахій

— Чуєте?

Перший

(іронічно)

— Поласували бабусі.

Малахій

— Я певен, що коли б роздати увечері на вулицях людям анкети — метелики з одним запитанням, хто про що тоді думає, то як ви гадаєте, про що здебільшого були б думки?

Третій

— Не скажу. Всячина бредеться в голову людям.

Малахій

— А я скажу.

Третій

— Ану?

Малахій

— Не про голубі реформи, а про форми жіночих ніг думають і мріють, зовсім не звертаючи уваги на те, що внаслідок таким мріям любов обмежується ногами, в очах не цвіте, в серці не співає,— ото ж і згвалтовано двох старих бабів... Ні, далі я ждати не можу. Пора починати (*засурми в кулак, немов у сурму, військовий сигнал «вставай»*). Тру-тру-ту-ру-ру-ту-ру-ру, тро-тро-то-то-то-то-тро-то-то-то, тру-ту. Ревуть сирени по заводах, гудуть гудки й дроти, співа Україна за могилами в долині, та сурма золота народного наркома над усе: про даль голубу та про голубі мрії сурмить вона вам, гегемони...

2

Поприходили ще робітники:

- Хто цей оратор? Од кого? Про що?
- Од наркомів до нас...
- Та ні!.. Сам наркомом назвався.
- По-моему, клоун з цирку прийшов...
- Попав пальцем!.. Це артист з української трупи.

Перший (до третього)

— Бачу-таки,— помішав горілку з пивом.

Третій

— Ти думаєш?

Перший

— Факт!

Третій (усміхнувся)

— Уважніше слухай, кажу!

Малахій

— Негайну реформу людини прийшов я робити до вас, гегемони. Слухайте мене, а більш нікого...

Хтось свиснув.

Хто там свистить на промову народного наркома. Хто заважа нам, питаю?

Хтось

— А хто нам заважає в роботі?

М а л а х і й

— І так багато свисту на Україні: свистять вітри-суховії, свистять юнаки на дівчат, свистить міліція вночі, на вулицях мочаться, згвалтовано бабів... Негайну реформу людини прийшов я зробити і в першу чергу реформу українського роду, бо в стані дядьків та перекладачів...

Гомін пішов поміж робітників:

- Це божевільний...
- Прикидається.
- До адміністрації його!
- Хай старий виголоситься.

Т р е т і й (спокійно)

— Уважніше слухайте, товариші!

М а л а х і й

— Слухайте мене, гегемони, і я виведу вас з цих закуренних мурів. Провулками, закавулками повз заводи й фабрики, межами та стежками, ген-ген за могили, у голубу даль поведу. Тру-ту, тру-ту! Уставайте, люди, бо несучи на вас реформу, не форму, а реформу! Тру-ту, тру-ту! Збирайтеся до нової Фавор-гори дванадцятого серпня, по-старому — шостого, несіть мак червоний, нагідки, а найбільш приносьте голубеньких мрій. Там будемо святитися, святитися — новитися... Заодно приносьте й мову українську. Чи знаєте, між іншим, чого наша мова у порога віки вистояла? Бог про неї забув, як мішав язики на вавілонській башті. Крім того, дух святий зійшов на апостоли всіма мовами, забув тільки про нашу українську. На це РНК звернув уже свою увагу, та тільки без мене навряд, щоб що вийшло...

Т р е т і й (голосно, могутньо)

— Виходить, і виїде!!! Товариші... *(Виступив наперед до Малахія).* Ви селянин?

М а л а х і й

— Ні.

Третій
(навпорно)

— І не робітник?

Малахій

— Я народний Малахій.

Третій

— Із проулків та заулків, крученими стежечками, навіть через мури очі пролазять до нас отакії Малахії. А хто вони? Ще добре, як просто собі меланхоли-мрійники, бо таких чимало і поміж нашим братом, на превеликий жаль, водиться — очі, як в ісусів, голубий дим в голові, гріхи все збирають та на тому й їздять — добре, кажу, як ще такі ісусики на осликах...

Малахій

— Осанна їм! Вони чистять світ.

Третій

— Хочеш очистити, пересядь з ослика...

Хтось
(вгулив збоку)

— На асенізаційну бочку.

Вибухнув сміх.

Третій

— А хоча б і на бочку, бо краще бути бочкарем, ніж таким ісусиком, як цей. То добре, кажу, коли ще ісусики вони, бо це ще півлиха. А от коли вчуваєш в їхніх блаженських проповідях десь в одному, в двох словах зовсім другу музику...

Малахій

— Голубую музику...

Третій

— Не нашої кляси музику, тоді нам треба сказати — товариші! За голубими їхніми словами ховаються буржуазні шовіністичні жальця. За голубим отим туманом чигають на нас супротивники, в голубих реформах закутано їхні мірочки і форми — стережіться!

М а л а х і й

— Негайну реформу людини виголошую я, гегемони, і беруся зробити її.

Т р е т і й
(пальцем покивав)

— Ой, зробиш, дядя, на себе глядя — знаємо вас... Ні, зробимо її краще ми, по образу й по подобию пролетарському.

М а л а х і й

— Тру-ту... А реформу українського роду ви зробите?.. Ген-ген сидить біля віконця в хаті, морщить постолі та вигляда, чи не везе йому старий бозя дощу на пшеницю, чи не видно синів із солдатів, із наймів дочок. І день іде, і ніч іде, бозі нема — і дощ не йде, б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив, нема Січі... Очерети у Дніпра питають...

Вихопились голоси

— Стара пісня.

М а л а х і й

— Де-то наші діти ділись, де вони гуляють?

Т р е т і й

— Завтра там, де б'ють пороги, вже не місяць зійде. Завтра зйдуть електричні, можна сказати, сонця і засяють на весь степ козацький, на всю нашу Україну, аж до моря...

М а л а х і й

— Запитання: до якого моря?

Т р е т і й

— Завтра там, де скиглила чайка літаючи, заспівають сирени, можна сказати, морських пароплавів, залунають гудки нових фабрик, заводів. Вже сьогодні Дніпрельстан розбива динамо-моторами очеретяний той сум і дику, хай воно скажеться, тужіння порогів, бо чув я його на екскурсії...

М а л а х і й

— Киньте ваш Дніпрельстан! Тут ось, чуєте, кричать — ізнасілованіє двох старух, о гегемони! Не допоможе!

Третій

— Поможі! Отам починаем ми нашу реформу всього українського роду, отам, і тут, і скрізь, де тільки є рука робітника...

3

Підбіг робітник, мокрий весь од поту:

— Готові форми?

Робітники напружились:

— Готові!

Мокрий робітник

— Випускаємо чавун!.. *(Крикнув туди, де знімалася заграва)*. Готово!.. Дайош!..

Полилася річками та жолобами огненна рідина, освітила огням-червоним, аж гарячим, світлом увесь цех ливарний, загравами полихнула, одсвітилась на обличчях і в очах у кожного. Знявся рух. Перескакуючи через річкаки, припадаючи до форм, повели робітники за собою лопатами огню лаву у форми. Несли у ковшах. Гукали на Малахія:

— З дороги, старик!

— Бережись там, гей!

— Станьте осторонь, гей, як вас!.. Малахій!..

— Та покажіть йому, куди вийти, бо ще розтопиться.

А він в димі та в заграві метався між огненних річечок, аж поки хтось не вивів його до дверей, сказавши:

— Клопіт з такими реформаторами...

Отямившись, він глянув на огні, на дим, на заграви і сказав:

— У них свої, червоні мрії. Яка трагедія!

Закрив очі й пішов. Услід йому гриміла симфонія труда.

П'ЯТА ДІЯ

1

*Турбувалась мадам Аполінара, щоб, бува,
не накрила її установу міліція, а найбільше вночі
побивалась:*

— Гляди, Агапіє, часом наскочить міліція, кажи: це мої онуки Оленька і Любонька, допіру приїхали... говіти абощо.

Агапія
(на все годилася)

— А господи! Так і скажу, аби тільки подорожну ви мені до Єрусалиму виклопотали...

— Виклопочу!

— Чи скоро ж?..

— Зажди!

— Коли ж місяць жду... *(Шепотіла)*. Ні грошей, ні Єрусалиму.

*І як на зло Аполінарі в цю ніч десь недалеко зривались
тривожні свистки.*

2

Вискочив з якогось чуланчика знервований гість.

Гість

— Свистять!.. Ах, мадам Аполінаро, скільки я вам радив знайти безпечнішу квартиру, щоб подалі — далі од Радянської влади... *(Докірливо, сердито глянув на мадам Аполінару і побіг по східцях через задні двері. Забув застебнути підтяжки)*.

Аполінара
(йому вслід заломила руки)

— Ах, знаю, що мука, та що ж поробиш — ми тепер нелегальні!

3

Із того ж чуланчика вийшла Л ю б у н я:

— Нудно... Хай грають.

Аполінара

— Не треба, Миронько! Чуєш — свистки?

Любуня

— Втечу!

Аполінара
(до музики)

— Ну, грайте! Тільки, благаю,— піано, піано...

Любуня
(підійшла до Агапії)

— А що, як папонька вдома?

Агапія

— То бог святий один знає...

Любуня

— Я оце подумала, і весь світ мені почорнів. А що, як папонька вдома, а я тут!.. (На музику). Голосніше!

4

*Увійшли, по східцях захиталися дві дівчини
з гостями й Матильда.*

— Ось... Прийшли.

Перша

— Котики, ви не пожалієте.

Гість

— «Не жалею, не заву, не плачу, всео пройдьот, как белых яблонь дим...»

Друга

— Браво!

Гість

— «Ув'яданья золотом охвачений...»

Мадам Аполінара
(до дівчат)

— Прийшли, мої дітуні... А Оля ж де?

Матильда

— Вина! А тоді про Олю...

Друга
(до гостя)

— Можна грушу?

Гість

— Будь ласка... «Я не буду більше молодим...» Чого душенька ваша хоче, те й беріть!..

Дівчата

— Ой, який добренький!

Гість

(злякався своїй доброти),

— Тільки з умовою.

Дівчата

— З якою?

— На вибір дається півхвилини (*вийняв годинника*).
Півхвилини що завгодно. Півхвилини! Раз, два!..

Дівчата

— Шоколади! Вина! Пундиків!

Гість

— Якої саме шоколади? Якого вина?

Дівчата

— Червоного солодкого! Ні, білого!

Гість

— Та якого ж, кажіть?

Друга дівчина

— Цукерок! Рахат-лукуму!

Гість

— Що більш вам до смаку?

Друга

— Цукерки!

Гість

— Сто грам? Двісті грам? Триста грам? Півхвилини минуло.

Перша

— Так скоро?

Гість

«Жізнть моя, іль ти приснілась мне...»

Перша

— Я ж шоколади хотіла.

Гість

«Точно я весенней гулкою ранью проскакал на розовом коне...» Ні, годі (*сів на стіл*).

Друга

— Постривайте ж! Ми вам теж скажемо: що завгодно, тільки півхвилинки... Ха-ха-ха. Уявляю! Півхвилинки...

Аполінара

— Ах, Мусю, Мусю! Хіба ж так можна жартувати. Гості й справді подумують — півхвилиноньки...

Розлила вино по чарках. Гості взялись частувати дівчат.

Агапія

(до Любуні)

— От якби тобі, доню, папоньку знайти, а мені дорогу. Може, голубонько, ти знала Вакулиху?..

— Не знаю. Не з ваших країв я, бабуню.

— Я й забула, що ти десь із степів... Коли ж на всю околицю одна Вакулиха була в Єрусалимі...

— Болить, бабуню, серце, подобно я умру...

— А вона як гарно вмерла — Вакулиха! Прийшла з Єрусалиму і на третій день померла...

Дівчата

(схопились з-за столу)

— Мадам Аполінаро! Мамочко! Гості просять потанцювати. Можна?

Аполінара

— Тільки благаю вас, дівоньки, піяно! Піянісимо!

Музика заграє фокстрота. Майнули тіні по стінах, по стелі — гості й дівчата пішли у танок.

Любуня

— Ось грають, танцюють, а мені млини чогось ввижаються, що край нашого містечка. А що, як папонька до млинів уже доходять, а я тут?

Агапія

— Немов заснула: лице таке ясне та біле, їй-бо, не брешу. А в труну їй стружок, що од гробу господнього принесла, пахущих поклали і кипарисовий хрестик... Дай, боже, тобі, доню, мені й усякому так умерти, як вмерла Вакулиха. (*Любуня пішла в чуланчик. Агапія доказувала своє*). Хіба прошення написати? Товариші, отак і отак Вакулиха вмерла, то хочу й я так. Тож не повірите, товариші, аж сниться вже. Іду, немов пливу в повітрі повз море тепле, і стежечка в червоних квітах, а десь за морем сяйво до неба, як ото зоря улітку бува... А знаєте, товариші, як не вдасться до Єрусалиму, так я вже... (*Закуняла*).

5

Оля привела Малахію. Ще з порога гукнула:

— І я з гостем, та ще з яким!..

Дівчата й гості привітали Олю оплесками, вигуками «ура». Музика вдарив туш.

Малахій
(*ставши на сходах*)

— Аж ось де визнали!.. (*Величю вклонився*). Вітаємо наших вірноподаних!..

Аполінара
(*до Олі*)

* — Це, здається, Мирин, Любчин...

Оля

— Батько.

Аполінара

— Навіщо, Олю!.. Щоб розтривожити сердешне дитя!.. Навіщо драма!

Оля

— Де вона?

Аполінара

— Ша! Їй голова заболіла. Спить.

Оля
(*заглянула в кабінетик*)

— Миро, ти спиш?.. Спить! (*Підійшла до Малахія*). Що дорожче, наркоме, батько чи сон?

М а л а х і й

— Сон, якщо він по роботі.

О л я

(*криво всміхнулась*)

— Ну да ж, по роботі. Вибачте, я піду передягнуся, а то змочла (*до всіх*). Дощ надворі.

6

З розгону звійшов іще г і с т ь

— Здорово, контрреволюціє!

А полінара

(*зраділа і разом занепокоїлась*)

— Боже мій! Дівоньки! Давіться, хто прийшов...

Д і в ч а т а

(*до нового гостя*)

— А-а! О-о!.. Наше «ніколи» прийшло.

Г і с т ь

(*подивився на годинника*)

— Ого! П'ятнадцять за першу. Поїзд о другій. Ще треба телеграму вдарити... Так! Пляшку пива мені, дві пляшки вина і цукерок дівчаткам — мерщій!

А полінара

— Може б, повечеряли б, милий...

Г і с т ь

— Ніколи! Ніколи! Де Мира?

Д і в ч а т а

— Миро! Миро! До тебе «ніколи» прийшов.

А полінара

(*ще гірш занепокоїлась*)

— Ша! Піяно, дівоньки... (*До гостя благально*). Може б, ви сьогодні другу собі подруженьку вибрали.

Г і с т ь

— Ніколи, контрреволюціє! Я на п'ять хвилин.

Аполінара

- Вона хвора.
- На що саме?
- Їй голова болить.
- Дурниці!

Аполінара

- Милій, драма буде...

Гість

- Ніколи!.. Мир! Можна? (*Пішов у чуланчик*).

Малахій
(до Аполінари)

- Хто він такий?

Аполінара

- Знакомий наш... Що веселий, а добрий...

Малахій

- До кого пішов?

Аполінара

— Я й сама не знаю... Бачте, я харчую їх, себто — приходять їсти, тут і спочивають, а котора, то й з гостем... Хіба вглядиш? Клопоту з ними та клопоту... Може, горілоньки з дощу або пива?

Малахій

- Я вам забороняю продавати любов у коробках!
- Яку любов?
- У коробках, кажу! Хіба не бачу — нагородили коробок на кохання, немов клозетиків. Де місяць? Де зорі, питаю? Де квіти? (*Вийняв з кишені якусь саморобну дудку, задудів*). Всім, всім, всім декрет! Однині забороняємо купувати й продавати законсервовану в дерев'яних, тим паче у фанерних коробках любов... Ні, не так. Щоб не зламати принципів нашої економполітики, тимчасово дозволяємо купувати й продавати любов, тільки не в коробках, не законсервовану, а при місяцю, при зорях вночі, на траві, на квітах. Коли ж закортить кому вдень, то здебільшого там, де дзвонить у розгонах сонце і гудуть золоті бджілки, вдак: дз-з-з... Нармахнар. (*Подумав*). Перший.

Убігла Любуня. За нею гість.

Гість

— Куди ти? Мені ж ніколи, Мирко!

Любуня

— Папонькин голос! Пустіть!.. Папонька милий мій, любий, дорогий, золотий!.. *(Поцілувала йому руки)*. Насилу, насилу я вас знайшла.

Ускочила Оля, набігли дівчата, підійшли, хитаючись, гості.

Оля

— Це я тобі його знайшла.

Агапія

— А мені приснилось: ангол у сопілку золотую грає... Коли гульк — аж це Любонькин батенько.

Дівчата

— Справді, батько?

— Мирю! Це твій батько?

Малахій

— Я не батько. Я народний Малахій. Та невже ж не читали першого декрету? Зрікся родинного стану...

Гість подивився на годинника, махнув рукою й побіг.

Любуня

— Папонька любий! Ви не дивіться, що я така, що я в таких нарядах...

Малахій

— Зрікся родинного стану, кажу.

— Простіть мене, папонько! Це я не навсправжки. Це я, щоб одшукати вас, копійку заробляла...

А га пі я

— Простіть її за блуд, і бог вам ще не такі гріхи відпустить...

Оля не спускала з Малахія очей.

Лю б у н я

— Зараз приїде Ванько, ми сядемо, папонько, і до вокзалу... У мене є гроші, аж п'ятдесят три рублі. Квитки я куплю з плацкартами, ситра в дорогу, помаранчів. Ви ляжете, папонько, спочинете, любий мій, а вже сивенький...

М а л а х і й (одійшовши)

— Кажу, нема папоньки!.. І кума нема! Є народний Малахій нарком! Нармахнар! Перший!

Лю б у н я

— Що ж мені тепер?

О л я (до Малахія)

— Що ж вона тепер робитиме, гей лихо ви, пеня народна!

М а л а х і й

— Запалюйте огнища універсального кохання на вулицях ваших городів, грійте потомлених: в голубих моїх країнах вам за це спорудять пам'ятники...

Лю б у н я

— Як же мені тепер?

О л я

— Попросимо, щоб він іще одну голубу брехеньку розказав, і знаєш про кого?.. Про милих, що вернуться до нас зимою вночі. Ха-ха-ха. Скільки їх, милих, вже зо мною спало, що ж як доведеться приймати та гріти з походу, то ще задавлять... Музико! Колечко!

Любуня, як хвора, поточилася в чуланчик.

Дівчата й гості підхопили Олю:

— Браво! Браво!

— Колечко!

— Оля колечко співа.

О л я
(в супроводі музики заспівала)

Потеряла я колечко,
потеряла я любов,
через етоє колечко
буду плакати день і ніч.
Міл уехал, мене бросіл,
ще й малютку на руках,
як згляну я на малютку,
так сльозами і залюсь —
через тебе, моя малютка,
пойду в море утоплюсь.

М а л а х і й
(зійшов на східці)

— Алло, алло!.. Перекажіть радіом всім, всім, всім на
Україні сущим — людям, тополям, вербам нашим, сте-
пам, і ярам, і зорям на небі.

О л я
Довго русою косою
Трепетала по волне,
Правою рученькою махала:
Прощай, миленький, прощай!

М а л а х і й
(самотньо)

— Перекажіть, що народний Малахій вже сумує, і
срібна сльоза повзе з сивого уса та й капа в голубе мо-
ре. Як це трагічно: на голубих мріях сумує...

Його оточили дівчата і гості. Сміялися. Танцювали.

І от в цей момент крикнула Агапія:

— Любина завісилась!

А п о л і н а р а
— Завісилась!

Д і в ч а т а
(заглянули в чуланчик)

— Завісилась!

— Завісилась!.. Мирка!.. Йй-богу!

*Знялась тривога. Гості, дівчата кинулись врозтіч,
східцями в двері.*

Агапія
(до Малахія)

— Ваша донечка завісилась!

Малахій

— Не тривожтесь, вірноподанко, вона не завісилась, а потонула в морі... Більш точно — в голубому морі...

9

Оля
(вийшла з чуланчика)

— Зняла... Вона вже мертва... (До Малахія). Чуєте! Це ж ви її довели... до смерті!

Малахій

— Он краще ловіть молодика, бо він мочиться у море.

Оля

— Він остаточно збожеволів... Куди ж тепер, після голубих мрій? (Сама собі одповіла переконливо). Чого ж ще думаєш!.. Туди!.. Назад. На службу! (Пов'язалась хусткою й пішла, твердо ступаючи).

10

Ускочила Аполінара з невеличкою скринькою, в яку запихала намисто, золоті обручки, шматок шовку тощо.

Аполінара

— Я вже яка, але ж не така, як оцей... (плюнула на Малахія й побігла).

Малахій

— І плювали, і били його по ланитах. То він, узявши сурму золотую, подув у ню... (вийняв дудку) і заграв все-світньої голубої симфонії (заграв на дудку). Я — все-світній пастух. Пасу череди мої. Пасу, пасу та й заграю...

Агапія засвітила свічку. Малахій грав. Йому здавалося, що він справді творить якусь прекрасну голубу симфонію, не вважаючи на те, що дудка гугнявила і лунала диким дисонансом.

МИНА
МАЗАЙМО

КОМЕДІЯ

ПЕРША ДІЯ

1

Нарешті Уля прийшла. Рина до неї, од люстра:

— Ой, Улю, ой, тільки Улю, і тобі не сором! Я жду тебе, жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. Ти не можеш з'явить собі, що в нас у квартирі робиться! Це ти купила нові рукавички? За скільки?.. Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій уже збожеволів од своєї укрмови, ти розумієш?

*Уля тільки на двері — і собі до люстра. Виглянулась.
Примружила очі:*

— За три сорок!

Рина до люстра. Зробила трагічні очі:

— І, мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або папа його, бо вже третя лампочка перегоріла — так пише по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише!

Уля повернулася од люстра:

— Що ти кажеш?

Рина до люстра, перехрестилась:

— От на! А папа не те що од Мокія укрмови слухати не хоче, а навпаки — наше малоросійське прізвище змінити хоче і вже напитує собі вчительку, щоб могла навчити його правильно говорити по-руському, наприклад, не «сапоги», а «спаг'і»...

Уля навіть од люстра відійшла:

— Так?

Рина

— А Мокій не тільки не зна про це, а навпаки — мріє, ти розумієш, мріє до нашого прізвища Мазайло додати ще Квач.

У л я аж сіла!

— Та що ти кажеш?

— А папа ще зранку пішов до загсу на зивідки, чи можна змінити прізвище і чи має він право заставити Мокія, ти розумієш? Мокій про це нічого не зна, розумієш? Мама пише секретного в цій справі листа до тьоті Моті в Курськ, щоб тьотя Мотя негайно (*зукнула в двері: «Мамо, на хвилинку!..» До Улі*) якнайкоріше приїхала, ти розумієш? Розумієш тепер, що в нас у квартирі робиться!

2

Увійшла мати. Рина до неї

— Ти написала листа?

М а т и

— Уже й одіслала.

Р и н а

— Жаль! Я оце подумала: ніхто й не подума, що одного листа мало. Треба телеграму! (*Нервово заломила руки, подивилась у люстро, як вийшло*). Треба негайно телеграму вдарити! Те-ле-гра-му!

М а т и теж заломила руки. В люстро:

— Навіщо телеграму, коли я вже витратила десять копійок, послала листа?

Р и н а

— Ой мамо, яка ти їй-богу!.. Та поки там тьотя одержить листа, ти знаєш, що у нас тут статися може? Знаєш?.. (*Виразно*). Все! А ти кажеш — навіщо... Зараз піди й напиши!

Мати пішла.

У л я

— Слухай, Ринко! Невже і прізвище в загсі міняють?

— А ти думала де? Тільки в загсі! Прізвище, ім'я, по батькові, все життя тепер можна змінити тільки в загсі, розумієш? Ой Улю, ой Улюню! Коли ти мене любиш, зроби так, щоб Мокій закохався у тебе. Може, він кине свої українські фантазії, може, хоч прізвище дасть поміняти...

— Ха-ха! Хіба це допоможе?

— **Поможе.** Закохуються ж так, що на розтрату йдуть, про партію забувають, і не абихто... Улюню! Золотко!

— Ти серйозно?

— Серйозно.

— Не зможу я цього зробити.

— Чого?

— Ну, просто не зможу. Хіба я така?

— Зможеш! У тебе чарівні очі, чудесні губи, прекрасний бюст. Ти його одним махом закохаєш.

— Це тобі так здається.

— От на! Він мені навіть якось сам казав, що в тебе напрочуд гарні очі.

— Серйозно?

— Серйозно! Тим гарні, казав, що іноді нагадують два вечірні озерця в степу.

У л я в люстро:

— Що ти кажеш?

— От на!

У л я роздумливо, мрійно:

— Два вечірні озерця.

Р и н а підкреслено:

— Не забувай — у степу.

У л я роздумливо, критично:

— Два вечірні озерця... Хоч це й поетично, проте... Знаєш, яку партію знайшла собі Оля Семихаткова?

— Ну?

— Комуніста. Молодий ще, ще двадцяти трьох нема, але стаж надзвичайний! Щоліта відпочиватиме в Криму. А там не два озерця — море. Два моря! Чорне й Каспійське. Крім того, він сам з металістів, мускулатура в нього... Оля каже, як обійме — щось надзвичайне: немов, каже, гарячий удав... А кругом немов тропічний ліс. Температура — сорок.

Р и н а

— Отож почни з Мокія, Улько, — практику матимеш, як треба закохувати. Думаєш, Оля Семихаткова ото так зразу й взяла комуніста? Практику мала — з комсомольцями тощо. А наш Мокій теж у комсомолі скоро буде, розумієш?

У л я зацікавлено:

- Серйозно?
- Вже на збори ходить.

3

Увійшла мати.

Р и н а

- Написала?

М а т и

— «Курськ, Коренний ринок, 36, Мотроні Розторгуєвій. Негайно, негайно приїзди. Подробиці листом. Сестра Лина». Я вмисне написала двічі «негайно», щоб вона, як тільки одержить телеграму, так щоб і їхала...

Р и н а

- А подробиці листом навіщо?

М а т и

- — Як навіщо? Щоб з них наперед довідалась, що ж таке у нас робиться...

Р и н а

- Ну, то вона й ждатиме листа.

М а т и з досади прикусила язика. Тоді:

— То я хотіла, щоб не пропали ті десять копійок, що на листа витратила.

Р и н а

— Дай я покажу, як писати! (*Вголос*). «Курськ, Коренний» — це так, ринок можна викинути, знають і так. (*Подумала*). «Мрія воскресла. Папа міняє...»

М а т и

- Не папа, а Мина. Телеграма од мене.

Р и н а

— Не заважай! Мені ніколи!.. «Мрія воскресла. Мина міняє прізвище. Мокій збожеволів укромви. Станеться катастрофа. Приїзди негайно». (*До матері*). Розумієш тепер, як треба писати? На, перепиши й одішли! (*Мати*

вийшла, Рина до Улі). Тепер ти розумієш? Жах! Ой, Улюню! Молю тебе, благаю — закохай!

У л я схвильовано:

— Ну як я почну, чудійко ти? Сама знаєш, який він серйозний, ще й український. Ну як до його підступитися? З якого боку?

— З якого?

— Так.

— З українського.

— Не розумію. Як це?

— А так, що тільки з українського.

У л я подумала:

— Ти, я бачу, Рино, дурна. Та в нього ж іншого боку нема, а ти кажеш: тільки з українського. Він же з усіх боків український.

Р и н а подумала. Раптом:

— Ха-ха! Ти дурна!

— Серйозно?

— Серйозно дурна! А я що тобі кажу? Тільки з українського. Це й означає, що в нього другого боку нема, що він кругом український.

У л я розсердилася:

— Як так, то й розуміти не хочу! Взагалі! Бо все це дурниці взагалі.

Р и н а побачила — лихо!

— Улю! Золотко! Ти не дурна!

У л я до люстра:

— Не хочу! Не можу! Не знаю, як...

— Я покажу, як. Ось я зараз покличу його і покажу, як почати.

— Ні, ні!

— Побачиш, що зможеш. Ось зараз покличу. Він зразу розсердиться, нахнюпиться, це правда. Та я знаю, як до нього підійти, з якої сторони він одмикається. Дуренька, не бійся! Я тобі дам потайний ключик, я покажу стежечку до його сердечка.

— Ні, ні! Я не розумію! не розумію!

Тоді Рина натхненно, з викликом:

— Не віриш? А хочеш, Улько, і він тебе поведе сьогодні в кіно?

Як усяка Уля, Уля — кіноманка!

— Ти серйозно?

Рина не така, щоб назад.

Перехрестилась, немов збираючись у воду пірнути!

— От на! Тільки ти, Улю, не зірвись. Що не казати-му я, то немов з твого бажання, розумієш? Можеш навіть мовчати, тільки підтакни коли, кивни головою, усміхнися. А дялі сама побачиш... *(Постукала в двері до брата). Моко, вийди на хвилинку! Чуєш, Моко?*

Уля ледь чути, самими рухами:

— Рино, не треба! Золотко, не треба! *(Побачила, що та не слуха, підбігла до люстра. Очевидно, хотіла зробити очі озерцями. Не вийшло. Вхопилась за серце).*

4

Увійшла мати. До Рини голосно й авторитетно!

— Тьотя не одержить такої телеграми!

Рина

— Це-с... Чого?

Мати тихше:

— А того, що в ній тринадцять слів, ти розумієш? Треба скоротити.

5

Увійшов Мокій, юнак з чорним висипом під носом і по підборіддю, з мрійними, але злими очима. Хотів гримнути на сестру, та побачив, що вона не сама:

— Ну?

Рина зробила знак матері, щоб та негайно вийшла.

Мати вийшла.

Рина до брата:

— Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга — Уля Розсоха.

Уля самими губами:

— Розсохина.

Рина з натиском:

— Розсоха.

Моко їй незграбно подав руку:

— Гм...

Рина

— На хвильку, Моко. Улі страшенно вподобалось українське слово — бразолійний, а я не знаю, що воно означає. Яка його тьма?

Моко їй хмуро, недовіливо:

— Бразолійний, ти хочеш сказати?

Рина до Улі:

— Як, Улю?.. Ах, так! Бразолійний! Бразолійний!

*Моко їй уважніше подивився на Улю. Кахикнув.
Тоді глухо:*

— Бразолійний — темно-синій (*До сестри*). Більш нічого? (*Взявся йти*).

Рина до Улі:

— Бразолійний — темно-синій, розумієш, Улю?! (*До брата*). Уля каже, що воно звучне таке, свіже — бразолійний. Бразолійний.

Моко їй до Улі. Стримано:

— Ви де чули чи вчитали це слово?

Уля розгубилась:

— Я?.. Я не зна... Воно мені просто взяло і вподобалось...

Рина перехопила:

— Улі ще одне подобалось слово... (*До Улі*). Яке ще тобі подобалося слово? Здається... ну, як? «Бринить» ти казала?

Уля

— «Бринить».

Рина

— Що таке «бринить», Моко?

Мокій м'якше:

— А, «бринить». По-руському — «звучить». Та тільки одним словом «звучить» його перекласти не можна. «Бринить» має... *(До сестри, нахмурившись)*. Стривай! Ти мене колись за це слово вже питала...

Рина здивовано:

— Я?

Мокій суворіше:

— Авжеж, питала. Просила, щоб я підлоги за тебе натер, і перед тим питала.

Рина

— Невже питала? Тепер пригадую. *(До Улі)*. Пам'ятаєш, ти вже раз у мене за це слово питала... *(До брата)*. А я у тебе спитала для Улі, та забула. *(До Улі)*. Пам'ятаєш?

Уля

— Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені саме тоді вподобалось це слово, і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось. Спитала у Рини: що таке... «звучить»?

Рина перебила:

— «Бринить»! Отоді я, Моко, й спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що «бринить» — якесь надзвичайне слово...

Мокій до Улі:

— «Бринить» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: орел бринить. Це означає — він високо, ледве видко — бринить.

Уля примружила очі. Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля кивнула головою. Мокій м'якше:

— Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить.

Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля ніжно всміхнулась. Мокій розворушився:

— Або кажуть — думка бринить. Це треба так розумі-
ти тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить.
Спів бринить. Це, наприклад, у степу далеко ледве чу-
ти пісню...

Уля мрійно:

— Бринить.

Мокій з гумором:

— Губа бринить. Так на селі й кажуть: аж губа бри-
нить, так цілуватися хоче.

Уля

— А знаєш, Рино? Мені справді вподобалось це слово.

Рина

— Серйозно?

Уля

— Серйозно!

Рина

— Bravo! Ти, я бачу, тепер зрозуміла, як і що. (До
Мокія). Між іншим, Уля страшенно любить українські
кінокартини і написи... каже, що вони якісь... (До Улі).
Які, Улю?

Уля

— Надзвичайні.

Рина до Мокія

— Ти розумієш?

Мокій

— На жаль, гарних українських кінокартин дуже ма-
ло... Дуже мало!

Рина

— Оце ж вона й прийшла спитати, про оце ж і про-
сить, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. А мені ніколи,
розумієш?..

Мокій

— Гм.. Бачиш, мені треба сьогодні ввечері на комсо-
мольські збори... На жаль, не можу, бо треба на комсо-
мольські збори... Я пішов би, та мені треба на збори
комсомолу.

Рина

— Я б сама з нею пішла, та коли ж її цікавить не так
картина, як написи до неї: чи чистою укромовою написано,

чи робленою, чи попсованою... (До Улі). Я не знаю, чого тебе це цікавить.

У л я здивовано:

— Мене?..

Р и н а

— Не однаково — чи чистою, чи робленою?..

М о к і й

— Авжеж, не однаково! От, наприклад, написи в «Звенигорі» — краса! Стильні, поетичні, справжньою українською мовою писані. А подивіться ви на написи по других кінокартинах. Олива з мухами! Немов навмисне псують таку прекрасну, таку милозвучну мову...

Р и н а до Улі:

— От хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо української мови запитання!

М о к і й до Улі:

— Бачите, мені треба на збори комсомолу... А вам справді цікавить все це? Українська мова і... взагалі?

У л я

— Взагалі страх як цікавить!

Р и н а

— Як стане коло української афіші: читає-читає, думає-думає, чи справжньою мовою написано, чи фальшивою... Я гукаю — Улю! Улю!

М о к і й до Улі, призно:

— Серйозно?

У л я почервоніла:

— Серйозно!

М о к і й

— А знаєте, я сам такий. Побачу ото неправильно писану афішу, вівіску або таблицю — і досади тобі на цілий день. А які жакливі афіші трапляються, як перекручують українську мову...

У л я

— Серйозно?

Мокій

— Серйозно перекручують! Серйозно!.. Та ось я вам покажу одну таку афішку — помилюєтесь. (*Побіг і вернувся, щоб справити чемність*). Вибачте, я зараз... На хвилинку... Такої афішки ви ще... (*Побіг*).

Рина до Улі:

— А що?! Ще один захід — і ти, Улько, сьогодні в кіно. Ти тепер розумієш, як з ним треба поводитися? От тільки забула я попередити тебе, що не всяке українське він любить, розумієш? Раз на іменини, думаю, що йому купити, який подарунок? Купила малоросійську сорочку й штани. Так ти знаєш, сокирою порубав.

Уля пошепки:

— Що ти кажеш?

— От на... От що, Улюню! Ти котись зараз просто до нього в кімнату, розумієш? Бо тут він покаже тільки афішку, а там у нього словники, книжки, Хвильові всякі, Тичини. Хоч до вечора розпитуйся, залюбки відповідатиме. Побачиш яку книжку — і питай. Побачиш там Хвильового і питай, а тоді в кіно. Ну, а там ти вже сама знаєш, як і що. Іди! Дай я тебе перехресну!

Уля до люстра. Від люстра під хрест. Тоді раптом стала:

— А що, як не так питаю? Не попаду на його смак?

Рина

— Попадеш.

Уля

— Ну як? Як? Коли мені здається, що «Стоїть гора високая» краще за Тичину.

Рина на мить замислилась, потьмарилась. Раптом обличчя її засвітилося:

— Прекрасно! Оце і май на увазі: що тобі подобається, те йому не подобається, і навпаки, розумієш?

Уля добрала розуму:

— А не помилюся?

Рина

— Ні!

*Уля боязко підійшла до Мокієвих дверей.
Постояла. І таки пішла.*

Рина до люстра:

— Ху! Слава богу.

6

Увійшла мати.

Рина

— Ну, що там у тебе з телеграмою? Написала?

Мати

— Вже й одіслала. Домаху попросила, щоб віднесла. Тільки я скоротила...

Рина

— Як же ти скоротила?

Мати

— Так, як я одна тільки вмю. Вийшло коротко й дешево. Ось копія: «Курськ, Коренний, 36. Катастрофа. Мока українець. Приїзди. Ліна. Негайно приїзди». Все...

Рина

— Ха-ха! Та тьотя ніколи не одержить такої телеграми!

Мати

— Не вигадуй дурниць! Це тобі досадно за тринадцять?

Рина

— Та кому телеграма? Коренному ринкові?

Мати

— Тьоті ж: Коренний, 36. Катастро...

Прикусила язика, аж позеленіла. Тоді

— Ну що ж тут такого? На Коренному ринку здогадаються, що ця телеграма до тьоті Моті.

Рина за копію:

— Ослице! Дай я допишу!

М а т и вирвала назад:

— Я сама!

Р и н а

— Дай, кажу!

М а т и

— Я сама, кажу!

Знову задзвонив дзвоник. Тепер уже м а т и вискочила в коридор. Повернулася бліда, ще більш схвильована:

— Папа прийшов...

7

Ускочив М а з а й л о. Подивився гарячими, натхненними очима:

— Дайте води! (*Випив води. Помацав серце*). Думав, не переживе...

М а з а й л и х а і Р и н а

— Ну?

— Не міняють?

М а з а й л о

— По радіо читають, в анатоміях пишуть: серце — орган, що гонить кров, орган кровоносу. Нічого подібного! Серце — це перш за все орган, що передчува і вгадує. Однині вірю йому, а більш нікому в світі. Серйозно кажу!

М а з а й л и х а та дочка й собі за серце:

— Поміняли?

— Не міняють?

М а з а й л о

— Ще як я підходив до загсу — думалось: а що, як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його українське — і заноровиться. На зло тобі заноровиться. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би? А що, як і такий, що щб йому, до твого прізвища — до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що, як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що, як не той, і не дру-

гий, і не третій?.. А що, як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там сидів... (Випив води). Од усіх вищезгаданих середній.

М а з а й л и х а

— Которий же?

— Середній од усіх, кажу! Арихметично середній, по-моему. Увійшов...

Р и н а

— Хто?

М а з а й л о

— Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арихметичним голосом: «Вам чого?» Я до нього — і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожеар, бев-бев-бев... і десь, немов як справді пожеар, зайнялося. Палахкотить... Питаю і це чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище? Він подивився і знов: «Вам чого?» — арихметичним голосом. Як чого? Як чого? — заскакало огненно в голові. Двадцять три роки, кажу, носю я це прізвище, і воно, як віспа на житті — Мазайло!.. Ще малим, як оддав батько в город до школи, першого ж дня на регіт взяли: Мазайло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти — Мазайло! За репетитора не брали — Мазайло! На службу не приймали — Мазайло! Од кохання відмовлялися — Мазайло! А він знову: «Вам чого? — питаю».

М а з а й л и х а

— Мене обдурив: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

Р и н а

— І тепер сміються, регочуть — Мокрина Мазайло, не сказав?

М а з а й л о

— Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу. А вийшло так, що я став перед ним і мовчав. Мені заціпило...

М а з а й л и х а

— Було б голкою вколотися.

М а з а й л о

— Хтось одвів мене до дверей. Все — як у тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом

воно твоє! — перед очима якесь писане оповіщення... Немов не я, немов хтось інший за мене чита — (серце!). Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько Панас на Мінервина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович на Вершиних Самійла Миколайовича — читаю; Засядь-Вовк на Волкова, читаю. Ісидір Срайба на Алмазова¹, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де я і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як? І чую арихметичний, щодалі симпатичніший: «Можна!» Отак і отак... Ура! — крикнуло серце.

Рина радісно і разом погрозово:

— Цс-с-с. (Показала на двері, де Мокій).

Мазаїло натхненно, але тихіш:

— Вра! Вдарило, задзвонило, як на великдень... (Поцілував жінку). Отак! (Дочку). Отак (знов жінку) і отак!

Мазаїлиха, мало не плачучи з радості:

— Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?.. Яке?

Рина

— Було б попросити і нам Алмазова...

Мазаїло, немов диригуючи над якимсь невидимим хором:

— Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

Жінка і дочка руками, мов крилами птиці, навипередки:

— Сіренев! Сіренський!

— Розов! Де Розе!

— Тюльпанов!

— Фон Лілієн!

Мазаїло, диригуючи:

— Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! (По паузі, погладивши серце). Думав, не переживе.

Мазаїлиха

— З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

М а з а й л о раптом перестав диригувати. Потемнів:

— Він ще не знає?

М а з а й л и х а

— Ні!

М а з а й л о з радісним гнівом:

— Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні — то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно! (*Гукнув*). Мокію! Чуєш? Гей, ти!

Д о ч к а спинила:

— Папо, поки що йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

М а з а й л о

— Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертався я до загсу, тричі, тричі допитував... Аж нічого він не може вдіяти. Маю повне, необмежене право змінити не то що своє прізвище — по батькові й дідове ім'я й прізвище. Чула?.. Та після цього... Мокію!

Д о ч к а

— Ти, здається, маєш знайти собі вчительку?

М а з а й л о

— Правильних проізношень?.. Вже знайшов! Найняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

М а з а й л и х а

— Яка краса!

Д о ч к а до батька:

— І ти думаєш, що Мока, знаючи про зміну прізвища, не вчинить під час лекції демонстрації, скандалу?

М а з а й л о

— Уб'ю!

М а з а й л и х а

— Минасю, яка грубість!

М а з а й л о

— Ну, вигоню з дому!

Дочка

— Ой, папо, ой, тільки, папо! Який ти... Та краще до публікації помовчати. З'яви собі: ти вибираєш прізвище — Мокій нічого про це не зна, розумієш? Ти береш лекції «правильних проізношеній» — Мокій не зна, розумієш? Тим часом я і мама скликаємо родичів на сімейну раду — Мокій не зна...

Мазайлиха

— Сестру мою Мотю з Курська.

Дочка

— Можна буде ще дядька Тараса з Києва.

Мазайлиха жакнулася:

— Тараса Мазайла? Господь з тобою!.. Та чи не в нього наш Мокій і вдався?! Там такий, що в нього кури по-українському говорять.

Дочка

— Без дядька Тараса! Тьотя і ми натиснемо на Мокія, розумієш, папо?

Мати

— Та Мотя одна на нього подіє!.. Хіба ти, Минасю, не знаєш, як вона вміє взагалі?

Дочка

— Крім того, ще один план є на Мокія вплинути... Не віриш? А хочеш, папо, і він за тиждень-два кине свої українські мрії? От давай! Тільки ти мовчок. Розумієш?

Жінка нервово:

— Мино!

Дочка

— Абсолютний мовчок на два тижні. Не віриш? Ну, на тиждень, папочко!

Жінка погрозливо:

— Мин-но!

Дочка, поцілувавши батька:

— Пане Сіренський! Розов! Де Розе! Тюльпанов! Ну?

М а з а й л о

— Ну, гаразд. На тиждень... (*В люстро*). Все одно я скоро скажу... Прощай, Мазайло! Здрастуй...

8

В цей момент підвищений, радісний голос М о к і ї в:

— ...Мазайло-Квач, наприклад.

Вирвався з рипом дверей. М о к і ї вийшов з Улею. Не помітивши навіть батька, переконував далі, агітував Улю:

— Мазайло-Квач, Улю! Це ж таке оригінальне, демократичне, живе прізвище. Це ж зовсім не те, як якесь зяяложене, солодко-міщанське: Аренський, Ленський, Юрій Милославський... Взагалі українські прізвища оригінальні, змістовні, колоритні... Рубенсівські — от! Убийвовк, наприклад, Стокоз, Семиволос, Загнибога. Загнибога! Прекрасне прізвище, Улю! Антирелігійне! Це ж не те, що Богоявленський, Архангельський, Спасов. А німецькі хіба не такі, як українські: Вассерман — вода-чоловік, Вольф — вовк. А французькі: Лекок — півень.

У л я обернулася до Рини:

— Ми йдемо в кіно!

ДРУГА ДІЯ

I

Два дні згодом Р и н а допитувала в Улі (перед люстром):

— Ну, як же ти не знаєш, ой, Улю. Ти ж з ним в кіно ходила?

— Вчора і завчора.

— Зельтерську воду пила з ним, ти кажеш?

— Навіть із сиропом...

— Печення він тобі купував?

— Аж п'ять, Рино!

— До самого дому провів?

- До воріт. Ще й постояв трохи.
— І ти не знаєш, як він,— закохався чи?..

*В У л і аж рум'янець спанув. Перебила Рину
рухом-словом:*

— Стривай, Ринко!

Р и н а вичікувальним голосом:

— Ну?

— Стривай, я скажу... Як пили ми після кіно воду, я на нього глянула, отак... Він на мене — отак. Сказав, що по-українському «зрачки» «чоловічками» звуться.

— Ну?

— Тоді, як ішли додому, я, ти знаєш, спотикнулась, а він — хоч би тобі що. Тільки спитавсь, чи не читала я думи про втечу трьох братів? Там, каже, є такі слова: «свої білі ніжки на сире коріння, на біле каміння спотикає». От, каже, де збереглася українська мова.

— Ну?

— Тоді, як повела я його через сквер (це той, де, знаєш, завжди сидять і цілуються), він сказав: як-то прекрасно оповіла українська мова кохання: я покрию, каже, свого милого слідочок, щоб вітер не звіяв, пташки не склювали...

— Ну?

— А як вела його повз тих, що, знаєш, уже лежали, він сказав, як українська мова до того ще й дуже економна та стисла: одна рука в голівоньку, каже, а друга — обняти...

— Ну?

— А біля воріт, як уже розставатися, сказав він мені ваше прізвище Розсоха — знаєте, що таке «розсоха»? Показав на небо — он Чумацький Шлях, каже, в розсохах є чотири зірки — то криниця, далі три зірки — то дівка пішла з відрами, в розсохах, каже... А тоді подивився мені в очі глибоко-глибоко...

— Ну? Ну?

У л я зітхнула:

— Попрощався і пішов... Ти не скажеш, Рино, як він — чи хоч трохи закохався, чи...

Р и н а

— Та я тебе про це питаю, Улько, тебе... Ой, яка ж ти дурна, розумієш?

У л я

— Коли я дурна, а ти розумна, то скажи мені, що б ти сказала, коли б ти була я, а я — ти, себто, коли б він тебе отак проводжав?

— Що я б сказала?

— Так.

— Коли б я була ти, а ти — я?

— Так.

Рина осіклась, поморщила лоба.

А У л я як У л я — зраділа:

— Ага! Ага!.. І ти б не знала, що сказати, Рино!

Р и н а

— Ну да ж! Бо коли б я була ти, то теж була б дурна.

У л я образилась:

— Як так, то тебе більше не питатиму, і ти мене не питай...

Р и н а

— Улюню, ти не дурна! Золотко, не сердься... Бо й я не знаю... Тільки знаєш що? Мені здається...

У л я

— Ну?

Р и н а

— Він, кажеш, заглянув тобі в вічі, як пили зельтерську?

— Так.

— І біля воріт, як розставались?

— Глибоко заглянув...

— Мені здається, що він закохався.

У л я в люстро:

— Що ти кажеш, Рино?

Р и н а

— От на! Принаймні закохується. Тільки ти, бога ради, поспіши, Улюню, прискор цей процес, розумієш? Треба, щоб він взагалі не вкраїнською мовою мріяв, а тобою, золотко, твоїми очима, губами, бюстом тощо... Ну зроби так, Улю, ну що тобі стоїть?

У л я

— І зробила б, може, та коли ж він чудний такий. Ну чим ти на нього вдієш? Коли навпаки — він на тебе словами отими тощо... аж пахне.

Р и н а

— Він на тебе словами, віршами, ідеологією, а ти на нього базою, розумієш? Базою... Тим-то і поклалась я на тебе, Улько, що ти маєш такі очі, губи, взагалі прекрасну базу маєш. Крім того, мене ти слухатимеш, моєї поради. Так, Улюню, так?

Уля випнулався уся. Зітхнула. Мовчки поцілувала Рину.

Р и н а

— Так!.. Добре, серце, що ти сьогодні наділа більш прозористі панчохи, розумієш? За новою модою. До того ж вони й на колір кращі — якісь манливі, теплі... Чудесно!

У л я перед люстром:

— Що ти кажеш?

Р и н а

— Чудесно, кажу, і кличу Мокія...

У л я, звичайно, за серце, до люстра:

— Рино, хвилинку!..

Та Рина вже без уваги на не. Пішла, покликала Мокія: «Моко! Тебе на хвилинку просить Уля...» Сама вийшла.

2

Увійшов М о к і й. Певно, читав, бо з книжкою, олівцем і сантиметр у руках:

— Гм... це ви?

У л я

— Я... по книжку... А ви думали хто?

М о к і й

— Думав, що це... ви.

В У л і забриніло в грудях!

— Серйозно?.. А я по книжку до вас.

— По яку?

У л я трошки розгубилась:

— По яку? Взагалі по українську книжку.

У М о к і я забринуло в грудях:

— Серйозно? Дуже приємно. Радію вам, Улю.

— Серйозно?

— Серйозно. Якої ж вам книжки дати? З поезії? З прози? З наукових, соціально-економічних?

— Котру можна буде.

— Вибирайте.

— Ну, дайте... яку ви хочете.

М о к і й зворушено:

— Та я б хотів, щоб ви всі їх перечитали, Улю!

— А це у вас яка?

— Це?... Це книжка з української етнографії та антропології.

У л я вже не знала, що далі казати, та:

— Серйозно?

М о к і й

— Подивіться.

У л я подивилась:

— Гарна книжка — в палітурках і, здається, з золотим обрезаом...

М о к і й

— А знаєте, як по-українському сказати: з золотим обрезаом?

— Ану, як?

М о к і й піднесено:

— Книжка з золотими берегами. Правда, прекрасно?

— Надзвичайно!

— А то іще можна сказати про матерію, що вона з берегами. Фартух дорогий — золоті береги.

У л я щиро:

— Прекрасно!

М о к і й зраділо:

— Серйозно?

У л я цілком щиро:

— Надзвичайно! Фартух дорогий, золоті береги... А скажіть, як буде по-українському «чулки з розовою каемкою»? Отакі, як у мене. Ось...

*Хотіла показати, та васоромилась. Похилилась.
Мокій того майже не помітив. Ще більш піднесено:*

— Панчохи з рожевими бережками.

У л я

— Надзвичайно!

Мокій ще більше запалився:

— А то ще кажуть: миска з крутими берегами. Або пустився берега чоловік, по-руському — на проізвол судьби. Або, нарешті, кажуть, берега дати... Наприклад, треба українській неписьменності берега дати! Ах, Улю. Як ще ми погано знаємо українську мову. Кажемо, наприклад: потяг іде третьою швидкістю, а треба — поїзд третім погоном іде. Погін, а не швидкість. А яка ж вона поетична, милозвучна, що вже багата... Та ось вам на одне слово «говорити» аж цілих тридцять нюансових: говорити, казати, мовити, балакати, гомоніти, гурорити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бурмотати, патякати, варнякати, пасталакати, хамаркати, мимрити, цокотіти...

Вже втретє дзвонив у сінях дзвоник, коли Мокій та Уля почули. Пішла одчинити Уля.

3

*Вернулась і з нею увійшла суха, потерта якась дама
в довоєнному вбранні.*

Дама до Улі:

— Я Баронова-Козино. Ваш папа найняв мене показати йому кілька лекцій з правильних проізношень.

У л я

— Мій папа? У мене нема папи: він помер.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Помер? Ах, боже мій, яке нещастя! І це так несподівано, раптом... Боже мій. Ще завчора він найняв мене і дуже просив прийти на першу лекцію сьогодні.

У л я

— Мій папа вже три роки тому як помер... То, мабуть, був не мій папа.

Баронова-Козино

— Вибачте, я, певно, не туди потрапила, хоча адресу добре запам'ятала. (*Забурмотіла розгублено*). Холодна Гора, ...ська вулиця, № 27, на воротах напис: «У дворі злі собаки»,— та собак, казав ваш папа, нема. І справді нема. Квартира Зама... Майза... Ах, боже мій, чудне таке прізвище...

Мокій

— Може, Мазайла?

Баронова-Козино

— Так! Мазайла! Він ще казав, що це треба запам'ятовувати прізвища, бо не сьогодні-завтра має змінити його у загсі на інше...

Мокій аж потемнів:

▲- Мій папа?.. Прізвище?..

Баронова-Козино

— А ви його син?.. Вибачте, не знала. (*До Мокія з підлесливим просміхом*). Хоч ви похожий на вашого папу, Боже, як похожий... Скажіть— змінили вам прізвище? Папа ваш так турбувався... Воно справді якесь чудне. Либонь, малоросійське?

Мокій глухим, здушеним голосом:

— Однині... (*розкашлявся*) у мене папи нема!

Баронова-Козино

— Як? Ви сказали...

Мокій з натиском:

— Нема, кажу! Нема!..

Баронова-Козино

— Ах, боже мій! Знов, виходить, я не туди потрапила... Як же так? (*Забурмотіла розгублено*). Холодна Гора, ...ська вулиця, № 27, «У дворі злі собаки», квартира...

Увійшов Ма за й л о. Кинувся до Козино:

— Жду вас, жду!

Баронова -Козино

— Вибачте, вийшло таке непорозуміння. Сказали — вас нема, що ви вмерли...

Ма за й л о показав на двері. Не зводячи очей з Мокія, вклонився ще раз Бароновій:

— Так, так... Заходьте. Мокію! Я матиму з мадам Бароновою-Козино ділову розмову. Мені потрібна ця кімната...

Баронова -Козино

— І я вже була повірила, що ви вмерли...

Ма за й л о до Баронової, але вся його увага на Мокієві:

— Дуже приємно... (До Мокія). Розумієш?.. (До Баронової, ще раз вклонившись). Вибачте. Заходьте...

Баронова -Козино заспокоєно і задоволено:

— Мерсі!

Вийшли. Мокій, увесь час свердливши батька очима, зірвався з місця. Заходив:

— Ніл Ніл.. Не дам! Не дозволю! І жодної лекції правильних проізношень! (Помітив Улю біля люстра і раптом увесь засвітився, сповнився якоюсь ідеєю). Так... Бачите тепер, Улю, який я самотній?

У л я

— Серйозно?

— Серйозно, Улю. Рідня — а нема до кого слова промовити, тим паче українського. Слухати не хочуть. (До дверей). Так ні! Буду на зло, на досаду декламувати українське слово. (До Улі). Не розуміють його краси, а з моєї самотності сміються. Отак і живу, самотію, як місяць над глухим степом, як верства в хуртовину. (До дверей). Буду співати, кричати під дверима отут, буду танцювати, свистіти!.. (До Улі). Як одлюдник в пустелі, як копійка у старця, як мізинець у каліхи, як...

У л я захвилювалась:

— Серйозно?

М о к і й

— Серйозно! Скоро вже і я скажу за словом поетовим: «Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогісінько нема...» А як хочеться знайти собі такого друга, теплого, щирого, щоб до нього можна було промовитись словом з Грінченкового словника та й з власного серця...

У л я вже никла жалощами:

— А як буде у вас подруга, щира й тепла... Навіть гаряча...

М о к і й

— Ах, Улю! Мені вже давно хотілося вам сказати...

У л я трепетно:

— Що?

М о к і й

— Ще тоді хотілося сказати, як пили ви зельтерську воду, як дивились на зоряну криницю, на дівку з відрами...

У л я

— Що?

М о к і й

— Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу: Улю! Давайте я вас українізую!

У л я мало не впала, одскочила:

— Он ви що! Не хочу!

М о к і й у наступ:

— Улю! Ви ж українка!

— Боронь боже! Я не українка!

— Українка!

— А нізащо! Ні! Ні!

— У вас прізвище українське — Розсоха!

— Ні!

— Та що там прізвище — у вас очі українські, губи, стан!..

У л я, спинившись:

— Очі?..

Мокій переконливо:

— Так! Очі, кажу, губи, стан, все українське. Не вірите? Не вірите, Улю? Я вам зараз доведу... Не я, а наука, оця книжка, Улю, антропологія вам доведе, що ви справді українка... (*Перегорнувши кілька аркушів, почав вичитувати*). Ось: українці здебільшого високого зросту, стрункі... (*Глянув на Улю*). А ви хіба не струнка? Широкі в плечах (ну, це про мужчин), довгоногі... (*До Улі*). Нема гірш, як коротконога жінка! (*Уля неспокійно подивилася на свої*). Ні, у вас українські, Улю... (*З книжки*). З дуже напігментованою шкірою, себто смугляві, пишноволосі або кучеряві... (*Подивився на Улю*). А ви не ймете віри. (*З книжки*). Круглоголові, довгобразі, високо- та широколобі, темноокі, прямоносі, рот помірний, невеликі вуха... (*Подивився на Улю*). Як про вас писано...

Уля розтанула:

— Що ви кажете?

А сама непомітно в люстро.

Мокій

— Ще не ймете віри? Так ось! Брахікефальності пересічний індекс², себто короткоголовість, у поляків 82,1, у росіян — 82,3, в українців 83,2, у білорусів — 85,1... (*Обміряв Улі голову*). У мене, міряв, 83,5, у вас — 83,1 — український індекс.

Уля серйозно:

— Серйозно?

Мокій

— Науково-серйозно. (*З книжки*). Разом з тим, що стрункі та широкоплечі, вони ще груднисті. Пересічний обсяг в грудях, як на довжину тіла — 55,04, у росіян — 55,18, у білорусів...

Уля

— А скільки у мене?

Мокій взявся міряти:

— У вас... Гм... (*Доторкнувся до грудей*). Вибачте... У вас тут теж український індекс...

Уля вдячно заглянула в книжку:

— Скажіть, а про родимки тут пишеться! У мене ось родимка на шиї... і ще одна е...

Мокій

— Не дочитав ще... Прізвище українське, індекси українські, очі, рот, стан, все чисто українське. Тепер ви вірите, Улю?

Уля

— Вірю.

Мокій

— Отже, дозвольте мені вас українізувати, Улю!

Уля тихо:

— Українізуйте, Моко.

Мокій, узявши Улю за руку:

— Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете... Що там українкою. Ви станете... більш культурною, корисною громадянкою, от вам клянусь! Ви станете ближче до робітників, до селян та й до мене, а я до вас, от... *(Безпорадно замахав руками)*. Над мовою нашою бринять тепер такі червоні надії, як прапори, як майові світанки. З чудесної гори СРСР її далеко буде чути. По всіх світах буде чути!.. Та от я прочитаю вам зразок народної пісні. Ви ще не чули такої...

Уля

— Серйозно?

5

Увійшла Мазайлиха з якоюсь химерною електричною мухобійкою³ в руках. Почала ляскати на мух. Поляскавши, вийшла.

6

Мазайло увів Баронову-Козино. Зачинив Мокієві двері. Тоді до Баронової:

— Навіть мух я наказав вибити електричною мухобійкою власного винаходу, щоб навіть мухи нам не заважали. Починайте, будь ласка!

Баронова-Козино захвилювалась:

— Починати?.. Ах, боже мій,— починати.., Може, ви почнете?

М а з а й л о т е ж з а х в и л ю в а в с я :

— Ні! Ні! Я тепер не можу, ви — моя вчителька. Починайте ви!

Б а р о н о в а - К о з и н о щ е г і р ш з а х в и л ю в а л а с ь :

— Чи десять років я так одвикла од цього діла, що... Я вся хвилююся і не можу почати. Не можу! Ах, боже мій, ну, як його почати, як?.. Мені, старій гімназіяльній вчительці...

М а з а й л о з а х в и л ю в а в с я :

— Починайте так, як ви починали колись, молодую... У хлопчачій чи в дівочій гімназії працювали?

Б а р о н о в а - К о з и н о

— В дівочій, відомства імператриці Марії Теодоровни. Боже мій! Тоді ми всі починали молитвою. Пам'ятаєте молитву перед навчанням?

М а з а й л о

— Молитву?.. Стривайте! Так-так! У нас в городському вчилищі молитву співали... Так-так, всі хором. А хто спізнявся, той після лекції ще дві години в класі сидів — «без обіда» називалось...

Б а р о н о в а - К о з и н о

— І в нас у гімназії співали. Прекрасно співали. Пам'ятаю слова...

М о к і й, прочинивши двері, заляскав електричною мухобійкою.

Б а р о н о в а - К о з и н о

Ах, боже мій! Невже забула? За десять років. Не може бути... Молитва перед навчанням... Невже забула?

М а з а й л о

— Молитва перед навчанням. Невже забув?.. Ах, господи!.. Препоблагій господи!..

Б а р о н о в а - К о з и н о з г а д а л а. Очі засяли, голос сам заспівав:

— Препоблагій господи, нізпошли нам благодать...

Мазайло, зрадівши, що згадалось, підхопив на весь голос:

— ...духа твого свято-о...

*Баронова - Козино крізь сльози,
з просміхом у голосі поправила:*

— Святаго...

*Мокій, причинивши двері, засвистів. Проте
Баронова і Мазайло доспівали разом:*

— ...дарствующего і укрепляющего наші душевние сі-і-ли... даби внімая пре-по-да-ва-е-мо-му уче-е-нію, возрослі ми тебе, нашому создателю, во сла-а-ву, родітелям же нашім на утешеніє, церкві і отечеству на по-о-льзу.

*Баронова - Козино на такий голос, як колись
казали в класі після молитви:*

— Садітєсь!

Мазайло сів.

Баронова - Козино утерла сльози:

— Як вам здається, чи не заспівають ще цієї молитви по школах?

Мазайло сумно:

— Навряд.

Баронова - Козино, розгорнувши стару читанку:

— А я ще пожду. Жду! Жду-у! (На такий голос, як колись учила). Розгорніть, будь ласка, книжку на сторінці сорок сьомій... (Дала Мазайлові книжку і методично ждала, поки він шукав сорок сьому сторінку). Знайшли сторінку сорок сьому?

Мазайло глухуватим, як колись у школі, голосом:

— Знайшли.

Баронова - Козино

— Читайте вірш «Сенокос». Читайте голосно, виразно, вимовляючи кожне слово.

Мазайло, обсмикуючись, як колись обсмикувався в школі перед тим, як здавати урок, голосно й виразно:

— Пахнет сеном над лугами...

Баронова - Козино трошки захвилювалась:

— Прононс! Прононс! Не над лу-гами, а над лугами.
Не га, а га...

М а з а й л о

- Над лу-гами...
- Над луга-га!
- Над луга-га!
- Га!
- Га!

*Баронова - Козино аж вух своїх торкнулася
пальцем:*

— Ах, боже мій! Та в руській мові звука «г» майже немає, а є «г». Звук «г» трапляється лише в слові «бог», та й то вимовляється...

М а з а й л о раптом у розпач вдався:

— Знаю! Оце саме «ге» і є моє лихо віковичне. Прокляття, якесь каїнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською, а небесною, ангельською мовою.

Баронова - Козино

— Не хвилюйтесь, милий! В одчай не вдавайтесь!

М а з а й л о

— О, як не хвилюватися, як, коли оце саме «ге» увесь вік мене пекло і кар'єру поламало... Я вам скажу... Ще молодим... Губернатора дочь оддала закохалася мною. Просилася, молилася: познайомте мене, познайомте. Кажали: не дворянин, якийсь там регістратор... Познайомте мене, познайомте! Покликали мене туди — як на Аполлона, на мене дивилася. Почувши ж з уст моїх «ге»... «ге» — одвернулась, скривилась.

Баронова - Козино

- Я її розумію.
- А мене?
- І вас тепер розумію.

М а з а й л о

— О, скільки я вже сам пробував у розмові казати... «кге».

Баронова-Козино

— «Кге»?

М а з а й л о

— Не міг і не можу, навряд щоб і ви навчили мене...

Баронова-Козино захвилювалась:

— Ах, боже мій. Та це ж єдиний тепер мій заробіток — «ге»... Самим «ге» я тепер і живу. Постарайтесь, голубчику, ну, скажіть ще раз: над лугами. Над лу-га-мі.

М а з а й л о

— Над лугами. Над лугами.

— Га-мі.

— Га-ми.

— Га.

— Га.

*Баронова-Козино до вух, Мазайло до серця —
та разом:*

— Ху-у-у!

Мокій одчинив двері. Тоді голосно до Улі

— Прочитайте, Улю (розгорнув книжку і показав де), оцю народну пісню. Читайте голосно, виразно і тільки так, як у книжці написано.

Уля, хвилюючись, напружено:

— Брат і сестра. Під горою над криницею...

М о к і й

— Не під горою, а під горою... Там написано: під горою. Читайте, будь ласка, як написано.

У л я

— Під гарсю ..

— Під горою, го!

— Під горою, го!

— Го!

— Го!

— Де ж там, Улю, «го», коли в книжці «го» стоїть. Взагалі в українській мові рідко коли звук «ге» подибуємо, хіба в таких словах, як (на батьків бік голосно) гуля, гава, гирлига, а то скрізь кажемо «ге».

Баронова-Козино раптом стрепенулась:

— Стривайте, стривайте! Я знайшла секрета, як вас навчити. Боже мій, знайшла... Ось як: читайте, і де «ге» стоїть, там вимовляйте ка, к.

Мазаїло несміливо:

— Ка, ки...

Баронова-Козино

— Так! Читайте!

Мазаїло

— Пахнет сеном над луками...

Баронова-Козино

— Так! Так!

Мазаїло сміливіш:

— Песньой...

— Песней.

— Песней душу веселя, баби з краблями рядамі...

Баронова-Козино рівним методичним голосом:

— Не з граблями, а з граплямі.

Мазаїло старанно, аж жили напнулисьь:

— З краб-лямі...

Баронова-Козино

— Та ні! У вас тепер не «ге», не «кге»... Треба казати не з граблями, а з граплямі, с... Окрім цього, в руській мові там, де звук «б» не акцентовано, треба його вимовляти як «п»: с грап-п-плямі...

Мазаїло обережно, як по камінцях через воду:

— С крап-лямі...

— Мі.

— С к-крап-ля-мі рядамі.

— Так!

Мазаїло сміливіш:

— Ходять, сено шевеля. Там сухое убірають мужічки е-ко круком.

Баронова-Козино

— Не еко, а ево!

М а з а й л о

— Як? Та тут же стоїть буква «ги», себто «к», а не «в».

Б а р о н о в а - К о з и н о

— В інтелігентній мові вимовляють «єво», а не «єго» і не «є-хо».

М о к і й стрепенується. Аж підскочив. До Улі:

— Стривайте! Я теж знайшов секрет, як вас навчити. Знайшов! Ось як: читаючи, вимовляйте «г» як «х». Ну, Улю!

У л я

— Під хорою...

М о к і й

— Приблизно так.

У л я сміливіше:

— Під хорою над криницею...

М о к і й

— Улю, як у книжці написано. Над криницею, цею «є»... *(Раптом)*. Скажіть, Улю, паляниця!

У л я

— Паляниця.

М о к і й

— Так! Вірно! Раз паляниця у вас вийшла, це знак того, що скоро навчитеся мови.

У л я

— Серйозно?

— Серйозно.

Б а р о н о в а - К о з и н о до знервованого Мазайла:

— А що таке паляниця?

М о к і й голосно:

— Український білий хліб.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— А я й досі не знала.

Мокій

— Отож і горе, що їсте, а не знаєте... Читайте, Улю, далі.

Мазайло демонстративно перебив:

— Сво кру-ком на воз вілами кідають, воз растьот, ра-стьот, как дом. В ожиданьї...

Баронова-Козино

— В ажіданьї.

— Ва-жіданьї конь убо-кій точно вкопаний сто... ста-їть: уши врозь, дукою нокі і как будто стоя спіт.

Баронова-Козино

— Так!

Мазайло голосніш:

— Тольки Жучка...

Баронова-Козино

— Толька Жучка...

Мазайло про себе:

— Ага! Це значить жучку звать Толя, Толька... (*Голосно*). Толька жучка удалая в рихлом сене, как в валнах...

Баронова-Козино

— Прекрасно!

Мазайло, Баронова разом, натхненно:

— То взлетая, то ниряя, скачет, лая впопихах.

У Баронової-Козино чути «впап'хах», у Мазайла — «упопихах».

Баронова-Козино

— Ну от! Прекрасно!

Мазайло зворушено і глибокодумно:

— Господи, то есть преблагій господи! У такому, ска-зять, маленькому віршикові і така сила правильних про-ізношеній!

Баронова-Козино

— Запишіть їх — далі ще більше буде!

М а з а й л о п о б о ж н о :

— Запишу собі на папері і на серці...

С і в п и с а т и , ш е п о ч у ч и , н е м о в м о л и т в у :

— Замість г — к, замість к — в, б — п, о — а...

М о к і й д о У л і :

— Читайте далі.

У л я

— Під хорою над криницею хорювали брат з сестрицею...

М о к і й

— Так.

У л я г о л о с н і ш :

— Хорювали, обнімалися — слізопьками умивалися. Ходім, сестро, хо-горою...

М о к і й

— Так.

У л я г о л о с н і ш і в і л ь н і ш :

— Скинемося травою. Ходім, сестро, ще й степами — розвіемося цвітами...

М о к і й , я к д и р и г е н т , щ о п о ч у в ф а л ь ш и в у н о т у , з а м а х а в б л а г а л ь н о р у к а м и :

— М'якше! М'якше! Цвітами...

У л я м 'я к о :

— Цвітами.

М о к і й

— Прекрасно.

У л я з в о р у ш е н о :

— Розсіемося цвітами... Будуть люди квіти рвати та нас будуть споминати... (*Крізь сльози*). Оце, скажуть, та травиця, що брат рідний та... (*заплакала*) сестриця...

М о к і й

— От вам і маеш... Та чого ви, Улю? Чого?

У л я п л а ч у ч и :

— Дуже жалісно. Таке маленьке і яке ж жалісне...

Мокій, сякаючись:

— Ну, заспокойтесь, Улю, заспокойтесь... Скажіть... п'ятниця...

Уля покірливо:

— П'ятниця...

*Баронова - Козино до знервованого
й збентеженого вкрай Мазайла:*

— Ах, боже мій! Що це таке?

Мазайло звівся, як дракон:

— Ха-ха-ха! Це по-їхньому зветься українізація!

*Грякнувши щосили дверима, зачинив їх.
Уля здригнулася, скочила, зблідла:*

— Ой, що це таке?

Мокій, схопивши ручку з пером в одну руку:

— Ха-ха! Зачиняють двері. Це ж русифікація!

*Другою мало не зірвав — розчинив знов двері. Став.
Важко нависла передгрозова тиша.*

Мазайло, ледве стримуючись, до Баронової-Козино:

— З об'єктивних причин доведеться припинити нашу лекцію, одклавши її на завтра. А зараз попрошу вас лише перевірити, чи так я записав (*почав і заплутався, бо вся його увага на Мокієві*). Замість к — г, замість г — в, п — б... Наприклад... Наприклад... (*У нестямі*). Бахнуть сеном ево над лувами?

Баронова - Козино

— Ні! Ні! Не треба! Себто треба не так! Я краще сама запишу вам, сама... (*Почала, теж заплуталась*). Замість г — г, замість к — х, б — п... Ах, боже мій, п — б... наприклад... (*У нестямі*). Граблями ево на воз вілами кідайте!..

Тим часом Мокій до Улі:

— Завтра, Улю, відбудеться друга наша лекція. При одчинених дверях. А зараз запишіть, будь ласка, запишіть. Замість г — г, наприклад (*малюваючись гнівом*), під горою, над кринницею... (*У нестямі*). У кринницю його! У кринницю!..

*Убігла Мати й Рина.
Ма за й ло до Мокія:*

— Це мене?

Мокій до батька:

— Тільки тебе.

— У криницю?

— З новим прізвищем!

— З новим прізвищем?

— З новим прізвищем! У криницю!

Мати до Рини:

— Чуеш?.. *(Трагічно)*. Боже мій, почалась катастрофа! Катастрофа! Що робити? *(Почувши дзвінка в сінях)*, Підждіть! Стривайте! Хтось прийшов!..

*Побігли в розпачі у коридор.
Тим часом Мокій до батька:*

— Ти справді серйозно міняєш наше прізвище?

Ма за й ло

— Я справді серйозно міняю наше прізвище.

Мокій вдруге:

— Ти... наше прізвище міняєш справді, серйозно?

Ма за й ло

— Я наше прізвище міняю справді, серйозно.

— Наше прізвище?

— Наше прізвище.

— Ти?

— Я.

— Мазайло?

Ма за й ло

— Я вже не Мазайло.

Мокій

— Ти вже не Мазайло? Дак хто ж ти тепер? Хто?

Ма за й ло

— Я? Я тепер поки що ніхто, але я буду...

Рина з дверей голосно, радісно:

— Тьотя приїхала! Тьотя Мотя приїхала!

М а т и назустріч:

— Слава богу! Слава богу! Спасителька наша приїхала...

8

*Р и н а, мабуть, вже поінформувала тьотю про все,
бо в дверях тільки доказувала:*

— ...А Мока якось довідався, ви розумієте?! І вже почалась катастрофа, ви розумієте, тьотю? Почалася...

Т ь о т я

— Я розумію... Я так і знала, але... але дозвольте спитати...

М а з а й л о поцілував тьоті руки:

— Пахнет сеном над лу-ками... Ви розумієте? Сьогодні почав. Сьогодні я сприймав першу лекцію... Як до причастя підходив... І от (на Мокія) він! Він!..

Т ь о т я поцілувала Мазайла тричі в лоб:

— Я розумію. Розумію. Я тільки так і в'являла собі, але...

М а з а й л о показав на Баронову-Козино:

— Баронова-Козино. Учителька правильних проізошениї...

Т ь о т я привіталася:

— Ах, я так і знала, але...

Р и н а на Улю:

— Моя подруга — Уля Розсохіна,

Т ь о т я

— Ах, розумію, але...

М а з а й л и х а до Мокія:

— Моко! Іди ж привітайся з тіткою. Ну?

Мокій мовчки привітався.

М а т и

— Отакий, як бачиш, Мотенько!

Тьотя

— Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться?

Аж скрикнула тьотя, та таким голосом, що всі, навіть і Мокій, затривожилися. Мати з переляку перепитала:

— А що?

Тьотя

— І ви отут сидите і не знаєте?

Мазайло

— Та що таке?

Тьотя

— Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?

Майже всі разом:

— Ні...

Тьотя

— Не бачили, не читали? «Харків» — написано. Тільки що підїхали до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь — не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

Мазайло

— А-а. Так про це ви спитайте ось у кого (на Мокія). Він знає.

Тьотя до Мокія:

— Та-ак?.. Навіщо?

Мокій

— Ах, тьотю! За нього тільки що взяли, щоб виправити, а ви вже питаєтесь — навіщо?

Мазайло

— Чули? (До Мокія іронічно). То, може, ти й за наше прізвище візьмешся, щоб виправити?

Мокій

— Не може, а треба! Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач — отож треба додати...

Мазайло за серце як навіжений. Мати зойкнула. Баронова-Козино пальцями до вух — здригнула.

Тьотя до Мокія:

— Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не «Харьков», а «Харків»?

Мокій

— Так!

Тьотя

— І ти справді за... (бридливо) за Квача?

*Баронова-Козино знову пальцями до вух, знов здригнула.
Мокій, побачивши все це:*

— Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

Баронова-Козино мало не знепритомніла. Мокій вибіг у свою комірку. Тоді всі, крім Улі, до тьоті:

— Ну, що тепер з ним робити? Що?

— Ах, боже мій, що?

Мати

— Може, проклясти?

Мазайло

— Убити, кажу?

Рина

— Оженити?

А тьотя ходила Наполеоном і думала. Мати сіла і заплакала:

— І в кого він такий удався? У кого? Здається ж, і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

Рина

— Ти ж казала, що він у дядька Тараса вдався.

Мати

— Ой, хоч не згадуї. Не дай бог, оце трапився б ще він...

Задзвонив дзвоник. Вийшла Рина. Вернулась бліда, перелякана:

— Дядько Тарас приїхав...

Мати й Мазайло з жахом:

— Що?

— Не пускай його! Скажи — нас нема!.. Нас арештовано!

Дядько Тарас на дверях:

— А де у вас тут витерти ноги?

Всім як заціпило.

Т а р а с

— Чи, може, й ви мене не розумієте, як ті у трамваї... Тільки й слави, що на вокзалі «Харків» написано, а спитаєшся по-нашому, всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штокає, какає,— приступу немає. Здрастуйте, чи що!

ТРЕТЯ ДІЯ

1

Третього дня Рина зустріла Улю на порозі:

— Ой, Улю! Ой, тільки, Улю!.. Настає вирішальний момент! Вирішальний, ти розумієш? Зараз у нас буде дискусія — чи міняти прізвище, чи ні. Тьотя Мотя викликала Моку на дискусію.

Уля до люстра, як жадобна до води:

— Що ти кажеш?

Рина то до Мокієвих дверей, то до Улі бігаючи:

— На дискусію, ти розумієш? А Мокій — не дурень — напросив ще комсомольців, ти розумієш? Що з цього вийде, не знаю. Мабуть, жах, жах і тільки жах. Добре хоч з дядьком посварився за стрічку, за якийсь там стиль, чи що, ти розумієш? Од самого ранку гризуться.

Прислухались. Чути було Мокієвий голос: «Вузьколюбий націоналізм! Шовінізм усе це!» Вигукував дядьків: «Не шовінізм, белбасе, а наше рідне, українське!»

— Як у тебе з ним, Улько, питаю? Невже ще й досі не прикохала? Невже нічого не вийде? Невже тьотя Мотя правду каже, що тепер Мокія і взагалі мужчину лише політикою й можна обдурити?

Уля новим якимсь голосом:

— Нічого подібного! Ах, Рино!

Рина, зачувши цей голос:

- Що, Улюню, що?
- Що? Ти знаєш, як по-українському кажуть: ночью при звездах не спітсья?
- Ну?
- Зорію. Правда прекрасно звучить?

Рина

— Це ж ти до чого?.. Та невже ти... Невже ти, Улько, замість закохати Мокія, та сама ним, ідіотко, закохалася?

Уля зашарілася:

- Ні, ні...
- Як ні, коли ти сама кажеш, що вночі не спиш, зорієш уже, чи як там по-українському?..
- Та ні!

Рина

— Признавайся, Улько, щоб я по-дурному надій не плакала... Ти мені скажи, прикохаєш ти його, одвадиш од українських усяких дурниць, пригорнеш його на свій, себто на наш бік?.. Улю? Ти вчора з ним гуляла, ну, невже нічого не вийшло... Улюню! Ще раз молю і благаю! Благаю, Улько, розумієш? Уговтай Моку, ні, — власкав його, улести, укохай! Ну, коли так не береться — припусти його до себе ближче, зовсім близько, припусти до всього, розумієш?

— Серйозно?

— Та бодай і серйозно!.. Тільки щоб не стала жінкою, а так... На межі його паси, на межі... Затумань йому голову, захмели, щоб як п'яний ходив!.. Щоб ідіотом ходив!

— А знаєш, Рино, жінка по-українському «дружиною» зветься?

— Ну?

— І знаєш, «дружина» — це краще, як «жінка» або «супруга», бо «жінка» — то означає «рождающая», «супруга» ж по-українському — «пара волів», а «дружина»... Ось послухай: рекомендую — моя дружина, або: моя ти дружинонько.

Рина вже не знала, що їй казати на таке Уліне безглуздя:

— Ну, бачу я...

А У л я в ж е в з а х о п л е н н і:

— Або по-українському — одружитися з нею... Це ж не те, що «жениться на ней», розумієш, Ринусько! Одружитися з нею, чуєш? З нею... Тут чується зразу, що жінка рівноправно стоїть поруч з чоловіком, це краще, як «жениться на ней», — ти чуєш? На ней, на...

Р и н а

— Дуреля ти. Чи одружитися хто з тобою, чи жениться на тобі — однаково будеш: не на і не поруч, а під, під, ідіотко! Та це ти вже, я чую, од Моки набралася! Бачу, він тебе, а не ти, на такі фантазії навів. Чую — він тобі такого наказав, начитав...

У л я х о т і л а в и п р а в и т и с ь:

— Ні, Ришко, я вже сама про це вчитала...

Р и н а д о н е ї:

— Са-ма?!

Уля од неї в другу кімнату. Побігли.

2

З Мокієвих дверей задом вийшов дядько Т а р а с:

— Нехай ми шовіністи, нехай... Проте ми расейщини в нашій мові ніколи не заводили, а ви що робите? Що ви робите, га? Є своє слово «універсал», а ви «маніфеста» заводите, є слово УНР, а ви УСЕРЕР пишете? Га? Га?.. Рідне слово «пристрій» ви на «апарат» обернули, а забули, як у народній мові про це говориться? Що без пристрою і блохи не вб'єш, забули, а ви думаете апаратом, га? По газетах читаю — слово «просірушка» за «шеретовку» править, і це така українізація, питаюсь, га? Самі ви ще не шеретовані, і мова ваша радянська нешеретована...

М о к і ї з д в е р е й:

— Нашеретували, наварили просяно-пшеничної досить, аж солодом узялися. Засолодились, дя-дю. Годі! Не заважайте. Тепер треба її із заліза кувати. Із сталі стругати...

Д я д ь к о з д в е р е й:

— З якої? Ви ж свою в «Югосталь» оддали!..

— Шовінізм!

Зачинивши двері, прибив дядькові носа. Од такої несподіванки, од такої образи Дядько аж ногами затупав:

— Га, питаюсь, га? (Одійшов).

3

*Увійшли: тьотя Мотя в новому платті,
Мазайлиха, Рина, Уля.*

Дядько Тарас, не помітивши їх:

— Українізатори! А чого б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перекласти? Хіба б не краще виходило? Здрастуйте, козаки! Здоров був, пане головний отамане або й гетьмане! (Побачив тьотю Мотю, Мазайлиху й дівчат). Це я у його питаюсь. (Іронічно). А чому б ще вам, кажу, нашого головного командувателя України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перевести? По-їхньому, бачте, краще виходило: здрастуйте, товариші козаки! Здоров, здоров, товаришу головний отамане!.. Чули таке?

Тьотя Мотя

— Та як вони сміють до наших козаків як до своїх товаришів звертатись?

Дядько

— А я ж про що кажу?

4

*Увійшов Мазайло. За ним Баронова-Козино.
Тьотя Мотя до Мазайла:*

— Та ще й по-українському. Всі козаки говорили по-руському. Донські, кубанські, запорозькі. Тарас Бульба, наприклад...

Дядько Тарас витріщивсь:

— Хто?

Тьотя

— Тарас Бульба, Остап і Андрій — і я не знаю, як дозволив наш харківський Наркомос виступати їм і співають по-українському⁴, та ще й де?.. У городській опері. Єто... Єто ж просто безобразіє!

Дядько Тарас нарешті очувся, аж захлинувся:

— Тарас Бульба? Бульба Тарас? Остап? Андрій? Га?

Тьотя

— Що?

Дядько Тарас

— Говорили по-московському?

Тьотя холодно:

— Що з вами?

Дядько Тарас

— По-московському, га?

Тьотя

— А ви думали по-вашому, по-хохлацькому?

Дядько Тарас

— Тарас Бульба?.. Ніколи в світі! Тільки по-українському! Чуєте? виключно по-українському...

Тьотя Мотя

— Єтого не может бити!

— Га?

— Єтого не может бити!

— Доводи?

— Доводи? Будь ласка,— доводи. Да єтого не может бить, потому што єтого не может бить нікада.

Задзвонив дзвоник. Рина затулила рукою рота тітці, другою — дядькові:

— Ой... Це-с-с... Це комсомольці прийшли.

Тьотя з-під Рининої руки до дядька:

— Отак ви скоро скажете, що й Гоголь говорив, що й Гоголь ваш?..

Дядько

— Він не говорив, але він... боявся говорити. Він — наш. (Пішли).

Увійшли комсомольці: один з текою, другий, чубатий і міцний, з футбольним м'ячем і третій — маленький, куценький, з газетою. Роздивились.

Т о й, що з газетою

— Та-ак. Обставинки суто міщанські.

Т о й, що з текою

— Чи варто й ув'язуватися?..

Т о й, що з м'ячем

— Парень просив — треба допомогти...

Т о й, що з текою, подививсь у люстро. Зробив серйозну міну:

— До того ж і темка: зміна прізвища! Та хай собі міняють хоч на Арістотелів, нам що! Радвлада не забороняє! Навпаки, потурає. Та й причинами не цікавиться ніколи.

Т о й, що з м'ячем, постукотів пальцем у лоб того, що з текою:

— Аренський! Навіть Козьма Прутков сказав: дивись у коріння речей.

Т о й, що з газетою, теж постукотів:

— І собі в голову, коли що кажеш. Зміна прізвища у міщанина...

Т о й, що з м'ячем

— Це ознака здвигу в його ідеології — раз! І дізнатись про причини...

Т о й, що з газетою

— Нам буде корисно — два!

Увійшов М о к і й:

— Невже прийшли? Спасибі!.. А я, бачте, заховавсь отут із своєю укровою... Сиджу сливе сам удень і вночі та перебираю, потужно вивчаю забуту й розбиту і все ж

таки яку багату, прекрасну нашу мову! Кожне слово! Щоб не пропало, знаєте, щоб пригодилося воно на нове будівання. Бо, знаєте, вивчивши мову так-сяк, нічого з неї прекрасного й цінного не складеш... От... Сідайте! Зараз почнемо (*пішов*).

Аренський

— Занадто захоплюється мовою.

— Боліє. Питання — чого?

Той, що з м'ячем

— А того, що ти не болієш нею. І тільки псуєш. Партя пише, пише — візьміться, хлоп'ята, за українську культуру, не бузять з мовою, а ти що? Ще й досі «Комсомольця України» не передплатив. Парню треба допомогти! Парня треба витягти!

7

Увійшли: Мокій, тітка, дядько, Мазайло, жінка, Баронова-Козино, Уля.

— Так-от... Мої товариші комсомольці... Прийшли...

Той, що з м'ячем, підморгнув своїм і, вдаривши м'ячем об підлогу (Баронова здригнулась), почав:

— На дискусію, чи що...

Виступила вперед тьотя Мотя:

— Просимо, товариші, молодії люди комсомольські, просимо сідати!.. Ах, я завжди казала, кажу і казатиму, що якби мені років десять скинути, я б сама вписалась у комсомол. Ух, і комсомолка б з мене вийшла! Ух! (*Повела плечем. Підскочила*).

Той, що з м'ячем, звернувся до товариша з текою:

— Чуєш, Аренський?

Тьотя

— Чудове прізвище!

Баронова-Козино

— Ідеальне!

Мазайло побожно зітхнув, тоді тихо до Рини, до жінки:

— Чула? (*Побожно*). Аренський!

Той, що з м'ячем, і куценький, зачувши це, порекомендувались, вмісне акцентуючи свої прізвища:

— Тертика.

Баронова-Козино здригнулась, мов од електричного струму.

Тьотя

— Як?

Тертика, вдаривши м'ячем об підлогу, і куценький виразно:

— Іван Тертика.

Баронова-Козино здригнулась.

— Микита Губа.

Баронова-Козино зблідла.

Дядько Тарас до Тертики:

— Вибачте! Ви часом не з тих Тертик, що Максим Тертика...

Тертика

— Батько мій Максим...

— Був на Запорозжжі курінним отаманом...

— І тепер на Запоріжжі, та тільки він робітник-металіст і отаманом не був...

— Та ні... Курінним отаманом Переяславського куреня славного Війська Запорозького низового на початку XVII століття.

— Не знаю.

Дядько Тарас

— Дуже жалко.

Тьотя зацокотіла каблучкою об графин:

— Не так давно я прочитала, щоб ви знали, товариші, одну дуже цікаву книжку. Я прочитала всю книжку, і в тій книжці прочитала буквально все, що було написано і надруковане в тій книжці. Буквально все. А найбільш я прочитала, щоб ви знали, таке глибокодумне місце: життя — то є все... І оце воно мені зараз чомусь згадалося: життя — то є все... Так! *(Трошки задумалась, покивала головою, зітхнула)*. Життя — то є все... Пропоную, товариші, обрати президію. *(Поспішаючись)*. Гадаю, годі буде одного председателя? Заперечень нема? Нема!., Кого?

Рина, поспішаючись:

— Тьотю Мотю! Тьотю Мотю!

Ма за й ло, поспішаючись:

— Просимо!

Баронова-Козино до тьоті, поспішаючись!

— Вас просимо!

Тьотя

— І просила ж я, ще вчора просила, щоб мене не вибирали. (*Поспішаючись*). Життя — то є все. Заперечень нема? — Нема!.. Прошу до порядку! (*Зацокотіла каблучкою*). Ну, громадяни, товариші, а краще й простіше — мої ви милії люди, руськії люди, їй-богу! Бо всі ми перш за все руськії люди... Давайте всі гуртом помиримо рідного сина з рідним батьком. По-милому, по-хорошому, їй-богу!..

Зачувши такі слова, Тертика і Губа скинулись очима, лукаво перемигнулись.

Губа раптом запропонував:

— Тертику!

Баронова-Козино здригнулась.

Тьотя

— Що?

Губа

— Тертику на голову пропонуємо ми.

Баронова-Козино здригнулась.

Тьотя

— Дозвольте. Як це так... Адже ж на голову мене вже обрано... Принаймні заперечень не було. Ну, милії ви мої люди, невже ви не довіряєте, і кому?.. Мені, Мотроні Розторгуєвій, з Курська?..

Губа

— Просимо проголосувати!

Тьотя

— У вас-то, мої милі, пошана до руської людини, на-решті, до Курська єсть?

Губа

— Єсть! Та не всякому, хто з Курська, і честь!

Тертика прибив м'ячем.

Не всякій тьоті Моті...

Тьотя

— Будь ласка! Я зголосую... Хто за Тертику на голову, будь ласка... Один, два, три, чотири... (*Встромила го-стрі свої очиці в дядька Тараса*). Ну?

Дядько Тарас

— Не з тих Тертик... Утримуюсь.

Уля, що весь час дивилась на Мокія, піднесла й собі за ним руку.

Рина до неї:

— Улько! Ти що?

Уля

— Ой... (*Тихо*). Помилалась.

Тьотя

— Чотири! Хто за тьотю Мотю на голову? Один, два, три, чотири...

Дядько

— Хоч і є така приповідка: «Як єсть, то й пані старій честь»,— проте утримуюсь.

Рина до Улі:

— Улько! Та ти що?

Уля піднесла руку.

Тьотя

— П'ять! Більшість!.. Будь ласка... Хотіла по-милому, по-хорошому, а тепер... (*Грізно зацокотіла каблучкою*). Будь ласка, дискусія починається!.. Дискусія починається, і слово маеш ти, Моко!

Мокій

— Я?

— Ти. Будь ласка!..

— Чому я перший, а не ви або папа?.. Не я ж вас ви-кликав на дискусію, а ви мене.

- Слово маєш ти!
- Та чому я?

Тьотя

— А тому, милий, що коли твій рідний папа заснував у власній квартирі своїм коштом, можна сказати і до газети написати, соцілістичеського лікнепа правильних проізношеній, ще й до того вигадав електричну мухобійку, то за таку прекрасну ініціативу, за такий масштаб, за те, що він прагне стати ну просто порядочним чело-веком, ти хотів його...

Маза йло не витримає:

- Утопити в криниці.

Тьотя

- У сепаратній криниці.

Маза йло

- З новим прізвищем.

Тьотя

- Із загсівським прізвищем.

Дядько про себе: «Попавсь у матню!»

Баронова-Козино

- І з руською хрестоматією Овчинникова.

Мокій спалахнує:

- Ага, так ви он що! Так ви он як! Гарзд!.. Забираю слово!

Маза йло

- Я забираю слово!

Обидва разом, немов шаблями:

- Я!
- Я!
- Ти?
- Ти?

Тьотя поцокотіла каблучкою:

- Я сказала — будь ласка, слово має Мокій.

Мокій

- Саме тепер, коли нам до живого треба, заснувавши в нас український лікнеп, перевести скоріш загальмова-

ну, запізнену Холодну Гору на перший ступінь української грамотності, тоді на другий ступінь грамотності, потому негайно до інституту культури, щоб ми наздогнали, щоб ми перегнали стару європейську...

Губа підказав:

— Буржуазну...

Мокій

— Буржуазну культуру, щоб ми вийшли скоріш на високості... Щоб ми вийшли на високості... На високості...

Дядько Тарас підказав:

— Національн...

Губа поправив:

— Інтернаціональ...

Тьотя додала:

— ...но-руської.

Тертика міцно м'ячем, аж Баронова-Козино ойкнула:

— Інтернаціональної!

Мокій

— На високості інтернаціональної культури — перший повстаєш проти цього ти, папо, засновуючи у нас на Холодній Горі замість українського лікнепу якогось інститутика старих класних дам, за програмою: на гаре гусі гагочуть, пад гарой сабакі гафкають, та вигадуючи електричну мухобійку, од якої не меншає у нас мух навіть і зимою...

Мазайло

— Дайте мені слова!.. Слова! Води!.. Води!..

Мазайлиха налила і дала йому води. Поки він пив, тьотя увірвала Мокієву промову. Задихано:

— Годі!.. Годі!.. І скажи нарешті, Моко, Моко, Моко, невже ти не руська людина?

Мокій

— Я — українець!

Тьотя

— Та українці — то не руські люди? Не руські, питаю? Не такі вони, як усі росіяни?

Мокій

— Вони такі росіяни, як росіяни — українці...

Тьотя

— Тоді я не розумію, що таке українці, хто вони такі: євреї, татари, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцями? Будь ласка...

Мазайло, випивши води:

— Українцями зветься ті, хто вчить нещасних службовців так званої української мови. Не малоруської і не тарасовиченківської, а української — і це наша малоросійська трагедія.

Тьотя

— Хто вони такі? Якої нації люди, питаю?

Мазайло

— Частина — наші малороси, себто руські...

Тьотя

— Ну?

Мазайло

— А частина, з'явіть собі, галичани, себто австріяки, що з ними ми воювалися 1914 року, подумайте тільки!

Тьотя

— Я так і знала, я так і знала, що тут діло нечисте... Так он вони хто, ваші українці! Тепера я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?

Дядько Тарас

— Зрозуміла, слава тобі господи, та, жаль тільки, за дом... Та тому вже триста тридцять два роки, як написано першого слов'яно-руського словника... (*Розгорнув свою записну книжку*). Ось я нарочито записав собі, бо я все таке собі записую... (*Надів окуляри*). Ось... Поросята на базарі по руб. тридцять, а чоботи в церобкоопі — двадцять сім карб... Ні, ось воно: найперший слов'яно-український словник 1596 року Лаврентія Зизанія-Тустановського⁵: глаголю — мовлю, житница — клуня, заутренник — снідання, зижду — будую, злак — паша, месь — помста... А у вас тоді писаний словник був?.. Був — питаюсь?.. Дайте мені слова!

М а з а й л о

— Мені слово!

М о к і й

— Мені, я ще не скінчив... Галичина — наша, українська земля, і галичани — наші брати українці, яких одірвали од нас, а нас од них...

Т ь о т я

— Слово даю Міні.

М о к і й до батька:

— А твоя теорія, що українська мова є австріяцька видумка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва...⁶ Ти — валуєвський асистент, папо!

*М а з а й л о, взявшись за серце і заплющивши очі,
немов прислухаючись:*

— Нікому не вірю і не повірю, нікому в світі! Лише йому одному...

М а з а й л и х а

— Цс-с-с...

Т ь о т я з тривогою:

— Кому?

М а з а й л о

— Серцеві своєму! Бо воно ось передчува, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то шиш з бульбочкою — це вам другий факт, бо так каже мое серце.

Г у б а

— Це значить — воно у вас хворе.

Т е р т и к а прибив м'ячем:

— Оце факт!

Г у б а

— А наші всі пролетарські органи, в першу чергу голова наша — партія, навпаки... Передчувають і реально знають, що вийде.

Т е р т и к а м'ячем:

— Капітальний факт!

Т ь о т я

— Ви серйозно чи по-українському?

Тертика бах ногою м'яча:

— По-більшовицько-українському!

М'яч ударився об тьотю. Ойкнули всі.

Тертика до тьоті:

— Простіть, мадамко... Я не хотів цього... Це сам м'яч якось вирвався і бузонував вас...

Тьотя, отямившись,— до мюстра, до Тертики:

— Подивіться, я вся стала біла!

Тертика

— Вибачте!.. Ви й до цього була біла.

Тьотя

— Проте я не злякалась, ні! І не злякаюсь! Хоч бомбу шпурляйте — не злякаюсь! Будь ласка! Будь ласка!

Мазаїло

— А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб робити з мене провінціала, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

Дядько Тарас

— Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

Мокій

— Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів самих лише селян-українців, хто?

Тьотя

— А хіба селяни — українці?.. Селяни — мужики.

Дядько Тарас аж підскочив:

— Га? Наші селяни не українці?.. Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більш терпіти (*став пити воду і захлинувся*).

Губа до Мазаїла:

— Невже ви справді не вірите?

— Не вірю!

— Радянській владі не вірите? Партії?

Мазайло замість відповіді став пити воду.
Дядько Тарас, прокашлявшись після води:

— Наші селяни не українці? Га?.. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців. Та після цього й ідіот не видержить, не тільки я. Вимагаю слова! Слова мені!

Тьотя Мотя владно зацокотіла каблучкою:

— Слово маю я! *(Туж захвилювалася, випила води).* Милії ви мої люди! Яка у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову споряться і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

Мокій

— Так.

Дядько Тарас
(про себе)

— Балакають так, що вже мене люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда... *(Загарчав).* Гмі..

Мокій

— Такі і партійці, і комсомольці.

Тьотя

— Не розумію. Тоді у вас якась друга партія. У нас, у Курську, нічого подібного! Нічого подібного! Всі говорять руською мовою. Прекрасною московською мовою, жаль тільки, що нам її трошки попсували євреї, що їм тепер дозволено жити у Курську. Та не про це, мої милі, я взялася вам сказати. Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не виставляють на театрі «Дні Турбіних»⁷ — я бачила в Москві. Ах, мої ви милі, «Дні Турбіних». Це ж така розкіш. Така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одцуралися цієї назви... Грубі, дикі мужлани! Телефон попсувався, дак вони... Ха-ха-ха... трубку чоботом почали лагодити, об стіл, об стіл її,— бах, бах. Ідіоти! І хоть би один путній, хоть трішки пристойний був. Жодного! Ви розумієте? — Жодного! Всі, як один, дикі й жорстокі... Альошу, милого, благородного Альошу вбили, та як убили!.. Якби ви, панове, знали, яка це драматична

сцена, коли Альошина сестра довідується, що брата її вбито! Я плакала... (Утерла сльози). І тобі, Моко, після цього не сором називатися українцем, не сором поставати проти нового папиноного прізвища! Та в «Днях Турбінних» Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все це минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...
Мокій, Губа, Тертика, навіть дядько Тарас
— Що-о?!

Тьотя хитро:

— СРСР...

Губа до Тертики:

— Баба з кованим носом!

Тьотя

— А якби ви знали, якою огидною, респаною мовою вони говорять на сцені. Невже й ваші українці такою говорять? Жах! До речі, неville правда, що «акушерка» по-українському «пупорізка»? Пупорізка? Ха-ха-ха... Невже «адвокат» по-вашому — «брехунець», а на лампу ви кажете — лямпа, а на стул — стілець? Хі-хі-хі — стілець!

Тут як не вихопиться дядько Тарас:

— А по-вашому, по-оно-о-му, вишешоіменованому, не по без-воз-мез-дно у французів благо-прі-об-ре-те-нно-му, а по істинно по-расейському як буде «акушерка»? По-нашому «повитуха», а по-вашому як?

Тьотя Мотя

— Акушерка.

Дядько Тарас

— Нічого подібного! «Акушерка» — слово французьке, «адвокат» — латинське, «лямпа» — німецьке. По-нашому білет — «квиток», а по-вашому як?

Тьотя

— Білет.

Дядько Тарас

— А дзуськи! «Білет» — слово французьке. Думаєте, «комод» — ваше слово, «гардина», «кооператив» або «вагон»? «Матерія» — думаєте, ваше слово, «овальний», «роза» або «машина»? Навіть «гармоніка» — і то не ваше слово.

Тьотя Мотя

— Шовінізм!

Дядько Тарас

— Нехай шовінізм, проте і це не ваше слово! Половина слів у вас позичена...

Тьотя Мотя

— Коли на те пішло, то по-вашому, по-вищезгаданому, через позаяк додатково порепаному як буде комод?

Дядько Тарас

— Одіжники!

Мокій

— Нічого подібного! Комод — і по-нашому «комод».

Тьотя

— А «кооператив»? «Вагон»?

Дядько Тарас

— «Кооператив»? Кооператив... Кооператив... Гм... Підждіть, я придумаю...

Мокій

— Так і буде — «кооператив».

Тьотя

— Ага! Так і ви крали?!

Дядько Тарас

— Хоч і крали, та не ховались. Украли у німців «лямпу», — кажемо: лямпа, а ви її перекрутили вже на якусь «лам-пу». (*Грубо*). Лампа!

Тьотя

— Ми хоч крали, та переробляли. Украли у німців «штуль» — зробили з нього «стул». А вам ліньки було й переробити. Украли у німців «лямпу», так усім видно, що крадена. (*Грубо*). Лямпа.

Дядько Тарас

— Ви і в нас крали.

Тьотя

- Ви у нас!
- Ви!
- Ви!

Губа

— Ви, може, і кради, та ми тепер не крадемо один в одного. Свої слова робимо: там «октябрь», у нас «жовтень», там «Совети», у нас «Ради». (*До Тертики*). Правда, Ваню?

Тертика м'ячем:

- Факт.

Дядько Тарас до тьоті: «Не давайте слова!»

Губа

— Там Волховстрой, у нас — Дніпрельстан, правда, Ваню?

Тертика м'ячем:

- Капітальний факт.

Дядько до тітки: «Не давайте! Голосуйте!»

Губа

— І дуже раді будемо, коли німці за «стільця» та «лямпу» візьмуть наші слова — «октябрь», наприклад, і «жовтень» разом.

Тьотя каблучкою:

— Годі! Годі! Я вам слова не давала. Є пропозиція скінчити дискусію. Заперечень нема? Нема.

Мокій

- Що?

Губа аж підскочив!

- Що-о?

Тертика з м'ячем націлівсь!

- Що-о-о?

Тьотя

— Голосую! Хто за таку пропозицію, щоб скінчити дискусію?

*Підняли руки Мазайло, Мазайлиха, Рина,
Баранова-Козино. Уля завагалася:*

- Один, два, три, чотири... чотири...

Дядько Тарас

— Голосую за пропозицію з додатком, щоб трохи згодом мені одному дали слово.

Тьотя

— П'ять! Хто проти?.. (Порухувала). Чотири. Дискусію закінчено. Маю пропозицію: змінити прізвище «Мазайло» на інше, більш людське, а яке — то придумати його тут же на зборах негайно, і за конкурсом. Умови конкурсу: хто придумає найкраще прізвище, тому премія — три поцілунки. Жінку цілує уподобаний їй чоловік, чоловіка цілує, яка йому вподобається жінчина.

Рина, Мазайлиха, Баронова-Козино, за ними Уля покрили цю пропозицію оплесками.

— Ще які будуть пропозиції?

Мокій

— Маю пропозицію: прізвище «Мазайло» не міняти. Навпаки — додати до нього десь загублену другу половину — Квач...

Баронова-Козино здригнулась.

Дядько Тарас

— А дайте мені слова!

Тьотя

— Жодного слова! Дискусію закінчено.

Дядько Тарас

— Та я ж голосував з додатком.

Тьотя

— Жодного додатка! Пропозицію...

Тим часом поміж Тертикою й Губою відбулось нашвидку мімічне, на самих мигах «засідання» комсомольської фракції. Тому на запитання тьоті Губа подав таку пропозицію:

— Ми, члени КСМУ, обговоривши питання про прізвище взагалі, принципово подаємо таку пропозицію: ми переконані, що за повного соціалізму поміж вільних безкласових людей поведуться зовсім інші, нові прізвища. Можливо, що й не буде окремих прізвищ.

Дядько Тарас

— А як?..

Губа

— А просто так, що кожний член великої всесвітньої трудової комуні замість прізвища матиме свого нумера, і все. Наприклад: товариш номер 35—51. Це визначатиме, що у всесвітньому статистичному реєстрі його вписано буде 35—51-м, що номер його трудової книжки, особистого телефону, аеромотора, кімнати і навіть зубцітки буде 35—51. Отже, ми, Іван Тертика і Микита Губа, принципово за всесвітню номерну систему. Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія — не міняти прізвища «Мазайло», тим паче що воно просте, демократично-плебейське і не суперечить принципам ленінської національної політики. Навпаки, прізвище Мазайло-Квач, по складах видно, трудового походження. Мокієві предки або мазали колеса в колективних походах, або принаймні робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер у народному господарстві корисніші, ніж, скажімо, губна помада.

Тьотя Мотя

— Голосую! Хто за мою пропозицію, себто щоб змінити прізвище, прошу підняти руки. Один (*на себе*), два, три, чотири...

Рина до Улі, що не підняла руки:

— Улько-о!

Уля

— У мене рука болять... Веред...

— Який веред? Де?

— Отут, на правій руці... Отут, під пахвою.

— Ліву підніми!

— Лівою не можу.

Тьотя і Рина засичали на неї

— Що! Без руки можна сказати. Скажи так: я за! Скажіть, Улю: я за. Милая, скажіть...

Уля

— Я за... була, що треба сказати... Крім того, не можу і, крім того, мені треба негайно вийти... (*І раучко, не спинючись, вибігла*).

Тьотя Мотя

— Будь ласка! Без неї обійдемося. Хто за нашу резолюцію голосує, підніміть руку! Один, два, три, чотири...

Дядько Тарас

— А дайте мені тепер слово, бо я, мабуть, буду п'ять...
Тьотя Мотя побачила, що лихо,— вийде чотири на п'ять:

— Будь ласка, маєте слово.

Дядько Тарас, не поспішаючи, вийняв записну книжку і, заглядаючи в неї, почав:

— Року 1654 прибули на Україну послы од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну,— од Москви, од турків, од Польщі. Богдан скликав раду (*зазирнув у книжку*). В Чигирині, щоб вона вибрала, під чію руку піде Україна. Послы прибули на Україну з багатими гостинцями: гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські...

Раптом тьотя:

— Вибачайте!

Одкликала дядька Тараса, по секрету йому:

— Ти мені тут не крути. Краще прочитай ось оце... (*Розгорнула свою записну книжку*). Року 1918-го носив у Києві жовто-блакитного... Зрозумів? (*Одійшла*). Дядько Тарас голосує за мою...

Дядько Тарас раптом одкликав тьотю Мотю, по секрету їй:

— А ти роззуй очі та прочитай ось це. (*Показав у свою книжку*). Року 1919-го носила біло-синьо-червоного...

Тьотя

— А я скажу — під біло-синім носила червоного. Червоний зостався... (*Одійшла*).

Дядько Тарас до Губи. Очманіло:

— Скажіть, ви не з тих Губ, що Пархим Губа бив ляхів року 1648-го?..

Губа

— Мій батько Пархим бив шляхту року 1920-го.

Дядько Тарас

— Ху-х... *(До всіх)*. Так ото я й кажу. Було колись на
Вкраїні. *(Зітхнув)*.

Тьотя Мотя

— Дядько Тарас пристає на мою пропо...

Дядько Тарас

— Тільки з умовою: подумай, Мино! Подумай, що ска-
жуть на тім світі діди й прадіди наші, почувши, що ти
мінєш прізвище...

*Задумався, тяжко замислився. Мазайло схилився на лю-
стро. Мислі, як хмари, як туман, окрили посивілу голо-
ву. Окрили, заскакали. Заскакав якийсь дід-запорожець.
Забриніла мелодія: «Ой, сів пугач на могилі та й крик-
нув він «пугу».*

Дід-запорожець

— Пугу! Чи не видно, бува, наших з Великого Лугу?

У М а з а й л а волосся дибки стало:

— Хто ви?

Д і д заскакав, шаблею іржавою забржчав:

— Я твій прашур і той дід, що надіявся на обід, та без
вечері ліг спати... *(Десь взялася у діда мазниця. Махнув
квачем)*. Запорожець славний був і колеса мазав. Отож і
Мазайло-Квач прозивався. Як ішли козаки на чотири по-
ля — мазав, як ішли козаки на чотири шляхи — мазав.
Мазав, щоб не пропадала тая козацька слава, що по всьо-
му світу дибом стала, а ти мое славне прізвище мінєш?!

*Музика перейшла на скрип. Заскакав другий д і д,
чумак, теж з мазницею, з квачем:*

— Як пугу, то й пугу. Чи не видно й чумаків край зе-
леного лугу? *(До Мазайла)*. Я — твій прадід Василь, що
надіявся на сіль, та й без солі ліг спати. Ще з діда Ма-
зайло-Квач прозивався і чумацькі колеса мазав. Як рипі-
ли вони на південь — мазав, як рипіли на північ — мазав,
а ти мое славне прізвище мінєш?!

Заскакав ще третій д і д, селянин, без мазниці й квача:

— Я твій дід селянин Авив, що був собі та жив, мазав
чужії вози, бо свого вже не стало, а ти мое славне прі-
звище мінєш?

*Десь удалині з'явилась невідома постать з телефоном,
на авромоторі, під № 31—51. Заскакали, заговорили
в гучномовець:*

— Алло! Алло! Мої предки з Великого Лугу! Обміняйте свої прізвища на принципові числа у всесвітній номерній системі. Ало! Але! Алю! Улю!

Дядько Тарас сказав Мазайлові:

— Уля втекла, і я, мабуть, буду п'ять. Чуєш, Мино, коли вже міняєш, то хоч корінь «маз» залиші Га?

*Мазайлові здалося, що замість дядька Тараса він бачить ще четвертого діда з квачем. Отож, коли Тарас торкнеться Мазайла, тому здалося, що цей дід задавить його.
Скочив і не своїм голосом:*

— Ой-о! Залишаю корінь, тільки не чіпайте мене, діду, не чіпайте мене, боже мій, боже мій...

Тьотя Мотя

— Прекрасно! Ми на цей корінь придумаємо безподобне прізвище. Хто голосує за цю резолюцію? Один, два, три, чотири, п'ять, шість... Хто проти? Один, два, три...

Рина, Баронова-Козино заплескали.

Оповідіаю конкурс.

*Загомніли, заходили: Мазайлиха, Рина, Баронова,
дядько Тарас. Тьотя вписувала нові прізвища, що їх
вигукували.*

Мазайлиха

— Мазов.

Дядько Тарас

— Ну й прізвище — Мазов-Лазов-Лоза-Залоза... А по-моему, кращого не буде, як Зайломаз. Зайломаз!

Рина

— Зайломаз? Ха-ха-ха... Та що різнить Зайломаза з Мазайлом? Що? Однаково! Краще Мазеленський.

Дядько Тарас

— Де ж там однаково: то ж Мазайло, а то — Зайломаз.

Мазайлиха

— Де Мазе.

Тьотя Мотя

— Де Мазе — це на французький штиб, а ми люди, слава богу, руські.

Баронова-Козино

— Рамзес! Класичне прізвище!

Тьотя

— Рамзес? Може, Рамзесов?.. Давайте краще Рамзесов! Милі мої люди! Рамзесов, га?

Дядько Тарас

— А де корінь «маз»? Геть Рамзесова! Кореня нема!

Мазайлиха і Баронова-Козино

— Фои Мазел! Рамазай-Арзамасов!

Дядько Тарас

— Краще Мазайловський! (*Нишком: «Похоже на гетьман Виговський»*).

Тьотя на Тараса:

— Польське прізвище, і хто ж пропонує?

Дядько Тарас

— Ну, тоді Мазайлович. (*Нишком: «Гетьман Самойлович»*).

Тьотя Мотя

— Щоб було похоже на «Мойсей Мазайлович», що вже торгує у нас в Курську й нашу московську вимову псує, — нізашо!

Дядько Тарас

— Мазайленко! Мазайленко. (*Нишком: «Гетьман Дорошенко»*).

Тьотя Мотя

— Годі вже! Годі!.. Дайте другим сказати.

Рина

— Мазанський... Боже мій! Мазенін! Похоже на Єсенін. Мазенін! Мазенін!..

Ть о т я

— Прекрасно! Геніально! Мазенін... Вам до вподоби, Мино, Мазенін?

М а з а й л о зворушено, аж задихнувся:

— Діти мої!

Б а р о н о в а поправила:

— Діти мої...

М а з а й л о

— Діти мої! Я б ваші прізвиська всі забрав би на себе і носив. Проте можна тільки одне носити, і мені здається — Мазенін найкраще.

Тьотя і вся її партія крикнули — ура!

З а в і с а

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

І

Четвертого дня прибігла У л я. Зворушена. Весела:

— Я його прикохала, і знаєш чим, Рино? Знаєш?

Р и н а

— Ну, Улюню, золотко? Ну?

У л я

— Учора ввечері пішли ми в сквер... Ні, постривай, не так... Пам'ятаєш, я тобі розповіла... *(Спинилась)*. Мока вдома?

Р и н а кивнула головою:

— До бібліотеки збирався йти...

У л я радісно:

— Невже! *(Пальчиком)*. От!.. *(Хвилюючись, але тихше)*. Пам'ятаєш? Я тобі розповіла... як я вперше вела його через сквер і він сказав уривок із вірша. Я покрию свого милого слідочок, щоб вітер не звів...

— Пам'ятаю! Ну?

Уля

— Ото і запали мені в душу ті слова. Ото і спитала якось, чи не зна віці усього вірша. Ні, каже, Улю, ці слова у Грінченка, а де цілий вірш, то вже місяць шукаю і ніяк не можу знайти. Я й подумала: а що, як я знайду? І от уяви собі. Купила Грінченкового словника, одшукала слова аж у другому томі, Рино, аж на сторінці 647-й. Дивлюсь, під ними примітка: Чуб., римське п'ять, 46. Кого тільки не питала, де тільки не була, не знають, що воно таке. Нарешті в одного іновця — квартири нема, так він по бібліотеках гріється, — дізналася, Чубинського⁸, том п'ятий, сторінка сорок шоста. У публічній насилу знайшли. Додому не дають, дак я в бібліотеці вчитала, Рино... і от учора ввечері у сквері я стала перед Мокою та:

Чогось мені чудно,
чогось мені дивно,
десь мого милого
третій день не видно.

— Ти розумієш?

Не видно, не видно
та й не видати, —
тільки zostалися
на жовтім пісочку
два слідочки знати.
Що один слідочок
коня вороного,
а другий слідочок
миленького мого.

— Розумієш?

Піду я в лісочок,
вирву я листочок,
я покрию свого милого слідочок,
щоб вітер не звіяв,
пташки не склювали,
щоб мого милого
інші не сприяли.

Публічна бібліотека, кажу, Моко, номер книжки 18749, том п'ятий. Боже, Рино, якби ти побачила... Затремтів увесь, запалав...

Рина радісно: «Затремтів!».

Стиснув мені руки, в очі дивився: «Улю, — каже, — Улю...»

Рина: «Улю,— каже,— Улю!»

Давайте разом...

Рина аж пригорнула Улю: «Давайте разом!»

читати.

Рина одскочила злісно:

— Ха-ха-ха.

Уля

— Давайте разом жити...

Рина перестала:

— Ну?..

Уля

— Бо мені, каже, без вас, Улю, одному трудно... Не можна... Не проживу...

Рина

— Так і сказав?

Уля

— Точнісінько так, а в самого аж сльози забриніли!

У Рини виблиснув новий план.

— Такі Прекрасно... (До Улі). Сьогодні, Улько, ти ідеш до своєї тітки... Розумієш?

Уля здивовано!

— До якої тітки? Чого?.. У мене жодної тітки нема.

Рина

— Сьогодні, зараз ти кажеш Мокієві, що ідеш жити до тітки в Одесу, розумієш? І тільки тоді, коли він погодиться змінити своє прізвище на Мазеніна, ти не ідеш, зостаєшся і ходиш до нас, розумієш тепер?

Уля

— Рино!

Рина

— Не сьогодні, то завтра буде опубліковано в газеті наше нове прізвище, але Мокій подав заяву, щоб йому залишили старе... Ти розумієш — Мокій випаде з нашої родини. Ти мусиш його повернути до нас, інакше, Улько, ти більш не побачиш ні Мокія, ні нашої квартири!

У л я

— Я не зможу, Ринусю! Він же українець...

Р и н а

— Улько! Ти мусиш!..

У л я

— Не можу! Я... я сама вже українка...

У Рини трохи не вискочили очі.

2

Як не вскочать тьотя Мотя й Мазайлиха.

Очі рогом:

— Що? Що-о? Милая моя! Господь з вами!.. Що ви! Що ви!

Р и н а

— Яка ти українка, Улько! Ти вже й мови не знаєш. Сама ж казала, що тільки покійна твоя баба по-малоросійському говорила.

У л я

— Мама ще й тепер по-українському як коли закидають. Крім того, у мене очі українські, ноги українські, все, все.

Тьотя · Мотя й Мазайлиха

— Ноги?

— Но-ги?

Р и н а

— До чого ж тут ноги, ідіотко?

У л я

— А до того, що в антропології про це пишеться, що українці здебільшого довгоногі, і що нема гірш, як коротконогі жінки,— в антропології сказано, от... *(Взявши рукою за талію, гордо витягла ногу. Рина і тьотя бликнули на свої).*

Р и н а

— Це він тобі памороки ногами та антропологіями забив... Та він же божевільний, ти розумієш!.. Він просто захворів на всякі оці українські фантазії, а ти й вуха розвісила, ідіотко!

Тьотя

— Бачите, бачите, він не покохав вас, Улю, як жінчину, ну, як людину, нарешті. Він у вас шукає тільки щось українське, він тільки українського хоче...

Мазайлиха

— Ви йому потрібна не на коханнячко, не на милуваннячко, а тільки на те, щоб робити на вас україні-за-ацію...

Тьотя Мотя

— Боже!.. По-моему, прілічнее бить ізнасілованной, нежелі українізірованной. (*Одійшла*).

Рина

— Улько! Зараз ти викликаєш Мокія і кажеш йому отут: або ти Мазенін, або я у тітки в Одесі... Отут казатимеш, в оцій кімнаті, чуєш? Я стоятиму за дверима! Тільки так! Або — або... Все!

Тьотя

— Або — або!

Мазайлиха

— Або — або!

Пішли. Тьотя, побачивши, що Уля увійшла до Мокія в кімнату, вернулась. Підбігла до люстра, виглянулася, тоді піднялася і почала крадькома вимірювати свої ноги (чверткою на пальцях).

Рина вигулькнула з дверей:

— Тьотю!

Тьотя зашарілася:

— Я зараз. Це у мене підв'язка спала...

Пішла до Рини. Причинила двері.

3

Увійшли Мокій і Уля. Мокій узяв Улю за руки

— Дуже радий, Улю, що навідали мене у моїй Холоднороській пуці. От! Дуже! А я, знаєте, вчора, з нашого побачення прийшовши, довго ще не спав... І знаєте... Яюсь попалась під руку збірка поезій. Набрів, між іншим, на прекрасний примітив. Ось:

Ти, місяцю, який же ти ясний,
як засвітиш — на весь світ прекрасний.
Ой, спусти вниз роги,
засвіти по діброві,—
покажи всі в степу до милої дороги.

Правда, чудесно звучить, Улю?

У л я

— Я їду жити до тітки... В Одесу, Моко.

М о к і й приголомшений:

— Як це... до тітки в Одесу?!

У л я

— Так... в Одесу, до тітки... жити...

М о к і й глухо:

— Серйозно?

У л я

— Серйозно... Заставляють...

М о к і й

— Хто?

У л я

— Різні тьо... обставини, непереодоліміе препятствія...

М о к і й

— По-українському — непоборні перешкоди кажуть.

У л я з натиском:

— Так... з одного боку, непоборні, з другого — непереодоліміе перешкоди.

М о к і й

— Як же це так!.. Раптом до тітки жити, та ще й в Одесу... *(По паузі)*. Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, анікогісінько нема.

*З-за дверей почулось понукальне шипіння: ну-с-с...
нуш-ш...*

У л я щиро з болем:

— Моко!.. А ви б могли зробити... щось, щоб я зосталася?

М о к і й

— Щось? Що саме, Улю?... Що?..

У л я

— Що?.. Прощайте!..

З-за дверей проповзло шипіння.

М о к і й глухо:

— Улю!.. Можна вас хоч тепер... поцілувати?

У л я

— Аж тепер!.. Ах ви ж... (*Крізь сльози*). Як по-українському — разія, недогадливий...

М о к і й

— Ну, недомека...

У л я

— Поцілуйте ж, недомеко милий...

М о к і й незграбно, але палко й міцно поцілував Улю.

Тоді зворушено:

— Скажіть, Улю... Що мені треба зробити, щоб ви zostалися? Що?.. Я все зроблю! Все!

У л я

— Що?.. (*Нависла мертва тиша. Улі прорізалась коло губ перша зморшка гострої печалі*). Ні! Прощайте!..

Похилившись, рвучко пішла. Услід їй гадючками поповзло шипіння, свистіння. Мокій, щоб не заплакати, побіг до себе в кімнату.

4

Ускочили прожогом тьотя, Рина і Мазайлиха.

Тьотя до Рини:

— Біжи, Ринко!.. Скажи йому хоч ти, що треба йому зробити...

Рина була кинулась, але вернулась:

— Скажіть краще ви, тьотю...

І тьотя кинулась була, але теж стала, махнула рукою:

— Маланхольная ідіотка!.. А який момент був, Рино! Який момент! Такого моменту вже не буде.

Мазайлиха заплакала.

Ускочив напіводягнений *Мазайло* з газетою в руках:

— Серце!.. Воді!.. Є публікація!.. Ось!..

Всі разом

— Де?

— Невже, папо?

— Господи!

Мазайло

— Ось!.. (*Істерично*). Обережно, не порвіть! Ось... Ось... Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу... Не можу, ви розумієте... В очах райдуги, метелики, луки... Пахне сеном над лукамі!..

Тьотя взяла у Мазайла газету:

— Дайте я прочитаю...

Мазайло

— Обережніше, не помніть! Не помніть!

Тьотя урочисто:

— Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу законів про родинну опіку та шлюб оголошує: громадянин *Мина Мазайло* міняє своє прізвище *Мазайло* на *Мазенін*. (*До Рини*). А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опубліковане! Не казала!.. Песней душу веселя...

Рина

— Тьотю, яка ж радість!.. Баби з к-рап-лями рядами...

Мазайлика

— Ходят, сено шевеля... (*Засміялась, заплакала*).

Увійшов дядько Тарас:

— Цікаве що в газеті, чи як? (*На нього ніхто не звернув уваги*).

Мазайло до тьоті:

— І з'явіть ви собі, як я зразу одшукав... Не читаючи газети, одшукав. Якось зразу вийшло, і знаєте через що?

Серце!.. Кажуть, пишуть — серце орган, що гонить кров, орган кровоногоу. Нічого подібного! Серце — це орган, що перш за все передчуває і вгадує. Ще за газету не взявся, а воно вже тьох — є публікація! Ще не взявся читати (*узявся руками за серце, немов стиснув йому руку*), як ти, моє ненаглядне, любе серце, вже тьохнуло: дився на останній сторінці знизу!.. (*Стиснув ще міцніш*). Спасибі! Спасибі за віщування! Спасибі!.. Там сухое убірають мужичкі е-во кру-ком...

Дядько Тарас

— Гм... Невже таки опубліковано! Га?

Знов ніхто на дядька уваги.

Маза й лиха

— Така радість, що я вже не знаю, що нам далі й робити!.. На воз вілами кідають...

Рина

— Що?.. На підставі публікації голосно сказати: однині я Рина Мазеніна!

Маза й лиха

— Лина Мазеніна!

Маза й ло

— Мина Мазеніні!.. Боже!.. Воз растьот, растьот, как дом...

Дядько Тарас

— Га, питаюся?

Тьотя Мотя

— А тепер слухайте, милії мої люди. Є пропозиція газету завести у рямці...

Рина

— Під скло, тьотю! У нас залишились рями і скло від царського портрета на горищі... Ура-а!

Тьотя Мотя узяла газету:

— В рямці! Всім нам прибратися і врочисто поздоровити хрещеника, пообідати... (*Пішла і, проходячи повз дядька Тараса, весело, жартівливо показала на нього*). Ну!.. В ажіданьї конь убогій точно вкопаний стоїть... Ха-ха-ха. (*Вийшла*).

М а з а й л о

— Уші врозь, ду-кою но-кі... Лино! А вийми мені й подай сюди до люстра дореволюційний парадний мій сюртук.

Став перед люстром. Рина і Мазайлиха побігли.

Дядько Т а р а с

— Га? Думалось — Мазайловський, мірялось — Мазайловнич, мріялось — Мазайленко з кореня «маз» вийде, а вийшов Мазенін. П'ять на п'ять було! Ой дурень я, дурень!.. *(Пішов, ухопившись за голову).*

7

Убігла М а з а й л и х а з сюртуком:

— На!.. Мотенька сказала, щоб ти мерщій одягався, бо й нам треба до люстра... Крім того, може, знайомі, сусіди, дізнавшись про публікацію, прийдуть... Мерщій же, Мишусю, мерщій! Щоб не вийшло: і як будто стоя спіт...

Поцілувавши чоловіка, побігла.

М а з а й л о сам:

— Однині я — Мина Мазенін. *(Став перед люстром).* Здрастуйте, Мазенін, Мино Марковичу! *(Привітався на другий голос).* А-а, добродій Мазенін? Мое вам!.. *(Ще привітався на третій голос).* Товаришу Мазенін! Здрастуйте!.. *(Іще привітався).* Здоров був, Мазенін! Зайдімо?.. Гм. *(Помріяв трошки).* Ви не знайомі? *(Подавши комусь руку).* Дуже приємно — Мазенін. *(Уклонився).* Будь ласка, ви часом не Мазенін?! *(Кивнув головою).* Так, я Мазенін!.. *(Офіційним голосом).* Ваше посвідчення, громадянине! *(Тоді немов подав комусь посвідчення).* Будь ласка! Мазенін! *(Тоді з офіційного на м'якший).* Вибачте, ось у ці двері, товаришу Мазенін... *(Ситим голосом).* Були там Вишньов, Спаський, Де Розе, Мазенін...

8

Убігла М а з а й л и х а:

— Рина вже дістала з горища раму... Ти скоро?.. Та навіщо ти скидаєш штани?..

Замріяний, М а з а й л о машинально застебнув штани і знов до когось:

— Вдома?.. Скажіть, що прийшов Мазенін з дружиною. Здрастуйте!.. (*Підвів до когось жінку*). А це моя дружина.

М а з а й л и х а

— Ах, Мазеніна... А тепер, Минасю, я... Це мій чоло...

М а з а й л о перехопив:

— Ні, не так... (*Немов подзвонив і тоді до покоївки*). Тут живуть Мазеніни?.. Будь ласка...

М а з а й л и х а

— А ще краще так... (*Немов вітаючись і цілуючись з кимось*). Прошу ласкаво, заходьте... Це мій чоло...

М а з а й л о вклонився:

— Мазенін! Ні, краще так: вип'ємо за здоров'я нашого вельмишановного Мина Марковича Мазеніна!..

М а з а й л и х а

— За мадам Мазеніну! За Килину Трохимівну Мазеніну!.. (*Випила*).

9

Тим часом через кімнату пройшов, нікого не бачачи, не помічаючи, дядько Т а р а с:

— Дурень же я, дурень!

М а з а й л о, теж нічого не помічаючи, немов випивши:

— Вип'ємо, Мазенін, га?

М а з а й л и х а, кокетуючи, пальчиком:

— Мадам Мазеніна!.. Випийте...

10

Вскочила Р и н а:

— Тьотя вже заводить газету під скло. Вй ско... Та навіщо ти, папо, скидаєш спідню сорочку? Мамо! А ти здурила! Теж розстебнулася...

М а з а й л о замріяно:

— Слово має Мина Маркович Мазенін.

М а з а й л и х а з а м р і я н о :

— Вам скільки аршин, мадам Мазеніна?

М а з а й л о

— Браво! Хай живе Мазенін!..

М а з а й л и х а

— Ці квіти і конфекти однесіть, будь ласка...

Р и н а з а м р і я н о :

— Рині Мазеніній...

М а з а й л о

— Чули? Помер Мазенін, Миша Маркович...

М а з а й л и х а

— Засмучені тяжко, про це жалібно оловіщають всіх родичів і друзів дружина...

Р и н а

— І дочка Мазеніни... (*Замислилась*).

11

Через кімнату перейшов, нікого не бачачи і нічого не помічаючи, дядько Т а р а с :

— Ой-ой-ой же дурень!

М а з а й л о

— На цвинтарі пам'ятник золотими буквами: «Тут спочиває прах Мінни Марковича».

М а з а й л и х а

— Мазеніна.

М а з а й л о

— Або просто: тут Мазенін...

Р и н а

— І наша вулиця — вулиця Мазеніних.

Обнялися втрех і од щастя заплакали.

Увійшла тьотя Мотя:

— Я вже все зробила: газета в рямцях, під склом!.. Ви ско... Та що з вами, милії ви мої люди!.. Що трапилось?.. Ви плачете?..

Мазайло

— Це ми з радості... Ну, якось не віриться, чи давно було: Квач, Мазайло, Мазайлиха, Мазайлята, Мазайлівна... І от ми — Мазеніни, і от я нарешті — Мазеніні!

Тьотя й собі слізку вронила:

— Треба буде й собі трошки одмінити прізвище. Розгоргуева — це прекрасне прізвище, та, жаль, не модне тепер... От, наприклад, Металова-Темброва — зовсім інша річ...

Увійшов дядько Тарас:

— Та який же дурень!.. (*Побачив, як обнялися тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Рина*). Так... Як був собі до революції у нас підрядчик один земський та будував він земству школи, лікарні, дороги. Ну, а собі за це — будинки. Хоч і крав, дак міцно ж будував, не те, що тепер для житлокоопів будують. Та не про це я хотів сказати. Як прийшла революція, то націоналізували його будинки. То він, через п'ять років із тюрми вийшовши, пішов просто до виконкому. Прийшов, двері прочинив та й пита: я ще вам не потрібний? Ні, кажуть... Ну, то я послі прийду... Так оце і я тепер спитаю (*сумно-лукаво*) — я вам ще не потрібний?

Тьотя Мотя

— Ні!.. (*До Мазайлів*). Ходімо, я ж покажу газету, мої милі. Ви не впізнаєте її!..

Дядько Тарас услід:

— Ну, то я послі прийду.

Тьотя Мотя

— Ба ні!.. Ви нам потрібний! Будь ласка, одчиніть двері, як хто прийде до нас поздоровити Мину Марковича... Будь ласка! (*Пішли*).

Дядько Тарас од образи не зна, що робити.

Постукав до Мокія:

— Тобі я ще не потрібний?

Виглянув Мокій:

— Як комсомольцю кадило, так ви мені потрібні.

Тоді дядько Тарас у люстро:

— А собі ти ще потрібний? (*Подивився і почав сам себе в люстро лаяти*). П'ять на п'ять, га! Ні, таки ти дурень, Тарасе! Бельбас! Бевзь! Недотепа! Кеп! Йолоп! Глупак! Телесень! Дурко! Дуропляс! Дурноверх! Дурепенко! Дурба! Дурило! Дурбас! Дурунда!

Задзвонив у сінях дзвоник. Дядько пождав, чи не вийде хто одчинити двері. Тоді:

— Гаразд! Я одчиню, будь ласка, але ж і зачиню за вами, і в першу чергу за тобою, радянський українцю. Ох і зачиню ж!..

Пішов, одчинив і ще в сінях:

— Ага-а!

Увійшла Баронова-Козино з букетом квіток. Побачивши, що в кімнаті нікого нема, занервувалася.

Дядько Тарас

— Так. Виходить, це я вам одчинив двері?

Баронова-Козино

— Так...

Дядько Тарас з прихованою погрозою в голосі

— Гм... Подождіть.

Баронова-Козино

— Вибачте, тобто — мерсі... Скажіть, будь ласка, чи вдома Мазеніни?

Дядько Тарас

— Гм... Зайломази, ви хотіли спитати.

У Баронової-Козино закалатало серце.

Пальцями до вух:

— Вибачте, ви ще, мабуть, не читали — в сьогоднішній газеті є публікація...

Дядько Тарас

— А в завтрашній буде моє спростовання: тільки Зайломази! Чуєте? Зайломази! Як це так: раз, два, три — і вже Мазепіни, га! Та ви знаєте, як це за старого режиму робилося, га? Знаєте, що тоді потрібно було, щоб змінити прізвище, — цілі роки і найвищий царський дозвіл, га? Знаєте, наприклад, як міняв у нас, і це, між іншим, історичний факт, своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Митрофанович Гімненко?

Баронова-Козино, ойкнувши, сіла.

Це ж не те, що, припустімо, Непийпиво або Тягнурядно якесь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка,

Баронова-Козино тихо знепритомніла.

а далі, ну ніяк не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соізволив змінити Говненка на Вороненка, га?! (*Помітив, що Баронова-Козино знепритомніла*). Ага-а!.. Це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, а справді трагічних історичних подій і фактів. Га? Га, питаюся! (*По паузі*). Що ж тепер мені ще зробити? (*Побачив на люстрі газету*). Хіба газету почитати! Ну й що ж! (*Сів читати*). З горя козак «Вісті» читає, бо своїх немає. (*Прочитав дещо, заплющив очі*). Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... (*Подивився ще в газету і раптом*). Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий! ⁹ Люблю зладєя!

Баронова-Козино очулася:

— Ви ще й смієтесь! Ви ще й глузуєте!

Дядько Тарас

— Де ж пак! Читаєш фельетона — зовсім не смішно й не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий.

Баронова-Козино встала:

— Будь ласка, але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на ноги підвело...

Підійшла до другої кімнати, та в цей момент...

Широко, навстіж розчинилися двері — од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в чорному сюртуці, тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним у рямці під скло, Мазайлиха, Рина з букетом з одного, самотній Мокій — з другого боку. Заграла музика, і почався балет. Баронова-Козино поздоровила Мазайла, тьотю Мотю, Рину, Мазайлиху, тоді до Мазайла:

— А не забули ще... Пахнет сеном над...

Мазайло

— Пахнет сеном над лу-ка-мі...

Баронова-Козино

— Bravo! Bravo! Bravo! Прекрасно!

Мазайло

— Гех! Песньою душу веселя...

*Баронова-Козино, Мазайло, тьотя, Рина,
Мазайлиха разом:*

— Баби с к-рап-лями рядами
Ходят, сено шевеля.

Дядько Тарас демонстративно!

— Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі,
Гей нуте, косарі,
Бо не рано почали.

Мокій самотно!

— Під горою над криницею
Горювали брат з сестрицею...

*Тьотя Мотя прибила на стіну газету в рямцях.
Тоді:*

— Хай живе Мина Маркович Мазенін! Ура-а!

Дядько Тарас

— Хай живе Мазайловський! (Нишком). Гетьман Виговський!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Баронова-Козино, Рина оточили Мокія:

— Мазенін! Мазенін!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя та інші:

— Мазенін!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя, за нею інші закрутилися метелицею, приспівуючи:

— Там сухое убірають і т. д.

— Хоч не рано почали,
Так багато утяли і т. д.

Тьотя Мотя

— Хай живе Мазенін! Мазенін!

Дядько Тарас

— Хай живе Мазайлович! (Нишком: «Гетьман Самойлович!»)

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші трохи не збили з ніг Мокія:

— В ажіданьї конь убогій і т. д.

— Хай живе Мазенін!

— Мазенін! Ха-ха-ха! Мазенін!

Дядько Тарас

— Мазайленко. (Нишком: «Гетьман Дорошенко!»)

Мокій у колі, заткнувши вуха. Знесилено:

— Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші заскакали:

— Тільки Жучка удалая

В рихлом сене, как в волнах,

То взлетая, то ниряя,
Скачет, лая, впопихах,
(У Мазайла: упопихах).

Закрутились кругом Мокія, переможно вигукуючи:
— Хай живе Мазенін!
— Мазенін!

16

*Раптом увійшли: Тертика з м'ячем і з газетою
«Комсомолець України», Губа і в перспективі
за ними Уля.
Мокій до них:*

— Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не ба-
чите...

Тертика м'ячем бац у підлогу:

— А скажіть, що за шум сочинився?

Губа

— З якого приводу? Чого?

ТЬотя Мотя показала на газету в рямцях:

— Будь ласка, будь ласка, молодії мої люди, прочита-
йте!

Губа підійшов до газети:

— А що тут таке?

Мазайло

— Серце ще зранку... Та краще прочитайте самі! Го-
лосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, дже-
рі, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!

Губа, придивляючись, почав читати:

— Українізація.

ТЬотя Мотя

— Не те читаєте, мій милий, і не там!..

Мазайло

— Не те і не там!.. Дивіться знизу.

Тертика з м'ячем:

— Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Губа швидко:

— «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації...»

Тьотя й Мазайло

— Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Губа

— «За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

Тьотя

— Ах, боже мій! Та що ви там вичитуєте про якусь там українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповідки!

Мазайло

— Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу...

Губа

— Стривайте! Стривайте! Та невже?.. (*Перечитав якісь рядки в газеті*).

Мазайло

— А ви думали! Серце ж, кажу...

Губа

— «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...»

Ойкнули. Тьотя Мотя розгубилася. До Мазайла:

— Що ж це таке?.. Як це?..

Рина до батька:

— Невже цьому правда, папо?.. Та чого ти мовчиш?

Тьотя і Рина з одного і другого боку:

— Мино Марковичу!

— Папо!

Дядько Тарас, підійшовши, вдивився в Мазайла:

— Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме — занімів!

М а з а й л и х а

— Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

Т е р т и к а до Мокія:

— А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії... Ближче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол! Ну?

У л я

— Це я... Побачила — наші комсомольці йдуть... Така покликкала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

Т е р т и к а

— Ну!

М о к і й до Улі:

— Ну, Улю!.. (До комсомольців). Присяги не кажемо тепер...

Г у б а

— Знаю. Це з вірша Яновського:
Десять літ будуем владу Рад.
Маяком стоїть УСРР.
Нація не піде вже назад!

Т е р т и к а

— Навпаки, скоро скажемо всім Мазеніним: гол!
Ударив м'яча. Губа підбив. Мокій і собі. Уля собі.

З а в і с а

ΠΑΤΕΡΙΝΗ ΣΟΦΙΑ

Із спогадів мого романтичного шкільного друга й поета Ілька Юги на Жовтневих роковинах у клубі ЛКСМУ про свій незavidний, як сказав він, проте повчальний революційний маршрут.

ДІЯ ПЕРША

1

Уяви собі, друже,— так починав він: 1) вулицю старого провінційного міста, 2) двоповерховий будинок з табличкою: дім генерал-майора Перицького, 3) революційну весну, 4) великодню ніч.

Початок дії: я пишу. Напівгорище в будинку. Квадратове віконце запанте зоряним небом. Світить газова лампочка. В кутку мідяним удавом виблискує гелікон.

2

Поруч з дерев'яним простінком живе безробітна модистка Зінька. Вона чеше косу. Під дверима гості.

Гість

(читає напис крейдою на дверях)

З нагоди великодня візитерів не приймаю. (Пауза. З досадою). Хе-хе! Оригінально!

Другий

(ревниво, баса)

Чого ж ви стали?

Перший

А куди мені тепер іти?

Другий

На великдень у кожної господині двері гостям одчинено.

Перший

То я піду до вашої. Добре?

Зінька сміється. Гости, оцірившись, розходяться. Я пишу. Під мною в генераловій квартирі дзвонять куранти, немов з далечі віків: мірно, журно, елегійно. А ще нижче, на першому поверсі живе вона. Немов зараз бачу: одчинене вікно, вітрилом напнулаь серпанкова завіса. Під нею немов пливе освітлений кут кімнати: піаніно, погруддя Шевченкове й квіти. Вона вивчає Бетховенову «Патетичну сонату». Грає й повторює вступ, оте повне зоряного пафосу, глибоке й могутнє грає. (Тоді я не знав ще ні назви, ні автора).

До мене в двері стукотить Зінька:

— Можна? (*Увіходить*). Скажіть, сусідо, відгадайте, коли до дівчини ходить удостаєч мужчин, а їй раптом хочеться бігти од них до мужчиня ж, то що це значить?

Я

Не знаю.

Зінька

А коли всі збираються розговлятися, а їй хочеться заговіти, то ви теж не знаєте, що воно значить?

Я

Теж не скажу.

Зінька

Невже не знаєте? І не вгадаєте? Та ну-бо! Це ж така зрозуміла річ. Це значить, що прийшла... Думаєте, любов? Великодня ніч! І все. А вам подумалось?

Я одхитую головою.

Зінька

Прийшла великодня ніч, а за нею в гості мадам журба преться. Слушайте, сусідо. Я голубе платтячко, бачте, наділа дівоцьке, косу по-скромному заплела — заговіла, а ви такий бідний та самотній, що й сьогодні не розговієтесь. То, може, пішли б удвох, га?..

Я одхитую головою:

— Бачте...

Зінька

Ха-ха! До церкви, наприклад. А вам подумалось?..
(Підморгнула). Не бійтесь! Ви не поскоромитесь од мене.

Я

Я й не боюсь. Я, бачте, не маю часу. Я пишу листа.

Зінька

Ви пишете. Вибачте. Пишіть. Я б оце сама написала листа абощо. Написала б: року двадцять третього життя, числа в календарі червоного, у серці ж — чорного. Ой казали мені люди, що як прийде свобода, то вона, як мама — не журися, мовляв, дівко, вискочиш із ями... Буде світ тоді, як цвіт, ще й милий, як сонечко. Свобода прийшла. То оце я й пишу: дорогий мій, милий! Хоч кажуть, я така, що й за п'ятака, а проте не все ще спрдала, залишила дещо про милого, що прийде ж, думалось, до мене хоч на день, на мій великдень. Свічку засвітила, платтячко наділа голубе, дівочке, а він щось не іде... Дорогий мій, милий! Хто? Та хто обізветься... Пишіть! На добраніч. Грошей часом нема у вас позичити — сім карбованців? За квартиру, бачте, вимагають. Я віддам, Одержу за свою (підморгнула) квартиру — і оддам. Нема? Пишіть, пишіть.

5

З першого поверху камінні приступці униз, у темний підвальний закут. Двоє сортують літературу. Остеронь жінка прасує білизну. Із стелі зрідка, але методично вперто й дзвінко капає у відро вода.

Літній

(одкладаючи листівки)

На Вадонів завод. Тепер портовим майстерням: брошурок «Коли скінчиться війна» — одна, дві, три, чотири, п'ять (крапля: дзень! Обернувся, глянув на стелю, на відро і знов), сім, вісім, дев'ять, десять (крапля: дзень! Нахмурився). Отак у вас завжди капає зі стелі?

Жінка

Третій рік. Ще як брали на війну Оврама, мужа мого — почало. З того часу жду й рахую. Сорочку перу я за сімдесят крапель, прасую за десять. А за цілий день, знаєте, скільки їх випадає? Аж чотириста тридцять два по сто. Скільки це, по-вашому?

Літній

43200.

Жінка

Жду й рахую. Голова, як решето. Все життя як решето: все подовбали ці краплі. Пам'ятаю, почала щитати, як вернулась з проводів. (*Рахуючи краплі*). Одна, дві. Проводжаючи, питала: ти ж котляр, Овраме, на заводі, став глухий, недочуваєш, а тебе беруть. А він мені... Три. Через те нас і беруть, що глухі ми і сліпі ще. Та й пішов. Туман стояв, воріт було не видно. Я за ним: Овраме! Він не обернувся... Чотири... Коли ж тебе тепер ждати? Не обернувся. Але біля заводу став. Добігла. Саме тоді... П'ять... Ішло на шосту й заревли гудки. Ніколи не плакав, а то дивлюсь — слухає і плаче... Шість. А скажіть, яке найбільше число в світі?

Літній

Квадральйон, здається.

Жінка

Квадральйон. Якби мені хто сказав, що як упаде квадратальйонна крапля, тоді вийде війні кінець, тоді вернеться мій Оврам, я б перешитала. Я б кожную крапельку обчислила, не пропустила б. (*Жагуче, пристрасно, аж слізи проступили*). Як намистечко б, зібрала та на пам'ять нанизувала крапельку до краплі. Отак. (*Ставши, як на молитву, рахує краплі*). Сім. Вісім. Дев'ять.

Парубок

Сестро, ти знову...

Жінка

Вісім. Дев'ять. Десять.

Парубок

Ну от... (*До літнього*). Що робити?..

Літній

(*суворо*)

Що? Нести літературу! Організовувати! Агітувати! Треба увесь світ підпалити нашими лозунгами: вимагаємо зробити з тайних договорів плакати — раз, із війни негайний мир народам — два, із дванадцяти годин роботи вісім — три, маємо чотири руки — чотири, а пакунків п'ять — п'ять, що робити з п'ятим — шість.

П а р у б о к

У мене є тут товариш один. Покликати?

Л і т н і й

Хто?

П а р у б о к

Студент.

Л і т н і й
(міна)

Хм...

П а р у б о к

Та не справжній. З університету на дому. Екстерн. Прибивсь у город із села вчитися. Батько десь за пастуха. Хлопець трошки мрійний, проте певний, свій...

Л і т н і й

Сім! Кличі!

6

І приходить до мене мій перший друг, мій побратим.

Л у к а

Ілька, здрастуй! Ти що робиш?

Я
(патетично)

Пишу до неї листа!

Л у к а

Це сто тридцять першого?

Я

Не смійся, Луко!

Л у к а

Скоро порвеш?

Я

Не смійся! Ти чуєш, який у мене настрій? (*Я чую знизу акорди grave*). Високий, зоряний, як небо! Перше (*жест на гелікон*), бачиш цю штуку? Гелікон зветься. Коли взяти forte, можна загасити лампу. Але я навчуся грати так, що зорі на небі гаситиму.

Лука
(іронічно),

Навіщо?

Я

Щоб... щоб мати роботу.

Лука

Роботу, бачу, матимеш, а от заробіток?..

Я

І заробіток теж. Це ж гелікон з оркестру, що грає влітку на бульварах, восени на весіллях, взимку на похоронах — з оркестру гуманізму. Є геліконісти, що добиваються од цього удава такої, що він не просто грає, а дзвонить, як срібний дзвін. Отак: бом, бом... (*Підомною немов нарочито дзвонять куранти*). І я навчусь! Обов'язково! Трете, і це головне, я пишу до неї листа. (*Знизу я чую, як услід за grave напливає перша хвиля світлоярого allegro molto e con brio*). Слухай! (*Читаю й фантазую*). Можливо, що й цього порву, але пишу й писатиму, бо вірю в Петрарку і в вічну любов. У вічну любов. Між іншим, од золотих фігур в історії чорні тіні, од чернечої ж Петраркової золога й ясна — світінь вічної любові. Вірю і пишу. Ви граєте сьогодні щось нове, що саме — не знаю, але ця музика, напевне ж, про юнака, що мчить конем степами, шукає країни вічного кохання. Там у голубих вікон дівчина самотна: ліву брову трошки ломить, як усміхається, очі голубі. Скажіть, вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому навстріч, чи одчине двері, прекрасні ворітця в країну вічного кохання! (*Крізь сльози й посміх*). Ану вгадай, Луко...

Лука

На те у дівчат і ворітця, щоб їх одчиняти,

Я

Та ні! Пошлю от я цього листа, чи ні?

Лука

Як сто тридцять попередніх.

Я

(*тоді врочисто, категорично*).

Сьогодні. Сам однесу!

Лука

Сьогодні треба нести літературу, і ти муши допомогти.
Ходімо!

Я

Завтра однесем.

Лука

Ти хочеш справу соціальної революції одкласти на завтра?

Я

Ані подобини! Але знай, Луко: над світом полощеться в крові прапор боротьби. Для чого? Щоб завтра замає над нами прапор вільного труда. Та тільки тоді, як над світом замає прапор вічної любові...

Лука

К чорту твою вічну любові! Сьогодні нам на цехових зборах петроградський товариш сказав. Мусимо, каже, припустити поїзд революції повним гоним до соціалізму. А ти його хочеш спинити на станції... *(передражнив)* вічна любов.

Я

(з досади й образи, вслід йому)

Тільки тоді, як Петраркою стане той, хто сьогодні б'є жінку,— наступить всесвітня соціальна весна. А ти її к чорту! Цілу проблему!

7

Я майже іду услід за Лукою. Несу листа. Так. За іншої ситуації я б його порвав, як порвав сто тридцять попередніх. Але тепер я змушений його однести. І я несу. Сходами, вниз, де живе вона. Але як його передати? Іду далі вниз. Бачу, як з підвальчика виходить літній робітник, обважений пакунками літератури. За ним Лука. На стя суне йому кусок паски, крашанки. Шепотить:

— Натє. У дорогу.

Лука

Ну от... *(До літнього, жест на крашанки)*. Брати, товаришу Гамар? Релігію?

Літній
(сердито)

Бери! Все одно з'імо!

Щоб не здибатися з Лукою, я повертаю нагору. Біля дверей Пероцького чую — дзвонять куранти. По тому дзвінок електричний. Голос Пероцького (до економки):

— Телеграма від Андре з фронту! «Здобув відпустку. Першого приїду, номером шостим». За півгодини він буде. Ванну і постіль, Анет. А мені, будь ласка, сьогоднішні витрати. Не ображайтесь, Анет. Я вам вірив і віритиму, але коли йде революція, треба щохвилини писати рахунки. Спасибі, Анет. *(Читає)*. «За три замки до дверей 11 крб. 73 коп.». А за розбиту російську корону, Анет! Запишіть на карб революціонерам. І за страйк на моему млині — робітникам. «За бром». Кому? Нам чи їм? Не смійте купувати! Де пахне бром, там скоро смердітимуть трупи. Не смійте!.. Прибутки!.. Від Ступай-Ступаненка за квартиру десять карбованців 50 копійок. І все? А за мезонін? За підвал?.. Виселити! Я не боюся їхньої революції. Одного лише боюся, щоб не розвалили фундаменту, на якому стояла Росія — єдності й неподільності її. А не розвалиють Ступай-Ступаненки — Росія вистоїть і перестоїть яку завгодно революцію. Росія! Земля русская! Русь! Де це так прекрасно грають? Анет, люба моя! Дістаньте з гардеробу мою уніформу. Я піду до церкви, Анет! Пам'ятаєте, великодній ранок тисяча дев'ятсот тринадцятого року, Анет, березку за вікном і зорю? Тоді Росія пахла, Анет, а нині! Смирно! Це я на свої мислі, Анет!.. Який хаос! Зменшіть витрати, Анет!.. Церемоніальним маршем! Мої мислі! Повзводно!

Тихо. Певно, пішов, бо чую другий голос. Сина Пероцького —

Жоржик

Анет, дорогая! Ну?

Анет

Жорже! Папа приказав зменшити витрати.

Жорж

Я оддам! Слово майбутнього офіцера, оддам!

Анет

Жорже, зрозумійте, грошей нема.

Жорж

Слово честі, оддам! Знайте: за місяць-два нас, старший клас кадетів, попрямують у прапорщики. Ух, піду я на війну! На більшовиків! Вдарю, вдарю чобітками, брязкну, дзенькну острогами, гляну в дзеркало, а там *(зафантазував)* молоденький офіцерик, у погончиках блискучих, чорні вусики...

Анет

Мій хлопчику-мрійнику!

Жорж

Хлопчику?.. *(Навмисне брутално і все ж таки найвно)*. Молоденький офіцерик, п'ять кондомів у кишені; ахм,— красуню!

Анет

(певно, очі великі, аж зблідла)

Жорже!

Жорж

Entre nous soit dit! Ви, Анет, як богоматір, будете страждати, виряджаючи вашого хлопчика на війну. Розстебнете мені кітель, начепите дукатика золотого і заплачете, як колись покійна мамочка.

Анет

(очевидячки, зворушена й розстіба ридикуля)

Жорж

За вікном буде вечір, як чернець смутний, і зоря, яко лампадик. Папа покличе. Знявши з носа окуляри, скаже він: «Ну, Жорже, будь слуга цареві щирий...» — і не мовить більше слова.

Анет

(очевидно, виймає асигнацію)

Жорж

До вокзалу рисаком. Ви зо мною. Папа ззаду. У салон-вагон ввійду я, аж там жінка незнайома, молода, прекрасна, ну як ви, Анет! *(Цілує)*. Лікті в неї круглі, білі, груди, як у вас, Анет! Буде ніч, буде дорога, і розмови, і пригоди. *(Ярливо цілує, як жінку)*.

Анет

(очевидно, жах і задоволення)

Жорже!.. Я папу покличу!

Жорж
(одсапавшись)

Тяжко зітхне паровоз у ту сторону, де війна. Свисне на війну — вій-ну-ну!.. Імператор — Росія — ура! Я поїхав на війну.

8

Вихорем пробігає повз мене. До Зіньки. Стукотить.

Зінька

Хто?

Жорж

Це я! Можна до тебе?

Зінька
(виглянувши)

До «тебе»?

Жорж

До вас.

Зінька

Чого?

Жорж

Я прийшов... Хіба ти, хіба ви не знаєте?

Зінька

Мамн шукаєш чи, може, заблудив?

Жорж

Я прийшов... Папа мене прислав! Гроші одібрати! Ті, що за квартири нам. Папа сказав — виселить тебе, якщо не заплатиш сьогодні.

Зінька
(перемоглася)

Ну що ж... Заходь, хазяїне.

9

Сливе навшпиньках підходжу до заповітних дверей. Стою. Перша хвиля світлоярого allegro molto e con brío спадає. Вона грає далі — світлий роздум бунтарного духу, вічний спів кохання. Раптом перестає.

Вона

А-а, мій таток: пошипані українські вуса, сивенький чубок!

Б а т ь к о
(врочисто читає)

«Учителя малювання та чистописання, українця запорозької крові Івана Степановича Ступай-Ступаненка літо-пис».

В о н а
(з гумором)

Ой!

Б а т ь к о

А так! «Березня сегого, року на Україні 1917-го. Місяць тому вночі не спалось — думалось: ніч така велика, як Росія, а Росія — як ніч — не видно й не чути нашої України. А нині читаю відозву нашої Центральної ради: народ український, народі селян, робітників, трудящого люду... місяць минув, а яка одміна! Благословляю революцію!»

В о н а

І я! (В тон). Благословляю!

Б а т ь к о

«Березня двадцять сегого. Читав, як у неділю в Києві відбулося велике українське віче. Сотні, тисячі, десятки тисяч українців запряглися образом Шевченка не складати рук, аж доки не відбудована буде вільна наша Україна. Присягаюся і я!»

В о н а

І я! Не тільки Шевченком, — тобою, твоїми вусами, твоїм сивеньким, таток, чубком.

Б а т ь к о

«Тридцятого. Приснився пресвітлої пам'яті гетьман всієї України, Іван Степанович Мазепа».

В о н а

І мені! Немов їхав автомобілем, так? А за ним запорозців сила та все на велосипедах.

Б а т ь к о

«Тридцять першого. Більшовики пишуть, що державних меж взагалі не треба. Вони за інтернаціонал. Це значить і Україна без меж? Та як їм не соромно?»

В о н а

Ой, як їм не соромно!

Б а т ь к о

«P. S. Треба розтлумачити їм, у чім справа і що таке Україна». (Допикує). «Першого. Завтра Великдень. Думаю, чи потрібен тепер Україні Бог? Думаю, що коли й потрібен, то тільки свій, український. Інакший зрадить або обдурить. Маринка грає цілий вечір якусь прекрасну річ. Певно, українську, бо мені вчувається: сивоусі лицарі-запорожці мчать кіньми вічним степом по щастя-долю для своєї України». Особливо, де ти, Маринко, граєш скоро, да отак (наспівує): цоки-цоки-цок-цок! Тру-туту! (Цілує її). От заграй!

Вона грає. Знову здійснюється вгору з м'ятежних глибин до зоряних просторів хвиля світлоярливого пафосу. За нею, здається, пливе під напнутим вітрилом завіси освітлений покут кімнати: погруддя Шевченкове, квіти, вона над клавіром, батько з літописом і я за дверима. Ми пливемо над життям на кораблі «Арго» до вічно прекрасних країн, кожний по своє золоте руно.

Б а т ь к о

Соната?

М а р и н а

Патетична.

Б а т ь к о

Як автора на прізвище?

М а р и н а

Бетховен.

Б а т ь к о

Невже не українець?

М а р и н а

Німець.

Б а т ь к о

Значить, мати була українка.

М а р и н а

Тату, ти комік. Він скоро сто літ тому, як помер, і на Україні ніколи не жив.

Б а т ь к о

Гм... Чув десь нашу музику! Украв! Соната українська. Он росіяни — цілого Глинку у нас украли та й кажуть, що їхній. Глінка! Та який він Глінка, коли він Глінка! Прізвисьце українське! Українець! Ну, та тепер не дамо! Не дамо, Маринко, не дамо! Ні півглинки, ні вуглинки! Ось піду я зараз вулицями, під церкви піду, де тільки є люди, агітувати й проповідувати за вільну нашу Україну. Бо кожний тепер українець мусить, лягаючи, в голови мусить класти клунок думок про Україну і вставати разом з сонцем з клопотами про Україну. Відбудуємо,— тоді за інтернаціонал. Ось як, а не так, як ви пишете, товариші більшовики! Бо хіба ж може бути інтернаціонал без України, без бандури?!

М а р и н а

Тату, ти комік. *(Цілує його)*.

Б а т ь к о

Іду.

*Я всовую листа між одвірки й двері і мчу до себе нагору.
Виглядаю.*

10

С т у п а й - С т у п а н е н к о
(одчинивши двері)

О! Лист! Це тобі, Маринко.

М а р и н а

Без марки й штампа?

С т у п а й

Певно, той, що з неба пада українкам — золотий. *(Іде)*.

М а р и н а
(сама)

Не золотий, а голий. *(Читає, деякі слова повторює вголос)*. «...ця музика, напевно ж, про юнака, що мчить конем степами, шукає країни вічного кохання...» *(З теплим гумором)*. Маєш! Ще один комік... На коні — й трохи не в колєнкорових штанцях. Ну!.. *(Читає)*. «Там, у голубих вікон, дівчина самотна...» Гм! *(Усміхається, ліву брову*

справді трошки ломить). «Скажіть, вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому навстріч?..» (*Очі мрійні, голубі. Пауза*). Скажіть, messieurs вітри, шепніте, mesdames зорі, як відповісти ще такому комікові — горищаному відлюдникові?.. (*Сідає. Хотний столик. Олівець. Ліва рука на клавішах. Права за думками — пише*). «Дівчина самотна. Так. І жде. Кого, не знаю, але давно вже жде. У снах, у мріях, десь ніби в голубих віках, когось із-за Дніпра, чи то від трьох могил, од Жовтих Вод, чи з Січі ждала й жде. Кого? (*Торкнувшись клавішів*). Можливо, вас, поете милий. Напевно вас, якщо ви на коні. Так, тільки вас, якщо ви на коні й при зброї». Ні!.. Цього не напишу, бо це вже од програми. Хай буде од душі. (*Перебігає клавіші*). «Жде вас, поете милий. Самітна дівчина. В країні вічного кохання». Ні! Краще од програми! «В країні, де на дверях два замки іржаві висять, московський і польський... жде і мріє, що тому оддасть і душу й тіло, хто замки ті позбиває...». Ні, хай буде од душі!..

11

Марина грає. Мені здається, ще одна хвилинка, ще один дотик рук — і хвиля світлоярливого пафосу досягне неба, задзвенить об зорі, і тоді небо — зоряний рояль, місяць — срібний ріг заграють вічну над землею патетичну симфонію. Мені неможливо ясно в очах, я бачу далекі зоряні простори, я ніби чую музику зір — одного не бачу — як до мене йде з листом Марина. На сходах обганя її військовий. Офіцер. Оглядається. Збіга захоплений до неї:

— Mon Dieu! Це ви, Magine? Здрастуйте! Впізнаєте вашого колишнього гімназійного chevalier d'amours — Андре? Три роки не бачились! Більше! Пам'ятаєте, я написав вам секретку на танцвечорі, сам приніс, сам познайомивсь! А як ми танцювали вальс-менуует? А ви тепер ще кращою стали.

М а р и н а

Ви з фронту?

А н д р е

Допіру. Страшенно радий. Уявіть темряву, ями, окопи, все в глині, в багнюці, навіть небо — і отак день за днем, місяці, і сам ти ніби з глини, без жінки — себто без душі, одна лише темна хіть до неї, важка, як чорнее живе срібло. І от контрасти: я їду поїздом, огні і українські зорі...

М а р и н а

Ви самі ж росіянин?

А н д р е

Але люблю, бо вони мої... їду поїздом, огні і зорі, вокзал, і от я візником, на гумових шинах. Чорт!.. А тут ще дзвони. І раптом ви, *Magie*, та *première tendresse*!.. Я не можу більш... (*Руки простяг*). Ну, Христос воскрес!

М а р и н а
(*одступила*)

Воістину...

А н д р е

Ну що ж... Я поцілую вашу тінь! (*Цілує*). За цей момент, за зустріч цю я радий зараз повернути назад, на фронт і битись там за вас без відпустки цілий рік. За вас!..

М а р и н а

І за українські зорі?

А н д р е

З цілим світом!

М а р и н а

Спасибі. Але ви перед цим загляньте до своїх, обмийте глину, відпочиньте... Це вам такий наказ.

А н д р е

Марині!

М а р и н а

І завітайте завтра!

Корнет, цілуючи її очима, біжить додому.

Марина йде до мене. Затримує поступ.

Крок вперед, крок назад.

Поет, можливо, завоює твою душу, цілий світ, але жодного кілометра території, моя Жанно Д'Арк... (*Вертається*).

12

Чую втретє «Патетичну». І раптом супровід до allegro — стоголоса мідь великодніх дзвонів. Дивлюся у віконце. Дзвіниці — як білі тополі. З найближчої пливе спів хорний! Христос воскрес! Кометами здіймаються ракети,

червоні, голубі, зелені. Танцює світ. Патетичний концерт.
І тільки низько над обрієм висить блідий, пощерблений
серп місяців — розп'ятий Христос.

13

*Вернувся С т у п а й, зворушений, піднесений,
аж чубик подерся угору:*

— Грай, Маринко, «Патетичну», — Україна воскресла!
Тільки що загітував, залучив до нашої «Просвіти» аж
три нових члени: учителя слобідської народної школи, су-
сідського тесляра і нічного сторожа. Грай! Так! Отак!
Гех, сучої ти мами свята Русь, гарбуз тобі тепер у твій
товстий державний зад! Слухай, як дзвонить і гра Укра-
їна! Устають з могил сивоусі запорожці, сідають на ко-
ней. Цокв-цок!.. Чуєш, мчать? Сивоусі лицарі...

М а р и н а
(грає)

Покійними не ввоєш. Гей, якби повстанці! Молоді,
тату!

С т у п а й

Мчать по долю золоту вічними степами України.
Гульк — зоря! Стали над віками, блиснули списками. Гей!

М а р и н а

Гей! Гармат би нам та кулеметів замість мрій, тату.

С т у п а й

Що?

М а р и н а

Нічого. Ти, татусику, поет, кажу.

С т у п а й

Я українець. Стривай, Маринонько, я зараз буду з ни-
ми христосуватися. (Дзвонить в телефон). Будь ласка,
23—07... Директор гімназії? З вами хоче похристосува-
тись українець Іван Степанович Ступай-Ступаненко. Ук-
раїна воскресла! А ви одмовляйте: воістину воскресла!
Ха-ха! Грай, Маринко, «Патетичну!» (Дзвонить). Будь
ласка, 17—00. Од інфантерії генерал-майор Пероцький.

Пероцький
(біля телефону, в уніформі)

З ким маю честь?

С т у п а й

З вами волить похристосуватися на своїй землі українець Іван Степанович Ступай-Ступаненко. Україна воскресла, ваш-дит-ство!

Пероцький
(переймає, поки йому врівноважилось серце)

Атвечаю. Смір-но! Равненіє на єдиную-неделімую, гаспада українци!

С т у п а й

По-українському не так. Струнко, ваш-дит-ство! Церемоніяльним маршем, на одного генерала дистанція, з України кроком геть!.. Маринко, грай «Патетичну»!

З і н ь к а — Ж о р ж

З і н ь к а (читає)

«Даю цю посвідку колишній нашій покоївці Зінаїді Масюковій на певність того, що я з доручення мого папи, генерала Пероцького, одержав від неї сім карбованців комірнього і з доручення ж папиного заплатив ці гроші за перший мій візит до неї і сім додатково за папу, що не заплатив їй за перший візит свій ще року 1913-го, теж на Великдень. Вихованець еньського кадетського корпусу Жорж Пероцький». Так. Тепер ти, Жоржику, ходи додому.

Ж о р ж
(навколинах)

Ну, порви... Прошу вас, порвіть. Ну хоч не показуйте. Не покажете? Ні?

З і н ь к а
(виводить його, зачиняє двері. Сама)

Ой боже ж, як важко. (Бере гітару, грає й молиться). Ой боженьку, боже! Чом ти не допоможеш? Чи, може, безплатно допомогти не хочеш?.. Чи, може, й ти, боже, вже хочеш того же? Так приходь!

*У підвальчику, як статуя, Н а с т я. Скаменіла —
у двері лізе безногий солдат з георг-хрестом.*

— Чи впізнаєш, Насте, чоловіка?.. Здрастуй! Бач, вкоротили мене трошки, зробили нижчим за всіх. Ну, нічого! Піду до своїх на завод, може, піднімуть. Здається, сказав «піду» — полізу! Другий же місяць як лізу. До тебе. Чого ж стала, Насте! Приймай ув об'яття героя, половину чоловіка твого! (*Доліз до середини підвальчика і заплакав*).

ДІЯ ДРУГА

День. Сонячно виблискує гелікон. Я безсонний і невтомний крокую по кімнатці. Підо мною все ті ж періодично б'ють куранти. Марина грає тую ж «Патетичну сонату», але сьогодні вже не зоряне грає я чую і не світлоярливе allegro, а сонячно квітчане adagio cantabile. Ну а мені, звичайно ж, увижається: безмежний степ, над ним пливе в човні «Арго» в о н а, звичайно, ліву брову трошки ломить, очі голубі, на веслах квіти й роса. І ось удруге приходить до мене мій неромантичний друг Л у к а:

— Доїхав?

Я ніби не розумію. Мовчу.

*Л у к а
(уципливо)*

До її ворітець?

Я мовчу.

Л у к а

Ну, листа, звичайно, ти порвав?

*Я
(патетично)*

Одніс, Луко! Й-бо, одніс!..

*Л у к а
(вражений)*

Ну й що? Як?

Я

Одгадай: яка це дорога, що нею світ іде тисячоліття і не знає втоми?

Лука

(зрозумівши безнадійність свого любовного становища, рішуче)

Дорога революції!

Я

Дорога кохання, Луко! Одгадай: без якої дороги світ давно б уже євнухом старим бродив по пустині життя?

Лука

Без дороги революції, як оце ти зараз євнухом тут ходиш. Слухай, Ільку! Сьогодні маніфестація об одинадцятій. Організатори — всі ті, хто революцію оберта на оперетку або літургію, а класову боротьбу на паради й цілування, сказав нам петроградський товариш. І я кажу. До них пристануть, мабуть, і ваші українці,— в рушничках уже, посватались! Більшовики організують контрдемонстрацію. Розумієш? Наші заводські хлоп'ята всі за більшовиків. Мені доручили роздавати літературу на нашій вулиці й агітувати проти війни, за восьмигодинний робочий день, за передплату «Правди»... Ходімо, га?.. На вулицю! Поможеш роздавати літературу. А то й так. Просто. Щоб нашого брата було більше.

Я

Я піду... але я трошки згодом.

Лука

Чому?

Я

Я... я зараз іду до неї. Не віриш? Я вже б давно пішов, та стерегли мене, не пускали, Луко, дві дикі звірихи: соромливість і вовкуватість. А сьогодні, всю ніч виходивши, я нарешті їх втомив, проклятих, і приспав. Сплять. І я піду! Зараз! Я вже й перші слова наготовив про наше побачення: ви не здивуйте, що я непрошений,— скажу,— непрошено зайшли ви до мене у серце! Ні, не так. Скажу просто: здрастуйте! І не так: вдома? Вдома. Ні,— я, не спитавшись, увійшов, це привілей старців і закоханих.

Лука

Ні, ти вже краще так: вдома? Тоді ти: простіть, але в мене не всі вдома, і я прийшов, щоб ви побачили ідіота з іконкою вічної любові, з дівчачим фартушком замість

червоного прапора. Та якби ж ідіота! — Паскудника! Зрадника! От!.. І знай, Ільку, востаннє до тебе прийшов я, востаннє й кажу просто: вірші ми з тобою писали, арифметики навчив мене, географії, книжки читали, товаришували, але коли ти зараз не вийдеш на вулицю, себто на дорогу революції, то я тобі не друг і ти мені не товариш більше! Раз! Два! Три! (Пішов).

Я

(услід йому)

Адже ж сам ти почуваєш, Луко, що легше, мабуть, вчинити аж три революції зразу, ніж, скажім, відкритися дівчині вперше, що любиш... Га, Луко? Так дивись, я йду!

2

І я справді йду. Сходами, вниз. Знову одна теція несе мене до її дверей, друга односить і гонить вниз.

3

Непочута розмова.

М а р и н а
(перегравши)

Буде!

А н д р е

Маріон! Ще і ще!..

М а р и н а

Невже і вам подобається?

А н д р е
(ревниво)

«Невже і вам»? А ще кому?

М а р и н а

Угадайте.

А н д р е

Ну, звичайно, кому ж. Йому!

М а р и н а

Угадали. Сьогодні навіть уночі розбудив:

У Андре очі рогом.

заграй, дочко, «Патетичної», бо вже щось не спиться.

А н д р е

І я б вас пробудив, коли б було дозволено.

М а р и н а

Йому все якісь запорозькі лицарі з цієї музики бредуться в голову, вічні степи, Україна, а скажіть, що вам?

А н д р е

Мені?.. Угадайте,

М а р и н а

Росія?

А н д р е

Чесць оддаю, але ні.

М а р и н а

Революція?

А н д р е

Вітаю, але ні.

М а р и н а

Ну, не Україна ж?

А н д р е

Українські зорі, дзвони й сходи. Я іду. Раптом зустріч. Я цілую чиюсь тінь. Тінь краси! Шедевр! Мені хочеться узять її на руки і нести, нести...

М а р и н а

Ви сказали — вітаєте революцію? За що?

А н д р е

Нам потрібніший тепер трикутний капелюх, ніж Мономахова шапка.

М а р и н а

А вгадайте, що мені ввижається од музики?

А н д р е

Таток?

М а р и н а

Щось чудне і незрозуміле. Привид, сон, реальність, усе разом. Ніби темна й дика є країна, і така ж пригноблена, що забула навіть про своє учора і не зна, що буде з нею завтра. Сон. Два замки іржаві висять, печаті з орлами — білим, двоголовим. Замкнуто минуле, замкнуто прийдешнє.— В тій країні дівчина самотня. Мріє й жде. І знає кого?

А н д р е

Кого?

М а р и н а

Лицаря, що любить українські зорі.

А н д р е

Так?

М а р и н а

День у день, ніч у ніч, щоб замки ті позбивав і двері одчинив...

А н д р е

Дівчині?

М а р и н а

Дівчині і країні. *(Зірвала кілька акордів з фортепіано. Піднесла їх у долонях, ніби квіти).* Мої любовощі — це сон, може, мрія — дівчина стрічає лицаря. Отак. *(Удає з себе сповнену любовощами дівчину, зустріч).* Любий мій, давно бажаний, милий!.. І поведе, як гетьмана, у свою світлицю. Скаже: ой дзвоніть, софійські дзвони, щоб люди не чули, як я милого цілую...

А н д р е

Марін!.. Скажіть! Це лише мрії, чи є до цього практичний шлях, реальна програма?..

М а р и н а

Це лише мрія, музичний привид химерної дівчини. А втім,— замість трикутного капелюха може ж бути гетьманська булава? Тоді це програма. На Україні. Ви заздалегідь формуєте загони вільного козацтва, я організацію — це практичний шлях. Щось чудне й незрозуміле — правда?

А н д р е

Хай дівчина жде лицаря!

М а р и н а

Так?

А н д р е

Лицар буде! Він уже на порозі!..

4

Одчинивши тихо двері, Я:

— Простіть!.. Я, не спитавшись, увійшов,— це привілей старців і закоханих...

Я бачу корнетову спину. Він навколінках, цілує їй кінчик сукні: «Лицар прийшов. Він просить посвяту, Маріон. Мила!» — чую я і, непомітний, іду геть.

5

Я повертаюсь до себе на горщице. Мені неймовірно важко. Я не впізнаю речей. Все змінилося, померкло, посіріло. Навіть сонце на небі вже не сонце, а якийсь жовтогарячий пластир на рані. Скрізь запалення і біль. Шепочу:

— Ну що ж... Ще хлопчиком колись гнався ти за мріями на паличці верхи і з розгону, пам'ятаєш, босою ногою на розбите гостре скло — до кості, до серця?.. Як упав ти з палички-коня на сміття якесь, пам'ятаєш? Ну от! І тепер з розгону з примрійного коня... Який смітник кругом! Невже ж весь світ лише смітник, а мрії — випари із його!.. Так, Луко, всі дороги в світі — це лише орбіти: якою б не пішов, все одно повернешся туди, звідки вийшов — в яму. Різниця лише та, що коли народжуєшся — випадаєш з ями; вмираєш, то попадаєш в яму. От і все. Чого ж іти? Куди іти? Кружляти по орбіті?.. (Підходжу до віконця). Кинутися вниз, чи що?.. (Дивлюся).

ДІЯ ТРЕТЯ

1

Уяви собі, друже, вулицю старого губерніального міста, сонячний ріг будинку, хмарку над золотобанним собором, далеку «Марсельезу». Сидить чистий. Співав:

В суботу і в неділеньку
Сказать би раз у раз,
По вулиці гуляли сі
В штиблетах господа-с.

А як прийшла свободонька,
Вже вулиця не та-с:
Нема, нема роботоньки
З суботи й до суботоньки,
да-да-с.

Підходить Другий. Сідає:

— Браво! Біс! Ви співаєте, як опера, що горить.

Перший

А ти квитка купив, що сів на це місце? Марш!

Другий

Ви не подумайте, що тут вам справді опера, а ви білетер.

Перший

Це мое місце.

Другий

Тепер свобода слова, совісті і місця.

Перший

Пишуть: пролетарі всіх країн, єднайтесь, а ти що?

Другий

Я й прийшов єднатися, ну!

Перший

(заспівав і затарабанив щітками)

Ой, чистою, чистою, чистою
Штиблети, як сонце...

Другий

(ще голосніш)

А я й сонце вам почистю,
Не то що штиблети...

Перший

Да ти справді конкуренцію прийшов робити? Марш, кажу!

Другий

Ша! Он де конкурент... *(Показує на Оврама).*

Лізе Оврам з ящиком і щітками.

Другий

Дотелная є воєнна приказка: де два б'ються, третій не лізь. Правду я кажу, громадянинє солдат?

О в р а м

Я вже після бою — от і лізу.

Д р у г и й

Ви лізете туди, де всієї роботи не більше, як самому собі почистити ботинки.

О в р а м

Гей, якби ж я мав таку роботу, то я б сюди ніколи не приліз!..

4

*Я бачу, як людне вулиця, голоснішає, ближчає «Марсельєза». За нею ніби пливе угорі хмарка од собору. На балкон виходить старий П е р о ц ь к и й. Нижче на ганку
М а р и н а й А н д р е.*

М а р и н а

Подивіться, який день! Отакий дівчина замовить у бога день, як вийде зустрічати лицаря (*спинивши рух Андре до себе*). Цс-с-сі!.. Дивіться, таток он — вийшов агітувати. Давайте послухаємо! Начспив жовто-блакитну квітку — от комік!..

П е р ш и й ч и с т і й
(*назустріч Ступаєві*)

Ой чистю, чистю, чистю,
Вакса, як свобода!..

Д р у г и й

Сонце, бачите, блищить як —
То моя робота!..

С т у п а й
(*виставивши ногу першому*)

Будь ласка!.. Та ба! Стривайте! Ви хто?

П е р ш и й

Як хто? Чистій.

Збирається натовп.

С т у п а й

Та ні! Якої нації?

Пер ш и й
Расейської держави, звичайно-сі

Пероцький
(з балкона)
Браво!

С т у п а й
(знявши ногу, до другого)
Ви якої?

Д р у г и й
А вам якої треба?

С т у п а й
(до Оврама)

А ви?.. (Впізнавши). А-а! Сусіда знизу! Оврам котляр!
Свій! Українці! Будь ласка!.. (Виставляє ботинка).

М а р и н а
(на ганку до Андре).
Ну, не комік?

А н д р е
Це приклад нам!.. Хвалю!

Д р у г и й
(до першого)
Ви бачили такого малахольного?

П е р ш и й
Чого він хоче?

Д р у г и й
Він хоче, щоб йому вже нація ботинки чистила.

С т у п а й
Ми, Ступай-Ступаненки, хочемо, щоб нація наша чужих чобіт не чистила. Пора! Вільними стати пора! Мусимо сісти на коні й мчати по наших козацьких степах разом з орлами й вітрами!.. (Йому аж почувся той тупіт в супроводі патетичного *allegro molto e con brio*). Цоки-цокки, цок-цок.

М а р и н а
Браво, таток, браво!

А н д р е
Браво!

О в р а м

Ви, може, й сядете, та нас куди посадите?

С т у п а й

Кого це вас?

О в р а м

Ну, мене-от... безногого пролетарія українського? (*Показав на чистійв*). Іх ось?..

З і н ь к а

(*вийшла з натовпу п'яненко*)

А мене?.. Знову, мабуть, за підсідельню, за перинку, га?.. (*До натовпу*). Кажали, як прийде свобода, то вона, як мама: не журися, мовляв, дівко,— вискочиш із ями! Буде світ тоді, як цвіт, ще й милий, як сонечко. То оце я й кличу: дорогий мій, милий!..

Г о л о с з н а т о в п у

Хто?

З і н ь к а

Та хто обізветься!.. (*Сміх*). Хоч, кажуть, я така, що й за п'ятака, а проте не все ще спродала, залишила дещо про милого, що прийде ж, думалось, до мене хоч на день — на мій Великдень!

С м і х і г о л о с

Обізветься мільйон!

З і н ь к а

Вас мільйон, а його нема. Свічку засвітила, платтячко наділа голубе, дівочке, а він щось не йде. То піду, подумала, до сусіди, він теж безталанний. Прийшла до сусіди, а він листи пише. То піду я на вулицю, крикну, погукаю: милий, дорогий! Дорогий мій, милий!..

П е р о ц ь к и й

(*з балкона*).

От вам, панове, свобода слова! І взагалі свобода! Суть свободи! Символі (*Іде з балкона*).

Л у к а

Такі Це суть буржуазної свободи! Символі Людина кричить... (*До натовпу*). Товариші!

А н д р е
(перебиває)

Громадяни!

С т у п а й
(очувшись і собі)

Брати українці!

Я бачу, як у натовпі вирує три течії. Кожне хоче стати поближче до свого оратора. Андре влаштовують овацію. Тому він починає перший:

— Хто не бачив, хто не зна країни нашої учора? Країна наша...

С т у п а й

Україна!

Л у к а

Трудящий люд, пролетаріат!..

А н д р е

Вся Росія — це нерухомий був гнітючий монумент: трон, до його сходи — приступці рабства і на приступцях ми, раби. Разом був комір золотий, сенатор, камергер в палатах...

Л у к а

Брехня, товариші! Рабами ми жили й живемо — робітники, солдати, і росіяни й інші!..

С т у п а й

Злиденніших нема рабів у світі, як ми, братове українці!

А н д р е

Рабом, звичайно, був мужик і українці. Громадяни! Країну рабства і неволі!..

С т у п а й

Україну!

А н д р е

Край несвідомості і прози!..

Л у к а

Хрестів і шибениць!..

А н д р е

Не міг я бачить сам крізь сльози (*патетично*). А нині?
Патетична пауза — десь звичайний, діловий голос
чистіше:

— Почистить треба, громадянинне!

А н д р е

А нині, бачим ми, далеко нам пахне вільная дорога. Горить зоря свободи. Сіяють горизонти. Так! Нам треба сісти на коней! І помчати на захід і на схід! Щоб несла країну нашу вже не трійка, а мільйон мідно-сталевих коней, щоб прахом розпадались перед нами всякі Дарданелли, і не тільки розступались всі народи і держави, а щоб упали нам у носі навіть вітри і вклонились горизонти!

Оплески. Вигуки «Слава!» і гомін.

П а н н о ч к а

(захоплено до матроса)

Матросику! Тепер ви проб'єте Дарданелли, так?

М а т р о с

(вибите око, рябий, голос, як зіпсований клапан гармонії)

Ваші, панночко, хоч і зараз, а турецькі которі — хай вони он *(на Андре)* пробивають.

Д а м а

(затрясла войовниче пером)

Ми на наших зборах, ми, слабкі жінки, одкинули пропозицію більшовиків про припинення війни. Ми сказали: ми воюємо не з військом німецького народу, а з військом Вільгельмовим. Вперед! На фронті

М а т р о с

(дає дорогу, ручкою)

Будь ласка!

Підноситься голос Л у к и. Трошки затинається:

— Горить зоря свободи і світить поки що кому? У вікна буржуазії, бо в наших підвалах і вікон нема. Далі скажу: коли буржуазія хоче сісти на коні, то це значить що? Що всі шляхи до всіх у світі Дарданелл буде вкрито нашим трупом. На сяйних їхніх горизонтах ждуть нас хрести і кладовища. Вітри впадуть їм у носі,— це зна-

чить що? Це значить, нас вони гойдатимуть на шибеницях. Товариші! Виходьте на інтернаціональні дороги, за-сипайте між собою ями, окопи,— братайсь! А всі фронти, скажу я вам, повертай на буржуазію! І ще скажу: замість золотої хай блискавкою б'є на нашій Україні булава робочої диктатури!

Матрос

А буржуазію, котьолки і юнкерню у трюм землі! На дно свободи!

Андре

Наш девіз — свобода, рівність і братерство!

Панночка

(їй Оврам цим часом чистить черевик)

Свобода! Рівність! Братерство! *(Од захоплення затупала ніжкою).*

Оврам

(одкинувши раптом коробку)

Десять років робив я на заводі, три воював. За це, бачте, дали мені хрестика. Тепер дають свободу — свободу лізти з хрестом до гробу. Свобода? Я без хліба. Рівність? Я нижчий од усіх, без ніг! Братерство? Я чистю ваші ноги!.. Дак нате вам ваш хрестик, верніть мої ноги! *(Зриває й кидає геть георг-хреста).*

Лука

Наш девіз: вся влада Радам! Світова революція! Соціалізм!

*На даху будинку Жоржик з нацпрапором.
Без кашкета. Захоплений кричить:*

— Мій девіз — Росія! Імператор! Ур-а-а-а!.. *(Стріляє вниз).*

Я бачу, як похитнувся Лука. Я кричу: «Луко!» І щосили біжу вниз. Вибігши, я бачу, як натопт подався урозтіч. Вулиця порожніє. Посередині ранений в руку Лука. Зінька перев'язує рану. Оврам. Далі Матрос. Він на когось свариться:

— Пождіть, пождіть!.. Прийде на вас судьба!

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

1

Уяви собі, друже, тую ж таки вулицю й місто, запізнене в Жолтені. Вдалині гарматний стугон. Вітер. Ніч. Я на тайній варті біля тайного повстаннупункту, що притаївся в Оврама в підвалі.

2

У підвалі запнуто віконце. Світить каганець. Капає вода. Гамар пише. Вік у шапці. Біля його посланець, теж у шапці, напружено жде. У кутку на полицю Оврама, біля його тінню Настя.

Гамар

Ревштабові.. *(Подумавши, рве написане)*. Ні, ти краще так перекажи. Дислокація: партизани на станції, настрої ніби більшовицький, наш. Білі по цей бік залягли. Під боком у мене їхній резерв — кулемети, піхоти сот зо три. Злі. Вішають. Молебень справляють. Нас буде так: по три, по п'ять в квартирах. Чоловік із сімдесят робітників. Наші всі наготові. Зброї мало! На рушницю три патрони, зате настрої вартий стам. Ентузіазм! Проте думаю, що, не зговорившись з партизанами, починати повстання небезпечно. На зговори я послав Луку. Жду на нього. Коли ж не вернеться, умовились, до сходу місяця, самі почнем. І все. Точка.

Настя

Здається, хтось іде...

Оврам
(по паузі)

Вітер!

Гамар
(думаючи про своє)

Що?

Оврам

Вітер!

Гамар зиркнув на годинника.

Настя

Сімсот п'ята впала, як пішов. Шоста, сьома, восьма...

О в р а м

Це-с...

Посланець іде.

3

Тим часом нагорі. М а р и н а (пише):

«Штаб. Перодькому. Андре!..» *(Рече написане)*. Ні, ти краще *(батькові)* так перекажи.

С т у п а й

Може б, телефоном?..

М а р и н а

Комік! Таких речей у телефон не кажуть. Перекажи, що комітет...

С т у п а й

Який це комітет, Маринко?

М а р и н а

Він знає... Зараз допомоги не може дати. Але він вдається, і зробить це негайно, до сільських своїх відділів. Перекажи: ще день — і допомога буде. Ну, ще що?.. Що підвали неспокійні, це він знає. Але перекажи: можливе повстання робітників — треба берегтись удару з тилу. Перекажи, таток! А головне: біжи, мій любий, і дізнайся про все: як на фронті, що у штабі, який настрій?.. Ну, і все. *(Цілує батька)*.

С т у п а й

Знов біжи! Я вже не знаю, чи я українець запорозької крові, чи я просто кінь. І нічого не знаю. Якийсь комітет, Кіш має бути, рада! — у них комітет... Та хіба так воювали колись запорожці!.. *(Біжить)*.

4

Я подаю сигнал своїм — «небезпека». Ховаюсь за примурок. Вулицею проходить ворожий патруль. Двоє курять в рукава — червоніють вусики, миготить кокарда. О д и н спотикається:

— Ч-чорт!.. *(влівголоса)*. Закопали, а ноги од колін стирчать.

Другий

Вам жаль, чи що? Вільшовицькі ж!

Перший

Не жаль! Заважатимуть тікати.

Третій

(видно, п'яний, спинившись перед закопанним)

Безподобно! Оригінально! Мій антипод! Він головою туди, я — сюди. Коли у нас день, у його ніч, і навпаки. Хай живе географія, і нумо мочиться на його!..

5

Іноді мені вчувається, що десь грають. Ах, це, певно з напруження залюцинує мое вухо. А коли не вухо, то це вітер в дротах. Інакше і бути не може. Бо ж хто інший наважиться грати в таку ніч. Тільки вітер. Та ще, може, п'яна Зінька на гітарі — цілий день гуляла з офіцерами і вараз. А що, як не вітер, не Зінька, а хтось інший? Наприклад — В О Н А. Он її покут, наприклад. Вікно завіщене килимом. Горить, мабуть, свічечка. Глухо, як у каюті. Глуха десь канонада. Вона неспокійна. Дослухається. Тихо ходить. Ще тихше пробує грати (фрагменти в патетичного гондо). Так. Вона грає. Хай же пливе її новен, музики провен, серед цієї тривожної, вітром збуреної, вітром розораної, чорної ночі!

6

Мені чудно: я на варті, а навколо музика. Десь блимнуло жовтлявою омужвчкою світло (Марина одслоняє крайок килима в вікні), майнуло ясно-голубим. Його загасило вітром і музикою з «Патетичної» (одходить і грає grave). За акордами басів неспокійний тупіт, цокання конит. Хтось креше огонь. Темним степом кінь біжить. Ах, то ж я мчу конем в країну вічного кохання! За чорним обрієм край голубого вікна жде вона. Он-он виглядає (Марина знов одслонює вікно. Дивиться. Йде сходами вниз). Назустріч виходить. Простягла до мене руки — ліву брову трошки ломить, очі усміхаються (Марина дивиться на мене сонного). Нас оповиває музика з гондо. Мелодія, як срібний серпантин. Разом з цим я чую вітер, бачу ніч. — Сонце не любить так землі своєї, як люблю

я вас,— хочу сказати Марині і — не можу. Вона ніби одходить, одпливає. Серпантин рветься і, згаслий, летить за вітром. Вона — ніби на човні. Бачу — щогла, грає парус, струнами напнулись шкот і брас — замість гондо знов чую grave. Марина стає під парус.

— Це «Арго»? — питаю я.

— Це старий козацький човен, запорозький,— каже вона.

— На козацьких човнах паруса не було,— згадую я.

— А хіба це парус?

Я вдивляюсь і бачу прапор — він жовто-блакитний. Ми одпливаємо. Назустріч нам Лука. Він, зігнувшись, несе на плечах червоного прапора. Прапор чомусь круглий, як місяць. Я згадую, що я кинув варту, що я зрадник. Мене охоплює сором, неспокій, тривога.

— Луко! — кричу я.

— Цс-с-с,— свариться Лука.

7

І справді — це, пригнувшись, перебігає з того боку вулиці Лука. Над обрієм місяць. Він густо-червоний і од вітру неспокійний. Він справді схожий на прапор.

Я

(рух до Луки)

Ну?

Лука
(задихано)

Місяць!.. скоріше! Гамар?

Я

Тут!

На східцях нас зустрічає Г а м а р.

Лука
(запалено)

Проскочив, за кладовищем, де ярок. (До мене). Пам'ятаєш — гуляли весною, де ти вірші вчив мене писати, ху-хі!.. Кадети не помітили, а повстанці трохи не вбили — думали: шпигун. Нарешті їхній отаман, ху-хі!.. Повірив, розпитався, скільки у нас сили й хто. Кажу: — робітники, бракує зброї, про все, про все сказав, ху-хі!.. Переказали

так: як тільки зійде місяць, щоб ми ударили, тоді й вони підуть в атаку, а ми щоб ударили в тил, обов'язково, ху-х!.. Це не од страху, бо біг я що є сили, бо місяць уже сходить (*до мене*), ще й вітер, ой же вітер, ху-х!..

Г а м а р
(*піднесено*)

Наш місяць, І вітер наш! Пождіть ще грошки — буде наш весь світ! Хай ставлять шибениці, хрести...

Н а с т я
(*прислухаючись*)

Співають «Отче наш...»

Г а м а р

Справляють хай молебні, співають «Отче наш», — світ, друзі, буде наш! Із шибениць ми зробимо арки. Хрести разом з капіталізмом пронесем і поховаємо на старих кладовищах на зорі соціалізму. А самі рушимо вперед!.. (*До мене*). Вам у ревштаб. Скажіть, що починаєм (*насовуючи тугіше шапку*). Наш буде світ!.. Перекажіть привіт! (*До Луки*). А тобі під час бою показувати дорогу партизанам. Ну?.. (*Завагався, чи прощатися*).

Н а с т я

Може б, годилося сісти.

О в р а м

Мені б оце добре було встати. Ну що ж!.. Перекажіть привіт од мене всім нашим, заводським. Всьому пролетаріатові. (*Поривно, крізь сльози*). Та шануйте, братця, ноги! Ноги! (*Отямившись*). А втім (*усміхається*) — аби в чоловіка обидві голови цілі були, а про ноги... (*Помітив, що в Луки розлізлись ботинки. До Насті*). Дістань йому мої чоботи, Насте! Хай хоч вони підуть тепер атакою на справжнього ворога.

*Настя зайшла за пічку й скинула, щоб ніхто не бачив.
Винесла Луці.*

Л у к а
(*бере*)

В дорозі презуюсь.

Ми мовчки виходимо по східцях. У дверях зустрічає нас вітер. Над обрієм місяць. Перед тим, як розійтись, ми з Лукою романтично тиснем один одному руки.

Я
(патетично)

Світ, Луко, буде наш!..

Лука

Обов'язково! (Коли я пішов, він до себе). От тільки брати чоботи чи ні?.. Калюжі по дорозі, так, але ж і Настя без чобіт... Та ще й з убитого знімуть. Ну їх! (на чоботи. Ставить під дверима і біжить).

Настя
(по паузі)

Пішли. Чи ж до ранку вернуться, Овrame?

Оврам мовчить. Крапля — дзень!

(за звичкою, машинально). Одна. Дві. Три...

8

Вертається С т у п а й. Біля закопаного він спиняється, хитає головою і біжить до себе.

М а р и н а
(назустріч батькові, неспокійно)

Переказав?

С т у п а й

Так.

М а р и н а

Ну як там? Що?

С т у п а й

Місяць сходить.

М а р и н а

Боже! Він мені про місяць...

С т у п а й

А вітер, Маринко, вітер! Чуєш?..

М а р и н а
(іронічно)

Південний чи який?

С т у п а й

Північний!

М а р и н а

Жаль! Нам тепер потрібен західний. Зорі світять?

С т у п а й
(відчувши іронію)

Прямо з фронту вітер! Од партизан! (Мало не з захопленням). Кажуть, що поміж них чимало українців. (Помітивши у Марини щирю до цього скруху). Сливє усі там українці, кажуть!..

М а р и н а

А самі вони знають, що вони українці?

С т у п а й

Гм... (По паузі). Коли ж між цими зовсім мало українців. У штабі жодного українського слова. Та й народ проти. Та й з п'яти повішених, довідався — чотири українці. Закопаний теж — по матері українець. Між іншим, вже одного чобота знято. А про Україну ні слова. Хай вже краще червоний замає! Га, Маринко?

М а р и н а

Хоч ярмо й червоним стане, а ярмом не перестане!

Ступай зітхнув.

Ти, крім місяця, ще кого бачив?

С т у п а й

Бачив.

М а р и н а

А, крім вітру, що-небудь ще чув?

С т у п а й

Чув.

М а р и н а

Ну?

С т у п а й
(по паузі)

Похоже на те, що не встоять. Беруться вже тікати.

М а р и н а

Так? (Схвильована. Телефонує). Штаб? Попросіть, будь ласка, корнета Пероцького!..

Раптом гасне електрика.

Пероцький біля телефону. Анет держить свічку.

— Штаб?.. Корнета Пероцького!.. Андрійку — ти? Чого цогасла електрика? Крім цього, Жоржик утік з дому. Певно, на фронт. Попросив Анет начепити дукатика, що з божою матір'ю, розумієш? І карабіна взяв. Бога ради, знайди та нажени додому! Бога ради!.. Як на фронті? Я не хвилююсь, але... мені приснився сон: немов Росія — голе поле, сніг, посередині піч і Христос у повстанках. Приходить Ступай і сідає на піч. Ти розумієш, до чого цахабство дійшло? (*Хвилюється*). Безобразіє! Ти чуєш, Андрійку? Андрію! Андре!

Гарматний вистріл, Анет упускає свічку. Пероцький в темряві:

— Штаб! Штаб!.. Телефона одірвано!

*Анет одслонює вікно. Б'є червоним місяць.
Червоний одсвіт у свічаді. Пероцький голосно:*

— Заслоніть вікно!

10

*Н а с т я
(ще до вистрілу)*

Десята. Одинадцята. Дванадцята.

Вистріл.

*О в р а м
(голосно)*

Остання!.. Одчиняй двері!

Н а с т я

Кому?

*О в р а м
(збуджено)*

Кому? Соціальной революції!

11

*С т у п а й
(хоче одслонити вікно)*

Вийду навстріч їм!

Т тебе заб'юты! **М а р и н а**

Я маю зброю. **С т у п а й**

Яку? **М а р и н а**

Українське слово. **С т у п а й**

М а р и н а
Кожне слово переконує тоді, коли за ним дзвенить зброя!

С т у п а й

Вийду навстріч і скажу, нагадаю святі й соціальні слова: обніміте, брати мої, найменшого брата!..

М а р и н а

Кому? Більшовикам? Бандитам? Бидлові, що реве від крові і трощить наші найкращі ідеї? (*Заслоняє вікно*).

12

Вулицею тікають білі, купками й поодинці. Хтось ізнову спотикається об ноги закопаного. Лається. І все ж таки вулиця лякає порожнечею. Ані огника у вікнах, ні голосу. Десь далеко стрілянина. Місяць. Вітер.

13

Од тіні до тіні, огинаючись, перебігають троє партизанів: один матрос, другий в кошлатій шапці з червоним бантом, третій в козушку. Побачивши ноги закопаного, підходять і роздивляються.

М а т р о с

(сліпий на одне око, голос, як з попсованого клапана гармонії)

По ногах видать, що жертвою впав він в боротьбе роковою (*по паузі*). Ну раз вбив уже — закопай, хочеш одкровенно — не закопуй. Але ж чоловік не недокурок, щоб його втикати отак в землю! Не можу дивитись на таку цивілізацію! Мирова досада шкребе! (*Дивиться на будинок*). А як так, то пропоную зробити з цього дому труну! Хто за — іди за мною!

Ідуть, тримаючи рушниці наготові.

*Із підвальчика лізе О в р а м. Повстанці аж одступились.
Обдивились. М а т р о с питається в О в р а м а,
у голосі хмурий гумор:*

— То часом не твої поги, браток?

О в р а м

Мої пішли в землю. Імперіалізма загнала,

О д н о о к и й

Ну, а цих видать, що буржуазія?

О в р а м

Так.

О д н о о к и й

Виходить, між ними різниці нема.

О в р а м

(підлазить до ніг, обдивляється чобота)

На один лише номерок... *(Никне головою і так застигає).*

О д н о о к и й

(вражений)

Та ні!.. Я не про ноги. Між буржуазією та імперіалізмом різниці, кажу, нема!

О в р а м

(біля ніг).

На один номерок...

О д н о о к и й

(по паузі затряс рушницею)

Пощади не давать. І всю буржуазію в трюм землі!

Ідуть утрюх по сходах.

Підходять до Ступавих дверей.

О д н о о к и й пробує — незаперті. Одчиняє навстіж:

— Збирайся на смерть!

М а р и н а

(спокійно)

А тато зібрався зустрічати вас.

Одноокий
(обдивляється)

Хто такий... тато?

Українець. С т у п а й

 Одноокий
Це по формі. А з душі хто?

Українець. С т у п а й

 М а р и н а
(спокійно)

Душею учитель.

Одноокий
(похмурий виходить, до кошлатої Шапки)

Інтелігенція. Двері були незаперті. Крикни по цепі,
щоб не займали!

Ш а п к а
(на весь голос, щоб почули на сходах і на вулиці)
Перекажи там по цепі — інтелігенції покеда не займай!

16

Ідуть по сходах вище. Одноокий читає на дверях Пероцьких мідяну табличку. Читає тихо, по складах. Різком до Шапки й Кожушка:

— Стій! Замри!.. (Пошепки). Генерал-майор Пероцький. Генеральний враг, братишки, га! (Припадає ухом до дверей). По диханню чути — двоє. (Тихо стукотить).

А н е т
(самими губами)

Не ходіть, Мате!..

П е р о ц ь к и й
(тихо)

А може, це Жоржик? Може, Андре?.. (Чуйно прислухається. Затуляє годинничка на руці в Анет). Хто?

Одноокий
Судьба!

Ш а п к а

(не витримав, на весь голос)

Судьба-кокетка! Одчиняй!

Одноокий цитькає на нього.

А н е т

Зараз! Ось ключа знайду... *(Губами до Перецького).*
Тікаймо!

П е р о ц ь к и й

Куди?

А н е т

В Росію.

П е р о ц ь к и й

В Росію із Росії... Значить, Росії нема! *(Іде за Анет у затильні двері).*

Трошки згодом партизани вибивають двері.

О д н о о к и й

Невже, братішки, од Судьби втік? *(Обшукує квартиру).*

17

Квартира Ступай.

С т у п а й

Ні, я, мабуть, буду за соціалізм.

М а р и н а

(не розуміючи)

Себто?

С т у п а й

Принаймні по-українському звернувся: збирайся на смерть, а не готовься к смерті. Матрос! А генерал Перецький скоріш сам собі смерть заподіє, ніж промовить слово українське. Ні, найкращий спільник той, хто мову нашу розуміє і по-українському говорить.

М а р и н а

Найкращий спільник той, у кого зброя по-українському говорить!

С т у п а й

Одним словом, я за соціалізм!

Марина

Милий ти мій комік!

Ступай

За соціалізм, за вітри, нехай і північні, аби тільки вони видули, аби тільки вивіяли з наших козацьких степів...

Марина

Ну, кого, наприклад?

Ступай

Пероцьких, наприклад! Сам буду дути, вітрові помагати, отак, отак. *(Дує ротом)*.

18

Пероцький на порозі.

— Вибачте, але мене шукають повстанці. Я тікаю. Можна?

Ступай
(сердито)

Тікайте! Давно пора!

Пероцький

До вас?

Ступай

До мене?

*Десь вдарились двері. Брязнуло рушницю. Голос
Одноокогого:*

— Невже ж утік? Генеральний наш ворог? Шукай! На небо лізь, під землю — шукай!

Голос Шапчин

Постав на всіх дверях до самого моря сторожу!

Пероцький

Од смерті, од судьби — можна?

Ступай
(повагавшись)

Будь ласка.

Марина
(до *Пероцького*)

Де Андре?

Пероцький

Не знаю! Все пропало!

Марина збирається йти. Напинається простенькою хусткою. Дивиться в люстро.

19

Біля входу в будинок Пероцького становиться сторожа. Розкладають огнище. Двоє підводять Андре. Він без шапки.

Конвой

Тут товариш Судьба?

Сторожа

Тут. А що?

Конвой

Таж пардона привели.

Сторожа

Прибийте до стінки!

Конвой

Каже, що утік від білих і має секрет.

Сторожа
(оглянувши *Андре*)

Гляди, громадянчику, бо Судьби не обманеш!

Андре ведуть.

20

Грюкають у двері до Ступаїв. Виходить Марина.

Конвой

Тут десь Судьба?.. Командуючий?

Марина

Він там, нагорі. У генераловій квартирі. Та ось я вас доведу! (*Веде*). Командуючий шукає генерала. Генерал утік. А ви не знаєте часом, товариші, товариша Юги?

К о н в о й

Ні! Такого щось не чули.

М а р и н а

Як же! Він теж за більшовиків. Жаль! Ну та я його розшукаю! І пришлю (*зирнула на Андре*) до вас.

21

Я підходжу до сторожі:

— Може, ви скажете, де командир переднього партизанського загону...

Сторожа мовчки і підозріло оглядає мене.

Я

Де можна знайти Судьбу?

С т о р о ж а

Дуже любопитний. Ти хто такий?

Я

Я посланець од ревштабу, від Гамаря. (*Показую паке- тика*).

Мені показують нагору.

22

Поминаю варту. Іду сходами. Раптом чую:

— Вибачте!

Оглядаюсь.— В о н а. Близько. Навіть одступаюсь — так близько. Чую, як у крові вибухає музика (з «Патетичної»), колихають заграви-акорди. Стихло. Голубіють очі.

В о н а

Де б з квітами назустріч, а я, бачте, з просьбою. Можна?

Я вслухаюсь в її голос. Мовчу.

Покласти на вашу тріумфальну путь? Мою просьбу?

Я вже по-дурному мовчу.

Вона вас не запинить. Обминете,— то підете, потопчете,— теж підете...

Я

А як я підніму її?

Вона

Однесіть до поета, що писав мені листа. Він ще живий?

Я

Живий.

Вона

Скажіть, і мчить конем степами? Дороги у вітрів питає? Про дівчину не забув?

Я

Не забув і не забуде. Але він мчав на паличці. Жив мріями. Жив у минулому. Тепер він хоче жити прийдешнім. Пересідає на коня.

Вона

На якого?

Я

На якого?.. На огняногривого! У революції їх багато.

Вона

Перекажіть, що на нього ждала й жде біля української криниці самотна українська дівчина. Він зверне до неї хоч на годину з дороги? Приїде?

Я

Так!

Вона

Перекажіть, що дівчина самотна жде, але не сама. З нею виглядає стара рідна ненька. Виглядає синів своїх із солдатів на вороних, на козацьких конях...

Я

Ці коні вже в музеї.

Вона

(спалахнувши)

Ці наші коні у когось на припоні! Прикутії. За чужим замком! Іржуть! Дороги просять!.. Невже не чуєте? Невже, скажіте, вам чужа найрідніша і свята ідея національного визволення?

Я

Я за, але...

В о н а

Без ала! Невже для вас зотліла свячена корова Богдана, Дорошенка, Мазепи, Қалниша і Гонти?

Пауза.

23

Повз нас проходять двоє. Один хвалиться.

— Я за інтернаціонал, Микешо! І, щоб ти знав, за всі мови! Бо всі мови хочу знати і вже трошки знаю.

М и к е ш а

А ну?

П е р ш и й

Що ну? Гранд-отель це тобі що? Орієнбанк, скажи? Аргарний? А націоналізація?.. Прескуронт, це тобі що? Гарнітур? Бомонд? А реквизиція? Пролетарят, це ти знаєш — клас, ну а нація?

М и к е ш а

Це й буде нація.

П е р ш и й

Ну, нація — це, правда, нація. А панація тоді що? Чи, скажім, антракт?

М и к е ш а

А це ж що?

П е р ш и й

Що?.. Крути революцію без антракту, от що!

24

В о н а

Скажіть, ви теж за цей інтернаціонал?

Я

Так. Я за цю ідею. Ви?..

В о н а

Я?.. Не проти. Але я знаю, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже. А ваші ці?

Я
(тихо)

Вийдуть!

Вона

Покидьки і потолоч оця? Удар, поразка — і вони підуть урозтіч, ідею кинуть на дорогу разом з брудним своїм солдатським картузом і самі ж розтопчуть!.. От інша річ вбивати безоружних, робити ешафот у кожному домі,— на це у них нема антракту.

Я

Проте живих у землю не закопують,— віджитих і мертвих.

Вона

Однак, простіть, я не про це збиралась вам сказати. Ах, не про це! Ні, ні!.. Не про політику, про зовсім інше. Про щось більше, людське, тепле і просте. Ми всі на світ із вікон дитських виглядали і мріяли, що він буде нам такий ясний і теплий, як господній день, такий простий і зрозумілий, як наш дитинячий буквар. Над трупком замерзлої пташинки плакали, а тепер? Через людські трупи переступаючи, хто холодніші, трупи чи ми,— не знаємо, не відчуваємо. Любов! Де ти, любове, поділась у світі? Чи гостя ти великодня, чи просто мрія?.. (По паузі). Скажіть, поет ще й досі вірить у Петрарку і в вічну любов?..

Я

Так. Як у свою мрію. А ви?

Вона

Я?.. Я за дівчину скажу. Вона в поета вірила і вірить і, перекажіть, що береже йому свою любов.

Я

(звичайно, музика, акорди до небес, і зорі, і голубі зірниці)

Боже! Це така просьба! Це ж радість! За все життя!..

Вона

Ах, це не просьба! Вона не радісна! Вона така важка — для мене і для вас!..

Я

Все одно! Я підніму її і однесу, як радість!..

В о н а

Нам треба визволити Пєроцького Андре!

Темно. Тихо. Одхитуюсь. Мовчу.

В о н а

Я знаю. Важко. Але зрозумійте, що на вашу дорогу впаде цей труп. І на мою до вас. Ні я, ні ви цього, звичайно, не хотіли, щоб він прийшов і став між нами. Але так вийшло. Тут правила програма. Тепер Судьба. І я не можу, я не можу, щоб він ще ліг між нами трупом. Він мусить одійти од нас живим. Невже ви зможете?

Я

Що?

В о н а

Переступити через труп до мене?

Я

(хрипко)

Я спробую...

В о н а

Що?..

Я

Урятувати цього трупа.

25

Я йду до Пєроцьких. Двері стоять навістіж. Свіжо течуть з коридора й вулиці струмені вітру, рвуть і крутять полум'ям трьох свічечок (одна на підвіконні). Бачу спину, цятки, червоні стрічки, рушниці й дим. Судять А н д р е. Він без кашкета. Обличчя спокійно-бліде і разом кричить німим смертним криком.

Одноокий

Як звати?

А н д р е

Андрій.

Одноокий

На прізвище?

А н д р е

Енен.

Одноокий

Офіцерський ранг?

А н д р е

Прапорщик запасу.

О д н о о к и й

Питай далі, хлопці, бо чую, що бреше. Не можу!

Ш а п к а

Чого пішов у кадети?

А н д р е

Мобілізували.

Ш а п к а

І я не можу!

К о ж у ш о к

Шинеля своя, чи дали?

А н д р е

(зважаючи відповідь)

Дали.

К о ж у ш о к

А чоботи?

А н д р е

І чоботи.

К о ж у ш о к

Хіба такі дають каззонні?.. Не можу й я — так бреше!

М и к е ш и н д р у г

Пардон! Де ж подів погони?

А н д р е

Без погон ходив.

М и к е ш и н д р у г

По-дурному така конспирація. Це якби ти був у погонах, то, може, й повірили б, що ти прапорщик. А без них яка тобі віра? А може, ти й капітан у душі або вищий який ранг контрреволюційний? А що, хлопці, маєм з ним робити, то кажи на совість!..

О д н о о к и й

Я скажу! (До Андре). Так кажеш — Андрій? Прапорщик запасу? Силою мобілізували? Кажеш, що утік? Так? А чого ти не прийшов, як писалися прикази од мамочки нашої революції, а до ньеньки так побіг? Чом, наприклад, Ваня Маха, товариш наш дорогий, не пішов на приказ

контрреволюції, а коли впіймали, то бідняжечка сказав: «Мірте мене найвищою міркою і кладіть у гроб, а я не піду!» І його поклали! Не можу далі говорити. У серці штурм і сльози. Хто хоче ще сказати, то кажи!

Ш а п к а

Я скажу!

О д н о о к и й

Кажі!

Ш а п к а

Пропоную поставити його під тую мірку, під яку вони Ваню Маху поставили, під найвищою!

М и к е ш а

(до Андре)

Покаж руки! (*Подивившись*). Без музолика. Присоединяюсь.

К о ж у ш о к

(*обмацавши сукно на шинелі*)

Присоединяюсь.

М и к е ш и н д р у г

Я за те, щоб демобілізувати. (*Виждавши ефекта*). Шинель зняти, чоботи скинути, йому ж припечатати червону печать — без антракту! (*Наводить рушницю*).

Повстанці розступаються.

О д н о о к и й

Ще не руш! Ще Судьба іграє з етим человеком, себто — голосую: хто за смерть йому? (*Рахує*). Хто за жизнь? Ні одного!

А н д р е

Постривайте! Товариші! Я пішов до них, щоб робити шкоду.

У в е с ь с у д

Го-го-го! Ну просто Макс Ліндер!

А н д р е

Мене послано було до них.

С у д ь б а

Од кого?

Андре вагається.

Шапка

Од бога?

Андре

Від однієї тайної групи революціонерів.

Судьба

Од якої? Хто може посвідчити?

Андре знов завагався.

Я

(виступаю наперед)

Я можу посвідчити... Я свідчу, що ми його мобілізували і післали в штаб до кадетів у постаті офіцера на секретні вивідки. Він мав нас повідомляти, які у них плани, скільки зброї тощо...

Судьба

Од кого од вас послано?

Я

Від місцевого таємного ревштабу.

Судьба

А ти хто?

Я подаю йому пакетика.

Судьба

(читає)

«Товаришу Судьба... Посилаю до вас для зв'язку товариша Югу. Робітничі загони, вибивши ворога з позицій, гонять його і зараз вийшли на лінію... Гамар». *(До своїх)*. Пустіть!

26

Я й Андре виходимо в коридор.

Біля Марининих дверей я обертаюсь до нього:

— Будь ласка, зайдіть сюди!

Андре входить. Його зустрічає Марина:

— Звільнили?

Андре

Цей порятунок — чудо!.. Ні! Цураюсь минулого, рубаю шаблею колишне і починаю нове життя. Нове життя!

М а р и н а

Цс-с-с... (Іронічно). Не так голосно починайте.

Німа зустріч Андре з батьком.

28

Я йду сходами вниз. Мені стає холодно. Біля огнища
спиняюсь. Сторожа гріється. Простягаю руки й я.

О д и н

Вірите, аж дивно. Така революція і бій, а блохи без
уніманія.

Д р у г и й

Ніч — от і гризуть.

Т р е т і й

Півні співають.

П е р ш и й
(недовірливо)

Це у городі?

Т р е т і й

Чуєте?

Я дослухаюсь. Справді, десь за муром чути досвітнє *legato*
захриплого півня. Зловісне *legato*, потрійне. Мені
згадується євангельський міф про апостола Петра, коли
він зрадив і тричі одмовився від Христа. Я здригаюсь і
йду геть.

29

Біжить без шапки Ж о р ж и к. З розгону наскочив на
с т о р о ж у.

С т о р о ж а

Стій!

Жоржик завмирає. Він — як статуя жаху.

С т о р о ж а

Ти куди?

Ж о р ж и к

Т-туди.

С т о р о ж а

Ти хто?

Жоржик
Я?.. Жоржик я!
Сторожа
Ти тут живеш?
Жоржик
Ні! Йй-богу, піл.. Тут моя сестра живе!

Сторожа
А сестра хто?
Жоржик
Вона?.. Зінька! Живе там на горищі.

Сторожа
Хто вона?
Жоржик
Вона проститутка!

Він іде по сходах. Один із сторожі слідкує за ним до самих Зіньчиних дверей.

30

Жоржик
(стукотить)
Зіньо!
Зінька
Хто? (Одчиняє двері).

Жоржик
Це я! Жоржик! (Входить).

Зінька
Знов папа прислав? Геть!

Жоржик
Ні, я сам! На хвилиночку! Я тільки на хвилиночку!
Ху-х! От був напоровся, Зінько! На цілий полк сторожі!
Насилу одбрехавсь. Але я їх не злякався, йй-богу. Не ві-
риш? Я сьогодні убив одного, і ти знаєш, Зінько, як це
вийшло? Зовсім не так, як я думав. Проте я не злякався,
йй-богу! Він вибіг з-за рогу і просто на мене. У мене ви-
стрелив карабін. Я дивлюся — місяць підскочив, а він
упав. У вас нема шоколаду? Хоч трешки. Між іншим, з

цукерні Регоде вивіску зірвало. Вітром. А потім вітер стих,— це як з карабіна вистрелило. Чого ви на мене так дивитесь?

З і н ь к а

Чого ти прибіг! Ховатися?

Ж о р ж и к

Я? Ні! Пхе! Стану я ховатися! Ти тільки, Зінько, не кажи, що я тут. Між іншим, я сказав, що ти моя сестра.

З і н ь к а

У вас таких сестер не буває.

Ж о р ж и к

Так це ж я не всерйоз сказав, а так. Хоча знаєте, у мене ж сестри ще ніколи не було. Ху, от знову місяць вискочив, як там! Між іншим, крові я не бачив. Якось чудно все це вийшло й неприємно. Якби це була жива мамочка. Я помолюся богові. Можна?

З і н ь к а

Помолись.

Ж о р ж и к

Боже, і ти, мамочко! Зробіть тепер так, щоб Зінька на мене не виказала. (*Рвучко повертається*). Ти не викажеш?

Стукіт у двері.

Любая, не треба! Я прошу! Благаю! (*Стає навколiна перед Зінькою*). Я вже не буду воювати! Ій-богу! Страшно і дуже погано.

З і н ь к а

А з даху будеш стріляти?

Ж о р ж и к

Ну, то зовсім інша річ.

Зінька йде одчиняти. Жоржик учепився за сукню.

— Ви богородиця! Ви тепер мені, як мамочка! Не треба!

З і н ь к а

(*вражена словом «мамочка»*)

Ану ще скажи це слово!

Жоржик

Мамочка.

Зінька

Мамочка. Дитя ти моє. Не плач. Хочеш, я циці дам.. Ні!.. Не вийде вже з мене мамочки! *(Злісно)*. Цить! *(Одчиняє двері)*.

31

Судьба

(мовчки обдивився всю кімнатку, навіть у віконце подивився)

Зараз видю, де я.

Зінька

А де?

Судьба

Кажуть, вієшся з буржуазним класом?

Зінька

А що мені твій пролетарський дасть? Спускатиме штани, як і той.

Судьба

Не в штанах тут діло.

Зінька

То чого й прийшов?

Судьба

Бачила ноги? Видала? Нашого брата уткнули в землю, як недокурок якийсь! І от на — упіймав генерала, а він утік. Генеральний ворог утік! *(Сідає і досадує)*.

Зінька

(дає Жоржикові плитку шоколаду)

Ти просив шоколаду?

Судьба

Головне ж від Судьби втік.

Зінька

На, бери сина.

Одноокий
(рух, обдивився)

Юной ще. Де твій батько?

Жоржик

Не знаю.

Одноокий

А батько зна, де ти?

Жоржик

Не знає.

Одноокий

Теж скажу вам — виховання ще й поведіння! А мені клопіт: придумаю тепер дисциплінарне покарання... (Замислюється).

32

Окремо кожний, Ступай і Пероцький ходять по кімнатці. З дверей другої упала тінь. Марина — сидить. Тінь Андре неспокійно ходить. Ходять сливе на-вишпінках. Ступай і старий Пероцький поволі зближаються. Шепіт.

Пероцький

От що наробила ваша австрійська ідея якоїсь автономної України.

Ступай

Це наслідок вашої єдиної!..

Пероцький

Самостійної!..

Ступай

Неподільної!..

Зійшлись. От-от зчепляться. Але десь брязкіт зброї (то Судьба веде Жоржика), і вони з пальцями на губах: цс-с-с! — розходяться. Знов сходяться і знов розходяться. Тоді Пероцький безсило відходить до вікна, відслонює трохи килим і раптом, немов поранений холодним виблиском місячних шабель, глухо кричить:

— Жоржика кудись повів той... Судьба!.. Боже мій! Андре!.. Ну?.. Тоді я побіжу! (Біжить по сходах вниз, машинально командує). На місце!.. Стой!..

Андре підходить до вікна і раптом затуляє долонею очі. Відходить. Підходить Марина. Дивиться.

До Андре:

— Рубайте шаблею колишне. Цим разом вас рубають, як колишне. Вас і нас. Помилка була, що ви на Україні робили «русское двіженіє»; її треба виправити!

А н д р е

Що там?.. За вікном?

М а р и н а

Більшовицька революція. Треба виправити. Негайно їдьте на околишні хутори! Там люди є і зброя. Я зараз напишу листа.

А н д р е

Що з ними?

М а р и н а

З ними? *(Глянувши у вікно, стає, як вкопана. Стоїть, як статуя, що в страшному напруженні жде смертельного удару. Заклякнув Андрє. Ждуть на залп. Нарешті Марина здригнулась).* Рушницю до ноги! Повів далі... *(Пише).* «Маршрут: Черноярські хутори — братам Закрутенкам, Бугайка — Дмитрові Колиці. З доручення комітету Золотої Булави посилаю корнета Пероцького...»

А н д р е

Киньмо краще цю булаву, Марін! Киньмо все і справді на хуторі десь удвох... у зелений затишок...

М а р и н а

(пише)

«...Корнета Пероцького. Допоможіть негайно зібрати повстанські загони, оружно і кінно...»

А н д р е

Чи не є все це моя любовна помилка?

М а р и н а

(дописує)

«Член комітету Чайка». *(До Андрє).* Гасло: люльку запалено. Все. Ідіть!

ДІЯ П'ЯТА

1

І ще уяви собі, друже, повну вулицю цвіту акацій. Не проглянеш. На ганку в Пероцьких прапор ревкому паруском червоним повис. Сонце. Штіль. Чути пісню:

На березу сідіт девіца,

Она шелками шйот платок...

Це співає Зінька. Вона гаптує позолотою прапора, вишиває літери. До неї забігає Лука:

— Ну як наш прапор? *(Дивиться не так на прапор, як на Зіньку).*

Зінька

Та дивиться ж на прапор! *(Розгортає).*

Лука

Ага... Коли ж він буде готовий?

Зінька

Та він уже майже готовий. За годину скінчу.

Лука

Ага... От і добре... І жаль, що так скоро.

Зінька

Як це мені розуміти?

Лука

Серцем.

Зінька випитує очима.

Лука

Мені б іще хотілося дивитись, як ви гаптуєте!

Зінька

Я б його весь вік гаптувала, якби давали.

Лука

А це як зрозуміти?

Зінька

Головою треба.

Лука перепитує очима.

З і н ь к а

А так, що мені всіма членами легше працювати, ніж одним.

Л у к а

Ось я вас серцем розумію, а ви мене й головою не хочете. А може, це в мене, говоритиму прямо, любов?

З і н ь к а

Де ж ти, голубе, раніше був?

Л у к а

Ніколи було. Та хіба й могла бути любов за першого етапу революції, коли йшли бої та руйнування? А от за другого може бути! Наприклад, тепер: коли будується нове життя, то я думаю, що й нову людину збудувати можна,— бо ж любов не розвага і не мрія, як це в Ілька, а функція. Ось! *(Показав рукою, аж м'язи випнулися)*. Функція! *(Раптом рука розгинається)*. Стривайте! Зараз засідання ревкому, і мені треба доповісти про новий розподіл функцій у моїх підсекціях... То, кажете, прапор за годину буде? Я забіжу і тоді вже що?.. За годину і буду. *(Біжить)*.

З і н ь к а

Заждіть на хвилиночку!.. Ви сказали, що в Ілька любов, як мрія? Яка ж це мрія?

Л у к а

Тільки й того, що грає на піанінах, а він зробив із неї мрію.

З і н ь к а

Так це та, що грає? Ви її бачили зблизу коли?

Л у к а

Ні!.. Я ще забіжу! *(Біжить)*.

З і н ь к а

(сама)

Так це та... Мрія. Треба буде подивитися на цю мрію...
На березу сидіт дівця...

*Марина припала до вікна.
Ступай нишком од неї ворожить на евангелії.*

*Марина
(схвильовано)*

На хвилинку, таток! Сюди! До вікна! По той бік пройшов мужчина, здається, з люлькою. Ти постій і подивись, чи не повернеться він? А я побіжу до вікна в столову. Там краще видно... *(Вибігла).*

*Ступай
(постоявши трохи біля вікна, одійшов)*

Вигадала гратись у Нат-Пінкертонна... Ну, а я поворожу ще раз, тепер уже востанне. На евангелію. Ні! Коли вже востанне, то на «Кобзарі». Що буде, те й буде. Востанне, Іване! *(Діставши «Кобзаря», виймає всі стрічки-закладки, блакитні все та жовті. Кладе книжку на стіл. Тоді, врочистий і суворий, кладе на книжку три пальці, питає).* Буде чи не буде? Україна?

*Марина
(вигулькнула з дверей)*

Ти дивишся, таток?

Ступай

Дивлюся! *(По паузі, сам собі).* Перший стовбик, тридцять третій рядок. *(Розгортає книжку, одшукує місце).* «Не вернуться запорожці, не встануть гетьмани, не покриють Україну червоні жупани...» *(Гірко хитаючи головою).* Цоки-цоки, цок-цок. Невже ж помилився? Невже й справді трюхи-трюхи — тікають старенькі з козацького степу, за обрій на безвік заходять? Похилили списи, як хрести? Ні! Ще раз і тепер востанне! Другий стовбик, сьомий рядок.

Марина

Дивися, таток! Здається, він?

Ступай

А не заважай мені, Маринко! *(Розгортає й вичитує).* «Загинеш, згинеш, Україно, не стане й знаку на землі...» *(Містичний жаж).* Дак втрете ж і тепер уже востанне. Буде чи не буде?..

М а р и н а

(з порога другої кімнати. Збуджено)

Буде!

С т у п а й
(сердито)

Не жартуй!

М а р и н а

Буде, мій сивенький ворожбите!

С т у п а й

А ти що — в Піфію обернулась, чи що?

М а р и н а

Коли хочете, то так. Старі автори переказують, що спочатку Піфія — це була прекрасна молода дівчина. Вона вішувала у церкві на камені Омфалос, що значить — центр землі. На брамі був напис — «Пізнай себе». І я зараз буду вішувати. Омфалос! Українцю, спізнай самого себе! Буде! (Її справді охоплює якесь незвичайне піднесення. До батька). Підійди до вікна і стань! Тільки так стань, щоб з вулиці було непомітно!..

С т у п а й

Навіщо все це?

М а р и н а

(удаючи з себе Піфію)

Перше, що ти побачиш, скаже тобі — буде чи не буде... По той бік, дивися, стоїть біля тумби мужчина.

С т у п а й
(з гумором)

Ну й вибрала!

М а р и н а

Дивися!.. (Грає що є сили кілька акордів з «Патетичної»).

С т у п а й

Запалив люльку й пішов. Капелюха на потилицю насунув — яка зневага! І це такий герой роману?

М а р и н а

Це од героя! Наше гасло: люльку запалено! Люльку повстання! Сьогодні! (Бурхливо грає кілька фрагментів

з allegro e con brio). Цоки-цоки, цок-цок. Чуеш, таток! Мої вуса, чуєте? Сивенький чубок! Як мчать наші лицарі з околишніх хуторів?.. Ми напоготові!.. *(Встає в ще більшому екстазі)*. Омфалос! Омфалос! Люльку запалено! *(Аж закружляла)*. Дми тепер, північний,— не згасиш! Ще більше роздмухаєш — дуй! Щоб іскри летіли! *(Ударила по клавішах)*. Омфалос! Запалюйте ж ваші люльки, щоб дим ішов через усі стени вихором до неба! Куріте, аж поки все небо закурите, аж поки не пошле до вас бог ангела спитати, як у тій казці: чого ж ти хочеш, роде козацький, що куриш і куриш? Своїї держави я хочу *(розбіглися коси по спині)* під прапором ось... *(Винесла захованого прапора. Розгорнула в руках)*. Під цим!..

С т у п а й
(захоплений од прапора)

Коли це ти вишила? *(Стукіт у двері)*.

М а р и н а
(складає прапора. Спокійно)

Можна.

4

З і н ь к а
(з прапором)

Вибацте! Чи немає у вас часом отакої заполочі? Не вистачило трощечки — на останню букву. *(Розгортає прапора)*. Якщо є, то допоможіть, позичте чи дайте! *(Оглядає Марину)*.

С т у п а й

Гм... Написано по-українському. *(Читає)*. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Серп і молоток. УСРР. Що таке УСРР?..

З і н ь к а

Українська Соціалістична Радянська Республіка. Це, кажуть, такий новий державний герб...

С т у п а й

Гм... Кому прапор?

З і н ь к а

Ревкомові. За годину мушу скінчити.

С т у п а й
(ще раз читає)

Гм... Без жодної помилки. (Ще раз прочитав, подививсь на Марину).

М а р и н а

Нема.

З і н ь к а
(оглядає Марину)

Я думала, у вас очі сині, аж вони блакитні! Вам певно жовте до лица?

М а р и н а

А у вас, я думала, карі, аж вони чогось червоні!

З і н ь к а

Третю ніч не сплю, от і зчервоніли. Третю ніч як вишиваю. А може, це від прапора, від червоного, як і в вас он від блакитного. (Виходить).

С т у п а й
(по паузі)

А може, є?

М а р и н а

Що?

С т у п а й

Та є така заповлоч у нас?

М а р и н а

Ти комік, тату. На московському кумачі України самостійної не вишити! (Йде в другу кімнату).

С т у п а й

Жаль!.. Свої ж матерії у нас нема...

5

На сходах Я (іду в ревком). Повз мене проходить З і н ь к а. Із дверей виходить М а р и н а. На одну мить ми спляємось, скидаємось очима і розходимось.

З і н ь к а

Мрія! Я думала, яка? А вона в панталонах і в юбці, як і всяка. Добридень, сусідо!

Я

(не розуміючи Зіньчиного вислову)

Добридень!

6

С т у п а й с а м:

— І це прапор (на Маринин), та й то ж прапор! Я вже думаю, чи не запропонувати таке: на жовто-блакитному — «Хай живе Радянська», хай вже буде й Соціалістична, аби тільки була Українська Республіка. Або ж так: на червоному дві стьожечки вишити: жовту й блакитну... (Думає).

7

Уяви і ревком у квартирі Пєроцьких. Прийом. В залі немов бівак: люди в шинелях, з рушницями й без, якийсь червоногвардієць спить. Тут же черга просителів. На сходах невпинний рух різноманітного люду. Приймав черговий член ревкому Га м а р. Він біля телефону. Біля його я й Лука, занотовуємо директиви. Позад його на драбині робітник проводить телефон. За простінком біля комутатора на табуреті О в р а м.

Га м а р
(у телефоні)

Зараз! Іду! (До Луки). Щось чудне. Мене негайно викликає Слобідський ревком. Чого — не каже. Якась нагальна справа. Телефоном, каже, не можна переказати... Ти провадь прийом за мене, а я поїду... (На ходу, збираючись). Волревкомам директивну телеграму: перше — це як можна більш посіяти пшениці (широким рухом). Степ!

Лука

Насіння?

О в р а м і в г о л о с

Комутатор ревкому...

Га м а р

По хуторах у ямах. (Колупнув рукою і вибіг).

Г о л о с з д в е р е й

Скажіть, будь ласка, де тут більшовицьке движєніє поміщається?

О в р а м
(комусь у телефон)

Тут. Ви в якій справі?

Г о л о с и
(думаючи, що то до них, теж підносять тон)
Та в якій же!.. Ходимо по землі, а самі без землі,

О в р а м і в г о л о с
Сполучаю!

Л у к а
(голосом аж до дверей)

Виходьте наперед, хто там без землі! (До мене). Напиши: «Друге — зорганізувати бідноту. Кулакам сказати, що їхні хати та дворища на ямах довго не вистоять. Третє...» (До робітника). Папашо! Не там і не так. Криво ведеш провід! (До мене). «Третє: по той бік Дніпра є поклади торфу...». Хто там хропить?

Г о л о с и
Товаришу, чуєш? Револуцію проспиш.

Л у к а
(вже на столі)

Товариші! Ревком — це що? Ревком — це не спальня і навіть не станція, де можна куняти. Ревком — це паровоз, помни! І коли ми...

Н о в і г о л о с и з д в е р е й

Товаришу Луко! Витрусили зброю: сім рушниць і три нагани. Куди їх?

Л у к а
У воєнкомат!

Г о л о с
Килими, білизну одкопали...

Л у к а
У соцзап!

Г о л о с
Десять штук корсетів.

Л у к а
Закопайте! (До мене). Тобі треба школи оглянути. Мета — ремонт... (На робітника). Та не так, папашо! Ось

дай-но я! (Вилазить на драбину, звично й акуратно кінчає проводку).

О в р а м і в г о л о с

Комутатор. Що?.. Яка кавалерія? То ви спите і по вас плигають блохи...

Л у к а

(злазить, до мене)

Друге — це букварів українських надрукувати. З букваря почнем. (Щось собі ногує). Хто там по землю? (Ногує. До мене). Ба і ще про вчителів... (До дверей). Підходьте. (Ногує й дивиться на годинника разом).

О в р а м

(зовсім іншим голосом)

В нашивках?.. Хвилинку!.. Сполучаю.

Л у к а

(до мене)

Треба зібрати відомості, скільки учителів, що знають українську мову... (До черги). Хто перший на черзі?

Раптом тривожний, запалений г о л о с у дверях:

— Товариші! На город наскочила якась банда! Кавалерія! В нашивках!..

І немов на доказ цьому десь розложисто б'є гармата.
Тріщить телефон. Пауза і тиша.

Л у к а

Першою на черзі знов стала хто? Здається, буржуазія.
Г о л о с О в р а м і в: «Сполучаю!» Тріщить телефон. Л у к а бере трубку:

— Гамаря нема. Ви ж його викликали. Як не кликали?.. (Аж хитнувся). Не вдавайтесь у паніку! Що?.. У монастирі дзвонять?.. Що? Кавалерія? Спиніть! Зараз висилаю з ревкому загін! (До дверей). Одкопану зброю однесли, чи ще?

Г о л о с

Ще.

Л у к а

Занось сюди! (Вилазить на стіл. До черги, до всіх). Товариші! Як чуєте, що? Першою на черзі стала буржуазія. Вона силою вдерлася. Вона хоче що?.. Ще раз засту-

пити вам дорогу до соціалізму. Хто хоче боронити своє місце в черзі по землю, по хліб, по машини, по букварі, по культуру — становись у чергу по що?.. По зброю! Хто перший — підходь!

Хтось підходить перший. За ним хочу стати я, але мене одтискує якась шинеля. Я даю їй місце, потім другому, третьому. Нарешті, після п'ятого, я хапаюсь за рушницю, — дехто стає неохоче. Дехто тікає, одверто або крадькома.

Лука

Становись! (Ми шикуюємось).

Оврам

Становись, хто має ноги, хто ж не має — лізь!

Лука

Телефон?

Оврам

Не працює.

Лука

Значить, біля його хтось працює. Товариші! Май на увазі що? — Наш фронт на всі чотири сторони. Ворог на класових позиціях, себто де? — Скрізь. Напрямок наш — соціалізм, візьми втямки! Революційним кроком...

Ми йдемо за Лукою, сходами, на вулицю. Оврам хоче поспіти за нами. Одстає.

8

Ступай сам:

— Дак втретє ж і тепер востаннє. Чуеш, Тарасе? Востаннє! Яка ж вона буде?

Другий гарматний вистріл. Ступай у розпачі:

— От не дадуть доворожити!.. (Розгортає книжку, читає). «Поховайте та вставайте!» (Біжить без шапки, піднявши щитом книжку).

9

Вийшов Ступай на вулицю. Вулиця порожня. Один Оврам лізе. Долітають з далеких дистанцій випадкові кулі. Знесилений свист їхній — в'ю-у-у! — звучить у

вухах Ступаєві як похоронна Алілуя. Стає Ступай на перехресті. Вагається:

— Ну, от... Добре було тобі писати — «поховайте та вставайте», а як мені повстати? Я ж уже повстав. А куди йти, на чію руч стати,— їй-богу, не знаю! (*Думає, вагається*). За інтернаціонал летять кулі і проти, а за Україну де? (*Кричить*). Та постривайте! Що ж ви робите? Гей, ви, що там, і ви, що тут — українці ж, що ж ви робите? Спиніться!

О в р а м

Не зупиняйтесь! Не зупиняйтесь!

С т у п а й

Не стрілявши вкупі, смалють одне в одного. Раді, що допалися до зброї! Та на цьому стрільбищі ви тільки мішені, ото й усе! Ви і ви!

О в р а м

Цілься в буржуазію!

С т у п а й

Ви тільки мішені, а за вами — махальники! Там вимахують червоним, там,— трикольоровим. Де ж ваші власні клейноди, де?

О в р а м

Там, де й трикольорові.

Постріл. Падає збитий кулею цвіт.

С т у п а й

(піднімає його)

Отак, їй-богу, позбивають увесь цвіт. Кулями поклюють землю, пшеницю, повибивають соняшники — та що ви робите? Замість того, щоб за Україну, ви...

О в р а м

За клас!

С т у п а й

Хто там шиє їй смертну сорочку, гей, ви,— ті, що там, і ті, що тут — адже українці ви! (*В груди йому вганяється куля*). От тобі й маєш... (*Осідає, падає*). Ото вже справді: ні сюди, Іване, ні туди, Іване... Але хто?..

О в р а м
(підповзає)

Ну як вам, сусідо?

С т у п а й
(силкується посміхнутись)

Цікаво...

О в р а м

Що?..

С т у п а й

Цікаво знати, з чийого боку куля...

О в р а м
(дере хустку)

Аби тільки не в ноги... (Хоче перев'язати рану, але бачить, що С т у п а й конає).

Вистріл. Пробігає кілька червоноармійців. Один кричить:
«Хтось у тил б'є! Тікай!»

Далі смерті не втечеш! Стійте!

Ступай чує це «стійте», хоче його повторити й не може. Напружує решту сили і тільки підводить руку. Світ йому береться туманом. Туман глибшає — чи то небо, чи степ. Через Ступая перескакують, тікаючи, червоногвардійці, а йому звивається, що то старі запорожці на конях. Цок-цок, цок-цок. Вчувається музика (з *allegro molto*). Чудово! Он тільки сонце щось дуже пече йому в груді. Нарешті воно заходить. Стає легше, але стає темно, дуже темно і музику ледве чути.

10

Набігають контрповстанці. О в р а м сидить. С т у п а й конає. Біля них спиняється А н д р е. Гукає: «Носилки!» (Приносять ноші). «Заберіть!» (Показує на О в р а м а).

Контрповстанець
(на Оврама)

Ану ти! Вставай!

О в р а м

Не діждете, щоб я встав...

З ганку Пироцьких тихо падає додола червоний прапор. Хто його скинув — не видно. Натомість звисає жовто-блакитний. Хто його чіпляє — не видно.

Назустріч Андре виходить Марина з букетом квітів. Почувши дзвони:

— Ніби Великдень. Кажуть, що коли вас зустрів монастир, ви там виголосили: «Хай живе Іванова дзвіниця, а над нею північна зоря». Це значить Росія?

*А н д р е
(серйозно і твердо)*

Так.

М а р и н а

Ну, а за Україну чом лицар промовчав?

А н д р е

Обминемо!

М а р и н а

(іде і гостро, допитливо дивиться йому в очі — жартує чи ні)

Україну?

А н д р е

Ось труп цей *(одводить її легким рухом від трупа Ступая)*. Не закаляйтесь! *(Обоє впізнають Ступая)*.

М а р и н а

Таток! *(Не може зразу усвідомити смерті)*. Ти... *(Усвідомивши, стає навколіна, цілує простягнуту руку)*. Ти комік, тату... *(Кладе руку, повторюючись і плутаючись у словах)*. Таток -- таток, пощипані вуса, сивенький чубок! Цоки-цоки, цок-цок, мій таток!

З ганку Пироцьких тихо падає додола жовто-блакитний. Хто його скинув — не видно. Натомість має трикольоровий. Хто його чіпляє — не видно.

ДІЯ ШОСТА

І

На вулиці Пероцьких рух. Біля дому збирається публіка. Святочний гомін, вітання — найбільше дами. Цвітуть парасольки. Од церков пливуть урочисті дзвони.

Дама

Варваро Михайловно! Здрастуйте, милая!

Друга

Не здрастуйте, а Христос воскрес!

Перша

Аж тепер я зрозуміла, як він, бідненький, зрадів, коли воскрес!

Чоловік другої
(Зіньчин гість)

І все ж таки, рівняючи до більшовиків, його мучили люди!

Перша

Ах, не кажіть! Я сама була ці три дні немов у домовині.

Друга

Милая! Я була труп!

Чоловік першої
(теж Зіньчин гість)

Так! Вони загнали нас у льохи, вони хотіли зробити з нас трупи, а з наших домів — домовини, але дуже дивно, що їх за це думають судити, як людей!

Друга

Хіба ще мають судити?

Зіньчин гість

З'явіть собі,— перед тим, як розстріляти, думають іще судити.

Професор

Знов лібералізм! Знов реформи!

*Четверо несуть на носилках О в р а м а. Побачивши на-
топ, він командує на носіїв:*

— Ножку, носії! Мене зустрічають парадом. Ать-два!
Левой! Запівай песню!.. Не хочете? Ну, так я сам... (*Спі-
ває приспів з відомої солдатської пісні*).

Ой люлі, ой люлі да —

Я вам песенку спою.

Смир-но! Одвічай, як пролетаріатові! Здорово, буржуа-
зія! Дякую за царську зустріч!

В и г у к и

— Який цинізм!

— Яке нахабство!

О в р а м

А тепер виносьте мене на престол!

В и г у к и

— Як він сміє!

— Заткніть йому рота!

*Одна дама хоче штрикнути йому в очі парасолькою.
Не попадає.*

О в р а м

Ах ти ж... Какетка!

Друга намагається.

Киш, чорне вороння! Я ще не труп. Складіть ваші пара-
сольки. Чи, може, думаєте ревбурю під ними перестояти?

Несуть його в зал. Там жде на нього суд.

Г о л о в а каже до публіки промову:

— Папове! Сьогодні ми судимо тайного чекіста. Він
нас судив по підвалах, здебільшого вночі, без свідків, ми
його виноسیمо на денне світло і на ваші очі. Цей суд ми
робимо публічним, навіть широко народним. Більше,—
ми, позвавши сьогодні на суд більшовизм, даємо йому
можливість захищати свої криваві доктрини публічно.
Ще більше — ми даємо кожному в цій залі право сказа-
ти своє слово за чи проти злочинця. Статую Феміди,

символ загальнолюдського суду, що її закопав був більшовизм, ми знов одкопуємо і ставимо на цей стіл. (До Оврама). Підсудний! Ваше ім'я?

О в р а м

Оврам чи Яків — не все одно? Вам же не ім'я розстрілювати!

Г о л о в а

Ваша професія до ЧК?

О в р а м

Лазив по тій землі, по якій ви їздили.

Г о л о в а

Ваша професія в ЧК?

О в р а м

Та, яку ви визначите.

Г о л о в а

Скільки вам років?

О в р а м

Від народження сорок, до смерті — ви краще знаєте, хоча й я не гірше знаю.

Г о л о в а

Ви більшовик?

О в р а м

Половина.

Г о л о в а

Себто?

Оврам показує на себе.

Г о л о в а

Ноги не мають значення. Ви більшовик.

О в р а м

Так. В душі.

Г о л о в а

Скажіть, чому ви не відступили разом з більшовиками, а залишились тут?

О в р а м

Раз ноги не мають значення, то й питання не має значення.

Голова

Ви хочете скласти провину на ноги?

Оврам

Навіщо, коли винні ваші голови.

Голова

(шляхетно розводить руками)

Ми?

Оврам

Якби не заварили війни, де одбито мені ноги, я б оце відступив з більшовиками.

Гомін:

— Яке нахабство!

— Цинізм!

— Досить! На шибеницю! Смерть йому, більшовику!

Голова

А от нам відомо, що ви zostались тут на тайні вивідки, за шпигуна. Що ви на це скажете?

Оврам

А яку ще можна найти роботу за вашого панування? Не стану ж я вішати або вішатися?

Голова

Але ви не від того, щоб вішати нас. *(Викликає)*. Свідок генерал Пероцький!

Пероцький встає.

Ваше превосходительство! Ви маєте слово.

Пероцький

От у це вікно я побачив, як прийшов той — одноосий і ще двоє, — один у кудлатій шапці. Цей безногий стирчав біля ніг — і показав, де я живу, і де, певно, заховався Жоржик. Потім я стояв біля чужого вікна і бачив, як одноосий вів Жоржика. Мій хлопчик, панове, плавав. Ловив у його руку, щоб поцілувати, а він Жоржика одштовхнув. Я не міг більш бути інкогніто. Я скомандував: на месте!.. Мерзавець, стой! Він націлився в мене. Ви розумієте?.. Але набігли другі, не дали й повели мене в ЧК.

Голова

Що ви бачили в ЧК?

Пероцький

Кошмар! Уночі до мене в камеру всадили монаха, і він цілу ніч молився. По-українському, чи розумієте, панове! Він не давав мені спати. Між іншим, цей монах мені сказав, що безногий інквізитор забиває гвіздки в погони і за це бере великі гроші. Він себе на все життя забезпечив.

Голова

Ти забивав гвіздки в погони?

Оврам

Нащо в погони, коли краще в такі лоби забивати!

Пероцький

Він себе забезпечив!

Оврам

Так точно. Я себе забезпечив так, що скоро вже не буду безногим жити. Мене до самісінької смерті на руках нестимуть.

Голова

Ви виказали на Жоржика? Як це вийшло?

Десь з публіки виткнулась Зінька:

— Я скажу! Я можу посвідчити — можна? (*Показавши на Оврама*). Я буду проти нього свідчити, їй-богу! Дозвольте? (*Ще суд не похватився, як вона вже почала*). Боже! Виказати на Жоржика, на неповинного анголика — це злочин, якому міри нема! Як тільки (*на Оврама*), міг він це зробити! Жоржика, милого хлопчика, що любив шоколадки, богу молитися, голубів стріляти, навіть мене любив... Пам'ятаєте, він під час маніфестації з даху вистрелив? То він у голуба стріляв, та випадково попав у чоловіка.

В залі похвальний гомін.

Анголик у голубка вціляв. Я знаю про це так, як і про те, як на нього виказано...

Голова

Будь ласка, підійдіть ближче до столу.

Зінька

З фронту Жорж прибіг до мене, сердешненький хлопчик. Він убив одного більшовичка, то за ним гналися, папове. Він так просив, щоб я казала повстанцям, що він мій братик, або ж моє дитя, га? У мене серце плакало, їй-богу! Він попросив у мене шоколадку, але прийшов той, що одноокий. Він шукав їх превосходительство і дуже журився, що вони втекли. Тоді я дала Жоржикові шоколадку і сказала одноокому: бери сина! Спочатку він не повірив, що Жоржик син...

Голова

Чий син?

Зінька

Але я прочитала от цюю посвідку. *(Читає)*. «Даю цю посвідку колишній нашій покоївці Зінаїді Масюковій на певність того, що я з доручення мого папи генерала Пероцького...» *(Читає всю посвідку. Коли кінчає, в залі буря)*.

Голова дає знак сторожі, щоб вона забрала Зіньку, по тому звертається до Оврама:

— Тобі ми подаруем, якщо ти викажеш більшовиків, що лишилися в городі. Скажеш?..

Оврам мовчить.

Ні?.. Однесіть і розстріляйте!

На сходах Оврам раптом спиняє конвоїрів:

— Стійте! Я скажу... щось. *(Коли конвой спиняється, додає)*. Але перед тим, як сказати, я хочу покурити. За папіросу скажу... *(Йому дають папіросу. Він затягується димом. Натягує картузика)*. Несіть!

4

Тим часом в підвальчику Н а с т я. Стоїть. Жде. Рихує краплі. Їй уже здається, що це намистини і вона їх ниже на нитку.

— Сімсот... Сімсот перша... Сімсот третя...

ДІЯ СЬОМА

1

Тепер уяви собі мою зустріч з Лукою після походу. Ніч. Ревком. Знов у Перецьких. Лука чергує. Я йду до нього. Рух радості. Піднесення. Воістину патетична зустріч.

Лука

Здрастуй, брате!

Я

(ніби в передсмертному екстазі)

Брате — здрастуй!

Лука

Ти де подівся? Після бою. Бачили в степу самотнього. Йшов кудись пополудні.

Я

За обрій.

Лука

Весь вечір тебе шукав. Потім подумав: прийде! Десь, мабуть, гасить старі зорі, засвічує нові, червоні. Га?.. Ну, з перемогою! Кажуть, ти йшов героєм! Жодній кулі не кланявся! А мені, брате, не повезло: Гамар нав'язав арешти й обшуки. Поповозився тут. Дуже радий, що ти прийшов.

Я

Я прийшов, щоб ти мене заарештував.

Лука

Тебе?

Я

Мене.

Лука

А тебе за віщо?

Я

За зраду.

Лука

?

Я

Пам'ятаєш перше повстання? Вітер, місяць? Тоді до рук Судьби попавсь корнет Перецький. Судьба не знав, що то начальник штабу ворогів, хоча інстинктом чув і

брався його вже до стінки прибити. Та нагодився я. Гамар послав. По дорозі, отут на сходах, вона зустріла,— ну, звісно, брови, очі голубі: спасіть Пероцького!.. І я спас. Де ж пак! Моя мрія, що до неї я сливе два роки мчав, із мрій коня зробивши, дороги у вітрів і зір питавсь, хоч до її дверей сім метрів було од мого порога, сама назустріч мені вийшла і просила спасти того, кого я мав за супротивника. Як же тут було не проявити благородного чуття, романтичної, відданої любові, та ще од кого? Од мене, що, одірвавшись маси, десь загубившись на горищі, між небом і землею, думав високо (у павутинні мрії), що його покликання — бути за зведеника між небом і землею, між натовпом та ідеалом, між нацією та її майбутнім,— звичайний тип химерного мрійника! Результат тобі відомий: наскок, руїна, кров і смерть товаришів — мертва пауза у творчому змаганні революції, і автор цієї паузи — я, Лука!.. Я хотів сказати про це ще під час наскоку, отут, у ревкомі, та збагнув, що цим би я вас затримав, і пригнітив, і збентежив. Та й куль у вас було тоді обмаль, щоб витратитись на мене. Після бою я весь день блукав степом, за сонцем ішов, щоб і собі зайти за обрій. Всю ніч ходив. Була перша в людні розмова в степу з самим собою про зраду і про смерть. І висновок: самому вбити себе — це ще не кара. А карою буде те, що дасть мені суспільство, Лука, всі ви, клас. Піду я до них. І от я прийшов.

Лука

Так... Якби ти сказав про це позавчора, під час наскоку, та ще й так довго розповідав би, то... так, це добре, що ти тоді не сказав,— затримав би, і пригнітив, і збентежив. Тоді б це видалось зрадою, та ще й якою! А сьогодні, коли ми виявили цілу контрорганізацію, шовіністичну, чоловіка з триста, на чолі — вона, і зв'язок з околицьними хуторами, то наскок цей трапився б і позатим, чи спас би ти Пероцького, чи ні. Знайшли б другого, Цепероцького!

Я

Від того мій злочин не меншає в моїх очах. Це зрада, Луко! Зрада!

Лука

Добре, що вже трапилось, бо що?.. Бо неминуща була, бо ж результат вона отих горищних мрій. І добре, що ти

зійшов на землю і думаєш про клас. І добре, що не пішов за обрій, бо це не вихід. І добре, що ти прийшов.

Я

Після зради.

Лука

І це добре. Поклади її собі за знак, за попередження надалі, бо гей ще скільки жде нас спокус, хитань і зрад у далеких походах, через усі світи, до далекої мети.

Я

Це значить, що я піду між вами, згорілий і чорний, і за мною бігтиме довіку, через усі світи, тінь цієї зради.

Лука

Психологія! Інтелігентські муки!

Я

Ні, Луко. Пошада іноді — найсуворіша кара.

Лука

Ну, спіткнувся раз — устань мерщій! Не рви душі й амуніції! Будь солдатом революції з простим серцем!

Я

(по паузі)

Скажи, коли судитимуть?

Лука

Кого?

Я

Ті.

Лука

(по паузі)

Сьогодні має бути виконано вирок. Ось. (Читає). «Організатора й керівника контрреволюційної організації Золота Булава Ступай Марину розстріляти. Про виконання доповісти ревтрибуналові».

Я

Де вона тепер?

Лука

Та тут... У підвалі.

Я

Ключ у тебе?

Лука

Навіщо тобі? Нема!

Я

Луко! Мені треба з нею поговорити. Мені треба просто поговорити з нею. Була розмова людини в степу з самим собою. Результат — я вернувся, прийшов до тебе. Але треба, неодмінно треба, щоб відбулась ще розмова людини в підвалі зі своєю вчорашньою мрією, розмова до певної міри і з собою, щоби вернувся я назавжди і пішов за вами і з вами твердим, непомильним кроком, щоб не рвав душі й амуніції, щоб був, як ти кажеш, солдатом революції з простим серцем.

Лука

Ну що ж... Поговори. (Пише й простягає мені перепустку). Ключ у караульного. Принесеш мені!

2

І нарешті, мій друже, фінал. Я йду до підвалу. Під дверима стоїть караульний. Я показую папірця од Луки. Він оддає мені ключа і йде. Якусь хвилю я стою і прислухаюсь. Мій слух тепер такий прозоро-напружений, що я можу чути і чую, як течуть у просторах час і зорі. Я чую, як за дверима в підвальчику капнула крапля — лунко. Але її не чути. Спить?.. Десь миготить думка — постукати. Та чи не зайва тепер оця ввічливість? Адже я тепер у цілком одмінній ролі. У мене ключ і од дверей, і од життя. Я одмикаю замок і чомусь намагаюсь робити це якомога тихше, та ключ ніби перевертає світ, і він гримить... гримить... Входжу. Свічечка. Вона:

— Ви?

Я

Я.

Вона

Ви, не спитавшись, увійшли,— це привілей старців, закоханих і, здається, катів. Я ждала на нього, і ось прийшли ви. Але я ждала й вас. Не вгаваючи. Тільки не з цього боку і не з оцих дверей. Я ждала вас отам, край віконця. Край голубого вікна вічності. Виглядала, чи не мчите раптом верхи, на білому коні... І нарешті ви примчали... По мене.

Я

Я прийшов.

В о н а

Спасибі. Простіть, що не вийшла назустріч, не одчинила дверей, оцих прекрасних ворітєць у мою країну, країну вічного кохання. Але, як бачите, провина не моя: двері були замкнені, а ключі не в мене. Ну, що ж... Увійдіть до країни. Бо я й тут ось (*жест навколо*), на вас ждучи, вже виростила цілий сад кохання. Увійдіть.

Я стою. Заклякнув. Я думаю: грав вона, вдає чи говорить щиро.

В о н а

Чого ж ви спинились біля порога? Чого мовчите? Не хочете? Не можете? Адже ж я ждала вас. Я довго ждала вас, поете. (*Підходить до мене і, ніби взявши мене за руку, справді веде мене за собою*). Увійдіть же до саду мого кохання. Дивіться — він цвіте. Для вас. Ви гадаєте, це звичайні приступці? Ні, це мармурові сходи! Правда, чудові? При світлі голубого місяця вони ще кращі. На них я теж вас ждала. Знаєте скільки? Віками! Ви не дивуйтеся,— кожен з нас живе у віках, бо ми перш за все — ідеї. Адже ви вірите у Петрарку і вічну любов!

Я

І в Платона. Ідея — це душа. Душа — це ідея. Так?

В о н а

Так. І вона живе у віках.

Я

Скажіть, ви й тоді, у віках, були душею контрреволюційних організацій?

В о н а

Я довго-довго ждала вас. Не знаю, чи воно мені в снах наснилося, чи було насправді,— я ждала вас і виглядала ще тоді, коли народ наш, ще вільний, мчав добою козацтва, пам'ятаєте? Над Жовтими Водами літала, з Криму дожидалася...

Я

Я й помчав до вас, у добу козацтва, чумаком ходив, я мчав і гнав на диких конях-мріях по всіх степах, поки не побачив, що мчу в минуле і верхи на паличці.

В о н а

І вчора вас ждала з народом біля Софійського собору, та не діждалася. Ви за Китай-город воювали, кажуть. Прийдіть же хоч тепер у сад мого кохання. Увійдіть! Гляньте, як цвіте! Він весь до ваших послуг (*жест на краплі і патьоки*) — фонтан і водяний годинник разом.

Я

Знаю.

В о н а

Тут вічність вибиває такт — музика життя і смерті.

Я

Чув і бачив. Тут, кажуть, жив недавно робітник і жінка. Був на війні. Жінка ждала. Рахувала ці краплі довше од вас. Мільйон їх впало. Чоловік приповз із війни безногий...

В о н а

Отут квітник надій моїх. Бачите, він уже геть осипавсь, як мак. А ось ложе. (*Жест на ліжку*). Ложе вічного кохання.

Я

Тут було їхнє ложе.

В о н а

Присядьте, ви, певне, втомились, милий. (*Вона ніби сядовить мене. Дивиться мені в очі, мені, уявному. Вона цієї миті прекрасна*). Я бачу по очах, що втомились. Ви дивитесь на нього (*показує на мене*), на двійника свого. Що, стереже? Хай зачекає зі зброєю. На те в нього, мабуть, і зброя, га? А хочете, я вам заграю? (*Вона сідає до стіни, як до роялю, і грає. Я ніколи не бачив, як вона грає. Вона ще прекрасніша в оцих своїх музичних рухах. У неї зворушливо дитячі лікті! Я сідаю: справді, я втомивсь. Вона схиляється, никне головою на руки, ніби на рояль. Потім звертається до мене уявного. В очах у неї стоять сльози*). Спитайте, милий, у двійника, ну навіщо він засадив мене у цей темний підвал? Навіщо вигнав свою мрію з її високої світлиці і замкнув? Одведіть мене туди! Я хочу знову там жити! (*Вона, сяючи коханням і жагою, проходить повз мене, ніби її справді веде мій двійник. Вони йде сходами вгору*).

Я

Стійте! (*Випередивши, заступаю їй шлях на верхній сходинці*).

В о н а

Не бійтесь! Я не втечу. Та й хіба я можу втекти од вас? Од вас!

Я

Але піти туди я не дозволю.

В о н а

Чому?

Я

Бачите: був собі у підвалі безногий робітник, а нагорі поет жив, і недалеко його — мрія. Для мрії все життя було — музика, для робітника — водяний годинник, та поет жив на горищі, слухав музику своєї мрії і не чув водяного годинника. Потім мрія почала грати на острогах і шаблях, а поет і далі гадав, що це музика. Потім почулося: чики-чики, мрія напустила офіцерчиків, понесли безногого і вбили, а поет і далі думав, що це музика. Бо він жив минулим. Тепер я хочу жити днем прийдешнім. Благословляю день майбутній і пересідаю на коня!

В о н а

На якого?

Я

На якого? На світанку нового дня революція напуває коней. У революції їх багато.

В о н а

(*уявляючи*)

Революція напуває коней. На світанку. Напуває, звичайно, з української криниці. Ви пересідаєте. Тоді я стаю дівчина з відрами. (*Її осяває нова ідея*). За хатою криниця буде й жито. Я вийду з хати — безсонна од бажання дівка — з відрами по воду і напою вашого коня. Хай з вікна виглядає стара баба в чорному — розлука чи смерть! Нехай ваш двійник стоїть і стереже, — ходімо в жито! А яке жито! Дивіться! Воно пахне! (*Вона, немов справді жито, розгортає руками і йде сходами до дверей своєї квартири. Веде мене уявного*). А в житі волошки го-

люблють, стелється біленька березка. Бачили? Милій! До світанку бої, по світанні — смерть, по житі — розлука...

Я

Це все — зі старих пісень, перелицьованих на сантимент.

В о н а

Це крик душі, це тіла рев!.. Присипаю, присипаю кохання своє голодне, присипаю і вдень, і вночі... а воно кричить, реве мое кохання. Цить, мое кохання, ось тобі дудочка українська — грай! *(Вона притулилась до підвіконня на сходах, наче до коліски, і співає).*

А-а, люечки
Шовкові вірвечки,
Золотії бильця,
Срібні колокольця,
Мальована колісочка,
Засни, моя дитиночка!

Боже! Як я хочу перед смертю сина! Я вигодувала б його не молоком «расейской культури», як годували всі — цією сумішшю Візантії з Василієм Блаженным...

Я

А сумішшю Бісмарка й Мотрони?

В о н а

А що ж, по-вашому, молоком диктатури, в якій більше крові, ніж молока?

Я

Яке родиться з молодой і нової крові.

В о н а

І по яку чи не прийшли й ви, щоб узяти в мене? Га?

Я

Хіба що для дослідження і вивчення нацбактерій.

В о н а

(по паузі)

Яка нудьга! Замість дороги кохання — ніч і дорога до смерті. Справді страсті Христові. Я вже ледве несу в руках свічку життя. А хто ж скаже моїй неньці, що жде мене в темній хаті, як я в церковці була, на страстях стояла, як додому свічку несла *(вона йде сходами вгору,*

ніби й справді несучи свічку), а вітер,— о-о! — вітер (затуляє од мене долонею свічку) дмухнув — отак: пху! — і загасив свічку мого життя, а свою ідею. Темно стало. (Вона доходить майже до моїх дверей).

Я

(заступаю їй дорогу. Рішуче. Кажу просто й суворо)

Отут колись жила модистка. Вона теж була самотня і справді на страстях стояла. Теж молилась: милий, дорогий. Кому? Та хто обізветься. Щоб тільки спас її. Не знаєте, хто з нас загасив свічку її життя?

В о н а
(кричить)

Ну що ж! Стріляйте?.. (І раптом насмішливо). Ой, простіть, це я шуткую.

Я

Я не шуткую.

В о н а

Ви не шуткуєте. Скажіть, хто ви тепер? Якої нації? Де ваша нація?

Я

Моя нація тепер там, де клас. Де клас пригноблених, там і буде моя нація.

В о н а

Ми не жили, зрозумійте ж ви, національним життям, ми ще не дихали, ми не творили, ми ще не знаємо, хто ми і де наш власний шлях в історії, а ви пропонуєте зректися себе заради соціалістичних експериментів і бути матеріалом для лабораторії. Яка трагедія!

Я

Ви чудово граєте у цій трагедії роль нації, але ви не нація. Ви лише частка її, що вечірніми тіннями заходить на захід. Ви граєте, але Україна сьогодні не сцена, а плацдарм...

В о н а

Що ж вона? Московський бівуак!..

Я

Плацдарм великого змагу ідей...

В о н а

Тюрма, в якій ви — кат національної ідеї...

Я

В якій моїм катом була національна ідея.

В о н а

А я вірю в неї...

Я

В інтернаціональну...

В о н а

...як у Бога!

Я

...як в соціальну аксіому!

В о н а

Вона моя душа!

Я

Моя свідомість!

*Я стріляю. Дзвенить у вухах. Вона сповзає по сходах
униз. Мертва.*

*Тоді я йду на горище. Вікно — як огняний прапор. Мене
охоплює надзвичайне піднесення. Мені вчувається, що
весь світ починає грати спочатку на геліконах, барито-
нах, тромбонах Патетичної симфонії, що згодом перехо-
дить на кларнети, флейти, скрипки.*

МАКЛЕНА ПРАСА

З російської переклав
Лесь Танюк

ДІЯ ПЕРША

I

1

*На світанку А н е л я будила м а т і р — неголосно,
схвильовано:*

— Мамцю! Мамунечко, люба! Ну мамо! Та прокинься ж!

М а т і

А-а-а! Це ти, Анелько? Що? У тата знову задишка?

А н е л я

Ні-ні! Тато спить. Це мені треба зараз з тобою поговорити, а ти щоб з татом... До десятої години треба... Ой, мамцю! Яке ж це для мене несподіване щастя! Та, мабуть, і для тебе! Еге ж, мамцю? Це просто якийсь небесний сюрприз!

М а т і

Ти ще не лягала спати?

А н е л я

Мамцю, не можу! Пан Влодек освідчивсь мені в коханні. Пропонує руку й серце.

М а т і

Пан Влодек?

А н е л я

Пан Влодек.

М а т і

Зарембський? Наш хазяїн?

А н е л я

Я спершу й сама не повірила, доки він не став навколішки... отак... *(Стала на коліна, цілує матері руку).*
«Анелю,— каже,— Анелю!.. Будьте мені за дружину...»

М а т и
(до себе)

Матка боска! То мені, мабуть, сниться, а я, дуреля, й на правду... Це сон... Авжеж, сон!.. (Лягає). Матка боска ченстоховська, сон!..

А н е л я
(цілюючи матір)

Мамо!

М а т и

Со-он!..

А н е л я

Мамо, це такий сон, що я вже й сама не засну, і тобі не дам, доки не поговорю про це з татом. Пан Влодек особливо просив, щоб я поговорила з татом. А я сама не можу. Побалакай ти! Невже тато буде проти? То ж моя доля! Зарембський — мій чоловік! Чом же ти не радієш, мамцю?

М а т и

Я радію, Анелько, але стривай. Як же це сталося? Щойно приїхав з Варшави, де, мабуть, найвродливіші панянки горнулися до нього.

А н е л я

Але я йому більш од усіх до серця припала. Він каже, що саме про таку, як я, мамунечко, мріяв, про таку ніжну й чисту, як весняна, каже, берізка в костельній загороді. Варшавські панночки, каже, вирости під світлом електрики, ви ж, каже, панно Анелю, під нашим чудовим польським сонцем!..

М а т и

Так і сказав?

А н е л я

Точнісінько.

М а т и

Однак стривай. Він приїхав ненадовго, аби тільки приборкати на фабриці страйк...

А н е л я

А тепер житиме тут, при фабриці. Буде сам хазяйнувати. Без нього тут кепські справи — страйки тощо. Йому, бідолашньому, потрібні гроші. А коли б ти знала, який він освічений, розумний! Який патріот! Скажи, невже тато може не згодитися на мій із ним шлюб? З паном

Влодеком? Зарембським? Адже тато нині лише маклер у пана Влодека, а тоді він буде тестем, он на тому балконі каву питиме. І ти, мамусю, прийдеш загостити до такого зятя. А то, може, ще й житимеш у мене...

М а т и

Стривай, Анелько, стривай! *(Іде до вікна, відчиняє, виципнула себе)*. Та й справді не сон. Проте я не певна, чи зрадіє тато. В нього до Зарембського ніколи не лежало серце. Завше сварив його за те, що пан Влодек не вмів господарювати. Коли б, сказав, мені дісталася така фабрика, такі будинки, я б давно був мільйонером. Правда, тепер уже не сварить. Навіть навпаки — ніби радіє тому, за що раніше лаяв. Та хіба тата зрозумієш? Але я побалакаю! Та й треба ж нарешті!.. Ти справді панна на виданню... *(Поцілувала Анелю)*. Побалакаю... Може, навіть завтра... Завтра свято...

А н е л я

Мамо! Треба сьогодні!..

М а т и

Сьогодні — не знаю... Ти ж сама бачиш, який він заклопотаний. До пізньої ночі щось обмірковує і підраховує. Навіть заговорюватися почав. Як тут до нього приступитися?

Десь кашель.

Пс-с-с... Здається, вже встав... Ні, сьогодні не можна!

А н е л я

Тільки сьогодні, мамцю, рідна! Я слово дала панові Влодеку, що поговорю про його сватання сьогодні ж. О десятій він чекатиме нашої... татової відповіді... Мамцю! Я вмру, якщо ти сьогодні не перемовиш...

М а т и

Ох, матка боска! Все тепер на світі таке зненацьке, таке несподіване. Всі ніби з-за рогу. *(Зачиняє вікно)*. І радість. Тарах!.. Не знаю, радіти чи плакати. Матка боска ченстоховська!..

*З підвалу вилізла Ма кл е н а. Гукнула вниз,
у віконце:*

— Христинко, вставай! Поки рано — на канави змотаємось. Може, що знайдемо. Ти — трісочки, я — кістки чи картоплю, зваримо. Адже сьогодні татові на фабрику. Сьогодні вона, може, працюватиме. (*Вмиваючись, спокуювала Христинку*). Поглянь, який ранок сьогодні! А сонечко яке! Такого ще, певне, зроду-віку не було. Он і Кундель уже встав. Вигрівається... (*Свиснула собаці, що сидить прив'язаний біля буди кінець двору*). Кунделику! Здоров був! (*Витираючись, побачила гусей десь у небі*). А ондечки гуси летять. І які! Чисто як у казці. Пам'ятаєш — мама нам оповідала?.. (*Наспіває мелодію з казки про Івасика-Телесика*).

Гуси, гуси, гусенята!
Візьміть мене на крилята
Та й понесіть мене...

(*До гусей, вгору*). Гел-гел-гел! Куди, питаєте? (*Замріявшись, махнула рукою на схід, далеко*).

Та й понесіть мене туди,
Туди, куди я думаю...

(*До Христинки, вниз*). Ой, Христинко, мене вже беруть гуси! Ой, несуть! Ой, вставай! Ой, прощай! (*Наче й справді її несуть гуси*). Прощава-ай! (*По паузі*). Вставай, Христю! Ось я вже й повернулася, а ти й досі спиш. Час на канави. А то інші геть усе чисто порозбирають, і ми знову будемо не ївши. Вставай! (*Лагодиться йти*). Дорогою я тобі розкажу щось страшенно цікаве. Про що агітатор учора на таємних зборах розповідав, товариш Окрай. А я підслухала. В Советах не розказують, а вже будують казки, Христинко! Про це я тобі дорогою розповім. Вставай!

Анелечин батько з ганку:

— Слухай, як там тебе, Маклена, чи що! Ти мені заважаєш! Я вже двічі казав твоєму батькові, щоб ви під ганком взагалі не розмовляли. Мені тепер потрібне чисте й тихе повітря. А вас надто чути. Особливо тебе.

М а к л е н а

Прошу пана вибачити. Але мені дуже треба було збудити Христинку. То я теперечки будитиму її тихо, аби панові не заважати. Можна? *(Пауза. Бачачи, що він зневажливо мовчить, вона — пошепки)*. Христинко, чуеш? Ото вже ставай! Віднині я не можу тебе голосно будити. Пан Зброжек уже не спить, сидить над нами, на ганку. І ми заважаємо панові сидіти, розумієш?

З б р о ж е к

Не сидіти, а думати, міркувати, рахувати заважаєш. Цебто ти заважаєш мені робити те, що сама ніколи не робиш. Бо ти не вмієш думати — з батьків твоїх, з діда-прадіда. От і зараз: ну для чого тобі чіпати, не подумавши, гусей? Твої вони, чи що?

М а к л е н а

А я думала, що вони й не ваші. Летять собі, подумала, гуси. Як у казці.

З б р о ж е к

А ти не подумала, що це, може, ще й не гуси, а журавлі чи лелеки. Ті, що хоч і приносять батькам дітей, ніколи — чуєш? — ніколи не беруть на крила великих і дорослих, навіть таких легких на віру, як оце ти...

М а к л е н а *(найжачилась)*

Знаю. І дітей вони зовсім не приносять... *(Навпошеп)*. Навіть таких важких, як оце ви. Та хіба це цікаво? Мама Христинку народила і вмерла. А тепер, хоч би й можна було полетіти, хіба полетиш, коли їй нема й семи? Христинко, чуєш? Вставай, кажу тобі!

З б р о ж е к

Знову ти не думаєш. Нащо, наприклад, ти її будиш? Господарювати? У вас анічогісінько нема. Працювати? Ви вже місяць безробітні. Чи, може, їсти? Тоді ти так і скажи: вставай їсти! Вона миттю встане.

М а к л е н а *(раптом нервово, з хворобливою люттю)*

Вставай, кажу! Вставай, бо як дам! От, їй-богу, поб'ю! Поб'ю! Поб'ю!

З б р о ж е к

Отакої... Вона тому й не встає... Хіба так можна? Будити, щоб побити. Та ще й таку маленьку. Це вже занадто навіть для вас, жебраків. Це, як дорікав мені за комірне твій батько, «Знущання», «шкуродерство», так-сі! *(До Стефана Граси, який, насилу пересуваючи спухлі ноги, вийшов з підвалу)*. Це вже, як ти казав мені, пане Стефане,— тиранство. Тираном мене вважає пан Стефан, а я йому й сьогодні перший кажу: добридень! Га?

4

Г р а с а
(глухо)

Добридень!

З б р о ж е к

Я дочку на розум навертаю. Будити, кажу, коли нічого їсти й робити, будити таку маленьку дівчинку, щоб її побити,— хіба ж це не тиранство, кажу?

Г р а с а до Маклени:

Нащо ти її будиш?

М а к л е н а

Вона сама просила...

Г р а с а

Нащо?

М а к л е н а

Адже вам сьогодні, може, на фабрику, от я вчора й подумала... Ми з нею разом надумали раненько на кана... на базар...

Г р а с а перебив:

Іди додому!

М а к л е н а

...поки інші не розхапали...

Г р а с а

Я маю поговорити з паном Зброжеком. Іди! *(Дочекавшись, поки Маклена щезне у підвалі, до Зброжека)*. Вам нетерплячка нагадати ще раз про гроші, то ліпше нагадайте мені. Це буде розумніше.

З б р о ж е к

Розумніше було б уже не нагадувати, а звернутися прямо до поліції, а то й у дифензиву. Бо я справді такий дурень, що не лише не звертаюсь, а навпаки: коли мені заважають думати про власні інтереси на моєму ж ганку, я ще говорю з нього. Та як говорю! Ніби це не мій ганок, а сеймова трибуна, і я тут не хазяїн, а найлівіший соціалістичний депутат, перепрошую за вираз...

Г р а с а

Та ж пан тут і не хазяїн, а тільки орендар, маклер. Учора наш страйковий комітет додав іще одну вимогу, котрої ми будемо домагатися, хоч би ще місяць довелось голодувати, хоч би пан маклер вигнав мене з оцього підвалу,— і доможемося!...

З б р о ж е к

Яка ж це вимога?

Г р а с а

Щоби зовсім не було квартирних орендарів і маклерів. Геть їх! Так уже сказали пепеесівці. І ви будете тут не орендарем, а службовцем з такими ж правами, як і я.

З б р о ж е к

Я вже вище на цілий поверх.

Г р а с а

Буде пан вище на поверх, на два, та не буде вище, ніж наші права. Так говорили пепеесівці.

З б р о ж е к

Моя програма досі була така: всі ми не власники, а тільки орендарі свого життя, але якщо, ти кажеш, ви почали вже домагатися ліквідації орендаторства і таке інше, то доведеться, прости господи, стати власником свого життя. Але куди ви штовхаєте світ, товариші? Куди? Вам здається — у свій бік, а виходить навпаки. Ось я був звичайнісіньким орендарем цього будинку, маклером, а тепер доведеться стати тут господарем. А пепеесівцям скажіть, Стефане, що по золотій драбині можна перелізти через будь-які високі права.

Г р а с а

Тоді я відповім, що нам комуністи кажуть: навіть золота драбина стоїть на наших підвалах. Підриємо! Перекинемо! Не станете!

З б р о ж е к

Це так казав Окрай, кривенький. Уже не скаже. Ова! Сьогодні ж стану! Не віриш? Так ось же тобі: не дійдеш ти із своїми страйкарями до фабрики Зарембського, як ви почуете: ваші вимоги не тільки не задоволені, але й усіх вас звільнено. Фабрику Зарембського й оцей будинок продають з молотка. Так. Криза трясє Польщу, як чорт суху осіку. Криза потрясає світ. У всіх голова йде обертом, навіть у лікарів. А коли у всіх голови йдуть обертом, і навіть у лікарів, то у маклерів вони менш паморочаться, і тоді маклери складають рецепти навіть на порятунок світу. Так! Але ближче, ближче до нас. Фабрику нині продають. Немає покупця. А коли нема покупця, її купує маклер. Перед цим він тільки розмірковує, що вигідніше виробляти на цій фабриці: консерви, як раніше, цигарки чи ручні гранати. А коли він це обмірковує, треба, щоб той, хто живе під ганком, не заважав йому думати! Лічити! Міркувати! Підраховувати!

Г р а с а

Пан Зброжек тоді скаже «гоп», коли вискочить он на той балкон. А доти він як був, так і буде тут підпанком. І маклером. Думайте, та не заважайте й нам. Не хмарте ви першими неба! Не затуляйте сонця! А то вдарить буря!

5

Визирнула Зброжекова:

— Ти вже встав, Юзку?

З б р о ж е к

Так! Сьогодні мій день! Ось він уже почався. Ранок — як банк, сонце — як золотий долар. Ще одна, остання година. (*Зиркнув на годинника*). Ні! Банк відчиняється о десятій, ще три години, ще три години, тільки три години — і я заспіваю, гукну... Що я гукну? Ага! Я буду голосно приказувати: дзівни буг! Дзівни буг! Дзівни буг!

Зброжекова

Принести тобі кавусі?

Зброжек

Дзівни буг! Дзівни буг!

Зброжекова

Що з тобою? В тебе зараз такі очі...

Зброжек

Які?

Зброжекова

Надто блискучі якісь...

Зброжек

Блискучі? Будуть золоті! Дзівни буг! Дзівни буг! Буг — дзівни! Дзівни буг! Так колись я, ще хлоп'ям, любив складати з камінців палац із високим балконом. Він сто разів розвалювався, та я його знову будував, і коли доводив до вершечка, починав славити бога: дзівни буг! дзівни буг! А як летіло все сторчака, — лаявся: дзябел буг! дзябел буг!.. дзябел буг!.. Зараз я добудовую одну справу, як палац із балконом. Двадцять три роки складаю я її. Це значить — двісті сімдесят сім місяців, сто дев'яносто тисяч годин. І ось лишилося три! За три години я зйду он на той високий балкон! (*Показав на балкон Зарембського*). Анельку возведу! Як на трон! І фотографа покличу. А сам позаду неї каву питиму, і ти (*до жінки*) — праворуч од мене. Хоча ні, ліворуч, бо з правого боку стане наш майбутній зять...

Зброжекова

Юзю! Ти вже, хвалити бога, все знаєш. Ой яка радість! З'яви собі, я щойно хтіла сказати тобі про це, а ти вже знаєш. Я кажу Анельці: тато заклопотаний, почекай, а ти вже все знаєш — і про балкон, і про каву, Юзюню! Це ж таке щастя, така висока честь, що мені вже й зараз голова туманіє. Подумай тільки — сидіти на такому високому балконі, на такому благородному балконі, а праворуч — пан Зарембський, наш зять, — подумай!..

Зброжек

Бачу, тобі й справді голова туманіє. Я відчиняю двері на балкон Зарембського аукціонним молотком, купую

за півцини його фабрику й одей будинок, то за це Зарембський, у якого гонору більше, ніж у мене в банку грошей, стане зятем, подумай-но, ти, баб'яча голово!

З б р о ж е к о в а

То це ж як? Адже він уже освідчивсь Анельці в коханні, запропонував руку й серце...

З б р о ж е к

Хто?

З б р о ж е к о в а

Пан Влодек Зарембський.

З б р о ж е к

Ти прокинулась чи й досі спиш?

З б р о ж е к о в а

Я вже не знаю. Я казала Анельці, що це сон, а вона божитьсь, що ні. Навколішки став, отак... (Показала). «Анелю,— каже,— Анелю, ви — наче весняна берізка в костельній загорожі...» Анеля мені теж про цей балкон і про каву... Я й подумала, що ти про це вже знаєш.

З б р о ж е к

То це на правду було?

З б р о ж е к о в а

Що?

З б р о ж е к

Що Зарембський освідчивсь Анелі?

З б р о ж е к о в а

Я не знаю, Анелька божитьсь, що освідчивсь.

З б р о ж е к

Коли?

З б р о ж е к о в а

Сьогодні вночі... Я сама не повірила, Юзю. Думала, що Анелька вві сні прийшла й розповідає це. Але встала, вмилася, богові помолилася і ще раз примусила Анельку розповісти. Освідчивсь. Я, каже, бачив у Варшаві панянок, але такої, як ви, Анелю, немає в цілому світі, такої ніжної й чистої, як берізка в костельній загорожі. А який він шляхетний, Юзю! Який вихований! Спитайте, каже,

зараз же спитайте, Анелю, у вашого тага, як він поставиться до мого сватання, що скаже, яке буде його слово. Просив, щоб ти сьогодні ж дав відповідь. Дуже просив, щоб сьогодні. До десятої години — Анельку просив. Між іншим, до Варшави вже не їде, житиме тут, бо справи на фабриці склалися дуже кепсько і треба, каже Анельці, налагодити...

З б р о ж е к

На Анельчині, цебто на мої гроші? Го-го! Тепер я зрозумів усе. Криза закрила йому фабрику, як трунар труну. Консерви гниють, робітник не пішов на зниження заробітної платні,— страйкує, кредитори напосідають,— банкрутство, фабрику продають з торгів. Зброжек купує — пішла вчора чутка. То він надумав: одружуся з дочкою Зброжека і на його гроші відкуплю у нього ж свою фабрику. А дзуськи! Пан Зброжек думав про цю фабрику трохи більше. Він складав свої думки про неї двадцять три роки, по камінцю, як палац у дитинстві. І щоби пан Зарембський зруйнував тепер цей палац за одну мить у такий нахабний спосіб — через любовний перелаз,— го-го-го! У нього ще голова, видно, не закрутилася. То завтра закрутиться і крутитиметься навколо мене, як земля, кажуть, крутиться навколо сонця. Отоді, може, я й візьму його за зятя.

З б р о ж е к о в а

А може, ти купив би в кого іншого фабрику, га, Юзку!

З б р о ж е к

У дуже розумного чоловіка завше жона — дурна, так кажуть. І навпаки. Таж не куплю сьогодні я — завтра купить хтось інший і скаже нам: а киш із цього двору! Та й купити в когось іншого ще бракує грошей, голубко. Треба думати, голубко, а не вертіти розумом, як теля хвостом. Дай-но мені нового піджака, я піду зараз до банку, а звідти на торги. На торги до зятя! Го-го! До зятя!

З б р о ж е к о в а

Ох, Юзю! Ти жартуєш, а він такий шляхетний. Адже він справжній шляхтич з дуже старовинним гербом, Анеля каже. Що ж тепер йому сказати? Як відповісти?

З б р о ж е к

Що? Нічого! Як? Ніяк! А втім, стривай. Ти кажеш, він сьогодні просить відповіді? До десятої години? Цебто до сьогоднішніх торгів? Тоді хай Анелька скаже йому так: до десятої ранку і потім цілий день татові дуже ніколи. Проте, якщо пан Влодек — чуєш? — справді закохався в Анельку, хай приходить через три дні.

З б р о ж е к о в а

Ти даси згоду?

З б р о ж е к

Без фабрики. (Пішов).

З б р о ж е к о в а

Анелю! Де ти? Через три дні! (Вибігла).

II

I

Не минуло й години, як вичепурена А н е л я вже чекала пана З а р е м б с ь к о г о кінцею двору в саду. Щохвилини поглядала на ручний золотий годинник-браслет. Навіть струснула — чи, бува, не спинився. Бачить — виїшла з кошиком М а к л е н а.

— Маклено! Маклено! Зачекай хвилинку. Ти не знаєш, котра година? Ох, я й забула, що у вас немає годинника. Але ти, здається, по сонцю вгадуєш. Скажи, котра тепор година по сонцю?

М а к л е н а

А навіщо по сонцю, коли я щойно чула, як на магістратській вежі пробило три чверті на десяту.

А н е л я

Це, певне, хвилин п'ять тому?

М а к л е н а

От щойно.

А н е л я

Як же це я не чула? Хоча й на моєму так само за чверть десята. Які довгі сьогодні години. Треба було б

навпаки. Ось тепер осінь. Восени дні короткі, а ночі довгі. (*Радісно зітхнула*). Ночі довгі. То восени цікавіше вийти заміж. Як ти гадаєш? Та почекай, Маклено! Куди ти?

Маклена

Мені ніколи, панно Анелю.

Анеля

Скажіть, будь ласка,— їй ніколи! Та хіба може бути ніколи безробітним?

Маклена

Це вам ліпше знати. Адже ви все без роботи, завше без роботи!

Анеля

Відтоді, як ти послужила на фабриці, ти страшенно зіпсувалася, Маклено. Особливо морально — стала неввічлива, груба, зухвала. Але я не буду зараз тобі дорікати цим. І за колишні твої неприємності — пам'ятаєш? — не буду. Не такий у мене сьогодні день, і взагалі я сама не така. Зараз у мене так ясно, так ясно на душі, ніби хтось вінчальні свічки засвітив, ніби хтось вінчальні пісні вже співає!.. А правда, сьогодні дійсно ніби якийсь вінчальний день? Блакитний, прекрасний, а оцей клен, поглянь, ніби ксьондз у золотій ризі!.. А втім, нащо я тобі це кажу? Ти ж, бідолашна, мабуть не відчуваєш природи й не розумієш поезії. Ти ось, мабуть, і не чуєш, як десь, неначе в повітрі, хтось грає на піаніно. Яка чудова музика!..

Маклена

Це в сорок третьому номері. Там і вчора о цій порі грали. Там панночка хоч музики вчиться!..

Анеля

Еге ж, відчувається щось весільне? Весільний полонез! Тра-та-та-там-там!.. Ах, Маклено, якби ти тільки знала! Я за три дні вийду заміж. І вгадай — за кого? Ось угадай! Якщо вгадаєш, я подарую тобі!.. Ну, що тобі подарувати? Ні, я краще відразу, як вийду заміж, візьму тебе покоївкою до себе. Покоївкою!

Маклена

Я не піду.

Анеля

Чому? Ти будеш ходити в чистоті, в теплі житимеш. У тебе буде окрема кімната. Я подарую тобі парфуми. Куплю капелюшок. Ти будеш, як в ілюстрованім сімейнім журналі на картинці: «Молода пані з покоївкою». Не добереш одразу, хто з них пані, доки не придивишся. Так вони одягнені.

Маклена

А якби ви подивились на роздягнених, то й не розпізнали б, напевне. Я раз бачила не на картинці,— в купальні. Так подумала на покоївку, що то пані... Та я не піду! Я думаю зовсім про інше.

Анеля

Ти надто вульгарна, Маклено. Але мені жаль тебе. Ростеш ти, наче кропива на пустирі. Ти навіть не ходиш на свято божого тіла. Чом ти не запишешся до сестринства найсолодшого серця Ісуса? Краще вже тобі бути вічною нареченою. Все одно ти не спізнаєш справжнього й чистого кохання. Ах, Маклено! Мені дуже шкода тебе. Так ти й проживеш боса. Ніколи в тебе не буде ні будуара, ні спальні. У таких нещасних спальня часто буває, як у Магди, на вулиці... *(Маклена рвучко йде)*. Стривай! Та куди ж ти? Яка ти стала неввічлива! Не дослухавши, навіть не перепросивши, біжиш. Я хочу тебе пожаліти, а ти — ніби їжак. Спитала, куди йдеш, а ти не хочеш мені сказати.

Маклена

І не скажу!

Анеля

Не скажеш? Та я й так знаю, куди. На канави. Кістки й всякі покидьки на їжу збирати. Я ж добре знаю, що позавчора ти зварила юшку з якихось смердючих тельбухів, а вчора побилася на канавах з якимсь жебраком, нічого не знайшла, і ви цілий день сиділи голодні. Так? Ну скажи ж, що так. Ух, яка ти горда! І все одно мені тебе жаль, Маклено. Не віриш? *(Гукає)*. Мамо! Чуєш, мамо!

На ганок вийшла пані Зброжекова.

Анеля

Мамцю, звели Марині негайно принести сюди все, що лишилося від сніданку. В моєму кошичку.

Зброжекова

А що їстиме Жужелька?

Анеля

(зморщила брови)

Мамо!

Зброжекова

Ах, матка боска! І тут несподіванка. Пішла на побачення — годув жebraчку.

Анеля

(до Маклени)

Не подумай, що це огризки, Маклено. Боронь боже! Я відбираю до кошичка все найсмачніше. До того кошичка, в якому я брала сніданок до гімназії. Це мій другий сніданок.

3

Покоївка винесла кошичок.

Анеля

Дивись, ось цей кошичок, а в ньому — поглянь що. Ціла котлетка, бісквіт, три плитки шоколаду, коржики, булка. Якщо я вийду заміж,— а це буде за три дні,— приходь до мене по цей кошичок. Хоч і щодня приходь. Чому ж ти не береш? Невже не візьмеш? Не хочеш? Бері! Ну, бери, кажу, а то звелю віднести назад. І справді Жужельці віддам... Бери!

Маклена

(взявши кошичок, тримає його якусь мить, потім рвучко йде до собачої буди й кидає)

На, Кунделю, а то й справді віддадуть Жужельці! Хоча пан Зброжек і каже, що чим собака голодніший, тим краще стереже, однак, бач, як годують свою Жужельку. Та він і про робітників це каже: чим, каже, робітник голодніший, тим дешевше і довше він працює. Недарма то-

вариш Окрай казав, що пани нас більше люблять, коли ми голодні, хоч самі вони тільки тоді добрі, як сплять. За це я їх і не люблю, навіть коли сплю, і якби моя сила, я б їм такого наробила, як там (*жест на схід*) зробили.

А н е л я

Боже! Вона вже більшовичка!

М а к л е н а

І вийду заміж за більшовика, от! Навіть мрію. До криміналу піду! В одиночній камері буду. А до вас не піду, хоч і в окрему кімнату.

А н е л я

Тоді віддай назад.

М а к л е н а

Іж, Кунделю! Злидні женуть нас на вулицю, з голоду і я, може, зроблю собі там спальню, але я ніколи не зроблю, Кунделю, зі своєї спальні вулицю, як це роблять геть усі пані і, певно, зробить і панна Анеля.

А н е л я

Грубіянка! Невдячна тварюка! За що? (*Навіть заплакала*). Віддай!

М а к л е н а

Іж, Кунделю! А що не з'їси, мені віддаси — від тебе я візьму з радістю!

А н е л я

Зараз же віддай! (*Хоче взяти об'їдки, та собака гарчить*). Віддай! Від-да-ай, кажу!

4

Пан З а р е м б с ь к и й з газетою. Зупиняючись, дивиться.

— Панно Анелю!

Маклена відійшла.

А н е л я

(опам'ятавшись)

Ах, перепрошую, пане Влодеку! Я в такій вульгарній сцені. Але подумайте! Вона збирає там, за канавами різні покидьки, кістки тощо і варить юшку. Батько

безробітний. Матері нема. Мені стало шкода її. Я наказала принести їй все, що лишилося від сніданку: цілу котлетку, бісквіт, три плитки шоколаду, коржики, булку. А вона їх — собаці. Та ще якої гидоти наговорила! Жах!

З а р е м б с ь к и й

Ви покарані за недоречно в наш час гуманність.

А н е л я

Можливо. Але, сподіваюся, ваше співчуття не на боці цієї мужички?

З а р е м б с ь к и й

Її батько, здається, в мене на фабриці і теж страйкує. Другий місяць. Він вважає за краще збирати на смітнику кістки, ніж заробляти на фабриці щодня по два злотих, на які можна купити собі хліба й зварити борщ, навіть з м'ясом. Отож, я не можу співчувати не тільки їм, але навіть тим, кого вони ображають за милостиню, за непотрібний і шкідливий гуманізм.

А н е л я

Отже, я покарана з двох боків? Подвійно?

З а р е м б с ь к и й

Отже,— так.

А н е л я

(*кокетливо*)

І вам не шкода мене?

З а р е м б с ь к и й

Ні.

А н е л я

Я серйозно... Ніскільки?

З а р е м б с ь к и й

Якщо ви серйозно, то аніпівстілки.

А н е л я

Але, може, все-таки в пана Влодека знайдеться для мене краплинка якщо не гуманності, то хоч якогось почуття?

З а р е м б с ь к и й

Ви питаєте, чи просите?

Анеля
(серйозно, допитливо, насторожено)

А як ви гадаєте?

5

До них підійшли жебраки

— Дорогі панове!

— Заради пана Йсуса!

— Крихітку з вашого щасливого столу!

Зарембський
(чи то до Анелі, чи до жебраків)

Ви просите?

Анеля

Я?

Жебраки

Просимо!

Зарембський

Я милостині нікому не подаю. Це мій принцип. Де гарантія, що просить не мій ворог? Не даю!

Жебраки

— Не позбавляйте нас хоч цієї роботи!

— Подайте ради пречистої діви Марії!

Зарембський

Зверніться он до панни Анелі.

Анеля

Пан Влодек повинен знати, що таке ввічливість: навіть жебракам перший мусить відповідати кавалер.

Зарембський
(до жебраків)

У мене стоїть фабрика, без робітників. Хочете хліба — підіть проженіть страйкарів, станьте на їхнє місце і працюйте. Польщі треба нагромадити власні капітали, а не жебракувати, треба закласти свій золотий підмурок, а не страйкувати біля порожніх кас. Ідіть геть!

Жебраки відходять.

Анеля

Ну то як ви гадаєте?

З а р е м б с ь к и й
Я вже сказав. Милостині нікому не даю.

А н е л я
Це відповідь на моє запитання?

З а р е м б с ь к и й
(*по паузі*)
Так.

А н е л я
(*тихо*)
Після вашого вчорашнього освідчення на колінах?

З а р е м б с ь к и й
Ні! Це після деяких сьогоднішніх неприємних для мене новин і оказій. З'ясувалося, що ваш наймиліший татусь, а мій підручний маклер і орендар був перший і найсерйозніший претендент на купівлю з торгів моєї фабрики і всього мого майна, що це він намагався вплутати моє підприємство в борги і навіть, як я тепер гадаю, допомагав страйкарям, якщо не повиганяв їх досі з моїх квартир.

А н е л я
Я про це нічого не знала. Я і мама. Слово честі. Абсолютно нічого. Але я певна, що тепер, дізнавшись про ваше освідчення, він уже не купуватиме вашої фабрики.

З а р е м б с ь к и й
(*рух газетою*)
Дізнавшись про сьогоднішні повідомлення банку, я теж певен, що не купуватиме.

А н е л я
Навпаки, він дуже зрадів, коли сьогодні про це дізнався.

З а р е м б с ь к и й
Про банківські зведення?

А н е л я
Я не знаю, про що ви говорите. Він зрадів, коли я і мама признались йому, що ви освідчилися мені в коханні.

З а р е м б с ь к и й

Пардон! Ви коли йому про це сказали?

А н е л я

Сьогодні. Вчора я була надто схвильована. Адже ваше вчорашнє освідчення було для мене таким несподіваним, раптовим, що я вирішила відкласти переговори з батьками на ранок. Хоч мамі я сказала ще вдосвіта. Я ще раз обійшла думкою вчорашню алею, щоб... щоб підняти кожне ваше впущене слово, можливо, недочуте, мимовільний рух. Потім перебирала їх при зорях, складала зі своїми, і з цього виходили такі чарівні, прекрасні мережива, що зараз я навіть боюсь переглянути їх... Після ваших сьогоднішніх нових слів — боюся...

З а р е м б с ь к и й

А тим часом ваш тато при тих самих зорях складав золоті мережива з прибутків від моєї фабрики. Я теж боюся. А втім, даруйте, і скажіть нарешті, що саме сказав він, дізнавшись про моє сватання?

А н е л я

Він сказав, що... буде дуже радий і щасливий... і якщо пан Влодек справді... покохав Анелю, то, сказав, хай приходить за три дні.

З а р е м б с ь к и й

Що ж він думає — після сьогоднішнього розп'яття на банківському хресті — воскреснути за три дні?

А н е л я

Я не знаю, про який хрест ви говорите.

З а р е м б с ь к и й

Про який? Спитайте в батька. Він уже знає. І передайте, будь ласка, йому...

6

Підійшов ще ж е б р а к, на вигляд інтелігент, з якоюсь саморобною дудкою. Повернулась М а к л е н а з п у с т и м кошником.

Жебрак

Панове! Як бачите, я жебрак. Я знаю, яке неприємне почуття охоплює кожного з нас, коли до нас підходить жебрак. Тим паче зараз, коли жебрацтво стало чи не головною професією в Польщі...

Зарембський

Ви часом не з українських народних демократів?

Жебрак

Ні. Я поляк. Я пишаюся цим. Мабуть, я перший придумав зробити з жебрацтва певний жанр мистецтва.

Зарембський

А не навпаки?

Жебрак

Прошу пана перековатися. Оцю дудку я зробив з польської калини і граю по містах у кожному дворі. Під акомпанемент піаніно. Бо майже в кожному дворі грає своє піаніно. І виходить, що я граю, а мені акомпанує мало не вся Польща. Це вже я гадаю, мистецтво. Ось, наприклад, зараз у сусідньому дворі хтось грає на піаніно знамениті «Deux polonaises» божественного Шопена. Чуєте? Бурхливий вступ: тру-ру-ру-рум. У старій Польщі шумить кривавий бенкет. Кров, звичайно, — як вино, а вино — як кров. Очі прекрасних дам — як ранковий світанок, а ранковий світанок — як дамські очі. Сталевими блискавицями виблискують польські шаблі et caetera vivate: Річ Посполита на перших хвилях історичного піднесення. Ще вище, ще вище — і ось polonaises — здавалося б, непоганий, урочистий і непереможний хід на світовий Вавель¹. (Грає на дудці полонез).

Зарембський

А непогано! Навіть bravo! Bravo! Старий і славний рід Зарембських у цьому полонезі йшов попереду. Старий Заремба. За Казимира починав.

Жебрак

А ми, мабуть, завершимо цей історичний хід мільйонним вшехпольським полонезом жебраків. (Грає полонез у мінорі). На Вавель, через усю Польщу. І буде вся Польща цвинтарем, а Вавель — надмогильним пам'ятником їй... Кінець! Кінець навіть пахне в повітрі — зима.

Зарембський
(розтривожився)

Кому зима і смерть, а ми лише беремося до зимового спорту. Ми, Зарембські! Нам тісно танцювати! Земля старої Польщі ввігнулася під нами, як старий селянський тік. Ми тупцюємо в долині. Нам потрібні нові шляхи од можа й до можа. Нам треба якнайскоріше вийти на простір степового океану, за сталевий Дніпро і туди, де оспіваний поетом... *(Жебрак знову перевів на мінор, підтанцювуючи під дисонанс)* маяк під Аккерманом. Ще далі! Ще далі на південь, де щогла Кримських гір, високий Чатир-Даг стоїть². Київ — наш ключ до сходу. Данціг — на Захід. Ми повернемо далі й далі наш переможний полонез. Нехай нам копає будь-яку яму *(пониював з маленького флакончика)* комунізм і крутиться, як чорт перед похороном маклера, — ми поведемо! Так!.. Так! *(Скрикнув)*. Годі! Ось вам за музику! *(Кидає жебракові злотий. До Анелі)*. Вам відповідь батькові: перекажіть, що я зрозумів його запрошення. Але певен, що він не бог і за три дні не встане, не воскресне! Ніколи не воскресне! Це йому настав кінець. Йому! *(Вибігає)*.

III

Повернувся додому Г р а с а.

М а к л е н а
(тихо)

Ну, як?

Г р а с а

Фабрику таки закрито, Маклено. І нас усіх звільнили. Як і напороочив пан Зброжек, бодай би йому язик відсох. Зачинено й запечатано. Запечатано й пропечатано: фабрику продають з торгів. Товариші понесли вже речі на продаж. Е-ех! Що вийшло з нашого страйку? Цілий аукціон...

М а к л е н а

А що каже комітет?

Г р а с а

От його б тепер з торгів продати, та ніхто не купить.

М а к л е н а

А товариш Окрай?

Г р а с а

Не прийшов твій Окрай. Запалив наші думки, а сам, бач, шук. Довів до аукціону. Обдурив. Комуніст!

М а к л е н а

Він не такий. Він не може обдурити.

Г р а с а

Чому не може?

М а к л е н а

Не може! В нього очі не такі!

Г р а с а

Правда, що не такі. І не показав. Треба було слухати пепеєсів. Ті хоч і заведуть, так зате не кинуть. І очей не ховають. У них гарні очі...

М а к л е н а

Гарні очі?

Г р а с а

Хороші очі. А цей, бач, і не показав.

М а к л е н а

А може, він хворий.

Г р а с а

І звістки не подав. Доагітував. (З гірким гумором). Капіталізові надходить кінець. Його закопає пролетаріат. Пролетаріат — могильник капіталізму. Могильник і трунар. Так і сталося. Йй-богу, так. Застрайкували й зробили з фабрики Зарембського труну. Стоїть, як труна. Тільки що ж далі тепер робити пролетаріатові? Собі труну?.. Ні! Треба слухатися пепеєсів. Наших давніх пепеєсів. Ті хоч очей не ховають. У них такі гарні очі. (Побачивши, що Маклена ледве не плаче за Окря, що їй боляче). Такі гарні очі, що всякий сором переключують. А цей, бач, ще молодий. Конфузиться. Дивак! Сором, кажуть, не дим — очей не виїсть...

Вернувся додому й Зброжек. Сліпими очима дивиться на жінку.

— А-а... Це ти? Значить, я вже прийшов. Так. А де Анелька?

З б р о ж е к о в а

Вона хвора. Лежить.

З б р о ж е к

Хвора? Значить, на побачення не пішла?

З б р о ж е к о в а

Була.

З б р о ж е к

Ага. Після побачення захворіла. Значить, і зять вже не зять. Пронюхав? Знає?

З б р о ж е к о в а

Ох, Юзю! Пан Влодек дуже образився, що ти хочеш купити його фабрику. Дуже образився! Дуже! Я просила тебе, Юзю,— не треба. А тепер дівчинка хвора!

З б р о ж е к

Пан Влодек образився, що я хотів купити фабрику. Він дуже образився на це... То що ж мені тепер робити, коли я фабрики вже не куплю! Ніколи не куплю! І вона для мене розвалилася! І балкон! Все! Банк, де я тримав свої гроші, крахнув. Все, що двадцять три роки збирав по камінчику, розвалилося. Долари покотилися й закотилися за обрій. Навіки, дзябел!.. Дзябел буг! Дзябел буг!

З б р о ж е к о в а

Юзю!

З б р о ж е к

Дзябел буг! Дзябел буг!

З б р о ж е к о в а

Тобі не можна хвилюватися!

З б р о ж е к

А що мені тепер можна? Що? Коли маклерові лишилось одне — гак. Так! Він збирав двадцять три роки, коли...

Зброжекова

У тебе ж астма, Юзю!

Зброжек

У мене астма. Весь світ захворів на астму! Астма давить увесь світ! Він харчить і давиться. Його серце — банк, усесвітній банк — ось-ось лусне... Чуеш як б'ється? Де наш домашній лікувальник? Що нам радять, коли припадок! (Розгорнув лікарського порадника). Морфій! Морфій під шкіру! (Читає). «Іноді допомагає, як пустити кров». (Кричить). Швидше пустити світові крові! Швидше крові!

Зброжекова

Я зараз побіжу за лікарем. Я зараз, Юзю. Ох, матка боска. (Біжить і говорить сама до себе). Все тепер на світі таке зненацьке, таке несподіване! Все на тебе — наче з-за рогу, отак... Я вже боюся ходити... (Вибігла).

Зброжек

Не треба мені лікаря! Грошей нема! Покотилися! Дзябел буг! Дзябел буг! Дзябел буг! Мені треба за щось зачепитися, інакше я теж покочусь. Ух, який вітер! Який страшний вітер! За якусь думку, за одну крапку зачепитися б! Гроші круглі, земля кругла, все крутиться, все котиться, і голова котиться. Вона теж кругла. Але за щось-таки треба зачепитися. За що? Може, за гак? Ну що ж, коли більше немає за що, доведеться за цей гак. (Показує на гак у стелі). Коли вже в маклера закрутилася голова, виходить, маклерові лишилося одне — гак. Так! Він збирав двадцять три роки, коли не було кризи, скільки ж, питається в задачі, треба збирати тепер, коли кризи? Я вже не розв'яжу цієї задачі. (Замикає двері). Гак — і кінець! Смерть! Здається, я застрахував себе від смерті. Го-го! За самогубство премії не дадуть. (Залазить на стілець). Доведеться навіть без премії, без будь-якого зиску вмерти. (Знімає підтяжки). Це маклерові — ото, га? А втім, стривай! Зажди-но! Хіба не можна заробити на власній смерті? Подумай, маклере! Думай, маклере! Думай! Го-го! Стій! Здається, зачепився!.. (Злізає зі стільця. У двері стукають). Можна.

Ширма

ДІЯ ДРУГА

1

В підвалі у Грасю.

Г р а с а
(*хворий, в забутті*)

Христинко, тримай ноги! Мої ноги втекли. Заверни, (Прийшовши до тями). Ху-у. І приверзеться ж. Христинко! Ти б засвітила каганця, а то щось дуже вже темно. Здається, весь світ без вогника. Дощ. Чуєш, Христинко? Га, Христинко? (Прислухавшись, підводиться й насилу йде до печі).

2

Увійшла М а к л е н а. З нею — вітер і шум дощу.
— Ой! Ви знову встали?

Г р а с а
Каганця засвітити хотів...

М а к л е н а
А Христинка?

Г р а с а
Спить, чи що... Будив — не озивається..

М а к л е н а
Ну, хіба так можна? Хіба так одужаєте?

Г р а с а
Куди ж ти поділа кресало й губку?

М а к л е н а
Ось. Я завжди кладу отут, біля печі.

Г р а с а
Біля мене клади. Давай я роздмухаю! (Викрешує). Погано без руху. (Роздмухає вогонь).

М а к л е н а
(засвітила каганця)
Знову ноги наллються і спухнуть!

Г р а с а
(заспокоївшись при світлі, тре ноги)

Ось приверзлося, наче втекли від мене. Взули валянки й пішли до дверей. (Обертаючи все на жарт). Отож я за ними навздогін... Глянь-но, як там спить Христинка.

М а к л е н а
(До Христинки)

Спить... Христинко, вставай!

Г р а с а

Не буди, коли спить. Хай собі спить. Хай спить. А як там надворі? Дощ?

М а к л е н а

Зі снігом іде.

Г р а с а

Ну що ж. На те й дощ зі снігом. Хай собі йде. Як тобі ходилося? Замерзла, мабуть?

М а к л е н а

Стоїть і та фабрика.

Г р а с а

Стоїть? Ну що ж... Хай собі стоїть.

М а к л е н а

Сама фірма застрайкувала. А ту, що ви казали, кустарна — закрили. Хазяїн утік. Не заплатив робітникам за цілий місяць. За матеріали також, і втік...

Г р а с а

(який все-таки сподівався на кращий наслідок вивідки)

Ну що ж... нехай... (Опісля паузи, намагаючись не підупадати духом). Ну, а наш там іще не втік?

М а к л е н а

Ні. Сторожу звільнив. Сам фабрику обходить. Хоче Кунделя на фабрику забрати. Нашого Кунделя. Не вони ж його годували! Про це мені сказала Зброжекова покоївка. Жалілася: не платить їй Зброжек ані копійки. Ще й вигнати погрожує. Кажу — піди в спілку, до судді! Не хоче. Боїться, аби на гірше не вийшло...

Г р а с а

І справді. Ліпше хай терпить.

М а к л е н а

Терпить? А я пішла б! Неодмінно! Не треба терпіти. Терпіння, каже товариш Окрай,— це найкраще сідло для пана, а нам воно лише перетре хребет і...

Г р а с а

І дався тобі той Окрай!

М а к л е н а

Сьогодні я його бачила, коли його вели до криміналу. Ще тоді арештували. В дефензиві сидів. А ви казали — зник. І коли б ви бачили, як він ішов! Під шаблями наголо, а сам усміхається...

Г р а с а

Ех!.. У криміналі хоч їсти дають. Я б сам пішов до криміналу, коли б не ти й Христинка.

М а к л е н а

Пани знають, кого замикати!..

Г р а с а

Ага... Ну що ж, хай, коли так... А ти вся тремтиш. Дуже замерзла, мабуть?

М а к л е н а

Ні... І мені посміхнувся!.. Наламала з панського паркану трохи трісок. Зараз нагрію води, гарячої нап'ємося... *(Лукаво, жартуючи)*. От шкода тільки, що Христинка спить — без неї доведеться пити... *(Христинка заворушилась десь у кутку. Маклена лагідно)*. Ага, заворушилась, ледацюга!..

3

*У дверях — З а р е м б с ь к и й. У плаці.
Освітив електричним ліхтариком.*

— Це квартира номер тридцять сім?

М а к л е н а

Так. А хто там?

З а р е м б с ь к и й
Тут живуть... *(подивився у блокнот)* Граси?

Г р а с а
Так. Прошу!

З а р е м б с ь к и й
Давно ви тут у мене живете?

Г р а с а
Третій рік. За місяць три роки буде.

З а р е м б с ь к и й
(оглянув квартиру)
Скільки платите за цю кімнату панові Зброжеку?

Г р а с а
Двадцять злотих.

З а р е м б с ь к и й
(освітив ліхтариком нотатки. Перевірів)
Так. Від завтра платитимете безпосередньо мені. Ви
за цей місяць уже заплатили комірне?

Г р а с а
Ні. Ще ні.

З а р е м б с ь к и й
А за минулий?

Г р а с а
Половину.

З а р е м б с ь к и й
Зараз можете заплатити?

М а к л е н а
Адже ми платимо панові Зброжеку...

З а р е м б с ь к и й
(до Граси)
Я питаю — зараз можете заплатити?

Г р а с а
Ні, пане хазяїне. Зараз не можу... Нічим... Я, бачте,
зараз трохи хворий. У мене, бачте, щось із ногами.

З а р е м б с ь к и й
Даруйте, я не лікар.

Г р а с а
Але я весь цей час мусив сидіти без роботи.

З а р е м б с ь к и й
На жаль, я і не представник спілки.

Г р а с а
Але незабаром я матиму роботу.

З а р е м б с ь к и й
Чудово! Для сплати вам дається три дні!

Г р а с а
Я просив би пана хазяїна зважити на це...

З а р е м б с ь к и й
Я й зважаю... Але на четвертий вранці сюди придуть квартиранти.

Г р а с а
Почекайте хоч тиждень...

З а р е м б с ь к и й
Я прошу вас запам'ятати, що на четвертий день о десятій годині ранку сюди придуть нові квартиранти...

4

Захеканий Зброжек, почувши це, ще від порога:
— Перепрошую, пане патрон, але нові квартиранти придуть сюди завтра о сьомій ранку.

З а р е м б с ь к и й
Пан Зброжек хоче так зробити?

З б р о ж е к
Якщо пан патрон мені не перешкодить,

З а р е м б с ь к и й
Пан Зброжек попереджав Грасів?

З б р о ж е к

Неодноразово.

З а р е м б с ь к и й

Треба один раз. *(До Граси)*. Тоді, будь ласка, звільніть моє приміщення завтра о сьомій ранку. Борг за півтори місяця віддасте панові Зброжеку. Він передасть його мені...

З б р о ж е к

Я три дні тому заплатив панові патрону всі орендні гроші. Сповна. Я маю квитанцію банку...

З а р е м б с ь к и й

А нових квартирантів попросіть завдаток сплатити безпосередньо мені.

З б р о ж е к

Як мені розуміти пана патрона?

З а р е м б с ь к и й

Дуже просто: надалі всі квартиранти платитимуть гроші безпосередньо мені.

З б р о ж е к

Можна попрохати пана патрона на хвилю конфіденції. *(Виходить за двері. Зарембський холодно й неохоче йде за ним)*. Я міг би, звісно, почати з того, що підвали занадто темні й низькі, щоб ними ходив такий високий та ясновельможний пан, як пан Зарембський, тим паче, що зараз увесь світ темний і незрозумілий, як підвал. Доведеться панові нахилитися там, де переді мною б'ють лоби квартиранти. Щоб знайти гріш в підвальному бруді, одного електричного ліхтарика мало... Я міг би ще нагадати про нашу угоду з патроном щодо терміну й комісійного процента, але я, беручи до уваги світову й пана патрона кризу, дозволю собі запитати лише одне: скільки пан Зарембський хоче, щоб квартиранти платили йому через мене?

З а р е м б с ь к и й

(повернувшись до Грасів, навмисно, щоб чули й вони)

Я міг би, звичайно, почати мою відповідь з того, що для народного демократа не такі вже низькі й темні рідні підвали, щоб йому згинатися й бити лоба. Якщо й зараз увесь світ темний і незрозумілий, то над Польщею, як над новою печерою, засяє нова віфліємська зоря — тут

мусить народитися спасіння світу. Я мусив би нагадати, що нашу з паном Зброжеком угоду порушено з тої хвили, коли він на комісійні гроші хотів купити всю мою комісію, але я, теж беручи до уваги світову й пана Зброжека катастрофу, відповім лише одне: квартиранти платитимуть комірне безпосередньо мені стільки ж, скільки платили панові маклеру.

З б р о ж е к

То ви з патронів хочете стати маклером?

З а р е м б с ь к и й

Я стану хазяїном без маклера. А ось із пана маклера вже ніколи не вийде хазяїна. Більше — він із маклера стане моїм квартирантом. Хоча йому ще лишається виселити завтра Грасів. Прошу! *(До Грасів)*. Добраніч!

Граса встав.

М а к л е н а

Лежіть!

Г р а с а

Я зараз. Я тільки вийду за паном. *(Над силу перемагаючись, виходить за Зарембським)*.

З б р о ж е к

Граса вже боїться, щоб пан не розбив собі лоба.

Пауза. Маклена, кинувшись за батьком, спинилася біля дверей. Зброжек — внизу. Знадвору уривками чути голос

Г р а с и:

— Я прошу пана зачекати! Маю надію, що за тиждень я... Ні, ні! Йй-богу, не помру! Справлюся... Йй-богу, справлюся зі здоров'ям і з грішми панові... Я страйкував, але ж перший і відступився. Відкладіть же, як ви вже сказали, на три дні... Заради дітей, благаю... *(Ще пауза. Вернувся)*.

З б р о ж е к

Ну, як?

Г р а с а

Провів.

З б р о ж е к

Чому ж коліна мокрі?

Г р а с а

Це я... впав. Спіткнувсь і впав трохи.

З б р о ж е к

Невже так слизько перед паном Зарембським? Ну, і що ж пан на це? Що ти собі випросив?

Г р а с а

Я не просив. Так побалакали. Він згоден відкласти на три дні, якщо, каже, пан Зброжек не буде проти. До вас послав...

З б р о ж е к

Слід було з мене починати! А Граса теж хотів перескочити через маклера. І пан хоче стати хазяїном без маклера, і Граса — без маклера! Прошу звернути увагу — без маклера хочуть! Го-го! Та хіба ж може бути бог без ксьондза, пан без лакея, генерал без ад'ютанта? Щоб межі днем і ніччю не було вечора, межі числами — знака? Хіба, може існувати світ без маклера? Це в нас від запаморочення голови! Так! Бо навіть я не стану хазяїном без маклера. Але маклером у себе буду я. І на фабриці! Мій дух — а буде хазяїном. Мое ім'я!

Г р а с а

Тож дозвольте мені бути квартирантом. Відстрочте, будь ласка, і ви на три дні.

З б р о ж е к

Граса просить?

Г р а с а

Так.

З б р о ж е к

Як хазяїна?

Г р а с а

Так.

З б р о ж е к

А на коліна, як перед ним? Навколішки стане Граса?

Г р а с а

Я не ставав... Кажу — я спіткнувся... Адже я на ноги слабую...

З б р о ж е к

Спіткнувсь і переді мною!

Г р а с а
(дивиться на нього. Тихо)

У мене слабі ноги, але не голова ще...

З б р о ж е к
Спіткнись ногами!

Граса дивиться на нього.

М а к л е н а
(вся затремтівши, сплеснула руками)

Не смій ти! (Зброжекові). Ти! (Ввібрала повітря). Тиран ти! Тиран!.. Я зараз дістану грошей і отакечки жбурну їх тобі в обличчя! Отак! Дістану! Зараз же! Ось! Я побіжу й дістану!..

II

1

Вибігла М а к л е н а надвір. Темрява. Вітер. Дощ.

— Зараз дістану! Я зараз. (Зупиняється). Чого ж я зупинилась? Адже треба зараз!.. Що, темно? Але в мене в очах, усередині ще горить: дістану! Дістану! Мушу дістати! Тільки треба дуже захотіти... дуже... отакечки захотіти! Ось так! Ось так. (Зупинилась). А може, мені тільки так здалося,— де ж я дістану?.. Ну, гори ще! (Навіть затулила руками од вітру ту гарячу неусвідомлену мисль, яка штовхнула її надвір і тепер згасла). Гори!..

2

*Вибігла М а к л е н а на вулицю. Де-не-де ліхтарі.
Проходять ще люди.*

М а к л е н а

Дощику, не гаси! Ти, вітре, роздмухай!.. (Зупинилась). Де ж я дістану? В кого? (Подумала). Дурненька, не впросиш, тепер усі просять. Мільйон, кажуть, рук! (Подивилась). А люди проходять і навіть голови не повертають, хіба не бачиш? Тільки так, як Ванда зробила — і зробила! Стала отак і — хоч як страшно було і соромно,— дивилася на чоловіків. (Дивиться. Побачивши, що набли-

жається перехожий, по-дитячому обмикнулася. Завмерла, стрелила в нього очима. Той пройшов, навіть не помітивши її). Ху-у, слава Йесусу, пройшов!.. А я ж на нього дивилась... (Тихенько сплеснула руками). Дивилась, а сама й не глянула до дзеркала, яка я. Може, така, що буду отут цілу ніч на чоловіків поглядати, а на мене ніхто — така замазуря. Певно, тричі замазуря! Ой, боженьку! Таж я ще маленька і така худа! Ну й худерюга ж! А запитають, — скільки років, що я скажу? Тринадцять?

Наближається ще хтось.

Збрешу! (Злякано дивиться. Той пройшов, не помічаючи). Звичайно, ще маленька. (Наближається третій. Маклена, намагаючись бути вищою на зріст, стає навшпиньки, рукою ж мимохіть обмикує спідничку. Але й третій не звернув на неї уваги). Ні, треба самій зачепити. Треба показати, що я зовсім не така маленька, як їм здається. Звикли дивитись на таких, що бублика можна з'їсти, заки обійдеш її навколо. Буржуї! (Наближається четвертий. Вона йому). Добрий вечір вам!

Четвертий
(зупинлючись)

Добрий вечір!

Маклена

Скажіть, будь ласка... А може, ви перший скажете?

Четвертий

Що?

Маклена

Як мені вийти на Варшавську вулицю?

Четвертий

Прямо до першого скверу. Там питаєш. (Пішов).

Маклена

Ху-у. Та як же його ще питати? Що сказати? Проведіть мене? Чи — може, ви хочете зі мною познайомитись? А як згорю чи заплачу? (У розпачі). Не питаю. От не питаю!..

*Перейшовши навскоси вулицю, до неї підходить
добродій з парасолькою. Перший:*

— Добри вечір!

М а к л е н а
(*навіть трохи зраділа*)

Добри вечір!

Д о б р о д і й
Панянка вийшла на spacer?

М а к л е н а

Так.

Добродій обдививсь її.

Кудись моя молодша сестричка пішла. То я чекаю. Хоч
їй уже й п'ятнадцять... (*схаменувшись*) шістнадцять ско-
ро, а все одно, знаєте...

Добродій зазирнув їй в очі.

Вийшла подивитись, а дощ мені просто в очі...

Д о б р о д і й
(*галантно*)

Та вони не мають права заважати такій гарненькій па-
нянці spacerувати — сестра і дощ! То ніц не значить, що
сестрі шістнадцять... Подумаеш — старша! Не має пра-
ва, бо... бо ще неповнолітня. А від нахаби дощу я маю
захисток (*розкрив парасольку*). Вона ж і ширма для
кохання. Прошу!.. А як на те — краще ходімо. Тут неда-
лечко за рогом є чудовий куточок. Затишний, поетичний,
ну, просто домашній закуток. Що панянка любить? Пе-
чиво? Марципан? Солодке вино?

М а к л е н а

П'ятдесят злотих!

Д о б р о д і й

Що-о?

М а к л е н а

Не треба печива... і вина... Мені... заплатіть п'ятдесят
злотих...

Д о б р о д і й

Та за ці гроші, малятко, тепер можна купити кобилу.

Хіба? Маклена

Так. Добродій

Маклена
(просто-наївно)
Я не знала. Ну що ж... То купіть собі жобилу.

Добродій
Фе, як це грубо! (Відійшовши). Який грубий натура-
лізм! Цинізм! Безсоромність!

Дідок
(що слухав збоку)
Але вона, прошу пана, здається, ще натуральна.

Добродій
А вам що до того?

Дідок
Увечері трохи погано бачу.

Добродій
(повертаючись до Маклени)
Тридцять?

Маклена
Ні!

Добродій
(з благанням)

Не можна більше, малятко! І взагалі — так не можна торгуватись. Ти ще така маленька. Ти й справді вперше вийшла?

Маклена
Так.

Добродій
(дивиться їй в очі)
Та ще й плачеш?

Маклена
Хіба я плачу? Це дощ іде, дощ! Це краплини дощу.

Добродій
Тридцять п'ять?

Маклена
Ні!

Добродій

Ну як тобі не соромно?

Маклена

А вам?

Підійшов, підглядаючи, дідок.

Добродій

Ну, сорок?

Маклена

Ні!

Добродій
(пошепки)

То, кажеш, без вина й печива? Добре! (Розгорнув парасольку). Ну, золотко, ходімо! Та витри, золотко, очі! По вулиці не можна ходити з мокрими очима навіть під дощем...

Маклена

Так, так... Я знаю. Люди мусять плакати за стіною!

Добродій

Ну, от... Тепер ходімо! Пішли. (Добродій взяв її під руку. Маклена інстинктивно висмикнула руку). Ну, малятко! Не треба, моя дівчинко, адже ми домови... (Ледь пригортає її).

Маклена

(наче її щось відкинуло)

Ні! Ні!.. Не треба!.. Не можу я!.. (Чимдуж біжить у двір). Не можу!

III

*Хотіла додому, та не змогла. Повернулась назад.
Заспавшиись, зупинилась у дворі. Крапав дощ.
Підійшла до собачої буди.*

— Не можу я, Кунделю. А думала, що зможу. Коли б він іще не чіпав... А які в нього погані очі, ой! Не можу! Ніколи не зможу! (Сіла, обхопивши руками коліна. Безнадійно захиталась, наче хотіла заколисати свою гірку думу). Ех, ну чому це так, Кунделю? Чому мені здалося, що я й справді зможу дістати грошей? Так здалося, наче увіч, отакечки здалося, отак, що я вибігла. Чого це так, Кунделю? Га?

Г о л о с
(з буди)

Обережніше з душевними таємницями — тут, окрім собаки, є ще й людина.

М а к л е н а

Ой! Хто там?

Г о л о с

Я.

М а к л е н а

Хто... Ви?

Г о л о с

Я! (*Вилізає з буди*). Я — як єдність самосвідомості у філософії, світова субстанція, невмируще я! Трансцендентальне за Кантом, єдиносуще за Гегелем. Я! З якого виникає всесвіт у Фіхте і навіть за матеріалізмом — найвища ступінь в розвитку матерії — Я!

М а к л е н а
(впізнавши)

Ах, це ви?.. Що грали на дудці перед паном Зарембським?

Музикант
(збитий зі своєї високої іронії цим наївно простим,
але вбивчим запитанням)

Так. На жаль, це я, що грав, як ви кажете, на дудці перед паном Зарембським. Але я грав йому на дудці! На дудці, чорт забирай! На дудці! На інструменті високого мистецтва я ніколи не гратиму панові Зарембському! А втім, чого я хвилююсь? Адже я колись концертував. Але я грав усім. І не моя провина, що в перших рядах сиділи Зарембські. Втім, це не так уже й важливо... Перші для мистецтва ті, що його розуміють і люблять.

М а к л е н а

А чому ви в буду залізли?

Музикант

Я в ній почую.

М а к л е н а
(аж присіла)

Ночуете?

Музикант

Це тепер моя квартира. Квартира польського музиканта — віртуоза Ігнація Падура³. В такому стані, здається, треба ще розповісти біографію. Стисло. Колись я грав, і прізвище Падур було гучне. Мені навіть пророкували світову славу. Я, звісно, захотів грати всьому світові з польської державної естради. Пішов до легіону. Воював за світовий гуманізм, за вільну Польщу *et caetera*. Але на естраду зійшли якісь нові музиканти. Від мене дуже тхне горілкою?

Маклена

Дуже.

Музикант

Ну от. Не музиканти, а нездари-ремісники. Вони грають на казенних струнах улесливі симфонії диктаторові, і за це їм надано диригентські пости в мистецтві. Мені ж пан Пілсудський дав оцю буду...

Маклена

І ви погодились? Взяли?

Музикант

Я? Гм... *(Знову збитий з високої іронії)*. Так! Я вліз.

Маклена

Але ж це не його буда. Це буда Кунделя!

Музикант

Ma fille, ви ще не знаєте, що таке іронія.

Маклена

Я не знаю, що це таке. Але якби це була буда Пілсудського — скажіть, хіба він пустив би вас?

Музикант

Гм... Це справді ще питання!

Маклена

Ну от. А ви кажете... Це буда Кунделя.

Музикант

Так, у мене вийшла риторика. У вас краще, *ma fille*. Безпосередніш. І гостріше, чорт забирай! Це навіть не Пілсудського буда! Це буда Кунделя. Він *(на собаку)* зветься Кундель?

Маклена хитнула головою.

А я живу і навіть не знаю, як ім'я мого справжнього господаря. Ось вона, людська невдячність! Ось вона. І за що? За те, що він, єдиний на все місто, пустив мене до себе жити. Правда, спочатку і він не пускав. Навіть близько не підпускав. Ночей з п'ять гавкав, коли я підходив — гарчав. Еге ж, гарчав, Кунделю? Ой, як гарчав! А потім впустив.

Маклена

Кундель добрий!

Музикант

Так, у нього дуже гарна шерсть. Волохата, тепла. Ось тільки кусають блохи. Але, кусаючи, вони і гриють шкіру. Ви тільки нікому не кажіть, що я тут ночую. Аби не вигнали. Хоч я певен, ви не скажете. Я вас трохи знаю. Я бачив, як ви збираєте на канавах кістки. І як ділилися з Кунделем. Я вас вважаю другою після Кунделя шляхетною істотою в Польщі. Йй-богу! Мені хочеться сказати вам щось приємне. Але що?

Маклена

Скажіть, що б ви зробили, якби прийшов хазяїн і почав виганяти з квартири вашого хворого батька і сказав би: станеш па коліна — це вижену; та коли б ще до того ви були дівчиною, а заробити ніде не можна, то що б ви зробили?

Музикант

Те, що я вже зробив. Пішов у буду, а не став на коліна. *(Скрикнув навіть)*. І не стану! Здохну от у цій буді, а не стану! Хоча я не знаю, для чого тоді людині коліна? Та й хіба ж у колінах згинається людина? *(До себе)*. От мені гадалося, що, вповзаючи в цю буду на колінах, я все-таки не стою перед ним на колінах. А виходить — навпаки. Прибігає вночі якесь наївне дівча — і просто так питає — чи не той я, що сьогодні грав їм на дудці. Але що гірш? Дудка чи коліна? Га? Тепер я у вас питаю?

Маклена

У вас є мама?

Музикант

Гм... Ви хочете сказати, щоб я про це у мами запитав? Нема. Згідно з хрестоматією нікого немає. Я зовсім самотній. Я сирота.

М а к л е н а

То чого ж ви сюди залізли і сидите? Чому не підете в революціонери, коли у вас нікого нема і ви проти них?

М у з и к а н т

От, нарешті, звичайне трафаретне питання. У революціонери! В комуністи! А нащо туди йти, та fille? Задля чого? Для чого?

М а к л е н а
(спалахнула)

Як це — нащо? Як — задля чого? Та як вам не сором таке казати? Ви, може, й справді не знаєте, нащо? Та коли б ви тільки знали, заради чого борються, наприклад, комуністи, ви б так не питали! Але якби я зараз була сама, коли б Христинка була трошки більша, а батько не хворів, я б зараз же майнула через цей мур і пішла б у революціонери! Побігла б! Ой, як би я билася за соціалізм!

М у з и к а н т

Це, та fille, мої юнацькі фантазії та мрії. А ти їх мені сьогодні повторюєш. Сьогодні, коли я вже виріс із них і знаю, що соціалізм — це буде лише друга після християнства світова ілюзія...

М а к л е н а

А що таке — ілюзія?

М у з и к а н т

Річ лише уявна, але нездійснення.

М а к л е н а

Та яка ж вона нездійснення, коли її усі пани бояться, а поліція за неї до криміналу саджає? Ото дивак! Та якби ви тільки бачили, як сьогодні вели арештованого товариша Окрая! З шаблями наголо, не зводили з нього очей. Ось так! (Показує). Думаєте, за нездійсненну річ отак поведуть?

М у з и к а н т

Це такий кульгавий? Агітатор?

М а к л е н а

Його поранили в ногу. Він комуніст. Іде! Йх четверо, величезні такі здоровила, похмурі та злі. А він ловить

краплі дощу і сміється. Вони на нього дивляться, він — на весь світ. І ви думаєте, він один такий? Мільйон дев'яносто тисяч!

Музикант

Краплі дощу ловлять?

Маклена

У тюрмах всього світу замкнуті.

Музикант

Звідки ви це знаєте?

Маклена

Сама з прокламації вчитала. А знаєте, скільки їх розстріляли й повісили за рік? Дев'яносто тисяч п'ятсот! (*Не дочекавшись подиву чи співчуття*). Магда теж отак не змогла відразу збагнути цього числа, то я їй так пояснила. Скільки днів у році, ви знаєте?

Музикант

Триста шістдесят п'ять — колись мене вчили.

Маклена

Виходить, щодня розстрілювали двісті п'ятдесят. Ви тільки порахуйте! Це значить, щогодини — десять чоловік. Кожні шість хвилин — одного. Ось ми з вами скільки сидимо? Шість хвилин? Більше? (*Тихо*). Отже, двоє вже загинуло на землі. Я іноді, коли прислухаюсь отак, чую постріли... І ви кажете: соціалізм — нездійсненна річ! Та вона вже здійснюється! Оя там, в радянських краях. Я коли вийду вночі за канави в поле і подивлюся в той бік (*жест на схід*), вдивлюсь отак, то бачу — далеко-далеко, отам, вже сяє соціалізм.

Музикант

Дев'яносто тисяч п'ятсот, якщо вірити прокламації. Це значить — дев'яносто тисяч п'ятсот трун? Якщо їх виставити в ряд, це приблизно на сорок п'ять кілометрів. Так. Жоден ксьондз не зможе обійти їх з молитвою. Минуть ще роки, десятки років, і цими трунами можна буде оперезати всю землю, та *fille*, по екватору. Та земля від цього не перестане обертатися навколо сонця й залишиться землею, і люди, і труни, і осінь, і нерівність, і собачі буди на ній буди і завжди будуть.

М а к л е н а

І ви отак сидітимете тут?

Му з и к а н т

Я? Гм... Це ви про перспективу?

М а к л е н а
(*подивившись*)

Боже! Який ви обідраний! Вас треба підлатати..

Му з и к а н т

Від Діогена до цієї буди був довгий шлях. Обідрався..

М а к л е н а

То приходьте до нас завтра. Я вам усе залатаю. А ви за це заграєте мені. Я люблю музику. Заграєте? Щоб так ясно стало. Що ви мені заграєте? Га?

Му з и к а н т

Що? Колись мені гралось от що. Я на світанку виходжу, розумієте, на невідому алею. Ростуть могутні дерева. Тепер таких нема. Ну, такі, як на героїчних пейзажах Пуссена. А далі — передсвітанкове небо. Такого не буває. На мене чекає прекрасна дівчина. Такої теж не буває. У неї очі як передсвітанкове небо, тремтять губи. Я цілую їй руки, і ми йдемо по алеї в якийсь невідомий, неземний край. Мусить зійти зовсім інакше сонце, не наше, погане, а зовсім нове. Ми йдемо та йдемо. Ми ніби вічно йдемо...

М а к л е н а

Не дуже мені подобається. А тепер що ви граєте?

Му з и к а н т

Тепер? Тепер ось що: минули і революції, і соціалізм, і комунізм. Земля стара й холодна. І лиса. Ані билиночки на ній. Сонце — як місяць, а місяць — як півсковорідки.

М а к л е н а

Не треба! Годі!

Му з и к а н т

Сонце — як місяць, а місяць — як півсковорідки — сидить останній музикант і грає на дуду. (*Грає на дудці*). Це теперішня моя композиція..

Маклена

Ні. Цього ніколи не буде! Ніколи! Навпаки — земля буде освітлена, як... сонце! Всюди гратиме музика. А я вийду заміж... За більшовика! На аероплані! (*Побігла від нього*). Я думала, він мені допоможе, порадить, а він... сам наче півсковорідки!..

IV

1

Підбігла Маклена до своїх дверей. Зупинилась. Чув батьків голос — захриплий, виснажений, спотворений гірким сміхом:

— Ну, а коли я стану на коліна? Що тоді скаже пан хазяїн?

З б р о ж е к

До семи годин ранку Граса обов'язково мусить вибратись,— скаже хазяїн.

Б а т ь к о

Тоді я вгрузну отут по коліна, по пояс — і жоден хазяїн мене звідси не підійме.

З б р о ж е к

Худоба теж грузне...

Б а т ь к о
(погрозливо)

То ти різник! Різник?

З б р о ж е к
(спокійно)

Кожний хазяїн — різник, а життя бійня, Грасо.

Б а т ь к о

Що ж тоді мені робити?

З б р о ж е к
(помітивши, що Граса занепав духом)

Треба сплатити гроші, скаже хазяїн. І не кажучи більше ні слова, піде заздалегідь до пана поліцейського комісара... Повернувшись від пана поліцейського комісара,

він звелить збудити себе о четвертій ранку. І ось коли Грасині діти, наплакавшись, міцно заснуть, а рану Граси в думках трохи заснує павутиною сон... (*бачить крізь щілину Маклена — схилилась, обвисла голова на грудях батькових*), раптом постукає хазяїн у вікно. (*Підскочив до вікна і щосили застукав*). Вставай!

Батько скинувся.

Час і пора! Пострілом з гармати видасться цей стукіт Грасі, і, наче пластир із затерплої рани, він здере з душі забуття. О п'ятій хазяїн знову постукає. О шостій до двору прийдуть поліцаї...

Б а т ь к о
(сам до себе)

І бритви нема...

З б р о ж е к
Бритви? Нащо тобі бритва?

Б а т ь к о
Є приказка: хто покотиться, той за бритву вхопиться...

З б р о ж е к

Не такої відповіді я чекав, але й ця приказка непогана. Бритва тут більше допоможе, ніж земля. А тепер нехай Граса слухає, що скаже йому на це маклер. Маклер відходить до Граси отак. (*Підійшов і прямо питає*). Скажи, ти взявся б зараз убити людину?

Батько подивився на Зброжека.

Маклер питає про це спокійно і серйозно.

Б а т ь к о
(пильно подивився на Зброжека)

Вбити?

З б р о ж е к

Так.

Б а т ь к о

Людину?

З б р о ж е к

Не взагалі людину, а одну людину. Людину, котра заподіяла людям за своє життя багато лиха. Особливо — казатнемо вашою соціалістичною мовою — робітникам,

пролетаріатові. Він для заробітку труїв їх гнилою ковбасою, старими консервами, завжди продавав мокру сіль, а цукор з піском. І це не в одній крамниці,— усій дрібній торгівлі постачав оптом, сотнями тонн, а браковану матерію — цілими кілометрами. Заробляв, гнав монету з квартир, кохання, води, навіть з повітря. Скажи, ти б узявся зараз вбити такого негідника?

Б а т ь к о

Пан хоче в такий спосіб стати тут єдиним хазяїном?

З б р о ж е к

Так. Я хочу в такий спосіб стати тут єдиним хазяїном.

Б а т ь к о

Пан хоче, щоб я вбив Зарембського?

З б р о ж е к

Ні.

Б а т ь к о

Тоді кого ж іще?

З б р о ж е к

Мені

Б а т ь к о

Пан сміється?

З б р о ж е к

Пан маклер серйозно питає — чи взявся б Граса вбити сьогодні пана Зброжека? Тирана? Експлуататора? І за гроші?

Батько дивиться на Зброжека.

Я не хворий і не збожеволів. Річ у тому, що панові Зброжеку вигідніше тепер вмерти, ніж жити. Тому, йому треба, щоб його хтось убив. До зарізу треба. І серйозно, вбив. Це тепер єдиний для нього вихід із кризи, туди (*рух вгору*), на високий хазяйський балкон.

Б а т ь к о

Пан Зброжек хоче вбити себе і не може?

З б р о ж е к

Панові Зброжеку треба вбити себе, і він може. Але він, як старий маклер, хоче трохи заробити на своїй смерті. А для цього треба щоб його вбили.

Б а т ь к о

Я вас не розумію.

З б р о ж е к

Невже Граса не може збагнути такої комбінації? Зброжекове життя — це рахівниця! Кожну хвилину перетворював він у грошву і відкладав на рахівниці. Двадцять три роки! Від кожної копійки жолобки у нього в пам'яті і в серці. І ось прийшла криза, схопила цю рахівницю і — р-раз! — скинула з неї все. Крахнув банк, де лежали всі гроші, але Граса, напевне, вже чув про це. Відкладати знову, будувати з хвилин драбину на балкон — вже не вистачить років. Лишилося одне — вбити себе, але підходить маклер і каже: ти застрахувався від наглої смерті. Дострахуйся ще, заплати за свою смерть, але зароби й ти! Цікава смерть, чи не так? Хай Граса зарубає собі на носі. Маклер дає йому безплатну пораду. Все одно й Граса незабаром помре, заробімо ж на цьому!

Б а т ь к о

Панові... мертвому... гроші?

З б р о ж е к

Імені моему на балкон. Граса дурень. Хто його навчив так думати? Ксьондзи чи соціалісти? Мертвий, у якого в головах гроші, ще живе довго. А що таке живий без грошей? Це вже напівмертва людина. Від неї тхне хворобами, голодом, смертю. Це буде, наприклад, Граса, якщо він не візьметься вбити пана Зброжека!

Б а т ь к о

Нехай! Але я за таке діло не візьмуся!

З б р о ж е к

Чому? Граса боїться кари? Можна буде зробити це так, що цього ніхто відразу не побачить.

Б а т ь к о

Робіть краще так, щоб я цього не бачив.

З б р о ж е к

Тоді Граса вже й себе не побачить. А за це він одержить зараз гроші й завтра заплатить Зарембському за квартиру.

Б а т ь к о

Ні!

З б р о ж е к

Я плачу за цю роботу п'ятсот злотих! Грасо, чуеш?! П'ятсот злотих! Хоч я, по-моєму, заслужив собі безплатну смерть. Мене варт убити задарма. За моє маклерство, за цукор із піском, гнилі консерви. Нарешті, за те, що все одно, коли Граса не вб'є мене сьогодні, я вб'ю його завтра, обов'язково! Викину з квартири, видам поліції. Ну хай хоч раз помститься мені мій квартирант Граса!

Б а т ь к о

А може, я помщуся тим, що не вб'ю?

З б р о ж е к

Ха! Найму іншого — яка ж це помста? За ці гроші мене вб'є навіть пан Зарембський! Хо-хо! Товариш Граса помститься самому собі! Без квартири він одразу загине! А зараз іншої квартири навіть через маклера не знайде товариш Граса. А роботи й поготів! Граса й сам знає, що тепер легше слонові пролізти у вушко голки, ніж біднякові в які-небудь двері. На дні Вісли легше знайти сухе дно, ніж над Віслою роботу! А в Граси спухлі ноги, вже ні на що непридатне серце. Я не знаю, бо в мене самого астма. Все одно до нас швидко, якщо не завтра, постукає в двері смерть і крикне: час і пора! Та й для чого жити, якщо криза засушила дерево життя, дерево із золотим листям. Нема листя! Облетіло! Один сухий чорний стовбур, на якому скоро повисне трупом світ!.. Увесь світ!.. Тож заробімо вдвох на моїй смерті! Дітей забезпечимо!.. Граса не хоче?

Б а т ь к о

Ні.

З б р о ж е к

Тоді забирайся в могилу, пся крев! Завтра о сьомій ти підеш до дзябла! Черв'як! (Пішов).

Б а т ь к о

Я задля своїх дітей на коліна стану, а задля твоїх вбити й тебе не стану. Хотів ще раз перед своєю загибеллю на мені заробити! У-у-у!..

Та Маклена вже не чула останніх батькових слів. Вона наздогнала Зброжека, заступила йому дорогу:

— Я вас уб'ю!

Зброжек

(з несподіванки не впізнавши Маклени в темряві)

Хто це?

Маклена

Я!.. Я вас уб'ю!

Зброжек

Ти?.. Вб'еш?.. *(Придивляється).*

Маклена

(рішуче)

Так!

Зброжек

За що?

Маклена

За все це.

Зброжек

Та за що, дитино моя?

Маклена

За все, що пан зробив і робить. Об чім щойно говорив батькові... І пропонував. Я уб'ю!

Зброжек

Якому батькові? Що я говорив?

Маклена

Я все чула. Всю розмову з батьком. І те, що пан на коліна хотів батька поставити, і те, що давав йому п'ятсот злотих, щоб він пана вбив. Я уб'ю!

Зброжек

У тебе, дівчинко, мабуть, гарячка, якщо тобі верзеться щось подібне. *(Доторкнувся пальцем до її лоба, вона відштовхнула рукою).* Певна річ! *(Доторкнувся до її однієї, потім другої руки, наче шукаючи пульсу, а сам хотів дізнатися, чи має вона щось у руках).* Тебе напала голодна гарячка. Тебе треба до лікарні.

М а к л е н а

А якщо я піду до поліції?

З б р о ж е к

Навіщо?

М а к л е н а

І розповім про це? Панові поліцейському комісарові?

З б р о ж е к

То пан поліцейський комісар скаже: «У тебе, дівчинко, голодна гарячка». І відправить до лікарні.

М а к л е н а

А якщо я лікареві скажу? На вулиці крикну?

З б р о ж е к

Тебе відвезуть до божевільні.

М а к л е н а

Ох, які ж ви тирани! *(Захиталася, ніби від зубного болю)*. Дракони! Ні!.. Дракони лише в казках були — з трьома, з шістьма головами. А у вас усіх одна голова, маленька голівка, як у глиста. Ви такі великі, великі глисти! О коби можна було б вас усіх розчавити! Коби можна було!..

З б р о ж е к

Голодні галюцинації! І що паненка чула там *(на підвал)* якусь розмову, — теж були галюцинації. Нічого подібного не було! *(Відійшовши, спинивсь. По паузі)*. Скільки тобі років?

М а к л е н а

Тринадцять.

З б р о ж е к

Та ти, певне, й зброї в руках не тримала?

М а к л е н а

Я?.. Я з ельземкомівцями до тирю ходила. Я вже стріляю в найдальшу ціль.

З б р о ж е к

А розумом як?

М а к л е н а

Цієї ночі навчилася.

З б р о ж е к

Як?

М а к л е н а

Що пан хоче сказати?

З б р о ж е к

Що? Як панянка вміє стріляти, то я вже боюся, щоб вона мене не застрелила сьогодні, коли я піду до поліції з приводу вашого виселення. Ще й дуже рано піду. О п'ятій годині. Га?

М а к л е н а

Хай пан не боїться. У мене немає зброї.

З б р о ж е к

Та я й не боюсь. У мене є...

М а к л е н а

Я зрозуміла пана.

З б р о ж е к

(відійшовши, ще раз озирнувся)

Але все це галюцинації. Чуєш? Голодні галюцинації.

Ш и р м а

ДІЯ ТРЕТЯ

I

І на світанку не вищував дощ. О п'ятій годині без похвату М а к л е н а встала. Навшпиньках підійшла до батька.

— Спить. *(Засвітила каганець, поставила на ніч. Тихо збудила Христинку).* Христинко! Встань — замкнеш за мною двері. На гачок. Щоб вітром не відчинило. А то зимно буде спати. Я йду... на роботу. Може, швидко прийду, а може, й ні. Якщо тато скоро прокинеться, скажи, що я пішла на роботу, швиденько прийду, а може, й ні. І якщо зачне знову прислухатися у вікно, скажи, хай спокійно спить; ніхто сьогодні не стукне, скажи, у вікно, хіба що вітер. Ніхто не постукає, хіба що вітер. Тоді

скажеш татові, якщо мене довго-довго не буде, що я домовилася з паном Зброжеком, найнялась зробити те, на що він підбивав батька. Не забудеш? На що він підмовляв батька — скажеш. Якщо мене довго-довго не буде... Ну от... Ти в мене вже помічниця, ти в мене вже підручна, ти вже майже дівчина. Тільки ти чомусь все мовчиш, дівчино! От і зараз. Сказала б що-небудь, дівчино моя, хоча б слівце. Ніч така велика, темна, без вікна, а ти все спиш і спиш, Христинко. Га, Христинко? Ну от, знову спиш. Ну чого ти все спиш? Скажи... Га? Що ти там шепочеш, немов раченя в мішку? (*Прислухалась: щось там мимрить собі Христинка*). Ага! Тобі дуже хочеться їсти, коли ти не спиш... Ну що ж... Я зараз піду, а ти й заснеш. Я зараз, Христинко! От тільки ще раз погляну, чи все гаразд, отак-от погляну (*озирається*) і піду. От я вже й іду, Христино! Якщо мене довго-довго не буде, щоб ти знала... сіль в горнятку за піччю, у вузлику — трошки круп. Зварюш батькові й собі. (*Пішла, вернулась*). Сіль тримай за піччю, щоб суха була, а якщо знадобиться, візьми отак пучку (*показала як*), під чисту ганчірку й пляшкою на столі трошки, пляшкою потри. Та дивись, не розбий. Адже нею ще мама терла! (*Подивилась на пляшку й вийшла*).

2

О п'ятій встав і Зброжек. Він теж не спав. Біля ліжка — рахівниця. Горить свічка. Стоїть пляшка вина. Випивши чарку, він наливає ще. Напівп'яний обмірковує, планує, лічить.

— Лише на стежці. Так! На стежці!.. Я ніби вийшов... А насправді я стою отак... (*показує як*) і вона стріляє ззаду, в шию. Тільки в шию! Легше мені, зручніше їй і правдоподібніше... Га? Постріл ззаду... (*Надпив вина, планує далі*). Я тримаю годинник, затис в одній руці. Загадкова деталь, питання для слідчих, і дівчинка не візьме. Гроші в кишені, частину розсипано по землі. (*Тут маклер шепоче, що можна буде надодати*). Темно, не помітити. Га? На стежці. Так, тільки на стежці. Отже (*перелічив, за звичкою відкладаючи на рахівниці*), премії підраховано, пістолет куплено, де і як — обмірковано. (*Подививсь на годинник*). Лишився ще... заповіт, маклере. (*Одягнувся. Взяв свічку й пішов до дочки*).

Збудив дочку. Підняв свічку догори, почав заповіт.

— Я іду. Будь ласка, зачини за мною двері.

А н е л я

А мама?

З б р о ж е к

До дверей мені треба ще дещо сказати. Але боюся, що мамі це здасться сном. Взагалі вона тепер, як ти знаєш, плугає дійсність із сном і навпаки...

А н е л я

(поглянула на годинник)

Так рано?

З б р о ж е к

Хто рано встає, тому бог подає.

А н е л я

Але ще зовсім темно.

З б р о ж е к

Без грошей і при сонці темно. Так темно, що навіть женихів не видно. І вони дороги не бачать, хоч і люблять темряву. Як ти гадаєш — коли б оце повернулися наші гроші, прийшов би до тебе пан Влодек?

А н е л я

Не нагадуйте мені про нього! Не треба!

З б р о ж е к

Погребував він тобою! А як образив! Наче старчиху-жебракку з жебраками в один ряд поставив! Мало не змусив, каже, любові просити...

А н е л я

Ні! Ні! Я не просила. Я тільки спитала, чи є в нього хоч якесь почуття до мене, хоч краплина совісті! Після його оспівчення...

З б р о ж е к

Совість у нього є... В кожній людині є своя совість. Але кожен виявляє свою совість тоді, коли від неї можна мати користь. Совість, як і все на світі, коштує грошей. Ось будуть у нас гроші, то й в пана Влодека прокинеть-

ся до тебе совість. Чи вона його приведе, чи він її принесе, а вже він прийде до тебе. Прибіжить!

А н е л я

Я замкну перед ним двері.

З б р о ж е к

Залізе у вікно.

А н е л я

Я замкну своє серце.

З б р о ж е к

Він постукає. Почне ходити перед очима, як жебрак попід вікнами, і просити. Його мучитимуть почуття і совість. Го-го-го! Під дощем чи в мороз, у хуртовину, цілу ніч, а проходить. Удосвіта постукає.— Хто там?— спитаєш спросоння.— Любові! Та він уві сні до тебе пролізе, крізь дівочий твій сон голубий проб'ється, ляже біля ніг, припаде й овіе жагучим коханням.

А н е л я

Не буде цього! Ніколи не буде! Таж у мене... у нас грошей нема!

З б р о ж е к

А якщо будуть? Завтра? Навіть сьогодні? І твої гроші? Тоді буде чи не буде?

А н е л я

Не буде.

З б р о ж е к

А що буде?

А н е л я

Я... я не знаю.

З б р о ж е к

А я знаю! Він пробереться знов в твоє серце! Не він, то інший такий же. І ось тепер я скажу, я мушу сьогодні перед тим, як ти зачиниш за мною двері, сказати тобі, що коли він і пролізе в серце, то це ще не біда. А біда, нещастя з процентами буде, коли він через серце пролізе — знаєш куди? В кишеню! Що серце, що наше серце, коли святая святих тепер у людини — кишеня, коли вона не порожня, звісно. Кишеня! Спустошивши кишеню коханки, кожен коханець дивиться на неї, наче крізь замерзлу шибку. І як ти його не грій, він вже буде холод-

ним. І побіжить із твого серця, як арештант з криміналу. До іншої, звичайно. Мій тобі батьківський заповіт: хочеш довгого й щасливого кохання — зроби з серця сіни в кишеню, а в кишеню нікого не пускай. Тоді сидітимуть у серці, доки сама не виженеш.

А н е л я

Якщо в кишені будуть гроші. А як грошей нема?

З б р о ж е к

Гроші будуть. Я зараз іду по гроші. Я сьогодні дістану грошей.

А н е л я

А якщо не дістанеш?

З б р о ж е к

Неодмінно. За будь-яких умов! Чуеш? Навіть якби я нагло вмер чи мене вбили... Чого ти так дивишся? Кожного з нас тепер можуть убити. Такий час. Або ми, або нас, як пишуть комуністи — хто кого.

Анеля — рух і переляк. Німе запитання.

А ти вже витріщилась, мов коза на різника. Я кажу — навіть. Навіть якщо б мене вбили — дістану. Адже я застрахований од смерті. Я тепер, так би мовити, безсмертний. У Першому страховому товаристві — на тридцять тисяч доларів, в Золотім Якорі — на тридцять. У Третньому — на сорок, в Транспортному — на двадцять. Отож, якби мене навіть убили, ти повинна одержати за це з мамою сто двадцять тисяч премії. Та за такі гроші краще навіть вмерти сьогодні, аніж завтра — задарма, га? На них можна купити цілу фабрику Зарембського і весь цей будинок. Обов'язково треба купити, щоб зберегти, врятувати гроші від кризи. І коли я куплю, то — ось тобі моє батьківське слово — я в документах напишу і на вивісці великими золотими літерами: «Фабрика Зброжека і Д.», тобто — і дочки. Отоді побачиш, як до тебе набіжить, як тебе покохає добросовісний пан Влодек. Го-го! Тільки боронь боже відприданити назад йому все це. Особливо фабрику. Навіть якщо я піду на небесний балкон, ти тримай її в кишені. І нікого не підпускай. Нізащо! «Фабрика Зброжека і Д.»! Золотими літерами. Вона дасть тобі золото і кохання. «Фабрика Зброжека і Д.»

Ну от, я йду. Піду добувати фабрику Зброжека і Д. Золотими літерами.

Анеля хоче його поцілувати.

Ну-ну... *(Відвернувшись)*. Замкни за мною двері. А втім, почекай. *(Подивився на годинник)*. Я маю ще сімнадцять хвилин. *(Вийшов)*. Сімнадцять хвилин. *(Пішов до себе, бурмочучи)*. Сімнадцять хвилин лишилося ще пожити маклерові, а там — Зброжек — пан фабрикант. *(Похлюпався)*. І ось маклер востаннє допиває вино. *(Допив вино)*. Гасить свічку. *(Загасив)*. Яка драматургія!

4

Маклена в темряві під дощем:

— Ти думала, сіль терла, а тут оцей дощ. Чи довго ще він буде? Ця ніч... Я, мабуть, збилася з часу і рано вийшла. Ні зірок, ні дзвону... Ну ось, знову про дощ, а треба про це. *(Замислилась)*. Треба про це, а я про гусей думаю. Уявляю — якщо вони зараз справді пролетіли! Темно ж... *(І уявляє. Летять гуси. Розбивають темне небо. Прояснюється ранкова зоря. У гусей вогненнопері крила, наспівує тихенько)*.

Гуси, гуси, гусенята,
Візьміть мене на крилята,
Понесіть мене туди, туди...

(Жест на схід). Ні! Треба не про це. Про це треба подумати. Про це треба подумати. Про це.

Понесіть мене в тюрму,
У віконце за ґратами...

Вбити чи не треба, товаришу Окрай?— спитала б. І сказала б: мені важко думати. Може, тому, що я ще маленька... Ні, ні! Я вже не маленька! За одну цю ніч я виросла так, що в мене все тіло болить, серце, думки,— так росла. І все одно — робити це чи ні? Я знаю, ви зараз також не спите. Дивитесь із-за ґрат на всесвіт. Думаєте. Далеко бачите. А я, бачте, далі цього муру не бачу. Хоч я теж думаю, думаю, думаю. Він уже не дасть нам жити. Він прийде і постукає у вікно. Він виселить із підвалу. Звільнить. А якщо хазяїн звільняє з підвалу,— значить, він виселяє на цвинтар, казали ви, як я підслуховувала. Я теж хочу вийти з підвалу, ось за цей мур, але в життя, а не на цвинтар. То що ж ви думаєте? Га? *(З буди чути кашель. Маклена до буди)*. Ви не спите?

Музикант (з буди)

Хто там?

Маклена

Це я.

Музикант (висунувся, придивився)

Скажіть, панянку,— ви зараз мені снижесь, чи насни-
лися тоді, ввечері ще? (*Вийшов, скоцюрбившись. Він,
очевидно, змерз*). Я вже, здається, витверезів. Вийшов з
горілки і горілка з мене, під три чорти. Як було колись
на карикатурі: французик — з Бордо, Бордо із французика.
Так і я. А Кундель ваш — здається, Кундель? (*Мак-
лена кивнула головою*). А вас як?

Маклена

Маклена.

Музикант

Ім'я, здається, малопольське.

Маклена

В мене мати була з литвинів.

Музикант

Отже, Кундель не любить запаху горілки. Цікаво бу-
ло б подивитись на п'яного собаку. П'яних гусей я бачив.
Власне, не я — тітка моя... Павлина, здається... Вона вто-
чила мені раз чудової вишнівки, а вишні викинула за
вікно. Дивиться — з'їли її гуси ті вишні і п'яні. Кричать,
«гел-гел», хитаються. Потім попадали. Мертві. Тітка пла-
кала, обпатрала їх, як в людей водиться і повикидала
гусей на смітник. Вранці чує — «гел-гел-гел». Ідуть всі
до порога, голодні з похмілля та голі. Ха-ха-ха! Голі! Чо-
му ж ви не смієтесь? Чорт забирай! Сміх, кажуть, гріє!
Я ось хотів би зараз бути гусаком, аби мені хтось вики-
нув хоч одну вишню з горілки, чорт забирай! Я вбив би
людину, навіть свою тітку, аби одержати бодай краплю
горілки!

Маклена

Скажіть, ви справді могли б убити людину? Справді?
Свідомо? (*Шукає в п'яній його очей*). Як би треба бу-
ло — і важко?

Музикант

Якби я міг вбити людину, я давно і передусім убив би
себе.

М а к л е н а
(*довірливо*)

Значить, у легіоні на війні ви нікого не вбили?

М у з и к а н т (*спалахнувши*)

Геть, чорт забирай! А то я вб'ю тебе! Так! Я вбивав у легіоні! За гуманізм! За велику Польщу вбивав!

М а к л е н а

Ви так сказали, я й повірила.

М у з и к а н т

Вбивав, чорт забирай! (*Заспокоївшись*). А втім, знову, здається, вийшла риторика. Я вбивав інших, а себе, як бачите, досі ще не вбив. Скільки фальшивих, навіть підсвідомих слів. Я справді дірявий музикант. Я, здається, нагримав на вас? Даруйте. Це я на себе гримав. Йй-богу, на себе!

М а к л е н а

Та я себе теж ніколи б не вбила. І не вб'ю, хай там що! І не треба, зовсім не треба, щоб пан музикант убивав себе. Хай вже вбивають себе інші. Ви, напевне, не повірите, коли я вам скажу за одного такого. Є такий чоловік, що пропонує гроші тому, хто його вб'є. А заразом похваляється вбити інших. І все це задля наживи. А що б ви сказали про того, що його вбив би?

М у з и к а н т

Коли б я мав гроші, я теж заплатив би тому, хто взявся б мене вбити. І це, я гадаю, вже не риторика.

М а к л е н а

Вас нема за що... (*По паузі*). Облишмо це! Скажіть тепер про щось інше!

М у з и к а н т

Про що?

М а к л е н а

Про що? Ну хоч би про алею, наприклад.

М у з и к а н т

Мені холодно. Я з похмілля. Алея — глупство. Міражі Фата морганал! То я сп'яну фантазії розводив. Ніколи такої алеї в мене не було й не буде... Ідіть.

Маклена

Я теж люблю розводити фантазії. Але я завжди думаю, що котрась із них неодмінно здійсниться. Навіть сьогодні думаю. (*В уяві Окрай, тюрма, зуси, вчорашня вулиця. Чомусь стало шкода музиканта. І чомусь захотілося хоч би його поцілувати на прощання*). Дивіться ж, он, здається, стало трохи ясніше? Зоря наче? Дивіться, тут була й алея. Бачите? Тут торік росли величезні дерева. Бачите той клен? Пан Зброжек зрубав. А правда, клен і вночі не схожий на ксьондза?

Музикант

Нічого не бачу...

Маклена

То в'явіть собі, що ось тутечки тая алея. А небо й справді вже ясніє. На вас чекає дівчина.

Музикант

Ну й що?

Маклена

То в'явіть, що я хоч трохи тая дівчина. І ви зможете поцілувати мене. Тільки, прошу пана, не в руку, я не люблю, коли цілують у руку. А от прямисінько сюди, в щоку, бачите?

Музикант

Бачу. (*Стоїть*).

Маклена

Ви цілуєте тую дівчину. У неї тремтять губи. От тільки не знаю, що вона скаже, коли почує, що від вас ще й досі дуже відгонить горілкою. Скільки ви випили? Якщо хочете поцілувати, то вже цілуйте в руку, скаже... (*Поцілувала його*). Прощайте!

І щезла, розтанула в передсвітанковій імлі, лишивши на неголеній щоці теплу вологу. І ще начебто музику. Еге ж, музику. Яку чув колись давно. Коли? Де? Він чув далеку музику і спів ліворуч.

Quand l'Aurore discrète,
Rougit dans un ciel pur,
la nature est en fête,
tout chante dans l'azur.
La joyeuse hirondelle

Nous prédit les beaux jours.
Ah! Chantez, chantez comme elle,
Enfants, chantez toujours...⁴

Музикант

Ах, ось що! Serenade de Gounod. (Колись, іще малому, співала мати). Ха-ха-ха! (Чому саме цю наївно-сентиментальну серенаду, цілком протилежну осінній ночі, цій страшній реальності?)

La joyeuse hirondelle
Nous prédit les beaux jours
Ah! Chantez, chantez comme elle...

(Він намагається схопити мелодію на дудці, але збивається. Спазми не дають. Корчиться — так хочеться плакати. Щоб уникнути цього, він намагається жартувати). Які сентименти! (І скоцюрбившись від спазм і холоду, додає). І яка іронія! Горілки!

6

І рано вдосвіта, коли такий міцний сон, і всі спали, Ма клена стрілася в паном Зброжеком. На доріжці, що від його будинку до воріт. Ось вони підійшли одне до одного. Мовчать.

Зброжек
(глухо й іронічно)

Хто ж з нас першим скаже — добридень?

Ма клена
(тоном відповіді на вітання),

Пан уже сказав — добридень.

Зброжек
По-моєму, першим має вітатися найманець.

Ма клена
Я пану вже відповіла.

Зброжек
Панянка відповідає так, наче вона вийшла на дуель.

Ма клена
А що таке дуель?

З б р о ж е к

Це раніше, якщо один другого образить, то рубалися чи стрілялись. Тільки не за гроші, а як рівний з рівним.

М а к л е н а

Адже панові за це заплатять більше, ніж пан мені. Либонь, тисячі?

З б р о ж е к

Га? *(Розглядає Маклену)*. То скільки ж насправді панянці років?

М а к л е н а

Тринадцятий. Я вчора сказала.

З б р о ж е к

О, панянка далеко піде!

М а к л е н а

Так. Я піду в революціонери.

З б р о ж е к

На мої гроші?

М а к л е н а

Ні-ні!

З б р о ж е к

Як же ні? Отже, на мої! *(Цинічно)*. Ну що ж, я навіть приніс для цього пістолет.

М а к л е н а

Давайте.

З б р о ж е к

Його вже заряджено. Лише націлитися і натиснути ось на цю собачку. Панянка каже, що вміє.

М а к л е н а

Так. *(Бере револьвер)*.

З б р о ж е к

(поспіхом)

Ну, ось... Тепер я стану отут на стежці, а панянка *(озирнувся, майже пошепки)* хай стріляє. Тільки в шию. А тоді — в революціонери! *(Непомітно вийняв годинник і гроші, міцно стис у руці, бо вона тремтить)*. Неодмінно в шию! Ну? Тепер *(заплющив очі)* хутчій! Хутчій!

Ма клена

(обійшла навколо й стала перед ним)

А гроші?

Зброжек

Гроші потім... коли вб'єш... у кишені...

Ма клена

Ні! Гроші хай пан зараз дасть!

Зброжек
(відступивши)

А якщо панянка візьме і втече *(глузливо)* в революціонери?

Ма клена

Хай пан покладе їх поруч на землю!

Зброжек

На землю? Можна... Дзябел буг! Вона далеко піде!

Ма клена

І хай пан перелічить, щоб я бачила.

Зброжек

Хутчій! Побачать!

Ма клена

Хай бачать!

Зброжек
(квапливо лічить гроші)

Ну ось... Сто злотих, двісті п'ятдесят... А ось папірці дрібніші...

Ма клена

Скільки ж там?

Зброжек

Я сам не бачу. Темно. Але здається, всі.

Ма клена

Ну, то хай пан зачекає, доки йому розвидниться. *(Зброжек, шахраючи, лічить. Ма клена підійшла, дивиться. Перевіряє на око)*. Тут, здається, бракує сотні злотих,

Зброжек
(мирить)

Лише сотні злотих. Маклер і мене одурив. Але... але пістолет, каже він, теж чогось коштує... Більше ста злотих. Йй-бо, більше. Пістолет!

Ма клена
(взявши гроші)

Я вже виросла! Виросла! Дивіться! Ось вам ваші гроші! Дивіться і лічіть! (Рахує). Сто злотих... (Рве й кидає). Двісті п'ятдесят. (Рве й кидає). А ось папірці дрібніші. (Рве й кидає).

З б р о ж е к
(у нестямі)

За квартиру? Комірне мені?

Ма клена

Ще п'ятдесят злотих? Сто?.. Але пістоlet, кажете, коштує (піднімає пістоlet) більше ста. Батько розповість про все. То, може, й там, у банках, порвуть ваші гроші. (Націлилась).

З б р о ж е к
(затулившись рукою)

Не треба, не треба. Прошу пані!

Та Маклена знов обійшла його, тоді він побіг од неї. Маклена вистрілила. Зброжек упав. Маклена кинула револьвер. Зупинилась і стоїть непорушно, доки не почувся з балкона свисток. Свисток, що ним викликають поліцію. Тоді вона побігла до брами. Але повернулась і взяла револьвер. Коли, підбігши, почула, що до брами входять, кинулась уздовж муру до буди Кунделя. З буди виліз Музикант.

Ма клена
(йому)

Ви бачили? Чули? Розкажіть про все це поліції. Чи передайте батькові і Христинці. І скажіть, що я... (Десь збоку залящав свисток. Вона перелізла через мур. Ще раз з'явилась її голова. Гукнула дзвінко, махнула рукою). Перекажіть, що я повернуся! Неодмінно! І зникла. Музикант, горблячись від холоду, пішов у той бік, куди показала Маклена. Та його сіпнув за спину холод і повернула якась думка. Він озирнувся і побіг у протилежний бік. Вернувся і знову пішов, куди показала Маклена, здається, вже більш рішуче. З-за муру, де пролізла Маклена, десь далеко сходило сонце.

Ш и р м а

ШОСТА СИМФОНІЯ МИКОЛИ КУЛІША

Шоста симфонія Чайковського сповнена передчуття смерті й відчуття тлінності всього живого, хоч композитор почував себе добре, коли писав її. Її прем'єра відбулася в Петербурзі 28 жовтня 1893 р. За 10 днів, 6 листопада 1893 р., Чайковський помер, заранившись холерою.

З енциклопедичного словника

I. ADAGIO: ALLEGRO NON TROPPO — «НАРОДНИЙ МАЛАХІЙ»

Фагот м'яко підносить першу тему в поступовому наростанні, що підкреслює її мінорний характер, Альти доводять її до найбільшої глибини і, після напруженої паузи, тема набирає бурхливості. Тромбон вносить мелодію похоронного «Із святими упокій». Друга напружена пауза, і друга тема, вириваючи в скрипках, досягає вершин патетики, аж поки пристрасть не згасає, завмираючи в останніх акордах.

З концертної програми

Містечковий листоноша Малахій Стаканчик збунтувався проти відстояного життя свого довкілля, життя, вбраного в сталі, незрушні форми й ритуали. Межі цього життя вузькі — ось млина за селом, ось верба й Загнибогина гребля. Події кожного дня наперед відомі — полити квіти на вікнах і в палісаднику, дати води квочці й курчатам, у неділю піти до церкви, де знайомі хористи виводитимуть знайомі церковні співи. Рибалити, коли «кум сидить, і я сидю, кум вудить і я вудю. У природі й біля неї тихо, ясно». Ієрархія спокійного побуту очолена Богом. Він

теж близький, свій, знайомий, «в царині ходить і кадить... Такий собі дідок сивенький у білій одежі, а очі сумні». Найменше відхилення від звичного стає подією: сусід убив курку, після рясного іменинного частування кум заблудив на своїй же вулиці. Оболонка поетизованої традиції добре приховує від стороннього ока внутрішню порожнечу й нудьгу цього життя, його внутрішню фальш і те, що за нею,— задрість, нездорову цікавість, себелюбство. Сусід знає, куди сусід, «простіть на слові, до вітру ходить». Полічений кожний полуплений горщик сусідів. Творчий порив неможливий, і безпричинна чорна задрість до кожного живе в душі кожного.

Коли Малахій Стаканчик бунтується і тікає з цього нудливо-солодкого світу, відбувається спроба причарувати його назад ритуальними подробицями, до яких він змалку звик. Ідеолог і жрець відстояного життя, Кум, мобілізує все, що може: канарка, спів «Милость мира», традиційне голосіння, забита улюблена курка. Це справжній релігійний обряд, є в ньому щось від шаманства. І одну за одною рве Малахій Стаканчик звичні форми. Він випускає канарку на волю, він перериває спів «Милості мира» співом «Інтернаціоналу», він переборює спокусу позиватися за забиту курку. Важкими кроками, наче видираючи ноги з болота, він виходить за царину. Ми не знаємо ще, чого він хоче, але ми бачимо, що це був розрив з життям, раз назавжди вкладеним у форму. Розрив з формою.

Решта дії «Народного Малахія» відбувається в Харкові. З таким же успіхом вона могла б відбуватися в Парижі, Нью-Йорку або Токіо. Полювання на людину, лицемірство, фальш, відгороджування від правди життя умовністю побутових або бюрократичних норм, безмежний егоїзм і продажність — це зовсім не монополія радянського Харкова, це риси людського суспільства взагалі. Замість сподіваного життя в свободі проявів кожної людської індивідуальності й пошані до чужих індивідуальностей Малахій знаходить тільки інші форми забріханості. «Проповідують і пишуть — нема нічого поза класами, а я кажу — ось вам позакласова солідарність злих». Людини нема, дарма що «навколо у радіо грають, пасуться трамваї, басує авто». У фанерних коробках продається любов. Урядовці з раднаркому, доглядачі з тюрми-божевільні, утримувачі публічних домів розпусти, робітники на заводі — всі однаково роблять

тільки форми, тільки зовнішнє обрамлення життя, обрамлення, що покликане приховати внутрішню порожнечу й гнилизну.

І тут бунт Малахія підноситься на вищий щабель. Він сам, один, без допомоги будь-кого, має врятувати людство. Він буде голубим наркомом людства. Він зриватиме всі машкари з пороку й брехні. Він зруйнує всі форми життя в ім'я — так, в ім'я нової, оновленої людини, в ім'я справжньої реформи людини зсередини, а вона, ця реформа людини, принесе й реформу людського суспільства.

Але люди лишаються глухими до проповіді Малахія, вони воліють жити в формах, уникаючи чутного. Один за одним обриваються зв'язки Малахія з доквіллям. Усіма проклятий, самотній, принижений, новітній Дон Кіхот може говорити тільки до самого себе, може грати тільки самому собі. У закінченні п'єси тема чисто людського Дон Кіхота підноситься ще на одну ступінь і стає темою релігійною, темою проповіданого, але ніколи не здійсненого на землі християнства, якісь нитки ведуть від трагікомічного маломістечкового листоноші до Христа. «І плювали, і били його по ланитах. Та він, узявши сурму золотую, подув у шо... (вийняв дудку) і загравав всесвітньою голубою симфонією. (Загравав на дудку). Я — всесвітній пастух. Пасу череди мої. Пасу, пасу, та й заграю».

Спочатку тема Малахія Стаканчика виринула на контрасті з темою патріархального життя, поцвілого й затхлого, але не позбавленого своєрідної поезії. Потім вона зазвучала рвучким і диким дисонансом у стику з гнітючою і водночас агресивною мертвотністю життя модерного міста, модерного технічного світу. І нарешті вона спалахнула релігійним пафосом і — завмерла, зустрівшись з повною ворожнечею.

«Народний Малахій» має підзаголовок — Трагедійне. Чи постать Малахія трагедійна? З таким самим правом можна запитати, чи постать Дон Кіхота, лицаря сумної постави, трагедійна? Так, бо нема глибшої трагедії, як переконатися, що жити, як живе суспільство, не можна — і бути безсилим змінити життя суспільства. Так, бо суспільне життя є життям форми, за формою і у формі, і коли індивід хоче зламати форму, то він тим самим хоче зламати закон, на якому тримається життя суспільства. Конечний наслідок — самотність індивіда, порожнеча, за-

гибель. Ця суперечність між індивідом і суспільством неминуча, це закон їхніх взаємин. Можна удосконалювати форми суспільного життя, не можна зробити голубої реформи суспільства, бо це — проблема й мета індивіда, а не суспільства. Тим-то кожний суспільний рух нищить передусім своїх власних максималістів, як російська революція знищила троцькістів, французька — якобінців, англійська — левелерів, німецька реформація — Томаса Мюнцера.

З усіх цих поглядів мотив Малахія Стаканчика — трагедійний. А ця трагедія не вислід його активної діяльності, вона відома наперед, Малахій іде їй назустріч тільки тому, що він фантаст і обмежена людина. Тому його тема — не трагедія, а тільки «трагедійне», тому він жалюгідний і смішний навіть на вершинах свого піднесення, тому всі його вчинки приносять прямо протилежні своєму задумові результати. Тому музика цього Кулішевого твору раз у раз зривається в дисонанс. «Йому здавалося, що він справді творить якусь прекрасну голубу симфонію, не вважаючи на те, що дудка гугнявила і лунала диким дисонансом».

Але «Народний Малахій» має суто трагічну тему, і класифікація ходів мелодії цього наскрізь музичного твору була б неповна, якби не згадати цієї теми — теми Любуни. Малахій трагікомічний, бо він не знає, що робить. Його постать не має своєї трагічної провини. Любуня має свою трагічну провину. Улюблена молодша дочка дивака листоноші втілює в собі все найкраще з свого оточення. Вона — поезія патріархального життя, живе втілення справді людського, поскільки це людське може проявитися в певних суспільних формах. Довго відстояні, традиційні форми суспільного життя кінець кінцем витворюють свою глибоку поезію. Це, може, результат конфліктів і поразок незчислених поколінь, поки така гармонія людського з формою суспільного життя може з'явитися. Не один еретик був спалений, перше ніж створено шедеври середньовічної побожної поезії, не один митець збожеволів, перше ніж була знайдена гармонія фресок Джотто. Але кінець кінцем індивід знаходить можливість самовияву в накинутих йому формах. Це знаменує кінець даних суспільних форм, але це вже інше питання. Тут важить, що на якийсь час гармонічні витвори людського духу чи характеру стають можливі. Таким витвором патріархального строю життя є Любуня. Вона не

бунтується проти рамок свого життя, бо вона знайшла можливість бути собою в цих рамках.

Але вона виламується з цих рамок. Виламується не для того, щоб їх зруйнувати, а для того, щоб урятувати Малахія, щоб відволікти його від неминучого шляху до самоти й загибелі, до його Голгофи. Малахій не міг не покинути свого старого життя, Любуня — могла. Вона добровільно покидає його, хоч із самого початку бачить «в Божих очах сум і тінь неминущого». Трагічна провина Любуні в тому, що вона покинула світ, що її виховав і дав їй змогу знайти себе. Шлях її на Голгофу — добровільний і усвідомлений. Жертва її даремна, і розплата життям неминуча. Голуба Беатріче українського театру, один з найкращих жіночих образів української літератури, Любуня вносить у плетиво тем «Народного Малахія» лірично-співучу тему ніжності й приреченості. Без цієї теми ріжучий дисонанс теми Малахія на контрастивному тлі двох суспільних ладів — патріархального й технічного — був би, може, нестерпним.

2. ALLEGRO CON GRACIA — «МИНА МАЗАЙЛО»

Друга частина симфонії, вся в ритмі 5/4, має в собі рештки традиційного скерцо.

З концертної програми

Герої форми, люди, що не спроможні зазирнути в суть речей і в суть самих себе, здаються жахливими потворними химерами, коли на них падає око трагічного зацькованого ними героя. Але самі в собі вони — смішні, жалюгідні паяци. Мистецький жанр визначає кут, під яким їх бачиш. Можна побачити їх смішним хороводом, що тупцює в танку, позбавленому змісту, але кумедному, навіть веселому. Подивімось на них не з погляду Сервантеса, а з погляду Мольєра, автора «Буржуа-шляхтича».

Куліш не приховує, що саме цей твір Мольєра був його зразком. До дрібниць він підкреслює паралелізм. Коли Мина Мазайло вчить «Пахне сеном над лугами» і потім каже: «У такому, сказати, маленькому віршикові — і така сила правильних проізошеній», — це парафраза здивування Журдена, коли він довідується (теж від свого

вчителя), що говорить прозою. Фінал п'єси — «заграла музика, і почався балет». У Мольєра «Буржуа-шляхтич» так і зветься — «комедія-балет». Сама тема — пряма паралель Мольєровій. У французького комедіографа Журден пнеться в вище товариство, і так робить Мина Мазайло. Герой Мольєра набирає вчителів, щоб здобути добрі манери, і так робить Мина. Грайливо закохана пара молодят — неодмінне тло комедії Мольєра, і вона виступає в Куліша.

Збожеволіла на національному питанні частина української еміграції дошукується позитивного представника українського народу то в дядькові Тарасові, то в Мокіїві. Інша частина, спеціалізована на доносах, каже, що позитивні герої — комсомольці. Те і те — однаковий абсурд. Усі постаті комедії — тільки легкі й дотепні маски, і спроби знайти політичний зміст у комедії тільки повзбавлять її головної її прикмети — нечуваної в українському театрі легкості. Добрі мені позитивні герої комсомольці, що приходять у чужу хату з футбольним м'ячем і — «бах ногою м'яча» — і при цьому проповідують таку суспільну систему, де кожний буде тільки номером, — «всесвітню номерну систему». Добрий мені позитивний герой Мокій, що мало не плаче від віршика «Під горою над криницею горювали брат з сестрицею» і, «як стане коло української афіші — читає-читає, думає-думає, чи справжньою написано мовою, чи фальшивою!» Що ж уже казати про дядька Тараса!

Ні, Куліш не був тієї думки, що українське питання вирішується в хаті Мина Мазайла на Холодній Горі, і то в змаганні сповненого правильних проізношеній віршика «Пахне сеном над лугами» з таким маленьким, але, Господи, яким же жалісним «Під горою над криницею». Звичайно, час від часу в цьому граціозному перегоні масок виблискують колючі політичні репліки, але це тільки той перець, яким присипано традиційну комедію-балет про кружляння без ладу, мети й системи людей, поглинених формою життя, чи то буде всесвітня номерна система, чи позірність прізвища. Це ті самі маски, що оточували Малахія, що їх він приводить до Раднаркому, що кружляли навколо нього в парку божевільні, що, кваплячися, робили своє діло в веселому будинку мадам Аполінари. Тільки в світлі іншого жанру вони заблищали тут строкатими крильцями в своєму короткочасному танку під променем сонця. Промінь згасне, кольори померк-

нуть, скерцо Кулішевої творчості увірветься, і ми залишимося знову перед трагічною проблемою людини і суспільства, форми й реформи. А тим часом український театр дістав свою найкращу комедію, може, свою єдину комедію, якщо властивістю комедії вважати легкість, грайливість, ритмічність, грацію на підложжі глибокого, але тільки натякненого змісту.

3. ALLEGRO MOLTO VIVACE — «ПАТЕТИЧНА СОНАТА»

Після погідності другої частини третя вибухає з силою, що ладна змести все на своєму шляху. Бурхливість першої частини відновлюється й переходить у наростаючу шалю. Мідь приносить уривчасту восенну тему. Є в цьому пишність і веліч. Але коли наприкінці тема згасає, вибухи однаю і зневаги здаються остаточно вичерпаними.

З концертної програми

У «Патетичній сонаті» Малахій стає Ільком, поетом, і цей поет називається — Я, випадок майже безпрецедентний у світовій драматургії. Малахіїв проект негайної реформи людини стає поетичною програмою, щоб «над світом замаяв прапор вічної любові», бо «тільки тоді, як Петраркою стане той, хто сьогодні б'є жінку, наступить всесвітня соціальна весна». Поет, Я, — уже не смішний, він — гелікон «з оркестру, що грає влітку, по бульварах, восени на весіллях, взимку на похоронах — з оркестру гуманізму», і трагедія гуманізму істотно лишається релігійною, бо боротьба за людину, справжню людину — це боротьба за Бога. Тим-то тло трагедії — «низько над обрієм висить блідий, пощерблений серп місяців — розп'ятий Христос». Тим-то в ніч випробування півень тричі співає героєві, як він співав апостолові Петрові.

І не змінився істотно, тільки набрав хрипко-трагічного, на здавленому шепоті, мотив суспільства. Суспільства, що глушить людське, що вбиває дитячі радості й дитячу віру, суспільства, що є вічне і не міняє суті від зміни форм. Надії на революцію? На революцію взагалі? «Ой, — казали люди, що як прийде свобода, то вона, — як

мама, не журися, мовляв, дівко, вискочивши із ями. Буде світ тоді, як цвіт, ще й милий, як сонечко». Але нічого не сталося. Світ не став, як мати. Коли революціонер Судьба питає в повії Зіньки: «Кажуть, вієшся з буржуазним класом?» — вона відповідає: «А що мені твій пролетарський дасть? Спускатиме штани, як і той». Тільки в мріях можна плисти над життям «на кораблі «Арго» до вічно прекрасних країн, кожний по своє золоте руно». Спроба Поєтова розлучитися з мріями, пересісти з палички на реального коня, кінчається хіба розгубленим питанням: «Невже ж увесь світ лише смітник, а мрії — випари із його?» Трагічним моттом стає фраза одного з вартових, що гріється коло вогню: «Така революція і бій, а блохи без уніманія».

Обидві провідні теми «Народного Малахія» не змінилися в «Патетичній сонаті». Вони відродилися в більшій напруженості, в більшій трагічності, вже без супроводу комізму. Листоноша став поетом, суспільство взяте в момент його найгострішого катаклізму. Трагедія піднеслася на котурни, не дудка тепер хрипить заглушеним стражданням, а оркестр мідяних геліконів розбризкує величний і безнадійний конфлікт усім, хто його збагнути здатен.

Мадонна патріархального світу, голуба Любуна, вже не могла б знести тягара цього трагічного навантаження. Цей стиль потребує іншого трагічного героя, і цей герой з'являється. Це зовсім нова тема, не можлива в «Народному Малахії». Це тема Бетховена, і її носієм стає Марина.

Марина керує українським повстанням і гине, коли повстанців розбито. Історично це цілком природно, бо український визвольний рух був знищений більшовизмом. Однак цього зовсім не вистачає для трагедії. Якщо Марина гине, вона повинна гинути через свою трагічну провину. І так воно є в Куліша.

В чому трагічна провина Марини? Провина ця лежить у людській площині. Марина не повірила в силу людської душі, людського почуття, поезії. «Поет, можливо, завоює твою душу, цілий світ, але жодного кілометра території». Звідси йде відкинення гуманізму і також знищення власного почуття до Ілька, поета, Я. Не без вагань стає Марина на цей шлях. Ось вона пише листа поетові: «Дівчина самотна. Так. І жде. Кого, не знаю, але давно вже жде. У снах, у мріях, десь ніби в голубих віках...

Кого... Можливо, вас, поете милий.. В країні вічного кохання». Тут Марина перериває себе: «Ні! Це вийде, як у нього. В країні, де на дверях два замки іржаві висять, московський і польський... тому оддасть і душу і тіло, хто замки ті позбиває...» І знов вона перериває себе — значущими словами: «Ні, хай буде од душі!» І геть пізніше, у розмові, вона знов перебиває себе сама: «Простіть, я не про це збиралась вам сказати. Ах, не про це! Ні, ні!.. Не про політику, про зовсім інше. Про щось більше, людське, тепле і просте. Ми всі на світ із вікон дитських виглядали і мріяли, що він буде нам такий простий і зрозумілий, як наш дитинячий буквар. Над трупом замерзлої пташинки плакали, а тепер?»

У центрі Марининої землі був камінь Омфалос, і на брамі до нього був напис: пізнай себе. Але Марина розтоптала свій дитячий світ, вона визнала гуманізм і поезію безплідними, руку свою вона простягла не мрійникові, а людині дії, Андре Пероцькому. І це був початок її кінця. Поезія не може стріляти з рушниці. Мрія не може укладати компромісові договори з ворогом. Суспільна форма заглушує людську індивідуальність, навіть якщо ця індивідуальність пробує змагатися з суспільством на його ж ґрунті. Приреченість Марини виразна ще перед тим, як її заарештовують. Приходить до неї востаннє поет,— і чує він: «Присядьте, гостю милий. Ви певне втомились? Ні? Тоді чим мені ще вас вітати? Я б оце заграла вам, якби не розлучили мене з моїм піаніно». Це — кінець. Немає більше піаніно. Марині не грає більше теми Бетховена. Конфлікт особи й суспільства знову скінчився поразкою людини. Тріумфальною ходою йде суспільство. Уже нема вибухів одчаю й зневаги. Коли тема згасає, все здається закінченим, розчавленим, знівеченим.

Але симфонія ще матиме свій фінал.

4. FINALE: ADAGIO LAMENTOSO — «МАКЛЕНА ГРАСА»

Звон цілковитий контраст похмурого плачу в струнних інструментах, коли починається остання частина. З його мелодійним наростанням симфонія досягає вершин приреченості. Тема смертельної туги повертається у все пристраснішій формі. І от, наприкінці, пристрасть зникає разом з шалом, мелодія спускається до глибини в віолончелях, щоб згаснути.

З концертної програми

Про «Маклену Грасу» говорити трудно. Оригінал драми загубили прадідів великих правнуки погані, як гублять з кишені гребінець або гривеник. Зберігся тільки російський переклад, хто зна, наскільки точний і повний.

Мотиви Кулішевої творчості в «Маклені Грасі» досягли останньої виразності й напруги. Якщо в «Патетичній сонаті» мотив розчавленого дитинства проходив у спогадах, тут він стає одним з головних мотивів. Любуня потрапила до дому розпустити в молодості, Маклена стає перед цією перспективою в тринадцять років. Суспільство тяжить над кожним героєм «Маклени Граси» невідступною долею, і старий цинік Ігнатій Падур, що знає ціну всьому навколишньому, купує тій своїй незалежності тільки тим, що живе, як пес, у собачій буді і звідти вибльовує свою блюзнірську хулу на все, що існує. «Весь світ захворів на астму! Астма душить увесь світ! Він хрипить і душиться». «Треба за що-небудь ухопитися, бо інакше я теж окочуся. Ух, який вітер! Який страшний вітер! За яку-небудь думку, за одну точку вцепитися б! Але вхопитись нема за що, бо — «гроші круглі, земля кругла, все кружляє, все котиться, і голова котиться. Вона теж кругла». Пусті слова про історичний поступ. Дорога історії веде не вгору, а вниз. Від бочки Діогена до Падурової собачої буди була довга путь, але що змінилося за цей час, крім того, що людина втратила віру, падію, обтріпалася фізично й духовно?

Марна жертва тих, хто змагається за краще майбутнє. «Пройдуть ще роки, десятки років, і цими трунами розстріляних революціонерів можна буде оперезати всю землю, та fille, вздовж екватора. Але земля від цього не перестане обертатися навколо сонця і лишиться землею,

І люди, і трупи, і осінь, і нерівність, і собачі буди на ній були і завжди будуть». Соціалізм? «Соціалізм — це буде лише друга, після християнства, світова ілюзія». І навіть плакати не можна, щоб інші бачили, бо це порушує форму, те, чим і для чого тримається суспільство. «Я знаю,— каже Маклена в свої гіркі тринадцять років,— люди повинні плакати поза стіною...»

Образ людства — це кошмарний образ гусей, що з'їли вишні з вишнівки, зробилися п'яні, попадали замертво, були обципані, але прокинулися — і от — «уранці чує: гел-гел-гел. Ідуть всі до порога, голодні з похмілля і голі. Ха-ха-ха! голі! Чому ви не смієтеся, чорт забирай!» А над цими потворними в своїй сп'янілості й голизні людьми-гусьми вже нема і Бога, а є тільки чорт. «Чорт-бог!» — повторює маклер Зброжек. Перед Селіном з його подорожжю в нікуди, в країну заперечення всього в ім'я нічого, українська література вирушила тим же маршрутом у «Маклені Грасі».

Патетична симфонія Куліша доходить тут до свого кінця. Ми чуємо, як грудка землі падає на труну героя його творчості, єдиного героя її, що ним була людина.

КОМЕНТАР КРИТИКА. Музика говорить сама за себе. Хто її не розуміє, тому слова пояснень не допоможуть. Все-таки я наважуюся сказати кілька слів на додаток до спроби розкрити гру тем і мотивів в останній, шостій симфонії Миколи Куліша.

Перші п'єси Куліша — «Дев'яносто сім» і «Комуна в степах» — наївні. Як пише сам Куліш у листі до Любченка, він шукав у них «толої правди, неприбраної і нештучної», і кожна з цих п'єс була для нього «шматок життя». Справжній Куліш почався зустрічами з Курбасом і «Народним Малахієм». Принципом композиції відтепер стає для нього музика, зняряддя — поетичне слово, вирване з щоденного контексту (в якому побутовому контексті можна почути щось на зразок: «Як була революція, то всі пили воду і цокотіли зубами... Одна я отак стояла і всю революцію, як страсті, вистояла?»), середняком — пристрасть людська, темою — конфлікт людини з накиданою суспільством формою. Нема нічого хибнішого, як твердження Петрова* про хаотичність

* Петров Віктор Платонович (псевдоніми Д. Домонтович, Віктор Бер; 1894—1969) — український літературознавець, письменник, археолог, фольклорист. 1927 року був керівник Етнографіч-

побудови Кулішевих п'є, якщо не говорити про перші дві.

Чи знав Куліш, що вся його творчість, в її чотирьох вершинних обсягах, так ідеально вкладається в схему шостої симфонії Чайковського? і що після шостої симфонії приходить — смерть?

Можливо, здогадувався. Подивіться на його портрет, де лукавий погляд ховає в собі «сум і тінь неминущого», а вузька зморшка коло ока ніби оповідає про любов до життя і відчуття смерті. Прочитайте його лист до Любченка, написаний у жовтні 1925 року, себто ще перед «Народним Малахієм»: «Од тупих Майських, од гарячих і холодних, утік на десяток день і тут до сумних прийшов висновків: не має майбутнього Україна. Бандити ми й отамани. І не прийде після нас нащадок прекрасний... і ляжемо ми трупом безславним і загородимо двері в Європу». І порівняйте це з написаною 1927 року, себто на два роки пізніше, статтю «Критика чи прокурорський допит?» з її сповненою хоробрістю одчаю заявою, що Куліш із однодумцями битимуть, битимуть і битимуть усіх партійних фарисеїв, що хотіли б перетворити його і його однодумців на літературних митарів. І навіть 1933 року з нечуваною мужністю безнадії й одчаю Куліш, устами Падура, наважується оказати правду, якої ніхто не говорить: музики його доби «грають на казенних струнах улесливі симфонії диктаторові, і за це їм дані диригентські пости в мистецтві».

Темою Кулішевої творчості було ставання людини. Ця тема трагічна, і в усі епохи вона була й залишається такою. Куліш проніс її чесно. Він не дав жодних розв'язань, програм і гасел, порад і рецептів. Його твори не були написані, щоб відповісти на питання «Что делать?». Він не був ані Чернишевський, ані Лєїн. Він був великий, без перебільшення геніальний письменник, і він знав, чи відчував, що в деяких випадках велика безпорадність — двері до великого письменства. Він був також великий майстер, і тому він міг пропустити свою тему крізь різні жанри, від донкіхотіани трагікомічного «Народного Малахія», через грайливість і гумор «Мини Ма-

ної Комісії ВУАН. Емігрував до Західної Німеччини, співробітничав в «Українській трибуні» та «Арці»; з 1949 року зник і згодом об'явився у Києві. Автор кількох романів, археологічних та ін. досліджень. — (Приміт. авт.).

зайла», і через гелікони «Патетичної сонати» до елегії безнадійності в «Маклені Грасі».

Герої книжок сьогоднішнього дня стають живими людьми завтрашнього дня. Творчість Куліша, як Підмогильного, Яновського, Хвильового, мала принести покоління повноцінних людей на Україні. Цього не сталося, бо всі діла й дні цього покоління були перерізані й спалені. Сьогодні ми далі від розуміння творчості Куліша, ніж його сучасники. А вони дуже мало розуміли його. Вони здебільшого підхоплювали окремі злободенні наляки з його п'єс і захоплювалися ними або гудили їх.

Так звана «критика» Щупаків, Коваленків тощо, не кажучи вже про меншу свиноту типу Гайових, Юрченків або Чернеців, запліднила нашу літературу новим критичним жанром — жанром публічного доносу. Твори письменників аналізувалися не з погляду літератури чи хоч суспільної значущості, з них визбирувався «матеріал на письменника»: Не диво, що висновком було, що всі по черзі письменники були куркульські агенти класового ворога, буржуазні націоналісти. Сьогодні на еміграції знайшлися люди, що залюбки порпаються в цьому багні і підносять його з захопленням. Дійшло до того, що висновки Щупака проголошено геніальними, і провідна українська газета надрукувала це, нічого сумняшеся. Тільки, звичайно, з проголошення письменника націоналістом в СРСР впливало його знищення, а в еміграції впливає його канонізація в святі. Так завершується коло. Примітиви й мерзотники двадцятих-тридцятих років стають авторитетами, а критика стає... прокурорським допитом з метою виявляти націоналізм.

Це дуже успішно допомагає притрушувати піском непророслі зернята української духовності двадцятих років. Це успішно допомагає істерикам еміграції, що несуть національне питання, як стигматик виразку, ховати людину. Ніби будь-який рух може перемагати, коли він не спирається на повноцінну людину.

Від критиків рівня й стилю Щупака пішла легенда, ніби Микола Куліш усю свою творчість присвятив національному питанню. Це стало його офіційним обвинуваченням, і він мусив сам ствердити це, як стверджувалося кожне офіційне обвинувачення. Але, на щастя, це неправда. Національне питання не грає жодної ролі в «Народному Малахіїві». «Мина Мазайло» бере цю тему тільки жартома. Якби «Патетична соната» була тільки

про це, її б не поставив Таїров і інші російські театри, найменше в українському питанні зацікавлені. У «Маклені Грасі» справжня тема Куліша — тема людини — стає на повний зріст і в повній оголеності, без усякого тла часу й побуту.

Можна Куліша розглядати з політичного погляду, як при бажанні можна все розглядати з цього погляду. Це модна хвороба нашого часу. Вислідом цього можуть бути тільки безконечні дискусії, що нікуди не ведуть.

Єдино значущий був Куліш без політики. І тому радянський режим його знищив.

Юрій ШЕРЕХ

ПАРИЖКОМ

(Отрывки)

I

I

Небольшая степная станция.

Словно островок среди степного океана. Несколько тополей и водокачка, как маяк. На горизонте задумчивое облако. На площадке порожний грузовик.

Шофер. Дремлет.

Возле грузовика плотный мужчина в грубой спецовке. Когда не движется — это монумент.

Мужчина смотрит на станционные часы, потом на свои — на руке, потом на свою тень. Немного в стороне одинокий возок. Весьма примитивный: четыре колеса, вместо кузова — доски. И пара весьма непарных кляч...

Высокий, словно снятый с жерди, мерин и низенькая с отвисшим брюхом кобылка. Они такие смиренные и апатичные, что под ними копошатся станционные куры. И пара непарных хозяев. Костлявый, пожилой дядя в непонятном головном уборе. Немного косоглазый, с кнутовищем. И просто парнишка. Малость губатый и немного флегматичный.

Подходит поезд. Запыхавшийся паровоз. Сразу же два звонка. Из ближайшего вагона сходит компания девушек в сопровождении милиционера с сумкой. Помятые лица и юбки. Их встречает человек с трубочкой. Поезд трогается. Человек с трубочкой ведет девушек к автомобилю. Знак шоферу. Шофер заводит мотор. Жест девушкам на автомобиль — садиться (трубочкой). Девушки стоят. Высоко лезть. Маленькая, почти девочка: «А где же здесь дверь, дядя? Двери нет»...

Хохот.

Высокая (поклеванное оспой лицо): «А почему не под стеклом? Не с мягкими сидениями? И почему нет директора? Речей?»

Подходят заинтересовавшийся дядя с кнутовищем и парень. Человек с трубочкой торопит девушек садиться. Жестом трубочкой. Одна из них (полненькая) лезет.

Крепкотелая и красивая бросает ей вслед насмешливо: «Пустите Грудницкую, девочки! У ней свое сиденье мягкое. Вишь, как торопится!»

2

Степь. Мчится поезд.

Вдруг на полном ходу из жесткого вагона выскакивает человек. Кривая в воздухе... Под насыпь катится мандолина в мешочке, деревянный сундучок. Выпадают книги. Рукописи. Надпись на рукописи: «Шестая лекция. Вегетационные периоды...» Начатое стихотворение.

Поднимается юноша. Крепыш. В обычной майке. К далекому поезду с кулаком: «Не разбудили... Так вот вам!..» Потирает колено. Осматривает мандолину. Вкладывает в сундучок рукописи, книги. Перевязывает веревкой, вскидывает на плечо и идет. Идет назад к станционке. Над ним поет жаворонок. Юноша вынимает на ходу мандолину. И играет «Жаворонка».

3

Девушки на грузовике. Одна запеваёт: «Проща-ай...» У маленькой (она лезет — [далі нерозбірливо]) соскальзывает нога. Повисла. Человек с трубочкой поддержал. Последней лезет красивая. Умышленно срывается. И так, что обнажается нога. Выше колена. Ждет, чтоб человек с трубочкой поддержал. Обнаженная нога (крепкая и красивая). Человек с трубочкой умышленно отворачивается. Девушка упорно висит. Ждет. Человек упорно стоит. Не помогает. Голова шофера высунулась из кабины. Усмешка. Ожидание. Парнишка. Глазами ест обнаженную ногу. И глаза непонимающие. Девушка упорно висит. Человек с трубочкой дает знак шоферу ехать и лезет в кабину. Девушка подхватывает песню: «милый, дорого-о...»

Грузовик трогается. Девушка, напевая: «о-ой, за-льюсь...» отталкивается от парня ногой и влезает на автомобиль.

Вся компания подхватывает, помахивая парню руками: «горячей слезою, да-а...»

Парень жадно смотрит вслед. Степь. Катит автомобиль с девушками. Парень же видит одну ногу... И видит ее, пока не подойдет новый персонаж.

Это юноша с сундучком и мандолиной: «Скажите... нет ли здесь кого-либо из «Парижской коммуны?»

Дядя: «Ответ уже на горизонте (показал кнутовищем на далекий автомобиль). Сам директор Михайло Петрович был на машине. Девичий пол из Одессы везли». Юноша смотрит.

6

Степь. Степной океан. И далекий автомобиль, словно моторный катер. С досады крикает.

Дядя показывает кнутовищем на свой транспорт: «За десятку!»

Юноша: «Вы колхозник?»

Дядя: «Нет. Но приблизительной фантазии (жест на парня). В супряжку вступили. И сочувствуем».

Юноша: «За такую фантазию больше трещины не даю. Даже сочувствующим. Где здесь дорога?» И пошел.

Дядя: отпустил его подале. Ждет, не вернется ли. Нет. «Садитесь уж!» Юноша возвращается.

Дядя: «Только это недооценка индивидуального сектора с вашей стороны...»

Юноша: «А с вашей переоценка пролетарско-студенческого...» Кладет сундучок и мандолину на телегу. Дядя и парень запрягают. Дядя только коня. Парень только кобылу. Запрягли. Уселись. Дядя против коня. Парень против кобылы. Тронули. Сразу же с заднего колеса спадает шина.

Дядя слазит. Осматривает. К юноше поучительно: «Никогда не думал, что спадет эта... Придетесь вам прибавить рубль на ремонт».

Юноша: «Ежели такой случай, то...» (смотрит в свой кошелек. Там шесть рублей тридцать копеек).

Дядя сворачивает за тополи. На выезде землянка. Кузнечный мех. И, кажется, цыган. Так. Цыган. Только он почему-то в старом смокинге. Сидит цыганка с миской. Кудрявый цыганенок... Дядя с цыганом начинает торговаться о ремонте. Юноша вынимает блокнот (с начатым стихотворением).

Пишет: «В дороге. Последний пушкинский цыган. Вместо шатра — землянка. Конечно, не кочует. В старом смокинге...» Задумался, насвистывая что-то цыганское. Цыган сваривает шину (за 50 копеек).

Наконец поехали. Едут. Задумчивая тучка увидела, что едут — поплыла навстречу. Потемнела. Растет.

Юноша (к дяде): «Вот вы говорите, что вы батрак с детских лет. Почему не в колхозе?»

Дядя: «По моему, должно быть три линии: буржуазная — я против, пролетарская, то есть, колхозная — приветствую, но думаю, что мы еще не способны. Так я — за среднюю, хотя мне Михайло Петрович, директор, сказали, что эта линия как будто уже отпала»...

Юноша: «Факт! Я об этом даже стихотворение написал»...

Едут уже под тучей.

По степи волны.

Юноша декламирует свое стихотворение.

Молния. Гром. Дождь.

Декламирует.

Дядя останавливается.

Слазит. Ему показалось, что его мерин везет больше. Меряет постромки. Укорачивает на кобыле. Подвязывает коромысло. Парень тоже слезает. Тоже меряет. Недовольно ворчит...

Юноша, прервав декламацию, смотрит на эту операцию. Возмущенно: «Потому что вот к чему приводит в мире мелкособственнический, индивидуалистический антагонизм!» Слазит, платит деньги и идет.

Дядя: «Впервые вижу понимающего человека. Вот этой дорогой и продолжайте» (показывает). Юноша идет.

Отойдя, смотрит назад. Парнишка выпрягает свою кобылку. Юноша идет. Поет.

Дождь перестает. Солнце. Блестят лужи.

Зеленые, голубые просторы. На горизонте сад. Белые здания. Совхоз.

II

1

Юноша подходит к совхозу. Это прежде всего огороды и сад. Где-то поют песню. Но слов не слышно. У огорода пашет трактор. Поднимает целину.

Седоусый человек (в соломенной шляпе, в парусиновом старомодном плаще) меряет глубину борозды.

Отчаянно машет руками и кричит: «Глубже! Глубже запускайте!»

Тракторист запускает плуг глубже. Но не идет трактор. Стоит.

Человек поворачивается к юноше и кричит: «Видели?.. А дайте мне две пары волов и однолемешный плуг и я вам!..» Выворачивает руками в воздухе глубочайшую борозду. А вывернув ее, к юноше больше не обращается.

Юноша идет дальше.

Возле скотного двора видит и слышит более драматическую сцену. Маленький в очках человек сердито и категорически отказывает в чем-то пожилой женщине в белом халате: «Не дам больше! Потому еще не известно, какие получатся от вас тёлки...» Женщина что-то доказывает. Спокойно и сдержанно. И доказывает так, что, когда юноша, подойдя к ним, спрашивает: «Скажите, пожалуйста, где у вас контора?» — человек вдруг взрывается: «Что-о?.. Да дайте мне (указывает на могучего быка) еще одного Саваофа и я вам покрою весь мир!..» Тогда женщина, пожав плечами, указывает юноше направление и удаляется. Юноша идет дальше.

2

Женщина направляется к белому домику, на двери домика вывеска: «Опытный пункт искусственного оплодотворения (ОПИСО)». Женщина открывает дверь. Небольшая лабораторийка. Микроскоп. Букет свежих степных цветов. Девушка спиной. В белом. В белых туфлях. Отмечает на диаграмме: за июнь 76 % оплодотворения... Раскрывает журнал посещений (администрации, экскурсий, отдельных лиц). Ни одного.

Женщина: «Товарищ Галя! Счетовод не дает нам больше коров. Говорит: неизвестно еще, какие получатся от вас тёлки...»

Товарищ Галя оборачивается. Молодое, симпатичное лицо отражает боль, гнев, протест...

3

Контора.

Из конторы выходят человек с трубочкой (директор Михаил Петрович) и девушка-уборщица в спецовке.

Рядом открытое окно. Вывеска: «Почта, телеграф и телефон». Михаил Петрович в окно: «Спросите там у Карла Маркса, был ли у них дождь». И идет. Дальше.

Девичья рука вертит ручку телефона. Слышен девичий голос: «Карл Маркс! Карл Маркс! Карл Маркс!» Михаила Петровича догоняет товарищ Галя: «Михаил Петрович! Когда же вы наконец заглянете ко мне?»

Михаил Петрович оборачивается. Жест на уборщицу. Разводит руками и идет дальше... Галя за ним. На отдалении. Но видно с твердым намерением добиться своего. Михаил Петрович заходит в общежитие. Окна открыты. Солнечно. Чисто. Как раз привели одесских девушек. У них мокрый волос — из бани. Две дежурные указывают каждой постель, дают чистую наволочку, простыню, одеяло... Одна из дежурных отложила лишнюю простыню.

Михаил Петрович сравнивает, как здесь было при помещике. Коротко. Сжато. Жестом.

Это же общежитие. Глухие окошки, вверху нары, солома, грязь.

Девушки слушают. И дежурные заслушались. Простыни нет.

4

К конторе подходит юноша с сундучком и мандолиною. Видит открытое окно, девичью голову: «Скажите, в конторе кто-либо есть?» Девичий голос: «Карл Маркс! (И еще громче). Карл Маркс! (К удивленному юноше). Тише. А вам кого нужно?»

Юноша: «Мне?... Директора совхоза «Парижская коммуна»...

Девичья рука указывает направление. Юноша идет.

5

Клуб. Это большой зал. Колонны. Плакаты. Киноэкран. Сидят одесские девушки. Михаил Петрович сравнивает, что здесь было при помещике. Этот же зал. По углам и между колонн импровизированные буфеты. Пара лакеев рысью везут кресло (на колесиках). В кресле помещик в дорожном костюме. Очи закрыты. Дорогие чемоданы. Лакеи подвозят барина к первому буфету. Барин открывает глаза: «Какая станция?»

— Николаев.

— Что в буфете?

Подбегает буфетчик. На подносе водка, коньяк, отлич-

ная закуска. Барин пьет. Лакей дает третий звонок. Другой свистит паровозом. Поехали.

Подвозят ко второму буфету — какая?

— Фастов.

— В буфете?..

Подбегает новый буфетчик. Коньяк, ликер, вино. Звонки. Свисток.

Мчатся.

Подвозят к третьему — Вильно!

Буфетчик. Барин вдруг выбивает из его рук поднос... На паркете осколки, лужи вина... Барин (плачет): «Дальше Псков, Петербург... Скучно! (И кричит) За границу!» «Пришлось отвезть!» — не без юмора заканчивает Михаил Петрович.

Та, которая показывала ногу, цинично: «А позвал бы нас, не было бы скучно».

Михаил Петрович: «Все равно — пришлось бы вывезть!»

Выходит.

Галя видит, что он наконец один, быстро подходит. Теперь к ней! Но подкатывает тачанка. Могучие лошади. Полевод: «Михаил Петрович! Пшеницу немного поклевал град».

Михаил Петрович садится на тачанку, лошади несут тачанку... Галя с досадой смотрит вслед. Подходит юноша с сундучком. «Скажите, пожалуйста, где можно поймать директора?»

Галя с досадой показывает на далекую тачанку.

Юноша с еще большей досадой — сундучок на земы: «Вот так весь практикум проходишь и проездишь!»

Галя смотрит. Сообразила. Радостно: «Слушайте! Так пойдемте, пока ко мне, на ОПИСО — опытный пункт искусственного оплодотворения»... Юноша оторопел. Смотрит.

6

Могучие лошади несут тачанку. Первобытная степь. Стада скота. Верблюды. Бык Саваоф. По дороге навстречу группа крестьян, женщин, девушек. Идут в совхоз на работу. За девушками парень верхом на кобылке. Могучий массив взволнованной пшеницы. Град зацепил только край массива. Немного.

Михаил Петрович облегченно вздыхает. Жест трубочкой: «Завтра косим!»

Лошади мчатся.

Вдруг на меже, в ложбинке знакомый возик, худой мерин и дядя в непонятном головном уборе.

Пригнулся. Косит пшеницу. Лошади останавливаются, Михаил Петрович подходит к дяде: «Это здесь, Хрисанф, твоя средняя линия?» Дядя глаза в уголки: «Вижу теперь, что отпала, Михайло Петрович. И все через жену!..»

«Как это через жену?»

«А так, что призналась — очень она у меня алчущая и жаждущая...»

Михаил Петрович молча возвращается к тачанке.

Дядя за ним: «Михаил Петрович!»

Михаил Петрович садится. Тачанка летит.

Дядя вслед: «Михайло Петр!..» Тогда обращается к мерину: «Молчит — значит, теперь хочет проучить».

Накладывает скошенную пшеницу. До колосочка. И везет. В совхоз.

7

Товарищ Галя показывает юноше свой пункт. Колбы, микроскоп... Каждую вещь с любовью. Волнуясь, показывает диаграмму: 76 % оплодотворения...

Юноша серьезно: «А как коровы?» — «Ничего. Серые, правда, немного бунтуют». Юноша вынимает карандаш, рукописи. Пишет: 76 %. Серые бунтуют... Галя, волнуясь, подносит журнал посещений. Юноша, нахмурив молодые брови, сурово пишет: «По-моему, тот просто бюрократ, кто не дает вам коров, утверждая, что не получится хороших телят. Прекрасная работа! Член ЛКСМ, студент агротехник Ковалик». Жмет Гале руку и идет. У Гали на глазах слезы. Ковалик идет. Подходит к конторе. Подойдя к конторе, слышит радостный возглас: «Карл Маркс? Наконец! У Вас дождь был?.. Дождь? До-ождь». Подъезжает тачанка.

Михаил Петрович.

Выходит телефонистка: «Дождь был?» Ковалик подходит к Михаилу Петровичу. Дает командировку. Подходит группа нанимающихся. Парень слезает с кобылы. Стучит возик. Дядя с пшеницей. Михаил Петрович прочитал командировку. К полеводу (жест на Ковалика): «Ваш бригадир!» Подходит седоусый человек в плаще.

Дядя с кнутовищем: «Михайло Петрович! Куда прикажете пшеницу?» Но Михайл Петрович отворачивается к седоусому. Ходит с ним. Седоусый, очевидно, жалуется на тракториста, что заканчивает словами: «Пришлите мне волов...» Михайл Петрович: «Ладно! (Подчеркнуто). Я пришлю лучшего тракториста Васюру...»

Идет.

Дядя к Ковалику: «Интересно, как он хочет теперь проучить?»

8

Ковалик в комнатке. Он один. Пишет. В комнатке темнеет. Пишет: «Море пшеницы, миллионы горячих венцов подсолнечника, тысячные хоры молодых фруктовых деревьев (317 га сада) и прекрасный ОПИСО!...»

Темнеет. Где-то грохочет трактор. Ковалик продолжает: «Машины, моторы. Где-то за горизонтом остался Пушкин и цыган...» Подходит к окну, чтобы дописать.

Глядь:

Против окна, за дорогой подобие шатра. Цыган в смокинге. Переодевает портянки. Цыганка с миской... Кудрявый цыганенок. Ковалик протирает глаза... И дописывает: «Пушкин за горизонтом, а цыган здесь...»

III

1

Слышен звонок. Тихое и прекрасное пение женского хора. Как будто мотив из оперы и «Ой верба».

Аккомпанемент: перезвон далеких наковален, погромыживание отдаленного грома и близко где-то посвистывает пила: ожж-ви, жжи-ви... В чем дело?

Высоко над головой Ковалика на подмостках Галя. Она как будто танцует. У нее прекрасные ноги. Это он на балете. Галя — прима-балерина. Потому что ниже, на втором плане еще шесть балерин. В коротких юбках. Шесть пар обнаженных женских ног. В стороне сидит сатир. Хохочет. Одна из балерин бросает в него цветком. Но пила свистит ожж-ви, жжи-ви... И Ковалик просыпается. Над ним окно. Над окном на козлах мазальщица. Снизу видны ноги. Немного дальше шесть мазальщиц месят ногами замес глины. Поют. «Ой верба». В стороне

дядя с кнутовищем (от нечего делать смотрит). Дальше двор. Пильщики пилят бревна. Еще дальше мастерские. Блестят горны. Звенят наковальни. Одна из мазальщиц бросает в дядю комок глины. Попала. Хохочет.

Дядя сдирает с лица глину. Протирает глаза...

Ковалик протирает глаза... Да это он в совхозе! Пропал!

Стремительно вскакивает с постели. Бежит.

2

Вчерашнее подобие шатра. Возле него лошади, запряженные в тачанку. Михаил Петрович с трубочкой. Цыган кует ему на пробу какую-то деталь. Цыганка вздыхает небольшой мех. Тихо и продуманно подходит дядя с кнутовищем. Ковалик хочет прошмыгнуть незамеченным.

Михаил Петрович. Видит. Смотрит на часы, на свою тень. Жест Ковалику — подойти... Показывает ему сделанную деталь. Жест на цыгана. «А в мастерские не хочет. По седьмому разряду!»

Цыган: «А начто по разряду? Лучше рядом! Вот это твоим (на совхоз) пусть будет, а это (на шатер) моим. Ты мне когда-нибудь хлеба, я тебе подкову... Как хорошие соседи...»

Михаил Петрович улыбнулся.

Дядя с кнутовищем машет: «Михайло Петрович! Куда же прикажете пшеницу?»

Михаил Петрович гасит улыбку. Отвечает, отчеканивая каждое слово: «Еще раз вздумаешь — отвезешь в суд. А сейчас туда (жест), где накосил!» К Ковалику (с тонкой улыбкой): «Вы, кажется, спешите?» (Пригласительный жест на тачанку). Ковалик садится, но ему хочется провалиться сквозь землю: Лошади несут тачанку. Дядя с кнутовищем обращается к цыгану. «Потому что ежели отослать меня сейчас в суд, то сам знаешь, куда оттуда дорога ведет. А так еще, может быть, и я, думает он (жест в сторону Михаила Петровича), в совхоз приду».

Цыган вспылал: «Потому что он сам из пастухов! Еще и теперь на тень свою смотрит *... А ты хочешь у него воровать!..»

* Как бывший пастух Михаил Петрович еще не отвык определять время по тени. (Прим. авт.).

Лошади несут тачанку. Михайло Петрович кладет руку на плечо кучера — придержать лошадей. В конце огорода опять конфликт.

Два трактора. Один стоит. За другим бежит седоусый в плаще. Меряет: «Глубже!»

Тракторист не обращает внимания.

Седоусый: «Прочь с поля!» — тракторист повернул голову: «Что-о?» И гонит трактор. Но седоусый нагоняет его. Спотыкается. Даже падает, запутавшись в плаще... Забегает спереди. И преграждает дорогу трактору. Стоит бледный, но с решительным видом, готовый ко всему... Тракторист с решительным видом гонит трактор. Еще один миг — и он раздавит седоусого... Но в последний момент не выдерживает и круто сворачивает в сторону.

Седоусый: «Прочь!»

Подъезжает на тачанке Михаил Петрович. «Что случилось, Тимофей Максимович?» Тимофей Максимович молча меряет борозду. Показывает. И указывает на другой, застрявший трактор. Михаил Петрович слезает с тачанки и Ковалику: «Извините, чтоб Вас не задерживать больше...» Жест кучеру отвезти бригадира в бригаду. Лошади несут тачанку... Перед глазами Ковалика растилается картина. Могучий массив взволнованной пшеницы. Комбайн. Десять косилок-сноповязок. Десять лобогреек.

Разделили между собой этот массив и соревнуются... Ударная бригада вяжущих женщин и девушек. За ними растущие копны. Лошади останавливаются. Подъезжает дядя с пшеницей. Ковалик слезает с противоположной стороны от вязалок. Но тачанка сразу отъезжает и он виден. Дядя сбрасывает пшеницу.

Передняя вязалка (ноги поцарапаны о жнивье). Блестит вспотевший лоб. Но глаза еще блестящие. Смеются: «Товарищи! Парикмахер приехал. Дядя Хрисанф».

Дядя Хрисанф: «Иди подстригу, может быть, умом длинней станешь». (Сердится).

Вязалка: «Я уже подстрижена»...

Ковалик ищет свою бригаду. Она застряла в валках. Это одесские девушки. Они не ходят, а совают ногами. Вяжут неумело, очень медленно и умышленно медленно. За ними парнишка. Поближе к красивой Тане. Кладет

снопы в копны. Для него это полработы. И очень по вкусу. Он не спускает глаз с Тани...

Ковалик, нахмутив брови (стыдно за опоздание!), подходит.

Высокая с поклеванным лицом: «Вригадир! Нет ли конфетки?» Переводит на жест — папиросы.

Ковалик дает. Сбегаются все. Кроме Тани. Презрительно смотрит. Жадно курят. Сочая ногами, медленно расходятся. Тогда Таня подходит к ближайшей. Выхватывает изо рта окурок и затягивается.

Ковалик спрашивает высокую: «Вы из Одессы?»

«Да!» И охотно рассказывает: Отец ее рабочий. Погиб на фронтах. Мать — работница. Умерла в голодном году. Сама она торговала цветами... Оставила дома двоих детей. Заперла их, чтоб не попали под трамвай...

Облава...

Ее схватили. (Она потеряла паспорт). И вот она очутилась здесь (слезы) и до сих пор не знает, что с родными детьми... У Ковалика тоже слезы. Он подходит к кудрявой, с большим носом девушке. Она охотно рассказывает: Отец ее рабочий. Погиб на фронтах. Мать расстреляна белыми. Сама она торговала бубликами. Ради ребенка, которого заперла дома, чтобы его не переехал трамвай.

Облава...

Ее схватили (у нее перед этим украли паспорт). И вот она... (слезы). Ковалик без слез. Подходит к маленькой. Отец ее рабочий. Погиб на фронтах. Мать тоже погибла. Сама она недавно пошла на базар купить больному ребенку молоко...

Облава...

Ковалики «У вас на базаре вытащили паспорт... Нужно теперь заработать новый. Ну-ка наляжьте, девочки! Смотрите, как отстаи».

Таня (двузначенно): «А покажите, как это налегают?»

Смешок. Парень в восторге. Гогочет. Ковалик сурово хмурит брови. Отходит за копну... (как будто для надобности). И там украдкой, лихорадочно учится вязать,

Тракторы съезжают с поля. Один на буксире у другого.

Михаил Петрович идет к тачанке. Его сопровождает Тимофей Максимович. Ласково доказывает, что поднимать целину под огород нужно волами.

Михаил Петрович: «Ладно. Но я всё-таки (с упорством) принимаю ваш трактор...» Тимофей Максимович молча останавливается.

Молча смотрит вслед.

Из-за копны бежит Ковалик.

Бежит: «Наляжьте, девочки! Вот так!» Показывает.

Грудницкой и маленькой это нравится. Они начинают вязать проворней.

Идут впереди. Особенно Грудницкая... Но мимо Грудницкой проходит, глядя в спину Ковалика, Т а н я.

Шипит: «Ударницей уже хочешь?»

Вдруг бьет ее по лицу. Крепко. Но так, что этого не видит бригадир.

*Публікація та підготовка тексту
Н. Б. КУЗЯКІНОЇ*

АВТОБІОГРАФІЯ ІЗ ЗАПИСНИКА

АВТОБИОГРАФИЯ

члена Николаевского губисполкома
и Днепровского уисполкома Кулиша

Я, сын батрака-крестьянина с. Чаплинки, Днепровского уезда, Николаевской (бывшей Таврической) губернии, родился 6 декабря 1892 г. Детские годы прошли в крайней нужде, иногда в нищете. Отец, безлошадный крестьянин, большую часть жизни прослужил в помещичьих экономиях в качестве чернорабочего и у богатых мужиков поденщиком. Всю горесть подневольной жизни старался заглушить водкой. Мать, родом из Полтавской губернии, еще девушкой пришла в Тавриду на заработки к помещикам.

До народной школы, чуть не пятилетним мальчиком, меня уже занимали богатые мужики пастухом свиней и телят, то нянькой, то погонщиком лошадей и проч.

Восьми лет поступил в народную школу, где был отмечен учителями как способный и даровитый школяр. Во время каникул служил у богатых мужиков.

Одиннадцати лет жил у народного учителя, у которого нянчил детей. В 1905 году после окончания школы интеллигенция с. Чаплинки собрала в складчину до 100 руб. для дальнейшего моего образования. Был отвезен в г. Алешки и определен в городское училище. Когда истощились собранные деньги, очутился без средств и близких людей в чужом городишке. По счастью, был принят в богадельню Алешкинского благотворительного общества, где питался крохами и подаваниями благотворительствующих буржуев. Вместо благодарности испытывал к своим благотворителям ненависть. Во втором классе училища некто Заиченко, такой же призреваемый плебей, как и я, познакомил меня с программой Р.С.Д.Р. партии. В третьем классе начальством был отмечен как бунтарь и политически неблагонадежный юноша, подающий примеры дурного мужицкого тона. Был неоднократно изгоняем из стен училища за организацию кружков

молодежи и непочтение к начальству. В 1908 году очутился на улице и целое лето питался воздухом, ночуя поочередно у добрых людей. Осенью при поддержке некоторых молодых учителей поступил в общественную мужскую гимназию, которая в 1913 году была закрыта высшим начальством как имеющая в своих стенах кухарских сынов, извозчиков и мужиков. Борясь с голодом, заканчивал курс гимназии экстерном, для чего пробирался на Кавказ (Сочи, Тифлис), где экстерном было легче держать умопомрачительные экзамены.

Готовясь поступить в университет летом 1914 года, внезапно был мобилизован и попал рядовым в 44 западной батальон, откуда был препровожден как имеющий образовательный ценз в одесскую школу прапорщиков. 20 февраля 1915 года в чине прапорщика пехоты был послан на службу в Смоленск (запасной батальон). Женился на народной учительнице. В августе того же года был отправлен в действующую армию.

1915—16—17 гг. пробыл на передовых позициях, был ранен и контужен. В марте 1917 г. один из первых в 224 пехотном Юхновском полку перешел в революционный лагерь, работал в полковом комитете и членом культпросвет комиссии Сов.Деп. Особой Армии. Политически был слабо развит. Сочувствовал эсерам.

В начале 1918 года вернулся из армии в Алешки, где примкнул к группе местных работников большевиков и левых эсеров. Был избран председателем городского исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. В июле 1918 г. при гетманщине был арестован и заключен в тюрьму, где находился до ноября. В период украинской Директории по настоянию алешкинского социалистического блока (большевиков, меньшевиков, эсеров) был проведен членом Алешкинской городской управы. В 1919 году от мая до июня состоял членом Днепровского уездисполкома и заведующим унаробразом. В июле того же года эвакуировался в Херсон в составе Днепровской организации КП(б)У и формировал Днепровский крестьянский полк (впоследствии 517 советский стрелковый полк 58 дивизии). С полком участвовал в боях против деникинцев, начиная от Херсона, Николаева и до Киева. В ноябре 1919 года был командирован полковой ячейкой в тыл белых для формирования повстанческих ревотрядов. Пешком прошел

Киевскую, Волынскую, Подольскую и Херсонскую губернии.

В феврале 1920 года был членом Днепровского уревкома и предусовнархоза, официально вступил в партию КП(б)У в июле 1919 г.

После вторичной эвакуации Днепровского уезда в июне 1920 г. был назначен военной тройкой Николаевского губкома начальником штаба группы войск Херсонского направления. Сентябрь—декабрь 1920 г. был военруком Херсонского, а потом Днепровского увоенкоматов. С последней должности был снят по ходатайству Днепровского парткомитета, временно был секретарем парткомитета. С февраля 1921 г. состоял членом укома, членом губисполкома Николаевского и уездисполкома Днепровского, редактировал газету и заведовал уполитпросветом Днепровского унаробраза, с сентября 1921 г. был членом Днепровского уисполкома и заведующим УОНО.

Николай Кулиш

г. Алешки, 21 апреля 1921 г.

ІЗ ЗАПИСНИКА

(Уривки)

I

1927

- I. Зустріч Нового року.
- VII. Читання «Нард. Малах». ¹.

1928

- I. Зустріч Нового року «Вапліте» з «Березолем».
- III. Перегляд «Нард. Мал.» ².
- XII. Написав «Мазайла».

1929

- IV. «Мазайло» ³.
- VI. На теадиспуті ⁴.
- XI. «Диктатура» ⁵.

1930

- III. Процес СВУ ⁶.
- XI. «97» в «Березолі» ⁷.

1931

- X. «Березіль» кається ⁸.

II

1928 [січень]

- 3. Ішов вулицю. Напис: «Во дворє злая собака № 27».
- 8. Загальні збори УТОДІКу ⁹. Перша стаття Т-ва. У С-ка на вечірці.
Сльози. Ніч-відлига, невпинний, немов передвесняний шелест крапель (ішов через скверик).
- 10. Друга стаття Т-ва.
- 11. Я пишу листа (проект) до редакції «Комуніста» про помилки редакції «Вапліте». Двічі у від/др. і в редакції.
- 12. Лист до редакції «Комуніста» ¹⁰. Збори ВАПЛІТЕ ¹¹. Постанова про ліквідацію в принципі.

13. У Хв[и]лі¹². «Задушевна розмова». «14 голосували правильно»¹³. Проект листа до редакції та підписи.
14. З проектом резолюції у Хв[и]лі. Одміна в його настроях і думках. Загальні збори ВАПЛІТЕ в Будинку вчених. Ухвала нової колективної резолюції про ліквідацію. Обрання ліквідкому.
15. День смутку і тяжких настроїв.
16. Повідомлення до НКО, В/П¹⁴, редакції «Комуніста» про ліквідацію.
18. Розмова у Скр-ка¹⁵. Розмова з коментарями. Стенографія.
20. Мене покликано до ген. секр. К-ча¹⁶. Розмова на щирість.
23. Несподіваний галас з В/П з наказом зібрати колишніх. Збори й ждання в літбуді.
29. Сон: Ол[е]шки, дит. приют, кімнати, старухи лежать. Присмерк. 1-й лист до Гр-ча¹⁷.
31. Сон: зустріч з Гр-чем в Олешках. Присмерк. Він іде у путь (175 верст пісками й степом), Прощаємося, цілуємося, я плачу.

[лютий]

1. Сон: хтось одніс до готової ями. Кажуть — мертві, а я бачу, підводяться у Д.-- погн. Страх.
2. Сон-кошмар: хатка, я, хтось входить, боронюсь пляшкою оливи.
4. 2-й лист Гр-чу.
6. Одержав листа од Гр-ча.
9. 3-й лист до Гр-ча.
18. 4-й лист до Гр-ча. Сни (учитель кидається з даху високого будинку вниз).
28. Лист од Гр-ча. Кінець хвильовізму. Сон (я, Л-ко¹⁸ в Чаплині),

[березень]

1. 5-й лист до Гр-ча.
2. Громадський перегляд «Малахія».
8. Сон (що є хиби в «Комуні в степах») ¹⁹,
9. 6-й лист до Гр-ча.
16. 7-й лист до Гр-ча.
20. На балеті. Йосип Прекрасний (арт. Дуленко) ²⁰.
21. 8-й лист до Гр-ча. П'ю в літбуді. За дверима — постріли більярдових шарів.

27. 9-й лист до Гр-ча.
31. Прем'єра «Нар. Малахія»²¹.

[квітень]

- 3—9 Подорож з Л. Курб. до Ленінграда²² (через Москву). Нові образи для п'єси «Мамаї»²³. Нові образи для «Мини Мазайла».
29. Прогулянка за заводи в степ і назад аж на Холодну Гору²⁴ (стовбові шляхи, ілюмінація, весілля на автомобілях [нерозбірливо написане слово]... у ночліжні, босяк на мосту, вітер).

[травень]

1. Доц. Читання «Києв. Ст.»²⁵ (про сотника Івана Гонту).
18. Суковій. Сон (розминаюсь з Л. в Олещках. Л. в голубому, в білій мантиї).
22. Подорож²⁶. У вагоні (дівчина з собакою. Ранок. Залізничник, що два дні пив і в його украли годинника).
23. Слав'янське. Сопілка. Будочки і «мочащієся». На олівцевій фабриці. На Донсоді²⁷ (робітник: набридли екскурсії). Край міста кооператив і церковця. ДРП²⁸. (Жах). Грузія й Слав'янське (футб. матч). Головна вулиця увечері.
24. У парку. Тьотя з листом і діти з «бичками». Живий рахунок. Знову в вагоні. Савчиха. У Краматоровці (оглядини заводу). На волейболі. Увечері в парку — божевільні й діти. Оркестр — мелодії вальсу з оп. «Фауст». Кінопурга. Робітник з Правобережжя.
25. Робітничим поїздом. Буря й пиляка. Пейзаж. Костянтинівка (Дмитрівка) станція, шукання води вмитися. Кирпата дівка. Діти й жінка на підлозі. Дядя п'є з пляшки гарячу воду. Ночівля в Кесера. У казайки нежить — прикладає пальці і пробиває дух.
26. На базарі. Укр [яїнські] старці. На заводах: пляшковому (видування [пляшок]), на скляному (крізь синє скло [протуберанці]), на люстровому (сварка за шапку «кацапа з хохлом»). В парку. Думки біля пам'ятника. «Юніє натуралісти» б'ють об землю жаб — трупки на алеї.
27. Знов вагоном. Задниста жінка-українка. Пішки з Микитівки до Горлівки (ранок, сонце, сон, корова,

розмова пастухів). Я — вперше в шахті (з десятником штреком, уступом в жахливий забой). В бані. Я на виїзній сесії Бахм.[утської] окр.[уги] трудсуду. У робітника на квартирі. Говоруха-хазяйка. Горлівські пам'ятники (залізні таблиці).

28. Пішки на Микит.[івку]. Живосрібний степ і дикі квіти (дика троянда). У їдальні, де голодному не хочеться їсти. Вітер, вікно і сердита подавальниця. Пішки на стару Микитівку. Обід і ввечері поїздом у Сталіно²⁹. Українка з дітьми з Туркестану. Ніч. Заграви. Електронамисто на темних обр'ях.
29. Сталіно. Тачанкою до міста. На заводі (мартен. печі, у прокатному огніні болванки, виплавка чавуну, Дош. Кукушки).
30. Візником в Рутченівку. У бібліотеці. Пішки зеленим степом... [нерозбірливо]. У механізованій шахті. Вибухи. Врубова машина. Назад в Сталіно пішки.

[червень]

1. Хмарно. Дощик. Вітер.
4. Сон (Лізу з ціпком по якійсь сторчевій драбині). Нові образи для «Мамаїв».
14. Задум п'єси (прообраз до «Прощай, село».) Повертання з літбуду вдосвіта. Привид-уявлення: мати в полтавськ. снідничці на чужому парадному.
23. Спека.
27. Дощик. Читання «Чесність з собою»³⁰ в саду і в кімнаті.

[липень]

1. Поїздом у Дніпропетровське³¹. В гостях у матінки³². На виставі у франківців («Заколот») ³³.
2. Підводою до Манриківки. Спека. Берегом Дніпра. Лоцм.[анська] Каменка — Кодаки — колонія Ямбург (німецьк. хатка, молоко). Дід Харон. Ночівля в молдавському селі. Хазяїн «пропонує» поїсти. Молоді. Романтика і реальність. Ненаситець³⁴. Церква між Молочаїв Микольське. Степом під спекою. Древа і степові обрії. Вовничка. Федорівка-Августинівка³⁵. Шукання почлігу (писарюка). Ночівля на возику.
4. На Кичкас³⁰. Спека й утома. Через якусь «якономію». Під хатинкою в пісках. Нарешті на ст. Кичкас. Дніпрельстан. Автомобілем в Запоріжжя. Пахкий вечір.

5. Дніпром на пароплаві. Дід пасічник. Дівчина й черевик у воді. Вчителі-екскурсанти. Вечір. Прохолода. Вітер. На обряях хмари і гроза.
6. В Олешки. Місячна ніч. Зустріч з Гр. Плохим. Олешківська тьотя з ласкавими словечками.
7. Ранок під Одесою і дівчина, що повертається з села. Професор, жінка й собачка. «Гарик». Старчиха з дитиною й старці. На бульварі жінка: семечек жарених! (чоловік бухгалтер одержує 200 крб. Одеса). Нові образи й компонівка «Зизанія Мазайла» («Мини Мазайла»). Купання на австрійському пляжі.

[серпень]

5. Поворот із Одеси до Харкова разом з бандою. Ранок у Полтаві і ризикований номер.
6. Дома в Харкові.
7. Вова вивихнув руку. Хмарно. В поліклініці.
8. Дощ. Я з Вовою шукаємо... станції. Почав переробляти «Комуну в степах». Читання й студіювання Мольєра.
22. У Хвильового.
27. На колегії РСІ ³⁷ в справах УТОДІКу.
28. На засіданні малої президії в справах УТОДІКу (хто як поводитьься, Музей іграшок-подарунків). Нові образи до «Мини Мазайла».
29. На виставі «Принцеса Турандота» ³⁸.

[вересень]

3. Дощ. Холодно. Перероблення «Комуни в степах» (10-ї дії). Компонування «Мини Мазайла». Читання й студіювання Мольєра.
25. Сон (дорога із К-ки в Чап[ли]ку).

[жовтень]

1. Вночі дощ.
5. Читання «Київськ. старини» (шпиталі в Малоросії).
8. На вечірці в літбуді (проводі Л-ка та К-ка за кордон) ³⁹.
9. Проводи (на вокзалі).

**STATI
VICINI**

РАННЯ ПУБЛИЦИСТИКА (1921 — 1924)

ПО ВЕСЯМ И СЕЛАМ

I

(Из записной книжки 1921 года)

В последних числах октября из Губоно было получено циркулярное письмо, возвестившее нас, работников Унар-образа, о пришествии НЭПа и наполненное по сему случаю всевозможными и разнообразными рецептами: как быть и что делать. В целях изыскания доходов рекомендовалось все, даже выделка игрушек и чуть ли не извозный промысел. Заканчивалось письмо суровым предписанием: обследовать в уезде все просветительные учреждения и произвести максимальное сокращение штатов. И все это срочно, под личную ответственность заведующего.

Время стояло суровое. Нам три месяца не высылали денег. Вместе с НЭПом в уезд вторгался голод. Уже в ту пору население трех волостей питалось листьями, дикими маслинками, макухой и прочими суррогатами. Ясно было, что при таких условиях учебный год грозил нам не только сокращением штатов, но и смертью всей просветительной сети уезда.

На совещании коллегии решили выехать в уезд по двум направлениям. Это значительно сокращало время и давало возможность охвата всей сети просветительных учреждений.

На следующий день я был уже в пути.

ОДИЧАНИЕ

Дорога на с. Казачьи Лагеря. Справа море волнистых песков, слева плавни, камыши и тощие вербы. И среди сыпучих песков — дети-ластушки. Они пребывают здесь целые месяцы, пасут коров, овец, жгут сухой камыш, ищут съедобные коренья и иногда воруют в котлах рыбу. Их тут десятки. Школы они не знают, и школа их не

знает. Лучшая мечта у них — достать табак или найти оставшийся от прошлогодних битв снаряд и взорвать его. Иногда вместе с разорвавшимся снарядом летит на воздух и сам взрыватель, но это ничуть не уменьшает их исследовательского пыла. Сквернословят они с виртуозностью, на каждом шагу, за всяким словом. О половой жизни знают больше взрослых.

Что будет с ними дальше? Никто не скажет и не угадает. Не скажу и я, работник уездного отдела народного образования. Одно можно сказать: школа наша слаба, школа наша немощна. Привлечь этих одичавших детей в свои стены она не может.

В сумерки я в селе. Восемнадцать шкрабов обоего пола слушают мою информацию. Полная поэзия: комната, где мы собрались, залепана и загрязнена до совершенства. На стенах клочки плакатов: «Соблюдайте чистоту», «Для революции время...» (дальше оборвано), «Несите продIALOG» и т. п. Это здание волисполкома.

Я рисую перспективы. Они столь же мрачны, как эта комната и осенняя ночь за окном. Говорю о выделке игрушек, о хозяйственном обрастании и думаю, не лучше ли сказать о бесхозяйственном нашем обрастании.

Вопросы: мне задают единственный и упорный вопрос: когда будет жалованье? Больше вопросов нет.

Спрашиваю, сколько в трех школах детей. Дают цифры неуверенно. Занимаемся сложением и получаем сумму в полтораста с чем-то. В семилетке в старших группах по три-пять учеников. Приступаем к сокращению штатов, которое затягивается далеко за полночь.

Работаю при ночнике. Председатель волячейки союза дрожащими руками перелистывает на столике списки и анкеты и дает свои соображения. Из восемнадцати шкрабов выбираем четырех, остальные четырнадцать подлежат сокращению. Две школы должны быть слиты в одну, старшие группы семилетки ликвидируются.

По временам в сенях скрипит дверь, слышится робкий стук. Председатель (женщина) выходит в сени. Я слышу тихий шепот и сдавленный плач. Очевидно, кто-то из шкрабов пришел просить... Мне кажется, что в эту осеннюю ночь все сокращенные бродят в темноте на улице и ждут, когда выйдет председатель с окончательными списками. Будут ли они спать в эту ночь? Многие из них

проработали на школьном поприще по 10—15 лет, посидели и постарели на этой работе.

Рано утром отправляюсь в ближайшую школу. Меня сопровождает председатель волячейки. Разговор у нас не клеится. Да и как говорить с человеком, который приехал и в течение двух часов, ночью, сократил четырнадцать учителей. В центре села против церкви заброшенное мрачное школьное здание. Ни одного стекла. Ветер воет в пустых классных комнатах и временами вихрем вырывается наружу. Удивительно,— на улице от этого получается сквозняк.

Мимо нас пробегает группка детей старшего возраста. Это старшие группы семилетки, дети зажиточных крестьян и местных торговцев.

— Сократил, разогнал! — кричат они мне в спину.

Ясно, уже кто-то из сокращенных поработал и в течение получаса отравил детское сознание ненавистью к коммунистам и Советской власти. Прощайте, мол, дети, закрывают нашу школу...

Я осматриваю школьное здание и службы. Широкий двор зарос бурьяном и колючками. Всюду запустение и одиночание. Неужели нельзя было огород завести или хоть цветники разбить? До революции здесь помещалось начальное училище и, говорят, кроме сада, была еще и паека.

Несмотря на то, что в школе ведутся занятия, классные комнаты поражают грязью и внешним запустением. Спрашиваю — почему? Сторожа нет! Я молчу, а в голове у меня съезды, речи, циркуляры: трудовые процессы, самообслуживание, детское самоуправление, санкомиссии и проч.

— А вот в этой зале был театр,— говорит уныло сопровождающий меня сокращенный учитель. Ага, это тот «Красный Светоч», о котором писали в газете? — любопытствую я.

Большая комната в стадии полного разрушения. Как будто здесь табуны диких лошадей помещались. На грязных израненных стенах остатки революционных лозунгов.

— Тут было еще не то; недавно мы санитарный субботник провели,— повествует с эпическим спокойствием сокращенный.

Идем дальше. В небольшой комнате (запирается замком) свалены в кучу остатки былой роскоши. Карты,

орнаменты, физические приборы, книги, иконы. Все это покрыто толстым слоем пыли и заткано в причудливые узоры из паутины.

Я не спрашиваю, почему это так. Я молчу. Сокращенный понимает это молчание лучше, чем я об этом говорил бы. Отсутствие чувства ответственности и властного надзора, — думаю я. Как платили, так и получили, — думает сокращенный.

Наконец, последняя комната. Что-то вроде кладовой. Грязь и смрад. На полу картофель, тыквы, просыпанная мука, какая-то крупа, тряпки, жестянки.

Это так... собственно, моя кладовка, смущенно лепечет шкраб. Я смотрю на этого шкраба и... стремительно выхожу из школы.

Целый год в штатах школы числились: инструктор по дереву и инструктор по корзиноплетению. Они получали пайки и изредка деньги. Что они делали целый год? Не лучше ли было держать одного плотника и ремонтировать школьную мебель? Из кусков дерева, старыми гвоздями и тем подручным материалом, который лежит, гниет и пропадает.

Вызвал заведующего волнаробразом и обрушился на него. Оправдывается: он, мол, недавно, это его предшественник и т. д.

НЕЗАМОЖНИКИ И ВИНОГРАДАРИ

В дороге. Опять справа пески, слева плавни, камыши и вербы. За камышами свинцом поблескивает Днепр. Тревожно летают вороны.

Меня везет угрюмый крестьянин. Верет десять проехал, не говоря ни слова. Наконец съел кусочек хлеба, закурил и одним глазом посмотрел на меня. С большим трудом, но разговор между нами завязался. Узнавши, что я не из чека и не «нащот продналога», а по школьному делу, крестьянин разверз свои уста и заговорил. О чем? Говорил о школе, о шоссежных дорогах, о песках, о рыбе в Днепре, о боях красных с белыми. Говорил дельно, трезво, метко, хлестко, говорил как знаток и хозяин сыпучих песков. Школа нужна крестьянину, как воздух, но в этом году школы не будет. «Походять походять до Риздва, а як захолодає, — перестануть, бо холодному й голодному не до школи», — заключает он свою беседу.

На дороге блестит кусок подковы. Подводчик соскакивает и подбирает ее. «В хазяйстві згодиться»,— говорит он и причет кусок подковы.

Отчего же у крестьянина кусок подковы имеет свою ценность, и почему в школе гибнут и не находят применения разломанные парты?

Село Британы. Я останавливаюсь в сельсовете и присутствую на общем собрании незаможников. Идут дебаты вокруг какой-то мельницы и артели, которая наживается, покупает ведрами вино, пьянствует и нахально плюет в глаза всем. Я смотрю в окно и вижу по ту сторону улицы наглухо заколоченный домик. Хата-читальня,— гласит вывеска. Судя по внешним признакам, в эту хату-читальню уже несколько месяцев не заходила нога человека. А было время, в этом же селе земский учитель С... поставил народные чтения с туманными картинами и этим прославился на весь уезд. Читал, конечно, об Алексее, человеке божьем, о том, что за богом молитва, а царем служба не пропадают. Земский учитель по своей инициативе собрал богатую духовно-нравственную библиотеку.

Скоро ли придет новый учитель, который откроет хату-читальню, оживит ее, мертвую, и соберет хотя бы небольшую красную библиотечку?

Осматриваю две школы. Одна в центре села, другая между селом и немецкой колонией виноградарей. И в первой, и во второй ведется частичный ремонт. В центральной, где учатся дети бедняков, ремонт произведен так-сяк, у виноградарей — другое дело. Там собрали до тридцати ведер вина, и поэтому ремонт ведется серьезный. Члены школьного совета — три зажиточных крестьянина. У них, очевидно, мечта — иметь для своих детей подобие прогимназии с французским языком и пианино. В этой же школе театр. Сцена как сцена, с кулисами и занавесью. Все местные интеллигентные силы составили драматический коллектив и играют за плату. Ставят, конечно, самые скверные пьесы, развлекают виноградарей и иже сущих с ними.

А вечером в квартире заведующего общее собрание шкрабов и сокращение штатов. Опять эта болезненная операция затягивается до полуночи. Тускло мерцает ночник. Одна из учительниц острит. В мои уши вливаются колючие, пропитанные ненавистью и злобой словечки о новой власти, о новых порядках. Все это приправляется ехидным смешком. Но все это не важно. Важно то, что у этой учительницы непременно сегодня будет припадок истерики. Хозяйка намочит ей голову мокрым полотенцем, а на утро объявит увольнение от стола.

В ДЕТСКОМ ДОМЕ

Меня всзут: лошадь, мальчик и два колеса. Я сижу на перекладке и держусь за мальчика. Ноги мерзнут: ночью был первый мороз. По дороге трупы павших от бескормицы лошадей. Голод близится.

— Ты грамотный? — спрашиваю мальчика.

— Ні.

— А почему в школу не ходишь?

— Хай вона згорить... Ніколи, — отвечает мальчик, крутит сигарку и раскуривает ее с видом серьезного и взрослого человека.

Этот мальчик выглядит куда серьезнее, чем наши школы, — философствую я на двух колесах и прикуриваю у мальчика папиросу.

...А теперь пойдете в детокий дом донбасцев, — предлагает мне заведующий волнаробразом. Село Маячка имеет до двадцати тысяч населения. До войны были в селе прогимназия, высшее начальное училище и шесть школ. Теперь по списку восемь школ и два детских дома. В одном доме собраны местные дети из волости, в другом — дети далекого Донбасса. Их привезли весной партиями и рассеяли по всему уезду.

Осенний день короток. Пока мы осмотрели первый дом, наступила ночь. У донбасцев один ночник. Заведующая несет его над головой и освещает дорогу. В трепетном неясном свете выступают грязные стены, столы и голые нары. На нарах в лохмотьях комочками дети. Не то спят, не то бодрствуют — не разберешь. Еще одна ком-

ната: в углу ворох ржи, пудов двадцать. Детей кормят хлебом и случайными продуктами, конфискованными на базаре у спекулянтов (НЭП пока туго прививается) или собранными в порядке ударной кампании. Заведующий волпаробразом путешествует целый день от исполкома на базар, с базара на мельницу, с мельницы в милицию, из милиции в кооператив и обратно, прося, вымаливая, конфискуя, реквизируя.

Следующая и последняя комната — изолятор. Нар нет. На полу кучи соломы и грязные рогожки.

Где же дети? — спрашиваю я заведующую. Она снимает ночник и освещает солому и рогожки. Кучи вдруг начинают шевелиться, и оттуда показываются детские головки.

Это изолятор. Двадцать чесоточных и трахомных детей.

Я чувствую, как у меня подымается на голове волос, и спина наполняется ледяным холодком... Видел виды, но такого изолятора еще не видел.

После совещаний в волисполкоме выяснилось, что улучшить жизнь детей-донбасцев невозможно. В условиях голода вряд ли удастся удержать на местных средствах первый дом. Остался один выход: перевезти детей в город. О положении донбасцев сообщено в Усовзадет.

Сокращение штатов производится на 50 %. Из восьми школ остается четыре. Остальные должны закрыться. Да и нужды в них нет, т. к. население посылает детей в школы очень скупо.

Еду дальше. Пески кончились. Перед глазами безбрежная степь. В дороге меня застигает ночь и дождь. Голодные и бессильные лошади отказываются идти. Подводчик встает и начинает их бить. Бьет долго, с лютой злостью и отчаянием. На мои протесты он отвечает: все равно, завтра, послезавтра подохнут...

Я слезаю с брички, беру свои вещи и иду пешком.

Следующий пункт моего следования — городок К-ка. Здесь я задерживаюсь на два дня. Живу в детском доме. Здание прескверное, мрачное и холодное. К тому же я мерзну, так как все мои доспехи перемокли под дождем. Наблюдаю за жизнью детского дома утром, днем, вечером, ночью. Заведующая — человек опытный и, как видно, в делах Соцвоса немного осведомленный. В комнатах убого, но чисто. Дети работают, читают, играют, лепят.

Постепенно из детской массы формируется детский коллектив. Но до цветущего состояния так же далеко, как до нового урожая. Улавливаю и скрытую борьбу между заведующей (спец.) и местным женотделом. Обычно в провинциальных домах вокруг детского дома ведется неустанная и мелочная борьба общественных групп, мелких группировок и отдельных лиц. При обострении борьбы дом начинает раздираться бесконечными комиссиями, ревизиями, иногда вторжением милиции, агентов ЧК, и, наконец, происходит смена персонала. В результате — никакой отчетности, никаких следов прошлого, множественность «систем» воспитания и обучения, а в конце-концов развал дома и одичание детей. Бороться трудно, ибо враждующие стороны и группы доводят раскол до высших инстанций и оперируют такими аргументами, как: контрреволюционность, антисоциальное воспитание, религиозные предрассудки и т. д.

Но это к слову. В данном доме борьба пока подземная, и особых толчков на поверхности не ощущается.

Ночью я хожу по коридору и греюсь. В одной комнате детские придавленные голоса. Прислушиваюсь: трое детей ведут серьезный и деловой разговор. Их отвезли из села в город, кто-то забрал у них сиротскую корову, рядно, ямень, иконы. Они материально обижены и жалуются один другому.

— Ти думаеш, що в суді присудять по правді... Ов-ва, жди правди од суда. Василь дасть судді хабаря, і квит...

Так говорят в темную ночь дети.

ИКОНЫ

Село Сомово. В селе две школы — и обе бездействуют. Учитель говорит, что дети приходят рано утром, занимаются и к 12 часам дня расходятся по домам. Я не особенно доверяю этой информации. Мне известно, что среди школьных работников этого села издавна повелась и разрастается с каждым днем склока. Начало склоки относят к 1905 году. В эту склоку, как в образовавшееся болото, постепенно втягиваются родители, дети, комнезамож, сельсовет. У склочников материалы, справки, документы, протоколы сходов сельсовета, частные письма агентов опродкома (склочники использовали всех), изобличающие противную сторону в самых ужасных злодеяниях.

Склочники стараются позвать к себе «на чай» всякого приезжающего из уездного центра работника и изливают перед ним вместе с чаем потоки справедливых жалоб и грезной клеветы. Разобраться в этой склоке невозможно.

Ясно, что склочников нужно просто рассеять, перевести, но этого нельзя сделать сейчас по условиям разрухи и наступающего голода.

Пусть сидят пока эти Иваны Ивановичи и Иваны Никифоровичи.

Я обзираю одну школу. В двух классных комнатах натываюсь с места в карьер на громадные иконы в рамках под стеклом. Пусть бы это было в 1920 году, после Врангеля. Но сейчас конец 1921 года.

СОРОК ЛЕТ

Удивительно то, что я ездю целую неделю и нигде еще в школах не видел детей. Причина этому — короткие осенние ночи. Пока перекочуете из одного села в другое — наступают сумерки. А утром опять в дорогу.

Но на восьмой день мне посчастливилось. Я приехал в село К.-Григорьевку раньше двенадцати часов и потому имел возможность посетить одну из школ во время учебных процессов.

Почти первая школа на моем пути, где ровно и спокойно бьется пульс школьной жизни. Важно отметить хотя бы то, что школьное здание слегка отремонтировано и приготовлено к зиме. Само здание весьма древнее, а в нем живет и обучает детей не менее древний старик — учитель Д.-К. Не знаю, сколько ему лет, но мне известно, что он работает в школе сорок лет без перерыва (в феврале 1922-го годовщина). Несколько поколений прошли его школу, почти половина населения К.-Григорьевки его ученики. И сейчас он на своем посту.

Седенький, благообразный, с чистыми ясными глазами, спокойно и привычно рассказывает он по классной комнате, диктует, спрашивает и объясняет чуть ли не одновременно. Дети у него внимательны. В классе у него чисто. В руках связки ключей. Отпирает шкаф — там полный порядок: книги в стопках, чернильницы в рядочках, ручки отдельно, карандаши отдельно. Новые веяния ему, быть может, непонятны и чужды, но зато он сохранил все лучшее и ценное от старой земской школы.

Урок кончился. Удивительная дисциплина и гармонический порядок. Дети оживлены, но не суетятся и не кричат, как это бывает во всех почти школах. Они аккуратно складывают книги и тетради в сумки, вытирают перья, сносят выданные на урок пособия дежурным. Те, как хозяйева, укладывают пособия в шкаф, смахивают пыль. Наконец, все выходят из класса, бодрые, веселые и спокойные.

В НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЯХ

Дальнейший путь мой идет степью. Она лежит перед моим взором, как пустыня: широкая, обгорелая, печальная, наполненная тенями наступающего голода. Над запыленными полями мечутся в тоске и тревоге кучные стаи ворон. Дороги пылят. Воздух дышит осенней сухой и какой-то колючей прохладой. По всему видно, что дождя не было и не будет.

Я проезжаю через немецкие колонии. Недавно еще богатые и хозяйственно крепкие, цементированные немецким трудолюбием, обильные всеми благами чернозема, они теперь выглядят иначе. Во всем видно запустение, уныние, упадок. У дворов бродят тощие коровы. Лошади, которыми славились колонии, шатаются от бескормицы идохнут.

Школы в безнадежном состоянии, занятия идут с перебоями, детская аудитория редеет с каждым днем. Пробовал говорить с двумя учителями о перспективах, но, кроме тоски, ничего не получилось. Немецкого учителя, спаянного с обществом кровно, материально и духовно, в этом году ожидает голод и одиночество в борьбе за свое существование. Когда-то колонисты ратовали перед земством за родной язык в школе. Ныне и этот вопрос заглох, и мои соображения на сей счет не получают у представителей общества соответствующего отклика. Школа, просвещение, культура — все это вытеснено из общественного сознания и выведено на задворки общественного бытия. Все мысли вокруг хлеба и грядущей голодной зимы. Наступающий голод первым своим ударом сметает наш неокрепший фронт просвещения. Он рухнет и, кажется, надолго.

И тем более становится больно и обидно, когда слышишь, что в этих колониях, махнувших безнадежно на

свои школы, две недели уже шатается халтурная группа подозрительных артистов, ставит пьесы из цикла миниатюр, стяжает славу балетными номерами и собирает плату «натурой».

Полный успех, полные сборы!

Я натолкнулся на антрепренера, некоего одесского артиста, и предложил ему вопрос, знает ли он о существовании уездного политпросвета? На это последовал уклончивый ответ и ссылка на большой мандат из Одессы.

В результате объяснений был вызван председатель сельсовета, коему и было предложено убедить труппу выехать из пределов данной местности.

Со стороны антрепренера последовал ряд протестов и угроз кому-то пожаловаться.

Пусть жалуется. Говорят, что в соседнем селе бродит еще одна труппа и дает такие «представления», что молодежь несет последний хлеб, лишь бы посмотреть на обнаженные ноги и непристойные движения.

Что это? Grimасы голода или... полный моральный развал одичавшего села? Я не могу найти ответа, я не нахожу его и тогда, когда выезжаю в степь и вижу, как на дороге падает лошадь немца-поволяжанина, беженца из далекого вымирающего края, как после некоторых попыток поднять лошадь беженец и семья впрягаются в повозку и тащат ее степью в такой же голодный край, по дороге к гибели и смерти.

Балет, театр миниатюр, антрепренер с тросточкой, умирающие школы, голодные люди, везущие в степи повозку, — ну разве это не контрасты, о которых нужно писать, говорить и сигнализировать во все концы советской земли. Опасность наступает!

НА ХУТОРАХ

Останавливаюсь на полчаса в хуторской школе. Мой подводчик уехал с полдороги домой, и я добрался до школы пешком.

Вокруг школы одинокие кулацкие хутора. Недавно им дали новое название: «Запорожские хутора», но это название к ним не пристало. Прочные постройки, скирды прошлогодней соломы, хаты под черепичными крышами, стадо коров в степи — все это говорит за то, что хутора далеко не запорожские.

Школьное здание сохранилось вполне. Оно высится своими красными кирпичными стенами, блестит большими окнами и далеко видно в степи. Будущий маяк просвещения, думается мне.

А пока это хуторская школа земской постройки и с земской идеологией.

Я попадаю в кухню, и меня обдаёт теплым, пахнущим мясными блюдами воздухом. На столе грудa свежего мяса. В углу икона. Перехожу через коридор в классную комнату. За партами несколько подростков-девочек, круглоголовых, краснощеких, в чистых, на городской лад пошитых платьях. Учитель, высокий сутуловатый парень, объясняет новый урок географии. На партах учебники немецкого языка.

Это по новой терминологии пятая группа трудовой школы, а по существу релетиторская группа для детей зажиточных хуторян, верующих в скорое пришествие «белого воинства» и потому готовящих своих детей для поступления в гимназию.

Младшие группы уже разошлись по домам, унося в сумках старый земский букварь и несъеденный завтрак.

С внешней стороны как будто бы все благополучно, и молодой институтец объясняет, что пятая группа детей это «так себе», что, мол, некоторые крестьяне попросили подучить детей на досуге.

Но кто меня уверит, что в этой школе «на досуге» дети не учат молитв и закона божьего.

Ведь глухие кулацкие хутора падки на религию, и чем они больше жиреют, тем больше увеличивается у них спрос на «духовную пищу».

Дух косности и старой идеологии, изгнанный революцией из больших городов и незаможных сел, находит себе приют в этих глухих хуторах, залегает твердым пластом и ревниво оберегается столыпинским крепким мужиком.

УКРАИНСКАЯ СЕМИНАРИЯ

Она основана в этом году, в день годовщины Октябрьской революции и помещается в бывшем поповском домике.

Основатели ее — діячі місцевої Просвіти. Целый год Просвіта вела в селе Благовещенке ожесточенную агитацию за открытие учительской семинарии. Граждане

чесали затылки и отнекивались. Наконец мысль, что в селе будет семинария, и что детей можно будет вывести в люди, соблазнила зажиточные группы села. Они первые тряпули мешками с ячменем и пшеницей. За ними потянулись середняки, потом и бедняки решили, что можно поддержать это дело, раз о семинарии заговорил и волревком с комнезамом. Село раскачалось, отрезало для семинарии 40 десятин земли, после крупных междусобиц и споров отобрало у попа дом и, наконец, недели две тому назад вышло на улицы и сотворило великую манифестацию по случаю открытия семинарии. Говорили, что на открытии кое-кто всплакнул от радости, а кое-кто зачесал затылок и вещал, что семинария не для села и долго не выживет.

Тем не менее семинария, выросшая, как гриб после дождя, развертывает свою работу и крепнет с каждым днем.

Я приехал в тот момент, когда «основатели» вели атаку на паровую мельницу, добиваясь от нее некоторой доли за перемол, и строя планы на установку электрического освещения тоже с целью дать поддержку семинарии.

Меня, как представителя Унаробраза, встретили с особым вниманием, надеждами и пожеланиями.

Я оцениваю данные для развития в будущем трехлетних педагогических курсов. Их почти нет. Нет соответствующего помещения, нет работников, не хватает и собранного зернового фонда. Не подлежит сомнению, что через год «семинария» начнет агонизировать. Ясно и то, что у местной Просвіти есть кое-какие вождедения по части натаскивания в семинарию узконациональных идей, что в ней, быть может, будут ткаться желто-голубые нити, но у меня не поднимаются руки против этого детища революции. Даже просвітяне, чуждые нам по идеологии, все же свежие и общественные люди и стоят гораздо выше тех, кто совершенно отрицает и революцию, и изолирует себя от ее широких и бурных волн.

Разве не приятно видеть среди мертвой пустыни и развала замирающего перед голодом уезда островок, где прорастает широкая общественная инициатива, бьется и сверкает новая мысль, где ведется борьба между двумя лагерями села, между старым и новым.

Не нужно подрывать веру глухого степного села в возможность революционного творчества. Пусть это будет для него первым светлым началом, преддверием в новую жизнь.

Полторы недели я блуждаю по степи, меряю все большие и малые дороги, проникаю в не только села, но почти во все глухие поселки и хутора.

Я осматриваю маленький участок громаднейшего фронта просвещения. Всюду на наших позициях паника и смятение. Школы пустуют, часть учительства разбегается, оставшиеся заколачивают двери и окна, выпрашивают у близких и знакомых горсти ячменя и готовятся с этими скудными запасами выдерживать осаду голода в своих полуразрушенных крепостях-школах.

Пораженные первыми ударами голода шкрабы бродят по дорогам и сельским базарам, продают последние вещи, чтобы купить последний кусок хлеба и потом пойти на дно.

Возле одного села я встречаю двух учительниц. Они несут куда-то на хутора жалкое «барахло». Лица заострившиеся, взор тоскливый, безнадежный, на ногах остаток обуви.

Хутора стали последним убежищем от голода: туда устремляются все, кто в состоянии преодолеть пешком десятки, сотни верст.

Из Евпатории, Симферополя, Севастополя, Ялты лица с высшим и средним образованием, мужчины и женщины, учителя бывших гимназий и начальных школ, учительницы музыки и иностранных языков,— все это составляет живой поток, хлынувший степными дорогами на хутора, все это готово на какую угодно работу, лишь бы завоевать кусок хлеба и спасти себя от неминуемой смерти.

И тут же, среди поднявшейся тревоги, среди отчаяния и развала, встречаешь такие места, где ключом кипит творческая культурная работа.

Небольшое село П-ка. Общество на последние свои запасы ведет ремонт школы, выделяет фонд для учителей, посылает «ходовков» за учебниками и школьными пособиями и заодно достраивает клуб.

Один учитель, две учительницы, председатель сельсовета, представитель комнезаможа, два-три гражданина — вся эта живописная группа окружает меня и засыпает тысячью вопросов: где можно достать литературы, газет, красок, париков, пьес, какие имеются революционные

пьесы, как установить связь с Наробразом, какие лекции ставить в первую очередь, а какие во вторую...

Меня влекут в клуб. Это большое здание (бывший общественный амбар), в котором строительные работы в полном разгаре. Визжат пилы, стучат молотки, пахнет красками, лаком, глиной. Вот комната для будущей библиотеки-читальни, вот для кружковых занятий, а вот общий зал и сцена.

Три женщины месят глину (в порядке общественных работ), какой-то художник раскрашивает занавес и декорации, какой-то «дядько», засучив рукава, потный и возбужденный ворочает стропилами, бревнами, бонками с известью...

Шесть языков вперегонку повествуют мне о том, как в результате предварительной неустанной агитации село постановило во что бы то ни стало ремонтировать школу, оборудовать клуб и с помощью их завоевать для села просвещение и науку.

Из дальнейших бесед я узнаю, что часть крестьян организовала с.-х. артель и переселяется на новую землю, отведенную уземотделом за сорок верст от села.

Устав артели преследует цель постепенного превращения ее в с.-х. коммуну.

Крестьяне берутся за это дело вполне сознательно, обдуманно, крепко и с исключительной энергией.

Они приглашают с собою в «Новую жизнь» (название артели) двух учителей. Уже отвели помещение под школу.

Есть ли в селе противники таких начинаний? — спрашиваю я.

Были, но теперь нет. В этом году мы сделаем большую работу, — слышу я дружные ответы.

Оставшиеся полтора верста я преодолеваю в течение недели. От села к селу, от хутора к поселку, на подводах, пешком, с винтовкой за плечами, полуголодный и измученный картинами вспыхнувшего голода, я осматриваю школы, детские дома и прихожу к убеждению, что максимальное сокращение штатов не спасет создавшегося положения, что голод занялся этим делом раньше меня и угрожает сократить нашу сеть до нуля. Может быть, удержатся отдельные островки, отдельные хуторские школы, стоящие вдали от главных путей распространения голода.

У меня свирепый флюс, голова повязана полотенцем, шинель покрыта пылью и грязью. Когда я стучусь в двери школ осеннего дня в двери школы, меня не пускают, подозрительно осматривая из окон, не бандит ли с большой дороги.

Только мои клятвы и заверения, что я представитель Унаробраза, подкрепленные соответствующими справками и названиями всех сотрудников ОНО по именам и фамилиям, рассеивают подозрения и дают мне возможность проникнуть в школу.

Но, как только обитатели школы убеждаются, что перед ними действительно представитель Наробраза, то мгновенно настроение изменяется. Лица оживают, глаза озаряются надеждой... Может быть, спасение от надвигающейся беды придет сверху, из далекого уездного города, может быть, предприняты меры к тому, чтобы предотвратить наступающий голод, а с ним кошмарную зиму и медленное умирание школы.

Когда-то ездил по городу на тройке почтовых лошадей старый инспектор. С тех пор прошло четыре года. Побывали в селах почти все работники уездного центра, но мало и почти совсем не проникали они в глухие школы. Школа оставалась в стороне от большой дороги революции...

Торжественный гул нового строительства, широкие волны новых надежд и устремлений долетали в школу смутным, неясным эхом. Школа хирела, разлагалась где-то на задворках общественной жизни; а ней иногда и совсем забывали.

Наступил момент практической работы, но вместе с ним и пришел внезапно голод. Я знаю, что не одному мне, а многим работникам губоно и уоно приходится сейчас совершать обход «подведомственных» учреждений, что все мы без почтовых троек и звонков обойдем поля народного просвещения, что у нас хватит силы и энергии на преодоление величайших препятствий; но вряд ли сможем мы удержать и сохранить школу от ударов голода.

ЛИКВИДАТОР

В селе К-х я осмотрел две школы, детский дом; побеседовал с работниками на тему, «будем терпеть и надеяться» и выехал дальше. Мне осталось всего лишь двадцать

цать пять верст до уездного города. Утомленный четырехнедельным скитанием, я спешил закончить объезд.

Всю ночь шел дождь, первый дождь за период засухи. Впервые за долгое время блестели по дороге лужи, впервые я увидел осенний влажный туман и слякоть.

Возший меня подводчик, промокший и продрогший ночью на подводе, блаженствовал. Первый дождь, первая реальная надежда на урожай. А он недавно засеял полторы десятины жита...

— Проживем, протянем как-нибудь! Ану, старички! Но-но, старички!— с оживлением подавал он реплики, и я не мог понять, к кому они относятся: к старичкам-лошадям или ко мне.

Вероятно, и к лошади, и ко мне, и к лужам на дороге, и к насыщенному влажными тучами небу.

Мы уже отъехали от села на полторы-две версты расстояния. Я случайно оглянулся назад и увидел догоняющего нас, кричащего и махающего руками человека.

Остановились и стали поджидать.

Если это обычный путешественник и искатель хлеба, желающий примоститься на подводе, то мы ему откажем. Дорога песчаная, и наши старички не дотянут.

Обливаясь потом, задыхаясь от напряжения, с потемневшими от усталости глазами к подводе подбежал молодой человек.

— Я ликвидатор... Мне нужно... Я прошу выслушать, товарищ, мой доклад!

Я недоумеваю. Какой ликвидатор? Может быть, это рехнувшийся с голода человек, нерешительно предполагаю я.

Оказывается, передо мной сельский работник просвещения, ликвидатор неграмотности среди взрослого населения. Узнав, что в село прибыл представитель Унаробразы и не застав меня в школе, он захватил отчет и материал по проделанной работе и пустился вдогонку.

Накопилось много неотложных и требующих немедленного разрешения вопросов.

Среди степи, в тумане осеннего дня, на подводе, ликвидатором излагается отчет и план предстоящей работы. Несмотря на голод и нужду, ему удалось провести ликвидацию неграмотности в двух группах: среди допризывников, отчасти среди незаможных и комсомольцев.

Доклад интересный, деловой и заслуживающий полно-

го внимания. Его слушаю я, подводчик, лошади и даже... степь.

Расстаемся. Крепкожимаем друг другу руки. Ликвидатор скоро скрывается в тумане, а я, заразившись от него бодростью и верой в будущее, жадно вдыхаю грудью насыщенный сыростью воздух и мысленно повторяю слова подводчика: переживем, перетянем, победим.

II

(Из записной книжки 1922 года)

В последних числах мая мне пришлось вторично выехать в уезд. На этот раз поездка совпала с окончанием занятий в сельских школах; я избрал восточный район уезда как менее пострадавший от голода. Унаробраз предполагал, что в школах этого района возможно еще было застать группы детей, уцелевших от голодного разгрома и вымирания. Что касается школ западного района, то еще в декабре и январе они закрылись, так как часть детей вымерла, а оставшиеся по причине крайнего истощения вынуждены были покинуть школу. Все то, что творилось в западном районе зимой, не поддавалось никакому учету и меньше всего словесному описанию. Учителство, доведенное голодом до крайнего отчаяния и ужаса, в предсмертной тоске посылало своих гонцов в Унаробраз и уездное правление союза «Работпрос» с просьбой о помощи. Гонцы приходили пешком, имея за пазухой кусок макухи, и повествовали о мрачных картинах голода. Взрослое население разбегалось, покрывая дороги и поля трупами. В двух селах были зарегистрированы случаи людоедства. Родные убивали детей, начиная с младшего в семье, потрошили по ночам, ставили в печь и жарили*. Говорили, что жареное человеческое мясо появлялось даже на базарах наряду с кошачьим, собачьим и лошадиным. Детские дома, перегруженные детьми, постепенно превращались в больнички и просто в мертвецкие, откуда уносились ежедневно на кладбище по два, три и больше трупика. И когда, наконец, на землю брызнули лучи весеннего солнца, то, вопреки ожиданиям, голод не только

* Акты расследования двух случаев людоедства были представлены в Унаробраз. (Прим. авт.)

не уменьшился, но стал нестерпимо жестоким, ненасытным. Запах прелой земли, кореньев, молодых трав возбуждал голодных людей, доводил их до галлюцинаций, до сумасшествия. Среди цветов, в блеске весеннего солнца, голод и смерть пожинали обильную жатву, они царствовали и управляли безгранично и беспредельно. И только с прибытием первых продовольственных транспортов Последгола и Аровских продуктов удалось приостановить дальнейшее развитие голода. Начиная с мая месяца, он постепенно пошел на убыль.

Собираясь в путь, я узнал, что обойти пешком около трехсот верст степного пространства при всем желании не удастся. Скучное питание, голодовка и отсутствие перевозочного транспорта во многих селах — вот что ожидало меня в предстоящей дороге. Поэтому пришлось наскоро выучиться велосипедной езде, чтобы выехать в долгий и трудный путь на стальном коне.

В конце мая, утром, я снаряжился в путь и выехал из уездного городка на восток, прямо навстречу восходящему солнцу.

НА ДЕТСКОМ КЛАДБИЩЕ

Разбитое, израненное шоссе ведет меня к ближайшему селу. Кругом расстилаются дюны сыпучих песков. Кое-где виднеются жалкие хатки. Иногда шоссе пересекают низины, наполненные стоячей болотной водой, вербами, камышом, осокой и цветами. Вот по дороге, вправо, хутора, а немного в стороне высится мрачное, как тюрьма, школьное здание. Половина окон затянута листами железа, фанеры и просто досками. Я не заезжаю туда, ибо знаю, что школа еще зимой закрылась.

Через двенадцать верст шоссе превращается в груды щебня и кучи песка. Я взваливаю велосипед на плечи и несу его версты две. Внезапно меня охватывает усталость и чувство голода. Мысль о возвращении сверлит меня до тех пор, пока я не натыкаюсь на перекрестке дорог на двух женщин. Они сидят в тени верб с кувшинами молока, лепешками макухи и кусками жареного мяса. Это верные чада НЭПа, бродячие торговки. Я покупаю у них два стакана молока, кусок лепешки, от подозрительного мяса отказываюсь. Если оно не человеческое, то во всяком случае собачье. Чада НЭПа уверяют меня, что мя-

со — первый сорт, телятина, при чем божатся всеми святыми.

В полдень добираюсь до большого села К-ней и заезжаю в детский дом.

В самом доме стоит мертвая тишина. В низеньких маленьких комнатках жужжат мухи и несет зловонием от грязных жалких детских постелек. Нет ни одной наволочки, вместо простынь и одеял куски ряден и какая-то рвань. В угловой комнатке лежит с пяток опухших от голодовки детей. Водянистая, набухшая кожа на лицах делает их чрезвычайно полными и округлыми. Но зато на них нет ни кровинки. Глаза или полузакрыты или наполнены изнеможением и тихой, углубленной болью. Это не детские глаза, а скорее всего крошечных стариков, ожидающих смерти с зажженной в костенеющих руках свечкой. Я выхожу через кухню в сад. В кухне на маленьком столике сито, а рядом какая-то темная грязная шелуха. Это остатки гречихи, которой питаются дети.

В саду встречает меня заведующая. Она жалуется, что недавно в доме был врач, который после осмотра детей заявил, что 50 % их уже нельзя спасти, что половина детей определенные смертники. Весна действует на истощенный детский организм губительно.

Я осматриваю двор, поросший густой травой; я-скольжу глазами по вишневым деревьям, густо усыпанным белым, как молоко, цветом, и, наконец, замечаю детей. Все они лежат по одному, по двое в зеленой траве, похожие на скелетики, облаченные в одежду.

От колодца к дому направляется одна девочка в длинной, как саван, белой рубашке. Она ступает робко, неуверенно и дрожит на своих толких костяных ножках, жмурится от яркого солнца, изнеможенно подымает худую, полувысохшую ручонку, чтобы отмахнуться от приставшей большой золотой пчелы. Кажется — это бредет по кладбищу маленький мертвец.

На вопрос, оказывает ли помощь детскому дому местное население, заведующая дает жуткий ответ: крестьяне отказались наотрез, ибо считают нецелесообразным делиться последним куском хлеба с детьми, которые умирают ежедневно по одному, по два и которых проносят мимо их окон в маленьких деревянных ящиках. Кроме того, они раздражены теми злоупотреблениями в самом доме, которые имели место еще осенью при старом председателе волисполкома.

Ясно, что здесь причина отказа лежит не в злоупотреблениях и не в деревянных ящиках. Она имеет своим основанием начавшийся в селе голод.

Я еще с полчаса сижу на этом детском кладбище, смотрю на застывающих под ярким сиянием весеннего дня детей и испытываю невыразимую боль и тяжесть. В системе Соцвоса лежит цепь трансформирующихся детских учреждений: детская площадка, детский сад, дом неполного дня, школа, школа-клуб и, наконец, венец Соцвоса — детский дом, но в этой системе, благодаря голоду, возник новый тип детучреждения — это детское кладбище.

Что можно сделать для спасения этого детского дома? Написать в Унаробраз, чтобы выслали остатки кислых помидор и муки, предназначенные для голодающих детей города, пойти в волисполком и поднять на ноги всех, кто там есть. Я пишу записку и потом иду к местным советским и партийным работникам. На крыльце волисполкома сидят опухшие от голодухи мужики и сонные полумертвые женщины, в самом исполкоме встречаю местного партийца. Он вяло улыбается, протягивает для рукопожатия тонкую, как плеть, руку, и смотрит на меня голодными и скорбными глазами.

А на площади возле церкви базар. Бабы с кувшинами молока, лепешками макухи, с мисками подозрительного мяса, какие-то юркие личности с пуговицами, крестиками, иголками, нитками, еще бабы с самоварами, цыган с подковами и гвоздями.

НЭП вошел в село почти одновременно с голодом.

НОВАЯ ШКОЛА

Утром я пускаюсь в путь. Еще верст семь преодолеваю пески, выхожу на чернозем, сажусь, наконец, на велосипед и мчусь по ровной, укатанной дороге. Есть ли смысл заезжать в такие села, где нет детских домов, нужно ли посещать школы, чтобы осмотреть полуразрушенные здания, увидеть пыль, ломаные парты и потревожить изнывающего от голода учителя? Есть ли смысл в поездке, и будет ли от нее какая польза? Эти вопросы угнетают меня и расхолаживают мой исследовательский пыл.

Через полчаса я убедился, что нужно и полезно заглянуть в каждую школу.

Я приехал в небольшое степное село Тарасовку. Разыскал школу, обошел ее кругом и нашел все двери закрытыми. Нельзя было сказать, чтобы школа не функционировала. Двор был утоптаный, во дворе стояла скирда курая, а возле скирды лежала тощая собака, которая, увидя велосипед, пришла в ярость и залилась хриплым, старческим ласм. Через минут пятнадцать пришла во двор заведующая школой и спросила, что мне нужно. А еще через десять минут я осматривал школу и с удовольствием внимал бесхитроственному рассказу старого школьного работника о школе, о детях и их родителях, о том, как удалось приобрести топливо, как были проведены экскурсии в степь и в кучугури *, как удалось собрать маленькую археологическую коллекцию (кусочек кремневого копья, осколок какого-то скифского сосуда, весьма древнюю монету и пр):

«У нас не было чернил и карандашей, так мы выйдем с детьми во двор, сядем на песке и пишем. Сначала буквы, потом слова, потом и задачки решали на песке. Так, книг для чтения не было, то пришлось воспользоваться школьной библиотечкой. Дети затем читали и слушали. Особенно полюбили они книги с описанием жизни растений, цветов, насекомых. Несмотря на голодовку, дети посещали школу всю зиму, март и апрель месяц. Сейчас родные запретили ходить в школу и послали их в поле пасти овец и коров. Так мы надумали вот что: дети уходят в степь со своим стадом, назначают определенное место, куда прихожу я с остальными школьниками. И все это делается так, чтоб не пронюхали об этом родные. Там, в степи, дети играют, придумывают задачи, рисуют на песке, ловят бабочек, а я, чтобы доставить им хотя бы маленькое удовольствие, приношу с собою книжку и читаю. Что поделаешь! Нет возможности поставить по-настоящему школу, нет учебников и письменных принадлежностей, вот и приходится учить не в школе, а кругом школы, да еще в степи». — Простодушно закончила свою информацию заведующая и почему-то вздохнула. Загорелая, приветливая, немного болтливая, крепкая и, по всему видно, хозяйственная женщина, она, не читая наших руководств и не зная о существовании новой педагогической литературы, в условиях голода не только не сложила рук, но сумела положить начало новой сельской

* Песчаные дюны. (Прим. авт.).

школе; простой, бесхитростной, тем не менее новой школе.

Вместо мертвящего класса и ломаных парт — зеленое поле и весенний простор, вместо сухих нравоучений и бездушной морали — чтение под открытым небом, вместо положенных по расписанию уроков — живые, увлекательные экскурсии в природу. А главное — единение детей, желание учиться и заниматься вопреки воле взрослых. Может быть, это первое желание детей как результат самосознания детского коллектива и его борьбы за сохранение самой школы.

Знания, почерпнутые в беседах и уроках рядом с пасущимся стадом коров, во ржи, среди полевых цветов и бабочек, под пение невидимых в небе жаворонков, очевидно, глубже западут в детские души, нежели механическое заучивание в классе.

...Я качу степью. Редко, редко встречаются полосы ржи и ячменя. Все степное пространство заросло травой, бурьяном и будяками. Степь одичала, степь мало даст желанного хлеба.

ВЕРЮЮ В БОГА

В селе Н. М.-ке при проведении кампании по изъятию церковных ценностей на учительском собрании шесть учительниц воздержались от голосования и даже (по непроверенным источникам) голосовали против изъятия. Об этом случае заговорили комнезамощи, об этом событии протрубили газеты. Уездное правление союза «Работпрос» поручило мне выяснить обстоятельства дела на месте.

И вот я выясняю.

В классной комнате семилетней школы собралось местное учительство. Преобладают женщины. Уселись за партами, потеснее один к другому, и ждут от меня первого слова. В стороне от общей группы одиноко сидит на шатком стуле заведующий школой т. С.-ко. Это две группировки: один, а против него все остальные.

Заведующий семилеткой — учитель, бывший член партии и красноармеец. Недавно молодой, свежий и крепкий, он сейчас под губительным действием туберкулеза осунулся, постарел, поседел, сгорбился... Но он еще воюет за революцию, за новую школу, за новую жизнь. Ему

кажется (да так отчасти и есть), что он пока один на ратном поле, что кругом него одни враги или, в лучшем случае, тупые обыватели, боящиеся яркого красного света.

Подпольные школы, репетиторские группы, якшание с кулачеством, голосование против изъятия церковных ценностей, связь некоторых учителей с местным духовенством — все это изранило его, сторонника новой школы, и довело до ожесточения... «Тяжело, друг мой, ибо кругом одна лишь контрреволюция сидит», — жаловался он мне со слезами на свою неудачную работу в школе и среди учителей.

И вот он сидит на общем собрании одинокий и страдающий, он ждет помощи от меня.

После короткой моей информации о голоде и борьбе с ним начинается объяснение по вопросу изъятия церковных ценностей. Шесть учительниц приводят в свое оправдание ряд веских доказательств: председатель неправильно сформулировал предложение, они не поняли, получилось недоразумение и т. д. Остальные подтверждают указанные обстоятельства. Один С-ко не унимается и бросает противной стороне резкие обвинения. Они звучат, как хлесткие удары кнута. Я чувствую, как вокруг меня накаляется атмосфера, я вижу, как из глаз одной учительницы брызнули слезы, и как после этого до двадцати пар налились ненавистью и враждою, не только к обвинителю, но и ко мне, представителю Унаробраза.

Из группы сидящих поднимается пожилая учительница, полная, с румяным лицом и проседью на висках и говорит громким голосом: «Вот я верую в бога и пресвятую богородицу... У меня заболела племянница, и доктора ее не могли излечить... Я помолилась богу, и она выздоровела. Я не против изъятия ценностей, но как же обойтись верующим без чаши и креста...» Голос говорящей возвышается до экстаза, правая рука готова сотворить крестное знамение. «Я верую в бога и в пресвятую богородицу верую...»

Верующая учительница смотрит на меня смело и вызывающе: она готова принять из рук моих мученический венец, она ждет, что я обрушусь на нее громовой речью.

Мне понятно ее выступление. Дело в том, что эта старая учительница находится в родственных связях с местным духовенством и пользуется определенными симпатиями местного кулачества. Проще сказать, она не

нуждается и может обойтись без грошевого советского заработка, найдет себе кусок хлеба и вне школы. Ей больше печего терять и поэтому можно без особого риска выступить на общем собрании и во всеуслышание заявить: «Верую в бога и пресвятую богородицу!» Но я убежден, что если бы Наробраз платил ей ежемесячно по сорок рублей серебром (дореволюционное учительское жалованье), то имя бога и богородицы не было бы на сей раз произнесено всуе.

После этого собрания я побывал еще у заведующего семилеткой, чтобы с ним... может быть, навсегда... «Ничего, друг мой,— говорил он мне на прощание,— не падай духом, оживем, окрепнем... вот только б избавиться мне от этой лихорадки, а там...» — И он взмахнул рукою, как бы мысленно начертив перед собою широкое поле деятельности,— там построим новую школу, новую трудовую школу...» Эти слова говорил мне угасающий после перенесенной борьбы и походов человек, но тем не менее в его устах они звучали с большей силой и верой, нежели «верую в бога и в богородицу» у старой учительницы.

ПО ПУТИ

Синее небо утопает в солнечном блеске. Жаворонки, начавшие свои песни с раннего утра, не прерывают их и днем. Напитанная весенними дождями степь не знает, куда ей расточать свои живительные соки. Она щедро возвращает траву, цветы, бурьян, чертополохи. Кругом зеленое море, от которого веет теплом, насыщенным ароматом степных цветов, ветерком. Он приветливо целует меня в лицо и отвешает пыль, поднимающуюся из-под колес велосипеда. И не верится мне, чтобы в этом царстве весны невозможно было найти какой-нибудь пищи. Однако это так. Хлебных полей почти нет: по дороге встречаются люди в лохмотьях, с высохшими лицами, вздутыми животами и опухшими ногами. И кажется, что насытившийся человеческим мясом голод не бродит уже, а шествует по зеленым полям... Неужели этому лютому врагу рабочих и крестьян так ярко светит солнце, кланяется трава с цветами, поют в небе жаворонки? Проехал одно село и на ходу узнал, что половина его вымерла, что недавно в степи пропала девочка, пасшая коров, что есть одно пред-

положение,— эту девочку съели одичавшие от голода и скитания бродяги.

Вот на пути моем глубокая степная балка. На дне ее рассыпалось село. По ту сторону села три мельницы и школа, мрачное каменное здание без дымоходных труб, с зияющими, как черные раны, разбитыми стеклами. Подъехав ближе, я увидел, что черепичная крыша и стены, лишенные в течение нескольких лет необходимого ремонта, покрылись грязью и плесенью. Еще год-два и на них покажется трава.

Установив под стенкой велосипед, я постучался в двери. Послышались медленные шаги, дверь открылась, и передо мною появилось живое человекоподобное существо, обросшее гривой седых волос, полуобнаженное, в лохмотьях и с палкой в руках.

— А я думала, что это собака царапается в двери,— заговорило существо женским голосом, пытливо окинув меня взором.

Очевидно, школьная прислуга,— решил я мысленно, и спросил: «Можно ли видеть вашу учительницу?»

— А кто вы будете сами?

Я назвалсЯ. Существо вдруг заволновалось, прикрыло руками обнаженную шею и, очевидно, хотело прикрыть еще отверстия на своей одежде, но для этого у него не хватило рук.

— Извините... я в таком виде, но знаете, как теперь... Я учительница... пожалуйста, зайдите в комнату, прошу...

Я последовал за ней в комнату. Старая учительница не жаловалась. Напротив, она сейчас же информировала меня, что крестьяне не дали ей умереть с голоду, что изредка присылали на обед то кусок лепешки, то кувшинчик молока. Правда, эти посылки были слишком редки, но все же от голодной смерти спасли. Зато у нее другое горе: дочь заболела тифом и лежит уже третью неделю. Тут же я увидел и больную: девушка с бритой головой лежала на тощей постели и смотрела на нас широко открытыми, невидящими глазами.

Есть еще у старой учительницы сын-подросток, который окончил школу и сидит дома, т. к. продолжать свое образование он не может, ибо поблизости нет ни одной школы повышенного типа.

— Хотя бы в мастерские отдать, ремеслу какому-нибудь научиться,— говорит учительница и обращает на меня молитвенный взор.

Осмотрел я школу. Кроме разбитой мебели, пыли, грязи, паутины и остатков сцены в классной комнате, я ничего не увидел. Все понятно: квартировавшая воинская часть, а потом местный культпросвет ставили в школе спектакли. Результаты этих постановок налицо. Однако библиотечка и школьные пособия сохранились в целости, т. к. учительница перетащила их к себе на квартиру и спрятала в шкаф.

Выйдя из школы на улицу, я облегченно вздохнул и зажмурился от яркого солнца. Мне показалось, что я вышел из какого-то прогнившего подземелья, в котором томится привязанная цепью голода старуха-учительница с парой своих детей. Тут не осмотр нужен, не директивы и руководство, даже не простое ознакомление, а скорая помощь. Откуда же взять ее в этот тяжелый голодный год? В этом селе нет даже фельдшерского пункта. Половина жителей в тифе.

— Бог його святый зна, що воно ходити і даве людсь,— ответил мне один дед, у которого я купил себе стакан молока и которого спросил, знает ли он вообще о тифе.

НА ОБИТАЕМОМ ОСТРОВЕ

Так я странствовал на велосипеде от села к селу, пока не набрел на один большой и глухой хутор, расположенный на границе двух уездов, вдали от больших дорог и поселений. Туда меня загнала гроза. Часа два я летел за ветром, в пыли, по проселочной дороге, убегая от грозовых туч, которые неслись мне вдогонку и метали поминутно молнии. Часть степного зеленого пространства потонула в тумане проливного дождя. Видя, что от грозы мне не убежать, я свернул к ближайшим хуторам и неожиданно для себя обнаружил там школу: красного кирпича здание, с оцинкованной крышей, чистое, сохранившееся вполне, с окнами и дверьми, на которых еще остался блеск краски. Мне открыли дверь.

Первый сытный уголок на моем пути! Чисто, уютно, привстливо глянули на меня беленькие комнатки. На стенах картины и открытки всех сортов и видов. На окнах и на полу цветы в вазонах. Гитара. Этажерка с книгами. За чайным столом две нарядные учительницы и галант-

ный во всех отношениях фельдшер. На столе чай, белый хлеб, сливочное масло. Я опешил. Неужели тут нет голода! Каким чудом эти хутора оказались вне его смертельного дыхания!

Пришлось мне задержаться на этом счастливом островке два дня. И не потому, что здесь было сытно и уютно, нет... Пришлось два дня заниматься хирургическими операциями по искоренению склоки, сплетен, нездоровых взаимоотношений, создавшихся в школе и вокруг школы. Тут в течение двух лет ведется борьба между тремя лагерями. В одном лагере молодая еще учительница, муж которой мобилизован белыми и ушел с ними за море, председатель сельсовета, очевидно, питающий к учительнице личные симпатии, и часть граждан; в другом лагере жена председателя сельсовета, уволенная учительница — дочь местного хуторянина, уволенный учитель — сын крупного кулака, и часть граждан; в третьем лагере местная комячейка, вновь назначенная учительница и, кажется, нет граждан.

В чем именно причины этой борьбы — точно установить трудно. Жена председателя ревнует его к учительнице, вокруг этого сплелся чудовищный узор сплетен и подозрений, по этому делу всеми властями, начиная от продагента и кончая заведующим волнаробразом и волячейкой союза «Работпрос», учинено следствие, которое изложено на тридцати листах, прошнуровано, соответствующими подписями скреплено и отослано в Унаробраз. В этом протоколе на тридцати листах имеются опросы и показания всего населения, и все же по ним трудно судить о том, непорочны или порочны были взаимоотношения между председателем и учительницей, с одной стороны, и в какой степени это отразилось на школе, с другой стороны. А так как к этому делу приклеены были еще какие-то сто пудов школьного ячменя и какие-то тетради и карандаши, купленные для школы год тому назад, и протокольные постановления собрания родителей о том, чтобы икон из школы не выносить и просить Унаробраз обучать детей закону божьему, и еще целый ряд туманных намеков на то, что в школьном инвентаре отсутствуют молоток, гвозди и еще что-то, то вполне понятно, что вся эта история требовала специального и авторитетного расследования.

Ровно через три минуты после моего приезда все население узнало о том, что приехал чиновник из уезда

«на следствие». Атмосфера накалилась, страсти забушевали, появились депутации. Первая депутация просила от имени всех родителей разрешить в школе преподавание закона божьего, ссылаясь на то, что люди на хуторах живут дикие, и что им нужно хотя бы маленькое просвещение. Вторая депутация, минуя и школу, и меня, отправилась с лопатами к школьному двору и стала отмерять землю под постройку... церкви. Кто-то из бедняков шепнул мне на ухо, что в местном кооперативе дела нечисты. Еще пришел кто-то и заявил, что во времена продразверстки собранный хлеб ссыпался в крестьянские амбары без всякого веса, на глаз, что сотни пудов его расхищены владельцами этих амбаров. И еще попал меня на улице один старик и порекомендовал познакомиться с хуторским попом, недавно выписанным из Симферополя...

— Дуже, дуже вчений батюшка, мендалі і хрести ма,— убеждал меня простодушный старик.

Вся политическая, экономическая и культурная жизнь глухого хутора оказалась настолько запутанной, неясной, полной противоречиями, склоками, сплетнями, правонарушениями, преступлениями, и все это вместе взятое переплелось настолько, что нельзя было найти исходной нити, нельзя было разобраться за два-три дня. Требовался, по крайней мере, месяц времени. Поэтому я занялся только школьными делами и через два дня выяснил истинное положение вещей. Все причины, породившие склоку, свелись к одной: школа содержалась на средства местного населения, и всякий хуторянин вместе с полпудом ячменя приносил в школу двадцать пудов претензий и личного, и общественного характера. В конце концов заведующая расплакалась и заявила, что в такой мучительной атмосфере она пребывала три года, что она измучилась вконец и не может больше бороться за свое независимое положение. Ведь тут можно умереть без воды, если вздумаешь идти против воли населения,— заявила она мне. С помощью комячейки мне удалось выяснить детали всей этой хуторской трагедии. Я убедил заведующую перевестись в другую школу и освободить это место новому работнику. Сюда требуется сильный, стойкий учитель советской формации. Найдется ли он в этих краях?

В ПЯТИ ВЕРСТАХ ОТ ПЕРЕКОПА

Я проник в самую отдаленную волость уезда. В дороге я уже не один: рядом со мной катит на скрипучем стареньком велосипеде председатель местной волячейки союза «Работпрос». Он пожелал сопровождать меня по школам и заодно навещает свою паству.

Слева от нас, на горизонте, виднеется полуразрушенная колокольня Перекопа, и бледным, неясным очертанием выступает двухэтажное здание бывшей уездной тюрьмы. Виден почти весь Перекопский перешеек, окрыленный на концах своих сверкающими, как чешуя, заливом Черного моря и Сивашом. Если название «Сиваш» происходит от украинского слова «сивий» (сизый), то оно очень метко и выразительно определяет общую картину мелководного гнилого моря. Богатый солью и застывший в низких болотах залив Азовского моря не блестит на солнце, а выступает матовой, сизой полосой. Мой спутник рассказывает мне об одном интересном факте Перекопской эпопеи.

Верхушка Перекопской колокольни сбита снарядами. Зимой 1919 года в Перекопе стояли белые, на них вели наступление из соседних сел красные части. И вот, во время одной схватки в руки красных попадает в плен белогвардейский офицер-артиллерист. Его ведут на расстрел. «Стой, товарищи, не стреляйте... хочу служить вам!» — говорит он и предлагает свои услуги. Третьим выстрелом из орудия сбить наблюдательный пункт на колокольне (расстояние около пяти верст). Красноармейцы согласились с условием, что если не будет попадания, то они вычеркнут белогвардейца из списка живых. Два снаряда дали недолет и перелет, третий снаряд вошел в верхушку колокольни и выбросил оттуда наблюдателя. Красные части получили возможность свободного маневрирования в степи, артиллериста-офицера красные бойцы простили и приняли в свои ряды.

Это не легенда, это одно из мелких воспоминаний Перекопской эпопеи. Меня тянет свернуть с дороги, заехать в Перекоп и осмотреть его исторические развалины (городок заброшен, жителей в нем почти нет). А развалины эти чрезвычайно интересны и до некоторой степени символичны: перекопская церковь екатерининских времен, тюрьма — типичное тюремное здание николаевских времен.

И не хватает в Перекопе одного: высокой, далеко видимой в степи и со стороны моря колонны Революции, которая возвысилась бы над колокольной и тюрьмой, над развалинами императорской России.

Недавно еще к Перекопу были прикованы взоры пролетариата и капиталистов всего мира, недавно к гулу Перекопских боев прислушивался весь земной шар, именем этого города названы в Советской Республике дивизии, полки, пароходы, фабрики, площади, улицы. Перекоп — символ победы Революции над капиталом, над темным прошлым нашей страны, и сегодняшней Перекоп — забытые всеми развалины. Ныне здесь тишина, покой, пустыня, степной горячий ветер, пыль и солнце.

Проезжая в пяти верстах от Перекопа, я думал: царская Россия сохранила в неприкосновенном виде Малахов курган в Севастополе, мы же не удосужились до этого времени послать в Перекоп хотя бы фотокино, чтобы зафиксировать на фильме развалины города, его исторический вал и лабиринт белогвардейских окопов.

И мне хотелось, чтобы трудовые школы ближайших сел и хуторов совершили целый ряд экскурсий на развалины Перекопа, чтобы они зарисовали их в рисунках, начертали в планах и, главное, чтобы собрали и записали воспоминания, все рассказы о Перекопских боях. Этими воспоминаниями полны еще окрестные села, ими дышит вся прилегающая степь со своими могилами скифов и могилками павших борцов Революции.

В этот весенний солнечный день, среди степных воздушных миражей, похожих на миражи перед развалинами Перекопа, я еще раз испытал революционный подъем и мысленно пережил великую борьбу вооруженного пролетариата, начиная от лесов Сибири и кончая Перекопским валом и Сивашской степью.

НАРОДНЫЙ УЧИТЕЛЬ

Мой спутник — типичный народный учитель, каких было много в старой земской школе и каких, к сожалению, мало у нас в новой советской школе. Председатель волычейки союза «Работпрос» едет со мной рядом на стареньком скрипящем велосипеде и, сияя добродушной улыбкой, все время ведет бесконечный, как эта степь, разговор. Он не болтает, а говорит дельно, умно о школе, об

учебниках, о методах обучения грамоте, о крестьянских детях, их отцах и матерях, о быте села, о лекциях и кружках, какие были проведены в селе, о религиозных пред-рассудках и возможной борьбе с ними. В его словах нет и тени преувеличения или преуменьшения: весь рассказ насыщен фактами, наблюдениями, в нем чувствуется нехитрая, трезвая практическая жизнь села. Как председа-тель волячсйки «Работпрос», он знает всех своих товари-щей, знает все их достоинства и недостатки, знает о по-становке работы в каждой школе, знает о таких мелочах, что только диву даешься. Он враг мещанства, сплетен, склок, его оценка дышит правдивостью, беспристрастием и проникнута добродушием и здоровым оптимизмом. Он любит школу, привык к школе, он понимает задачи тру-довой школы и не ограничивается в своей общественной деятельности одной только школой. С одинаковым удо-вольствием и той же правдивостью он описывает деятель-ность местной кооперации, активным членом которой он состоит, не скрывает ошибок в ее работе, дает полную и точную характеристику местного рынка и уверенно рису-ет перспективы дальнейшей работы. Кроме кооперации, он практически изучил состояние местного сельского хо-зяйства, знает особенности местной почвы, причины не-удачного засева кукурузы, условия роста и развития по-левых культур. К нему, как к юристу, ежедневно приходи-т десяток крестьян за советами и разъяснениями, он не прочь помочь сельсовету при составлении списка платель-щиков продналога, он заинтересован в том, чтобы налог прошел дружно, своевременно и безболезненно. Он учи-тель, общественный советский работник, кооператор, практик-агроном, юристконсульт и, наконец, теплый доб-родушный малый. Правда, немножко с хитрецей, но это делу не вредит. Любит пение, руководит хорovým круж-ком, кажется, играет на скрипке, ездит на велосипеде, пользуется уважением крестьян, готов помочь каждому нуждающемуся словом и делом. Сам из батраков-крестьян Орловской губернии.

Я слушаю его с живейшим удовольствием и незаметно коротаю намеченный на этот день путь.

— Заночуем мы у стариков в А-ской школе. Это весь-ма кстати, так как у них пошли какие-то нелады; попро-буем помирить,— предлагает он мне, когда мы закончили дневной маршрут и усталые подъезжали к небольшому селу, расположенному в степи, в пяти верстах от моря.

Мы в школе у стариков. Сама школа — длинное кирпичное здание, издали похожее на казарму. Угрюмый вид ее усугубляется еще тем, что в большей части окон нет стекол. Возле школы громадный, заросший травой двор, у дверей — кучи глины, извести и кирпича.

Я изумлен необычно: в голодающем селе в конце весны производится ремонт школы. А село это глухое, отстающее от уездного города на 85 верст и от волостного центра на 15 верст.

Заведующий школой — старик-учитель. Он высокого роста, слегка косит левым глазом, в больших очках, старый холостяк. На голове старая теплая шапка, очевидно, приобретенная еще в молодости, одет в теплое древнее пальто. В комнате у него неуютно, мрачно и даже грязно. Кровати нет, вместо нее убогое ложе, сколоченное из досок и бревен. На стене скрипка без струн. И знаменит этот ветеран-учитель тем, что в былые времена учинял инспекторам неприятности, воевал с коллегами и перекочевал все школы уезда.

При школе живет сторож, тоже старик, инвалид труда. Он когда-то работал на соляных промыслах, получил жестокий ревматизм и сейчас ходит в валенках. Второй учитель, некто Тит Павлович, тоже старик, местный учитель, занимается сельским хозяйством и живет в своем собственном доме. Вот весь персонал школы, в среде которого, по заявлению предволячейки союза, завелись нелады.

Заведующий засветил ночник, усадил нас за стол, метнул из-под очков косым оком, закурил, и повел неторопливый обстоятельный доклад. Во-первых, население собрало для учителей в этот голодный год 45 пудов зернохлеба и посылало детей в школу регулярно, каждый день. А когда приехал он в село, то все тропинки к школе поросли травой. Во-вторых, когда начался голод, то он отправился к председателю сельсовета (коммунисту) и насел на него так, что совместными усилиями удалось организовать при школе питательный пункт для детей. В результате дети спасены от вымирания и учатся в школе. В-третьих, ему, заведующему, удалось ликвидировать в школе любительские спектакли, благодаря чему школа освобождена от окурков, плевков, дыма, шелухи, драк и ругани зрителей совместно с любителями-актерами.

В-четвертых, он, заведующий, повел войну против своего коллеги. Тита Павловича. Не хотелось ему говорить об этом, страсть как не хотелось жаловаться на своего коллегу, но невозможно терпеть.

Тит Павлович присвоил себе школьный волшебный фонарь и часть школьной библиотеки. Тит Павлович приходит рано утром в школу и незаметно похищает два-три бревна дров. Заведующий поставил на часах старика-сторожа и сам примостился у дверной скважины. Поймал с поличным Тита Павловича.

Нехорошо так поступать, Тит Павлович,— сказали ему старики, а Тит Павлович и ухом не ведет, только бормочет себе что-то под нос. Тит Павлович приходит каждое утро к заведующему и просит стакан чайку и корочку хлеба, а у самого Тита Павловича несколько десятков десятин собственной земли, и дома есть кой-какие запасы. Тит Павлович ездил с коллегами на волостную конференцию и по дороге забсжал в бывшую помещичью экономию. Там он повыколачивал из заборов и строений фунта три гвоздей и был в этом деле уличен. Тит Павлович — кулак и Плюшкин. Тит Павлович не посещает школьных занятий, Тит Павлович ведет себя так, что оба старика не стерпели и повели против него ожесточенную войну. У старика-заведующего хоть и косое око, но зато честное сердце. Он не позволит и черту коснуться хоть одним пальцем школьного имущества. В живом и колоритном описании старика-заведующего перед моим взором всплыл законченный, совершеннейший тип окулачившегося учителя, скупого, изменившего делу народного образования, предавшего забвению старые заветы и честь народного учителя, и жадного,— тип школьного Плюшкина.

Пришел председатель сельсовета и принес нам на ужин соленой рыбы. Старики приготовили кипяток, напустили туда сахарину и соорудили чай. До поздней ночи мы сидели в мрачной конурке старого учителя и слушали о том, как трудно управлять селом (говорил председатель), как нужно быть зорким здесь, на берегу моря, ибо за морем все время бодрствуют враги Советской власти, готовые в любой день и час послать на советскую землю шпионов, каких трудов стоило привлечь внимание населения к школе и приступить к давно желанному ремонту. Председатель — молодой коммунист, работавший до этого в особом отделе, видимо, доволен стариком-учителем.

Заведующий школой, перевидавший на своем веку много начальства, очень доволен председателем и Советской властью. Оба они работают дружно, энергично и согласованно.

Под конец затянувшейся беседы старик окончательно расчувствовался и вспомнил старину. Однажды он разговелся в страстную субботу, хватил лишнего и отправился в церковь. Взошедши на клирос, он начал петь ирмоси с дьячками и пел так ревностно, что не опускал даже примечаний. Пропел даже такие слова: «Пойте, что написано красным», после чего, по воле попа, его перевели в другую школу, и он подвергся гонению начальства.

Спали мы с председателем волячейки «Работпрос» в классной комнате на голых партах. Утром нас разбудил неистовый звон школьного колокола. Звонил, конечно, старик в валенках, и при этом лицо его было суровым и торжественным. Утро было росистое, солнечное. Школьный коридор наполнился босоногой детворой с книжками и тетрадками. Тут же суетился заведующий, разделяя детям завтрак (молоко и лепешки). Возле него вертелся шарообразный дядя с маленькими заплывшими глазками и бычьей шеей. А было в нем весу, по всем признакам, пудов восемь. Заведующий познакомил меня с дядей:— Вот представитель Унаробраза,— указал он на меня,— а это представитель трудового населения,— указал он торжественно на восьмипудового дядю.

— Может быть, вы что имеете заявить товарищу представителю Унаробраза,— спросил заведующий представителя трудового населения и ушел на урок, не желая, очевидно, присутствовать при деликатном разговоре двух представителей.

«Трудовое население» посмотрело на меня с уважением и захрипело вдруг: «Діла у нас помаленьку... все як слід, та тільки Тит Павлович... просимо його або скинути, або перевести в другу школу». Я, конечно, заявил, что сделаю все от меня зависящее, чтобы удовлетворить просьбу «трудового населения».

Потом я спросил тихонько у моего спутника, что из себя представляет восьмипудовый представитель «трудового населения».

Председатель волячейки «Работпрос» понял мой вопрос и заверил, что восьмипудовый дядя испокон веку является страстным любителем школьного дела и готов отдать на школу все свое скромное имущество (он серед-

няк). Через несколько минут я убедился в преданности восьмипудового дяди школьному делу. Когда я, оседлав велосипед, выезжал со двора, «трудовое население», засучив рукава и обливаясь потом, командовало явившимися на работу женщинами, ворочало глиной, известью, стучало топором и, как перышко, носилось из школы во двор и со двора в школу.

От стариков я уехал с бодрым настроением и твердой верой, что дело народного образования не погибает, несмотря ни на какой голод.

Что касается заведующего, то он герой нашего фронта. Ему чужды новые веяния, он не понимает наших реформ, но зато он в самое тяжелое время, в условиях крайнего обнищания, разрухи и голода сохранил школу и спас детей. И я уверен, что дети у него пишут, читают и считают, что из школы мы получим будущих грамотных граждан. На первых порах и это хорошо.

НАКАНУНЕ НОВОГО УЧЕБНОГО ГОДА

Впервые, можно сказать, мы подводим итоги учебному году в области школьного дела, ибо все то, что мы делали в этой области раньше, сводилось преимущественно к итогам наших разочарований. Мы склонны были увенчивать каждый наступающий учебный год яркими мечтаниями и широкими начинаниями, но в конце года мы видели, что наше просвещенческое поле, не в обиду будь сказано нам самим, постепенно и планомерно превращалось из некогда полукультурного состояния в сплошной непроездный и непроходимый пустырь. Правда, причины этому лежат вне нашей системы и действий, но тем не менее факт оставался фактом.

Уходящий учебный год был для нас поворотным в сторону практических начинаний и реальных достижений и, если он в общем итоге проделанной работы не блещет крупными достижениями, то зато зияет мрачными и мертвыми полосами застоя и разрушения.

Уходящий учебный год был первым годом сплошной, неустанной, мелочно кропотливой, тем не менее героической работы и борьбы за существование начальной школы и ее учителя. Нам с невероятными усилиями и затруднениями удалось, если не изъездить, то исходить и

промерять собственными ногами необъятное и во многих местах одичавшее просвещенческое поле.

Сейчас на нашем горизонте новый учебный год.

Мы не станем встречать его шумными приветствиями, холостой пальбой из пушек и перезвоном всех наших малых и больших колоколов; мы не будем в застывшей позе ожидать его, спрашивая, что он, грядущий, нам готовит, но мы должны сами кое-что приготовить для его встречи и твердой деловой поступью пойти ему навстречу.

Прежде всего перед нами лежат хозяйственные задачи. Переступить через них, не выполнив их практически, расчетливо, экономно и, если не в полной, то в значительной мере, значит сразу же сойти с правильной дороги. Поэтому, вопросы ремонта школьных зданий и заготовки топлива должны пропитать не только сознание, но и все мельчайшие поры просвещенческого аппарата губернии. Многие из нас еще не восчувствовали в должной мере лихорадочной потребности, не медля ни одной минуты, заняться этим делом и потому, устремив свои мечтательные взоры в кассу местного бюджета, в некоторой немощи и расслаблении ждут оттуда евангельского движения воды. Мы не склонны в этой статье подорвать веру товарищей в местный бюджет. Напротив, оставляя его центром нашего внимания, мы одновременно должны использовать все, включая и мелочи, что сможет, если не разрешить, то хотя бы облегчить для нас проведение ремонта и заготовки топлива. Достаточно вспомнить жизнь школы и детского дома в минувшую зиму, чтобы удесятерить нашу энергию в области ремонтного и топливного дела. Еще и теперь, в июле, мы живо и ярко чувствуем ледяной холод грязных и просыренных стен школьных классов и спален детских домов, слышим сиплые и застуженные голоса детей, видим их посиневшие руки, зябнущего полураздетого учителя, лед на полу и мрак в комнатах, как результаты — затычки давно несуществующих стекол фанерками, старой жестью и ботаническими таблицами, среди которых мелькает иногда то голова Илиипророка, то ноги Моисея, стоящего на Синайской горе, то еще что-нибудь в подобном духе.

Губернским совещанием заведующих окроно и Соцвозов (15—18 июня с. г.) вопросы ремонта и заготовки топлива обсуждены и уложены в рамки плановой практической работы, но это не мешает на страницах нашего журнала лишний раз подчеркнуть и развить принятое по

этим вопросам положение. Агитационная кампания в целях привлечения к ремонту и заготовке топлива широкого и повседневного общественного внимания, участие в ремонте хозяйственных органов, профсоюзов и сельских обществ, фиксирование и оценка этого участия исполкомами и партийно-советской прессой, все это должно переплетаться и сочетаться с работой персонала и старших групп детей в детских домах по самозаготовке топлива и производству мелкого ремонта. По последним пунктам нам могут возражать, ссылаясь на что угодно, но мы всегда останемся правы, говоря, что собирать летом лозу, траву, сучья, хворост и проч. гораздо полезнее и легче, нежели рубить и ломать в зимнюю стужу фруктовые деревья, изгородь и даже мелкую мебель.

Что касается участия сельских обществ, то в этом отношении опыт Одесского Округного Наробраз, проведшего ремонт с премией наиболее энергичным и деятельным завкультотделами, и давшего уже 90 % задания, должен послужить живым примером для сомневающихся и неверующих в это дело.

Одновременно с производством ремонта и заготовкой топлива, начиная с июля, нам надо приготовиться к разрешению вопроса о дальнейшей судьбе договорной школы.

В этой области мы имеем годичный опыт, достаточный для того, чтобы сказать, что договорная школа (самое крупное и неустойчивое звено в школьном деле) причинила нам много горя и внесла весьма ошутительное искажение в систему социального воспитания. В данный момент есть основания полагать, что мы поставим договорную школу на путь изживания.

Мы приветствуем точку зрения и решение НКПСа общесоюзного и УССР передать содержание учителей во всех сельских договорных школах на местный бюджет, мы должны это решение осуществить полностью в Одесской губернии.

В этом отношении для нас создаются благоприятные условия. Дело в том, что разговоры о чистоте и непорочности единого с/х налога облекаются в реальную форму и начинают окончательно вытеснять из общественного сознания мысли о местных сборах.

Мы имеем на 1-е апреля по губернии 2204 школы, из коих 1692 договорных. На содержание просветительских учреждений местного бюджета расходуется ежемесячно

90283 товарных рублей. При условии включения содержания учителей 1692 договорных школ на местный бюджет потребовалось бы увеличение расходов на 43315 товарных рублей в месяц, что составляет 48 %. Если принять во внимание, что содержание школ местного бюджета в сельских местностях составляет приблизительно 31500 товарных рублей, т. е. 35, 25 % всего бюджета по народному образованию, то ясно, что в момент смычки города с селом этот % нужно повысить до более выразительной цифры. И, наконец, нет основания нарушать принцип единого с/х налога, если на содержание всей сельской сети просветительных учреждений нам требуется в год 1 250 000 ржаных единиц. Это количество пудов не столь будет весомо и обременительно в едином с/х налоге, как при том условии, когда нам придется собирать эти пуды в порядке проведения договорной кампании. Что касается хозяйственных и прочих расходов, не предусмотренных в вышеизложенных сметных предположениях, то в отношении их мы также будем добиваться включения этих статей в местный бюджет для школ в малоимущих селах и только в селах с зажиточным населением отнесем за счет самого населения. Если же нам удастся закончить к началу учебного года ремонтную кампанию и заготовку топлива, то в таком случае почти отпадает необходимость заключения особых договоров с сельскими обществами на хозяйственное содержание школ.

Однако надо иметь ввиду, что и при наличии указанных условий проблема подготовки не будет разрешена окончательно. Принимая во внимание, что 2204 школы охватывают только 27,8 % детского населения губернии, надо полагать, что школьный голод на местах будет не только не ликвидирован, но будет возрастать по мере утолнения экономического голода. В таком случае отдельные хутора и поселки, пожелав добровольно содержать у себя школы, сами и по своей инициативе заключат договоры с окрисполкомами на содержание этих школ. Мы будем иметь небольшую сеть договорных школ на добровольных началах без всякого нарушения единого с/х налога. Вот, в общих чертах, перспектива договорной школы. Правда, в этой перспективе нет пока определенных и твердых линий, нет верных гарантий в том, что все то, о чем говорилось, непременно исполнится, но, тем не менее, общее и определенное направление намечено. К началу августа мы должны точно знать, сколько, где, какие

школы и на каких условиях будут существовать. Уже к этому моменту инспекторский аппарат на местах должен не связать кое-как, а сплести крепкую школьную сеть, чтобы закинуть ее на целый год в море темноты и невежества, и чтобы эта сеть не рвалась, как это было в прошлые годы, и не пропускала опять ко дну тысячи детей. Памятуя постановления X съезда Советов о запрещении дальнейшего сокращения сети просветительных учреждений, мы должны наметить, где это возможно, расширение сети и все это точно, экономно рассчитать и уложить в рамки сметных предположений, отстаивая в бюджетных комиссиях с подобающей настойчивостью и энергией эту разумно и расчетливо составленную смету.

К разряду хозяйственных задач мы отнесем еще одну, не менее важную и срочную по выполнению — это изготовление учебников и письменных принадлежностей. Это не значит, что мы сейчас намерены наполнять школу Киселевыми, Вулихами, Смирновскими и прочей почтенной братией. Мы должны снабдить школы советским букварем, книгой для чтения и парой толковых методических учебников для учителя.

Опять-таки, и в отношении учебников нам не придется пребывать в приятном ожидании, что к дверям наших школ подкатят грузовики, наполненные тюками новеньких, пахнущих свежей печатной краской книг, ящиками карандашей и грудями тетрадей. Все это нужно будет к началу учебного года закупить и закупить в достаточном количестве. Вопрос о средствах разрешается в двух направлениях. С одной стороны — добиваться дополнительных кредитов на четвертый квартал и, с другой, — вести кампанию по закупке учебников сельскими обществами. Сама закупка должна быть проведена через Губоно, ко- ему предоставляются Государственным Книгоиздательством следующие льготные условия: при заказе Губоно вносит четвертую часть стоимости заказа, на остальные три четверти Губоно выдает обязательство, скрепленное Губисполкомом; кредит открывается сроком до 5 месяцев; с номинальной цены дается скидка в размере 25 %. На таких же, приблизительно, льготных условиях будут отпускаться учебники и учебные пособия магазином Губоно для округов. Эти льготы весьма существенны, и поэтому нужно оповестить о них все население, дабы отдельно сельские общества или группы граждан не обращались бы, как это делалось в прошлом году, к част-

ному рынку и не переплачивало на книгах (кстати сказать, неприемлемых для школ) частному торговцу.

Теперь несколько слов о задачах идеологического свойства. Сюда мы прежде всего относим уже начавшуюся переподготовку учительства. Мы полагаем, что эта переподготовка должна вестись не только по линии повышения политического уровня, но и в отношении общепедагогической квалификации. То, что мы делали до сих пор, это только первые шаги. Учебные занятия значительно усложняли эту работу. Поэтому нам пришлось отказаться от массового проведения летней школы, ограничившись в этом отношении чрезвычайно скромными задачами, и объявить двухмесячный перерыв в школьных занятиях, имея в виду, главным образом и преимущественно, переподготовку.

Работа по переподготовке должна заполнить летние месяцы (июль и август) и вестись с неослабевающей энергией и настойчивостью. Почва для этой работы благоприятна. Учительство само, по своей инициативе и желанию, стремится пополнить свой скудный политический багаж. Не увлекаясь большими достижениями, мы должны помочь всеми силами и средствами школьным работникам сознательно усвоить элементарную политическую грамотность и ознакомиться с такими первоценными материалами, как Кодекс законов по нар. просвещению и Руководство по социальному воспитанию.

И, наконец, последнее — это практически, а не на словах, осуществить в этом году школу на родном языке. Процесс украинизации за два последних года замедлился настолько, что школы с украинским языком преподавания составляют не на бумаге, а в действительности самый ничтожный процент. Этот вопрос требует особого освещения и детальной разработки, что мы и сделаем в ближайшем очередном номере журнала.

Вышеуказанными задачами определяется канун нового учебного года. Из всего видно, что мы не намечаем ни новых перспектив, ни новых широких горизонтов. Да и нет в этом особой нужды. Увертюра нами, худо или хорошо, но выполнена, сейчас мы в антракте между первым и вторым действием нашей программы.

Путь намечен нами, план промерян и заранее рассчитан на его прохождение. Заранее устранив препятствия, мы можем быть уверенными в благополучном его завершении.

ЧЕРГОВА СПРАВА

Мабуть, немає такого кутка на Україні, де б зараз не ворушилася справа так званої українізації.

Щодня ми читаємо в газетах про те, як поклик Комуністичної партії напружити всі сили до переведення національного питання на рельси нашого повсякденного життя попадає в самісіньку гушавину робочих, селян та трудової інтелігенції і народжає там нову хвилю культурно-освітнього будівництва.

Є певна надія, що тільки в умілих руках Комуністичної партії окремі національні культури, що були колись, ще за часів капіталістичного ладу, нивами неродючими, вбогими, дикими, наберуть тепер нової сили і під теплим доглядом Радвлади забувають пишним червоним цвітом.

Чи то скоро буде, чи ні — залежить цілком від того, як ми, робітники освіти, поставимось до цієї справи.

Чи поставимось ми, як два роки тому, до національного питання цілком формально, абияк, чи проявимо в цій справі наше щире бажання, нашу загартовану волю стати у поміч керманичу Робітничо-Селянської республіки, Комуністичної партії? — от головне питання.

А коли зауважити, що, крім щирого бажання й єдиної волі, потрібне ще буде добре знання української мови, культури, історії, то це питання виростає в задачу надзвичайної ваги.

Отже, розглянемо зараз хоча б одним оком суть національної справи за минулий час. У нас є українські школи, та не густо вони стоять, не пригортають вони до себе й половини селянства нашої губернії. Де-не-де, серед великої ниви руської культури, засіяної на українському ґрунті, маячать невеличкі острівці народної української, вбогої культури.

Так собі, як-то кажуть, на насіння росте вона.

А як добре придивитися, то й насіння з тих клаптиків не дуже буде чистим. Треба його перевіяти, треба повиривати геть-чисто усі корінці жовто-блакитної петлюрівської блекоти і замість неї посіяти радянське українське зерно, нове, чисте, просіяне на решеті Комуністичної партії.

З усього сказаного видно, що цю роботу можна зробити тоді, коли стати до неї всім, гуртом, щиро, з охотою, з побажанням повної перемоги.

Ми маємо певну думку, що ніхто з робітників освіти не одвернеться від цієї роботи, не уміє своїх рук і не стане байдуже дивитися, як другі будуть працювати.

А зараз треба ще до початку шкільного року скласти план роботи в справі українізації і скласти так, щоб ані одна дрібниця не зникла з очей, скласти, як-то кажуть, до цурочки.

Перш усього слід спитати, які перешкоди, які запинки зустрінуть вчителів по дорозі до перетворення початкової школи в школу з рідною мовою навчання? Гостро помиляються ті, хто гадає, що в справі українізації доведеться тільки вивершити почату ще поза той рік роботу і що в цій справі лежить широкий та рівний шлях.

Чи є в нас певні відомості про національний склад населення на Одещині, чи знаємо добре про те, скільки дітей (українських, руських, єврейських, німецьких, волоських, вірменських, грецьких та інших) потребує для себе школи на рідній мові і яка частина дітей загубила вже свою природну мову або засмітила її наполоам другою мовою, утворивши з неї якийсь там огидний жаргон.

Ціла низка подібних питань стоїть на перших же ступнях роботи.

Через те ми мусимо зазначити для себе рядок практичних задач, які стануть напередодні нового шкільного року.

Нам доведеться перебороти зневажання з боку декого з селянства до вкраїнської мови. Всім добре відомо, що наслідком невпинної русифікації царським правительством українське літературне й народне слово стало синонімом чогось такого брудного й грубого.

Недаром же один селянин, почувши, що син читає український буквар, сказав: «На бісового батька посилять дітей в школу, коли їх там навчають мужицької мови. Хіба ж то наука? Як раньше, то добре було, бо походить дитина у школу, почне читати і так чеше по-панському, що мало чого й добереш».

Це самий яскравий наслідок русифікації, який, на правдиву думку, не звеселить навіть і найзлішого ворога української культури.

А перебороть, переломить таку чудернацьку селянську психологію до занехаяного вкраїнського слова можна буде тоді, коли те слово стане чутним не тільки на базарі, в хаті, на степу коло ниви, а залунає в державних

установах, в школі, серед інтелігенції і скрізь, де тільки ступатиме нога селянина.

І вже з цього видно, що в національній справі школа відіграватиме першорядну й величезну роль, що школа і є той самий ключ, який одімкне ржою вкритий замок до національної культури.

А раз школа набирає такої ваги в національній справі, то через те ж вона і мусить провести українізацію в першу чергу, беручись до цього діла серйозно, уважно, практично й поступовно.

Щодо самого плану українізації дитячих установ на Одещині, то він приблизно ось який.

Українізацію треба розуміти як перехід навчання й виховання на українську мову. Українізація падає на всі дитячі установи Соцвиху, але не в однаковій мірі.

Наперед усього треба якнайскоріш визначити і українізувати школи та дитячі будинки, в котрих діти говорять здебільшого по-українському чи, може бути, жаргоном. Таких шкіл і дитячих будинків на Одещині в округах од 50 до 75 %.

В дитячих установах національних меншостей заводитьсь навчання української мови і культури. Викладовою мовою в таких школах і дитячих будинках повинна бути рідна для дітей мова.

Це головний нарис українізації.

Щодо деталей плану, то вони такі.

В тих школах, де вчителі знають українську мову, навчання мусить провадитись виключно українською мовою.

В тих школах й дитячих будинках, що належать до українізації, перший рік обов'язково, а другий по змозі провадиться українською мовою, в останніх класах мова ведеться як окремий предмет.

До речі тут сказати, що безумовно треба стеретися мішанини, двоязичня, що порушує під корінь педагогічні основи.

По всіх чисто школах й дитячих будинках, без ніякого винятку, з четвертого року навчання вводиться українознавство (мова, історія культури, географія); викладається теж українською мовою.

Коли є в селі чи в городі дві, три й більше школи, в котрих дітей помішано, то треба згуртувати учнів так, щоб принаймні хоч одну школу поставити в стан повної українізації.

До всього сказаного треба додати дещо з методологічних вказівок. Учитель мусить день у день, поволі оточувати життя дітей у школі чи в будинку тим матер'ялом, який сприятиме в справі українізації. Це будуть українські краєвиди й орнаменти, гасла та написи в помешканнях українською мовою, українські народні пісні, думи, приказки, забавки, інсценіровки українських сюжетів і таке інше. А всьому цьому слід надавати широко народного, пролетарського змісту й освітлення.

Цим матер'ялом, революційним, чистим од усякого шовінізму й узького націоналізму, історія України занадто багата.

Українізація школи вимагає відповідного вибору вчителів. Для шкіл з певною українізацією треба подбати, аби всі вчителі знали українську мову, для шкіл, що мають бути українізовані, можна на перший рік обмежитись одним учителем української мови та історії.

Крім того, треба ще мати в таких школах хоча б одного вчителя, краще — завідуючого школою, який знав би українську мову, провадив би навчання у першій групі і клубну працю зо всіма дітьми школи.

Те ж саме можна сказати і про дитячі будинки.

Щодо підготовки вчителів, то ми цілком погодимось з думками т. Арнаутова, висловленими в газеті «Комуніст» (№ 177, від 8 серпня). Він пише: «Ми звикли з усякої причини і без причини лагодити курси скорочені, нескорочені і без усякого строку, які коштують силу грошей і часто не дають певних результатів. В справі вивчення української мови слід йти більш дешевим шляхом: обов'язати на відомий час навчитися мови під погрозою, реальність котрої встановити вкупі з союзом робітосвіти».

Правда, не завадить і те, коли можна буде утворити районні семінари на 30—35 слухачів до вироблення методів першого року навчання українською мовою.

А щодо вивчення мови, то курси, словники, граматики мало врятують тих вчителів, яким доведеться учитися її від самого початку.

Треба читати українську класичну літературу, прислухатись до народної мови, виявляти всю її красу й милозвучність, збирати пісні, приказки, окремі влучні та соковиті слова і речення.

Треба вчителям заходитися коло мови так, щоб вона вибилась з темних кутків на широкий шлях радянського

життя і щоб руки учителя викрешували з неї червоні іскри нових думок, щоб мова росла і буяла, як зелене жито під теплим, блискучим весняним сонцем.

В ТАБОРІ ЧОРНОЇ СОТНІ І В НАС

Хто не знає, що за кордоном, по чужих краях перебуває зараз чимало емігрантів з Росії? Хто вони такі, оті емігранти?

Відома річ, хто такі є ті пани та підпанки, які були колись — ще за царя Миколи — такими «роботящими» людьми, що їм завше мало було для господарства землі. Хоч мали вони по десять, тридцять, сорок тисяч десятин. І от коли Радянська влада одібрала ту землю для «ледачих» селян, то пани зо всіма підпанками подалися геть за кордон жалітися, що комуністи вчинили велику «неправду» над ними «нешасними», «роботящими», над «щирими хліборобами», одібравши «шматочки» землі в десятки й сотні тисяч десятин.

А найгірш плакали ті, що повтікали з України. Вони розпинались на чужій землі і гірко плакали, що «бідну неньку Україну» заплосили чужинці й грабують її «сердешну», як хотять. А ще гірш тужили вони, що комуністи поневолили українську культуру, рідну мову, «рідного бога», і все для українського дядька рідне, батьківське, що комуністи, мовляв, розіп'яли «неньку» на хресті, здирають з неї сорочку собі на онучі.

Ті ж самі «українські хлібороби», лежачи за кордоном на чужій землі, не покладали рук своїх і посилали на Україну то папа Петлюру, то генерала Павленка, то великих, то малих ватажків і отаманів «рятувати» українських селян і робітників на селі, «визволяти» рідну Україну з національного поневолення, «боронити» культуру й рідну мову.

І були такі сердечні дядьки, що вірили тим брехням, аж поки на свої очі не побачили, що Радянська влада без Петлюри, без генералів, без ватажків та отаманів, — а тихо, лагідно, разом з економічним будівництвом заходила коло національної справи так, що за три роки зробила більш, як того гадали зробити «роботящі пани «хлібороби» за цілий вік. Та й не зробили б вони того ніколи.

Недавно в газетах було оповіщено про те, як закордонний союз «українських хліборобів» (бачте, є такий союз), схиливши свою «бідну» голову, заявив, що він дуже припадає до російських емігрантів, що він не хоче більше незалежної України, а тільки трошечки автономії, тільки одну крихітку свободи для національного розвитку України. На це їм російські пани емігранти сказали: «А дулі ви не хочете, добродіі? Бо коли ми повернемося в Росію, то ніякої України не дозволимо ні вам, ні вашим дітям. Ми, «з божої ласки», чистокровні й шляхетні пани «всія Русі», і ніяких українців не повинно бути, крім щиро руських людей!»

Поцілувавши дулю, «український союз хліборобів» і не думає про те, щоб послати на таких клятих ворогів «незалежної, самостійної України» пана Петлюру, або генерала Павленка. Ні, він сидить за кордоном і радий одцуратися не тільки України, а й рідного батька, коли б тільки... землю одібрати у селян, маєтки собі повернути, на шию дядькову сісти!..

Аж тепер, ми гадаємо, і сліпому видно, чого хотіли й чого хочуть добродіі з петлюрівського табору, які шість років забивають памороки темним, несвідомим селянам іменем так званої «Української Народної Республіки». Навіть чистокровний кадет Грушевський, що уявляв з себе «патріарха» в справі національного визволення і гострив свої зуби на Радянську владу, зараз замислився і є чутка — написав до ВУЦВКу просьбу, щоб йому дозволено вернутись на Вкраїну і спокутувати свої гріхи.

Каються отамани, каються!

Бо Комуністична партія, повіривавши з української ниви геть всі чисто корінці петлюрівської жовтоблакиті, замість неї сіє зараз радянське зерно на полі української культури, зерно нове, чисто просіяне на решеті робітників і селян.

Щодня проводиться робота по українізації школи і радянського апарату, щодня більшає хвиля політико-освітнього будівництва.

І ми кажемо ще раз усім ворогам нашим, які живуть за кордоном: тільки в умілих роботящих руках Комуністичної партії окремі національні культури, які були колись, за часів капіталістичного ладу, нивами неродючими, вбогими, дикими,— наберуть тепер нової сили і під теплим доглядом Радянської влади забувають пишним,

червоним цвітом; що культура й мова українська у новій вільній сім'ї народів ростиме й буде кохатися, як зелене жито по дощі під теплим весняним сонцем.

ШКОЛА ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ

Наближаються шості роковини Жовтневої революції. Весь трудящий люд Союзу Радянських Соціалістичних Республік готується шостий раз відсвяткувати великий день перемоги пролетаріату над своїм заклятим ворогом, над царем капіталом.

І разом з ним трудящий люд ще раз гляне на той важкий шлях, яким довелося йти без спочинку шість років, і не просто йти, а боротись день у день з лютими ворогами.

Перший ворог — то були чорні банди, з табору контрреволюції, що палітали на радянську землю.

Другий ворог — то була велика руїна в господарстві, коли не було не тільки машин і реманенту, але бракувало голки й нитки, щоб залатати ту чи іншу дірку. Третій ворог — то був лютий голод, який пожер доволі робітників, незаможників і дітей. І ще один ворог був і є — це страшенна неграмотність і темрява, що чорною хмарою заступила червоне сонце соціалізму.

День у день, умиваючись потом і кров'ю, робітники та селяни не тільки боролись з цими ворогами, але по шматочку, по камінцю, по крихітці збирали своє зруйноване господарство, будували на голій, спаленій землі нове життя.

Здавалось би, що в огні революції і кривавої боротьби, під час голоду й руїни, не можна було й думати про наступ на останнього ворога, — на неграмотність і темряву. Однак, ми бачимо, що за шість років революційної доби в справі народної освіти пророблено чималу й значну працю. Вона особливо стане помітною, коли ми порівняємо її до початкової школи.

Ось, наприклад, коротенький нарис життя і розвитку початкової школи.

Революція викликала у трудящих мас великий інтерес до культурного будівництва. Відповідно на це з'явилося наростання перш за все початкових шкіл. В 1918 р. на Одещині було 2271 шкіл, 4017 вчителів, 208 686 дітей.

Школи прийняли до себе більш як 33 проценти всіх дітей шкільного віку. В 1920 р. було вже 3327 шкіл, 9061 вчителів і 327 150 дітей-учнів. Таким чином, школи мали більше як 60 процентів всіх дітей шкільного віку. Школу в даному разі будувало само населення: сільські громади, робітничі організації та спілки, часом і військової частини під час пробування Червоної Армії по селах і городах, комітети самих батьків і т. д.

З цього видно, як широкий і творчий революційний процес захопив майже весь трудящий люд, як наросли культурні інтереси у робітників та селян, як одночасно з боротьбою проти чорних банд контрреволюції провадився наступ на царство темряви й неграмотності.

В 1921 р. по Одещині стало 2664 школи, 7749 вчителів, 167 286 дітей-учнів. Школи охоплюють уже не 60 процентів, а 31 процент всіх дітей шкільного віку. Літом 1922 р. число шкіл зменшується до 2450, учителів стає 8952, а дітей всього 98 846. Таким чином, в школах залишилось до 18 процентів всіх дітей шкільного віку.

Близкуча й повна хвиля культурного будівництва осіла й розхлюпалась під ударами лютого голоду і покотилась назад. Треба було боротися не за школу, а за порятунок трудового населення від голодної смерті. Школа, як той човен під час бурі, пливла через море голоду й лиха без допомоги населення й держави. Покладаючись на свої власні сили, вона боролась за своє життя всякими засобами: і шкільними засівами, й допомогою батьків, і ще тим, що робилась на всякий час харчовими пунктами й притулками для голодних сиріт-дітей.

Тільки 1922—23 шкільний рік вивів школу на більш певний та тихий шлях. Правда, умови нашого життя на початку 22—23 року не давали того матеріального ґрунту, на якому можна було б поставити школу. Ждати більшого інтересу до школи з боку самого населення не доводилось. Навпаки, були такі думки, що голод 1921—22 року на довгий час знищив серед населення всякі культурні потреби.

І все ж таки в кінці шостого року революції ми бачимо, що початкову школу не тільки врятовано, але й виведено за старі межі. На цей рік маємо по губернії 2124 школи, які можуть прийняти до себе більше як 160 000 дітей шкільного віку, і 164 дитячих будинків, що прийняли до себе 11 595 сиріт-дітей.

На перший погляд, це не велика сітка, але вона зв'язана міцно і має під собою певний матеріальний ґрунт, себто — місцевий бюджет. Коли додати до цього, що матеріальне становище учителів покращало, що за одне літо майже все учительство побувало на курсах і ліквідувало свою політичну неграмотність, що більша частина його за цей рік переродилась і наблизилась до нової школи, то картина відродження освіти, а разом з нею й школи, сама собою очевидна.

Наближаються шості роковини Жовтневої революції. Ми перегортаємо ще одну сторінку з історії нашого життя. Сьомий рік революції починає й веде за собою повний розцвіт всіх духовних і матеріальних сил радянської землі.

Хай і дальший шлях буде важким, хай нашу школу, може, й стережуть злидні й негоди, все ж таки ми пережили самі найгірші часи, й бачимо, як далеко перед нами сяють червоні вогники нової культури, нового щасливого життя.

ПРО ВІНОК НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР

До Жовтневої революції Росія була тюрмою народів. Стояла собі на широкій межі Європи з Азією, як той величезний будинок з маленькими віконцями, а стеріг її, доглядав і вдень і вночі царський жандарм. За віконцями в темноті томилась народи, великі й малі. І прів там «руський дух», руська державність, і смерділа трупом «православна християнська віра». Дихати було важко. В пошані була одна тільки чемна літературна російська мова, всі другі мови, великі й малі, були замкнуті залізним замком, і ключ доручено жандармові.

Прийшов Червоний Жовтень, богатир революції, одімкнув залізну браму тюрми і повипускав на волю потомлені народи.

Вийшли вони з неволі і звели великий різномовний гомін, бо на всіх язиках возвеличували матір пролетарську — Жовтневу революцію.

І взялась Радянська влада до національного визволення, до відродження великих і малих культур, і сказала всьому світові, що вона одна тільки зможе розв'язати національне питання так, як треба його розв'язати, що

вона одня має скласти на своїй землі єдину братерську сім'ю вільних людей і народів. Сказала і приступила до роботи.

І тепер ми маємо перші наслідки цієї невпинної роботи. Перед тим, як накреслити їх, слід ще раз спинитися на самій роботі, як її розпочато і проводилось за часи революції.

Після побіди над контрреволюцією і голодом наступила тиха година, з якою стало можливим Радянській владі розвинути й поширити визвольний національний процес (роблення). За короткий час існування Радянської влади на Україні, коли її шарпали з усіх боків петлюри в жовтих штанях, бандити в чорних шапках з кендюхами, російські генерали з малахаями і арканами і вся чорна братія, «поза межами й на Україні суцая», коли край наш горів в огні бандитських повстань і котився в яму руїни, все ж таки вдалося чимало в царині української культури. Народилась радянська школа з українською мовою навчання, з'явилась радянська книга, українським словом писана, заговорила по-українському газета.

Однак для Радянської влади цього мало. Вона добре знає, що українська культура бідна, мова народу, крім базару та вулиці, не мала місця, що вона тинялась скрізь по закутках і на широкий двір радянського життя ще не вийшла. Радянська влада знає, що знищити за короткий час ту нерівність культур, що складалася цілими віками, не так буде легко і що червоне сонце революції ще не просушило того болота, в якому довелося перебувати поневоленим народам у старій Росії.

От тому Радянська влада і зараз ставить собі завдання — знищити нерівність національних (народних) культур і вирівняти мову українську з мовою руською.

Це завдання набирає ще більшої ваги через те, що на Україні живе більш усього українців-селян, для яких українська мова є рідною і звичною. Тому треба було якнайміцніше злучити робітників-пролетарів з трудовим селянством, треба було ще більш приблизити до села державний апарат, щобто: пристосувати його гарненько до потреб, до побуту, до мови українського селянства. А для цього доводиться Радянській владі посилити українізацію державного апарату.

Як же про це каже декрет Радянського уряду, виданий цього року, 1-го серпня в Харкові?

В декреті постановлено, що знання руської мови для радянських службовців (служащих) є обов'язковим через те, що мова руська є перший зв'язок не тільки з великим числом руських людей, що живуть на Україні, і з руським народом взагалі, але і з усіма народами нашого Радянського Союзу.

Крім того, мова руська, переставши бути знаряддям національного насильства в руках буржуазії, зараз навпаки, прилучає українську вбогу культуру до високої культури російської, що має велику всесвітню вагу. Тим більш Робітничо-Селянський уряд України визнає потрібним без всякого відкладу приступити до поширення української мови, до вивчення її — і от на це він звертає державну свою увагу. Уряд визнає, що та рівноправність мови української з руською, яка була досі, мала собі характер формальний (казенний), що цього дуже мало, в практичному і в повсякденному житті за браком потрібних підручників і досвідних людей, за малим розвитком української школи й культури, мова російська фактично переважала й панувала.

Отже, для порушення цієї нерівності Робітничо-Селянський уряд вживає зараз цілу низку практичних способів. Цими способами забезпечується право українській мові в повній мірі з числом і чистою вагою українського народу на території УРСР, не порушуючи тим самим рівноправності мови інших націй, що живуть на Україні.

Для того, щоб легше уявити собі картину взаємних відношень національних культур на Україні, можна буде порівняти їх так: маємо в руках смітений вінок запашних і різнобарвних квіток. Серед маленьких квіток будуть пишатися й красуватися дві великі, повні й рівні квітки, дві мови — українська для України і мова руська на Україні, сполучаючи нас з народами Радянського Союзу і з старшим братом — руським народом.

Щодо точного зміркування декрету по часті практичного переведення його в життя, то про це напишемо іншим разом.

ДЕКРЕТ ПРО РІВНОПРАВНІСТЬ МОВ НА УКРАЇНІ

Декрет ВЦВК і Ради Народних Комісарів (від 1-го серпня ц. р.) ще раз стверджує рівноправність мов усіх народів, що живуть в межах України.

Це значить, що немає тепер на Україні пануючої мови і що всякій людині можна вільно розмовляти, вчитися, писати до державних установ рідною мовою. Навряд чи є на світі така держава, такий щасливий край, де було б таке право. Там, за межами Радянського Союзу, поневолені народи добувають цього права мечем і кров'ю, у нас воно існує для всіх трудящих, як те свіже й чисте повітря для дихання живих організмів народних.

Зважаючи на те, що на Україні найбільше число українців, себто людей, що говорять українською мовою, то декрет указує для ділових службових зносин переважно мову українську. А тому, що на Україні мова російська має політичну й культурну вагу, то таким чином обидві мови вважаються найбільш поширеними і через те Робітничо-Селянська влада має вживати для населення мови — українську і російську. Це значить, що всі декрети і розпорядження мають писатися двома мовами разом.

Щодо губерній, округів та районів, то там радянські установи користуються мовою найбільшого числа людей (хай то буде руська, українська, німецька, єврейська чи яка там інша). Однак і на цей раз мови національних меншостей своїх прав не гублять.

На з'їздах, зборах, в засіданнях Рад, скрізь, де збиратимуться люди, всякий громадянин має право говорити чи писати своєю рідною мовою.

Якою ж мовою повинно вестись діловодство в державних радянських установах? В декреті зазначено, що за цей рік після видання декрету перейдуть на українське діловодство Керування справами ВЦВКу та Ради Народних Комісарів і разом з цим — центральні й місцеві установи Наркомосвіти, Наркомзема, Наркомюста, Наркомата внутрішніх справ, в першу чергу міліція, далі йде Наркомпрод, Наркомат соціального забезпечення, місцеві відділи Наркомфіну, пошти (що обслуговують села), окружні й сільські установи Наркомздраву, інспекцій

с.-х. праці і Комісаріат військових справ (його районні, окружні і губернські діловодства).

Таким чином, переходять на українське діловодство губернії і округи, виключно тих, де більшість населення належить до другої нації. В декреті зазначено, що всі державні установи, центральні й місцеві, на заяви і запитання окремих громадян дають відповідь тою мовою, на якій одержано було просьбу чи там заяву.

Всі документи державно-громадського характеру (посвідчення, свідоцтва, виписки з актів і т. ін.), що видають центральні губернські й окружні установи, пишуться двома мовами, які найбільш поширені в даному місці. Скажемо так: в районі населення розмовляє українською й німецькою мовами. В такому разі службові папери до людей, посвідчення, документи пишуться українською й німецькою разом.

Щодо народного суду, то в його центральних і губерніяльних органах діловодство ведеться українською й руською мовою. В районах суд ведеться українською мовою, окрім тих участків, де населення не українське і де поширена мова більшості людей.

В примітці до декрету зазначено, що суду дається право розмовляти своєю рідною мовою.

В четвертім розділі декрету написано про робітників державних установ. З виданням цього декрету ніхто не може поступити на службу без знання двох найбільш прийнятних мов. Ті робітники радянських установ, які не знають руської або української мови, повинні вивчити їх за один рік після видання декрету. Звичайно, що в наших радянських установах нема таких робітників, які б не знали руської мови і тільки є дуже мала частка, що знає українську мову. Тому доводиться зараз питання про українізацію державного апарату ставити руба і приступати до його практичного розв'язання. Тим паче мусимо це зробити через те, що в декреті сказано, що через рік тих робітників, які не знатимуть української мови, повинно звільнити від служби й ні в які радянські установи не можна їх приймати. І тільки великі фахівці або робітники, що одержують спеціальні призначення, можуть звільнитися від обов'язкового навчання української мови всякий раз окремими постановами Ради Народних Комісарів.

Цей декрет розв'язує доконче і цілком національну справу на Україні. Ті останні хвили національного

ворогування, які накіпали де-не-де в нашому краї серед невідомого селянства, однині не можуть бути. Те національно-культурне поневолення окремих народів, що живуть в межах України, яке дісталось нам після тяжкої доби царів та панів, зараз зникає з лиця нашої землі, розпадається прахом. І широко, і вільно віє на Україні новий, радянський вітер, який видуває цей прах, ці лишки колишнього національного поневолення й ворожнечі. Розцвітає щодня Радянська Україна, красується і сяє вінок національних культур, і не пошкодить нам далі той гнилий, смердючий дух, яким іноді несе на нашу землю з далеких і близьких буржуазних країв, де поневіряються й блукають, як неприкаяні, російські генерали і українські отамани. Хай же вони там згнивають.

ВЧИТЕЛЬ НА СЕЛІ

Без політичної освіти, без доброго знання хоча б таких наук, як агрономія та початки медицини, без первісної грамоти наше село хай і не думає про своє духовне й економічне відродження.

Грамота й освіта — це головні підвалини нового життя, це ті ворота, через які селянство й робітництво пройде до кращої долі.

А без них на нивах знову будуть рости бур'ян та кукуль, знову придуть на село погані пошесті й хвороби, як ото були тиф, холера і як це зараз поширились по людях венеричні хвороби, що згнюють силу парубків, дівчат, і дорослих, і навіть дітей і старих.

Без науки та освіти темно буде на селі, не врятують його ворожки-шептухи, не врятують молитви, кропила та «явлені образи», не врятують і «чудеса», що повелися зараз скрізь, де тільки ще можна дурити темних, несвідомих людей.

А коли сподіватися чуда, то ні в яким разі не від попа та церкви. Справжнє чудо прийде на землю через науку. Воно осяє і поповнить людей, воно покорить і приведе до людських ніг всі ворожі сили природи.

Хто ж мусить зараз на селі розпочати боротьбу з темрявою, хто буде накочувати першу доріжку до науки та ясного світла? Ми маємо думку, що цим борцем стане вчитель на селі.

Це єдина поки що культурна сила, яка зможе переважити коромисло на другий бік, нахилити розум та почуття селян до певного розуміння революції та нових завдань.

На великий жаль, учитель сам трохи запізнився вийти на дорогу революції. Він, несвідомий і наляканий громом боротьби пролетаріату з панством, звернув з дороги і став у затишок, щоб його часом не помітили, щоб буря революції не збила його з ніг.

Так він і перебував до останнього часу, вагаючись: чи йти, чи не йти в союз до робітників з селянами.

В цьому році, весною і літом, учительство з власної доброї волі почало працюю щодо своєї політичної освіти й підвищення, як-то кажуть, педагогічної кваліфікації. І вже маємо добрі наслідки цієї праці. Більша частина вчителів пройшла курси, придбала собі потрібні для нової школи знання, оновила свій погляд на природу революції і зараз бажає стати на допомогу робітникам і селянам.

Учитель на селі зростає зараз із непомітного занехаяного чиновника в культурну силу, в провідника нових ідей і починає розривати пута на ногах трудящих людей.

Школа, театр, селянський будинок, хата-читальня оживають під ширим доглядом учителя. Він не цурається громадської роботи, він подає голос і на сільських громадах.

І вже скоро той час, коли вчитель на селі стане і кооператором, і агрономом, і порадником в радянському справозданні, він же прийматиме участь у всіх політичних кампаніях, в комнезамах, артільях...

А щоб це зробилось найскоріше, то селянству треба подбати про те, аби полегшити матеріальне становище вчителів, яке й досі дуже скрутне, особливо в договорних школах.

Знесилений голодом і злиднями вчитель не зможе провадити свою культурно-освітню й політичну роботу на селі без матеріальної й моральної допомоги з боку трудового селянства, а найпаче з боку його зорганізованих кіл, незаможників і комітетів взаємодопомоги.

ДО НАСТУПУ

Ще недавно, тому не більше двох років, нам здавалось, що руїна школи не матиме собі й краю, що посліди війни та голоду на довгий час припинили її розвиток, поточили, як той шашіль, чисто всю її матеріальну будову. Та й не одну матеріальну. Була розпорошена й одкинута від школи вся маса дітей, десь розлилась, розхлюпалась вона по закутках, дорогами, по базарах. А вчительство хиталося поміж шляхами революції, знесилене голодуванням, злиднями, обплетене павутиною з колишніх буржуазних думок, застарілих педагогічних поглядів, а як коли — то й контрреволюційними надіями.

І от минули два роки, а разом з ними минула й лиха, смутна доля радянської школи.

Маємо зараз чималу мережку дитячих установ соцви-ху, а між ними — школу. Вона щодня набирає собі сили, вона оживає, встає із попелу колишньої руїни. Вже за останній час виникли думки про кращу її долю, вже придбали вони щирого інтересу не тільки з боку великих кіл робітників освіти, не тільки стали веселими рядками на полі освіти, а поширились геть далеко поза межами цього поля.

Отже, не слід гадати, що школа сама собою оживає, розвивається, кращає. Ясно всякому, що на цей процес, на це відродження школи впливають якісь-то чинники чи, як-то кажуть, — фактори.

Першим з них — це єсть економічне відродження усіх кутків, усіх країн Союзу Радянських Соціалістичних Республік: урожай на хліб, поширення промисловості, невпинний зріст державного, народного господарства і т. д.

Другим фактором — то єсть і буде щира, невпинна увага до народної освіти, до школи з боку Комуністичної партії, з боку робітників та селян. Поруч з цим ми ще маємо щось нове для нас і трошки несподіване. Відколи ще почалась революція, то пролетаріат не забував про освіту і боронив її од усякого лиха, доглядав і викохував ще під той час, коли гуркотів грім революційної боротьби і червоні блискавки оперезували межі радянської землі. А от дрібнобуржуазне суспільство, всі лишки колишнього старого світу, вороже дивились на нову школу, одвертались від неї і боронили руками й ногами старі ідеологічні позиції. А тепер маємо, що це суспільство повернулось до нової школи і начебто благословляє її...

Це вже цілком новий фактор, до якого ми мусимо поставитися дуже обережно, критично, мусимо заглянути глибоко в ті очі, що нам ніби усміхаються, а тим часом ховають в собі щось небезпечне, холодне, таємне. *Timeo Danaos et dona ferentes* (бійся Данаїців, хоча вони і подарунки несуть) — скажемо ми на перший раз.

Третім фактором є безумовне, щире повернення до Радянської власті й до Комуністичної партії майже усіх робітників освіти, всього учительства. Воно вже не хитається на межах нового життя, не шукає для себе інших шляхів, крім тих, що ведуть до великої сім'ї пролетаріату, до робочого класу та незаможного селянства. А виступаючи цими шляхами, учительство наше кидає по дорозі, топче колишню свою зброю і бере в руки зброю пролетаріату, його революційну ідеологію, його бажання і думки.

Ще слід зауважити на один гарний фактор, що впливає на школу молоді, свіжою, запашною силою. Це Союз Комуністичної Молоді (СКМ). Дитячий комуністичний рух навів шлях КСМ до самої школи, молоді очі вбачили там те, чого не добачали старі — і от в рядах комсомолят заворушилися думки про школу селянської молоді.

Цього буде досить, щоб зазначити, що зараз школа вже не стоїть осторонь радянського суспільства і вже стежки до неї не заростають тернами, а що навпаки — вона в цей час стала на покуті громадського життя і щодня набирає давно бажаної соціальної ваги. А як красно мовити, то виходить, що на полі народної освіти ми маємо колоски, які вже скоро зацвітуть, закрасуються, бо на них впливають, як ті родючі дощі, нові соціальні фактори, крім тої зоні, що летить і ржею вкриває школу з боку НЕПу і дрібнобуржуазних груп населення.

Все це, разом взяте і виважене, глибоко поворушило за останній час формулу єдиної трудової школи. До цього часу ця формула лежала згорнутою і гарно вбраною на сторінках Порадника або її було приношено як ікону на скрижалі, на з'їзди та наради по народній освіті, щоб показати людям і поблагословити їх до праці. Однак не можна сказати, що формула зоставалась тільки формулою і що не було спроби, аби розкрити і пристосувати її до практичного життя, до справжнього будівництва.

Сучасна семирічна школа при всіх своїх великих вадах і хибх вже трошки нагадує, вже поволі наближається

до єдиної трудової школи. Ніхто не мовить, ані одного слова за те, що ми не йдемо зараз від колишньої гімназії в городі і від колишнього «вищого навчального училища» в містечках до єдиної трудової школи, ніхто не скаже, що ми не маємо, так би мовити, прообразу цієї школи. Це так, а не навпаки. Ми на шляхах, ми на стежках до нової школи. А от процес, в якому ми перебуваємо зараз, процес до практичного й певного переведення старої школи на рейки нової, радянської, через силу й тугу розвивається. Поки що немає блискучих наслідків, поки що не видно певних результатів. Ваги, тяжкої ваги цього процесу, як видно, не хоче зрозуміти КСМ, коли він цілком плямує, цілком нехтує й осоружує семилітки. Ми гадаємо, що ще рано оголошувати таке гасло, як «семилітка не виправдала себе» і тому «геть семилітку!». Ще нашій семилітці та немає повних семи літ. Хай же вона доросте і виросте і тоді вже розглянемо її природу, її вдачу і скажемо, чи гаразд вона вийшла, чи ні.

Однак, це «хай» зовсім не визначає того становища, що ми спинимось біля школи і станемо дивитись, як-то вона буде рости. Ні, цього не мусить бути. Засукавши рукава, взявши нову мірку, новий аршин, засталивши педагогічну сокиру, — разом, усією вчительською громадою, приступимо ми до ширшої, гарячої, певнинної праці в галузі будівництва нової школи. Біологічний, повільний процес розвитку школи тоді повинен набрати ще більшої революційної динамічної сили. Ми повинні соціально прискорити його і намагнічено довести до певного краю, отож до того вінця, що зветься єдиною семирічною школою.

Коли ще, по яким там будь об'єктивним причинам, процес переходу старої школи до нової трудової буде загальмовано ще раз, то тоді і селянство і КСМ матимуть певне право сказати, що єдина семилітка складає з себе систему контрсоціального виховання. Ще один-два роки такого відокремлення школи од політично-громадського життя, і тоді б ми мали дітей, пристосованих і розумом і розвитком своїм до побуту дореволюційної доби.

Школа без ідеології — це все одно, що людина без очей або квітка без аромату, і якою б там не була стара школа, все ж таки вона мала свою визначну й монументальну ідеологію. Легенди й блискучі казки з історії церкви й християнства, побутові релігійні звичаї, навчання молитвам й катехізису, відповідний матеріал до чи-

тання з історії російської держави, образки царів та полководців і взагалі дещо з романтики буржуазно-капіталістичної доби — все це, вкупі взяте, було живим, органічним диханням початкової школи.

І от після того, як в школі не стало старої ідеології, як її було знищено чисто хірургічним способом, сталося так, що нова, пролетарська ідеологія зачепилась об консерватизм учительства й спянилась перед дверима школи.

Цей рік, можна напевно гадати, справа з політичним вихованням і освітою дітей в школі буде далеко кращою, ніж в минулому році. Про це свідчить та політична перепідготовка, той великий політико-громадський рух, що широко розлився по губернії й обхопив майже все учительство.

І от зараз треба, набравшись сил і знання, поставити в дитячих установах політграмоту не коло порога, а на самісіньке покуття. Крім того, ще треба, аби наша школа вийшла із холодного й темного затишку на широкий двір революційного будівництва, умилась би свіжим і палким повітрям нового життя, зв'язалась би з ним і переплелась якнайміцніше.

Тоді лише буде можливим назвати школу новою, радянською, тоді лише вчитель виконає свій перший обов'язок перед пролетарським суспільством.

І ще одне, третє завдання, яке, на мою думку, важить не менш, як обидва попередні. Це антирелігійне виховання дітей, яке висовується зараз не програмними міркуваннями, а самим оточуючим школу побутовим, повсякденним життям. Річ в тім, що питання релігійного змісту й характеру зараз загострились в релігійний рух, який захопив широкі маси людей і не тільки окремі групи, але і сім'ю, цю первісну ячейку суспільства.

Порушені зараз — захиталися всі підвалини старого життя, виплило наверх з темного дна те коріння, з якого наростала релігія, мораль, звичаї і старий побут. Діти стали безпосередніми свідками боротьби нового світогляду зі старим трухлявим світом. Консервативна сім'я, байдужа до цього часу в справі виховання дітей, зараз дуже гостро поставилась до нової школи і щиро проповідує старих богів. Вона почуває погрозу і наступ з боку нової ідеології, і тому готується вчинити останній бій за старий і любий їй лад на позиціях народної освіти. Вона буде боротися за дітей

А коли додати до цього, що діти шкільного віку ходять з батьками до церкви, що вони навчаються од них віри в сні, в чорні приміти, то потреба в антирелігійній освіті набирає надзвичайної ваги. Роль школи в цій справі становиться провідною і головною.

На великий жаль, зміст і характер моєї статті забороняє мені поставити це питання на широкий розгляд, аналіз і міркування з чисто методологічного боку. Про це напишу другим разом. А зараз я ще раз підкреслю пекучий характер цієї справи і обов'язок школи приступити до практичного розв'язання цього завдання. Мушу зазначити, що школа й дитячий будинок, беручись до антирелігійного виховання дітей, рішучо повинні стерегтись звичайних методів роботи, себто: спеціальних розмов, диспутів, кампаній. За основу антирелігійної освіти мусять бути природознавство й культурознавство в школі. Виробка у дітей матеріалістичного світогляду, добре знання явищ природи, зацікавленість такою наукою, як астрономія, непомітне освітлення окремих моментів, в яких ці науки торкаються релігії взагалі (наприклад, явища грому й блискавки, засвоєні дітьми науково, вивірять у них віру в пророка Іллію, порівняння самого Іллі з грецьким Зевсом з'ясують дітям історичне значення цих легенд).

От ті три основні завдання, яким обмежується загальний план шкільної роботи на цей рік. Вони не виключають за межі плану інших пекучих потреб навчання й виховання, вони тільки мусять стати центральними, бойовими задачами сучасного шкільного життя.

До виконання цих завдань треба приступити негайно.

ПОЛІТВИХОВАННЯ Й АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В Д(ИТЯЧИХ) У(СТАНОВАХ) СОЦВИХУ

1. За останній час в царині соцвиху виник і невпинно розвивається дитячий комуністичний рух, який щодня набирає все більшої громадсько-політичної, а разом — і педагогічної ваги. Немає вже аніякого сумніву, що дитячий рух для нової школи є певний і найкращий шлях соціального виховання дітей, що тільки він надасть нашій

школі щирореволюційного духу і разом з тим народить нового педагога. Ось чому політвиховання дітей в школі мусить бути орієнтованим майже цілком на дитячий комуністичний рух.

2. Для нової нашої школи головна мета це єсть підготовка майбутнього борця за комунізм і будівничого нового життя. Політвиховання якраз і має на меті формування в дітях пролетарсько-комуністичної ідеології. Отже, з цього видно, що суспільствознавство в школі матиме найбільшу вагу. Переплітаючись з природознавством, воно мусить бути за основу дії шкільної праці. Це значить, що ця робота в школі повинна освітлюватись з боку політично-громадського сучасного життя.

Не природа взагалі, а природа як поле людської праці, не якийсь там труд, поза сучасним життям суцільний, а труд, як він є тепер, з його справжніми завданнями, не старий колишній побут, не історія, а сучасне життя — ось той ґрунт, ось ті підвалини, що на них ґрунтується виховання і навчання наших дітей.

3. Найближчим і конкретним завданням в галузі політвиховання дітей має бути:

а) Невпинний органічний зв'язок з сучасним життям, громадським і трудовим, і активна участь дітей в роботі, щоб розумілись вони на ньому, щоб не тільки знали про суть і наслідки труда, але розуміли, як поліпшити метод самої праці.

б) Розвиток у дітей класової свідомості й громадського почуття, прищеплення їм тих знань, що потрібні й корисні на розуміння головних явищ сучасного життя (причин і наслідків).

4. Всю роботу в галузі політичного виховання дітей можна поділити на дві частини: це — а) політично-громадська робота дітей і б) політична освіта дітей в школі. Однак в самій роботі ці дві частини мусять бути єдиним педагогічним процесом, в якому не помітно, де починається освіта, а де ведеться громадська робота дітей.

ПОЛІТИЧНО-ГРОМАДСЬКА РОБОТА ДІТЕЙ

1. Діти весь час стежать за головними явищами сучасного життя, що оточує школу. Конкретно — щотижня в класі діти пригадують все те, що вони бачили й чули, що вразило їхнє почуття або розум. Учитель в розмові з

дітьми дбає про освітлення й повне розуміння цих явищ (хай то будуть політико-громадські події чи якісь там дрібнички з сучасного побуту).

2. В боротьбі за новий, радянський побут наша школа повинна вести перед. Це буде: економія часу, своєчасне виконання роботи й обов'язків, боротьба з трухлявими, ще колишніми формами життя, боротьба з традиційними, побутовими забобонами — т. ін.

3. Якщо є в школі юнаки-піонери, то разом з ними, якщо немає, то безпосередньо діти беруть активну участь в роботі найближчої ячейки КСМ (участь в кампаніях, влаштування революційних і комсомольських свят і т. ін.).

4. Діти стають у поміч Компартії та органам Радвлadı під час виборів до Ради — вони малюють плакати, розносять повістки, виступають на зборах Ради з доповіддю про працю в школі (такі доповіді повинні мати періодичний характер), ліквідація неграмотності — вони проповідують, агітують плакатами на вечірках і виставах і т. ін.; діти записують спомини батьків і родичів про революційні події і цим самим збирають матеріал для істпарту; за почином наросвіти діти виконують роботу щодо шкільної статистики, весною і влітку вони знищують сотні, тисячі усяких шкідників на степу і в садах, вони ж збирають лікові квітки та траву.

5. Школа мусить якнайщільніше зв'язатися з фабрикою, заводом або с/г артіллю, комуною, діти яких ходять у школу. Зв'язок повинен бути більш практичний і конкретний (поміч дітей ремонтом книжок, окраска плакатами робітничого клубу або селянського будинку, складання відповідних таблиць та діаграм, поміч у книгарнях в справі видання книжок — т. ін.).

6. Зв'язок між школою та Червоною Армією, коли поблизу од школи є військові частини, ще дужче вигартує в дітях пролетарську, класову свідомість і бойовий їх революційний настрій (навідування казарм, лагерів, клубів, розмови з червоноармійцями, оповідання про боротьбу Червоної Армії, складання історії найближчої військової частини і т. ін.).

7. Велику увагу повинна звертати наша школа на дитячу безпритульність. Крім заснування своїх власних ячеек, допомоги дітям, школа ставить під свій догляд і матеріально помагає тій чи іншій групі безпритульних дітей. Переліс безпритульних, поміч органам дитячої ін-

спекції, поміч в організації дитячих будинків — все це перші стежки в цій роботі.

8. Кожна школа, проводячи політичне виховання дітей, повинна весь час надавати йому інтернаціонального освітлення і змісту (листування з школами радянських республік і закордонними дитячими організаціями, навідування сусідніх шкіл, посилка своїх газет, журналів і т. ін.).

9. В цій роботі, як і в попередніх, головна роль припадає на дитячі організації ЮП. Вони-бо тільки гуртують і надалі гуртуватимуть круг себе розпорошених дітей і до них треба прихилити цілком нашу нову школу.

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ДІТЕЙ

10. В процесі політично-громадської роботи дітей наростуть і ті знання, що потрібні будуть їм на добре розуміння сучасного життя. Отже, політична освіта дітей ні в якому разі не повинна провадитись окремо від політично-громадської роботи. Чим дужчим буде між ними живий органічний і логічний зв'язок, тим кращих і певних наслідків досягне школа в царині політвиховання дітей.

11. Як уже сказано було, політична освіта дітей повинна ґрунтуватися на розвідках і вивченні сучасного життя. Відповідними формами для цього мають бути: розмови, колективне читання, драматичні вправи, революційні ігри, видання шкільної газети, журналу, організація гуртків і т. ін.

а) Революційно-класове освітлення подій, що виникають на полі шкільного сільського і городського життя і що мають політично-громадську вагу і за якими снуватиметься хоча б первісний соціальний досвід дітей.

б) Події, що виникають на полі життя СРСР — всього світу (в старших групах).

в) Цілі комплекси, як наприклад: вибори до місцевої Ради, Жовтнева революція, день смерті Леніна, Шевченкове свято, день Червоної Армії, Перше травня і т. ін.

г) Складання революційного календаря про події в своєму селі, районі і ведення календаря історичних революційних подій взагалі (для формування в дітях таких уявлень, як — час, просторінь, сучасне, колишнє — т. ін.).

12. Сучасний момент визначається як доба гострої боротьби між старим та новим побутом. На полі цієї боротьби ворогують тепер колишні союзники — сім'я і школа. Сучасна сім'я криє в собі систему виховання дітей, яка густо насичена релігійними і побутовими забобонами, боротьбу з якими слід провадити в школі невинно і систематично.

13. Отже, антирелігійне виховання мусить стати на попуті педагогічної роботи в школі і навколо школи.

14. Перші стежки, якими слід нам йти в справі антирелігійного виховання в школі, це ось що:

а) Вивчення релігійних дитячих уявлень та забобонів (орієнтовка).

б) Визволення дітей з дрібних побутових і релігійних забобонів (сни, приміти, божба, ритуали і т. ін.).

в) Матеріалістичне розуміння явищ природи, освітлення того, яку шкоду діють церква та релігія.

г) Пояснення, відколи і з чого повелися сучасні церковні свята, звичаї, ритуали.

д) Організація революційних святкувань, астрономічних вечірок, читання відповідної літератури і т. ін.

ЗВ'ЯЗОК ШКОЛИ З ДИТЯЧИМ КОМРУХОМ

(Постановка питання)

Нам слід, я думаю, всю справу дитячого комуністичного руху пересунути на деякий час і поставити її в ту площину, де маємо заснувати — і якнайскоріш це зробити — зв'язок з масовою школою. Цього зв'язку вимагає од нас усіх, і вчителів і комсомольців, загальна комуністична політика в галузі соціального виховання дітей. Це головний постулат. А як поглянути на зв'язок і з боку самої школи й з боку ЛКСМ крізь призму хоча б і специфічних їх чергових і практичних завдань, то цей зв'язок (не на словах, а на ділі) висовується остільки категорично і гостро, що, не встановивши його, ми нашкодимо, наробимо чимало лиха і школі, і дитячому комрухові, загальмувавши надалі їх розвиток і зацербивши, затупивши гостра революційної педагогіки зайвими змаганнями і суперечками.

Я це веду на те, щоб зазначити як висновок, що таке гальмування загального розвитку і школи, а ще в більшій мірі дитячого комуністичного руху, на Одещині вже помічається в яскравих рисах.

Недавно відбулася ціла низка учительських з'їздів в районах і округах і губерпський з'їзд комсомольців, що керують дитячим рухом.

На цих з'їздах питання про зв'язок школи з дитячим комуністичним рухом загострилося з обох боків: і вчителями і комсомольцями.

Але відчувалося в коротких промовах і дискусіях, що зв'язок цей мав до цього часу номінальне значення, що він ще з поля теоретичних міркувань не зійшов і не за-снувався рясно в повсякденному житті.

Навпаки. Можна було підслухати в промовах, вловити одну рисочку, що до цього часу дитячий комуністичний рух розплескувався в двох таборах — комсомольському і вчительському, і що не раз траплялося так, що біля одного форпосту або піонеротряду ходив і комсомолец, і вчитель, один одного шукаючи. Ловили один одного руками, але розходились і не зустрічались.

І коли тільки просіяти на густе решето дискусії і промови, залишиться чимало матеріалу з негативних і шкідливих дрібниць в справі не тільки зв'язку школи з дитячим рухом, але і в галузі всього дитячого комуністичного руху.

Я навмисно опинюся для розгляду цих негативних рисок, щоб потім більш практично перейти до розв'язання головного питання — зв'язку школи з дитячим рухом.

Зв'язку, контактування і, головним чином, дружнього співробітництва було мало. З обох боків сипались закиди, що в сучасному стані дитячого комуністичного руху є чимало хиб, дефектів, помилок. Але замість того, щоб позбавитись цих хиб сполученою працею комсомольця і вчителя, якраз вийшло, що вони докоряли один одному і мимоволі притягали до конфліктів і непорозумінь і дітей. Ці сутички роз'ятрювалися іноді так, що в школі серед дітей ішла глуха ворожнеча боротьби, зла конкуренція між піонерами і не піонерами.

Майже загальний дефект, якого не цурались і комсомольці, це перевантаженість піонерів роботою. Про це вже і писалося, і говорилося багачко, але треба ще раз зазначити, тричі підкреслити, що тут ятриться найболюча

рана в справі дитячого комуністичного руху. Дітей, наче нарочито, роздирають, розхристують і наважують такою силою роботи і обов'язків, часто грапляється, що і не роботою, а просто дезорганізованою біганиною, стопудовими докладами, непотрібними димнопорожніми за-сіданнями, що піонери тають на очах, гублять даремно дорожочінний свій, для майбутнього життя потрібний перш над усе, фізіологічний капітал.

Третій дефект — це паралелізм, однаковість в роботі і школи і піонерорганізації, і не абиякий паралелізм, не випадковий, а як коли — шкідливий і злий через край.

Тут хоч руками розводь. Вчителі в школі захоплені революційним святом. На свої гроші навіть купують літературу, приладдя, п'єси, революційні пісні. За місяць ще перед святом починають підготовчу роботу, планують її з усіх боків. Ставляться до роботи щиро, з захопленням, шукають комсомольців, щоб порадитися... Наступає день свята і починається лихо. Бо ще більше захоплений революційним святом і комсомолець.

Він теж бігає, купує, веде підготовчу роботу і те, що роблять учителі в школі, він сам робить майже в один час з тими ж дітьми. А висновок: розідраний на куски шкільний дитячий колектив, поматоване свято і важкий намул у дітей після такого свята.

І подібних хиб, дрібних і великих, — як латок на старцеві.

І стоять тоді піонери в розхристаній одежі, з розхри-станими нервами, бо їх смикає з одного боку вчитель, з другого комсомолець, а з третього — батько або мати нагадують про свої права.

Розмір цієї статті обмежений, і тому приходится спитися тільки на типових негативних рисах. Однак, щоб підійти до зв'язку школи з дитячим рухом, треба зважити всі позитивні і негативні сторони, всі деталі в роботі розглянути, зазначити найближчі конкретні перспективи в розвитку дитячого комруху, і тоді лише справа ув'язки школи і руху буде поставлена як слід.

Перш над усе треба позбавитись від колишніх і сьогочасних непорозумінь в справі взаємовідношень учителів і керівників дитячим рухом. На всесоюзному учительському з'їзді тов. Бухарін подав блискучий аналіз і принципово, докладно обгрунтував добу «ножиць» між учительством і комсомолом. Разом з тим він яскраво накрес-

лив той шлях, ті методи, якими зазначені головні завдання в галузі дитячого комуністичного руху і виховання дітей, і разом з тим остаточно розв'язуються головні непорозуміння.

І коли надалі такі непорозуміння будуть повторюватися і вибухатимуть на місцях, то вони цілком вияснитимуться для нас як непорозуміння і завдань, і методів дитячого комуністичного руху як з боку вчителів, так і окремих керівників рухом.

Окуляри, крізь які дивилися на учительство в 1918—19 році, і окуляри, що через них розглядають ще й досі комуністичний дитячий рух дехто з учителів, повинні будуть негайно зняті і покладені на полицю минулого.

А тепер і надалі дружними силами до роботи! І от коли практично ставитись до утворення зв'язку школи з дитячим комрухом, то перш над усе треба зазначити, що цей зв'язок не матиме міцності, постійності, аж поки ми не утворимо періодичних ділових нарад (щомісяця раз) всіх вчителів і комсомольців відомого шкільного району.

На з'їзді керівників дитячим рухом йшла напружена дискусія, де саме і в якому розмірі мають бути ці наради.

Але точно накреслити організаційну схему цих нарад ми без відповідного практичного досвіду не зможемо.

Розпорошеність шкільного форпосту між піонерорганізаціями в цій справі надзвичайно гальмує.

І все ж таки наради мусять бути. Тільки на цих нарадах можна обговорювати принципові думки, розглядати і зв'язувати чергові плани, зазначати головні методи і, саме найголовніше, точно розподіляти роботу і обов'язки між вчителями, школою — з одного боку, і керівниками, піонерорганізаціями — з другого. І вже по цих нарадах шкільні ради в окремих школах вкупі з повожатим форпостів, додержуючись директив і плану районової шкільної наради, розробляють свій план і будують його на календарний лад. Тут уже всяка дрібниця мусить бути освітленою і розробленою до певного практичного краю.

Триместровий програм шкільний і відповідний етап дитячого комруху контактуються, зв'язуються під тим поглядом, щоб уникнути і перевантаженості, і паралелізму, і окремих непорозумінь, і щоб шляхи школи і піонерорганізації, різні, може, напочатку, зійшлися в один щодо повного й успішного виконання загального і для школи і для піонерів завдання.

Керує дитячим рухом комсомолец, вчитель — активний і відповідальний до повної міри співробітник в ньому.

І коли вчитель намагається цілком захопити дитячий рух і, обмеживши його в стінах школи, керувати ним і використовувати для підвищення шкільної науки і дисципліни — це злий і шкідливий ухил.

Але поруч з цим притягання вчителя до дитячого руху як технічного виконавця, як спеца (термін комсомольський) — це протилежний і шкідливий ухил.

Не можна рівняти народного вчителя і ставити його в ряд «спеців», що працюють на фабриках і заводах біля машин.

Роль учителя в дитячому комрухові треба визначити, як активного співробітника, як неодривну частку одного цілого. Співробітник і найближчий порадник для комсомольця, старший товариш між юнаками-піонерами, який не тільки бере участь в роботі форпосту, піонерорганізації, але і сам живе піонерськими інтересами.

Отже, при таких умовах вчителеві не можна обмежуватись організаційним і формальним зв'язком школи з дитячим рухом, нарадами і педагогічними радами.

На нашу думку, кожна школа, що має в себе або біля себе піонерорганізацію, відряджає до неї, так би мовити, «прикріплює» одного або двох найбільш підготовлених і здатних вчителів провадити і творити безпосередню працю в піонерорганізації.

Візьмемо за конкретний приклад розмову з піонерами на ту або іншу тему, гімнастичні вправи, зібрання піонерорганізації, конференцію, урочистий похід, екскурсію або просто ігри і розваги.

Хіба не можна вчителеві, порадившись перед цим з комсомольцем і визначивши з ним мету і методи праці, хіба не можна йому виконати чималу частку праці серед піонерів безпосередньо.

І коли піонери побачать, відчують, що з ними їх учитель, близький, приступний, що він захоплений їх життям, що він не тільки навчає грамоти і стежить за їх поведінням, а й співає з ними, марширує, бере участь в іграх, походах, варить кашу на степу, ночує в польовій ятці або шатрі, найкраще вміє розказати правдиві казки, від життя взяті, то тоді не буде більше балачок і непорозумінь. Учитель за місяць наблизиться до дітей так, що та стіна, яка мурувалася старою школою цілими сто-

літтями, розвалиться, впаде, і на руїнах повстануть і вільні діти і вільний вчитель.

Якою силою авторитету, любові, поважання користуватиметься такий учитель серед дітей піонерів і не піонерів!

Розв'яжуться пути старої школи, розвіються за вітром лишки колишніх традицій і звичок, утвориться нова школа, не в класовій кімнаті, не в рядках чорних парт, не в чотирьох стінах, а широко й необмежено в блискучому шумливому житті.

У комсомольця бракує педагогічної тямі, у комсомольця немає в руках методу і загального знання, проте у нього революційне почуття, природний підхід до дітей, молоде захоплення, творчість. У вчителя якраз навпаки. І от коли сполучити знання і педагогічний досвід вчителів з революційним хистом комсомольця, то тоді дитячий комуністичний рух буятиме і розвиватиметься і в школі, і поза школою, і в сім'ї, повний творчої сили, революційного змісту, чистої й щирої течії нового комуністичного побуту.

Не можна вичерпати цю тему за один раз. Доведеться її розвивати і доповнювати за кожним етапом дитячого руху. І моя стаття цілком не має значення яких-то вказівок, рецептів, догматичних порад.

Мета одна і дуже проста. Викликати обмін живими думками, заснувати перші нитки до недалекого і, ми певні на тім, міцного й органічного зв'язку школи з дитячим комуністичним рухом. Цей зв'язок, цей потрібний нам міст не за горами. Контури його ми вже бачимо в світлі нової педагогіки.

Але ще б хотілося зазначити ось що. Без вивчення теорії і практики дитячого комуністичного руху, без знання літератури, без повсякденного обліку роботи в цій галузі, без невинного, гострого догляду за рухом з боку школи і кожного вчителя не можна буде працювати в царні народної освіти, не можна у повній мірі створити зв'язок, не можна бути й новим педагогом.

І разом з цим кожний комсомолец, що керує дитячим комуністичним рухом, не може обминути школу і свою ж власну справу псуватиме, коли не буде знатися хоча б елементарно на шкільних програмах і методах, коли застосування школи, будування її, розвиток, краща доля (а не динамітові вибухи всередині) не припадуть йому до комсомольського гарного серця.

Припустима, однак, річ, що, як коли між комсомольцем і вчителем, між школою і піонерорганізацією виникнуть принципові непорозуміння.

От тоді і треба, не змагаючись десь там, біля школи, і не загострюючи цих непорозумінь, і не обливаючи один одного пом'яями за невдалі «підходи» і т. п., а гарненько обговорити, обґрунтувати ці непорозуміння і негайно понести їх до найближчого бюро дитячого комуністичного руху. Розглянувши їх в методичних секторах, бюро спроможеться на те, щоб в'яснити всі непорозуміння і подати своєчасні авторитетні і товариські поради.

СТАТТІ ТА ВИСТУПИ (1927—1933)

КРИТИКА ЧИ ПРОКУРОРСЬКИЙ ДОПИТ?

I

Вони (ваплітяни) запевняють, що ВУСПП загострив перший цю нову дискусію статтею т. В. Коряка у першому числі «Гарту» — «Хвильовистий соціологічний еквівалент».

Але, щоб не давати ВАПЛІТЕ приводів до пової лайки,— ось довідки. По-перше, у статті т. Коряка могли бути гострі вирази на адресу т. Хвильового; у всьому ж, що торкалося ВАПЛІТЕ як організації, стаття т. Коряка додержує необхідного такту й коректності, як це й належить у стосунках між революційними літературними організаціями.

(«Гарт» №№ 2—3. «Рецидив вчорашнього»)

Не знаю, як мої друзі-ваплітяни, а я особисто буду заперечувати таку постановку питання, дарма що автор «Рецидивів вчорашнього» заздальгідь кішкою перебігає мені цю стежку.

Перше:

Очевидно, автора рецидивів недавно лише прийнято до ВУСППу, або він перебував до цього часу десь на еміграції абощо, бо інакше він нізачо не похвалив би т. Коряка за «додержування необхідного такту й коректності»...

Я навмисне переглянув усю «критичну» про ВАПЛІТЕ літературу ВУСППу та його спільників і однодумців, і ще раз переконався, що «у всьому, що торкалося ВАПЛІТЕ», статті вуспівські не тільки не додержували необхідного такту й коректності, а навпаки.

Ось довідки.

Січень в українській літературі. Перші «залпи» у

ВАПЛІТЕ. Пригадується, 22 залунав тонко й нерескливо істеричний голос про холоуїв в українській літературі (В. Коряк «Українізація пролетаріату й українська література». Бюлетень оргбюро ВУСППу, січень 1927 р.)

Кого мав на меті автор цього істеричного голосу? Думаєте, що й справді він мав на меті дійсних холоуїв в українській літературі? Нічого подібного. Просто шановному т. Корякові до заги хотілося лайнути цим ім'ям декого з ВАПЛІТЕ, а може, й цілу ВАПЛІТЕ. Хотілося, але совісно було і трохи ніяково, отож і не дописав т. Коряк на конверті статейки повної адреси.

У нарисі «З літературного життя» за січень, у своїй черговій заїкуватій скоромовці про розперезаного, ошалілого міщанина, що «траха і баха», ви думаєте, т. Коряк справді мав на меті дійсних міщан в українській літературі? Знову таки нічого подібного. То т. Коряк бахнув і трахнув таке на адресу ВАПЛІТЕ.

І скільки довелось чути отого бахання й трахання. Бахав т. Машкін, трахали Доленги, Коваленки, Якубовські й ще якісь «літературно-потешні» під ініціалами: «О.Д.», «Д.» і т. ін.

А автор «Рецидивів вчорашнього», не переглянувши тієї літератури, заневише добрих людей, що у в сь о м у, що торкалося ВАПЛІТЕ... додержували необхідного такту й коректності, як це й належить, мовляв, між революційними літературними організаціями.

А ВАПЛІТЕ не додержувала. ВАПЛІТЕ шість місяців мовчала на всі оті трахання і бахання. І тільки тоді, як виявилось, що ВУСПП за півроку, крім маніфесту, декларацій, можливо, двох-трьох не зовсім поганих оповідань і віршів, нічого більше не дав і навряд чи й дасть, нових обріїв для української пролетарської літератури не одкрив і дальших творчих перопектив не визначив, і тільки тоді, нарешті, коли «у всьому, що торкалося ВАПЛІТЕ», визначились тенденції пошити її в літорганізацію, ворожу революції, ВАПЛІТЕ мусила виступити з відповіддю — «Наше сьогодні».

Головна ідея цієї відповіді, на мою думку, така: 1) якщо ВУСПП не може через свою ідейно-художню вбогість вийти за межі вчорашнього — в українській літературі — дня і топчеться на одному місці, то не варто прикривати своє безсилля божбою про відданість свою Радянській владі й кивати на політичну адресу ВАПЛІТЕ (мовляв, невістка винна); 2) якщо селівановські не можуть вийти

за межі вчорашнього розуміння національно-культурних проблем на Україні, то не варто прикривати свою безграмотність і власний національно-фізіологічний смак криком про шовінізм ВАПЛІТЕ; і 3) нагадати, що сьогодні української пролетарської літератури вже не те, яке було вчора, в січні, під час з'їзду, й що траханням та баханням пролетарської літератури не створиш (бодай не погромити ту первістку, що з такими труднощами вибирали).

ВАПЛІТЕ тільки нагадала.

На «Наше сьогодні» «Гарт» відгукнувся «Рецидивами вчорашнього».

Зміст рецидивів приблизно такий:

В перших рядках автор статті запевняє ВАПЛІТЕ, як «з важким почуттям» узявся він за цю полемічну статтю. І це важке почуття виникло не тому, що авторові неприємно одкладати до шухлядки незакінчені художні твори, щоб узятися за перо критика,— йому, бачте, це легко робити, і не тому, що він правильно розуміє роль літературної критики або боїться її; ні, він взявся «з важким почуттям» через те, що доводиться йому знову виступати проти хиб та ухилів... ваплітовських.

Не моргнувши навіть усом, цей ввічливо-сумний автор із спритністю дамського кравця пришиває ВАПЛІТЕ такий ухил, що аж-аж...

«ВАПЛІТЕ порушила і зламала останню директиву партії».

Вийди тепер із такою квіткою на люди! Всяке тобі скаже: «а-а-а, це ті голубчики, що порушили й зламали...»

Хто знає, може, й справді автор «Рецидивів вчорашнього» взявся за таке діло з важким почуттям. Може, й справді авторові було важко ухилити ВАПЛІТЕ (голос совісті?), бо, як бачите, ухил це абиякий, що про нього зачувши, заплаче добрий янгол української літератури т. Люксембург і затанцює, зареочеться на все емігрантське пекло головний сатана пан Донцов.

Як же ВАПЛІТЕ порушила і зламала директиву партії?

А ось як, каже ввічливо-сумний автор:

«Наше сьогодні» («Вапліте», № 3) неприпустимо гостро нападає на Всеукраїнську спілку пролетарських письменників, її орган «Гарт» і українську марксистську критику взагалі» (підкреслення мое — М. К.).

Далі:

«Статтю переповнено безсоромними лайливими епітетами—такими, що їх можна було б виправдати виключно тоді, коли б вони стосувалися класово-ворожого організації, а не пролетарської спілки».

Ще далі:

«Уява про пролетарську етику у ВАПЛІТЕ надто обмежена, більше того, нема уяви про етику взагалі. Весь тон цього останнього полемічного виступу ВАПЛІТЕ розраховано за загострення ворожнечі в літературному радянському таборі, на розбиття сил пролетарського фронту...»

Як це вам подобається?

Це після коряківських холоуїв, після бахання і трахання, після того, нарешті, як на політичну адресу ВАПЛІТЕ начеплено таких дохлих собак, як шовіністи, занепадники, богем'ярі тощо?!

Коли так розуміти «ухили», то ВУСПП уже давно порушив і зламав директиву партії, бо —

Бюлетень неприпустимо гостро нападав на ВАПЛІТЕ, Корякові статейки були повні безсоромних, лайливих епітетів, увесь тон полемічних виступів ВУСППу було розраховано на загострення ворожнечі й заколоту в літературному радянському таборі.

Одним словом, сиритним рухом автор рецидивів усі свої гріхи переклав на ваплітинську «сіру» — вона, мовляв, усе повезе.

Невже ж таки сумно-ввічливий автор вважає першу відповідь ВАПЛІТЕ на заливну «критичну» літературу проти ВУСППу за порушення партійної директиви? Чи не стане після цього сумно-ввічливий автор підводити під категорію «порушення партійної директиви» «всякий» критично-полемічний виступ проти ВУСППу?

Подумайте тільки — журнал «Вапліте» «непочтительно виразилась» про ВУСПП — га?!

Ні, любий товаришу, істинно з важким почуттям мушу сказати: можна стояти на посту біля української пролетарської літератури, можна наглядати за ВАПЛІТЕ, але не можна запроваджувати в літературу якийсь гарнізонний устав, що за ним виходить, нібито вартіві з ВУСППу — «особи неприкосновенні», та й годі.

Далі:

ВАПЛІТЕ неприпустимо гостро нападає на українську марксівську критику «в з а г а л і».

Це «взагалі» трохи нагадує того управдома, що, виганяючи горопаху-квартиранта, писав до судді: «не платити за квартиру третій місяць і взагалі проти советської власті».

Якщо в статті «Наше сьогодні» і трапляються непочтительні вирази про т. Машкіна, Коряка або, наприклад, про Доленга, то це зовсім не визначає, що ВАПЛІТЕ проти марксівської критики взагалі.

Невже я особисто порушу і зламаю партійну директиву, коли, наприклад, виступлю проти т. Машкіна і скажу, що він, український марксівський критик і, здається, професор літератури, береться за рецензування альманаху української поезії і прози, а сам і досі не знає української мови?

Анекдотично не знає.

Розгорніть, будь ласка, «Більшовик України» № 3—4 і прочитайте на стор. 140 ті рядки, де т. Машкін, рецензуючи перший альманах ВАПЛІТЕ, переходить від «змісту» до «форми», до аналізу літературних прийомів, що надають творам соціальної виразності. Аналізуючи ці прийоми, т. Машкін наводить таке місце з Панчової повісті «З моря»:

— Баришня, Ви ж не курсистка (каже поліцай), щоб такі глупості говорити. Ну про сю...

«Лиш останнє «просю»,— тонко іронізує т. Машкін,— викликає деяку незрозумілість у читача. Навряд чи поліцай міг «сюсюкати», це властиво може бути хутчіше (поганий переклад) для молодого пристава чужоземця. Коли ж залишити акцента (підкреслення наше), то з'являється яскравий образ і поліцай, і папючки».

Анекдот!

На думку т. Машкіна, «просю» — властиве молодому приставу-чужоземцю, а, на думку навіть школяра з семилітки, «просю» — це ж слово, що рясно цвіте в українській народній мові:

Ой зима, зима,
Зима лютая,
Просю ж я тебе:
Не зморозь мене.

(Народна пісня)

І коли що й надає яскравості постаті поліцай, то, в першу чергу, оце «просю», бо зразу бачиш і чуєш, що цей поліцай із «хохлів», що він трошки розгублений і

безпорадно топчеться в натовпі. А в голові т. Машкіна це «просю» викликає «деяку незрозумілість».

Дрібниця, скажуть мені,— це не позбавляє рецензії, мовляв, марксіського освітлення і марксіського аналізу.

Ні, не дрібниця. Якщо т. Машкін — український марксіський критик, то радимо йому по-друзьки записатися на державні курси української мови, бо незнання цієї мови, властиве молодому приставу-чужоземцеві, не може бути властивим молодому українському критикові.

Така порада, на мою думку, не тільки не ламатиме партійної директиви, а навпаки.

Не зламає партійної директиви і те, що ВАПЛІТЕ «неприпустимо» гостро нападає і нападатиме, наприклад, на т. Доленга. І зовсім не за те, що він український марксіський критик, а навпаки — за те, що він лжемарксіський критик.

Прочитайте, авторе «Рецидивів вчорашнього», хоча б першу половину 55-ї сторінки стенографічного звіту «Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників» і спробуйте переказати Доленгову теорію про марксіську критику.

Перше — Доленгові не подобається, що деяким товаришам забажалося українського Белінського.

Чому так?

А тому, авторитетно каже Доленго, що це «шляхетна заздрість — почуття погане...»

Можливо, що Доленго дізнався про це почуття з власного досвіду, але ж це не довід. І сам знаючи, що це не довід, Доленго підсилює себе цитатою не цілком, як сам він каже, пролетарського критика проф. Білецького про руських критиків-трибунів: «ставя себе задачі соціального виховання своїх читателів, критика пользовалась літературою, как удобным предлогом для рассуждений на темы, стоящие вне литературы, т. к. прямой подход к этим темам был, по цензурным условиям, для нее невозможен».

Отже, «умозаключає» Доленго: «зараз на радянській Україні такий критик-трибун являв би собою, очевидно, явище несвоєчасне і реакційне».

Як це зрозуміти?

Якби Доленгові і пощастило народитися з головою і талантом Белінського, то невже б він зараз являв собою в українській літературі явище несвоєчасне і реакційне?

Якби Доленго, будучи з головою і талантом Белінського, та виступив зараз проти Маланюкових систем і залу-

нав голосом пролетарського критика-трибуна бодай і на темн, «стоящие вне литературы», невже ж би він явив собою «явище несвоечасне і реакційне»?

«Критика, погайного політичного трибуна нам поки що не треба,— лепетав на з'їзді Доленго,— ми потребуємо просто хорошого літературного критика, що сумлінно виявляв би в словоліварному цехові нашого мистецтва, в літературі, волю соціального замовця — пролетарського і селянського читача».

Потайного нам не треба. І не тільки «поки що», але взагалі не треба. А от критика з головою і темпераментом Белінського — он як треба.

Треба, щоб, зійшовши на трибуну з'їзду, він не сів би в головах пролетарських письменників непевної теорії, що критика-трибуна нам не треба, бо є соціальний заказ, себто є, з одного боку, замовець роботодавець, хазяїн, купець і, з другого боку — виконавець, майстер словоліварного цеху або, чого доброго,— кустар-одинак, а між ними сновигає і «сумлінно виконує» волю замовця т. Доленго.

Нехай доведе нам тепер ВУСПП, що ця теорія плюс небажання мати свого пролетарського критика-трибуна (а ставка на маклера якогось між замовцем і виконавцем) є марксівське розуміння критики й літератури. Адже ж Доленго виступав як офіційний, від оргбюро ВУСППу, доповідник, адже ж це принциповий погляд ВУСППу.

І коли, нарешті, читаєш у другому органі ВУСППу («Літературна газета», № 13) до неможливого вбогу статейку («До нового літературного сезону»), з такими заявленнями ще в гімназіях сентенціях, як ото: «письменник мусить бути митцем (майстром)... нічого здаватися тільки на патхнення, «наїтіє свинше»... нічого здаватися на «нутро», те нутро швидко спорожнюється й неприємно бурчить», то просимо не «ухиляти» нас і не робити порушником партійної директиви за те, що хочеться гостро й навіть неприпустимо гостро сказати: воістину «нутро» вуспівської літературної газети спорожнилось і неприємно бурчить.

Отже: хай не плаче добрий янгол української літератури т. Люксембург і хай не регочеться і не радіє головний сатана в емігрантській бочці п. Донцов.

Не така вже ВАПЛІТЕ, як її намалювали вуспівські «художники».

Наша відповідь ставить собі єдину мету: ще раз звернути увагу ВАПЛІТЕ на небезпечність зайнятої нею позиції, на загубність цього рецидиву антимарксовської розбещеності, на діаметральне розходження... Саме цією відповіддю ми виконуємо партійну директиву.

(Там же)

Не годилось би авторові оцю, бодай і редакційну, цілком скеровану проти ВАПЛІТЕ статтю вважати за виконання партійної директиви. До того ж небезпечно це робити. Чого доброго завтра т. Доленго напише якусь дурницю, у Коваленка або Савченка спорожніє «нутро», і вони, неприємно забурчавши, скажуть, за прикладом автора «Рецидивів учорашнього», що вони теж «саме оцим» виконують партійну директиву.

Ми уважно читали всі постанови партії в галузі художньої літератури й жодної директиви, щоб журнал «Гарт», орган ВУСППу, а не партії, виступав проти ВАПЛІТЕ, у постановах не було. Може, таким упередженням автор хотів завчасу поставити ВАПЛІТЕ в незручній для неї полемічний стан, мовляв, ніхто з ваплітян не наслідиться виступити проти статті, що її автор має за виконання партійної директиви. Може, це такий полемічний прийом? Коли так, то цей прийом зовсім не талановитий і він не заважить жодному ваплітянину взяти полемічного списа й дістати ним грішних місць вуспівських, зовсім не б'ючи й не чіпаючи партійного щита.

...Все це ще не дає нашій спілці патенту на комуністичну безгрішність, але й літературна практика ВУСППу досі не викликала догани з боку партії чи близької до партії марксовської критики. Тим часом партія на протязі цілого року боролася проти шкідливих ухилів не тільки окремих членів ВАПЛІТЕ, але цієї Академії в цілому.

(Там же)

Двоє зайшло в храм української пролетарської літератури. Один ізрік: «Дякую Тобі, Боже, що я не такий грішний, як інші, а найпаче ж, як-от ВАПЛІТЕ. Дякую,

що даровано мені здібність надзвичайну — перебігши через калюжу, не замочити навіть лапок...»

Другий бив себе в груди і тихо бурмотів: «Охо-хо-хо — будь мені грішному...» Євангеліє від Іони Вочревісущого.

Правда, ноги ваплітовські замочились, заросились. Може, й багнуки налипло. Нічого не вдієш. Ходять вони по грішній землі, збиваючи бур'яни революції.

Проте ніхто з нас не захоче стати за митаря тільки через те, що в літературі завелися фарисеї.

4

...У нас же часто таку (социологическую) оцінку подменяють прокурорським слідством, наприклад, виходним пунктом таких оцінок роблять приналежність письменника, скажемо, до мелкої буржуазії...

(А. Воронский. Заметки о художественном творчестве. «Новый мир», № 9)

А у нас якби не гірше. У нас до соціального походження ще додають національне походження і ставлення автора або цілої організації до ВУСППу.

Наприклад, т. Машкін у тій же рецензії двічі питається: але чому ж ВАПЛІТЕ стало на такий шлях?

«Відповіді,— каже,— треба шукати в соціальному походженні ваплітян».

На його думку, «соціальна нестійкість ваплітян, письменницька розгубленість, упадницькі настрої, протиставлення героїв юрбі, ходульність, упадництво перших і барвистість міщанства» — всі оці гріхи і джерело цих гріхів у селянському походженні ваплітян. «Село ще тяжить над ВАПЛІТЕ»,— запевняє Машкін і, щоб остаточно «угробити» нещасних ваплітян, він додає: «та й село те минуло, без механізації, без електрики, соціально нестійке, обмежене...»

Можна було б і злякатися цього прокурорського гудіння, та воно не серйозне. Це скоріше історійка, що нагадає «страховинну казочку» дяка диканської церкви Хоми Григоровича. Його добре знав покійний М. В. Гоголь і казав у передмові («Вечера на хуторі близ Диканьки»): «Эх голова! Что за истории умеет он отпускать».

Другий критик вуспівський т. Коряк теж одного часу крутився біля соціального й національного походження ваплітян. Буркнув щось про підголосків і недобитків українського націоналізму, бахнув про фашистів і міщан, трахнув про відродження «Української Хати» і все це був би сплутав із ВАПЛІТЕ, якби не заважила йому по дорозі французька мова пані Русової і пані Старицької-Черняхівської (натяк на те, що ваплітяни вивчають і говорять іноді французькою мовою). Тов. Коряк — критик, як критик (куди кращий за т. Машкіна з його «страховинними казочками»), поки не дійде до французької мови. А як почує французьку мову, та ще од ваплітян,— пиши пропало. Таке з ним робиться, що страшно дивитись. Із критика вмить обертається на якогось чаклуна з «Страшної мести» Гоголевої.

Третій критик (правду сказати, не зовсім критик,— певніше — напівпоет, напівкритик) т. Кулик споріднив ВАПЛІТЕ... з партійною опозицією (1). Цей своєрідний літературний кентавр довів своє твердження, додержуючись таких, приміром, силогізмів: 1. Ваплітяни стали рупором української дрібної буржуазії. 2. Опозиція — рупор всесоюзної дрібної буржуазії, отже, 3. ВАПЛІТЕ якраз і з'явилась виразником настроїв та сподіванок українського просвітництва і загальносоюзного міщанства.

Ми б на це сказали: коли це є «польот» постичної уяви Куликової, то його не доведено до краю. Чого б, наприклад, не зробити з ВАПЛІТЕ виразника всевітнього міщанства?

Коли ж це логічні формули, то, додержуючись їх, можна і т. Кулика пошити в опозиціонера. Маємо: 1. Всі опозиціонери люди? — Люди. 2. А т. Кулик людина? — Авжеж, людина. Отож виходить, що і т. Кулик опозиціонер?

Ні?

Так чого ж це т. Куликові хочеться зробити з ВАПЛІТЕ рупора української дрібної буржуазії та ще й накинути всесоюзне міщанство, та ще й пошити її в опозицію? Чи не занадто буде? Чи не попсує він по-дурному ниток? А втім, може, така вже його вдача. Як каже народне прислів'я: «Хоч шиє, хоч поре, а все ниткам горе».

Нарешті, всі оці «критичні методи» вуспівців — зазначені напівпрокурорські вихідні пункти й «силогізми» з старовинного підручника логіки — вивершуються в статті «Рецидиви вчорашнього» ось яким допитом:

— Як ставиться ВАПЛІТЕ до постанови Політбюро ЦК КП(б)У про політику партії в галузі художньої літератури?

— Як ставиться ВАПЛІТЕ до однієї з основних директив згаданої постанови — підготування ґрунту до утворення федерації революційних об'єднань України?

— Чи має ВАПЛІТЕ намір визнати попередні хиби й шкідливі ухили художньої творчості ваплітян, що на них не раз звертали увагу й партія і партійно-марксівська критика?

— Чи стане у ВАПЛІТЕ громадської мужності, щоб рішуче позбавитися занепадницьких і антикомуністичних тенденцій і традицій у літпрактиці?

— Чи має ВАПЛІТЕ намір відмовитися від нетовариських і неетичних метод і засобів полеміки з пролетарськими організаціями (якими?) і марксівською критикою?

І відповіді сумно-ввічливий автор жде «не у формі нових полемічних вивертів, хитрувань та звалювання своїх гріхів на інших, а ясної, конкретної і по суті».

Як бачите, автор рецидивів вчорашніх (коряко-машкінських) почав статтю нібито з важким почуттям, зітхав, підводив догори сумні, трохи не євангельські очі, згадував пролетарську етику і взагалі етику й нарешті... не видержав, розперезався і ух! ах! Чуєте, як «трахка» і «бахка»?

Як бачите, п'ять запитань, «твердий тон» і... ми навіть чуємо:

Друк-дук, кулаком,
двигтить стіл,
брязкотить графин з водою...

А нам проте страх як хочеться спитати товариша «слідчого»:

— Ваш мандат?

ВУСПП — це організація письменників, критиків чи це гурток аматорів-юристів?

— Як прикажете відповідати?

Чи як до письменників, чи як до юристів-аматорів?

Хочеться поки що відповісти як письменникам, щоб потім зовсім не відповідати як аматорам-слідчим.

Так-от: ясно, конкретно, по суті:

Спочатку на п'яте запитання: чи маю, наприклад, я особисто відмовитись від нетовариських й неетичних метод

і засобів полеміки з пролетарськими організаціями і марксістською критикою?

Відповідь: якщо під пролетарськими організаціями треба розуміти ВУСПП, а за марксістську критику правитимуть Машкін, Доленго, Савченко, і якщо ВУСПП вважає свою полемічно-прокурорську, скеровану проти ВАПЛІТЕ, літературу, за товариські «етичні методи і засоби полеміки», то ми їх будемо бити, бити, аж поки у них не вистачить охоти покривати своє безголов'я дешевою демагогією у мантиї слинявого фарисейства.

— Ясно?

На четверте запитання: чи стане ВАПЛІТЕ громадської мужності, щоб рішуче позбавитися занепадницьких і антикомуністичних тенденцій і традицій у літпрактиці?

Мені здається, що громадської мужності у ВАПЛІТЕ вистачить і не тільки на те, щоб позбавитись (бува, заведуться) занепадницьких і антикомуністичних тенденцій у себе, але й на те, щоб вибавити такі тенденції і традиції в інших організаціях (ВАПЛІТЕ вже це й робить, приступаючи до відкриття антимарксістських тенденцій в критиці Доленга, Савченка, вульгарно-марксістських у Машкіна і т. д.). Вистачить завжди.

Що ж до «пришпигих» уже ВАПЛІТЕ занепадницьких та шкідливих тенденцій, то хто пойме віри таким-о, приміром, доводам гартянського критика:

«Не можна ж бо не вбачити,— пише він,— шкідливих тенденцій у тому, що при Радянській владі, як і за часів бандитської сваволі, «Мати» Копиленка залишається жертвою бандита Шкури, а він (бандит) — паном ситуації».

Незрозуміло, чого хоче гартянський критик. Невже того, щоб мати стала жертвою... більш радянської людини або принаймні комуніста. Звичайно, що за такої ситуації, як безробіття, плюс син-ідіотик у Двосі, скористається або колишній бандит, або непман, або щось подібне. І коли Копиленко показав нам куток безробіття, то в цьому стільки ж шкідливих тенденцій, скільки їх, припустімо, в наркоматі праці, коли він вивчає причини й умови безробіття, або в художника, коли він малює плаката на тижневик боротьби з безробіттям чи з дитячою безпритульністю і дефективністю.

«Заради неї» І. Дніпровського,— пише далі гартянський критик,— найбільш улюблена сучасна тема занепадницької літератури: комуніст, що заради жіночої юбки

перестає бути комуністом і революціонером». Як бачите, гартянський критик шие Дніпровського у занепадники за те, що навіть Коряк хвалить: «Прекрасною добірною мовою дописав Дніпровський про те, як наволоч-комісар зрадив задля баби революцію (див. газ. «Комуніст» за січень, «З літературного життя»).

Про Вражливого, Яновського, Епіка та інших ваплітян гартянський критик уже не шие, а просто «поре» (в розумінні російського «пороть чепуху»).

Так, наприклад, у Вражливого критик вбачає «тенденції в тому, що цей автор, узявши випадок із справжнього життя, «пришив» до нього катастрофічну розв'язку.

І звідки, скажіть на милість, узялися у гартянського критика «американські» тенденції вимагати од пролетарських письменників «воскресних» оповідань для простого народу й беззастережно, щоб із благополучним фіналом?

І невже таки справді гартянські критики вбачають шкідливі тенденції і хибну ідеологію у ваплітян, коли ті нанизують на свої бойові списи всякої масті наволоч: антисемітів, колишніх бандитів, холуїв, хибких комісарів, міщан із житлокопів і т. ін.

Боротися з бур'янами революції хіба це занепадництво і шкідливі тенденції?

Чи, може, гартянські критики хотіли, щоб показувати негативні сторони, перед тим зачесавши та прилизавши їх? ВАПЛІТЕ, я думаю, ніколи не стане школою літературних парикмахерів. Тим паче не візьме вона в руки замість гострих блискавичних списів мелодійних дзвоників золотої середини.

Ясно?

Тепер на перше запитання:

Як ставиться ВАПЛІТЕ до постанови Політбюро ЦК КП(б)У про політику партії в галузі художньої літератури.

А ви як?

Проте конкретно й по суті: не вважаючи на те, що ВАПЛІТЕ ставилась і ставиться до постанов партії серйозно, уважливо, цілком позитивно, хочеться сказати: хай краще про це спитає у ВАПЛІТЕ ЦК партії, а не гартянський критикополітик.

На друге запитання: — як ставиться ВАПЛІТЕ до однієї з основних директив згаданої постанови — підготування ґрунту до утворення федерацій революційних письменницьких об'єднань України?

Якщо ВУСПП думає скористатися з цієї постанови, щоб ще сміливіше обходити в своїй літературній політиці п. 14 резолюції ЦК ВКП(б) — «Поєтому партія должна высказываться за свободное соревнование различных группировок и течений в данной области. Всякое иное решение вопроса было бы казенно-бюрократическим псевдорешением... Партія не может предоставить монополии какой-либо из групп, даже самой пролетарской по своему содержанию: это значило бы загубить пролетарскую литературу прежде всего», — то ВАПЛІТЕ, не заперечуючи в принципі ідеї федерації, примушена буде витрушувати з ВУСППу вже помітні й тепер «казенно-бюрократические» тенденції до монополії і «псевдорешения» питати нас, немовби маючи на це мандат ЦК.

Нарешті на останнє запитання: чи має ВАПЛІТЕ намір визнати попередні хиби й шкідливі ухили художньої творчості ваплітян і т. ін. — дозволю собі відповісти теж запитанням: чи скоро перестане ВУСПП плодити в українській пролетарській літературі замість марксівської критики «політграмоту» Коваленків, замість трибуної критики заїкання Доленгів, неприємне бурчання животів, оцей нікому не потрібний прокурорський допит?

І, нарешті, критика це чи прокурорський допит?

ПОСТАНОВИ ВАПЛІТЕ

ПРО З'ЇЗД ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

(Постанова загальних зборів 25.01.27 р.)

Вважаючи на те, що: 1) Оргбюро в справі скликання Всеукр[аїнського] з'їзду пролетарських письменників своїм більш як зневажливим відношенням до ВАПЛІТЕ одгородило нас од можливості взяти участь на з'їзді, 2) представника ВАПЛІТЕ до себе не покликало і жодної спроби хоча б формально погодити ідею цього з'їзду з ВАПЛІТЕ не зробило, 3) нарешті, закликаючи до відкриття з'їзду, прислало один (!) квиток з правом дорадчого (!) голосу з ультиматумом: ¹ до шести годин вечора в'яснити відношення ВАПЛІТЕ до з'їзду, ухвалили — участі в з'їзді не брати,

президії скласти відповідь на ультиматум в межах цієї постанови.

ПРО БЮЛЕТЕНЬ ОРГБЮРО В СПРАВІ СКЛИКАННЯ
З'ІЗДУ ПРОЛЕТПИСЬМЕННИКІВ
(Постанова Президії ВАПЛІТЕ від 28.01.27 р.)

Щось подібне до виступу баб Палажок та Парасок,
що лаяли, лаяли, насилу все село переляли.
Не відповідати зовсім.

ПРО ВІДНОШЕННЯ ВАПЛІТЕ ДО НОВОЇ ЛІТОРГАНІЗАЦІЇ
«ВСЕУКРСПІЛКИ ПРОЛЕТПИСЬМЕННИКІВ» (ВУСПП)
(Постанова Президії від 15.02.27 р.)

Відношення це залежатиме від того, оскільки згадана
спілка своєю ідеологічно-творчою роботою доведе своє
право на ту почесну назву, що вона собі прибрала.

ПРО ЗАКИДИ ВАПЛІТЕ В ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗБОЧЕННЯХ
(Постанова загальних зборів від 19.02.27 р.)

Вмістити в черговому числі журналу «Вапліте»² такі
пояснення:

1) Мета ВАПЛІТЕ — в умовах братнього відношення
до літератур народів СРСР брати разом з ними активну
участь в утворенні соціалістичної культури. Для цього
зв'язок з ними і боротьба проти всякої спроби вилучити
або поставити українську жовтневу літературу у стан
ворожого відношення до літератур народів СРСР.

2) ВАПЛІТЕ рішуче відкидає теорію боротьби двох
культур³. Філософською основою в роботі ВАПЛІТЕ є
ленінізм. Технічні засоби ВАПЛІТЕ бере (оскільки це
потрібно) од буржуазних культур, найбільш розвинених,
що мають найвищу органічну структуру, перетворюючи
засоби на зброю революційної творчості.

3) Керуючись постановами червневого пленуму ЦК
КП(б)У⁴, ВАПЛІТЕ щодо неокласиків цілком приймає
й приймає формулу постанови.

4) ВАПЛІТЕ ставить на місце викривлене «благоче-
ствивими літпроскурнями» поняття масової роботи. Ма-
сова робота письменника — це його твори, а не літера-
турні вечорниці, каганцювання й просвітянщина перед
десятками людей замість десятків тисяч читачів.

ПРО тт. ДОСВІТНЬОГО, ХВИЛЬОВОГО ТА ЯЛОВОГО⁵
(Постанова загальних зборів від 28.1.27 р.)

Під час літературної дискусії тт. Досвітній, Хвильовий та Яловий прийшли до помилкових тверджень, що на-брали значення ідеологічних збочень. Разом із цим за-значені тт., перебуваючи в складі Президії та Контроль-ної ради ВАПЛІТЕ, не ставили дискусійних питань на попереднє обговорення цілої організації (за винятком питання про неокласиків). Керуючи видавничими справа-ми ВАПЛІТЕ, вони вмістили в зошиті ч. I статтю Досвіт-нього про неокласиків, не взявши до уваги застережень і протилежних думок загальних зборів. Протягом часу ви-явилося, що тт. не відмовились від тенденцій вести відокремлену од організації лінію, що й привело до роз-риву їх з ВАПЛІТЕ. Хоча тт. і зреклись у листі від 1/ХІІ 26 р. своїх помилок, проте надалі в остаточних по літературній дискусії висновках, а також у поглядах на шляхи розвитку пролетарської літератури на Україні між тт. та рештою ВАПЛІТЕ не досягнуто згоди, що може негативно відбитися на дальшій роботі й лінії ВАПЛІТЕ.

ПОСТАНОВИЛИ:

Виключити тт. Досвітнього, Хвильового й Ялового із складу ВАПЛІТЕ.

**ЗАЯВА (М. КУЛІША
ЯК ПРЕЗИДЕНТА ВАПЛІТЕ)
ДО ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ»**

1. Після виключення трьох ВАПЛІТЕ й надалі існува-тиме як самостійна і незалежна від інших письменниць-ких угруповань літературна організація.

2. Після виключення й оголошення протокольної про-це виписки жодного виступу нашого, що плямував би виключених товаришів або визначав якесь самопокаяння й самокритику організації, не може бути.

3. В межах літературних заступаємо собі право вести й надалі боротьбу зі всіма літературними течіями, по-діями, явищами, що гальмуватимуть або фальсифікува-тимуть розвиток української пролетлітератури.

4. З боку відділу преси жодного командування, лише загальне керування (резольюції пленумів ЦК ВКП(б) — липень 1925 року і ЦК КП(б)У — червень 1926 року).

5. Щодо з'їзду пролетарських письменників, то участі в ньому ВАПЛІТЕ не братиме (без ВАПЛІТЕ його скликали, без ВАПЛІТЕ нехай провадять).

6. Наше співробітництво з «Ч.Ш.» з умовою, що цей журнал мусить бути позагруповим з метоюгуртування навколо нього талановитих письменників, критиків та притягнення до співробітництва полутників — орган широкої громадсько-літературної думки.

7. Співробітництво в літклубі на підставі добровільних умов з іншими літгрупами і лише з нами (без посередників).

8. Надрукувати в пресі: а) листа Тичининого із спростуванням закидів йому в «протасківанії національного дурмана»; б) прихильні до ВАПЛІТЕ і окремих творів ваплітянських рецензії.

ДО ВІДДІЛУ ПРЕСИ ЦК КП(б)У

На Ваші листи з 4/II¹ і 10/II цього року пояснюємо:

Під час літературної дискусії т. Хвильовий, а згодом і тт. Яловий і Досвітній прийшли до помилкових тверджень, що набрали далі суто політичного значення і поставили літературну організацію ВАПЛІТЕ в таке становище, що 1) вона могла стати (і таке враження вже склалось) резонатором політичних суперечок та загострень, що приховано точилися до цього часу десь в партійних колах в справі національної на Україні політики і 2) утворили несприятливі умови для літературної роботи членів ВАПЛІТЕ (особливо безпартійних) і цілої організації.

Хоча тт. Хвильовий, Яловий і Досвітній і зреклися у відомому листі своїх помилок², та це не одмінило зазначеного становища. Навпаки, трохи згодом на сторінках нашого партійного органу зреченню товаришів було надано певного недовір'я з поширенням його на всю організацію ВАПЛІТЕ.

Партійна частина ВАПЛІТЕ (без трійці) зваживши всю цю ситуацію, прийшла до таких висновків:

Літературну організацію ВАПЛІТЕ, що має найбільш

передумов до утворення на Україні пролетарської літератури (фактично — кращі письменницькі сили) негайно треба вивести із смуги зазначених політичних суперечок і загострень і поставити її в нормальні умови літературної роботи, строго додержуючись постанов з літературних питань Пленуму ЦК ВКП(б) і завдань, що їх визначено в статуті організації.

А єдиний, на нашу думку, спосіб для цього є виключення з ВАПЛІТЕ тт. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

Товариші помилилися, спробували одмовитися, їм не ймуть віри та, мабуть, і надалі не повірять, а від цього становище організації щодня гіршає і починає набирати якогось трагічного значення (натяки на політичне недовір'я до всієї організації, майже щоденне цькування з боку інших організацій).

Крім того, ми не певні, щоб товариші Хвильовий, Яловий і Досвітній, лишившись в організації, не виступили б знов з якимись думками і твердженнями, що знов наберуть загостреного суто політичного значення.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ»

Шановний товаришу редакторе!

В №№ 7—8 газети «Комуніст» (8 і 9 січня н.р.) надруковано статтю тов. Тарана з приводу 5-ї книжки журналу «Вапліте» (про ВАПЛІТЕ, розпечене перо і самокритику). Не одмовте надрукувати з приводу цієї статті мого листа.

Тов. Таран робить літературній організації ВАПЛІТЕ два головні закиди, що з них він і виводить політичне обвинувачення організації.

Перший закид — це немов умисне з боку ВАПЛІТЕ замовчування причин виключення у свій час з організації тт. Досвітнього, Хвильового, Ялового, другий закид — за статтю П. Христюка «Розпеченим пером», що її було надруковано в журналі «Вапліте» № 5.

Отже, я повинен як Президент ВАПЛІТЕ і одвічальний редактор журналу відповісти на ці закиди.

З яких причин виключила організація тт. Досвітнього, Хвильового і Ялового, то про це у свій час в газеті «Комуніст» (№ 63, 18/III—27 року) було надруковано постанову загальних зборів, де мотиви виключення сформульовані досить точно і збігаються вони ось до чого:

а) тт. Досвітній, Хвильовий та Яловий під час літературної дискусії прийшли до помилкових тверджень, що набрали значення ідеологічних, засуджених партією, збочень;

б) ці тт., перебуваючи в складі керівних органів ВАПЛІТЕ, провадили роботу на власну руч, не ставили дискусійних питань на обговорення всій організації та виступали від її імені з своїми особистими поглядами;

в) вмістили у першому зошиті «Вапліте» статтю тов. Досвітнього про неокласиків, не взявши до уваги застережень і протилежних думок загальних зборів і тим поклавши одвічальність не особисто на тов. Досвітнього, а на всю організацію;

г) і після зроблених їм зауважень і після переобрання президії ВАПЛІТЕ не визнали себе у зазначених порушеннях винними.

Тому-то і довелося ВАПЛІТЕ після цього виключити їх із свого складу.

Отже, як видно з вищенаведеного, про причини виключення організація сказала у свій час і точно, і ясно, і без хитрувань. До того ж кожен знає й розуміє, що жодна літературна організація, коли вона поклала в основу своєї роботи марксіський світогляд і програмові постулати Комуністичної партії, не може мати таких членів, що їх політичну лінію засудили керівні органи компартії, а зречення їхніх помилок визнали за недостатні.

Зберігаючи чистоту своїх політичних переконань, організація не могла інакше зробити і вважає, що й надалі вона мусить в аналогічних випадках чинити так само.

Виключивши тт. Досвітнього, Хвильового та Ялового із складу організації, ВАПЛІТЕ і сама зробила помилку, не загородивши їм дороги до журналу «Вапліте».

Щодо другого закиду, то тут треба одразу й одверто сказати, що видрукування статті П. Христюка в журналі лежить виключно на відповідальності редактора, с. т., на моїй особистій, і трапилось це з моєї провини.

Вмістивши цю статтю в запалі літературної боротьби, що її весь час нав'язують «Вапліте» інші літературні організації, редакція не тільки не дооцінила, а й зовсім випустила з-під уваги негативний політичний ефект від виступу П. Христюка на сторінках журналу,

та ще в таких важливих, актуальних і для нашого сьогодишнього літературного буття болючих питаннях, як питання, порушені в статтях П. Христюка і Ф. Тарана.

Трапилась політична помилка, що її редакція цілком ясно тепер собі усвідомила і цілком одверто, і без заперечень визнає.

Отже, з усього сказаного виходить, що висновок у статті тов. Тарана про небезпечний, чужокласовий ухил літературної організації ВАПЛІТЕ побудовано, з одного боку, на неувважному ставленні тов. Тарана до постанови загальних зборів ВАПЛІТЕ в справі виключення тт. Досвітнього, Хвильового, Ялового, а з другого боку — на факті вміщення Христюкової статті, що її видрукування безперечно є нашою помилкою.

Додаючи до цього, що П. Христюка не було навіть у списку співробітників журналу «Вапліте» (а цей журнал не замикався у вузькокастове коло), я запевняю, що ніколи П. Христюк, не стане за друга «Вапліте», а буде нам назавжди політичним другом наша Комуністична партія.

З комуністичним привітом

М. Куліш.

10/1 28 року.

РЕЗОЛЮЦІЯ

загальних зборів

Вільної Академії Пролетарської Літератури
(ВАПЛІТЕ)

14 січня 1928 року, м. Харків.

Члени Вільної Академії Пролетарської Літератури — ВАПЛІТЕ, неухильно і цілком вважаючи за єдиного свого класового провідника Комуністичну партію та бажаючи і надалі з подвійною силою і енергією працювати на користь пролетарської культури та літератури, заявляють, що:

Задумана як суто літературна організація, ВАПЛІТЕ дала високий стандарт художньої роботи і значну відіграла роль в розвитку радянської пролетарської літе-

ратури на Україні. Одначе в процесі літературної роботи й літературної полеміки ВАПЛІТЕ допустилася помилок, що помимо волі і усвідомлення організації набрали політичного негативного значення. Ці помилки ВАПЛІТЕ та окремі її члени цілком щиро визнали неоднократно в постановках організації на сторінках журналу «Вапліте» та в заяві президента тов. М. Куліша, надрукованої в газеті «Комуніст»¹, до якої в повній мірі приєднуються всі члени ВАПЛІТЕ.

Проте ж до останнього часу використовуються наші помилки, яких ми зреклися, для цькування нас як письменників в різних органах окремих літературних угруповань. Таким чином саме для нашої літературно-творчої роботи створилася надто важка атмосфера, що заважає кожному з нас продуктивно працювати в складі організації на користь української пролетарської культури.

Через це ми, члени Вільної Академії Пролетарської Літератури, вважаємо за краще розпустити свою організацію, щоб дати можливість письменникам, членам ВАПЛІТЕ, спокійніше працювати на користь радянської літератури, якою керує наша Комуністична партія.

Голосували за резолюцію: В. Вразливий, І Дніпровський, П. Іванов, М. Йогансен, О. Копиленко, Г. Коцюба, М. Куліш, А. Лейтес, А. Любченко, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, П. Тичина, Б. Фельдман, Ю. Яновський. Утрималися: О. Громов. Проти голосів не подано.

Голова загальних зборів — Фельдман.

Секретар — Майський.

ДО ГОЛОВРЕПЕРТКОМУ НКО

Копія АПО ЦК КП(б)У

Вибравши для комедії «Мина Мазайло» тему — мішанство і українізація, я, в першу чергу, звернув свою увагу на кришталюно-витриману ідеологічну установку п'єси, зважував кожную ідею, виміряв кожне слово. Написавши комедію, я саморучно подав п'єсу голові реперткому, т. Косило, а другий примірник зав. АПО ЦК т. Хвилі і просив дати їй авторитетну політичну

оцінку. Після псевдичких мені зауважень п'єсу Голов-
репертком дозволив і рекомендував до вистави всім
державним театрам. Після цього я під час культурних
походів виступав і читав уривки з п'єси робітникам Дон-
басу, Дніпропетровська, Харкова. Всі знали, що ця п'єса
дозволена і навіть рекомендована. Після 20-го березня
комедію виставив театр ім. Шевченка у Дніпропетровсь-
ку (рецензії були цілком позитивні). Київські театральні
та літературні критики відзначили п'єсу як найкращий
твір з моєї продукції і як осягнення української драми¹.
І після цього в центральних органах партії і влади на
Україні, в газетах «Комуніст» та «Вісті» заступник редак-
тора і редактор відповідальний вчинили мені політичну
екзекуцію*. Комедію визначено як ідеологічно сумнівну,
трохи не протирадянську, публіку упереджено проти неї,
комсомол нацьковано на автора і через п'єсу на найкращий
в УСРР театр «Березіль». Я певен, що авторитет
Реперткому, визначних письменників партійців, оцінка
київських критиків (Савченка², Меженка³) значно біль-
ші за фейлетонні вправи Кость Котка⁴ та за рецензійні
спроби Є. К.⁵, проте я вважаю, що рани од політичної
екзекуції під час запровадження трьохмісячника україн-
ської культури дуже болять і печуть, про що я і подаю до
відома Реперткому та АНО ЦК КП(б)У.

Харків, 24.IV 29 р.

М. Куліш

ВИСТУП на диспуті 1929 року з приводу постановки «Народного Малахія» (Київ)

До того, що ви бачили на кону, мені навряд чи вдасться
додати щось нове. Але тут, очевидно, говоритимуть
про ідеологічну сутність «Народного Малахія». І я почну
саме з цього моменту. Багато хто тут знає минулорічну

* Я прочитав її на зборах письменників партійців. Оцінка була
одна — прекрасна, художня, ідеологічно корисна п'єса. Після цього
фейлетона Кость Котка і рецензію Є. К. видруковано було без при-
міток од редакції. (Приміт. авт.).

історію. П'єсу було гостро розкритиковано, піддано переробці, обробці, а потім — знято, заборонено. Я майже ні в чому не згоден з критиками, крім того, що я справді не довів Малахія до конфлікту з пролетаріатом. Це вірно. Але цю свою помилку я постарався виправити у третій редакції. І тут у Києві ви бачили п'єсу в уже виправленому вигляді.

Однією з основних помилок нашої критики є думка про те, що Малахій — селянин. Анітрохи. Місце дії не село, а містечко. Що таке Малахій? Маленька людина, придавлена подіями. Він злякався революції і два роки перечікував її у комірчині: «Може, вона сама мине?» А коли життя переконало його, що революція не скінчиться, він нашвидкуруч почав читати і ось у нього в мозку виникла ота суміш, про яку говорить у другій дії комендант Раднаркому. Суміш акафіста з Карлом Марксом, Апокаліпсиса з Енгельсом. Малахій уявив собі, що він має право грати у революції не меншу роль, ніж пролетаріат. По суті, це і є, до певної міри, мрія української дрібної буржуазії.

Драматург заявляє, що він хотів і, на його думку, намалював Малахія як людину, котра сприймає у революції не суть, а форму.

Негайність реформи людини — ось найперша ознака малахіанства.

ВИСТУП

на театральному диспуті 1929 року

Перш за все кілька фактичних довідок і спростувань. Я погоджуюсь з Курбасом, що деякі газети перекрутили й перефальшували інформаційний матеріал про київську театральну дискусію. Я маю на оці інформацію в «Літературі й мистецтві» під назвою «Робітничий глядач про театр «Березіль» за підписом К.М.¹ (Не знаю, навщо ховатися під ініціалами).

Так-от, у цій саме інформації, між іншим, сказано, нібито я в своїй короткій промові, присвяченій ідеологічному аналізу п'єси, погодився, що торішня критика з боку радянського громадянства на «Народного Малахія», як і заборона до постанови, були в основному правильними. На моє щастя, я маю в руках стенограму моєї

промови. Я з цієї самої стенограми зачитаю лише два місяці, з яких буде видно, чи визнав я за правильне заборону «Малахія», чи ні.

Читаю: «Історія минулого року вам, очевидячки, відома, і ті критичні зауваження і виступи в пресі, що були тоді, теж вам відомі. З того, що було сказано торік про п'єсу, я погоджуюсь з самим головним — це те, що я не довів «Малахія», власне кажучи, малахіанства як певного соціального явища нашого життя до конфлікту з гегемоном сучасним, з господарем й організатором нашого сучасного життя, з пролетаріатом». Це була головна помилка, яку я усвідомив і виправив в третій редакції своєї п'єси, але це не значить, що я погодився із забороною «Малахія». Навпаки, в заключній частині сказано, що на мене вплинула не так наша марксистська теакритика, як наше, письменників українських, перебування в Москві і розмова з тов. Сталіним². Оце перебування і розмова вплинули на мене так, що я, відклавши рішуче й твердо «Малахія» на 2—3—4 роки, себто на той час, коли цю річ зрозуміють краще, ніж тепер, коли в ній буде потреба, я знову витяг «Малахія» і приступив до перероблення і виправлення п'єси.

От звідки пішов той вплив, який підбадьорив мене і надав мені сили різночати знов драматургічну роботу.

Далі, ось що я сказав у Києві на обговоренні п'єси: «Я переконаний, що через рік-два п'єса буде йти, її будуть розуміти, проти неї не буде тоді заперечень в цілому».

Отже, з цього усього видно, що ніде я не казав, нібито я визнав за правильне заборону моєї п'єси.

І ще одне пояснення: тут хтось, здається, Микола Олександрович [Скрипник] сказав, що театр Курбаса, виставляючи п'єсу «Народний Малахій» у Києві, припустив помилку, що він дещо з другої редакції не додав, не показав. І навіть (т. Скрипник і т. Фалькевич³ це підтвердять) не погодився з авторськими корективами. Даю пояснення: після того, як п'єса пройшла через Репертком, я передав її до театру «Березіль» Курбасові. Ми домовилися і зійшлися на тому, що, очевидно, встигнути переробити всю п'єсу протягом трьох тижнів, та й то на гастрольях у Києві, не доведеться. Не вистачить для цього ані можливості, ані часу, ані сили. І все ж таки театр встиг опрацювати нову сцену на заводі, переробив другу дію в Раднаркомі. Але ці сцени головні в переробленій

редакції, бо доповнення, скорочення до третьої дії мають чисто технічний характер. Те саме стосується певною мірою і четвертої дії. Це було погоджено зі мною. Та й чи міг справді театр піднести всі три дії за короткий час гастролів? І те, що тут кажуть, нібито не було погоджене з автором, нібито театр навмисне щось випустив, я відкидаю рішуче. Кажуть, наприклад, що театр не подав того моменту з п'єси, коли зустрічають Олю з музикою і Малахій сприймає це на свою адресу, говорячи: «Нарешті, тут мене визнали». Я запевняю, що ця репліка було подано, але її не дочули. А її треба дочути.

Тепер я приступаю безпосередньо до того, про що хотілось сказати. А хотілось мені сказати кілька думок, можливо, не зв'язаних поки що, але до певної міри продуманих: про драматургію, репертуар і про так звану репертуарну кризу. Про драматургію тут небагато згадувалося, і з трикутника драматург випав. До речі, я б запропонував трикутника відкинути, замість нього оперувати п'ятикутником, де були б драматург, актор, режисер, художник і глядач.

Так-от, нам, перш за все, треба надати більшого значення драматургії. Хоч культура і не починається з драматургії, проте та культура (класова, звичайно), що не вивершиться драматургією, буде квола культура, не мужня культура, не вольова культура.

Отже, на драматургію нам треба звернути теж більшу увагу, ніж на неї звертали до цього часу.

Я теж поділяю основні думки мистецького керівника «Березоля» щодо двох позицій, двох ліній, двох напрямків у нашій театральній справі. Я приєднуюсь до його думок в тому розумінні, що й драматургія мусить весь час успокоїти, збуджувати, загострювати, навіть за іншого разу западто загострювати деякі проблеми і ніколи не пристосовуватись до міщанських смаків глядача.

Основна мистецька, вона ж і політична, установка театру Курбаса цілком відповідає моїм поглядам як драматурга. (Голос з місця: «На жаль»). Написати похвалу в драматичній формі ми ще встигнемо. Ми зараз у боротьбі, а раз так, то треба боротися, треба намацувати ворога, і не за кордоном, бо там знаєш, що є ворог (між ними й нами є межа, через межу бачимо ворога), а от у нас, де ворогів так легко не побачимо. Ось де їх треба викривати і бити по них. (Голос з місця: «Курбас сказав, що театр, який б'є буржуазію, не революційний,

а — як ви скажете?»⁴). На запитання я відповів пізніше. Я трохи відійшов від теми, бо мені треба сказати про загальний стан нашої драматургії і про кризу її, а така криза є. Чим пояснити цю кризу? Тут, на мою думку, є кілька причин. Перша причина — це загальний стан нашої літератури. Він відбивається до певної міри й на стані драматургії, бо між драматургією, прозою і поезією є певне взаємодіяння. І от я схарактеризую нашу літературу останнього часу (півтора-два роки) як літературу, що не має титанічних поривань, в якій нема навіть великої проблематики, яка обмежилась і зійшла на вузьенькі, розраховані тільки на сьогоднішній день, теми, яка продукує літературні твори в масштабі одного дня. Оця саме зниженість, оця саме кволість літературного фронту, його, так би мовити, ідейна кволість відбивається до певної міри і на драматургії.

Далі ми маємо обминання в нашій літературі таких важливих, пекучих проблем, як, припустімо, проблеми національної. Я питаю тут, як я питав і в Москві на літературній нараді: будь ласка, покажіть мені ті твори, де відбито, де освітлено нашу національну політику? Де ті твори? Я набираюсь сміливості і заявляю тут, що, очевидно, в нашій літературі є настрій обійти цю проблему, бо вона, так би мовити, з погляду літературного носію, грубо кажучи, щодо літературної кар'єри, небезпечна. І коли мені Рабічев закидає, що я, так би мовити, прикипів до цієї проблеми, то на це дозвольте мені відповісти так: я як член партії і громадянин не можу обійти цієї проблеми і не хочу розв'язувати її в білих рукавичках. Навіть і в подальших своїх п'єсах (а їх я писав і писатиму за певним тематичним планом) я все одно буду відбивати й освітлювати національну проблему. Рекомендую і вам.

А ту ж моду, що зараз існує в літературі відносно національного руху на Україні (в минулому, в часи революції, тільки плямували і тільки ганьбили національне життя і нацрух), я вважаю за шкідливу. А такі тенденції я помічаю не лише в літературі, є вони і в кінематографії і таке інше.

Друга причина драматургічної кризи — це наше неуміння піднести, виховати драматурга. Навіть перші драматичні спроби зазнають такої жорстокої, до того ще й невгамовної критики, таких ударів зазнають вони (звичайно, я не про себе кажу), що ці перші паростки, як під

ударом суховію, в'януть і прикипають знов до землі. Будувати, вирощувати драматургічну культуру — це не значить бити її. Можна їй перебити хребта. Правда, він у нашої драматургії міцний, проте можна й його перебити.

Що я вважаю за висування, за піднесення драматургів? Зовсім не те, щоб громити Дніпровського за його «Шахту». Коли критика доводить драматурга до того, що він мовчить, себто перестає писати⁵, то це не перемога на культфронті, це є поразка на культфронті.

Дніпровський дав, здається, три речі, і йому треба дати ще четверту, і це було б тільки нам на користь.

А от що зробив, наприклад, театр ім. Франка, як поставився він до драматургії Дніпровського. В той час, коли п'єсу Дніпровського «Шахта» дозволив Репертком, що зробив з цією п'єсою театр Франка? Він зібрав художню раду і, прочитавши її «Шахту» і п'єсу Білль-Білоцерковського, запропонував вибрати, яка з цих п'єс краща. (Голос: «Обидві про шахту?»). А зробив це театр для того, щоб не дати можливості Київській російській драмі виставити п'єсу Білль-Білоцерковського. І трапилось таке, що російській держдрамі, по суті, не дали ставити п'єсу Білоцерковського, щоб театр Франка поставив «Шахту» Дніпровського, а художня рада одкинула цю п'єсу і ухвалила п'єсу Білоцерковського. Отака утворилась атмосфера біля «Шахти» і біля її автора Дніпровського — «шахтинська» атмосфера, якої не зміг не відчувати драматург. Цілу хвилю збудження, несприймання цієї п'єси утворив театр Франка, в той же час заявляючи, що театр бажає і хоче сприяти роботі драматургів.

Один режисер, якого я поважаю, сказав, що добрий театр і талановитий режисер зможуть виставити на сцені і уривок з енциклопедії (коли того захочуть). А от коли театр не виставив п'єсу Дніпровського, і, мабуть, тільки через те, що він не здібний був її поставити, тоді драматургам з таким театром нічого робити, і працювати з ним вони далі не зможуть.

Так, як виступав т. Фалькевич від імені Реперткому, я думаю, виступати не годиться. По-перше, він думок всього Реперткому не висловив, — оскільки я знаю погляди і ставлення до драматургів тов. Косила. По-друге, тов. Курбас казав мені не раз, що п'єса Дніпровського потребує великої переробки, і що він береться поставити

її, виправивши деякі моменти. Третє: театр Курбаса взяв цю п'єсу для постанови після того, як її було проведено через Репертком і дозволено під назвою «Шахта «Марія». І тому накидались на театр Курбаса, як це робить Фалькевич (тільки за те, що т. Фалькевич, як Мина Мазайло, серцем почуває, що театр Курбаса мусить зробити з п'єси контрреволюцію), не можна і не личить членові Реперткому. Це особистий погляд т. Фалькевича.

Я прошу звернути увагу на трагічний стан українських драматургів. За цілий рік всі вони і вся їхня продукція, починаючи з моєї п'єси «Мина Мазайло» і кінчаючи п'єсою «Над»⁶, зазнали таких ударів від театральної критики і до певної міри від глядача, що навряд тепер може утворитись серед драматургів добрий настрій.

Кілька слів про Репертком. Я, товариші, не чув, щоб т. Курбас казав, що він визнає лінію Реперткому за неправдиву, але я скажу, що за Реперткомом старі гріхи не пахнуть. Наприклад, хто не знає, що в Реперткомі недавно лише одкопано понад 10 п'єс, переважно українських, які там просто собі лежали. «Шахта» лежала, «Наука і культура» лежала. «Марко в пеклі»⁷ лежав, «Енеїда» лежала. Між іншим, «Енеїду» дозволили лише після того, як хтось повіз її в Москву і там її дозволили. «Марко Горбатий» лежав (п'єсу написали студенти Харківського муздрамату, вона ще не закінчена, то для чого було її закопувати?). Після приходу в ЦКО тов. Косила ця лінія змінилася і нам пощастило деякі п'єси з цього реперткомівського кладовища викопати. (Голос: «Немає чим крити, так ви хоч цим криєте»).

Так-от, все це гріхи минулого. Але таке просування п'єси у Реперткомі теж затримувало розвиток української драматургії.

До певної міри відбилася на кризі репертуарній і криза нашого глядача. Це зрозумілість і незрозумілість наших художніх театрів. Це найбільочіше питання. Я починаю з того, що «Арсенал» і «Звенигора» фактично зазнали собі у масового глядача провалу. Не даром же т. Ткачук із Дніпропетровського сказав, що їм довелося зняти «Арсенал» серед тижня, замінивши його фільмом з «інтрижкою», з дією тощо, і що глядач одкинув «Арсенал»⁸.

Ну, звичайно, коли глядач буде відкидати такі речі через те, що вони незрозумілі, коли ми підемо на компроміси, на які любить йти театр ім. Франка, ми цим самим

поставимо всю нашу культуру під загрозу скотитися до бандуриста «Гамалія», до балалайки, до гармошки і т. інш. Я боюся, щоб ми не скотилися до таких компромісів, що матимемо замість великої культури балалайку з насінням. Треба підводити масу до рівня великої культури, а не знижувати культуру на рівень елементарного спрощеного розуміння і смаків маси.

Краще глядача зазнав і я як автор «Народного Малахія». Одвідуючи вистави «Народного Малахія» в Харкові і в Києві, я спостеріг, як публіка по-різному його сприймає. П'єса пройшла 17 разів у Харкові, і скарг або критичних зауважень на її незрозумілість не було. Не те вийшло в Києві. На другий день після прем'єри не масовий глядач, не робітник, а більш-менш вже грамотні люди, навіть партійці, казали, що вони цієї п'єси просто не розуміють. Погано. Страшенно погано.

П'ята причина репертуарної кризи — це ставлення до неї нашої театральної критики. Тут сказали, що вона існує в ембріональному стані, але і цей ембріональний стан відбивається на драматургії ударами голоблі. Ось це у нас є, і я вважаю, що найдужча провина за драматургічну кризу лежить на театральній критиці. Вона не спромоглася навіть «Арсенал» і «Звенигору» розтлумачити робітничій масі, щоб ці маси їх зрозуміли. Треба було б почати заздалегідь підготовку робітничого глядача до цих кінофільмів, тоді б, я знаю, не довелося т. Ткачуку в Дніпропетровському знімати «Арсенал» і натомість ставити закордонний фільм. І коли б наша театральна критика вміло та яскраво роз'яснила, що ж таке «Народний Малахій», — вона використала б мою п'єсу, як могутній удар по міщанству, взагалі по українському, зокрема по певному світогляду дрібної буржуазії, по певних ідеологічних проявах цієї буржуазії та інш. Але вона не з того боку взялася. Вона почала перш за все шукати у п'єсі «крамолу», вона застосувала до неї методів не то що, як казав тут тов. Кулик, РСІ, а більше — методів карного розшуку.

В чому ж річ? Коли ми були в Москві на розмові у т. Сталіна, дехто з письменників напустився був на «Дні Турбінних». Дехто всіма чотирма ногами своєї революційності розпалено рвався до т. Сталіна, мовляв, для чого дозволили цю п'єсу до вистави. Що він нам сказав? Коли в якій-небудь речі, перш за все, є матеріал, що його можна використати на користь революції, ми, більшови-

ки, мусимо це зробити. Забороняти-то ми майстри, а от творити це дужі (т. Скрипник з місця: «Це не значить, що треба творити на 10 %»). Я цього чекав, але я проаналізую, чи мають хоч 10 % «Дні Турбіних». На мою думку, основна ідея цієї п'єси полягає в дискредитації ідеології турбінівщини. Турбіни зазнають краху у своїй ідеології і нарешті визнають більшовицьку революцію. Правда, в своєму світорозумінні. А ще була спроба од Художнього театру дискредитувати, так би мовити, національний рух на Україні, але та спроба Художньому театрові не вдалася. (Т. Полоцький з місця: «Здається, все-таки дещо вдалося»). Коли Художній театр, виставляючи якусь італійську річ, посилає своїх робітників до Італії вивчати фольклор, то чому на Україну не спромігся він послати своїх робітників хоча б ознайомитися з історією нацруху, а з другого боку, не спромігся подати зі сцени нашої мови так, як подав він мову двох німців. Навпаки, він подав цю мову так, як подають її подорожні оповідачі анекдоту про «хохла». Тому-то Скоропадські, німці йому вдалися, а от з полковників зробив він якихось ідіотів, помішав їх з повстанцями і показав так, що всі повстанці на Україні були якісь йолони. (Т. Полоцький з місця: «А в якому вигляді він повстанців показав?»). Ну, звичайно, в позитивному вигляді він українських повстанців не показав.

Переходжу тепер до «Народного Малахія». Що хотів показати я в особі Народного Малахія? Я хотів показати ідеологічного шкідника в його природному оточенні. Оце основна ідея моєї п'єси. А показати художньо ідеологічного шкідника в ускладненій формі, хіба це не є річ корисна для революції не на 10, а на 100 %? І прекрасна почалась була той рік дискусія з приводу «Малахія». Прекрасно почав її якийсь робітник, правда, після бридкої статті в «Харьковском пролетарии». «Нет, не Народный он...» Прекрасна відповідь, з неї і треба було б починати нашим критикам ідеологічний аналіз п'єси. Малахій стоїть за негайну реформу людини. Він вимагає негайної реформи, він сам од себе пропонує негайну реформу людини. Звичайно, політично мало розвинені глядачі подумують, що це позитивний герой, то мусять же зрозуміти політично розвинені глядачі, що це не так, що провести негайну реформу людини сьогодні зразу не можна, що про це можуть мріяти лише Малахії, а не ми. Пригадайте лише думку Ленінову, може, трохи не

точно її перекажу, але зміст її такий: «пролетареві доведеться ще кілька десятків літ, стоячи по коліна в бруді минулого, перевиховувати самого себе. Приміром так казав т. Ленін, а що кажуть Малахії, за що вони беруться? Вони обіцяють нам негайну, сьогоднішню реформу людини, пусти тільки їх до влади.

Хіба ж ви не розпізнаєте, хто вони, оці «народні Малахії», хіба це не видно зразу, хто такий Малахій Стаканчик? Чи вам потрібен ярличок од Реперткому? В четвертій дії він каже, що це тип негативний, що це справді лев, а не собака. «Киньте ваш Дніпрельстан, тут звалтовано двох старух». Це ж він характеризує Малахіїв, це характерно для ідеології Малахіїв, для всього малахіанства. Киньте Дніпрельстан, бо для нього звалтування двох бабів більше важить, ніж будівництва Дніпрельстану, ніж все наше будівництво.

Далі у Малахіїв — голубі мрії — все голубе.

Що таке голубі мрії? Це спокій, це не тільки кольоровий спокій, це статика, це не рух. Нарешті, хто йде за Малахієм? Єдина Оля, та й та від особистого свого горя, з розпачу пішла за Малахієм. А в останній дії всі розбігаються, всі тікають од нього, навіть мадам Аполінара плює на нього і теж біжить. Лишається він один, Малахій, на кону, та ще Агафія. У нього є дудка, і він дудить. Він вважає, що він творить симфонію, а насправді це не симфонія, це дисонанс. Дудка кричить проти нашої сучасної прекрасної музики. Ідею цієї дудки я виношував у своєму творові. А чи хоч один з критиків почав з цієї дудки? Ані один. Вони починали з розшуку якоїсь крамоли у п'єсі. Ідеї малахіанської дудки вони не зрозуміли. Я до цього не дочекався. А от я переконаний і заявляю тут, що саме опцією дудкою я ударив по малахіанству і досяг мети. На диспуті в Києві чого тільки не було сказано. Але про дудку ні слова. Цавнаки, тов. Бажанов — аспірант марксистської кафедри — сказав, що таке малахіанство не існує в нас. Це так сказав не робітник, а аспірант, — малахіанства у нас, мовляв, не існує. І тому не треба витрачати на такі вистави й коштів. Не зрозумів «Малахія» і Аржинадзе, робітник з «Арсеналу», коли сказав, що п'єса ця проти українізації. А от інтелігент Довженко виступив і сказав, що мрії нам потрібні, що всі наші великі геніальні люди, починаючи з Томаса Мора і кінчаючи Леніним, були мрійниками, всі вони мріяли. Так подумав про мрії т. Довженко з приводу

п'еси, а робітник Шпільберг сказав, що ми не мрійники і що взагалі з такими мріями мусимо боротися. Між іншим, цікаво, що сприйняли п'есу робітники й інтелігенти по-різному. Чи треба відкидати мрію, чи ні? Про це далі поговоримо, бо це ціла тема. А от цікаво, що Довженко, кажучи про п'есу, що вона, мовляв, гнітить, що таких п'ес нам не треба, закінчив свою промову закликком відгородитися від Малахія і малахіанства. Цей заклик Довженків знов стверджує і доводить, що я досяг своєї мети, що п'еса якраз нам потрібна. Треба вам, т. Довженко, відгородитися якскоріше від Малахія і від малахіанства. Правильно, тт., треба відгородитися і всім нам від малахіанства, бо малахіанство є наша національна хвороба. (Голос з місця: «Це перебільшено»). І коли Довженко нарешті усвідомив собі, що треба відгородитися, то це і є та користь для революції, яку робить моя п'еса.

Треба і товаришам робітникам сказати і розказати, щоб і вони вміли розпізнавати наших Малахіїв і наше малахіанство, бо воно не в минулому, воно живе міцно і тепер, бо це є проявлення, так би мовити, неоідеалізму дрібної української буржуазії. Коріння малахіанства за наших днів починається в сьогочасних сектах, де шукають нового бога, бо старий не задовольняє. А надалі малахіанство, можливо, вивернеться в певну ідеологію і тоді малахіанство (принаймні, я так думав і думаю) житиме ще, аж поки не перестане точитися боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом.

От приблизно так я тепер розумію свою річ. Минулого року я начепив був на цього «Малахія» до певної міри опозиційні настрої, у другій редакції я їх одкинув, хоча «Малахій» і малахіанство завжди будуть відбивати на собі опозиційні настрої, політичні або національні. Це їм властиве.

Скажу ще про критику на «Малахія». Більшість рецензій сього року — це проба серйозної критики, на яку я вважав і вважаю (минулого року серйозні зауваження були лише в «Комуністі»). Решта торішніх критиків, якот і сьогорічні критики «Мини Мазайла», нагадують мені у своїх рецензіях міркування старого благочестивого цензора, що, прочитавши брошуру «О вреде ядовитых грибов», заборонив її на тій підставі, що не можна, мовляв, писати «о вреде грибов, когда грибы есть постная пища и рекомендуются церковью» на споживання людям.

У цього цензора було більше логіки, ніж у декого з наших критиків, що вважають «Мазайла» за шкідливого для робітничого глядача.

Два слова про те, що дає театр драматургові. Скажу, що мені як драматургові багато дав і дає «Березіль» (чи міг би дати це театр Франка?). Я вважаю, що для українського драматурга театр «Березіль» дає колосальний матеріал, колосальну зарядку, підносить драматурга, дає силу, примушує працювати і т. д. І коли брати на віру ті чутки, що ширяться за останній час про переведення в Харків театру Франка (я поважаю театр Франка, але все-таки мушу сказати правду), то цей перехід на довгий час загальмує розвиток української театральної культури.

Кілька слів про декларацію театру Франка. Я користуюся з виступу тов. Кулика, щоб перепести одне його твердження на адресу театру ім. Франка. Коли тов. Кулик наводив тут цитату «хочешь делать, то не говори, что ты хочешь делать, а покажи, что умешь делать», то цю цитату треба направити на адресу театру Франка. Його декларації прекрасні, але те, що він робить, геть недостатньо. У нього іноді так званий динамізм обертається на таку стрілянину, що хоч із театру тікай.

А от ви, тов. Кулик, не зрозуміли, на мою думку, Курбаса, коли той говорив про духовну одність культури і що та духовна одність мусить бути централізована. Курбас мислить цю духовну одність, так би мовити, на базі певної філософії, на базі ідеологічних постулатів і політики партії, він її не мислив як керівництво, а ви переплутали духовну одність з адміністративним керівництвом. І коли ви пропонуєте провадити духовну одність в адміністративний спосіб, через апарат НКС та ще, може, скажете через Вольського⁹, то це справді вийде сміховина, а не здійснення одності. Я не відкидав й того, що треба керувати й адміністративно, але я кажу, не через Вольського і не через Савчуків, бо це не дасть бажаних результатів, а навпаки дасть протилежні результати, що ніколи не бажані.

Приблизно на цьому я кінчаю й кажу наше побажання. Лінія, що визначилась за останній час в НКО, має своє коріння, очевидно, в директивній політиці Миколи Олексійовича. Раніш вона не прорвалась, не пройшла через апарат, не пішла до громадянства нашого, але тепер ми цю лінію відчули і вітаємо її. Вітаємо перші спроби Го-

ловполітосвіті зв'язатися, встановити живий зв'язок з радянським суспільством, з мистецькими та літературними колами. Наше бажання, щоб протягом цього року Управління мистецтв скликало принаймні 2—3 невеликі, а може, й широкі політично-художні, мистецькі, театральні наради з представників режисури, драматургів, митців, а також робітників. Оце нам дуже потрібно.

Я закінчую свою промову, можливо, і різким, але правдивим закликком: треба де бюрократизувати культурний театральний український радянський процес, і ця де бюрократизація дасть блискучі, прекрасні наслідки на користь пролетаріату, революції й соціалізму.

ВИСТУП

в «Епілозі» «Літературного ярмарку»

Яка особливість літературної доби, що ми її зараз переживаємо? Я не критик, тим більше не філософ. Проте ті матеріали, що є в моєму розпорядженні, дають мені змогу висловити такі ось постулати. В нашій літературі паузе, на жаль, те явище, яке можна визначити одним словом — пересічність. Що це таке? Це перш за все книжка, книжка поезій, новел або й цілий роман повністю на всі 25 аркушів. Але діло не в тім, шановні товариші. Чи траплялось коли вам, чи були ви коли в такому стані, в ніяковому, а то навіть і дурацькому, коли, перечитавши ось таке спорудження на всі 25 аркушів, раптом відчуваєш, що неспроможний висловити своєї думки ні за, ні проти такого шедевр, а то й більше, навіть відчуваєш раптом абсолютну порожнечу у своїй власній голові. Скоїться з вами таке, сидите й думаете: в чому ж справа, хто винний: чи той шедевр, чи ваша голова. Починаєте аналізувати, перечитувати, досліджувати, доглядатися. Звичайно, твору, а не своєї голови. І от виясняється.

Цікава річ, товариство: всі крапки, коми, знаки оклику, запитання — усе на своїх місцях, грамотно написано, навіть ніби думка є така. І от коли від ком і крапок переходите до цієї думки, то тільки тоді ви зрозумієте, в чому справа. Справа в пересічності, або бульварності. Цим словом зветься все те, що не тільки усім відомо, а й давним-давно відомо. Саме через свою пересічність, що обтирає всі загострення, опуклості, вибалин-

ки, словом, що із найтоншого досягнення людського розуму робить щось плоске і сіре, як картопля в мішку. Мені здається, що це в однаковій мірі стосується і до літератури РСФРР'івської і до літератури української. І там, і тут вплив цього лиха пагубний для розвитку мистецтва, пагубний і для суспільства, цебто для читача, що поволі, вкїнець змучений цією картоплею, почне шукати собі якоїсь іншої поживи, здригуючи в смертельній пропасниці навіть од однієї згадки про «пролетарську літературу», яка через вищезгадану картоплю може отожднитись в його уяві з усім найбільш відсталим і тупим. Особливо велика небезпека від цієї пересічності для української пролетарської літератури і незміцнілого молодого українського пролетарського читача. Адже як-не-як і ми всі гуртом, і наша преса, і наше радіо, наші агітатори, українізатори, популяризатори — всі ми гуртом кричимо про великі скарби і української літератури взагалі, і української пролетарської літератури зокрема. І от загітований, розпропагований робітник-читач з величезним захопленням накидається на книгу. Тепер уявімо, яке враження справить на нього ось така пересічність, про яку я тільки що говорив. Прочитає людина одну книжку, прочитає другу, прочитає третю. А далі що буде, — питаю це я вас, товариші. Ви не знаєте, я знаю. Далі він не буде читати, можливо, не тільки української книжки, а й книжки загалом. Це в тому разі, коли ми маємо справу із читачем малодосвідченим і малокультурним. У читача з великим стажем і досвідом така література, а вона ж, як відомо, убога на майстерство і мислі, спричиниться просто до «покровительственного» ставлення до української культури взагалі, як до культури нижчої, пацменівської, як до такої, якій треба співчувати, може, навіть допомагати, але користатися із її надбань — даремна справа. Це вже в деякій мірі ми й помічаємо тепер у затушкованій формі у пресі, і в одвертій — в бібліотеках, кіосках, книгарнях, трамваях і т. ін. Ви скажете мені, що я перебільшую, що ця пересічність вже не така страшна, що, не дивлячись на все, читач її читає, і навіть з охотою. Припустімо, що це все так, але я вас питаю, які ж будуть наслідки від того читання. Я маю сміливість стверджувати, що оця пересічність сучасної нашої літератури є найпевніший шлях до знищення художнього відчуття, художнього смаку, художнього розвитку у людей, що примушені читати згадані шедеври.

Я не знаю, може, хто вважає це явище за нормальне, але мене просто кидає в жар, коли я спостерігаю, як подібну творчість рекомендують, ухвалюють і друкують та передрукують у десятках тисяч екземплярах.

Г о л о с. Я згоден із вами, що такі книжки часом бувають справді нікудишні, але ж вони розходяться, і розходяться добре. Це ще одна проблема — ота оцінка книги. Те, що нам з вами здається іноді чепухою, навпаки, захоплює і хвилює читача — як робітника, так і службовця. Взагалі естетика маси, коли так можна сказати, ще не досліджена, ще не розроблена. І я б не радив вам легковажити цієї справи. Я щодня одержую десятки листів ізнизу. Там є чого повчитися і над чим добре і добре поміркувати.

Д р а м а т у р г. Це все гаразд. Але чи не здається вам, що вашими устами говорить отой видавець Ситін, чи як його, який щобожого року накручував мільйони найновіших «руських песельніков», «Єрусланів» та «Бов-королевичів». Я не думаю, щоб тиражі його були менші ваших. Навпаки, багато й багато доведеться вам попрацювати, щоб реалізувати наше, наздогнати й перегнати.

Попереду я говорив про «Єруслана Лазаревича» більш-менш абстрактно, тепер дозвольте трошки і поконкретизувати, хай дарують мені мовознавці цей невільний повотвір.

Що таке Єруслан Лазаревич? Без сумніву, це герой, отакий безстрашний, вічно юний — блакитноокий герой. А коли він такий, оцей герой, то ви вже, шановне товариство, догадалися, що він має високе світле чоло, твердий погляд, бадьорий крок, енергійно складені губи, і то такі, що ні сум, ні журба, ні гнів ніколи не торкаються їх милих обрисів. Цим фізичним якостям його цілком природно відповідають і якості, так би мовити, духовні. Перш за все, вимірюються вони ніби на світові масштаби під кутом зору світових проблем, світових інтересів. Пробачте, наш герой абсолютно нездатний на всякого роду дрібниці. Адже вони були, є й будуть власністю якогось там неможливого, якогось там робітника чи голови районної земельної комісії. Зрозуміло, що, відчуваючи в собі колосальні сили, наш герой шукає і відповідної точки прикладання до неї. Але така точка через велику відсталість героя не завжди трапляється, але зате багато всякої дрібноти, можна сказати, непомітної буденщи-

ни. Тут постає величезна трагедія, породжена от цими своєрідними ножицями.

Шановне товариство! Я боюся, чи не занадто багато честі віддаю я ось такому Єруслану Лазаревичу, малюючи його в такий спосіб. Насправді він безкофечно мізерніший, правда, йому не чужі і загальнолюдські проблеми, але зрозуміло, що лише в галузі статевих відносин зо всіма їх модуляціями. Ставши на цей ґрунт і в'язнувши в ньому по шию, наш безжурний Єруслан Лазаревич мусить, зрештою, з величезним трагізмом у виразі тягти себе за чуба, як той анекдотичний барон Мюнхаузен. Отже, конфлікт готовий, трагедія наростає до апогея. Великій душі властиві і великі відчуття, ясному розумові — великі мислі. І то вже не біда нашого героя, що вони, ці великі ідеї і великі почуття, скеровані на розв'язання свого особистого, індивідуального, адже це лихо, мовляв, суспільне і не його, нашого героя, вина, коли до останнього часу ще не вирішені такі проблеми, як проблема використання, так би мовити, послуг вечірніх дівчаток, які, цебто послуги, а не дівчатка, і стають зрештою за основну проблему, яку і намагається розв'язати теоретично й на практиці Єруслан Лазаревич. Як бачите, зрештою, він знайшов достойну своїх здібностей працю. Я думаю, що тут не треба багато говорити про те, як він розв'язує соціальні конфлікти. Для вас апріорі буде зрозуміло, як він із цими завданнями справляється. Махнув наліво — вулиці лежать, махнув направо — вулиці із завулками. Словом, тріскотня страшенна, барабани б'ють, сурми сурмлять, «ми победілі, і враг бежіт». Це одна сторона справи із отим Єрусланом Лазаревичем, так би мовити, ідеологічна. Коли ж прийти до художньої сторони, то тут уже маємо справу з цілим «бесобразієм». Ви зверніть увагу на те, як ось такий голубоокий Єруслан Лазаревич на першій сторінці — на другій вже він має сірі очі, на третій чи там п'ятій — фіолетові, в останньому ж розділі вони звичайно палають, як жар. Я міг би вам іще навести кілька ось таких перлів, але ви розумієте, що це непотрібно, що й без цього ясно.

Ось який герой часом «полонить» сучасного читача, якому, цебто читачеві, я, одверто кажучи, не заздрю... Бо, на жаль, розчарований, він читає звичайну міщанську халтуру. А втім, товариство, я заговорився й тому кінчаю гаслом: непримиренна боротьба із пересічністю, з графоманськими Єрусланами, халтурою і — за високо-

художню, високоідейну літературу, критерієм для якої має бути не смак читача Єрусланушки, а ті ідейні надбання в галузі пролетарської філософії, пролетарської естетики та науки, які ми маємо як наслідок напруженої роботи мислі цілих поколінь із передових загонів організаторів Жовтня і які (ідеї та надбання) ми повинні всіма засобами, які є в нашому розпорядженні, тобто через пресу, через школи, через радіо, через популярні приступні брошури прищеплювати відсталішим прошаркам нашої людності. Тут постає таке питання: коли справа пролетарської літератури для нас така ж сама важлива, як і питання кооперації, колективізації, соцзмагання, індустріалізації (насправді це є єдиний комплекс в боротьбі за соціалізм), то чому тоді поруч брошур на згадані теми не видавати тими ж мільйонними тиражами робіт класиків марксизму в галузі пролетарської естетики, пролетарського літературознавства? В одній із своїх промов т. М. Скрипник говорив про те, що в справі боротьби за соціалізм в нашу реконструктивну добу робітники освіти відстали приблизно на два роки. Ми, здається, також належимо до лав цих освітян, але я боюся, що й у цьому ар'єргарді ми не виб'ємось на передні позиції. Я вас питаю, а ви скажіть мені, чи зробили ми щось, чи спроектували для п'ятирічки свій план літературно-естетичної роботи. Ви скажете «ні!» і я так само скажу «ні». Хай собі йде країна шляхами плановості, а ми — вперед «без руля й без вітрил».

(Бурхливі оплески, голоси заперечення, нервові протести й стримана лайка).

ВИСТУП

на пленумі художньо-політичної ради
при Управлінні мистецтв НКО
(Харків, 1929)

Я мислю теперішню репертуарну кризу як кризу драматургічну, як кризу драматургічної культури. Наші сучасні драматичні твори надто недовговічні. Іноді в них легко розв'язують найважливіші теми, часто-густо запаскуджують їх, і через це ніхто з драматургів зовсім до них не завертає. Треба писати повноцінні твори і висвіт-

лювати теми так, щоб вони проймали цілу епоху, а не лише перспективи сьогодення. Драматичний твір не повинен бути метеликом, що живе один день. Ми повинні скеровувати свою роботу на створення великих драматичних творів. Пролетаря треба показати не біля верстата, а на ідейних високостях його роботи.

ДО РЕДАКТОРА «ЛІТЕРАТУРНОЇ ГАЗЕТИ»

Шановний тов. редакторе.

До мене й досі звертаються поодинокі театральні глядачі, запитуючи, чому цього сезону ні разу ще не виставляли п'єси моєї «Народний Малахій». Дехто з нашої молоді студентської, початківці письменники при нагоді (під час зустрічі в театрах, на літгуртках тощо) підходять і запитують здебільшого про одне: що ж хотів показати автор, писавши цей твір, як треба, на авторову, мовляв, думку, розуміти цю п'єсу в цілому і, зокрема, головний її персонаж — загадкового Малахія Стаканчика.

Цілком зрозуміла річ, що на такі, хоч і при нагоді, ніби випадково сказані, але не випадкові запитання не можна й мені обмежитися випадковими, десь при нагоді, під час скорої зустрічі чи розмови кинутими відповідями, певніше — довідками. У цьому листі я й хочу, ще раз передумавши і перевіrivши в свідомості, в світлі моїх політичних переконань минулу мою літературну творчість, подати більш вичерпну на подані запитання відповідь, надавши їй широкого політичного та громадсько-політичного значення. Оце ж і прошу вас, ш. т. редакторе, не відмовте надрукувати цю мою відповідь на сторінках вашої газети.

Коротко. Що хотів показати я, писавши цей твір, як треба розуміти п'єсу та її головний персонаж — загадкового Малахія Стаканчика?

На мою тепер думку, ідея п'єси мала бути така: за доби соціальних революцій, за доби запеклої смертельної класової боротьби пролетаріату з буржуазією (двох основних сил), за доби раннього соціалізму кожне прагнення Малахіїв Стаканчиків (дрібнобуржуазії) стати Народним Малахієм, себто претензії Стаканчиків на свою політичну владу, претензії на свої соціальні реформи (Малахієва реформа людини), претензії на розв'язання

національної проблеми (в першу чергу українського роду),— все це не має під собою реального ґрунту і жодної революційно-наукової теорії (Малахійів сон в третій дії), а на практиці все це є голубі, спочатку привабливі мрії (Оля йде за ними) і що ведуть потім до безпорадності, занепаду, розкладу, катастрофи (фінал — дудка, малахіанство — дисонанс) ¹.

Та не так розв'язав я цю тему, не так, як треба було, показавши цю ідею в першій редакції (писав січень—липень, 1927 * р.). Ідеологічна неясність, нечіткість п'єси, загадковість Малахія в першій редакції,— це результат тієї подвоєності, що зазнавав я тоді на моїй свідомості, на моїх особистих настроях, на цілому світосприйманні. Ця ж таки подвоєність відбилась і на літературному оформленні п'єси, на її стилі, композиції, персонажах і тощо.

Суть і причини такої подвоєності.

Перше — це певний ідейний злам в моїй літературній творчості ще 1926 року, перехід з позиції активної боротьби тодішньої революційної дійсності на позицію надто критичного до неї ставлення (літературним відбитком тому була спроба комедії «Хулій Хурина»). Негативні явища НЕПу, завдяки такому ставленню, більшали перед позитивними, гіперболізувалися до певної міри в процесі сприймання, заслоняли позитивні сторони дійсності, туманили ясність революційної перспективи, політичної думки, художнього сприймання і через те такими кривими, перебільшеними відбивалися в художніх образах. Особисті того часу авторові почуття і настрої я б схарактеризував так: опозиційна туманність, яка згодом розійшлась, не мавши в собі ідейно-політичного центру, і яка через те не могла сформуватися в певну політичну концепцію. Оцією туманністю й просякнута перша редакція п'єси. «Малахій Стаканчик», вимагаючи негайної реформи людини, виголошує політично-опозиційні сентенції, що віддавалися тодішніми лівацькими троцькістськими теорійками. («Революція заскочила була в село на конях, а нині тільки курява на далекому обрії, голубая курява», акт II, 3 ява. «Наростні ростуть на прекрасній конституції: тюрми, божевільні, шинки», IV акт, 7 ява). Разом з тим автор ставиться до свого героя як до жалюгідного чудія, скептично посміхається з його і підкладає

* У тексті помилково 1929.— Л. Т.

під ці позитивні сентенції інші, більш властиві героєві,— куценькі, комічні або ж просто хворі малахіанські теорії. Песимізм і скепсис — ось те підґрунтя, з якого брався «Народний Малахій».

Та була ще одна, зовсім іншого походження, гуманність, що позначилася на п'есі та в якій перебував наш автор.

«Тіль журби української впала і мені на плечі», — заявив в першій редакції в Раднаркомі УСРР Малахій Стаканчик. І далі мотивував це так: «Оновити її треба — Україну. Старчихою-бо стояла при шляхах битих, задрипана, струпом укрита, з торбиною. Що з того, що в торбині Тарас і Грінченків словник — вся її культура. Така даль голубая сьогодні, а вона сояшник луска... Ненавиджу рабу. Оновити або вбити» (II акт, 3 ява).

Цей войовничий національний радикалізм Малахія (оновити або вбити), ця політична до Радянської влади вимога спирається далі на такий мотивчик: «Виключивши нацменшості, питаюсь українців: назвавши малоросійський борщ українським та переклавши укромовою конституцію, ви думаете, що справді оновилися? Перекладачі ви... Де ж власне творіння, згідне з оригіналом матері нашої революції? Невже й тепер скажете, що дала вона карі очі, та не дала долі?» (IV акт, 6 ява).

І от таким «виказуванням», таким вимогам Малахіїв, я, автор, хоч і протиставив у першій редакції слова од Радянської влади або з уст робітників (сцени під гучномовцем, робітники на риштуваннях), але це були тільки слова. Я надто вже ліберально поставився до свого героя, давши йому можливість перенести через всю п'есу політичні його скрижалі майже нерозбитими. Я не довів малахіанство, як певний комплекс чужих і ворожих для пролетаріату ідей, як своєрідний забарвлений під революцію націоналізм, а під лозунги соціалізму — неоідеалізм української дрібної буржуазії (та й не тільки української), не довів, кажу, малахіанства до зустрічі, до конфлікту з новим будівничим нової епохи, з пролетаріатом. У першій редакції я не протиставив малахіанстві революційної нашої творчої дійсності (відбудовний період), соціалістичних перемог і значних досягнень партії в галузі культурно-національного будівництва. Це моя політична помилка, це був результат моїх ідеологічних хитань і подвоєності, що їх я згодом усвідомив і тепер засу-

джую. Коли Малах'єві на плечі впала тінь журби української, то на автора тоді лягла тінь національної опозиції в партії. Вона ж, тая тінь, позначилася не лише на п'єсі «Народний Малахій», а відбилася на всій літературній діяльності автора за часи 1927—28 рр., одхиливши його від партійних ясних і чітких літературних настановлень. ВАПЛІТЕ. Вільна Академія Пролетарської Літератури і автор — цілий рік (1927) за президента. Під час боротьби партії з хвильовизмом ця літературна організація, зібравши до себе найкращі на ті часи письменницькі сили, проте не знайшла в собі політичної сили, щоб поставити себе на чіткі партійні позиції в літературній боротьбі. Ця організація зависла десь між партією і хвильовизмом. Більше: де б засудити хвильовизм, розстріляти його ідейно з своїх літературно-політичних позицій, — вона, виключивши Хвильового з свого складу і не давши цьому актові чітких політичних пояснень, згодом містить на сторінках свого журналу («Вапліте», № 5) роман Хвильового «Вальдшнепи» і, нарешті, статтю Христюкову «Розпеченим пером», що їх було визначено і засуджено на сторінках партійної преси як певний політичний ухил. Від мене як од президента і відповідального редактора багато, якщо не все, залежало, щоб не допустити цих політичних помилок та ухилів в журналі «Вапліте», але я їх допустив свідомо і несвідомо. Отже, цілком зрозумілим стає для кожного, що ліберальне ставлення до Малахія в літературній творчості (перша редакція) є до певної міри художнім відбитком такого ж ліберального, примиренного, якщо не більше, ставлення його до певних національно-опозиційних збочень в партії. Підкреслюю — якщо не більше, бо ж ставлення моє до деяких тез хвильовизму підносилось на височінь принципового їх визнання (наприклад, памфлети «Дві сили» і «Культурний епігонізм» в збірці «Думки проти течії»).

Разом з таким примиренством до національних збочень в літературі я ставився досить агресивно (на той час) до ВУСППу (моя стаття «Критика чи прокурорський допит?» — жур. «Вапліте», № 5). А це ж була агресія до літорганізації, що весь час стояла на чітких партійних літературних позиціях, відіграла і нині відіграє, не зважаючи на деякі свої помилки, провідну роль в українській пролетарській літературі.

От як треба, на авторову думку, розуміти п'єсу «Народний Малахій», коли розглядати її як певний історико-літературний документ з епохи Великої літературної дискусії та зв'язаних з нею ідеологічних питань і національних збочень в українській пролетарській літературі.

Чому цього сезону не виставляють на кону «Народного Малахія»?

Перше: пізніші спроби виправити п'єсу (друга, видрукована редакція) ще не дали чіткого й виразного розв'язання теми, яке я визначив од автора на початку цього листа. Друге, і головне: окопний період класової боротьби, період повного її притишення й відходу на другу лінію позицій скінчився. Уже немає тієї проміжної смуги, де бралось і де між двох основних класових таборів хитаючись, підносило свої прапори та гасла, бунтувало голубомрійне малахіанство. Країни капіталізму важко дихають на СРСР предгрозовими вітрами, од них ще вище здіймаються в країні і б'ють хвилі класової боротьби. Опір ворожих партії та пролетаріатові сил набирає найрізноманітніших, найнеймовірніших, нечувано жахливих форм (шкідництво, змови, зради). Право-лівацькі ухили, опортунізм обважнюють кожний рух партії, болотом налипають до кожного сливе виробництва, до кожної установи. Ось в таких умовах доводиться партії та пролетаріатові вести соціалістичне будівництво, здійснюючи найкращу мрію придушеного капіталізмом світового пролетаріату. За таких часів не Малахіїв мають виставляти на кону наших театрів, а такі п'єси, що, освітлюючи всю глибину величезних проблем нашої епохи, всю силу і напруженість класової боротьби, заряджатимуть маси бойовою енергією молодого класу, невпинним прагненням до соціалістичних перемог, разом з тим рентгенуючи і викриваючи кожне загнивання в громадському організмові. До створення таких п'єс (а їх у нас, на жаль, сьогодні немає) я й закликаю себе і вас, старі й молоді мої друзі.

Повторюю: Малахій з своєю дудкою сьогодні дисонуватиме на кону², як дисонують, наприклад, окремі, правда, поодинокі місця з комедії «Мина. Мазайло». В цілому п'єса ця, картаючи живих і численних в нашому житті Мин, дядьків Тарасів, тьоть Моть, Баронових-Козино, голяща і корисна сьогодні на кону, але хіба не анахронізмом, не політично шкідливим дисонансом звучить в наш час таке, наприклад, місце: «Сиджу, сливе, один вдень і віч перебираю, потужно вивчаю з а б у т у

й розвитку і все ж таки яку багату, прекрасну нашу мову» (репліка Мокієва, III дія, 6 ява). Це тепер, коли цією мовою вчать десятки тисяч шкіл на Україні, друкуються й читаються мільйонні тиражі книжок, виходять майже всі газети і т. д. і т. д. Авторіві й театрові треба виправити таку і, можливо, подібні ж прикрі репліки.

М. Куліш

«ПАТЕТИЧНА СОНАТА» М. КУЛІША

На диспуті в будинку Блакитного

КУЛІШ у своєму прикінцевому слові зазначає, що «Патетична соната» — це закінчення однієї лінії його творчості і перехід до другої. Щодо ідеологічного настановлення, автор пояснює персонажі Марину та Ступай-Ступаненка як першообрази українського націоналізму за першого періоду революції лише. З другого боку, першообрази російського націоналізму — Пероцький, Андре. Ця вся антитеза включається на глибокий фон соціально-класової боротьби. Теза її — Лука, Гамар, Опрям, більшовики. Дієна особа «Я» — це образ, що йде від ідеалізму до матеріалістичного світогляду. Він не загартований революціонер, він зраджує навіть, але водночас відчуває своє наближення до революції. Це образ хиткої мінливої інтелігенції. Тому його романтичний ліризм — це не стиль п'єси, і не метод автора, це тільки засіб зобразити «Я» (Югу) романтиком і ліриком властивими йому прикметами. Ліричні ремарки «Я» — хай буде проблемою наставлення режисерові, хоч ці всі ремарки можна легко викинути. Автор далі зупиняється на соціально-класовому корінні дійових осіб, головним чином Ступай-Ступаненка, над яким, на думку автора, можна найбільше дискутувати. Автор рішуче відкидає закиди в імпресіонізмі. «Патетична» — це експериментальна робота, це спроба сконденсованого драматичного образу, стислої сцени, стислого слова, це спроба запровадження в драматичний твір музики як органічної складової частини, а не як супроводу, це спроба ритмічної будови п'єси од початку до кінця, це спроба збудувати твір на органічному пов'язанні слова, ритму, руху, світла, музики, це боротьба, шукання (можливо, і невдале) нової драма-

тургічної техніки. Спростовуючи думку т. Грудини щодо «нешасних» осіб, автор каже, що він мав на меті, перш за все, показати осіб патетичних. Т. Грудина сам каже, що більшовики (Лука і Гамар) враження нещасних зовсім не справляють. Революційним пафосом сповнені у п'єсі й Оврам (безногий солдат-робітник), і Зінька (проститутка), і всі повстанці-партизани. Що ж до фізичних дефектів цих осіб, то ці нещасні є результатом капіталістичної системи, а не автора, їх то й треба показати. І обов'язково. Та не треба забувати, що дія в п'єсі відбувається між Лютневою і Жовтневою революцією.

М. К.

ПРОМОВА

на Всеукраїнській драматургічній нараді

Я не теоретик, не критик і не оратор. Щоб виступити, треба вміти говорити з трибуни. Треба поважати аудиторію й себе. Але зараз, на цій нараді я вважаю за свій громадянський письменницький обов'язок виступити. Тому прошу пробачити, коли ця промова, можливо, вийде невдалою і не такою, як це виходить у інших. Я страшенно заздрю таким товаришам.

По цій доповіді дуже важко говорити. Але ж про нашу драматургію як про певний складний комплекс явищ і нерозв'язаних питань нашої літературно-мистецької дійсності за таким змістом і в такій, як сьогодні, формі ми ще не говорили і говоримо вперше.

І треба додати, що з цими питаннями ми дуже відстали. Коли РАПП провів був теанараду ще рік тому, коли на цій нараді було розв'язано цілу низку важливих, актуальних питань з мистецької теорії і практики, хоч було припущено разом і чимало помилок, то наш ВУСПП не спромігся такої наради скликати. А чути було багато голосів, щоб скликати таку нараду, щоб ВУСПП дав певний ідейно-теоретичний напрямок у питаннях театру й драматургії. Коли, наприклад, я сам, ще будучи головою Всеукомдраму, звернувся був до т. Микитенка з проханням, щоб ВУСПП дав нам на наш пленум доповідача з питань запровадження в драматургії діалектичної методи (про що тоді дуже говорилося й писалося), то т. Ми-

китенко відповів, що єдиний, хто б міг виконати цю функцію у нас на Україні, це тов. Щупак, а його і не було на ті часи в Харкові. Отож, товариші, як бачите, товаришу Щупакові, єдиному в нас теоретикові на полі драматургії, довелося аж сьогодні у своїй доповіді спробувати надолужити те, що було загадане у нас на кілька років. Хай не образиться т. Щупак, але йому довелося поставити за один вечір тридцять чотири доповіді за поданим нам числом його тез, бо кожна теза потребує цілої доповіді. Отож припускаються помилок ті товариші, хто спускає з ока ці всі обставини і нарікає на Щупакову доповідь як на доповідь цілком незадовільну. Це є перша доповідь, яка зорганізувала, зібрала наші різноманітні думки біля пекучих і актуальних проблем драматургії. Щодо самої доповіді, то я не теоретик і не критик і тому про неї скажу небагато та й то будуть тільки особисті враження. Перше — це те, що в доповіді т. Щупака бракувало, як сказав т. Мамонтов, того, що зветься переднім і заднім планом (негарязд роблять ті товариші, що, полемізуючи з Мамонтовим припускаються колишнього свого поганого тону й поганого підкреслення — п р о ф е с о р мовляв, Мамонтов, тощо — за його коректність. Та пехай т. Мамонтов буде у нас професором, і не заслужив він на такий тон). Це було переднього і заднього плану не так в розумінні драматургії проблеми, як в розумінні змісту й викладу доповіді. Це можна було відзначити, особливо в першій частині доповіді, теоретичних тверджень Щупакових од тверджень старої, хай і класичної, але в деяких моментах далекої нам і чужої ідеалістичної драматургічної теорії. Не було виразно показано, що ж нового є в нас з теорії драматургії в світлі марксоленінських засад, як стоїть справа з запровадженням у драматургію діалектичної методи. Друге — негарязд вийшло у т. Щупака з аналізом сучасного стану української драматургії на підставі тринадцяти п'єс. Я сам не «суеверна» людина, але це число нещасливо відбилося на доповіді. Вибравши для аналізу п'єси лише двох останніх років, т. Щупак позбавив свій аналіз ретроспекції, історичної перспективи, а, не порівнявши нашої продукції з російською радянською драматургією, він тим звузив, не дав і потрібного об'єму.

Проте в доповіді є чимало прекрасних місць і характеристик. Мені особисто, наприклад, дуже подобалась цитата, наведена з Ромена Роллана (*сміх в залі*) про ре-

волюційний театр і драматургів. Товариші! Я це сказав без іронії. Ми часто дуже невдало, до дурниці, до комізму вибираємо і тулимо цитати. А товариш Шупак вибрав гарні і доречні цитати, і це теж робота. Так-от, щодо тринадцяти п'єс і дещо про невижиті ще й досі лишки групівщини. Щоб позбавитись цих лишків, слід було б включити в доповідь ще деякі п'єси. За такі п'єси я, наприклад, вважаю п'єсу Яновського «Завойовники». Вона своїм ідейним настановленням не гірша, а в художньому розумінні навіть краща (хоч є багато і слабких місць) за п'єсу «Справа честі». Я хотів про це ще рік тому сказати, та побоявся, щоб моя думка не пошкодила Яновському (*голос з президії: «Чого ж, п'єса хороша!»*). От і ви кажете, що хороша, а ця хороша п'єса пролежала в реперт-комі понад сто днів, в той час коли «Справа честі» не лежала там сто днів. Критикуючи творчість Яновського, наші критики чомусь не виходять з кола його «Чотирьох шабел», бо не звертають уваги на цю п'єсу. Варто було торкнутися і п'єси західно-українського нашого драматурга т. Крушельницького. Адже ж її було премійовано од НКО.

Тепер я перейду до окремих тез доповіді і спинюся лише на двох з них: на тезі дев'ятій і тридцять четвертій, та ще кілька слів скажу про діалог.

З тезами т. Шупака виходить тепер багато прикрих непорозумінь. Спочатку він назвав їх тезами, потім планом, і з доповіді не добереш, пішов він за цими тезами, чи проліз через них, чи обійшов?.. (*Шупак: «Децо обійшов»*). Але тезу дев'яту ви обійшли чи ні? Це дуже важлива теза. Бо що таке справді своєрідне обличчя української драматургії, в чому ця своєрідність, та що таке розташування класових сил на драматургічному фронті? Коли говориться про класові сили й розташування, то цього розташування не може бути без класово-ворожих сил. А обійшовши, чи перелізши через цю тезу, т. Шупак і сам помилився і декого «помилив». Враження склалось таке (і не в одного тов. Подольського), що Куліша за аналізом Шупака поставлено окремо, що він репрезентує класово-ворожі сили і тому в доповіді Шупака опинився поза радянською драматургією.

Такого стану звичайно не було. Куліш — член партії і написав не одні лише хибні п'єси. Але з доповіді т. Шупака, з тези дев'ятої не видно було, де ж стоїть Куліш? Тим паче, що попереднє моє до постанови ЦК становище

в літературі було нелегке. Адже вислів (під час ліквідації й прийому «Пролітфронту» до ВУСПП) «хай Куліш постоїть в сінях ВУСППу» — мав свій реальний і важкий для мене наслідок. Я пережив це лише тому, що знав, що не вся та пролетарська література — що у ВУСППівській хаті, що є вона й росте також і поза хатою. Але я знав дуже важкої для себе духовно-літературної ізоляції. Однак і за таких умов я не перестав працювати. Тільки замість ВУСППівських сіней, де було просто незручно й темно працювати, я пішов на завод у робітничі літстудії. Працював біля року. Товариш Щупак хоче пояснити мій попередній тяжкий настрій психологічними причинами. Але не одні вони були. Коли на Харківському пленумі МОРПу ось з цієї трибуни т. Микитенко, не дізнавшись навіть про роботу нашої літстудії, закинув обвинувачення, — чому, мовляв, учать вони там по заводах, то цим самим Микитенко хіба створював відповідні для моєї літературно-громадської роботи умови? Він закинув безпідставні обвинувачення мені й іншим товаришам на засіданні уже світового, так би мовити, масштабу. І це в той час, коли я працював на заводі, під керівництвом редакції заводської газети, Культпропу, культвідділу. Треба було спитатись хоч у них перед тим, як громити нас у «всесвітньому масштабі».

Добре, що мене у такому масштабі не знають. А якби знали? (Сміх). Постанова ЦК показала, що ВУСППівська хата з своїми сінями як організаційна форма стала шкідливою для подальшого розвитку пролетарської й радянської літератури. Але це не значить, що в цій хаті не відбувалося справжньої боротьби за пролетарську літературу, не було творення цінностей для пролетарської літератури. Роль ВУСППу в минулому у боротьбі з ВАПЛІТЕ, у боротьбі за збирання й виховання нових пролетарських літературних сил — це роль значна, історична. Але це й не значить, що не було й нема за ВУСППом шкідливих хиб і вад. Скільки їх було! Тільки не всі ці хибі й вади бачили товариші з ВУСППівської хати так, як бачили ми. А чимало хиб то ще й досі не виявлено.

Переходжу тепер до «Патетичної сонати». Після постанови ЦК дехто з товаришів питав мене, чи не піде тепер ця моя п'еса? Товариші! Постанова ЦК не є амністія для «Патсонати». Постанова ЦК це новий дороговказ, поворот, піднесення в основному напрямі розвитку ра-

дянської літератури. Але про «Патсонату» я мушу дещо сказати, бо ж її було тут чи не найбільше цитовано.

Отже, про головну ідею твору. У перших редакціях розв'язання головної теми (розвінчання ілюзій Юги) мені не вдалось. У другій редакції я написав сцену-монолог Юги на сходах, монолог, що, на мою думку, мусив розвінчувати ілюзії Юги. Ось уривки з цього монологу (це після того, як Юга усвідомив свою зраду):

«Я на сходах. Іду несвідомо. Іду машинально. Питаюсь вголос — голосу не чую: куди ж тепер? Куди? Скажіть, вітри, або ви, зорі, куди?.. От я стаю, бо немає більше думки і нема дороги. І здається, що все стало: час і речі, увесь світ — куди? (Стаю). Та ба! Ти маеш іти до себе (іду по сходах вгору, вниз). Так! Я піду до себе. Я піду тепер сам до себе, щоб допитати себе про все. Має бути розмова з самим собою. Мусить бути розмова людини з самим собою про життя й смерть. Хе! Як велично — розмова людини. ...Розмова зрадника про зраду й смерть! І не розмова, а монолог інтелігентика, що, відірвавшись мас, десь загубившись на горищі (Юга жив на мансарді) між небом і землею, думав високо у павутинні мрії, що його покликання — це бути за зведенника між небом і землею, між натовпом та ідеалом, між нацією та її майбутнім. О-го! Зведеннику! Тобі одне тепер лишилось — якнайскоріше забити гак у небо й повіситись між небом і землею з власноручною епітафією: «Се я, висящий зрадник. Обминайте мою тінь на землі, товариші»... (оступившись на сходах, інстинктивно хаплюсь за бильце). Хо! Про таку високу смерть думаєш, а, спіткнувшись на сходах, хапаєшся бильців. Нижче, мій друже, й тихше! Нижче й тихше... (далі йде усвідомлення). Ні! Ні! Назад! До ших! (До Луки, більшовиків). Донеси цю останню жарниу. Лише вони мають право загасити її, бо ж допоможуть розпалити з неї жар пригаслого класового чуття... (і дальше). Просто. Пам'ятаєш, скажу, Луко, перше повстання? Вітер? Місяць? Тоді до рук Судьби-матроса попавсь корнет Перещський, наш ворог. Це я його спас... Де ж пак! Моя мрія (Марина), що до неї я сливе два роки мчав, із мрій коней зробивши, дороги у вітрів, у зорь питавсь, хоч до її дверей сім метрів од мого було порога, сама назустріч вийшла і просила спасти...»

Мені здавалось, що в цьому монолозі розвінчано ілюзії. Але театри монолог скоротили, актори ж його або не

піднесли на височінь гарячої пристрасі, або ж я яко драматург не взяв цієї високості. У всякому разі, критика не звернула уваги, майже проминула Югу, назвавши його зневажливо кисляем, гнилим інтелектом, та й усе. А те, що тут ішлося про крах цілого світогляду, мало було сказано.

Товариш Щупак тут, доводячи вам, що табір контрреволюційний у «Патсонаті» я змалював надто яскраво, художньо, тепло, а революційний — блідо, холодно, схематично, настирливо підпирає ці доводи цитатами з п'єси, одними лише цитатами. Річ тут, звичайно, не в цитатах. Бо коли б я захотів настирливо цитувати, то певен, що чимало тверджень Щупакових про мене одпали б. Я знаю, в чому полягає політичний порок п'єси, я його усвідомив, визначив, але я ще й досі не можу так ясно визначити, в чім мої художні драматургічні пороки, бо ж одних немає без других?

Цитуючи п'єсу, товариш Щупак вириває з цілого контексту окремі, більш підходящі для себе, місця. Я процитую зараз ті ж самі місця в цілому контексті і ви почуєте, що не так уже блідо, холодно, схематично виходить і в Луки:

Лука. Ілько, здрастуй! Ти що робиш?

Юга (*натхненно*). Пишу, брате Луко.

Лука. Знов, мабуть, листи або вірші?

Юга. Не смійся! Ти чуєш, який у мене настрій? Високий, зоряний, як небо... (*жест на гелікон*) бачиш цю штуку? Гелікон зветься. Коли взяти, можна загасити лампу. Але я навчуся грати так, що зорі на небі гаситиму.

Лука (*іронічно*). Навіщо, коли на землі й так темно?

Юга. Щоб мати роботу.

Лука. Роботу, бачу, матимеш, а от заробіток?

Далі йде текст, що його цитував т. Щупак.

Друге місце:

Юга. І я піду! До неї. Зараз! Я вже й перші слова наготовив про наше побачення. Ви не здивуйте, скажу, що я непрошений — непрошено зайшли до мене ви у серце! Ні, не так. Скажу просто: здрастуйте! І не так. Вдома? Вдома... Ні: я, не спитавшись, увійшов, це привілей старців і закоханих...

Лука. Ні, ти вже краще так: «Вдома?» — «Вдома». Тоді ти: «Простіть, але в мене не всі вдома (*сміх*), і я прийшов, щоб ви побачили ідіота з іконкою вічної лю-

бові, з дівчачим фартушком замість червоного прапора. Та якби ж ідіота! Паскудника! Зрадника! От!»

Як бачите, не погано виходить і в Луки. Отож не завжди можна довести правдивість своїх тверджень цитатами.

Товаришу Щупакові треба було б спинитись більш на головній темі твору, ніж на окремих цитатах. А головна тут тема це та, як у мріях, в думанні романтика, ідеаліста Луки далекий, неясний, поетичний образ дівчини, що з голубих вікон вічності (образ і коханої, і України, очевидно) обертається в реальній дійсності, в його діянні на контрреволюціонерку, гетьманку Марину. Тут удар по ідеалістично-романтичному світогляду Юги. Чи справився я з цією темою й ідеєю? Московська критика глибше зрозуміла порок моєї п'єси, коли читала: «Расстрелянные или развенчанные иллюзии?»

Справа тут і не в тім, до кого з більшою симпатією ставився я — до Луки чи до Марини. Я, наприклад, з любов'ю писав образ безногого Оврама. Мені, наприклад, здавалось, що, змалювавши великодино піч у першій дії, зорі, музику, кохання, мрії, романтично-буржуазний пафос розірвав такою кінцівкою: «Підвал. Як статуя, Настя (ждала чоловіка з фронту) скам'яніла — в двері лізе безногий солдат з георгіївським хрестом».

«Чи впізнаєш, Насте, чоловіка?.. Здрастуй! Бач, вкоротили мене трошки, зробили нижчим за всіх. Ну і нічого! Піду до своїх на завод, може, піднімуть. Здається, сказав, піду. Полізу! Другий же місяць, як лізу. До тебе. Чого ж стала, Насте! Приймай ув об'яття героя, половину чоловіка твого (доліз до середини підвальчика і заплакав)».

Мені здавалось, що цією кінцівкою, як більшовицькою бомбою, я зірвав знизу два верхні поверхи й мансарду з їх соціально і політично можним мартовським пафосом. Скільки я працював, чи справився? Ніхто з критики жодної уваги не звернув на цю кінцівку.

Я ніяк не відкидаю політичних пороків п'єси, що їх визначила критика, навпаки, я їх ще глибше й ясніше хочу усвідомити, через мої художні зриви. Я шукаю, нахожжу, я визнаю і художні пороки п'єси, але не в такому викладі, як це намагалася робити малопрамотна критика Грудини. Вона не переконує, не заставляє думати й виправляти. Вона тільки галасує, а користі мало дає.

До головної вади «Патсонати» треба однести не тільки нерозвінчані ілюзії, але й політично неправильне спря-

мовання таких персонажів, як Ступай-Ступаненко й Марина, хоч я ще й досі не вповні переконався, тому Ступай-Ступаненко ще може, між двох класово-ворожих таборів хитаючись, схилитися нарешті на наш бік. Щодо Марини, цієї Марини Мнішек, української Федри, Жанни Д'Арк, Мотрі, як кваліфікувала її критика, то я сам пропонував знизити художньо цей образ, зменшити його і т. д. Не так важна в сюжеті Марина реальна, як та, що живе в мріях, у світогляді Юги — ось що здавалось мені за головне.

Трошки про критику. Про місце критики на драматургічному фронті. У тезах Щупакових це місце критики тридцять четверте, себто стоїть вона на останньому місці. Товариш Щупак і в тезах, і в доповіді не помилився, коли поставив її на останнє місце. Ось вам приклад критика, товариша Грудина. У своїй статті про Куліша як про драматурга (журнал «Критика», № 11—12, 1931 року) він пише: «Попри всі свої формальні хиби й стилеву недосконалість «97» — це класичний твір нашої радянської гартованої драматургії». Прекрасно. Що мені лишається сказати після цього? Здається, не варто мені гризтися з ним за таку високу оцінку. Але я зараз посварюся з ним. Бо трошки вище, у тому ж розділі в Грудини написано: «Мусій Копистка, безумовно, трансформувався із Терешка («Суета»). Та подумайте, т. Грудино, що ви пишете! Та це ж у вас виходить, що незаможника Мусія Копистку перетворено з куркуленка Терешка з п'єси Тобілевича «Суета». Хороша класика революційна, з трансформованим куркулем Терешком на чолі! Коли Копистка — трансформований Терешко, то до чого тоді тут революційна класика?

Товариш Грудина виступав з гострою непримиренною критикою театру «Березіль» і драматургії Куліша. Це добре. Виступайте й далі, товаришу Грудино, критикуйте, викривайте мої політичні хиби й художні вади, але я прошу вас про одне — робіть ви це грамотніше, товаришу Грудино! І ще прошу: коли писатимете про мою творчість статтю, то напишіть ви й на підставі 34 тез т. Щупака. Спробуйте, — може, на цій підставі і у вас краще вийде.

Кінчаю. Надалі нам треба не скаржитися, а спільно, єдиним радянським літературним фронтом будувати, добудувати могутній будинок пролетарської, радянської літератури й мистецтва. Постанова ЦК — це є для нас та нова щогла на нашій будівлі, яка показує, як далі бу-

дувати, як виводити вгору, щоб дорівнювала література наша уже збудованим Дніпробудам і Магнітобудам. Будувати під керівництвом нашої партії, в світі марксо-ленінської критики і постанови ЦК.

І все ж таки, я хочу й бажаю, тов. Грудіно, щоб, будуючи, ми робили міцні, тривалі, довговічні цеглини. Не вічні, як ви закидаєте мені, бо в вічне я вже давно не вірю, а довговічні. Цеглини з матеріалу сьогоднішнього дня, але так, щоб вони витримали в будівництві більше, значно більше, ніж день. Ви виголосили гарне гасло: найвища честь для нас — це бути репортером пролетарської революції. Я не заперечую і кажу: будьте таким репортером, станьте таким рецензентом, але нам все таки дозвольте бути не репортерами, а драматургами пролетарської революції (*оплески*).

ДО ХАРК(ІВСЬКОЇ) ОБЛПРОКУРАТУРИ СЛІДЧОМУ т. КУШАРСЬКОМУ

Допіру вийшла друком (накладом видавництва «Рух») збірка вибраних творів М. Хвильового, т. I. Я тільки сьогодні придбав собі цю книжку і тому не знав, що в цьому першому томі вибраних творів є дуже, на мою думку, важлива передмова Хвильового, яка певною мірою освітлює нам одну з головних причин самогубства Хвильового. Додаю цю передмову до цього листа з підкресленням окремих важливих місць. Я у своїх Вам поясненнях про мотиви самогубства т. Хвильового писав, що він ніколи слыс не скаржився мені, та й другим товаришам, з приводу свого особистого становища в літературі (ставлення критики, оцінка, освітлення, хоч кричуща щодо цього ненормальність й несправедливість впадала мені в очі). Але з цієї передмови видно, як було важко мовчати про це Хвильовому і як нелегко було йому продовжувати творчий шлях пролетарського письменника, чотирнадцять років якого дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслювали. Мої припущення про внутрішню творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови. Про це і вважаю за свій обов'язок написати вам — в додаток до моїх попередніх пояснень.

М. Куліш

ANCI

ЛИСТИ ДО ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО

1 (23 жовтня 1923 р.)

Дорогий Жане!

Чого не пишеш, чого мовчиш? Я гадаю, що в тебе більше вільного часу.

Щодо мене, то мозок мій «растекається по соцвиховському дереву». Немає хвилинки присісти. Як муха в окропі.

А все-таки, пам'ятаючи твого листа (серпень ц. р.), іноді уриваю півгодини, годину і пробую писати. Важко. Стомлений мозок дуже скупий на уявлення й творчість. Минули молоді літа, нема вже захоплення й гострого творчого почуття. Маю надію трошки розколихати себе. Може-таки які дві-три снізнілі квітки упадуть на пролетарську оновлену землю.

Можеш сподіватися мене в Харкові, маю приїхати в кінці листопада (Нарада Наукпедкомів Головоцвиху). Привезу п'єсу «Голод», або «Незаможники» (з сучасного життя). Зараз приступив до 2-ї дії. Намалювати тип справжнього незаможника, Мусія Кошистку, і бувшого босяка Сergyоу Смика — це моя мета. Мусій вже виходить, він живий, бо я його вихватив, висмикнув із самісінької гушавини дніпровської голоти. Щодо Сergyоги (тип босяка в минулому і радянського робітника зараз), то він в мене гарно не вийде. П'єса взагалі — малюнки побутового життя за час нестерпучого голоду. Друга дія тчеться біля оновленої ікони, третя — в хаті куркуля Гирі, четверта — голод і людоїди. П'єса мимоволі вийде трошки агітаційною. Бажаю, щоб вона згодилась для сільського театру. Претендую тільки на користь. Геть із села Бувальшину, хай туди піде незаможник. Між іншим, в п'єсі є персонаж — дід Юхим 110 років. Не надуманий, а с п и с а н и й. Весь він в минулому. Роля обмежується двома-трьома репліками. 1. Жінка, сину, як коса: не поклепаеш — не покосиш. 2. Горе нам, та й ми сукинні сини.

Чуєш, Жане, це ж справжній дід, це філософія селянства в далекому минулому часі.

Щодо писання взагалі, то, крім двох оповідань з життя дітей «На край світу» і «Бога зневажив», більш нічого не маю.

Ой, коли б мені вільний час був! Писав би і писав би.

Букваря свого склав, надрукували і послали в Каланчаки, Чаплини, Чилбурду. Головоцвих вилаяв його так, що нікуди, а я від цього не горюю. Він вийшов такий самий, як і наше життя. Тхне од його не прибраною в гарну одіж ідеєю, а селянським сіряком. Правда, що навприкінці він сам мені не вподобався, та нехай буде так. За місяць кращого не зляпаєш. Гаразд, що не спізнались і поспіли до початку навчання.

Ну, Жане, напиши дві-три слові. Може, передасиш мені дещо з ваших творів. «Червоний шлях» такий дорогий, що в мене немає грошей купити. Пиши.

Твій Кляус

Р. С. А Хому, як перебувавшого на території, зайнятій білими, заслано в Полтаву. У серпні він був там, чоботарив, а зараз не знаю, де він.

Одеса, 23/Х 23.

2 (9 червня 1924 р.)

Дорогий Жане!

Як бачиш, листа пишу чорнилом, «атраментом». Це визначає, що я серйозно заходився коло н'єси. Всі чотири дії скінчив уже, місяць тому буде. Зосталось проробить, підчухрати, переглянути і начисто переписати.

Не лай мене, що не писав тобі. Коли б я писав щоденника, то там, мабуть, щодня були такі помітки.

« » квітня. Збираюсь написати листа до Жана. Бракує чорнила й поштової марки.

Ще квітня. Почав писати листа до Жана. Хтось прийшов і перебив.

Ще квітня. Пишу листа до Жана. Прийшли діти і благали прийняти їх в дитячий будинок.

Ще травня. Трошки не скінчив листа до Жана. Приїхала теща...

Ще травня. Треба-таки написати листа до Жана. Що я «в самом ділі».

І т. д. і т. п.

Нарешті таки написав 9 червня. Написав, як бачиш, коротенького листа.

Відгукнись, Жане, напиши — де ти зараз перебуваєш. В Харкові, чи ні?

«Гарт» наш «одеський» щось дуже прохолов. Головою, як ти знаєш, Холодний.

Попершу я туди навідувався, вчашав, а тепер уже більш як два тижні не ходжу. Не через те, що не хочу, а через те, що мене щонеділі посилають на село (60—40 верст від Одеси) робити доклад дядькам про міжнародне та інше становище. Виключно українською мовою. Про Макдональда, Пуанкаре, китайців, японців.

Дядьки слухають, сонце пече, хліб на степу горить, шкварчить, смажиться. Настрій поганий. Щось пахне 20—21 роком. Недавно тільки стали перепадать дощі.

А соевих виснажує мене день у день. Як той глист, висмокчує всі мої сили. Стомився я. Хитаюсь, тіні немає.

Оце сподіваюсь, що 15—20 червня матиму відпуск на місяць. Сподіваюсь, що скінчу п'єсу і пришлю тобі. Напишу децю з дрібниць життя.

Восени думаю помаандрувати в Київ (якщо пустять з Одеси). Зараз наближається «чистка» непролетарських елементів в партії.

Копаюсь і я в собі — чи пролетарський, чи не пролетарський я елемент.

А поки що — спека, пиляка, мухи, щодня комісії, підкомісії, наради, цигарковий дим, слухали, постановили... Вертиться важке зубате колесо життя. От ти писав, Жане, що боїшся, як би я не одірвався від життя, не відстав, не зоставсь позаду. Якраз! Пливу на перших хвилях. Вже заморився, а пливу. Спинитися, відпочити не можна. Почав потроху, нишком вивчати хімію (хемію, як пишуть тепер), рефлексологію, астрономію. Це все потрібно для письменника. Раджу й тобі заходитися коло рефлексології. Потрібна, Жане, дуже потрібна.

Придивляюсь до життя акторів скрізь, де тільки буваю. Контрасти, мішанина, крик, конфлікти, регіт, сльози, азіатчина й паростки нової культури. Бурхлива, розпорошена, розсмикана доба. НЕП!!! Аж проситься, аж лізе на полотно. Аби тільки вільний час — малював би невпинно, для себе.

Ну добре. Жду відпуску. А тоді притаюся і вхоплю життя за п'яту, за пупа.

Ну, бувай здоров, Жане. Благаю — пиши. П'єсу переписую. Надішлю скоро.

Твій Август

Одеса, 9 червня, якщо спитаєш про рік, то 1924-го.

3 (26 червня 1924 р.)

Ну, Жане, я зараз маю відпочинок: з 20 червня відпуск до 20 липня. Аж цілий місяць.

Засів щільно коло п'єси. Написати її — написав, а коли прочитав, то за голову вхопився. Таке вийшло, хоч рви на клаптики або нали на огні. Одна сторінка аж кипить, сміється, а йде слідком друга, так та по-зі-ха-е. Дірок, болячок, пустоги чимало. Не дивлячись на це — переписую, дещо підправляю. Спішу. Через тиждень послаю в Харків, тобі одному. Думаю, що коли ще залишити її для обробки, то на це потрібен буде довгий час. Отже, Жане, сповісти, як-то кажуть, негайно, чи ти є зараз в Харкові, чи, може, виїхав десь на «курорти». Річ в тім, що п'єсу свою переписую і разом з цим переробляю. І вийде так, що рукопису в мене не зостанеться. Оригінал дуже розходиться з «чистою». Отож я пошлю п'єсу в Харків, а там тебе не буде, то може статися так, що п'єса заблудить, або попаде в «корзину» без перегляду. Тоді реставрувати її буде і геть як важкенько. Так напиши, Жане, ще раз і зазнач певну адресу. Як тільки одержу од тебе звістку, зараз же послаю п'єсу.

Недавно придбав собі альманах перший «Гарт». Прочитав. Мені вподобалось: Тичини «Ходить Фауст по Європі» і Хвильового «Я» (Романтика). Щодо останньої прози, то шось «сіре, біле, волохате». Прочитав «Дід Євмен» і подумав — чого, справді, я не пишу, чого вагаюсь. «Дід Євмен» це ж школярське «сочиненіє» на 3 з хрестиком.

Поема «Оленка» Гр. Коляди рівняється до «Діда Євмена».

Щодо поезій Йогансена і твоїх, то тут я спиняюсь і розводжу руками. Я-то їх прочитав, прочитає ще з десяток людей, а маса... маса переступить через них або омине. Не для масового читача вони. Хоч і запашне вино, а по-

питу на його мало. Ну, про це більш докладніше напишу другим разом. Я зараз потихеньку, але твердо увійшов в царину нашої літератури. Вже більше не одірвусь.

Напиши, Жане.

Поспішаю, жінка їде в город (живу я за городом) і кричить, щоб я не затримував її.

Приїхав Смолич. Було у нас вчора бюро одеського «Гарту». Лаялись трошки. Ну, бувай здоров.

Твій Август

Одеса, 26 [черв]ня 1924 р.

4 (Без дати. Поштовий штампель:
9.VII 1924 р.)

Дорогий Жане!

П'єсу скінчив ще 27 червня. Вагався посилати, бо ждав від тебе листа. Тепер надсилаю і тільки на твою адресу. Не знаю-бо, який там у вас порядок. Гадаю, що ти більш знаєшся на тайнах літературного неба, і тобі видніше буде, що і як з нею робити. Ти вже не лайся і будь за мого «новіреного».

Хаїї же вона бродить стежками та стінами. Тільки одного прошу у тебе, Жане. Як прочитав її в центростудії «Гарту», то напиши за це більш-менш докладно. Навіть за дрібнички напиши. Особливо за те, як і за що саме лаятимуть. (Це, я думаю, найголовніше для автора).

Ще раз зазначаю: п'єсу написав для сільського театру, для тих хлопців та дівчат, що «роблять представлення» в половниках та клунях і радіють, коли до їх в руки припливає як коли Панна Штукарка (ковбаса та чарка вже набридли) ¹.

В п'єсі немає визначної, монументальної дії. Це рядок малюнків в сіреньких рямцях сільського життя, злиденного, вбогого, та й ще поруйнованого голодом і революцією. Немає тут пафосу, немає блискучих бойових лозунгів. Революційні будні, дрібненька, але гостра і невпинна боротьба. Незаможники крешуть уночі, щоб засвітити Червоний огонь. Ворожа сила — куркулі і голод — давить їх і валяє на смерть.

Дід Юхим — Копистка — Вася — це три доба, що пов'язалися на межах революції. Колишнє, теперішнє і

майбутнє. Це мої укохані типи, ширі, живі, не фальшиві. На них точилася моя творчість, їх я носив і виношував у череві, під серцем. А щодо останніх, то вони — фігури, статисти. Найбільш живими серед них виступають: Ори на старчиха і Микита товарчий. «Господа судді, не вбивайте нас... без солі їли» — це все, що можна сказати за Микиту. Андрій трошки штучний і підмальований. Гиря, Годований, Панько і Лизька не дороблені як слід було б. (Жаль мені, що бракує часу).

Отже, Жане, виходить на те, що я сам незадоволений п'есою. Трошки зеленою я її зірвав, не доспіла ще. Ну, то нехай буде такою.

Щодо гонорару, то покладаюся цілком на тебе. Як ти порадиш, так і буде. Тобі там видніше — це раз. А вдруге — ти знаєш, що я в таких справах невдалий чоловік.

Пиши, Жане, та частіше, це для мене потрібне, як повітря. Одеський «Гарт» заслабував, розпорошився під впливом літньої доби. Людей майже тут немає. Я одинокий. А одиноке дерево іноді засихає. Присихаю і я потрошку. Бо немає тут свіжого літературного «оточення», немає друзів, і навіть теплого щирого слова не чую.

Я тепер маю спочинок. 20-го липня йому край. Отже, дивись, Жане. За 10 днів спочинку я зладнав і переписав п'есу, прочитав дещо і заходився коло літератури. Почав писати «велике полотно». Я думаю, Жане, що вже пізно, вже не час мені з б и р а т и п і н к у з життя, цебто — писати маленькі речі (новели, оповідання і т. п.). Треба засукувати рукава і братись до великого діла. Пишу роман. Тема: син чабана Трохим Леміш живе екстерном, плутається в міщанському болоті, потопає, виринає, хапається за все, щоб не загинути. Він покохав напшочку Марину Пероцьку, яка бавиться ним деякий час, як «оригіналом», а далі зраджує і кидає. Лемішева любов горить, як курай на степу. Він думає заповідати собі смерть. Тут настає мобілізація 1914 року. Війна. Леміша забирають в солдати. В окопах Леміш три роки. Він, як стародавній рицар, живе тільки одною любов'ю до Марини. Лірика кохання сплітається з блискавками та чадом війни. Ціла низка малюнків з поля війни. Цілий рядок реальних сцен, де виступають офіцери, солдати, попи, китайці, галичани, інтенданти, робітники, євреї (це вже з власного досвіду, з власного життя). Далі: революція. Як щепку несе й кидає Леміша. Він проходить шлях од старої ідеології до нової, комуністичної. Леміш

у Червоній Армії. Марина в ворожому таборі. Перекоп. Врангель. Але Леміш кохає, горить і не згоряє його любов, аж поки Марина не з'являється членом таємної білогвардійської організації. Її ловлять. Леміш бере участь у ревтрибуналі. Марину присуджують на смертну кару. Літньої ночі Леміш йде в Чеку і десь там, в заулочку, під землею, власною рукою вбиває Марину. Це фабула, кістяк.

Як бачиш, Жане, роботи буде на три-п'ять років. Уривки буду надсилати до друку (в журнали). Доведеться пережувати величезну силу матеріалів. Доведеться збирати старі газети, спомини, резолюції, відозви. Доведеться поїхати в Миколаїв, щоб там розглянути місце розстрілу «63». Це вже буде не кабінетна праця, а великий творчий процес. Війна і революція. Тут потрібна гола правда і жорстокий реалізм. Ані вигадок, ані зайвих візерунків, ані крапельки фальші. Чисте, коротке, енергійне письмо. Звичайна, проста, тверда, як криця, мова. За скупими словами, за лаконічними реченнями — глибочій, безодня революційного життя. Стиль мінятиметься. Починаючи од кучерявого, мальовничого, інтелігентського і до короткого, енергійного, як мова телеграфу або радіо. Од зашкварних квіток до шматочків бронзи і мarmуру.

Оце моя буде робота. Вже почав. Пишу і рву. Іноді випадують такі тяжкі моменти, хоч бери і пали все на огні.

Старе мое перо, шкребе, ржею вкрилося.

Ну, бувай, Жане. Пиши. Якщо матимеш час, то приїзди до мене в Одесу. У вересні буду в Харкові (соцвих).

Твій Август

Ти гляди ж мені — пиши.

5 (17 липня 1924 р.)

Одеса, 17/VII 24.

От що значить спочинок, Жане. Пишу вже до тебе четвертого листа. А 8-го липня переслав тобі поштою п'єсу. Одержав ти чи ці?

Тепер вже каюся, що поспішивсь з п'єсою. Недавно місячної ночі згадав за неї, і... виросло таке почуття, що неначебто я її не доносив, скинув на восьмому місяці. І зав'язки немає, і наростання дії, і третя дія вийшла

куцою і майже самостійною, і Панька не дороблено, і те, і се... Аж під серцем защеміло.

Коли б я її компопував так собі, як, приміром, «На рыбной ловле», то ще так-сяк. А то ж я покладав їй «у голови» гостру й наточену ідею, найкращий мій задум: боротьба на селі двох сил.

Мені здавалось, і я потерпав, що не вистачить глини й фарби... А вийшло так, що гарні шматки ще zostались і лежать тепер у куточку біля дверей, лежать і цвіллю вкриваються.

Я не такий тепер багач, щоб перебирати тим добром, що його здобуто за шість років революції. Двічі я перегорнув п'єсу, а треба було б перегорнути її, перев'язати разів з десять. Якщо будеш виводити її (п'єсу) в люди, Жане, то не забудь змінити пашпорта. Не «Мусій Копистка», а «Дев'яносто сім». Так краще і простіше буде. Звичайна, коротенька історія за те, як погибли з голоду на селі, десь далеко від революційних штабів, дев'яносто сім незаможників. А билися вони на межах революції. Тоді всі хиби у п'єсі трошки помнякшають. Не забудеш, Жане,— «Дев'яносто сім» (97)?

І ще: в п'єсі чимало граматичних і стилістичних помилок. Я нарочито був залишив під текстом чистий папір, щоб виправити. Так і не зробив цього. Доведеться тобі, читаючи, виправити деякі окремі слова й звороти. Тільки щоб не порушив «місцевого колориту в мові». Пой-няв?

Ну, а тепер к бісу п'єсу. За тиждень край мого спочинку. Сьогодні вже витяг із скрині «портфеля», напханого паперами, циркулярами, інструкціями і статистичними матеріалами. Ой, як же не хочеться вмочати руки і мозок в соцвиховські чорпила! У нас неурожай, пиляка і вітри. Матимем лихо зимою, і крик, і плач дітей, як за Ірода, царя м'фічного. А кинути не можу. Якийсь професійний запал горить в мені і уперто стоїть думка: треба ж дітей вивести у люди.

І до літератури тягне. Попробую пожити з двома жінками. Га, Жане? Хоч і 33 маю, а все ж таки попробую, покуштую, як кажуть в Чаплині.

Написав сторінок 70, початок роману, поеми чи чортзна-чого. Вийшло щось схоже з фейлетоном. Ех, Жане... Чи я старий вже став, чи висох, як будяк на степу. Колись, пригадую тепер, не писав, а горів. Перо доганяло мої думки, мої образи. Летіли вони, як дикі коні степом, розпустивши гриви, різали гаряче повітря і одкидували

його цілими шматками геть од своїх копиг. А тепер: во-
лочиться перо по бумазі, наче ледачий віл степом, і огля-
дається назад. А там замість образів та «образа», як
старці дорогою бредуть. Болото, багно. Ледве ноги ви-
тягають. Погано, друже. Не горю, а тлію, як ганчірка в
золі. Найбільш вражає те, що одну сторінку складаю
цілу годину.

Бачив коли, Жане, рибалку на Конці (річка в Олеш-
ках)? Як бачив, то уяви собі. Такечки і я сиджу над сво-
ім романом. Закидаю вудку і жду... Куняю, виглядаю, чи
не смикне хоч дрібна якась, дурненька рибка (поетична
думка).

Отакого наловиш, сподівайся.

Я вже думаю, чи не кинуть це рибальство. Краще буде
сісти та написати щось подібне до мемуарів або «Запис-
ки молодого революціонера». Не буду ж я «висолоджу-
вати» (солодить по-каланчацьки — це не те, що по-волин-
ськи), як К. Гордієнко свої «Клаптики революції»
(«Гарт», альм. перший). Проте плана доброго скомпо-
нував. Це буде кінороман з доби війни і революції. Кі-
нороман, Жане. Так я його і скомпоную.

Пролог (урочистий, величний, мова важка, як бархат
у золоті). Починається: Слухай, люде пролетарський, на
Україні і поза межами її сущий.

Далі: За майстерню, де творився, склався і компо-
нувався кінороман (самореклама і трошки філософії за су-
часну поезію).

Ще далі: Автор, який скомпонував цей кінороман
(шарж на портрет).

І далі такий порядок: Афіша-плакат. Коротенька про-
грама з кінороману (для малограмотних і для жінок
особливо).

Лозунги (окремий розділ).

Головні сили роману:

Капіталізм (образ),

Війна (образ),

Революція,

Голод.

Персонажі роману:

Зелене кохання,

Старе сивеньке життя,

Міщанський побут,

Двері у червоний ранок (Горобець і галка, додав би
Остап Вишня),

Трохим Леміш,
Марина Пероцька (портрет),
Друкар Олексійович,
Аврум Гега і т. п.

Перша частина

Розділ перший: Трохим Леміш покохав панночку Марину Пероцьку. Вона зрадила йому.

Розд. II. Це діялось у зеленому провулку.

Розділ V. «Хіба не читали, що мобілізацію сповіщено».

Розділ XII. «Прокажи мені «Отче наш».

Розділ XIV. «Його величество прислав тобі онучі».

Ліричний візерунок: 1) Як André йшов на війну. 2) А як Пуд (дядько) йшов на війну. 3) І Аврум ішов на війну...

Розумієш, Жане? Кінороман. Коротенькі розділи. Яскраві фарби. 12 частин, 8000 кілометрів, а разом вийде: велике полотно, намальоване з доби війни і революції. Я вже тобі за це писав.

І я буду писати, уже приступив, чи... вступив ногою (!!!). Чуєш, Жане! Де наше не пропадало.

У вересні (цього року — право слово) скінчу пролог і першу частину. Надішлю тобі. Ну, пиши, Жане, що ти робиш. Ти пиши, частіше озивайсь. Щоб дощем лились на мене твої листи. За літературні новини пиши. Хто що робить, за що змагаються. А гарний вірш Тичинин: «Ходить Фауст по Європі». Він у мене стримить і не виходить з пам'яті.

І ще прошу: пришли книжок, зразки з найкращого пришли.

Бувай здоров. Тисну і т. д.

Твій Август

6 (30 липня 1924 р.)

Вранці рано встаю, похапцем снідаю і їду в город на службу. Трамвай, кабінети, комісії, прийом, циркуляри, операційні плани, діти, дим, чад — і так до самої ночі. Увечері, смерки вже, вертаюсь додому. Ну, звичайно, настрій такий, що немов кипів цілий день у казані.

Так-то, Жане! Минув мій спочинок. І творчість моя припинилась, і роман лежить на столі серед циркулярів. Як

коли вилітаю сторінку або дві — і годі. Спати хочеться. Висмокчений мозок бунтує і вимагає... знати, чого? 8-годинного робочого дня. Геть, каже, під три чорти з твоїм романом. Доки ти мене ще будеш визискувати?

А творити, komponувати кортить, Жане.

Хоч і не горнуться до тебе слова, тікають геть перелякані образи, і спотикається перо, а все ж таки дечого можна вробити. Я пробую і перевіряю себе. Написав 80 сторінок (рясних, густих) і сам себе по лобі ляпнув. Як же це я забув про мій природний юмор. Він ще не покинув мене і вірний мені, мабуть, довіку. Трошки гострий став, з сарказмом посватався — та не біда. У пригоді стане.

Доведеться, Жане, як ти кажеш, перевіяти 80 сторінок, витрусить з них ходульну величність, пудру, білила і рум'яна (чи як?). Хай на образи ляжуть зморшки, хай вони сіпнуться тихим посміхом.

Отже, я додав в одному розділі. Ніч. Смердить кислоска лампочка. Наче жовч розливає по кімнатці. Мій герой держить біля черепа пузатого бульдога. Звичайно, хоче заповдіяти собі смерть¹ (це кохання довело до бульдога). Далі снітанок, сльози і такий додаток: смерть виїшла у вікно. Прийшло замість неї дуже, смачне, яскраве життя. Стало біля його і хитає головою, наче каже: а немає на тебе, хлопче, та доброго багата!

Уся мораль тутечка, в цих словах. Чого там багато розписувати.

На 80 сторінках я поки що розгорнув картини з мобілізації (1914 рік, літо).

Один тільки розділ написав, на мою думку, більш-менш вдатно. Це: «Був на Україні городок один. Чудакуватий». Його як перевіяти, то можна буде задовольнитись. А все останнє — мазки, ляпанина. Ех, проза, проза, яка ж ти важка для нашого брата.

Ну, Жане, як допишу я романа до громадянської війни, то там буде один розділ — безсмертний, невмирущий (треба тільки набратися сил!). Сам, брате, захоплююсь. Поки що колишу, як дитину в колиці. Хай росте.

І ще хотілось би сказати тобі, Жане.

Читав я Хвильового, читав уривки з творів Коцюбинського². Немає живої природньої української мови. Це наша трагедія. Як не прибрана вона, а все ж таки світиться руський кістяк. Ми одірвані. Українська літературна мова витворюється тепер в канцеляріях та мертвих

лабораторіях. Зазнав і я лиха. Пишу і тільки пишу. В Одесі і на Одещині я рідко, рідко чую мову. Мій лексикон порожній, як у старця торба. Живишся крихтами. А тут потрібні тисячі живих слів, живих сполучень... Їх бракує. Із меж села не виходили. Город на Україні мовчить, гомонить виключно руською мовою.

Щодо мене, Жане, то я тільки пишу до тебе листи, пишу роман та іноді виступаю з промовами. От через що важко писати і важко творити. Почуваєш себе, як під скляним ковпаком. Як у вас там в Харкові з приводу цього. Лаєтесь чи ні?

Вже о другій годині ночі. Я тільки що возився з дядьками (це з роману). Мобілізував їх, і тому дуже втомився. Благослови, Жане, лягти спатоньки. І скінчити листа.

Якщо матимеш спочинок (хоч на тиждень), то приїзди до мене в Одесу. Ботанічний сад (б. університетський) на Малому Фолтані або дача (вілла) № (забув і сам), здається, 87.

Тут є сад, квітник, і море. Тихо. Людей мало. Посидимо у холодочку. Побалакаємо. Жду від тебе певної звістки за «97». Ти тільки, Жане, не перебільшуй. А то виходить, що і геть вийшла яка цяця з полив'яним носом. Простенька щира п'еса. Правда, тепер вона далеко від мене, десь блукає по Харкову, і я її не перечитую вже з олівцем в руках. Пригадав: коли Вася сповіщає, що в Гирі оновилася ікона, то із хати вибігає: першим — Серьога, потім Копистка, Вася і Параска, потім Стоножка. Ганна йде позичати оливу. Дід Юхим застається.

А правда, Жане, символічно вийшло (сам того не думав, як писав). Серьога — це борець, гарячий, нетерплячий (I група на селі).

Копистка, Параска і Вася — це кістяк революції на селі, її основа (II група).

Стоножка — це сировина, людина, що стоїть на межі, на бій не поспішає, хитається.

Ганна — відстала жінка. До неї треба гарного жінвідділу.

Нарешті — дід Юхим. Старе сиве життя, яке не стане до бою ніколи.

Ну, Жане, хочу спати.

Напишу ще, може, завтра.

Пиши, Жане. Рекомендацію дам.

3 тов. привіт. Август

Коротенького листа пишу, Жане. Зуби болять і сонних мучить. ЛНМ одержав і рецензії прочитав. Вдоволюнися.

Ах, Жане, якби це діялося років з десять, вісім назад. Тоді, мабуть, ходив би, серця свого не чувши, і земля здавалась периною. А тепер на день ожив, а на другий вже заснув.

Ніколи я не мав на думці, що виступлю на літературну царину з п'єсою. Коротеньке оповідання, новела мусила бути за первака. А сталося так, що п'єса вилупилась.

Цілком погоджуюсь, що п'єсі бракує динамізму і що діалог сягає на п'ять-шість гін. Але для села не пошкодить. Там ще не перевелись ті, що питають: «А вона ж тобі що, а ти їй що?..» Ти пишеш — короткий, чіткий, як солдатський крок, діалог. Тільки не для Копистки. Копистку я малював з одного дядька несаможника, що їхав зо мною степом. Були ми на диспуті (релігія і наука). Ще тоді Перекопом пахло. А дядько той розказував мені за своє життя (як він був в Сибіру і в тюрмі) цілісінькі дві години. І ритм революції відчувався тільки в тому, що він через п'ять-шість слів додавав: трах трах-трах.

Коли життя на сценах ще трошки біжить, то я (люблю правду) не можу, щоб воно в моїх творах автомобілем летіло.

І ще раз зазначаю: п'єса для села. Видавайте окремою дешевенькою книжкою. Бо там «халтура», бруд, сміття сиплеться на голови дядьків і тіток.

Гонить п'єсу швидше. Релігійна короста знов пристає до села. Чую, як в деяких селах дев'ять вдовиць і десятій вдовець копають уночі колодязь, щоб суші не було. Це факти. А царину святять трохи не всі села. Колишні сільські комуністи на клирасах співають. А в Одесі я бачу замість революційного ритму багно і піну з НЕПу.

Там же в ЛНМ прочитав допис Ірчана з Америки і чулакуватого вірша «Пуанкаре-війна». Написав Поліщук. Хай же знає Поліщук, що його «Пуанкаре-війна» читатимуть тільки бібліографи та ще, може, один, двоє таких, як я або ти. Твір для «немногих», щоб і вони, прочитавши його, через півгодини забули.

А до Ірчанів треба прислухатися. Ти пишеш, що 97 нагадує 606 і 909. Воно трошки не так. Але знаю, що 97 це глухо. Пам'ятаєш, ще в Харкові я був, то ти порадив на-

звати п'єсу як-небудь по-іншому, тільки не «Незаможники». Казав ти, що це звичайна, сіренька назва. А тепер, як хочете. На вибір: «Незаможники», «Гибель одного комнезаму», «Десь на селі». «М. Копистка» мало підходить, бо все ж таки не в Копистці вся суть п'єси. А коли буде «Мусій Копистка», то слід додати «та інші».

Здаюсь на твою думку.

Як би там це було, а вже од літератури я не одірвусь. Просьба до тебе. Передплати мені на місяць «Вісті» з додатком (серпень). Я не знаю адреси, бо в Одесі «Вісті» не так скоро знайдеш.

І «Червоний шлях» теж передплати. Саме тепер грошей не маю. Візьми із завдатку за п'єсу, якщо це можна зробити.

Романа свого повагом, потрошку мережу. Скінчу першу частину на початку вересня. Перевію за вересень і тоді надішлю.

Хома це знаю де. Є чутка, що десь перебуває в Кобеляках на Полтавщині. Чоботарює.

Твій Август

8 (12 серпня 1924 р.)

Чого, Жане, замовк і не пишеш, і не їдеш до мене? Може, що скоїлось з п'єсою, може, зав'язла вона, порізана до крові ножем суворих критиків? Чи не вийшло так, що «менша» братія похвалила, а «старша» чуби за це намила? А ти боїшся і не хочеш мене печалити. Пиши. Не забувай, що я один тут, на самоті. Нема до кого й голову схилити. Життя моє рівне, як чаплинський стел. Куняю і філософію вряду тихенько. Заїдає скептицизм. Чуєш, Жане?

Ніколи не сподівався, щоб я на оцей скептицизм захворів. А виходить, що вже бактерія завелася і гризе мене, як та вошва. Отже, пиши, і не тільки за одну п'єсу та роман. Мені кортить знати, що діється тепер в літературних колах, хоча б в Харкові. Потрібні такі подробиці: хто з ким свариться, хто у кого хліб перебиває, хто на низу, а хто на Олімпі сидить. Як-то кажуть — куліси, що за лаштунками робиться. І ще мене цікавить: як дивляться взагалі на літературу тепер, якого значення, якої ваги їй надають. Про роль літератури до революції я знаю,

а от тепер — не розбираюсь. Гадаю тільки, що революція виперла її з покуття до порога, на «відповідне» місце. Література, мистецтво тепер слугою, а не хазійкою живе. Чи так?

Саме тепер в Одесі гостює Московський камерний театр (Єврейський). Конструктивний, як його звать. Двічі вже був, дивився на це диво. Публіка розклалася на два табори і лається, аж слина летить. Одні кадять ладам, другі — з багном мішають. Щодо себе, то я всерединці стою і не лаю, але і не захоплююсь. Бачу вперше — і не дивуюсь. Так воно і мусить бути. Думаю, що цей театр поки що шукає своїх певних шляхів. І той буде йолопом, хто скаже, що він не повинен цього робити. Жаль, що не знаю єврейської мови. А живе слово і в конструктивному театрі велику вагу має.

Недавно купив збірничок Тичининих віршів «Плуг» і Хвильового «Осінь». Прочитав. Тичина стає моїм улюбленим поетом (не вдаюся в оцінку). Щодо Хвильового, то певної сталої оцінки я не можу поки що дати. Він ще не витанцювався. Боюсь, щоб з його не вийшов співець останнього вечора: Чехов + шматочок революції. Але щасливий він, що перед ним лежить ще довгий шлях. Молодість так і шумує, пішиться і летить через край. Щодо форми, то там мінімуми: мансрипність, штучність, перевлітаються з такими буйно художніми пахучими, яскравими квітниками, що аж в грудях холоде.

Ось два рядки: «збігались зорі на тайну вечерю і нечутно зітхав зелений Оріон на голубиних гонах. Росла ніч».

Хоч і збрехав т. Хвильовий (літом Оріона майже не видно на небі, сходить в серпні перед світом), а все ж таки, все ж таки це така краса, сила, що хочеться сказати: написано рукою генія (тільки ці рядки). «Пудсль» ви́шов вдатний.

І ще один рядок: «Отже, вчора на далекій десятині горів соняшник» (це з «Санаторійної зони»). Я облизнувся, читаючи це місце, Жане. Ось де у Хвильового сила художнього чуття. Од цього образу, як від краплини крові, засвітилась вся сторінка і стала живою, рухомою, яскравою без міри. Я поки що вирвав два листочки собі «на пам'ять». Я не критик. Мені досить цього, щоб я ще раз перечитав «Осінь». Я розумію силу творця з єдиного, двох слів.

Ну, а я, Жане, розгорнув план свого роману. Вийшло 200 розділів і більш як 12 частин. Щитай: щоб написати розділ — потрібно два-три дні. Це виходить: $200 \times 3 = 600$ днів, майже два роки.

Маючи в голові 20 000 дітей — пиши, Жане, роман. А я до цього дня написав 8 розділів, та так написав, що хоч рви на шматочки. «Ой горе тій чайці!», та й годі. Все ж таки писатиму. Якби сказали мені, що роман і не поюхає друкарні — я все ж таки писатиму. Це мій обов'язок.

1914—1922 рр. (війна і революція) не покинуть мене доти, доки я не виллю їх на папір в живих словах і в згустках правди.

Писатиму, Жане.

Ну, а тепер жду листа від тебе. Чого не скажеш ані слова за те, що ти думаєш і що пишеш. Пришли гостинця: декілька рядків. Мені багацько не треба. Мій компас ще вірний і не збреше. Напиши, чим болієш ти.

Знаєш, Жане, що я думаю.

У тебе є ще одна сила, якої ти не вичерпав. Це твій природний юмор. З'єднай його з твоїм багатим словом і побачиш тоді, що вийде щось нове і несподіване. Ти почитай, як у Хвильового бракує цієї сили (а він її хоче, як води). Україна мусить дати найкращих у світі Марк Твенів. А Марк Твени ніколи не вмирають. Сміх, усмішка крізь сльози — це дощ для засохлої землі. Дощ, після якого квітки цвітуть і пахнуть. Не губи цієї сили. Використай до краю. Згадай нашу молодість.

Ну, поки що буде. Пиши.

Не будеш писати, кину й я.

Твій Август

12/VIII 24.

9 (27 серпня 1924 р.)

Сьогодні прийшов від тебе лист, і сьогодні приїхав в Одесу Хома (з хутора, що біля Чалбас). Привіз якогось родича до с. г. інституту. Наше побачення забрало не більш години. Бо я ж гвинтик у машині і час взагалі не мій, не власний. Похапцем перебалакали. Біля пароплава увечері, між першим і другим гудком.

Хома як Хома. До червня ц. р. перебував в Полтаві з дружиною. Шав чоботи, черевики, і з того живився. Каже, що придбав собі такий фах, що страхуватиме його довіку від голоду. Пропонував і мені навчитися... чоботи шити. Я погодився. При умові, як матиму вільний час. Ну, ще з його життя. Поневірявся він в Полтаві. Недавно жінка народила йому хлопчика 9 фунтів ваги. Тепер живе на хуторі і не цурається, щоб переїхали до Одеси або в Харків до тебе. Погоджуються, що хутір це така штука, що її час вже залишати. Тягнеться до культури, до города.

Ну, Жане, щось треба зробити, щоб вирятувати його. Ти писав, що зможеш влаштувати йому гарну роботу. Я з свого боку теж можу перетягти його в Одесу (в школу або керувати майстернями). Думаю, що краще було б йому в Харкові. І от ми вирішили так. Я пишу до тебе листа (це значить, сьогодні), ти приїдеш в Одесу. Тоді ми втрюх сядемо біля моря і розведем довгу, довгу балачку. Коли ти не зможеш приїхати, то пишеш листа або б'єш до мене телеграму. Разом з цим повідомляєш і даєш пораду, куди Хому... в Одесу чи в Харків. Тоді я вже знатиму, що йому сказати. Між іншим, Хома висловився, щоб справа з телеграфами, листами, звітками і взагалі з нашим побаченням провадилась «по-американськи». Він прихильний до американізму. Отже, май це на увазі. Додаток: його реабілітували, він вільний, хоч і значиться. Це про Хому. Гляди ж, Жане, зроби так, як пишу тобі. Найкраще, якби ти приїхав. Не приїдеш — то не гай часу, напиши або «ударь телеграмму».

Тепер от що: як посувається справа з п'єсою? Мене тепер вона цікавить з боку грошей. Так, Жане. Чи продав ти її за тридцять, чи за двадцять сріблеників, чи ще не продав? Жінка якось умудрилась прочитати твого листа. (Я був на службі, а вона вдома). Так от вона тепер морочить мені голову і тикає під ніс порваними чобітьми, якимись штанцями, шматтям і натякує на той гас, що я витратив, сидячи над п'єсою — і... романом. Йде нахабно осінь. Жовтіє в очах і кортить... випити і ще купити якісь там штанці треба. Як бачиш — проблема тут досить складна.

Далі: за цей час я трошки орієнтувався в сучасній літературі. По-первах, купив книжок, по-друге, ти прислав. Нарешті твій лист (якраз написав за те, чого я хотів). Все це, до купи взяте, дає орієнтовку. Прозрів наполови-

ну, Жане. Але ще треба книжок, журналів і т. п. Тепер ще треба докопатися до Москви. Я угадував, що відтіля вітер віє на українську ниву. І не помилився. В творчості Хвильового світиться Москва (поки що я одшукав Пільняка, ін. сам не знаю). Або тут сноха, або якийсь споріднення, або вплив школи. «Голодний год» (Пільняка) і змістом і формою нагадує Хвильового, або краще — дещо з творів Хвильового нагадує (і чимало) Пільняка. Однак вірю, що Хвильовий вийде на свій власний шлях. Битанцюється, кажу і казатиму. Вийде в великі люди. Буйний молодий розмах в «Синіх етюдах» обмежився в «Осені», і сила художника пішла вглиб, більш скупчено і стисло. Хвильовий свій перший етап (не знаю його рим) пройшов, чекатимемо на другий. Динаміка є. Розвиток йде правильно. Але мені здається, що Хвильового жде щось на дорозі. Як-то кажуть — внутрішній кризис буде в його. Решта, молодняк, пишуть під Хвильового. Може, й не хочуть, а пишуть. Навіть Кошиленко, маючи щось своєрідне, свіженьке, хоч і примітивне («іменем укр[аїнського] народу»), попадає в тінь од Хвильового (формою). Про Тичину я вже писав. Можна сказати, «тончайший майстер», але, Жане, генієм, мабуть, не буде. Поплутаний-бо є всередині. Революції не охопить. Все ж таки найкраща сила в укр[аїнській] літературі. Мало знаю, майже не знаю Сосюри. І через те, що не читав його. Два-три вірші тільки, та й то випадково. До Йогансена я ставлюсь холодно, бо і сам він надто холодний і штучний.

Прочитав я твого «Плуга». Вже лаятись не стану, а скажу. Пам'ятаєш, є у Гоголя оповідання «Вій». Так от там бурсаки співають під вікном у дядька свої кантати. А дядько, похиливши голову і плачучи гірко, каже до жінки: «Те, що співають бурсаки, мабуть, і справді щось гарне і розумне... Винеси їм книшка чи там чого-небудь...» Отой дядько — це я. А кантата — твій «Плуг». Сила окремих прекрасних, художніх рядків плачуть, сміються. Іскри гарячі сипляться, як із-під молота, а вкупі взяте все це для мене кантата, якої я не розумію і якої ще не скоро зрозумію... Ти напиши мені, Жане, що воно таке (хай я буду наївний). Ну, май мене за неграмотного, лай мене, а тільки скажи: чи можна так рвати образи, як ти їх рвеш? Оце тобі, мовляв, палець з ноги, ще шматок шиї, ще кусок вуха, а як ти, читачу, складеш все це, то вийде чоловік. Художній ребус.

Прочитав і твого під чорним парусом. Свої думки висловлю іншим разом. Все ж таки твоя сила й здатність в римованій поезії. Пиши, Жане, не припишайся, не здавайся на якусь там старість. Одійди трошки від шкiл. Вияви своє, воно в тебе єсть. І не смійся щодо гумору.

Ну а я тепер замакітрився. Ходив у Губком, просився, щоб звільнили од Соцвиху. «Не пушають» і, мабуть, не відпустять. З моїм романом діло йде туго. Одбиваюсь від старої форми, а нової ще не відшукав. Ламаюся. Ну, пиши, Жане. Посилаю листа від якоїсь Сидоренчихи. Написано мені. Питає, де ти. Так-от сам ти дай відповідь. Бувай.

Твій Август

27/VIII 24.

10 (28 серпня 1924 р.)

Жан!

Листа написав, одіслав сьогодні. І сьогодні надібав Микитенка, який їде завтра у Харків. Повідомляю: приїхав Хома (сам відшукаєсь). Рішили призначити побачення в Одесі (через тиждень). Коли приїдеш — то приїзди. Не приїдеш — передай через Микитенка свою думку: де краще влаштувати Хому на роботу, чи в Одесі, чи в Харкові. Я можу влаштувати йому роботу в Одесі, але таку, як школа, майстерня. Думаю, що краще буде в Харкові. Ти ж писав за це в листі.

Тепер ще: розпочинається театральний сезон на селі (в клубах). Халтура панує. Скоріш викладайте «Копистку» окремою книжечкою.

Це буде перша їжа для селян. З політичного боку — п'єса потрібна у нас, бо деякі райони голодуватимуть і цей рік. Вже пішли оновлення і чудеса.

І з практичного боку теж. Ну, трясу руку. В листі написав про все. Твого листа одержав.

Твій Август

Одеса, 28/VIII.

11 (4 вересня 1924 р.)

Міло

Любий Жане!

Гадаю, що ти вже десь в Криму. Там, де «весна золотає віє, і лавр Діаною храним». Ну, спочивай. Розглянь ще шляхи революції, на Кримських горах перебуваючи.

Не дивлячись на те, що ти в Криму, пишу тобі у Харків. Коротенько пишу.

Разом надсилаю рекомендацію до вступу твого в Компартію. Чого раніш не прислав?

Гадав, що ти прийдеш до мене і мав щось сказати. А тепер посилаю.

Хома одшукався. Про це я тобі писав. Викликаю його в Одесу і жду від тебе думок, що з ним робитимемо.

Май на увазі. Я переїхав з «дачі» (вілли, як пишуть тепер в літературі) в город. Отже, як їхатимеш до мене, то знай: К. Марксова площа, № 8, у дворі на третьому поверсі.

Побачиш гурт дітей, жінок з дітьми, і вдарить тебе у ніс великий сморід (вузенький двір, срач — смітник).

От там я і живу. Від порту недалеко, від бульвару недалеко, в сім'яніькому центрі м. Одеси.

На цім скінчаю. Напишу більш, як дізнаюсь, де ти, чи в Криму, чи в Харкові.

Твій Август

Одеса, 4 вересня 24 р.

12 (16 вересня 1924 р.)

Одеса 16/IX 24.

Ох, Жане, важко. Навантажили мене, як верблюда. По нашому виходить — дали «нагрузку», і от тая нагрузка придавила мене, як стопудова вага. Ледве дихаю.

А цими днями починається перевірка рядів КП(б)У. Провірка, чистка — синонім.

За роман свій вже забув. А як коли згадаю, то здається мені, що я згадую літа мої молодії. Стелиться позаду шлях зелений, а на ньому блакитні й червоні мрії мої побиті і розгублені лежать. Вже не вернешся і не позбираєш. Життя моє (та, мабуть, і твоє, друже) вже вечірніми тінями вкривається. Примеркає, чорт його не бери. Скоро, скоро замість акордів та симфоній пугачі зави-

ють. І фантазія моя вже не золота квіточка, яка цвела колись гарненькі крашаночки, а якийсь розбитий черепок з попелом. Сиди біля його в темній холодній хаті та ковиряйся. Чи немає ще там хоч іскри колишнього жару?

Губить мене Соцвих, поїдом їсть. Пробиував закинути слівце в Губкомі — і слухать не хочуть. Нема відповідного заступника.

Недавно оце в комісії по українізації казав доповідь місцевий Держвидат. Тут на його ми зуби точимо. І взагалі на весь Держвидат (бережись голубе!).

Вийшло так, що українізували початкову школу, ввели % (здається, на Одещині 62), а коли діждали осені, то виходить, що цей рік більш як 1000 шкіл на Одещині не матимуть українського букваря. (Добра українізація).

Школи кричать — давай букваря, а його немає.

Ми до місцевого Держвидату, а він розводить руками: «друкуйте, мовляв, десь у Харкові, а коли будуть, то про це і Мартин Задека не знає!»

Ой, когось доведеться подрюкувати за це.

Ти б, Жане, накрутив там кому треба гвинта. Це ж чорт його знає, що виходить.

Хому я рішив поки що викликать в Одесу. Тут єсть близько Одеси (7 верст) хутір (і там діти, земля, машини, худоба, свині). Велике хазяйство. Так я думаю втокмачити його туди. Хай робить. А далі видно стане, куди його перекинути.

Сподіваюсь, що ти заїдеш до мене. Сьогодні 16 вересня. Це значить, за тиждень і ти будеш тут. Пароплавом?

Ну, добре.

Любченкові написав кілька рядків і надіслав «Доручення»¹ і тобі написав у Харків невеличкого листа і вмістив туди «поручительство».

Знаю, мовляв, т. Дніпровського як розтакого сина ще з коліски, що він і такий, і сякий і т. п.

А в «Комуністі» вичитав, що «97» поставлено в репертуар держдрами.

Ну, погорювавши — о, сьогодні ж таки заплющу очі і нашкрябаю, ще один розділ роману. Викраю часу. Уночі сидітиму, а т а к и писатиму.

Еге?

Твій Август

13 (13 жовтня 1924 р.)

Ну, Жане, важко. Ось тобі лист і не жди мене скоро до Харкова.

Не можу їхати. Залишився один в Соцвсі. Була чистка радянських службовців. Вичистили двох інспекторів. Недавно відбулася перевірка рядів КП(б)У. Банили і мене, і таки добре банили. Думав вже, що залишусь поза партією. Мало хто мене знав — тому не дуже йняли віри. Все ж таки упевнились, що я добрий партієць.

І от тепер сам я, о Жане, сам в Соцвсі. П е к л о. Прийом дітей у школу мене залив з головою. Нічогісінько не пишу. Роман загинув. Від «Гарту» одбився. Ще одне лихо. Ти знаєш, що я завше байдуже ставився до грошових справ. А тепер припекло так, що хоч на гвалт кричи. З держбюджету нас скинули, а місцевий ще не прийняв. Коли маєш присилати, то присилай. А якщо скоїлося там з гонораром, то напиши, щоб я знав і не покладав надій, цебто, не позичав грошей. Ще один, два місяці такої роботи — і шабаш. Жаба цицьки мені дасть. Про Хому не чути. В Одесі осінь, а в мене — сум.

Сум, Жане, сум.

Напиши хоч кількá там слів. Чого мовчиш.

Август

13.X 24.

14 (22 жовтня 1924 р.)

Жане! Повір мені, що менш над усе я дбаю про славу, про тую, як ти кажеш, кучеряву.

Я незадоволений тим, що ви там в Харкові «загартували» п'єсу так, що з нею, мабуть, вийде «пшик».

А село сидить собі мовчки, вилупивши очі на оновлені ікони, колодязі та хрести. І гуляють там геть широким степом «По ревізії» та «За двома зайцями».

Писав же я до тебе: кидайте п'єсу на село. Окремою книжечкою. Дешевенькою, гарненькою. От же злість мене бере. Гартуєте, гартуєте — кінця-краю не видно.

Тепер щодо гонорару. Я вже писав, що нас скинули з державного бюджету на місцевий, а місцевий ще не взяв. І сиджу я, голубе мій, без копійки грошей. Теща, жінка, діти ще й сестра приїхала. І сидять, Жане,

сидять на шії. Холод, палива немає, діти голі, нема в чому послати до школи.

Вже два тижні маю в носі і, мабуть, в печінках страшенного «нашморка» (нежить, чи як там воно зветься). Всі рушники і жінчину спідницю перекаляв.

На хліб немає. Ще ніколи не було так тяжко. Гроші, Жане, гроші! Бо холодно й голодно.

Доручення Любченкові надсилаю і листа. А в листі мої побажання і вказівки. «Вісті» вже одержую, але не маю часу читати.

Спитаєш — чи пишу? Пишу, Жане, пишу. Циркуляри, програми та директивні листи. От тільки вчора розгорнув романа і перекреслив його на смерть. Залишив деякі шматочки. А впертість ослова. Або він мене (роман), або я його. Переглядаю свою зброю. Виточую поки що стиль.

Засновується в голові нова п'єса. Думаю ще переробити «На рибной ловле».

Казав колись мій батько, що зранку встане, полагодить загату і накосить трави, піде до млина...

Ой, мовчи вже... не дратуй,— аж пінилась сердешна мама.

Так і я тепер. Багатію думками.

Так-от же, Жане.

П'єсу окремою книжечкою, а в альманасі хай друкують. Гроші якнайскоріш, бо пече. Якби були гроші — приїхав у Харків подивитись і потоптатись в літгуртках. І на п'єсу оком глянув.

Твій Август

Про Хому не чути.

Одеса, 22/X 24.

15 (10 грудня 1924 р.)

Одеса, 10/XII 24.

Майже два тижні мене не було в Одесі, виїздив в округи. А перед тим двічі писав був до тебе листи і шматував їх... В тих листах просив, щоб ти вжив всіх заходів і вернув мені «97». Навіть склав нову умову, що за 285 рублів повинен буду написати для Держвидату (до 1-го квітня) п'ять, шість оповідань (уривків з роману).

І це, Жане, не самолюбство і не вигадки якісь, не капризи і не вереди.

Мене припекло до серця — «з ідеологічних міркувань»¹. Я зрозумів, чому так сталося. Колись ще Гоголь мусив був причепити до «Ревизора» ні му сцену: «приїхавший по височайшому повеленію чиновник просит вас всех к себе».

Так то ж був Гоголь, і не було революції, і можливою була німа сцена.

А я виношував в собі «97», аж поки вони стали теплі, живі, засміялись, заплакали. І тоді я їх переклав на папір. Фінал може бути тільки один — загибель комнезаможу на селі під добу голоду. І коли хтось там тепер переробив фінал, то як би він його не переробив — внутрішня будова п'єси буде порушена.

Але це не так ще вразило мене, як «ідеологічна невитриманість». І під таким настроєм, як під циганським шатром, я сидів біля золи спалених «97» і думав за словами Копистки: «Хто ж знав, що такий інцидент случиться!»

Блукаючи степом од школи до школи, побачив я ще раз село... базар, і на ньому Кописток та дідів з ціпками.

Напився вогкого повітря, викупався в тумані, набрався нових думок і сказав: ану його під три чорти... Хай загинуть «97» і на сцені держдрами. Ані слова не подай — хай виставляють, як хочуть.

Приїхавши в Одесу, знайшов твої листи (на столі), і ЛНМ, і «Вісті», і Любченкового листа.

Ще одна рецензія, що написав її Остап Вишня². Про «97» знають уже в Одесі, і хтось збирається написати свої враження (їздили в Харків, бачили і чули) в «Одеські вісті».

Тоді ще гірше стало. Як лають, то це мене всього напружує, а от коли починають хвалити — я розмагнічуюсь і м'якшаю. Яюсь ніяково почуваю себе. Та хіба «97» і справді вже і геть яка подія, що біля них зчинився такий шум? Недороблена п'єса, правда — шира, тепла, з живими постатями, але ж п'єса середньої ваги. І от коли на неї пальцями показують і коли у неї тепер шляхи не тільки в клуні, а й поза клунями в городські театри, то тут авторові треба одімкнути уста свої. І от я пишу, Жане. Учора сидів, встромивши свої очі в фінал п'єси, і вже дещо накреслив. Торкаю тихенько

головну струну п'єси і прислухаюсь, чи не перерветься вона, як я її натягну до фіналу? Чи не буде після цього фальші? Гадаю, що через два-три дні надішлю тобі два варіанти фіналу. Вибирайте кращий (на вашу думку).

Рецензії і твої листи показали мені, що п'єсу слід було б ще двічі або тричі провіяти. Перш над усе перша дія (сцена з самогоном). Я тобі вже казав (в Одесі), що найкраще було б побудувати цю дію на тлі весілля (Копистка і Ганна ждуть із загсу молодих, з'являються молоді, певний рух, короткий, рвучкий діалог, більш «одухотворений» Копистка, більш яскрава сцена з Паньком, Параскою і враз, несподівано — ікона оновилась). 2-га дія теж має хиби (технічні), але дрібні.

А от третя — так вона й досі мучить мене. Не те вийшло, чого я хотів. Одні балачки, за винятком сцени, де Панько з'являється до Лизьки. Цю дію треба наново переробити і поділити її на дві картини, або зробити одну коротеньку (ніч, хуга, Гиря ловить «злодія» біля худоби і кидає його в яму). Це дія, до якої сценки з старчихою та Стоножкою окремі дрібні малюнки. Щодо четвертої, то порушити її можна тільки в дрібницях. В цілому вона логічне й художнє завершення перших трьох. Щоб глядачі, прийшовши до дому, не лускали насіння і не пили чайок... Щоб вони якнайглибше відчували сувору, гостру боротьбу революції з голодом. Тут (одверто сказати) появлення помочі з повіту може стати моментом негативно-агітаційним. Прийшла поміч, мовляв, тоді, як уже і неможливіків не стало. Кому ж хліб привезли? У нас, мовляв, завжди так робиться... І з історичного боку це ляпсус. Чого лякатися фіналу, коли на Херсонщині людоїдів розстрілювали... председателі сільрад...

Так-от, Жане, признаюсь, я радий, що четверта дія справляє тяжке враження. Отже, того мені й хотілося. Хотілось, щоб глядач не ляпав в долоні, а мовчки й суворо вийшов із театру і знав, що голод і революція, освітлені в театрі, не перестають бути голодом і революцією. І щоб глядача обгорнув і сум, і жаль, і біль, і ненависть, і бажання боротися надалі разом з Копистками та Смиками.

Тепер от що. В кінці січня або на початку лютого я приїду в Харків. До того часу перероблю п'єсу (I, III

і IV дії) і, якщо можна буде, то сам проведу її через держдраму.

Завтра напишу листа до Блакитного і до Любченка. Ще хочу написати до Остапа Вишні.

Його «Вишневі усмішки» я ношу в портфелі і читаю скрізь... Після того навіть костромські товариші питають, де можна купити оті «Вишневі усмішки».

Ну а тепер, кинувши геть від себе всі справи щодо п'єси, давай, Жане, поговоримо... Погостимо, Жане. Роман — і досі ще в голові. Що писав — порвав. Скоротив число розділів. Повикидав дещо. Шукаю форми. Прочитав «От символізма до октябрю» (така є книжка про літературні напрямки і школи), читаю Троцького «Література і революція», заглядаю до Пільняка, зачеплюю Іванова Вс., Бабеля, прислухаюсь до Тичини, придивляюсь до Хвильового... і думаю собі: ні, Жане, з реалізму я не можу вийти, інакше мене не буде, але і стара форма гонить мене від себе, як та теща. Тікав би од неї на край світу. А як подумаю, що мені вже 33, що я вже знесилена людина, що крила в мене підбиті, то радий би вхопитись і за стару форму, аби тільки написати про те, що вже не шумує і не пиниться, а переливається, як в барилі вода. Лишки, Жане, лишки мої треба врятувати. Виконати ще один обов'язок перед революцією, а тоді і вмерти.

Поки примощуватимусь до роману, то, мабуть, напишу ще одну п'єсу. Вже заснувалася, уже відчуваю, як той матеріал, що набирав його, робиться теплий і живий. П'єса — «Комуна в степу» або «Комуна в ярку».

Історія за одну комуна — от і все. Шість коротеньких картин.

Боротьба знов, і знов-таки фінал: куркулі і бандити запалюють комуна, і вона горить серед дикого степу. Типи вже є: дід-стукало, червоноармієць, що повернувся додому, «охотник з ружом», жінки, дівчата, діди, куркулі, делегат з'їзду, курай, солома, мрії, отче наш, батько убиває сина молотом у кузні, нарешті піч зимою, хуга, Ленін ходить степом (в уязві діда-стукала), мальот бандитів, й... комуна горить. Причеплю і вечорниці, і одну пісню (про комуна в ярку).

І от, Жане, можна вже сісти і писати. Так ні. Тягне мене вирватись із Одеси, десь на степу надібати одну, дві комуни і заглянути їм в вічі. Ухопить дві, три рясочки і понести їх з собою. Мені один товариш розказав, як

в одному селі дядько виступив з промовою і скінчив її ось як: да здрастує британська кавалерія і сьомий пункт в Наробразі... І як той же дядько, проливаючи сльози над убитим міліціонером (бандити забили!) сказав: спить же, мниміє (!) герої!

От і все, Жане, що можна висмикнути із життя. Лискодот — не більше. А от я думаю, що інтерпретація такого дядька може бути чудова. Живого, справжнього дядька, дядька хитрого, провокатора можна утворити, або дурну, але ширу людину, що дійсно плакатиме, і глядачі з нею плакатимуть над трупами героїв і разом з тим сміятимуться, коли почують: спить же, мниміє герої...

Так і бути. Надам цій п'єсі такої динаміки і руху, щоб глядачі прикилили і не ворушились.

(Чи не вийде так, що хвалився циган плуга скувати, а вийшов пшик). «Добрідень, Ленін», читали ми в одеському «Гарті». Вподобалось усім, особливо молодим хлопцям (робітфаківцям). Я ще раз напишу тобі за цю річ.

Твій Кляус

16 (24 грудня 1924 р.)

24.XII 24.

Виїздив ще раз в округи, але села не бачив, Жане любий. Повітові міста, містечка, що понад залізницею. А далі таке круте багно, що й ніг не видереш. А як хотілося навідять яку-небудь комуну або с/г артіль, що розкидані ріденькою сіткою на південних степах України. Не бачив-бо ще на власні очі ані одної. А треба побачити, коли вже заходився біля нової п'єси. Ще не пишу, а виношую окремі образи, сполучаю їх, комбіную. Це, мабуть, буде остання моя п'єса, якщо не оновлю «На рыбной ловле». Завтра, здається, різдво, матиму кілька годин вільного часу (якщо не дадуть антирелігійного докладу), сяду знов до Копистки. Бо вже з рецензій і балачок видно, що «97» будуть мандрувати по Вкраїні ще великий час. Вже як підхопить провінція (за добрим почином держдрами), то гулятимуть «97» шляхами, доріжками й стежками. Треба трошки переробить.

Вчора написав листа до Любченка. Рукопис хай залишається в Харкові. Поки привезуть поштою та поки я

одержу її — це розхолодить мене. Краще — по чорнових записях пророблю. В Харків приїду. Не знаю напевно, коли саме, чи в кінці січня, чи на початку лютого. Два-три дні — і маємо останню редакцію. А роман, Жане, мене кусає. Навіть спати не можу, а візьму олівця — рука висне. Весь кістяк його вже складено, є матеріал для утворення живого тіла, а не можу рук прикласти. Чи не вшкварити його за формою щоденника? Краще б вийшло, простір який для мене, але... річ велика і вимагає певної відповідної композиції.

Я вже гадаю так: хай буде композиція поламана, хай будуть шматки. Не можна ж таку епоху, як війна і революція (1914 рік — 1922 рік) убгати, впхнути в одну клітку. Чи не вжити комбінації — ліричні відступи + епістолярна форма (листи до героїні) + щоденник + окремі короткі, стислі і енергійні новели. Як ти мені порадиш на це, Жане?

Ну, а тепер от що: з «97» мені не дають спокою. Тільки-но зайшов до мене Предславич. Молить і благає, щоб я дав хоч чорновий рукопис. Тут заснувався укр [аїнський] театр ім. Франка (здається, частина франківців, що одкололась той рік від харківської трупи). Між іншим сказав, що одеський театр М а с о д р а м (є такий у нас, російський) теж видрав якомсь в Харкові «97» і нишком готує до вистави (в російському перекладі. Уяви собі, Жане!!!). Так-от: я порадив Предславичу, щоб вони завтра послали чоловіка в Харків до Любченка і Юри, зняли копію з «97» (в постановці) і привезли мені. Тоді я зроблю те, що мені треба зробити. Предславич ще сказав, що п'єсу просять з Херсона. До мене вже звертався дехто. А я, автор, безсилий, як дитина. Повного рукопису не маю. Задзвонили в Харкові — і дзвін тепер гудить степами. А «97» лежать у Блакитного (як ти пишеш) під задницею. Виходить в Одесі при «Вістях» двохтижневик «Шквал». В № 7 «Шквалу» дивлюсь — теж рецензія на «97». Хтось їздив в Харків, бачив і написав. Хапає всіх.

Да, Жане, ти писав мені ще влітку, що шлях мені пробито й накочено. Тепер і сам бачу, що так. Мовчать уже не можна і ховатися не можна. Треба дряп а т ь на користь революції.

Ну, приїду в Харків — стану за хрещеного батька твоему творові. Щось ти таємничаєш і лякаєш мене. Добре. А за «Добридень, Ленін» дякую, Жане.

Був на учительських з'їздах. Знаєш, що читають? Остапа Вишню. Одещина починає читати укр [аїнською] мовою, і дорогу пробиває Остап Вишня.

Навіть є такі, що з презирством дивились на укр [аїнську] літературу, — і ті заворушилися і питають, де можна дістати Вишню.

А в школах (сільських) діти вже гудуть, як бджолки: «У тата нова хата». Пишуть, оповідають.

Колись виростуть і читатимуть наші твори.

За Хому? Не чути. Не пише. Не озивається. 28/XII маю бути в Херсоні. Може, там надобаю,

Тисну твою спину.

Твій Август

17 (9 січня 1925 р.)

Одеса, 9/І 25.

Жане любий! Нарешті-таки приплив до Одеси (був у Херсоні ще) і тепер вже думаю засісти за писання. Учора знов почав романа. Півтори сторінки і — стоп машина. Але вже не перестану. Повагом, потрошечку, а буду просуватись. «Комуну на степу», як-то кажуть, виношую. Є така вулиця в Одесі — Пушкінська (од порту й до вокзалу). Так я тією вулицею увечері катаю, аж чоботи скавчать об брук, і живу під той час з героями нової п'єси. Це в мене, Жане, стара звичка, ще од Олешок зосталась: на ходу творити. Поки що живими вже виходять: председатель комуни Лавро, Микишка — городської парнишка, дядько Панас (за стукала в комуні), Яшка... Останні ще в синім тумані, неясні і для мене. Пароплавом їхавши, написав 1/3 першої дії (засідання комуни, прийом у комуну... цигана (?)). Таку голоту збираю, що сам би до неї поїхав. Люблю, Жане, голоту. Серцем її люблю.

Позавчора надіслав до Любченка фінал «97», фотокартку і коротеньку біографію. Лаявся я, Жане, і тебе лаяв. На бісового батька біографія, картка. Ти просиш... Так я чотири дні збирався до фотографії, а потім таки «попер до мордописа». Все одно картка потрібна для посвідчення, партквитка і т. п. А лаяв тебе не через те, що мушу «скромничати і глазкі опускати», ні, а через те, що не люблю писати автобіографій (знаєш: приложіть свою краткую автобіографію і карточку). Пишеш,

прикладаєш «карточку», знов пишеш і знов прикладаєш. Один клопіт. Та ще анкети. Чи не потрібна для журналу анкета? Я її написав на «всякий случай» в десяти примірниках. 63 запитання, включаючи туди й такі: чи був у білих; а де був, як білі були і т. п.

Фінал п'єси. Подав один лише варіант. Прочитаєш, то зрозумій, що фінал то є пакет, якого читає Вася. І пакет не з уезда, а просто з волості. Пишуть відтіля, не мудрствуя лукаво. Посилають хліб і пишуть «об ісполненіє сообщить і пріложеніє хліба 117 пуд. переважить» (люді ділові у волості, серйозні, і декларацій вони не люблять). Підписи: председатель волісполкому... секретар ячейки КП(б)У. Оце КП (б) У і є фінал.

Смерть Серьогина і пакет значно змінюють ігру Копистчину. Його слова: «От що я скажу... Читай пакета...» Це слова людини, яка відчуває, що вона лише одна залишилась на селі відповідальною за революцію, і тому ті слова Копистка викрешує (з болем великим: Сергій помер) і промовляє їх «д е р ж а в н о». Державний голос у знесиленого, драного незаможника. Так я уявляю собі.

Сьогодні принесли до мене лєнінградський журнальчик «Жизнь искусства». Так там Туркельтауб возвів «97» в ступінь кубовий, «перед которой бледнеют (пусть не пугаются ревнителі старини) жуткіє страници толстовской «Власти тьмы» (стругонув, спасибі йому). А висновок такий, що «в 97 нет ничего специфически украинского и при переводе на русский язык пьеса ни на йоту не пострадает».

Нічого не маю. Хай перекладає. Правильно він каже, погоджуюсь з ним, що «ряд типів обов'язательно войдут в историю литературы». Це, Жане, так, і я оце тепер побачив, що воно так. Сам недооцінював і тому трошки попсував п'єсу. Виправляю. Першу дію уже переробив (змін мало, але є скорочення і «совецьке весілля»). Приступаю до третьої дії. Писав Любченкові, але пишу тобі. Чи не можна буде, щоб для видання ДВУ (хтось сказав, що в альманасі п'єсу вже майже надруковано) подати зміни. Напиши якнайскоріш. Щодо перекладу, то доручаю тобі. Може, приїду, то сам прочитаю. Мені здається, що якби я подав п'єсу в Москву, то там не злякались би ідеологічної невитриманості. Там люди грамотні в таких справах.

Тепер от що. Діло йде до друку: Як ти думаєш, Жане, чи не присвятити п'єсу комнезамам. Тільки як би його

широ, просто й тепло сказати. 97. Пам'яті борців незможників, що трупом лягли на паланках революції і духом своїм перебороли голод. Або просто: борцям за революцію — комнезамам присвячую. Чи, може, ще: борцям за революцію непереможним (непоборним) — комнезамам присвячую.

Як ти порадиш? Чи краще не треба. А твого пролога прочитав. Прекрасна стисла мова, міцний удар, але... «Страшно «место сіе», Жане.

Тисну тебе в чавунних обіймах.

Август, він же й Кляуо

18 (24 січня 1925 р.)

Жане! Чого це ти мовчиш, чого не пишеш? Виглядаю твого листа. Писав-бо, що маєш якісь там новини (е багато новин). А ти багато не пиши, а пиши хоч і менше, та частіш.

Чи одержав Любченко мого листа від 7-го січня? Надіслав фінал до «97», автобіографію (дуже куцу) і... навіть фотокартку. Я одержав телеграму від Самохвалова. Бубонить, щоб надіслав додатки і що конче треба приступити до друку.

Липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень, січень (сім місяців минуло) і паренті — конче треба приступити до друку. А я сам собі усміхнувся та й думаю: ну, ну... і надумав ніяких додатків, окрім фіналу, не давати. Аж тепер я упевнився, що «малорос медлітелен в своїх двіженнях і смотріт ізподлоб'я». Лежать «97», на яких дивляться «ізподлоб'я» і дуже «медлітельні в своїх двіженнях».

І я сиджу, дивлюсь спідлоба і дуже «медлітелен в двіженнях».

Що я тепер роблю?

П'ятий день зазнаю такого зубного болю, що до мене і люди вже не підходять. Бояться.

Ковтаю порошки, п'ю цілими пляшками «ліки», лаюсь на дітей і жінку.

Ще що?

Рву, Жане, зуби. Є в Одесі така зубоклініка, де я вже залишив шість зубів. А останні, не дивлячись на таку інквізицію, болять. Та ще й як болять!

І все ж таки якраз цими днями приступив до роману і до нової п'єси.

Чим гірш болять зуби, тим з більшою упертістю сиджу за столом і пишу... Чортзна-що виходить, а пишу.

Міркую, філософствую: сьогодні зуби, завтра голова, через рік ноги, а там — гімпорой і т. п. Коли ж писатиму?

Тому, не вважаючи навіть на зуби, пишу. І тобі раджу так робити.

Написав роману два розділи (коротенькі), наново написав... Третій переробляю з старого рукопису. Всього розділів накреслив в плані 120 замість 219.

Перший розділ писав три дні (по дві години в день), виходить, що напишу романа через рік, півтора року. Це ще не біда.

Що вийшло? Чи задоволений сам «писанням»? Ні, Жане, не задоволений. Пошарпане вийшло. Примітивно якось. Так і тягне мене до отого клятого психологізму, одбиваюсь, а він лізе. І немає за ким хоч на початку піти. На цей раз Леміш (герой) бабахкає себе з револьвера... Тільки не влучає добре і залишається жити на 120 розділів (попочитай, читачу мій, таку довжину і напевне скажеш: краще б ти, писако, бабахнув героя у другім розділі і на тім скінчив романа).

Пишу, Жане, пишу. Тільки пишу так, як колись чумак у Крим по сіль їздив.

Нова п'єса. Кінчаю першу дію. Під серцем вже виносив: першу, третю і четверту (останню). А всього вийде, мабуть, шість. З п'єсою трошки легше. Балачок уникаю (зайвих).

Перша дія — засідання комуни з біжучими справами. Прийом у комуни цигана. Суперечка і хитання деяких членів. І зразу на сцену делегація од куркулів з «совецькою бомагою» з уезду, щоб комуна повернула хуторам земельку в ярку, ставок і зруйнований млин. Зав'язка. Комуна шумить. Словесні мечі виблискують.

Комуна гонить делегацію і відряджає в губернію свого посланця. Це перша дія. А друга, третя і до кінця — боротьба комуни з куркулівськими хуторами. Степ, глуш, напівдикі типи. Має бути сцена, де хуторяни з'являються з попом, хоругвами, іконами. Святять царину. І якраз проходять межею повз комуни. Зчиняється бійка. Одному провалили голову. Одним словом, Жане, весело і сміятися можна буде, і трошки плакати. А фінал знов

вийде не казньонний... Згорить комуна на степу, сплять її куркулі вночі.

Так напиши, як ти там.

Путь в Емаус не написав. А кортить. Хай вже на другі роковини смерті Леніна.

Щодо переробки «97», то першу дію я вже давно переробив. Не маю часу переписати (мабуть, не зможу цього зробити).

Попробую ще переробити третю і виправити другу й четверту. Не поспішаюсь, бо знаю, що надрукують її через рік.

Ти щось писав, що збираєшся в Одесу. Казав Предславич, що в кінці січня. Так я, мабуть, у Харків не поїду. Але не йму віри, щоб і ти приїхав в Одесу.

Погано, Жане, з хлібом.

Майже вся озимина пропала. Не зима, а чортзна-що. Од Хоми ні слуху, ні духу. Розпитував людей — не чули.

Пиши. Просьба до тебе. Якщо вийшло з друку що-небудь (журнал, роман, поезії), то пришли або сповісти, бо я через мій Соцвих сліпну.

Привітай і перекажи «поклон» Любченкові.

Твій Кялус, він же й Август

Одеса, 24/1 25.

19 (27 січня 1925 р.)

Жане! Вчора одержав твого листа і угоду. Права такого, як це просить перекладач і поет Гатов, не слід давати.

З твого листа не видно, чи одержав Любченко фінал «97». Надіслав ще 7-го січня, рекомендованим листом.

А що, Жане, не казав тобі, що «Добридень, Ленін» матиме своє значення. Зразу відчув тоді теплість, щирість і красу поеми. Треба було ще посидіти трошки. Пиши, Жане. Пиши простіше, ясніше — і вийде гарно. Не забувай старого заповіту: краса і сила не в крикливих штучних словах і образах. Бережися ходульності й фальші.

Недавно в будинку освіти на роковини Леніна твою поему читали. Я не був там і не знаю, яке залишилось враження.

В Харків доведеться їхати. Там скоро розглядатимуть бюджет Одещини, наші справи з дотаціями і т. п. Дітей у нас до 20 000. Важко годувати їх. От я й приїду в Харків, в Наркомосвіту.

Добре? Прямо до тебе. Аби була хата, повітря і тютюн.

4-го лютого в Одесі йтиме «97». Тут є якась купка акторів.

У неділю читав в літстудії «Гарту» перші два розділи роману. Пробував, щоб перевірити себе ще на людях. Щиро хвалили, навіть захоплювались, але й лаялись. Казали: трошки манера стара, трошки бракує динаміки, та як же мені, Жане, писати, коли роман на 125 розділів? Коли зразу надати динаміки, руху, рвати нерви, то що буде з читачем після, приміром, 50-го розділу? Тут якраз і потрібна «трошки» стара манера.

Сам знаю, що хворію на довжину. Ще раз сяду. А от психологізму, Жане, не можна позбавитись. Хочеш, щоб були не схеми, а живі люди, хочеш правди — не одкидай психологізму. І я залишаюся на старих позиціях з модерном (розумію досягнення нової форми).

Ну, Жане, тисну тебе «на сир».

Август-Кляуо

27.I 25, Одеса-мама.

20 (16 лютого 1925 р.)

Одеса, 16/II 25.

Лист до тебе, Жане, вельми короткий.

Знов тупаю по Одесі, як заморсна копяка. Навантажили. Маєш: дві школи політграмоти, лекції в губ [ернській] партшколі (історія революційного руху, тричі на тиждень), черрада, педстанція, комісії, секції, наради, засідання... Віриш — я тільки божевільно всміхаюсь і кажу: харашо, харашо... прийду, буду, напишу, прочитаю.

Тричі напився.

«97» друкують. Принесли зразок палітурки, чи там обгортки, а вона на всіх чортів скидається. «Ну як?» — питають. А я всміхаюсь і кажу: «Друкуйте, де наше не пропадало». — І друкують. Скоро, Жане, надрукують.

«Комуна в степах» захолюнула. Ще їхавши із Харкова в Одесу, дорогою накинув карандашем дві-три сценки. Цигана питають, чи знає він, що таке радіо. А циган найвно: це, мабуть, братику, якась радісна штука.

Тоді Курнак: Правильно, Абраме... угадав! Іменно радісна штука.

І пішов проповідувати, що радіом можна перебалакати з усіма циганами у світі.

І тепер як коли тягне писати. От жаль, не виплутаюсь «з нагрузки».

Після Харкова я ще тиждень ходив свіжий, бадьорий, молодий. І вже тепер зникають ті настрої, що набув їх під час засідання в «Урбіно».

Ну, а як ти, Жане?

Як твоя п'еса? ¹ Вірю, друже, що вона в тебе не захолоне. Тільки попрацюй — і добра річ вийде. От тоді побачиш. Тільки попрацюй ще.

Ну, а романа таки пишу. І напишу його так, що читатимуть його і руки прикладатимуть, щоб налились вони теплим щирим почуттям. Теплий він буде, з живими нехитрими людьми, з щирою правдою, без фальші, без вигадок.

Чи згадаєш, як я тобі зазначив тему оповідання? Божевілля (немає донцу). Так оце недавно я його в мислях розгорнув так, що дух мені захоплю. Сучасне життя великого міста цілком вилетється в це оповідання. Навіть завод має бути, курорти, базар. До цього любов, жінчина з ворожого табору...

Добре виходить, Жане...

Я вже думав, що не зможу більше творити. Бо й роман, і «97», і навіть «Комуна» це ще продукти творчості 1920—22 року. А божевілля — відбиток вчорашнього життя.

Учинив опару, Жане, хай підходить, а тоді вже пектиму.

Привітай Аркадія. Гарна людина.

Динаміку Хвильовому моє дружнє слово перекажи.

Дружині і сестрі привіт.

Балабушки я поїв ще дорогою. Добрі балабушки. І коні в Харкові добрі, і люди, і все, брате мій, добре. А в Одесі холодно мені. Пиши.

Твій Кляус

21 (18 лютого 1925 р.)

Жане!

Користуюся тим, що в Харків їде т. Коханський (завідуючий дитячим городком) і передаю «97» в першій коректурі. Помилوک ще багато. А все ж таки це остаточна редакція. Проглянь і передай Агатову¹ для перекладу. Вчора написав до тебе невеличкого листа. Трошки захворів на грип і сьогодні цілий день лежу.

Твій Кляус

18/II 25.

P. S. Усім привіт. Пиши.

22 (23 березня 1925 р.)

Подаю голос до тебе, Жане, і питаю, чи живий ти? Писав-бо тобі і відповіді не одержав. Озовися!

Посилаю «97». Набрался з ними лиха. Та не з ними, а з місцевою філією Держвидаву. Як почали друкувати, як почали та й досі, мабуть, не скінчили. Трохи не два місяці друкують. У продажі ще немає. Навідувався сам, лаявся, соромив — не помогло.

Ну й бюрократична машина, Жане. Як її тільки земля радянська держить. Одна брошуровка провадилась три тижні.

Щоб замазати мені очі — принесли 25 примірників авторських.

Якщо доведеться друкувати що-небудь, то категорична умова буде: не в Одесі.

Боюсь, щоб місцева філія не накинула провини на мене. Мовляв, автор затримав і т. п.

Так знай, Жане, що коректу я виправляв день, один день, а двадцять дев'ять їхні були.

Просьба до тебе, друже мій. Передай авторські Любченкові і Туркельтаубові (разом надсилаю).

Напиши хоча два-три рядки, черкни про гартованський з'їзд. Мусив був і я їхати, та саме в той час кинули мене на село.

Прочитав в «Літературі та побуті»¹ звіт про цей з'їзд. Мене зацікавило от що: чого це сталося так, що в бюро

ЦК (в головку) не полав ніхто з «Урбіно»? Знов казлонщина, знов сургучова лінія — чи як?

Маю надію переїхати до Харкова. У червні починається ліквідація губерній — восени я вільний од Соцвиху.

А поки що гнусь в цім ярмі. Я вже тобі писав, що маю, крім Соцвиху, ще лекції в партшколі, іще одну школу політграмоти, та ще з десяток річних комісій. Віриш — аж гудить в голові. Сьогодні, як бачиш, купив чорнила і думаю приступити до писання.

«Комуна в степах» застрягла, і не в степах, а в другій дії. Важка для мене ця дія. Три типи куркулів заморочили мені голову (чи, може, я їм заморочив). Ніяк я не зв'яжу їх до купи. Окремо кожний виходить живий, а в дії — балакають, в дії знов діалог і статика.

Але пам'ятаю, що в травні п'єса мусить бути готова до друку.

Надумав переробити «Брошку». Замість старого героя поставлю комсомольця. Він читає К. Маркса, мріє про всесвітню боротьбу труда з капіталом, навідує збірки, ловить рибу, купається, одним словом, чистий і невинний парубчак. І от з'являється Катюша з брошкою і починається «іскушення», цепівсько-попівська маца.

Через два-три тижні «Брошку» матимеш в своїх руках. Окрім «Брошки», писатиму ще два-три оповідання: 1) антирелігійна пропаганда, 2) бабуся.

Ще засновується в мислях якась комедія.

Як бачиш, Жане, в думках багатію, а що вийде справді — не знаю.

Ну, напишеш мені?

Привіт Аркаші і всім. Картки одержав.

Твій Август і Кляус

Одеса, 23/ІІІ 25.

23 (26 березня 1925 р.)

Одеса, 26/ІІІ 25.

Ну, Жане, справа серйозна! Слухай!

Ти вже знаєш, що доля губерній з'ясована остаточно. Ліквідуються. Цей процес почато і в Одесі (поки що тихенько ведеться діло). А почалося з того, що беруть партробітників і посилають їх на село (в округи).

Сьогодні я нишком довідався, що мою особу теж поставлено у чергу. І знаєш, яку думку має оргінстр губкому? Угадай!

Відрядити мене в Першомайську округу (Голту!!!) на посаду інспектора округової наросвіти або (це трошки краще) редактором газети в Єлисавет[град]. І справа серйозна, Жане.

Перспектива: я іду в Голту, умираю як письменник, бо житиму в болоті, в міщанському містечковому болоті, і навантажать мене тисячею «нагрузок» і терзатимуть мене порядком партдисципліни.

Це все не біда, а лихо мое те, що для літератури я загину, і вже без вороття, бо міщанське болото і повітові склоки своє діло зроблять.

Тепер я згадую, що мені дали Олешки. Нічогісінько. Найкращі молоді літа свої згубив я там. Трудився, як каторжний, а наслідки які? Олешки тепер село, повіт (Чаплинка й Каланчак) залишився повітом, а я, напівхворий, не можу й досі сісти з пером і зробити те, про що мріяв і чого хотів. Не можу й досі писати. Ніколи. Не маю часу.

Ех, Жане! Не маю часу. Трачу його на біганину, нікчемні засідання, од яких користі, як од диму.

Ні, годі! Маю 33 роки. Коли вклонитися літературі, то залишилося не більш, як сім, десять год. А там уже кінець. Можна буде стати за інспектора, можна буде засідати з гемороем і т. і.

Годі, Жане! Дайош літературу. Книжечки для дітей писатиму, переклади робитиму, брошурки для робітників і селян — і користі більш буде, як ото од усіх соціалістичних вигадок.

Так от що, Жане. Бий тривогу, дзвони (та тільки не кричи).

Побалакай (і роби якнайскоріше) з бюро «Гарту» чи з окремими товаришами. Веди справу так, щоб ЦК негайно викликало мене із Одеси.

Разом з цим пишу листи до Соколянського і Арнаутова (Головсоцвих).

Ти невароком навідайсь туди і сконтатуй «отзив». Що, мовляв, думаєте робити з Кулішем.

Мені дуже кортить стати роз'їзним інспектором-ревізором. Я вже про це тобі казав. Іздитиму по всій Україні і збиратиму мед і дьоготь. Не барись, Жане, бо час не жде. Ще кілька день, вокличуть в губком і почнеться.

Правда, я одбиватимусь всіма силами, але тут хлопці ще не розуміють, що таке література і зокрема українська.

Ім потрібна людина в Голту, яка повинна знати село і укр[аїнську] мову. А Куліш саме такий, підходящий, щоб ним заткнути ту дірку, куди нікому не хочеться їхати.

Одержавши листа мого — напиши або удар телеграму. Та тільки веди справу так, щоб не дуже знали про Голту, бо про це мені відомо неофіційно.

Налягай, Жане! Торкай! Я твердо рішив: робити те діло, з якого і партії, і революції більше буде користі. Драми, комедії, роман, брошурки, дитяча література, підручники, марксівська самоосвіта, — все це, тільки не адміністративна робота, не чинівника.

Ідьоть?

Ну, а по цім слові — дрібнички. «97» нарешті надруковано — і сьогодні зачервоніли у вітринах. 26 березня.

Як там посувається справа з перекладом? Я боюся, щоб рос[ійською] мовою п'еса не вийшла на ринок раніш, як українською.

І ще, Жане, ось що трапилось. Місцевий (одеський) уповноважений (слово це яке важке!) Московського т-ва драматичних письменників та композиторів одержав із Москви телеграму, в якій запрошено мене в члени цього Т[оварист]ва. Я було завагався, але уповноважений довів мені, що це діло грошей не коштує, а навпаки... і що власне він дивується, як мене і через що саме запрошено (мовляв, така велика честь: Луначарський, Островський, Чехов — члени цього Т[оварист]ва). Тоді я згодився, бо одцуратись було совісно. Як же: покійні Островські, Чехови та інші корифеї. Гарненко подякував за «честь» і згоду дав. Так що, Жане, виходить, що тепер я товаришем став покійного Островського і близько стою до корифеїв (!).

А з другого боку Голта мене жде. Да, нцидент виходить, Жане.

Як ти думаєш, чи не схибнувся я, давши таку згоду?

Ну, це дрібниця. Головне, тепер курс мій на вихід із кола радянських урядовців на широкий літературний світ.

Переїду до Харкова, почну серйозно ставитись до літератури, читатиму, писатиму, буду їздити... і п'ята моя побуває скрізь на Україні. Шляхами, доріжками, стеж-

ками подамся у мандрівку і так діяти до самої смерті.

«Комуна в степах» заплуталась. Кинув другу дію (не скінчив) і заходився біля третьої. Веселіше стало.

Ну, Жане, до скорого побачення. Привітай од мене усіх.

Кляус

24 (22 квітня 1925 р.)

Любий Жане.

Довелось таки стомленому аргонавту їхати до м. Зінов'євська і ставати за редактора газетки «Червоний шлях». (Чи чув, що є така газетка?).

Сьогодні я складаюся в дорогу. Іду сам. Сім'я лишається в Одесі.

А ти, мабуть, сподіваєшся, що я прибуду до Харкова. Трапилось все це для мене трошки несподівано.

Як повернувся з Харкова Корнюшин, наш секретар Губкому (а тепер заворгінстром ЦК), то сказав він мені на розмові, що, певно, шлях мені до Харкова.

Приїздив Христовий з Гнатом Юрою і заявив, що мене викличуть у Харків до журналу «Червоний шлях». А позавчора бюро губкому схилило на свій бік Корнюшина, і мені наказано негайно виїхати до Елдабешта (це така партійна кличка Зінов'євська-Єлисавета). Через три-чотири дні я напинаю вітрила і пливу до уготованого мені болота.

Тяжко, Жане, і тобі єдиному пишу про це. Немає там і не буде ні друга, ані півдруга. Сидітиму один і, як та бугай-птиця на болоті, бухатиму вночі. Чи почує хто?

Я покоровся, Жане. Нічого тепер не вдієш. Слухали і постановили кріпко. Сокирою тії постанови тепер не вирубаєш.

Так-от я, Жане, сумую. А сумую через те, що на медичній комісії виявилось, що у мене туберкульоз. Добре, що хоч у першій стадії (розважаю сам себе). Тільки вже як завелася така цяця, то сподівайся й на другу стадію.

Друже мій! Їхав був аргонавт на південь блискучий, прямо на сонце, а виходить так, що пора повертати йому на захід, там, де ніч стоїть холодна.

Як ти там, Жане? На сонці — чи звернув до вечірньої зорі? Підночуємо, коней погодуємо і рушимо далі, важку хуру везучи.

А до котрого часу пиши мені на адресу: Зінов'євськ, редакція газети «Червоний шлях».

«Комуну в степах» я, мабуть, спалю к чортовій матері. Пишу її, мов тези строчу. Ані крапельки захоплення або звичайного задоволення. І на зміст виходить вона переспівом з «97». Проспівав щиро першої пісні, наморщив лоба і перебираю на струнах, і не знаю, чи почну нової і чи слід починати її.

Засвербіло до комедії. Типів чимало, балачок ще більш, а інтриги немає. Не знаю, чи вийде що, чи, може, шик буде. Ну, а в Зінов'євську як нападе хандра, то чорта лисого напишеш.

Зміст комедії: «Море непівське... потопаємо... рятуйте». Персонажі: відповід[аль]ні робітники, партійці, позапартійні, міщани, колишні люди, багно, болото, піна...

«Море непівське» — зветься комедія. Тільки вона на сльози збиватиметься і слізьми скінчиться. Буде п'яний партієць кричати: «Море непівське... Потопаємо...»

Міщанський побут, Жане, з якого я сам і досі не вдерся.

Ну, бувай здоров.

Твій Кляус

Одеса, 22/IV 25.

25 (29 квітня 1925 р.)

29 квітня 1925 р.

Жане любий!

Я в Зінов'євському (Елдабешті). Вже три дні як приїхав. За ці три дні роздивився, поглянув навкруг себе і... увпевнився. Добре мене закопали, глибоко закопали. Знов проковтнув мене степ, знов подихає на мене густим липким міщанським болотом. Можна жити не думаючи, бо все життя тутешнє просте, зрозуміле, спокійне, лагідне. Немає дощу. Жара й курява повисли над містом. Біля дощу скунчуються найпекучі інтереси. Решта — кіно, вулиця, наряди, відпускна кампанія тощо.

Газета. Ой, брате мій, аж серце болить, дивлячись на неї. Маленька, сіренька, тираж 4000 (було 6000 та через українізацію поменшало), з жорявим текстом, що його пе-ре-кладають укр[аїнською] мовою. В городі її майже

не читають і лають (нишком лають), а на селі палять на цигарки. Дефіцит щомісячний 1000—1500 карб.

Коли заходиться біля цієї напівмертвої газетки, треба покинути «Комуну в степах» і навіть думки про літературу викинути геть. Заходиться біля газети, це значить: силою набиватись з передплатою, робити її обов'язковою, писати передові, фельєтончики, виправляти всю газету з боку технічного і найпаче з боку українізації.

Ох, як упеклась мені ота українізація¹. Навантажують її на плечі десяти, сотні українців, що сьак-так знають мову. Тисячі нишком лають укр [аїньську] мову і ніколи її не навчаться. Знаю я цей настрій, що не перевівся ще і не переведеться в партійних масах. Так от шукають таких дурнів, як я, і кидаються ними, як того хочуть.

Загнав мене сюди Хвиля (завагітпропом губкому), молодий на яйця комуніст, але добрий прислужник і уперта хохляра. Бачиш, треба було йому загнати мене, щоб залишити в Одесі декого з своїх і таки на своє повернув, добився...

Я ще думаю, що коли б не «97», то ніхто б не догадався втулити мене редактором газетки. Так би я й посувався шляхом освіти. А тепер знайшлись мудрі голови, що придумали: от, мовляв, гарно буде. Людина пише п'єси, посадовимо його до газети. І посадили.

І я сиджу. Вуличка кривенька, а на вуличці будки дрібних ремісників. Смердить і тхне... Лушнайки з насіння. Баришні в проходку ходять. Маю квартиру (насилу знайшов) з газовою лампочкою і периною. Квартирки немає, вікно не одчиняється (саме для ТБЦ підходящі умовини). Нагодувала мене хазяйка фаршированою шукою. Жлокчу воду, потію, рушником втираюсь і... більш нічого. Хіба купити насіння та полускати або пляшку вина на сон грядущий.

Приїхавши, в той же день попав на виставу². Ставили «97». Афіша кричала: історично-побутовий театр імені Шевченка під орудою ім'ярек, в перший раз найкраща п'єса молоді української драматургії Миколи Куліша, і пішло, і пішло. Хто грає, кого грає і т. п. А прикінці: концертний відділ і танці (sic).

Увечері прийшов нищечком у театр, сів... Публіки мало. Заграли. Та як заграли, гей! Аж курява встала. В антрактах оркестр, мотиви з «Баядерки», і хмари диму з куряльні... Люба моя, солодка моя, кізячно-болотя-

на провінція. В буфеті сельтерська і лимонад, а за вікном десь в темному саду молодик жовтий повісився на вітах і холоде перед смертю. За вікном хтось хакає в кущах, біліє чиясь срака...

...Таюців я не діждався, бо вже перевалило за першу годину.

А все ж таки Колистка вийшов живий, привабливий, симпатичний (це так сказала одна панночка).

Знаєш що, Жане... Часом не знайдеш ти в Харкові завалюючого журналіста (тільки щоб він був комуністом і української нації), щоб змінити мене на цій посаді. Утримання (!!!) моє 120 карб. Може, хто знайдеться дурний і поїде! Га?

Перекажи, будь ласка, Юрі, що, мабуть, на 25 травня «Комуна в степах» не буде готова. Рука не піднімається. Про це словіщу за тиждень до 25-го.

Та попроси Любченка, що коли ще є авторські, то хай вишле. Сім'я в Одесі, я в Зінов'євську. Живем нарізно і грошей, ясне діло, не вистачить. Ти, Жане, тихенько нагадай. Юра приїздив в Одесу, дав 100, казав, ще залишилось за театром 150. Може, я таки зберусь на гроші і на який місяць поїду морем до Криму та Кавказу. Бо пропаду. Оже кахикаю щодня, щоб його кахикала лиха година.

Чи будеш ти писати мені, Жане?

Адреса: Зінов'євськ, редакція газ. «Червоний шлях». Будь здоров.

Кляус

26 (5 травня 1925 р.)

Елдабешт отой, 5 травня.

Якби ж ото, Жане любий, так склалося, як ти пишеш. А от я не йму віри. І не через те, що не вірю тобі, ні, друже... Вірю і радію, що не один я до котрого часу, що є у мене Жан і що колись таки знов побачусь я з ним.

Ну, а тепер уяви собі. Редактора, що його я змінив, вже одіслаю до Одеси, а звідти до ЦК. Зоставсь у редакції ще один партієць Магрі, досвідчений хоч трошки в газетній справі робітник, так і його ЦК визиває до Харкова на якусь там червоноармійську газету. Правда, місцевий окр.ком не хоче відпускати, та, мабуть, Магрі

таки випорсне. Української мови бо він не знає...

І залишаюсь я один, та ще й без секретаря газети, без правої руки.

І коли б Одеський губком послухав ЦК і став викликати мене, то уяви собі, який тут крик зніметься...

Конкретний спосіб вирватись звідси — це щоб хто-небудь надіслав до Зінов'євська абиякого там редактора (члена партії і людину, що розуміється хоч трошки на укр[аїнській] мові).

А інакше, друже мій, нічого не вийде. Буде купа листування, писатимуть, постановлятимуть, мотивуватимуть, а я буду сіпатись та матюкатися.

Так от яка справа, друже мій.

Я вже редакую. Нудно мені, верне мене геть, а редакую. І вже починаю «сочиняти» передові (бо нікому), читаю сотні сількорівських дописів, ворожу над дефіцитом.

А тут з'явився у Зінов'євську «Гарт» (п'ятеро хлопців в кінній школі) — тягнуть до себе, сьогодні наряд із агітпропу принесли виступити і про міжнародне становище десь трахнути, у бюро робкорів доповідь інструктивну треба зробити.

Чого боявся я — робиться, як по-писаному. Засмокчують. Настрій у мене сонливий. Спати хочеться увесь день. Учора сів за «Комуну», посидів, спалив дві-три папириси і кинув олівець...

Не можу. А залишилось трошки. Вся п'еса готова (у чорновому, звичайно), крім другої дії, яку я не дописав... Про «Море непівське» й думки не маю... Гадаю, що коли піду на спочинок, тоді, може, почну оте «...море».

От і сьогодні, скінчивши до тебе листа, треба передову писати. Хоч її ніхто не читатиме і нікому вона не потрібна, а треба писати...

От якби ти, Жане, частіше писав мені, частіше озивавсь... Ой, аргонавте мій любий, утомився я...

Довбайте у ЦК, витягайте, може, таки витягнете.

27 (12 травня 1925 р.)

Отой самий Елдабешт.

Жане любий!

Чом не озиваєшся? Я ж тут один, як пеньок серед поля або «баба» в степу.

Сім'я в Одесі. А заробіток мій 100 карб. 60 карбованців треба посилати кодлові моему, а на 40 я танцюю. Газета мене поїдом їсть, жере мене. Дефіцит 1500 карб. в місяць, боргів усяких 10 000. Тираж — 3000 примірників. Настрій до газети з боку публіки такий, хоч бери та тикай.

Вередують українською газеткою і про-окацію отаку пушають... Скажу тобі, що тут тхне, аж смердить руським, отим міщанським духом.

А налагодити газету трудно. Перекладають її, беруть за це гроші. А ти вже знаєш, як у нас «перекладають». Не мову, а ребра твої перекладають.

Щодня і вночі сиджу і читаю дописи робкорів та сількорів. Вozами привозять. І читаю, читаю, по 200—300 штук удень. Аж у голові дим курить.

Трапляються як коли і цікаві дописи, щиро селянські дописи, з приказками (тобі життя з зайцевий хвіст і т. п.) і змістом бувають цікаві. Але... Казав я, що газета губить письменника — і це правда. На досвіді тепер бачу (чи як — за досвідом бачу).

Ані одної сторінки я не написав за цей час. Так і лежить «Комуна в степах» без половинки до 2-ї дії. І не люблю я її тепер. Так і кортить звести руку на неї. Попробую присилувати себе, щоб тільки скінчити.

Одійшов села я, Жане, тоді.

І коли не так давно, вночі сів і написав одну сценку (першу сценку) до комедії, так аж сам засміявся. Руки засвербіли, Жане. Город, партійний побут, міщанський побут, типи, — так і лізуть образи та картини.

Перша дія — прийом в державній установі.

До комедії я ставлюсь серйозно, Жане. Це буде моя остання річ. Більш п'єс не писатиму.

А роман? Спочиває, спить.

Здоров'я мое, Жане, кепське. Ой, якби ж мені поїхати куди відпочити. Ще раз прошу — поклопочись. Чи не можна, щоб прислали мені з театру хоч сотню рублів. Г. П. казав, що мені «причитається».

І червня я йду у ремонт. І червня початок мого спочинку (6 тижнів). Так я б сів і дременув пароплавом по морю Чорному, як колись ми блукали замолоду.

А добре було б поїхати вкупі, Жане. Ти б спав у трюмі, а я шукав «кип'ятку безплатно». А проїхавши, поминувши Крим, ти б почав писати вірші про Крим і т. д.

Місцевий партком, зажурившись біля газети, має на думці послати мене до Харкова у відділ партпечаті.

Може трапитися, що я приїду в Харків на кінець травня (25—31). Чи будеш ти в Харкові?

От ба... згадав.

Ще бувши в Одесі, одержав я рос[ійський] переклад «97». Виправив першу, другу і четверту дії, а третю просив Гатова перекласти з друкованої. Як там ця справа? Виправляв я одну ніч, поспішавсь, щоб не загаювати справи з друком.

Ну от і все. Приходять до мене місцеві поети, драматурги... Приносять торбами свої твори. А вони ж ще гірші за дописи сількорів.

Надїбав, правда, одного, що має хист писати. Ну, Жане, тисну тебе. Урбіновцям поклін у пояс і щирий привіт.

Р. С. А матимеш смерть од жєнщини, Жане.

12.V 25.

28 (15 травня 1925 р.)

Поки що невеличкогo листа, а завтра напишу тобі, Хвильовому і Тичині.

Блукаючи отак степами та в очеретах і давно одбившись гурту, почувуюсь, як скисає в голові моїй мозок, снідає, Жане. Боюсь, Жане, щоб не вкрилися ржою ті струни, які колись од вітру грали, а тепер під добрим гартованським смичком замість мелодії гарчання мотузьяне вчиняють. Кому воно буде потрібне?

І не хочеться мені нічого, тільки приїхати до тебе до «Урбіни», їд्री його маму. Бо вже холодним оком дивлюсь на життя і, притомлений, не дочуваю його музики.

Не з того журюся, що я в Елдабешті, а журюся, друже мій, що я засох, мабуть...

Де вони поділись, оті солодкі п'яні настрої, коли здавалось, що в руках твоїх сила художника невичерпна, що захочеш,— бризкнеш сміхом, мов дощем з-під сонця, а до суму твого прислухавшись, зааніміють люди... Коли філософську або політичну думку ти настромиш на два-три блискучих слова і кинеш блискавкою в ніч.

Де воно поділось, Жане, одна надія — відпочинок, море, пополіскати забруднені нерви, щоб напнулися вони

знов, як молодий зелений очерет, і заспівали од вітру, од сонця.

П'яно, весело, молодю. Спасибі, Жане, за листи. Бадьорий настрої віє з їх рядків — і я дихаю ним, всміхаюсь і хвилююсь.

Ну а як приїду в Харків та притулюсь де-небудь — загуляємо, Жане. Зберемо «Урбіну» і заспіваємо.

Тичина візьме свою чудову ліру і заграє на струнах вічності, Хвильовий з динамічної рушниць стрілятиме в тайну вечерю зорь, ти на конструкціях дядьківські сорочки почепиш, штани, слідниці тощо або коників ловитимеш, тих, що у стременах (а ригати ми виведемо тебе на кришу того будинку, де живе Хвильовий), а я, затаївши в куточках очей теплий щирий сміх, методично і цілком реально випиватиму з усіх пляшок і п'янітиму не так від питва того, як од вас, моїх друзів...

І тоді на ранок дивись — опохміляючись солоним огірком, і напишу на користь роботящому людові, і ржа не їстиме моїх струн.

Тисну. Привіт урбіновцям. Завтра напишу.

Твій старенький уже Кляуо

15.V 25.

29 (26 травня 1925 р.)

26.V 25.

Так от що, Жане, любий.

Учора мені нишком сказали в парткомі, що прийшов одзив на мене з ЦК (через губком). Зміст одзиву приблизно такий: одізвати до розпорядження Наркомосу (?) інструктором їздити і матеріали для літературних творів збирати, а поки що сказати відділу печаті ЦК підшукати другого редактора в Зінов'євськ...

Сказавши про це нишком, сказали потім голосно: ми і губком, мовляв, не піддаємось.

І я знаю, що губком і окрком не піддадуться. Воюватимуть ради гонору. А мене позовуть і скажуть нишком, як сказали одному невгомному хлопцеві, що він їздив в ЦК і ЦК викликало було його...

Сказали хлопцеві так:

— Шкрябаєшся?

— Шкрябаюсь! — це хлопець так.

— А в район за голову сільради хочеш?

— Ні, не хочу...

— Так ото мовчи і не диш.

Боюсь, Жане, щоб отакого і мені не «запропонували». Бо тут сидять люди, для яких українська література все одно що стаканчик насіння у неділю. Хай, мовляв, дядьки лускають. Дядьківське діло. Так і кажуть тут: дядьки.

Я, Жанс, потерпаю, як казав мій батько. Дисципліна. Бо з неї я не вилазю вже двадцять годочків. Як віл до ярма, так я звик до дисципліни.

На всякий случай раджу підшукати для оцієї газетки нещасної хлопця редактора. Я читав, що у Харкові цими днями кінчаються курси журналістів та газетярів. Пошукайте. Тоді легше буде і мене витягати.

Живу вже місяць у Елдабешті. Одержав плати (жаловання) 35 рублів (немає грошей, дефіцит).

Аж страх бере. Кодло моє із Одеси пишв, що воно Істи хоче. Хай потерпає. Еге, Жане? Звикло на 150 в місяць жити. Тепер хай поживе так, як люди живуть.

Щодо Петровича, Жане, то держатиму вухо гостро, та тільки я тобі скажу, що всі вони одним миром мазані. Не буде Хоми, так прийде Ярема. Однаково.

Не так давно із Харк [івського] союзу драматургів написали мені. Просять членом стати. Лають, що Юра, мовляв, «надув» мене і т. п. Пишуть про свої умови... Ти там, Жане, понюхай, що там за люди сидять, і напиши.

«Комуну в степах» цей місяць нікому не дам, бо лежить вона без половинки другої дії, і обробки великої «требуєть».

І червня мій спочинок починається, так я гадаю, що тоді вже скінчу «Комуну», здихаюсь її (не лежить до цієї п'єси серце). Тоді ж і за комедію візьмусь, останній драматичний твір.

А тепер — редагую газету і знаєш, на що трачу час? Мову виправляю! І нічогісінько не вдію. Пишуть, перекладають так, що в мене зуб болить.

А газету одні сількори читають. 150 сількорів. Решта невеличка на оселедці бере.

Учора не спалось вночі, так я сів і з старого рукопису переробив два розділи роману. П'ятий скінчив, і думаю собі, скільки ото ще доведеться переробляти цей роман.

У мене урочисті дні — це коли я пишу листи і «власноручно» несу їх на вокзал. Там о 10—11 годині вечора

кидаю у скриньку, оглядаю вокзальчик і кіоск з книжками. Єдина у мене розвага.

Недавно купив собі Бабеля. Вподобав.

Щодня приходять в редакцію глухий дідок і просять, щоб я написав «опроверженіє». Якби ти чув, Жане. Щодня я лаюсь з дідком регулярно по півгодини. Скоро ударю його по глухим вухам.

Пиши, Жане.

Щоб ти, Жане, не сумував, то ось що скажу. Ти на «скачки» йдеш? Знай же, що я теж скачкова людина. В посвідченні сказано: компоти учебної команди такої-то тердивізії. Правда, мене не турбують, бо, мабуть, загубили в списках.

А одшукають — піду. І там-бо наш радянський побут є. Наш мотузяний побут.

До Харкова, мабуть, не поїду, бо був у відділі печаті ЦК секретар нашої газети. Обіщали 1000 рублів субсидії. Обіщали. Казав пан — кожух дам...

Так ти першого листа мені напиши в Елдабешт (поспішись), а вже другого катай на Одесу-маму.

Адреса така:

Одеса, площа К. Маркса, № 8, кв. 9. Мені.

30 (1 червня 1925 р.)

Елдабешт. Вокзал.

11 год. веч. 1 червня.

Іду до Одеси, Жане. Насилу вирвався. Маю шість тижнів спочинку.

Сьогодні повернувся з Харкова секретар нашого округу. Там він, між іншим, зачепив в ЦК і мою справу, а саме: клопотався, щоб мене залишили в Зінов'євську (про одзив в Зінов'євську вже знають).

Так йому сказали в ЦК так: ми вам вишлемо другого редактора, українця, а Куліша давайте нам. Без нікаких розговорів. Потрібен бо нам як червоний письменник.

Наш секретар про все це розказав мені сьогодні. Радію я, Жане.

Тільки от що: ти там наглядай і потихенько підштовхуй кого слід, щоб не барились і вислали чоловіка на моє місце. Бо як не вишлють, то тоді я не вирвусь. Чуєш, Жане? Торкай, братухо, торкай.

А вже як приїду до тебе, то, поклавшись на твоїх грудях чавунних, плакатиму і ридатиму з радості, аж поки не вип'ємо з тобою добру бутилку пива.

Може, із Одеси надібаю нашого Хому. Напишу листа. Розцвітають надії. Шість тижнів. За цей час оброблю «Комуну в степах», на живу нитку пошлю «Море непівське» (вже перша дія почата) і почну роман.

Роман, Жане. Все те, що написав я той рік (читав тобі), скоротив, обточив і... вийшло п'ять розділів (замість десяти).

Interludum в романі (як André йшов на війну, дядько Пуд і Аврум) готовий.

Так-от, Жане, мій друже єдиний, маю надії. І туберкульозу, може, таки здихаюсь (він у мене в початковій формі).

Пиши, Жане, в Одес, як кажуть в Чапліні. Пиши, а я не мовчатиму.

Біля «Комуни» доведеться ще похакати, бо потрібні зміни.

Гадаю, що на 27 червня скінчу. (Той рік в цей день я надіслав тобі «97»).

Ну, Жане, а як твоя на конструкціях?

Тисну руки, груди твої, спину.

Твій Кляуо

31 (Без дати. Між 1 і 28 червня 1925 р.)

Жане любий!

Я в Одесі. Спочиваю. Тільки горенько мое, що купатись в морі не можна (легені не дозволяють). А я нишком собі лазю. Хай гниють легені аби тільки нервиу систему хоч трошки полагодить.

Озовися, Жане, чи ти в Харкові?

Кінчаю (і) «Комуну» і думаю тобі поштою перекинути. Приїздив Гнат Петрович. Молодець. Все ж таки люблю я його. Але жаль було дивиться. Він зладнав всю справу, грошей дав (250 за право постановки і 150 за «97»). Умовились ми, що франківці перші дають виставу «Комуни». А от коли він послухав з чорнового рукопису, то нічого не сказав. Сподівався, що «Комуна» кращою буде за «97». А вийшло трошки не так. З холодком вона написана (хай їй біс — наобридла мені), і все ж таки

тепло й широко поцілувався і поїхав мовчки. Значить... «Комуна» не «97».

Далі: приїздив до мене Кудрицький (од «Березоля»). Я притворився дурним і попросив, щоб він мені розказав, що і як воно... Що воно, мовляв, за «Березіль» і т. п. Молода, щира людина.

Розказав мені — і все ж таки не добрав я діла. Попросив прочитати «Комуну». Прочитав. Він тоді (трошки зворушений) одверто указав на хиби. Цілком угадав. В «Комуні» немає того пекучого змісту і напруження, як у «97», тому треба, щоб з боку дії все було зроблено. (Надала мені лиха година п'єси писати). А вернувшись у Київ, написав великого листа і торбу цілу порад та вказівок. А я тим часом звів «Комуну» до купи (перша редакція) і більш не хочу і не можу переробляти.

Отаке, Жане. Ще раз переконуюсь, що не слід мені п'єси писати. Я аж млію та пишу сцену з молитвою... Яскрава сцена — і всі мліють, слухаючи її. І всі кажуть, що якраз оця яскрава сцена розкриває дію, що вона не в'яжеться з загальною будовою п'єси.

Я даю типи. Добрі типи. Але вони статичні, вони поза дією і т. д.

Треба кинути, Жане, п'єси. Переробляю «На рыбной ловле» (теж статика), думаю про «Море неспівське», а тягне мене до роману.

«Вам мусить бути відомо, з яким зацікавленням чекають культурні українські кола вашої дальшої продукції. Це, а також великий успіх «97», примушує вас. Це так мені пише Кудрицький.

Та невже, Жане, примушує мене?

Так нате ж вам п'єсу і не кажіть, що це і успіх «97» примушує мене. Не боюсь я і вниз злетіти. А знаю добре, що «Комуна» потрібна для літератури своїм матеріалом. І мотузочка згодиться колись. Без брехні і фальші даю — от що головне, Жане.

Так-от, озовись, Жане, щоб я погнав до тебе «Комуну». Через три тижні кінчається відпуск мій. Чи не доведеться їхати знов в Елдабешт?

Щось нічого про одзив не чути.

Читаю, Жане, «Культуру і побут». (Чи не ти, друже, передплатив мені «Вісті» на червень? Несподівано прийшли до мене і щодня приходять). Читаю про те, як посварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем («Плуг» з «Гартом»).

Ну й лаються, я тобі скажу, Хвильовий з Пилипенком. Один загне, а другий ще краще.

Прекрасний, талановитий письменник Хвильовий, а полеміст — плохенький. Його щастя, що наскочив він (чи наскочили на його) Пилипенко та Яковенко. А якби трапилась зубата людина — була б біда. Тон його памфлетів чи фейлетонів (не знаю, як назвати) хворий, а зміст ріденький. Тяп-ляп виходить. Багато крику і шуму, а в деяких місцях голим тілом світить, і ребра видно, по яких можна дошкульно ударити. Ну, нічого. У Пилипенка ще гірше вийшло. Пилипенко схопився, як Пилип з конопель, або, як кажуть, як з(...) зірвався.

Тільки, Жане, молодь молода, мабуть, читаючи таку дискусію, стоїть собі, вилупивши очі... Справді виходить якийсь азіатський ренесанс, бо й татари ще колишні так не лаялись, як лаються наші хлопці. Добре, що «культурна» публіка не читає українських газет, а то б на сміх зняли. Ну, нічого. Хай лаються. І лайка як коли на користь іде.

Так напиши, Жане.

Чув я од Гната Петровича, що твоя п'еса увійде в репертуар. І Кудрицький казав теж.

А в Одесу приїхав Московський театр Революції. Бачив я «Воздушний пирог», комедію на 3 дії і на 15 картин. Гра вподобалась, а п'еса ні. До речі, Гатов писав, що він був у Москві і мав розмову з цим театром («97»), Прислав рецензію. Там хочуть, щоб я переробив «97» так, щоб кістяк м'ясом обріс (може, жиром). Хай самі переробляють, а я не хочу. Про це напишу Гатову.

Так озовись, Жане.

Тисну тебе всього.

Кляуо

32 (28 червня 1925 р.)

Трошки відпочив був і заходився біля «Комуні». Вже тиждень, як обробляю і переписую. (Бачиш — листа тобі пишу чорнилком і пером). Горю, Жане... Тільки жаль — сили вже витрачаються.

Сиджу день і половину ночі. А як досунуь до якого місця в «Комуні» — наче трясовиця трясє.

«Комуна» вийде, Жане... Широю, простою, запашною, степовою. Хай франківці готуються.

Завтра даю на машинку печатати першу, другу і третю дії. Четверту починаю обробляти.

Інтрига є, навіть цікава.

1) Боротьба комуни з хуторами — головна лінія дії.

2) Боротьба батька з сином. Батько забиває сина.

3) Микишка любить Мотреньку, але вона любить Максимка (син середняка, якого і вбиває батько за те, що пішов в комуни)..

4) Микишка ревнує.

5) Химка (комунарка) любить Яшку (комунара), а Яшка все думає про якусь машину.

Всі ці лінії переплітаються і дають вузли.

Одна велика хиба — початок кожної дії спокійний (не драматург я, а повістяр). Друга невеличка хиба — один куркуль нагадує трошки куркуля з «97». Нічого не поробиш. Зате куркуль вийшов ідеальний, удосконалений. Окремі сцени... Ну, тут, Жане, я майстер, чорт мене побери. Іноді прилізе таке в голову, що напишеш — і сам регочешся.

Постаті всі живі, рухливі. І все ж таки, Жане, невдоволений я п'есою. Мучить вона мене, мучить... Важко. Не те, не те, чого хотілось і як хотілось..

Ну, та мейхай вже буде так.

Зосталось 14 днів відпочинку. У нас дощики перепадають, вітри дують. Море для кунання неприступне. Не знаєш, що й робити надалі.

Корити сісти на пароплав і поїхати вздовж Кримсько-Кавказького берега. Мабуть, так і зроблю.

Будніок відпочинку кинуви Живу в городі.

Читав останню відповідь Хвильового Пилипенкові¹. Вийшла далеко кращою за попередню.

Ой, хотілось би з тобою побачитись, Жане, та поговорити тихенько, лагідно, з теплим дружним сміхом. І коли вже ми зустрінемось не на день та не на два, а щоб недалечко одим одного жити?

Старіємо ми, Жане. Пора пивка того випити та колишні молоді літа іспом'янути.

Ну, що ж тепер пишеш ти? Чи, може, теж ждеш відпочинку, щоб тобі вже насісти на поему або ша п'есу!

А мене все тягне до роману, і ніяк я за його не сяду, як слід.

А напишу колись, як не умру, напишу, Жане. Треба тільки розв'язати голову з п'есами та вискочити з Елдабешта, ближче до всіх вас.

Жду листа.

Тисну в спину і в груди і лобизаю в чавунні уста твої,
Жане і Генриху Остаповичу.

Твій Кляус Августович

Одеса, 28 червня 25 року.

33 (15 липня 1925 р.)

Жане любий!

Учора одержав листа з Зінов'євська від мого заступника, чи пак — помічника. Повідомляє: а) газета з 1 вересня реорганізується на тижнівку для селян; б) його призначено редактором; в) на мене прийшов одзив із ЦК в Харків; г) оргінстр. ЦК погодився, щоб я ще залишився в Зінов'євську місяць, щоб помічник мій використав місячний відпуск.

Отже: 17 липня їду до Зінов'євська на місяць, а 17—20 серпня прямо в Харків у твої залізні обійми.

Іздив у Крим. Спинився в Ялті (у Ялтах, як кажуть в Каланчаці). Переночував ніч, і мене покусали клопи так, що я викупався в морі, купив квитка і рушив... назад в Одесу. 70 карбованців вискочили з кишені. Пху — і нема! Деру тепер на собі чуба.

В Одесі Любченко з дружиною. Бачився. Приходили до мене. Сіли, випили, закусили, тебе тихим словом згадали.

Між іншим, Любченко казав мені, що тебе опанував якийсь тяжкий, чорний настрій. Я же стану, Жане, розважати тебе своїми словами, да й ще в листі. Скажу тільки: не піддавайсь!

Всякий настрій має свої наслідки і прослідки. Це добре. Борись, тільки, Жане, щоб настрої не загострився і не звівся на чортзна-що... А я цього лиха вже зазнав. Не голі ж слова у мене вирвались. Будь ерой революції!

Скоро, скоро побачимось, Жане.

От тоді вигорнемо все, що пилом золотим і золою отруйною понабивалось в щербаті наші груди.

Ну, тепер справи борзо творчі. «Комуну» я скінчив. Примірник надіслав Юрі, примірник захопив Кудрицький (за два огляди), примірник дав Любченкові до друку. Він уже кинув у Харків. Розшужай, Жане. Хочу-бо надіслати тобі невеличкі додатки до окремих сцен (го-

ловним чином, до сцен Кошарного з Максимом). Недороблені вони. Кістяк є, а нервів, м'яса мало.

Так-от. До друку пустимо через місяць. А поки що хай «Комуна» пройде інстанції.

Не погоджусь з тобою, Жане, що моя доля — драма. Не задовольняє вона мене як письменника. Сушить, Жане. І не здамся я на вільну вакансію. Я, як степова птаха, співатиму. Твердо знаю, що ніхто мені на дорозі не стане, і я нікому дороги не заступлю. Роман мене тягне.

А знаєш, що я тепер роблю? Видрав у старих рукописах шматки «На рыбной ловле» і переробляю на комедійку «Так загинув Гуска» (Авило Авілович Гуска). Сьогодні почав третю й останню дію. Пишу, сміюсь, «захльобуюсь» (що то значить 6 тижнів відпочинку).

Вагаюсь з фіналом. Чи не зробить так? Хай публіка сміятиметься дві з половиною дії, а тоді витріщить очі і жахнеться, як побачить, що Гуска таки справді зависся на вербі у плавні. Вагаюсь. Порадитись треба. А з Гуски думаю утворити тип дрібненького міщанина, заляканого на смерть революцією. До його на квартиру ставлять комуніста. Жах! Трепет! Всі ходять навипиньки, б'ються і сваряться пошепки (часи військового комунізму!), грамчеку приймають за чеку. Тут же крутиться студент колінній, есер Квасев (огидний тип). Нарешті Гуска вже у плавнях приймає рибалок за агентів з грам! чеки, становиться навколіпки і просить, щоб його з а б р а л и, бо він ховав царський прапор. І коли здивовані рибалки беруть його під руки, щоб одвезти додому, він плаче і широко каже: «Так загинув Гуска... його імператорського величства... Гуска» (урядовець). Під цей час дощ, грім... Пам'ятаєш «Рибну ловлю»... Пишу, Жане, і сміюсь, зло сміюсь над міщанством. Епіграф до комедії такий: «Табір міщанський, трухлявий, огидний, ой як тебе ненавижу я!»

Тисну. *Твій Кляус*

Одеса, 15.VII 25.

34 (Без дати. Між 15 і 19 липня 1925 р.) *

Жане!

Таки перекрутилось на те, щоб я поїхав на два тижні у Зінов'євське.

І я поїхав (якщо встигну на поїзд).

Пиши.

Твій Кляус

А Хомі напиши.

Напишу і я.

Узяв у тебе Єфремова на час. Читатиму мову.

35 (19 липня 1925 р.)

Друже мій Жанел

Вчора уночі приїхав у Зінов'євське. Не знаю, з чого, а тільки мене враз охопив тихий, тихий сум, спокій і якийсь журливий настрій. Я тобі колись казав, що закрутився в Одесі з одною людиною женського полу. Вийшла чудернацька історія. Нічого такого не трапилось, це був не флірт, і не любов, а от тепер, згадуючи, тихенько журюся.

У Зінов'євську жара, мухи і вонь. Ходять вулицями баришні і глузують з українізації.

Завтра закопуюсь в газетку. На місяць, Жане, бо учора на свої очі бачив постанову місцевого парткому: «Согласиться с отзывом т. Кулиша, одновременно просить ЦК об оставлении на месяц на время отпуска заместителя».

Правда, для партії було б більше користі, коли б я не зачіпався з газетою, а просто спочивав би ще місяць і писав би потихеньку що-небудь для літератури.

А я, будши на спочинку, розласився на писання. Майже чотири тижні щодня дряпав. Сьогодні тільки що скінчив комедію «Так загинув Гуска» (фінал). За 10 днів цей Гуска вийшов (правда, я переробляв з колишньої «Рибної ловлі», але переробляв майже кожен рядок).

Що вийшло? Сміху багацько буде, бо Гуска, і студент Квасев, і Устінька, і Ніна, і Івдя, і Кирило, і рибалки не тільки комедійні персонажі, а «типи» з повітового міста. Типи міщан, хворих, дурних, заляканих революцією. Жаль великий, що ця комедійка не серйозна. Од неї пахне молодим, надто вже веселим автором. Дух «Рибної ловлі» залишився, скільки я його не вибивав.

Завтра починаю обробляти (робота буде невелика) і через тиждень, півтора комедію можна і в Харків гнати (до Гната). Уривки з комедії читав в Одесі Любченкові, його дружині і своїй Пенелопі. Сміялись вони безпере-

станно, а я цього сміху злякався. Дуже він веселий виходив. Ну, нехай... Все ж таки маю надію, що з Гуски не тільки будуть сміятись, а й лаятимуться і плюватимуться.

Тепер, Жане, кладу перо і не пишу аж до приїзду в Харків. Хіба над романом буду копатися. Випорожнив-ся. Годі!

Скучно мені одному, Жане, тяжко. Пробивав друзів знайти. Питають: це ви той Куліш, що «99» написали... Ну й чудаки!

Ну, можна з такими чудаками дружбу мати! Од їх пивом тхне, рибою і, головне, тупістю і чортзна-чим. Ненавиджу повітове місто і міщан. Заїли вони мене, засмокчують... Ну та тепер вже не засмокчуть. Утечу, а не піддамся.

А добре було б оце тепер удвох з тобою, Жане, погомоніти. Пішли б на степ, а вернувшись, до ранку сиділи б.

Ти щось, Жане, мало став писати (листів до мене), а пишучи, про себе майже мовчиш. Виковирюй, Жане, — легше буде. Не мовчи!

Дай пораду, який тираж «Комуні»? Я думаю, Жане, не більш 5000.

Такий же і для «Гуски».

Якщо пишеш, то пришли уривки. Я тепер після спочинку трошки посвіжішав і з смаком читатиму.

Бачив твій переклад «Листи Ленінові до М. Горького». Прочитав одну сторінку (випадково книга попала в руки). Чистий, прекрасний переклад. На користь пішли тобі студіювання мови з старих творів, з словників, збірників тощо...

А у мене, крім першого тому академічного, нічогосінько немає. Тисну залізни твої руки.

Кляус

19/VII 25.

36 (9 серпня 1925 р.)

Любий Жане!

Написав до Гната Петровича листа, чи приймає на квартиру, а як приймає, то одну чи дві кімнатки дає.

Дорого життя на дві сім'ї. Хотілось би і кодло зразу

перетягти в Харків. Та воно таке, що в одну кімнату не вмістити. Одна жінка, одна теща (це ж тобі не абищо!) та ще й двоє дітей. Га?

В одній мені каюк буде. Чорта з два писатимеш, коли одесною тебе дружина сяде, ошую — теща, а у нозі — діти. Попробуй писати. Так от просьба до тебе, Жане. Сходи ти до Гната Петровича і поворуши цю справу, прискор її. Це я кажу на той случай, коли він справді подався десь до Берліна.

Сходи, Жане, не гайся і напиши. Якщо нема Юри, то поговори з підручними йому товаришами.

Буду тікати я з Зінов'євська двадцятого. Кажу — тікати, бо окрком знову думку снує, щоб як-небудь прив'язати мене до Зінов'євського прикореня.

Живу, животію, перекладаю циркуляри тощо.

Нічогісінько ж не пишу і не читаю.

Запрягаюсь в роботу. Ось сьогодні, наприклад — обслідував загін піонерський, учора доповідь казав про тер... тер... терзбори, завтра треба тезиси писати.

Ні, тутешнє повітря не сприяє літроботі.

Можна заснядіти, Жане.

Як приїхали твої жінки, вітай їх од мене. Перекажи, що серед батареї пляшок багацько було з оливою, олією і просто так собі були... Стояли собі.

Тисну тебе в спину номером другим з нової системи Анохино [во]ї. Почав і я бавитися цими штуками.

Вітай там, як зустрінеш, Хвильового з його Мосьпасаном. Колись влаштуємо охоту, та ще й яку! Гей.

Я заберусь десь у курник, а ти підеш у ларьок, а Хвильовий в печі палитиме. А тоді вже з рушниць палитимем, з вікон у небо, прямисінько в журавлів.

Не знаю, чи «присогласити» Павла Григоровича. Чи здатне воно буде хоч тараню їсти?

А знаєш що, Жане. Даваймо вивчимо Павла Григоровича матюкатись і крізь зуби цвіркати слиною. А тоді покажемо всім.

От, мовляв, образували-таки парня. На людей тепер «скидається».

Ідьоть?

Твій Кляус

9.VIII 25.

Любий Жане!

Шануй здоровля, лежи, їж, спи і не рипайся з доповідями та лекціями про укр [аїнську] культуру. А вже як приспічить тобі піти до ялтинських хахлів й коли хочеш одержати від мене літературу й тощо, то, будь ласка, Жане, пришли мені довідку старшого лікаря, що тобі «не возбраняється» виступати на публічних лекціях, особливо з української культури. О!..

Крім шуток, Жане, ти б потерпів, га? Ну, а коли невидержка, то напиши дві слові: «вишли, іроде», і я негайно вишлю.

Та напиши докладніше про стан здоровля, як і що. Мабуть, місяць мало, може, ще доведеться місяць висидіти. Напиши, Жане.

Новини такі:

Кулика (канадця) + т. Скрипника призначено до складу редакції «Ч. ш.» Розумієш? Маємо знамениту редакцію: 9 осіб, три наркома і т. ін.

Кулика призначено на фактичного заступника головному редакторові. Розумієш? Це знак (я думаю, і всі ми думаємо, що недовір'я мені і т. ін.).

Хочу виїти, втекти — не пускають.

...в стані облозі...

Гадаємо, що викрутимосся. З Туркськими, Соф'євими боремосся.

Ще напиши, Жане, чи не видно тобі з гори нашої Таврії, Каланчака та Чаплини.

Якщо видно, то негайно сповісти. Може, легше стане, як згадаю, що колись і ти, і я курили цигарки з кізяку — легкий, коров'ячий — мархотка.

Завтра пишу... в останній раз «расписание рабочего времени. Подъем — 7 час. у., сніданок 10 хвилин» і т. п.

Багатьом вподобались твої оповідання «В долині угрів».

Ну, а ВАПЛІТЕ росте. Вірю, що вийдуть з нас люди і що б там не казали, а запишуть наші йменця на сторінках революції величенькими-таки літерами.

Отож, видужуй, спи, їж, спочивай і набирайся, Жане, сил.

Тисну так, що з тебе, мабуть, вилететься ота вода.

Твій Кляус

13/IV 27, Харків.

Любий Жане!

Позавчора відбулися збори ВАПЛІТЕ, де ми й вирішили асигнувати 150 крб. на твоє дальше лікування. Юрезанський має піти до Куру — нуру — пру (чи як його) і купити там ще один місяць. В и д у ж а є ш — о д р о б и ш *.

Та гляди ж, Жане, лікуйся, коли тобі «низовий народ» каже. Тут у нас хворіють на грип. (Вражливий і ще).

А погода, Жане, на всіх чортів схожа, тільки не на весну.

Вітри, дощі, крупа, мряка, а вчора залопотів «весело и непринужденно» сніг. Настрій, звичайно, поганий, кислий.

Все ж таки животіємо. Дехто з наших хлопців-академіків ускочили в «Бумеранг» (це до Семенка!). Хвильовий написав статтю: інтернаціоналізм Семенка та націоналізм пана Донцова.

Читав. А ми зробили так, щоб всі наші чули. Після цього вдарили по «зрадниках», і вони почали каятися.

Думка в нас — перейти до активної оборони і навіть до наступу.

Лозунги: боротьба з міщанством, боротьба з холуйством в нашій літературі, боротьба за справжню класову лінію в літературі...

Не читав я, Жане, Горьковських Артамонових. Що він руським духом «протхнув», то це не диво. Це, я гадаю, старість, і... мудрість. Може, і в нас ці явища будуть. Знайдем же ми себе (так звали українські письменники). Принаймні од Хвильового вже повіяло мужністю і початками мудрості. Це гарно. Це — глибинь.

Тільки в мене, Жане, не згасає мрія, щоб українська література та була найбільш революційна (ідеями, проблемами, щирістю, простором, сміливістю і всіма якостями молодого, свіжої, повнокровної нації).

Щодо техніки Артамонових, то ти знаєш мою власну безпорадність і малограмотність. Тому поділяю твій гнів і... приєднуюсь (...та й ми сукині сини).

* На берегах — рукою І. Дніпровського, олівцем: «Не хочу одроблять!» — Підкреслення у тексті належать йому ж.

Тепер кілька слів і про себе. Майже не працюю (не читаю й не пишу). Причини: хворий, мабуть, весь час голова така, немов у неї налита олива з помиями. Пам'ять анікудящою зробилася.

Думаю, сподіваюся, сам себе перекожую, що впадати в розпач не слід, що треба сісти і виготовити на осінньому збірку н'ес (адже це вже 5 написані!). Лежать і просять докласти рук і доробити.

Чи не одержав «Вісті»? Гарбуз божився, що передплатив з 15/IV.

Видужуй, набирайся сил, Жане, і знаєш що?

Є у мене думка заробити грошей та й катнемо за кордон хоч на місяць...

Приїздив Калюжний із Праги, казав, що за 300—400 крб. сміливо можна рушати в подорож трактом: Прага, Берлін, Париж, Рим, Венеція і назад.

А влітку, коли хочеш, ходімо пішки по Поліссю або понад Дніпром... Тільки не в Крим і не на Кавказ (трафарет).

Скористайся з хвороби, Жане, і прочитай Маркса. До речі — я його ще й досі не прочитав. Дасть бог, захворію, тоді він буде мій.

Тисну, Жане, з усього ваплітянського розмаху.

Твій Кляус

39 (27 квітня 1927 р.) *

Не знаю, дорогий Жане, чи застане тебе в Одесі оцей мій лист. Може б, написав і раніш його, та, по щирості скажу, не міг писати (взагалі нічого і нікому не писав); чи то втома, чи, може, хвороба, а тільки така сонливість на мене напала, що страх. На службі сплю. У кіно куняю. Млявість і байдужість до всього. Отож і не писав. Хоч, лягаючи спати, щоразу казав: завтра треба написати Жанові.

На літфронті тихо. По приїзді Хвильового атмосфера (ота напружена, гаряча, грозова) почала розвіюватися. Йде замирення і... нападає сонливість і бажання фізичного відпочинку.

Думки, проекти, плани — все це одкладено до осені, а поки що народ відпочиває.

Звичайно, в такому стані нема нічого видатного, цікавого...

Отож ти, сидячи в Одесі, нічого не втєряєш. Навпаки — виграєш, бо я з власного досвіду знаю, як продуктивно й сильно працюєш, коли ти на самоті, одірваний од непокоїної буденщини і дріб'язкових інтересів літ [е-ратурного] життя.

Між іншим. Хвильовий прочитав твою збірку оповідань¹ і дуже радів, що ти так виріс як письменник і набув собі такої культури. Я дуже радий з цього, Жане, бо до цього часу не всяке тебе згадувало по заслугах. Ти ж знаєш, як іноді прекрасні речі лишаються осторонь тільки тому, що автор їх держиться осторонь. А п'єсу ти пиши. (У мене це діло чогось холодне і не посувається). Була думка махнути на кілька дєнь в Одесу, та злинили грошові міркування. А літо я не знаю де й літувати.

Страшенно хотілось би влаштувати Хому в Харкові. Місяць-два він би жив у мене (теща поїхала).

Ану подумай, Жане, та напиши. А йому гарячий привіт. Хомі.

Твій Кляус

27/IV 27.

40 (14 травня 1927 р.) *

14/V 27.

Перш за все, любий мій Жане, одкрійся мені: Коли потрібно буде ще місяць (червень) перебути тобі в Криму, то напиши негайно.

До Харкова не поривайся, бо нічого тут цікавого зараз нема. Письменицька братія сновигає (іменно — «сно-витає») з важкими від втоми очима і тільки мрійно дивиться на ті шляхи, що тікають із Харкова в степи, до моря, до синіх обрїїв... Взагалі у всіх думка — на пашу, на травичку... Повернешся — і охопить тебе харківська пиляка, вонь, ще й до того і друзів нема. Панча забирають «на скачки».

Отже, напиши — і можна буде ще місяць дати тобі на лікування (говоритиму з Хвилею). По-друге — у тебе упадницький, мій друже, настрій («ложє смерті», «все суєта» і головне «лучше нічого не писати»). Гони цей настрій, Жане, бо не має він ґрунтовних підстав. Всяке з нас носить у грудях, як ти сам казав, корінці ТБЦ (є вони і в мене). У тебе тепер ці корінці з водою, температура, «больнично-хворе» само по собі оточення,

та знай, Жане, і вір, що організм наш напрочуд прекрасна машина, можна їхати одним колесом, коли тільки тримати цю машину у власних руках і керувати нею «напором волі».

Е, Жане, скрипітимеш ти ще довгенько, навіть з водою й корінцями.

А от саме найголовніше — як тільки можна, так і пиши. Пиши, Жане, бо твої останні речі (це моя думка) переживуть і тебе, і декого з друзів, і твори других ваплітян, і я певен, що вони (твори твої, а не ваплітяни!) вже проектується на обрїях майбутнього.

Отож, Жане, користуйся з кожної хвилини і, як тільки сволоч-лікар не забороняє — пиши.

«Мрачно тебе — пиши о мрачном».

Про мудрість, Горького, націоналізм тощо — другим разом.

Тільки, Жане, твоя ненависть до «гнилого Іова» підозріла річ. Підозріла в тому розумінні, що ця ненависть — чи не є вона пекуча любов до гнилого Іова? Га, Жанчику? Ти там націлься оком собі всередину.

Ну про побіду над групою УТОДІКУ 36 тобі, мабуть, писали.

Дві ночі кипіло й билося військо ваплітонське і довело цю групу до такого розгрому й наніки, що із 36 (а була в їх більшість голосів) лишилось на позиціях 3—5... Решта, піджавши хвоста, голосувала за те, щоб «висловити подяку правлінню УТОДІКУ» і т. п.

А цей з'їзд, Жане, історичний. Це — поворот наш до наступу, це знамено нашої правоти.

70 крб. тобі вишле Сенченко. До речі, Хома написав листа. Напиши мені, де саме ти думав його влаштувати; а щодо квартири, то 1½ місяці моя буде вільна. Тягнемо до Харкова.

Видужуй, Жане. Тисну груди.

Твій Кляус

41 (24 червня 1927 р.) *

24/VI 27, ст. Знаменка.

Вибач, Жане, що спізнився з відповіддю. Коли ж, друже, носить мене лиха година по всіх усюдах. Іздив до Москви і Ленінграда в справах УТОДІКУ (оцей

УТОДІК зробить мене яловим зовсім щодо творчості і циганом та сук(ин)им сином щодо відносин з людьми).

П'еса лежить, а Курбас взяв слово у мене, щоб я написав до 1-го¹.

Оце їду до Одеси (банда моя поїхала в Рубіжне), може, хоч як-небудь доканючу.

Була ремкомісія, всі ваплітовці були, та не було, друже, тебе. А кому-кому, як не тобі, ця ремкомісія потрібна.

Окремо (вчора) говорив в ЦК про тебе. Здається, є фонд допомоги письменникам. Можна буде доп'ясти й тобі сотню-другу.

А знаєш, Жане любий, що? А от що.

В Одесі я буду тижнів три, а потім поїду до банди в Рубіжне. Там чудовий сосновий ліс. Донець, заводи поблизу й шахти.

Хочеш, Жане, кидай к бісу твій тубсанаторій і катай до мене. Рибу ловитимем і тихо, ніжно говоритимем... От, пра, Жане. Хочеться тебе бачити, друже мій. Напиши, як.

Адреса на 2—3 тижні:

Одесса,

Площадь Карла Маркса, № 8, Круглядеву для М. Куліша.

Р. С. ВАПЛІТЕ зібралось, випило, і оце почався роз'їзд.

Тисну, Жане.

Твій Кляус

А Хома Хомою й zostався. Я йому й гроші, я йому й телеграму: приїзди, а відповідь на телеграму така: «Адресат уехал неизвестно куда». Ну да ж, подався на Рахманівські хутори. Доведеться ще розшукувати.

42 (26 червня 1927 р.) *

Одеса, 26/VI 27.

Чи одержав мого листа, Жане, що я написав тобі, на ст. Знаменці сидячи і чай о 5 годині ранку п'ючи.

Приїхав ув Одесу, три дні шукав затишної кімнати, зустрів знакового професора, і той прийняв мене на квартиру у школу дефективних дітей.

Оце пишу тобі листа вночі в кам'яному будинкові в набряклій тиші коридорів, класових кімнат, лабораторій і т. ін.

Чудові ти, Жане, написав у листі до мене свої зауваження й думки з приводу журналу «Гарт».

«Розтлені» молодняківці.

Прекрасно, Жане. Оце блискавка. Копиленко, коли я йому дещо прочитав з твого листа (про «Гарт» і молодь), просив переказати, що він тисне тобі руку чи обидві руки за влучні думки й порівняння.

Пиши, Жане, як здоров'я? Через два-три тижні я вилізу з Одеси та й поїду до Рубежного (я вже писав тобі: ліс, Дінець, риба, заводи). Чи не кинеш, Жане, свій ти тубсанаторій та чи не вдаришся до мене? Га? От було б ха-ра-шо!

Я тобі й вудку за свої гроші куплю і навчу тебе рибу ловити (велике терпіння треба мати, щоб висидіти на сонці, у спеці цілісінський день і не впіймати жодного карасика!). І у сні тобі ввижатиметься сонце, спека, гаряча вода і вудка, що немов смокче оту воду.

Напиши, Жане.

Не дуже слухай лікарів, бо я їм не йму віри взагалі, не мав віри й не матиму (от-то який авторитетний довід!).

Кращих ліків нема в світі, як ото «калганівка» або «з помаранчовими шкарлупинками» та ще «свежо-просолений» огірок (пахне кропом) + блискучі оці та весела мова «собутильника». А як буде по-нашому, Жане, «собутильник». Ти напиши, бо це слово для мене неабияке значення має.

А Хомин і слід пропав.

Розділ.

Далі: отыскался след Тарасов. Сто двадцать тысяч і т. д.

Може, й його слід знайдеться. Думаю, як вже йому написати, щоб він нарешті таки одпоровся од свого Рахманського степу.

Завтра сідаю писати оту саме, Жане, п'єсу (щоб вона була згоріла маленькою). Кінчаючи листа, я, замість побажань, напишу тобі кілька слів із «На рыбной ловле».

А виллов: Дыхай, Катенька, дыхай! Раз уже приехали, то дыхай... Недаром же ученые выдумали все эти ароматы и свежие воздуха.

Я: Дихай, Жане... Коли вже привезли тебе у ліс, то одно знай — дихай...

Т и: (відповісиш у листі. Добре?)

Тисну тебе, Жане, й оті ребра тисну, хай скоріш витече з них вода чи що там у тебе ниньки.

Твій Кляуо

43 (30 червня 1927 р.) *

Коротенького тобі листа, друже...

Сидю-бо, аж «гепа» болить, та пишу свого «Малахія». Знаєш, Жане, останнім часом я почав був потопати в пучині розпачу й зневір'я в свої сили.

Серйозно готувався до «виступу» з літератури. Здавалось, та ще й тепер здається, що к р а щ е і чесніше замість пера та взяти в руки другу зброю.

І тільки вчора, прочитавши Курбасові дві перші дії, позбувся трохи хронічного мого настрою...

Він навіть захопився і сказав, що вийде прекрасна, з глибокими ідеями річ...

Пишу про це тобі, Жане, бо хочеться, щоб ти відчув мою тиху радість. Радість не від того, що я напишу прекрасну річ (мені байдуже, чи піде вона на театрі, чи ні), а радість, що й я впишу в нашу нову прекрасну літературу кілька теплих, щирих таких і чесних рядків.

Жаль, що далеко ти від мене, Жане...

Чи одержав мого листа і почт. картку?

Пиши, Жане, як ти там в Чернігівських лісах. Мабуть, вже видужав і їдеш конем, тримаючи в руках меч-слово... І от бачиш, сидить на дереві (на семи дубах) Соловій-розбійник (плужанин) і свистить на всю Україну. Холонуть губи у людей чернігівських і гупають важко серця...

Рр-раз!.. І Соловій-розбійник без голови... Покотилась вона з семи дубів додола, белькочучи в нестямі свої плужанські речі. А ти настромлюєш ту голову на меч і, підвівши вгору, переможно й могутньо кричиш: «Хай живе соціальна Револуція і... ВАПЛІТЕ!»

Потім скальпуєш, чіпляєш її, оту голову плужанську, собі на ребро (чи висохла вода, Жане?) і їдеш, приміром, до мене в Одесу. І от назустріч тобі курява шляхом... Іду я теж на коні, і на списі настромлена голова... Доленги

і в нетямі белькоче щось подібно до критичного нарису чи рецензії... Не розбереш.

— Здрастуй, брате Жане!

— Здрастуй, брате Кляусе!

Зійшли з коней, поцілувались, а в очах степ, мрії, сонце, радість творчості, і сивий вітер цілує наші гарячі напружені лоби.

Пиши, Жане.

Адреса та ж.

Твій Кляус

Одеса, 30/VI 27

44 (29 серпня 1927 р.) *

Любий Жане!

Пишу манюсінського листа.

1) Яновського викинули з ВУФКУ (треба протестувати, бити за це і т. ін.)

2) Трапилась печальна історія (непорозуміння) з переводом Винниченка із МОДПІКу до УТОДІКу. Можуть пришити діло.

3) «Малахій» туго проходить через репертком (легше верблюду і т. д.).

4) Сьогодні одержав наказа з'явитися до Військокомату. Мають послати на «маньоври». Негайно, обов'язково... Ну?

Пожалій хоч ти, Жане! Захекався.

Прочитав 1/2 «Марії Радості»¹. Враження розламалося. Є місця пр е к р а с н і, е й такі, що я лаявся, Жане... Кончу читати (якщо встигну до маньоврів) — напишу. А поки — уриваю листа. Біжу.

Ленчик мазало хату, і тому не принесло рукопису. Ходив. Там, як кажуть, ой-ой. А Хома обізвався. Хоче до Харкова.

Тисну. Поправляйся, Жане.

Диттеатр НКО віддав на бюджет Хар[ківської] окр[ужної] інспектури. Театр летить вниз...

Чи не пішов би ти, Жане, в УТОДІК? Га?

Твій Кляус

Добре відпочинь, Жане, бо роботи, роботи.

29/VIII 27.

Харків, 14/І 28.

Дорогий Жане, ти маєш цілковите право лаяти мене за те, що, одержавши від тебе листівку і прочитавши її, десь загубив, а в листівці й адресу. Отже, перерив усі папери і не знайшов. А зараз пишу і піду до твоїх жінок здобувати адреси.

Я п'ю і складаю історичну хронологію. Приїздили з Москви до нас гості (один товариш з ЦК, другий з федерації письменницької). Приїхали, виступили двоє, а зразу стало видно, що вони розумніші за наших п'ятьох.

Установлюємо контакт між двома літературами.

Ну, приїдеш — розкажу про все.

Є новини.

Твій Кляус

Поклонися од мене нашим стенам.

Не відгукнувся вчасно на твого листа, Жане, бо їздив, подорожував... Був у Москві та Ленінграді. І добре зробив (хоч і витратився чисто). Завчора вернувся і почуваю себе тепер свіжим, бадьорим і... непереможним (це щодо Малахія). А перед подорожжю вже був клав свою голову під сокиру розпачу й журби горбатої. Отже, подорож врятувала мене, розвіяла тяжкий мій настрій і вернула мене знов до боротьби й роботи. Малахій — (це перший мій бій) загартував мене — це головне. Гадаю (твердо), що надалі я не підпадатиму песимістичним настроям так, як підпадав я раніше (ти знаєш).

Приступаю, берусь до роботи. Почав вивчати німецьку мову. Думаю писати п'єсу (сюжет з мого роману). Вийде щось схоже на «Любов Яровую», та чорт з ним... Іду на маленький компроміс моему милому і рідному, але не дуже культурному суспільству.

Оце все про себе, Жане. «Малахій» іде (табір ворогів і друзів збільшується, лають, лають... І все ж таки дуже кепсько розуміють цю мою річ). А як ти? Напиши докладніше.

Їздив я в подорож з Курбасом. (Він теж розвівав свої болі). Питав про тебе, що робиш і де ти. Сподівається на п'єсу. І я сподіваюсь, Жане, що ти напишеш п'єсу.

Це потрібно. Треба писати, треба творити свій репертуар.

У Курбаса є думка (я її підтримую) закласти драматичну лабораторію (він, я, ти, Мамонтов і т. д.). Зійдемося і поговоримо, і обговоримо...

Цілую Хому. Може, наскочу в Одесу і я. Щодо грошецьят йому, то зараз не можу (витратився), але за тиждень-два зберуся і тоді вишлю. Пиши. Новин у нас майже ніяких.

Шануй здоров'я. Лікуйся. Працюй.

Іде сніг. Ну й весна!

Твій Кляус
12—IV.

47 (26 липня 1928 р.) *

Був на Донбасі (Слов'янське, Краматоровка, Костянтинівка, Микитівка, Горловка, Сталіно). Лазив у шахти, витрішки ловив у заводах... Од Дніпропетровська до Запоріжжя йшов пішки, ночував у селах... Село живе в злиднях, дуже погано й брудно.

Був на Дніпрелістані.

Тепер в Одесі. Пішов до лікарів — знайшли купу хвороб, та яких! Причиною є — шлупок (і сам знаю). Застрияє їжа й отруює весь організм (сам відчуваю). А от спробував лікуватися од нервів електризацією. Наслідки добрі: учора трохи не повбивав жінку й родичів, так «піднявся тонус» (це лікар казав — треба вам, каже, тонус підняти!!). Посадив мене на якийсь електричний стілець, всипав у спину електрики; я, так би мовити, «зарядився», прийшов додому і вшкварив такий скандал, що «звьостка» сипалась...

Вирішив (поки лікарі ще не загнали мене в божевільню) негайно вертати до Харкова. За тиждень буду там.

А настрої, Жане, погані й важкі. Нічого я не пишу. Надворі сонце, а мені сіро в очах. Думаю, що в Харкові засяду за роботу, все це розвіється.

Привіт милим твоїм жінщинам.

Р. S. Іж, Жане, вареники. Це єдине, на мою думку, що помагає од нервів.

Твій Кляус

Одеса, 26/VII 28.

48 (11 листопада 1929 р.) *

Жан! Будь ласка, прочитай п'єсу т. Ленцева (зав[од]
«Серп і молот») і скажи свою думку мені (за три дні).

Твій М. Куліш

11/XI 29.

49 (7 серпня 1932 р.) *

7.VIII 32.

Розлучившись з Джоем (два тижні жив я сам, без банди, і жив непогано), обважений хворобами, приїхав я до Хоста, Жане.

Приїхав і побачив, що вже й сочинський берег постарів (не той уже, що був він 1913-го року, коли ми здобували свідоцтво за 6 класів, коли ми розчиняли двері в життя).

А втім, живу. А жити тут, рівняючи до Харкова, добре. Даремно ти поїхав до Одеси. Краще було б сюди. Сьогодні приснився страш-ш-ний сон: ніби я був завцерабкопом (жах!). Чого тобі не бажаю. Цілую тьотю Марусю і тисну тебе.

Твій Кляуе

50 (19 жовтня 1933 р.) *

Здрастуй, дорогий Жане!

Повернувся з Кисловодська й пишу. Був би написав з Кисловодська, та не знав, де ти — в Харкові, Кам'янці, Одесі, а вчора нарешті довідався од жінок, себто од женщин, од наших женщин, а саме: од Апт [оніни] Ільк [івни] + Олен [и] Мих [айлівни], що ти в Кам'янці, був трохи підупав на здоров'я, а зараз поправився, бо тьотя Маруся, до котрої я, до речі, ставлюся з величезним почуттям приязні, симпатії й завжди казав і казатиму, що це прекрасна людина, тим паче, гм... жінчина, себто теж наша жінчина, з властивою їй самовідданістю й наполегливістю годує тебе Гогою і Магогою, і ти од них поправляєшся і «растьош, ка-ак дом». Я завжди був такої думки, що знання історії «древней русской словесности навіть про Гогу й Магогу» ніколи не пошкодить любознательним нашим умам і от, як бачиш, не помилився. Гога й Магога пригодилися (до речі, в Кисловодську

зустрів знаєш кого? Угадай! Ніколи в світі не угадаєш Івана Петровича Замотайла — працює десь у Молдавії в галузі молдавської мови та словесності!).

Ну, а я, їй-бо, живий ще і здоровий (крім серця) і почувую себе добре. Про «Маклену» ти вже, мабуть, читав у «Комуністі»,¹ й про Курбаса (він поїхав до Москви),² і про все це... Все йшло так, як і треба було: за кілька днів до вистави мене запросив до себе Андрій Ананович [Хвиля] і сказав, що п'єса в такому вигляді політично шкідлива і потребує ґрунтовних змін, на що я з властивим мені тоном «дерзкого приютського мальчика» спитав, чого ж тоді їй було дозволено «Березолеві» готувати, а головне, чого про це мені сказано за кілька днів до вистави, коли про це можна було сказати (беручи на увагу, що п'єса пролежала в реперткомі 6 місяців) значно раніше і з більшою користю для автора, театру й реперткому.

Почався «диспут». Зміни я зробив.

Був перегляд (вузький і замкнений). Виставу було дозволено, і все пішло «як за маслом» (по-російському «как по маслу»). Статті т.т. Тарана й Хвилі я прочитав у Кисловодську (саме брав нарзанові ванни під контролем лікаря). Отже, і вплив од статті (чи од статей, вже не знаю, як правильніше шестити) пройшов теж під контролем лікаря (рахували мені пульс до і після ванни, отже, до і після статтів, і сказали, що реакція позитивна, бо серце ще до котрого часу витримує). Отже, я, їй-бо, ще живий і здоровий. Навіть почувую себе добре, бо не п'ю горілки (мій порок!) і не пишу більше драм (другий мій порок!). Оце зараз збираюся піти пошукати грошей, певніш сказати — старих грошей. Це значить, що я нагострив лопату, спробую вкопатися в Лімовську бухгалтерію (чорна могила!), може, якась стара копійка набіжить.

Справлю собі пальто. Куплю нову кепку і нарешті почну «ухаживать» за жінками. Чуєте, тьотя Маруся?

На цьому й закінчую свого листа. Бажаю тобі, Жане, набрати 80 кіл, а тьоті Марусі 90, а то й цілий центнер (!).

Цілую вас обох ще й обидвох.

Ваш Август Кирдяга, він же Кляус
(драматург внаслідок і Джек-потрошитель театров!)

Дорогий Жанел

Ти вибачиш мене. Завинив я дуже перед тобою (відколи ти поїхав і написав мені — я жодного слова). Але ти мені пробачиш це мовчання. Я після цього листа мого до тебе зараз же піду до наших мироносиць і скажу, щоб відомая тобі тьотя Маруся послала тобі кілька номерів «Комуніста» з постановами й матеріалами листопадового пленуму ЦК КП(б)У. Та ти, мабуть, читав резолюції й виступи тт. Косіора та Постишева у «Правді».

І коли мені мій райпартком на початку цього місяця сказав, що я, на його думку, перебуваю в деякому одриві від партії, то я, як ще чесна людина, не міг цього заперечувати. Факт.

Зараз я, Жане, переглядаю увесь свій партійний, громадський і особливо літературний шлях, здираю з себе всі помилки і жорстоко самокритикуюся. Написав до редакції «Комуніста» великого листа. Коротко його зміст: $10 - 7 = 3$, себто, що мені треба викреслити з десяти років моєї літпраці (саме в листопаді 1923 року узявсь за «97») сім років, що пішли на «Малахія», «Мину», «Патсонату», боротьбу з ВУСППом і т. д. і т. п., що протягом них я перебував на антипартійних позиціях і ходив шляхами місцевого націоналізму.

Ти без зайвих слів зрозумієш, що мені не легко це робити, але роблю я це щиро. І було б ще важче, якби я цього не зробив (теж кажу щиро).

Отож і не писав тобі. Лише сьогодні набігло кілька вільних і тихих хвилин. Пишу.

У нас зима ну точнісінько така, як у букварях на картинці. Сніг, падає сніжок, іней на деревах, пара з усіх ротів і носів іде (з людських, конячих, Джоя й Цампи), діти катаються. Пригадуються дитячі, юнацькі роки, і як приютські дівчатка віншували мене з днем народження (оце ж цього, 19/ХІІ, 42-ий стукнув у двері) і дарували «открытки» з малюнками (зима, сніг, Дід-Мороз несе золоті літери: «С днем ангела» тощо).

Я дуже радий, що ти лікуєшся і що відчуваєш себе непогано — думаєш і читаєш і, як видно, відпочиваєш.

Легенька жура це нічого, але жени нудьгу, печаль, сум. Скільки я не живу, скільки не помиляюсь, скільки мене не лупить життя, а все-таки я ще раз і ще раз переконуюсь, що найкраща річ у світі, це таки життя

(процес, рух, вічно нове становлення). А втім, про це тобі краще й глибше скаже «Діалектика природи», яку ти зараз читаєш. Бажаю сонячного настрою, поспіху в читанні і в лікуванні, а головне — доброго відпочинку. Тисну.

Твій Кляуо

22/XII 33.

52 (24 квітня 1934 р.) *

24/IV 34.

Здрастуй, дорогий Жане!

Перш за все, чи й в Одесі такі вітри дмуть, як тут у нас, у Харкові? Якщо такі, то я тоді вже не знаю, що про сьогорічну природу й думати.

Дужий вітер це добра річ, коли він видуває з людини пиляку і скверну всяку, але коли він вимітає радість і теплиню, то це, сам розумієш і відчуваєш, — погано.

Проте дуже радий і гріюся щирим чуттям, що ти влаштувався і нарешті споживаєш степове — морське наше повітря. Я певен, що коли понюхаєш добре його, і коли у тебе ще не зіпсувався, як у мене, ніс (а який ніс був, Жане! Який ніс!), то почувеш рідні шані чаплино-каланчацькі пахощі (степу, сухого кізьяку, буркуну, молочаю тощо).

Бажаю тобі, друже.

Як я? А нічого. Повертавшись з вокзалу, помітив (їхали вже автобусом!), що тьотю Марусю беруть плачі. То я заскочив по дорозі в оргрозподільник, купив дві пляшки і закликав тьотю до нас обідати.

Сиділи утрюх і згадували тебе теплим словом — до дна пляшок. Чи не гикалось тобі? Бо я ввесь час приказував: легенько хай гикнеться нашому Жанові... і приказував так, аж поки сам почав... легенько гикати.

Нічого нового, крім клятих і холодних вітрів та пилюги. Завтра починається драмнарада. Очевидно, буд [инок] Блакитного ще більше посіріє й посмутніє, такого надрамкують. А може, й вирветься гаряче слово, яскрава думка — може.

Цими днями закінчив читати про Фр [анцузьку] революцію. Кинувсь, чи не було якогось відгомону, хоча б легеньких збриж од цієї революції на поверхні українського життя. Кінець XVIII ст. Сковорода. Прочитав

уважно про Сковороду. Згадав, що Павло Григорович пише про Сковороду, згадав прочитані й прослухані уривки і... трохи не заплакав з досади й печалі¹.

Не те, геть не те виходить у Павла Григоровича. Замість живого Сковороди — засушений, замість історично конкретного — надісторичний, замість філософа і поета (і хитрого, думаю, хохла) — якась вимудрована постать. Ще більше боюся за цей твір... А як було б добре, коли б П. Гр. написав і відтворив історично конкретного Сковороду... просто, прозоро, зрозуміло для кожного.

Ну, нічого. Може, що вийде.

Коли писатимеш, Жане, мені, то, будь ласка, постарайсь, щоб у тебе літера *и* якось хоч трошки відрізнялась від *к*, як, наприклад, у мене... Гм...

Всього кращого. Тисну.

Твій неунывающий Кляус

53 (4 травня 1934 р.) *

Отже, з вітрами і в Одесі негарзд. Так. А з дощами як, Жане? Невже й з дощами так, як тут у нас? Нема й нема. І не видно. Небо високе, бліде, і по ньому тече зі Сходу сухий вітер — знаменитий суховій. А я ж добре знаю, що значить для молодих хлібів, коли немає у квітні-маї дощів.

Тож я, Жане, зараз здебільшого думаю й марю дощем. Ночами сниться — отой дощ. Степ, пшениці, а над ними дощ. Наші степи прекрасні, коли їх мочать дощі, і наші степи жахні, коли дощів нема.

Ти пишеш, що тебе манить заїхати у Каланчак, оселитися в хатці край села... Це добра мрія, але... голуба, бо за такої, як цей рік, весни важко й сумно буде в хатці край села. Це значить, що хатка своїми віконцями дивитиметься на попалений суховієм степ, і від нього пектиме, як з печі...

Сиди краще, Жане, біля моря. Біля моря сиди. А виправиш здоров'я, тоді й на каланчацькі степи поїдеш, і я теж з тобою поїду.

Збираюсь і я, між іншим, до Одеси (затримує чистка, якої ще й досі нема, але скоро, кажуть, буде).

Відбулася драмнарада. Вступне слово (власне — доповідь) сказав Микитенко І. К. У цьому слові він уперше і дуже гостро скритикував свою драматургію. Коли ця

самокритика йде у нього од глибокого усвідомлення, а не од лукавого, то я певен, що лінія його творчості піде знов угору. Лаяли його (друзі його) за надто гостру самокритику.

Виступав і я. Погано. Важко було говорити, важко було й аудиторії слухати. Єдина якість — не лукавив і спробував сказати те, що думалось (бо чимало промовців робили якраз навпаки).

Прекрасно пройшло у нас Першомайове свято.

Ну й випив я трохи. Приходила до мене в гості Анюта Фьодорова (з чоловіком). Вона ще дужче постаріла. Але горілку пила, і ми з нею цілий день згадували нашу молодість, слобідку, тебе, Хому, Орушку.

Я так од цих спогадів розчулився, що вже хотів був їхати до вокзалу, сідати на поїзд й мчати в Херсон, до «території моєї молодості».

Спинила... друга пляшка, що її підставила моя дружинька, коли побачила, що я, чого доброго, справді можу зірватись...

То після другої пляшки я вже не міг їхати, бо мусив чогось лягати спати.

Пиши, Жане! І лікуйся! Витримка, терпіння, режим — і ми з тобою ще вип'ємо, та як!

Тисну тебе.

Твій Кляус

4/V 34.

54 (16 травня 1934 р.) *

16/V 34.

Добривдень, дорогий Жане! Спека? Випав був один дощик (комунальний), та й усе. Спека. Трави не викосили. В'яне й сохне. Кажуть, що на сонці знов підозрілі плями. Та не може цього бути. Бо коли б були плями, то на землі були б тіні (!). Як ти думаєш?

До чистки я з Харкова не виїду. А коли буде вона, ще не знаю. Кажуть, скоро. Літнарод товчеться в Харкові. Літпіднесення нема, дарма що відбуваються наради. Теж посуха, чи що.

Що я роблю. Читаю (дещо з філософії). І думаю, що мені ж треба писати сценарій¹. Переклад Буличова незабаром вийде². Сьогодні одношу коректу «Поворот Марка».

Новин нема. До нас в «Слово» вселились Городської, Фефер, здається, Соф'я Марковна, молоді.

Юр [ій] Ів [анович] має дві кімнати, Епікова повернула третю тощо.

Льоля грає, Джой лежить, Пенелопа гримає на кухні — словом, все на пормі. Ну, а як ти?

Пиши.

Твій Кляус

55 (16 червня 1934 р.) *

Вибач, дорогий Жане, за те, що так довго тобі не писав (здається, останнє послав листівку, чи одержав?). Та й зараз ще я нікому не пишу, і листи лежать без відповіді.

Відбулася чистка нашого письменницького партосередку. Мене й Епіка чистили по 7 годин (у менший час не можна було і вкластися). Результатів від комісії ще нема (цими днями оголосять).

Але з виступів, характеристик та формулювань ясно видно, що з партії мене вичистять. Сам я схарактеризував (щиро й чесно) своє 15-річне перебування в партії так: 8 років з партією, 7 — проти лінії партії в нацитанні.

Не прийняли мене і до Спільки радянських письменників (відкляли).

Оце все і не давало мені змоги тобі написати.

Як ти там, Жане? Чи посилала тобі твоя Маруся анкету для вступу твого до Спільки рад[янських] письменників? Тебе хотіли були й так прийняти, але без заяви не можна, напиши заяву. Заходни до жінок. Живуть і працюють. Схудли трохи. Валька павпаки.

Жане! Я чув про твій намір кинути лікування й повернутися до Харкова або Камінця.

Не роби цього, чуєш? Перебори свою хворобу так, щоб вона притихла, пригасла, а тоді, друже, і до Камінця і в Харків, а головне — за роботу. За творчу роботу! Ми не можемо, ми не маємо права піти за межі життя, не написавши кілька творів про перейдені (покривлені й важкі) шляхи нашого життя.

А ти хочеш зірватись і трохи налагоджене лікування зірвати. Потерпи. Я обов'язково буду в Одесі. Справа в тому, що під час чистки комісія виявила деяке

недовір'я до одного моменту з моєї біографії (відрядження моє з черв[оного] полку до Миколаєва-Олешок в 1919 році).

Отже, я обов'язково буду в Херсоні, Олешках і Одесі, знайду старих друзів і знайомих товаришів по полку, і вони посвідчать мені ті роки. Картаю себе, що не зробив цього раніш. Тепер без довідок, документів, папірців не можна. Пора брати довідки — народ і помирає і пороз'їздився. Виростає нова генерація, а вона нам на слово вже не вірить, та й не має права вірити.

Поки все.

Матимеш настрій — черкни.

Тисну руку. Бажаю одного: бороти й перебороти хворобу, Жане, ану? Напруж волю!

Твій Кляує

56 (20 серпня 1934 р.) *

Моя тобі, дорогий Жане, порада така: вибери й пиши те, що найбільш припадає до серця, що найглибше почуваш і любиш.

Бо коли ти почуваш і бачиш глибини своєї майбутньої речі і вона тебе найбільш вабить, то не бійся,— сідай сміливо на «Музу» (це у кожного письменника є — вроді човна) і пливи. Переборюй ворожі течії й бурюни — і тоді вивантажиш на видавничому березі ЛІМу або «Радянської літератури» хорошу, теплу, живу річ.

Отже, вибирай те, що найглибше почуваш і любиш.

Приклад — я. Узявся написати сценарія (правда, од матеріальної скрути) і от пишу вже місяць, і нічого не виходить (жанр, що я його не люблю). А думав скінчити до I/VIII.

Аж сьогодні вночі, не спавши (муки творчості разом з клопами), знайшов розв'язання речі, відчув, що щось вийде, коли я викину убивство, кількох персонажів, і зроблю майже комедійну річ. Аж сьогодні я (дякуючи клопам!) відчув, що сценарій мусить вийти.

А п'еса (до якої тягне) лежить (власне, не п'еса, а задум, план). Оце і все моє життя (його зміст). Сиджу, звичайно, один в холодній хаті. Нема з ким розмовляти, ані порадитись... Усі на з'їзді.

У Григорія Даниловича дитина страшенно хвора (лікарі не виходять з хати, але йому від того не легше).

Був на апеляції. Ставлення було хороше (об'єктивне). Результати 23. Але я наперед знаю, що ця інстанція (ра-йонна комісія) моєї апеляції не розв'яже.

Дуже хочеться читати. А ще дужче поїхати, бачити нових людей, нове життя, наші степи, нсбо. А ще дужче побачити тебе, тьотю Марусю, звичайно, друк-Ленчика...

Вишити чарчину.

Й гомоніти, гомоніти...

(Гомоніли, гомоніли, а до роцоту — й понімили).

Всього тобі доброго, Жане.

Тисну.

І тьотю Марусю тисну.

І друк-Ленчика, якщо вона там, а якщо й досі в Києві, то все одно — тисну.

Старикам вашим шаноба й привіт.

Твій Кляус

20/VIII 34.

57 (11 вересня 1934 р.) *

Сьогодні одержав твого листа, дорогий Жане, і сьогодні ж подзвонив до П. Панча. Відповідь мав таку: твого листа він одержав, просьбу твою розглянули на засіданні БУПу і вирішили тобі дати путівку (або гроші) в Крим у тубінститут на 2 місяці.

П. Панч питав мене, чи не краще вислати тобі замість путівки чи на путівку гроші. Але я відповів, що найкраще буде, коли вони вишлють тобі путівку. Відповідь П. Панча ніби задовільна. Та мене вона не дуже задовольняє. Перше — це їхнє рішення з «або» (путівку або гроші на два місяці) і друге — це те, що рішення БУПу (як водиться) ще треба реалізувати.

Але початок є добрий. Буду ще дзвонити. Ти мусиш мати путівку. Говорили з Панчем і на тему таку, щоб влаштувати тебе в Криму на довший час (через Кримську спілку письменників — себто обернути тебе на деякий час з українця на татарина — «тепер я турок, не козак!»). Та про це договоримось згодом, протягом двохмісячного лікування. Я думаю, що татари-письменники, почувши, що ти сам родом з Каланчака (це ж татарська назва), допоможуть тобі перебути деякий час і де-небудь під Ялтами. Можна буде пообіщати, що ми за це оддамо їм Каланчак і Чаплину (де наше не пропадало!). А як

ні, то доведеться піти війною. Словом, кримського повітря тобі, Жане, здобудемо.

От тільки жаль, що мене не прийняли до нашої Спілки, і я не маю відповідного голосу і входу до правління. Та нічого. Як треба буде, то впіймаю Панча або Копиленка, перестріну на вулиці... (а ти знаєш, що таке по-чаплинському перестрінути на вулиці). Словом, за кримське для тебе повітря я ще повоюю.

Як мій сценарій? Написав.

25—26 серпня не спав до 8 год. ранку — так страшно писав. Убивство викинув + кількох живих персонажів, так і перекажи тьоті Марусі: плюс кількох живих персонажів і одне тільки вбивство.

Читали сценарій в Укрфільмі (керівники). Сценарій сподобався (образами, типами, діалогом), але бракує йому інтриги, сюжету... Думаю, що з цього «але» вони й почнуть свою інтригу, щоб не дати мені більше грошей.

Після того, як не прийняли до Союзу, скинули з пайка (ми тепер з Григ[орієм] Даниловичем маємо одкритий розподільник — це базарчик по Барачному!). Я вже не вірю, щоб мені хоч трошки тепер повезло. А таки не везе, Жане. Оце недавно пішов у лісопарк, сів там, а тоді приліг (їй же богу, не пив!!!) і заснув. І схопив плеврит. Насилу одчепився од нього (напоїв п'яним і втік). Льоля готувалася в муздрамінститут. Приготовилася. А його реорганізували на технікум. Довелось їй після 1½ курсів машинового технікуму скласти іспити на перший курс музичного (за семирічку!). Слава долі, що хоч прийняли. (Ху-х!).

Лікар, оглядаючи мене після плевриту (од якого я, напоївши мене п'яним, утік, кажу), викрив, що в мене ще щось негаразд з печінкою. Почав допитувати, од чого це? Мовляв, чи не були у мене тифи? Був, кажу, як же... Ну тут мені повезло: бо не спитав, чи не випивав я часом горілки чарочку. А якби спитав та заборонив, Жане! Га?.. Жах!

А взагалі до котрого часу поки що усе благополучне. Тягне до філософії. Страшенно зворушують зорі вночі (під осінніми зорями). Хочеться кавуна і сала з паляницею або паляниці з салом і кавуна. Ти нагадав про тарань. Хороша риба. Тільки дуже «рідка». Картопля у нас в одкритому розподільнику є. Дорога тільки, як каже Антоніна Іллінічна, котра тобі (не картопля, а Антоніна Іллінічна) переказує свій гарячий привіт і тьоті Марусі

також. Щодо мене, то я теж передаю тьоті Марусі гарячий привіт з додатком і поясненням, що я викинув із сценарію лише одно убивство і лише кілька персонажів. От!

Коли ми зустрінемося, Жане?

Як тільки заведуться у мене гроші. Для цього я напишу другий сценарій з інтригою, архисюжетом, без жодного вбивства і без кількох персонажів. Мені за це зразу заплатять 15 тся. (Сценарій буде тільки звуковий), і я приїду до тебе або ти до мене. І прочитаю тобі свій перший і другий сценарій, а ти мені свою земляну повість. Або зробимо так: купимо літр, настоїмо на моїх сценаріях і на твоїй земляній повісті... Ні, не так. Купимо літр (це факт). Настоїмо на класиках (для цього літр ставиться в шафу, де лежать класики). Прочитаємо сценарії й повість. І тоді за літр. А можна буде й так, Жане. Спочатку за літр. Вип'ємо і поставимо до класиків. А тоді почнемо читати сценарії й повість. Так я думаю, найкраще буде. Га? Ну от *...

Напиши.

Твій Кляус

11/IX 34, Харків.

58 (23 вересня 1934 р.) *

Любий Жане — Генриху Кирдяго!

Сьогодні, вчора і завчора ходив до ВУБПу в справі твоєї путівки. Перед цим говорив з отцем Панчем, котрий ще раз запевнив мене, що ухвала президії є, але треба тільки, щоб хто-небудь ходив... Так і сказав, з'явив собі, Жане. Отож я й пішов. З'ясував. Ухвала є, але зміст її мені зразу ж не сподобався: за браком коштів на путівку, звернутися до Літфонду, щоб він видав...

* А ще краще так, Жане. Ми купимо літр (з цього обов'язково почнемо). Після цього візьмемося за той літр... А тоді тьотя Маруся поставить його до класиків чи під стіл і буде читати нам мої два звукові сценарії й твою земляну повість. За це ми купимо тьоті Марусі літр і зразу візьмемося за його... Ти розумієш? Ну от. Тоді покличемо Антонію Іллінічку. Візьмемося за літр. Ти прочитаєш свою земляну повість, я два звукові сценарії...

Р. С. П. Панч просив, щоб ти надіслав йому заяву про путівку, а то довелося листа залишити в БУПі...

Голова ВУБПу Данильченко поїхав у Москву до того Літфонду (по гроші й путівки). Грошей трохи привіз, і путівки теж, але в Крим на жовтень нема жодної. Буде на листопад. Довідавшись сьогодні про це, я насів (як тільки ще можна насісти мені в моєму становищі) на Данильченка, що як же так, мовляв, чоловік у Камінці, обов'язково треба в Крим, осінь і т. д. і т. п.

Вирішили вони таке: завтра б'ють телеграму в Ялту, губінститутіві, щоб він продав одне місце на жовтень — листопад за готові гроші (якщо у нього є вільні місця).

Я не певен, щоб відповідь була позитивна (найбільше одмовляють у нас на телеграми та на листовні просьби), проте деяку надію маю.

Учора говорив з Панчем і Копиленком. Питав їх, що будемо робити, коли путівки не здобудемо. Вони сказали, що можна буде спробувати дістати через ЦЛК. Вони так сказали. Але ЦЛК уже в Києві і сам отець Панч ніяк не діждеться собі путівки в Крим. Здобув у Харкові на три тижні у якийсь інший спосіб.

Я теж жду з ЦЛК (з Києва) путівки в Кисловодськ уже четвертий тиждень. Я знаю, що мені одмовлять, але для очистки власної совісті подав заяву. Отже шлях до ЦЛК тепер довгий.

Висновок: Гроші й надії на путівку тобі, Жане, є, але певності нема. Буду ходити щодня. Між іншим, я сказав Данильченкові, щоб він не прогавив листопадних путівок. Відповів мені, що розстарається обов'язково.

Отже:

1) відповідь з Ялти позитивна, і тоді завтра, позавтра перешлемо її тобі телеграфом з грішми, чи як,— видно буде.

2) Відповідь з Ялти негативна — будемо шукати других скорих шляхів здобути тобі путівку.

3) У перспективі листопадна.

Так чи інакше, а з путівкою справа мусить вийти. В залежності од цих трьох розв'язань виваж, що краще для тебе. Лишатися і ждати в Камінці, чи приїхати в Харків. Моя думка — краще перебути в Камінці (спокійніше й повітря краще). А втім, тобі видніше.

Якщо надумаєш — сповісти негайно (телеграфом).

Як я?

Підвал Хвилин про мене, мабуть, читав? У «Комуніс-

ті?» (12.IX 34) — «співець українського націоналізму» — я.

До цього ще покусала мене собака (чужа, трошки гризнула).

Льоля «безумно» закохалася, плаче й сміється, а я читаю їй (мушу читати) холодні моралі.

Взагалі стал я сед, худ і блед, ал-ле... але духу, Жане, аж ніяк не знижую. Стоїть він, мій так званий дух високий і мужній, дивиться через горизонти, навчився читати азбуку мудрості і трошки вже тямить, що таке життя і яке воно було, яке є й буде... От тільки язичник я — горілки хочеться, малоросійської ковбаси, поспівати або поплавати хочеться, утекти в степи хочеться, чути ячання лебедів на Каланчацькій затоці, — і чого тільки не хочеться. Кавуна, наприклад, дуже хочеться. Паляниці. Вірші іноді писати хочеться. Вірші, Жане! До чого доходить, га?

Пиши. Як там ся має хорошая тьотя Маруся? Сердечний привіт. А друк-Ленчик? У Києві? Бож-же мій, боже! Тисну, Жане-Генриху Кирдяго, і вітаю тьотю Марусю і друк-Ленчика аж у Києві.

Ваш Кляус-Август Халява

23/IX 34, Харків.

Ант [оніна] Іллін [ічна] передає гарячий привіт. Льоля і Вова теж. А також бабушка і Джой.

59 (15 жовтня 1934 р.) *

Привіт, дорогий Жане!

Я приїхав у Кисловодськ. Благополучно. Як я й казав, санаторій для «протчих». Проте не дуже поганий... Харчують і більше й краще, ніж вдома. То чого ще? А нарзан — вже однаковий для всіх.

Валеріян «расточает улыбки» жепщинам, я ж тримаюсь поважно. Помістили нас на 4 поверх, перевели на другий...

Сьогодні беру першу ванну. Серце — порок. Але виясниться воно після трьох-чотирьох ванн.

Як ти, Жане? Черкни кілька слів, чи був у лікаря 13/X? Що сказали? Коли радять до Ялти, і коли ти думаєш?

Говорили про тебе з Валеріаном дорогою. Доброї він думки про тебе й твою творчість. Тримайся, Жане.

Бажаю тобі сили духу, бадьорості, енергії.

Тисну.

Твій Кляус

Адреса: Кисловодськ, санаторій «Гори».

15/X 34.

60 (25 жовтня 1934 р.) *

25/X 34.

Привіт тобі, Жане!

З листа Ант [оніни] Ілл [івни] довідався, що тобі прислали путівку в Батум, не то в Синоп. А що кажуть з приводу цього твої лікарі? Коли скажуть, що їхати варто й треба, то їдь і в Синоп. Ось я тут кисну в Кисловодську. А проте щодня почувую, як лікує й здоровить мене навіть холодне це гірське повітря. Повітря, Жане. А ним наш Харків похвалитися не може... І ще Ант. Ілл. черкнула кілька слів про Валю. Любий! Будь мудрим батьком, і пехай собі дівчина жше, коли вже почала жити. Життя навчить, як жити, краще за нас (як і нас воно вчило, пам'ятаєш?). Дівчина вона здорова і дорогу свою знайде. У мене теж, як тобі відомо, є така Лелека, і вона теж почала літати надто далеко. Ну впаде, удариться, заб'ється — зате навчиться літати. А під батьковим крилом навряд. Нехай живуть (через дитячі роки уже переплигнувши). Тисну тебе.

Привіт тьоті Марусі.

Твій Кляус

Черкни два-три слова.

Вітає тебе Валер'ян.

61 (30 жовтня 1934 р.) *

30/X 34.

Дорогий Жане й Генриху Кирдяго!

Спасибі за листа. Одержав його, пішов у парк і там читав, читав. Лікариха заборонила мені ходити навіть

на «храм воздуха», куди я минулого року ходив безборонно. Каже: «Ходіть тихо, тихо, од лавки до лавки».

Од урни до урни, од лавки до лавки, дожилися, Жане!

Ну та нічого. Я як згадаю, як ми ще недавно ходили од одної пивної лавки до другої і так через весь Харків, то мені зразу робиться добре. Як і що не кажи, а шляшок наш у минулому прекрасний — шлях невгаваючих і невпинних аргонавтів.

Ох і шляшок був, Жане, га?

Йй-богу — прекрасний. Вічно тривожний, бурхливий, ввесь у шуканнях і дерзаннях з неймовірною снагою виїти на голубозоряні обрії.

От згадай і ти посміхнешся, Жане, і од спогадів стане тобі тепло-тепло, як колись од «стопки» пшеничної горілки (пам'ятаючи май місяць і нас трьох у парку з картоплею й огірками, дощ ішов, хлопчатко в червоній сорочці на дереві сиділо і на нас, трьох дядей, дивилося, а потім дорога, дуже важка і довжелезна дорога додому). Було це? Було. Добре було? Добре, Жане. То давай поменше журитися, любий.

От тільки хвороба твоя страшно болюча (горло!) Як я його, той біль, відчуваю, Жане... Не будь його — лежав би ти та посміхався. Правда?

Вірша твого прочитав. Перші чотири рядки не справили на мене великого враження (звичайне), а от подальші вісім — чудесні, Жане! Не стримуйся. Пиши вірші. Пиши їх, не звертаючи особливої уваги на ритм і ритм. Пиши так, як хочеться співати — просто, ясно, тепло, по-дитячому навіть.

Випаде така хвилинка — і пиши. Ну, а я почав другу редакцію п'єси¹. Не подобається вона мені. Надто вже проста й компромісна. Драма — бійка. Битися не хочеться (дуже б'ють за це).

Тягне мене до спокійної, степової прози. Приїду — почну.

Тепер кілька слів про твою путівку. Данильченко казав, що можна тобі буде виїхати до Ялти раніше. В половині листопада. Я теж думаю, що можна буде. Приймуть. Мені не хочеться, щоб тебе душили харківські осінні погоди. Зараз у Кисловодську голуба-золота погода. Повітря — бальзам. Думаю, що і в Ялті (у Ялтах!) стоїть теж така. І буде певно, довго стояти, бо осінь

цього року суха, і зима, мабуть, теж буде суха й колодна. Звичайно — розпитайся добре лікарів. Та не дуже надавай значення їхнім словам. Пам'ятай мудрі слова, що їх ми ще вивчили в Олешк [івській] безправній гімназії: «*Medicus curat, natura sanat*» *. Здається, так? Так за «Братину», Жане, і за «Веселое язычество».

Тисну.

Твій Кляус, він же Август Халява і dominus

* Лікар лікує, природа виліковує (латин.).

ЛИСТИ ДО П. Б. ЗЕНКЕВИЧА

1 (20 липня 1929 р.)

Многоуважаемый Павел Болеславович!

Простите за такой поздний ответ. Меня не было в Харькове, и Ваше письмо лежало в УТОДИКЕ. На все Ваши запросы и предложения я сейчас не могу Вам ответить, т. к.: 1) драматурги-авторы все почти разъехались; 2) репертуар для наших украинских театров еще не определен; 3) перспективы не ясны. Когда вернется в Харьков Днепровский, я предложу ему и посоветую дать Вам пьесу «Шахта «Мария» (это новая после «Яблоневого полона»). Увижу Мамонтова (автора «Республики на колесах»), переговорю и с ним. Думаю, что он согласится на Ваше предложение с большим удовольствием, т. к. кто-то (в Москве) перевел его пьесу, обезобразив ее до неузнаваемости. Одним словом, напишу Вам несколько позже. Что касается моих пьес, то: 1) «Народного Малахия» ввиду тонкости и особой стилистики языковой желательнее перевести под моей редакцией, иначе может пропасть тональность, ритм пьесы, на которых она и построена; 2) я переработал (на 70 %) пьесу «97». Могу предложить Вам перевод и полномочия на постановку (в первой редакции пьеса имела ряд драматургических погрешностей и крупных недостатков; 3) новую пьесу (тема: чистка в партии), которую окончу в сентябре, в октябре.

Вот пока и все. Напишите. Привет В[ашей] супруге.

М. Кулиш

20.VII 29.

2 (28 жовтня 1929 р.)

Уважаемый Павел Болеславович!

Посылаю Вам «97». Пьеса переработана почти наново и нигде еще в этой редакции не шла. Пьеса эта вошла в план комиссии при нашем Н. К. Просе для перевода

ее на русский язык (соглашение с ГИЗом РСФСР после прошлогодней встречи украинских писателей с русскими в Москве). Комиссия, как водится у нас, заснула, а я не имел времени и возможности самому заняться этим делом. Если Вы найдете в Москве грамотного переводчика и возьмете на себя труд переговорить з ГИЗом об ее издании и если найдете возможным продвинуть ее на русскую сцену, то напишите мне об этом, и я вышлю Вам письменное мое уполномочие (сообщите и Ваши условия). Посылаю еще «Хулия Хурину». Написал еще в 1926 году, но пьеска не пошла у нас по двум причинам: 1) не было театра сатиры (да и теперь еще у нас его нет); 2) вокруг нее разгорелись споры (нашли ее слишком острой и т. д.). Это сатира на нашу неграмотность и косность. Ознакомьтесь, пожалуйста, и напишите о ней Ваше мнение. Что касается «Народного Малахия», то через несколько дней эта пьеса будет напечатана, и тогда я смогу прислать ее Вам для ознакомления.

Кроме того, эту пьесу вместе с «Закутом» (переработка старой «Зоны») взял у меня режиссер Марголин в Москву (он ставит тут что-то в Харьковском еврейском театре). О переводе «Народного Малахия» я уже Вам писал и об этом же говорил Марголину.

Считаю, что стилистические особенности этой пьесы требуют глубокого знания украинского языка. Поэтому участие в переводе автора считаю обязательным (редакция его). «Патетическая соната» в процессе работы. К январю переделаю и окончательно подготавливаю к напечатанию «Коммуну в степях» (еще не печаталась) и после января имею в виду издать первый томик пьес (изд. «Харьк. Пролетария») ¹.

Домашнего адреса не сообщил, т. к. через неделю переберусь на новую квартиру и тогда напишу. А пока пишите на УТОДИК.

Уваж. Вас М. Куліш.

Харьков, 28.X 29.

3 (10 листопада 1930 р.)

10.XI 30.

Дорогой Павел Болеславович!

Вашего мнения о Завадском для меня достаточно, чтобы я с полным доверием отдал ему для постановки «Коммуну». Знают его и в театральном Харькове люди как

талантливого артиста и незаурядного, умного и одаренного человека. Я буду рад, если «Коммуна» пойдет в его театре и не останется т. о. в этом году в девках. Перевод Ваш вполне удовлетворителен. Отдельные места (а их очень мало) не снижают его качества. Очень необходимо включить в финальную сцену (из реперткомовских изображений) реплику головы коммуны Вишневному: можешь обмануть докторов, слепцов, но не обманешь ты меня...

Черкните, как дела с «Патетической». Я бы очень Вас просил писать об этом откровенно, как и что, какие недостатки, промахи, и прч. В этом отношении я автор «весьма сознательный».

Состояние здоровья (сердечные дела) и литературные дела (пленум МБЛР в Харькове) не позволяет пока поехать в Москву. Возможно, что немного позже я вырвусь.

«Прощай, село!» не подвигается, застряло на первом действии. Но пьесу я должен написать уже для того, чтобы покончить в своей драматургической деятельности с селом. Трилогию: «97» — «Коммуна в степях» — «Прощай, село!» — я думаю вычерпать тему об украинском селе 1919—1930 г.г. (для себя, конечно).

Сердечный привет С. А. и Жене.

Ваш М. Кулиш

4 (13 листопада 1930 р.)

[Телеграмма]

Крайне удивлен присылке Харьков реперткому Патетической от Одесского Русского театра.

Кулиш

5 (лютий 1931 р.)

[Телеграмма]

Высылаю спешной Патетическую Привет.

Кулиш

6 (8 лютого 1931 р.)

8.II 1931.

Дорогой Павел Болеславович!

Посылаю переработанную «Патетическую».

Еще считаю ее неготовой (третье действие и особенно финал), но нет больше сил и времени сидеть над ней,

И эта редакция далась мне с невероятными трудностями. Насиловал себя, понуждал, нередко садился с таким настроением, словно касторку нужно было пить. Полмесяца ничего не читал, не писал, даже писем и т. д. и т. п.

Несколько замечаний. Ступая я изменил в сторону советской Украины. Смерть его — результат колебаний между двух основных борющихся сил. Роль Марины больше разработал, показал ее классовое естество. В финальных сценах она дискредитирует себя настолько, что, думается, опасения насчет ее обаятельности должны отпасть. Впрочем, со стороны (Вам, театру, реперткому) будет виднее. Пьесу кончает Лука. Внес ясности. Кажется, одного не сделал — не сократил. Но для этого нужно время. Пусть уже театр сделает сокращения (согласовав их со мною). Таирову напишу. Кланяйтесь и передайте, что вариант финала, который мы средактировали вместе, при попытке его написания оказался очень трудным (требовал деланностей). Поэтому я написал другой, исходя из таких вполне естественных, по моему мнению, ситуаций: никто не знает, что во главе рейда Пероцкий. Не знает и Юга. Поэтому сообщение об этом Луки потрясает Югу настолько, что он не знает даже в первый момент, что ему предпринять (сцена Лука — Я, Я на лестнице сам). Мысль, что Марина убежала или убежит, толкает его к ее дверям. Он осознает, что нужно выдать ее и поэтому вся финальная сцена проходит в борьбе с Мариной и с остатками своих чувств к ней... (сцена еще рыхловата и требует доработки). Борьба эта кончается победой (не без трудностей и колебаний) — переключкой друзей.

Об остальном дополнительно. Очень прошу сообщить о прохождении пьесы в реперткоме.

Привет С. А. и доброй моей невестушке — Жене.

Привет также от всей моей «банды».

Ваш МК

P. S. Чуть было не забыл — пьесу посылаю сейчас же после машинки. Просмотрел очень бегло. Возможны ошибки.

О варианте концовки напишу дополнительно.

7 (Без даты)

[На титульной странице рукопису «Патетичної сонати»]

Многоуважаемый Павел Болеславович! Посылаю. Вдогонку напишу письмо. А пока вот что: первое действие я так и не дописал. Второе в эскизах (много кадров не доделано, особенно последний, 30-й — Андре у Марины). Действие очень трудное по своим формальным заданиям: лаконизм реплик, сцены в нескольких словах, движения, ритм, музыкальные построения, одноразовость сцен и т. д. Перепланировал второе и третье. Результат: второе я еще доработаю, но оно есть. Есть уже и половина третьего (в чернетках). К 15-у думаю закончить.

Крепко жму руку.

М. Кулиш

8 (2 вересня 1931 р.)

Киев, 2.IX 31.

Дорогой Павел Болеславович!

На дороге между Харьковом и местом военного моего назначения (временного, конечно) пишу Вам несколько слов, — убедительно прошу:

- 1) сократить до крайнего минимума высылку «Патетической» театрам для ознакомления и
- 2) наблюдати, чтобы ни один из них не поставил пьесы без моего на то разрешения.

Я думаю внести в пьесу некоторые уточнения и небольшие изменения. Кроме того, ознакомившись с работой Камерного (думаю побывать на одной из монтировочных репетиций), возможно, переделаю и некоторые сцены наново.

Где сейчас Вы? Пишу на Житомир и страшно мучусь — почт. ящик № 17 или 14? Забыл. Получили ли мое письмо из Харькова?

Вечный, крепкий привет от меня С. А. и Жене.

В Харьков вернусь к 20-у.

Ваш МК

9 (17 жовтня 1931 р.)

17.X 31.

Дорогой Павел Болеславович!

Не разгибая спины в течение нескольких часов переписывал третью редакцию, чтобы она застала Вас еще

в Москве. Из нее Вы увидите, что есть хоть небольшие, но очень важные изменения и доработки. Особенно в роли Ступая и Марины.

Мне кажется, что теперь пьесу можно давать и в другие театры. Долго не давался мне Илько, но и сго я поднял в монологе и в финале. Кажется, теперь его перерождение убедительней выходит. Илько заговорил языком большой страсти. Монолог длинноват, но зато он поднимает роль Илька, сокращает финал и т. д.

Теперь можно кое-что и напечатать, можно даже и монолог, я думаю, если это нужно будет.

Просьба — передать третью редакцию в Камерный, Ленинград и в репертком.

Телеграфируйте получение и напишите письмо.

Как Ваше мнение насчет уточнений?

Крепчайше жму Вашу руку.

Ваш МК

Привет сердечный С. А. и Жене.

Получили ли сцену: Лука — Марина?

10 (18 жовтня 1931 р.)

Дорогой Павел Болеславович!

Вчера отослал Вам спешной: монолог Я, ряд исправлений и уточнений «Патсонаты».

Пишу вдогонку. Не уверен, так ли я переписал концовку разговора Луки с Мариной.

Вона пішла. Лука кличе начальника варті:

— Товаришу! Ви там виселили мою сусідку... Будьте більш уважні до неї. Вона проситься вийти із цього будинку.

Н а ч а л ь н и к в а р т и. Пустити?

Л у к а. Навпаки.

Кроме того, в сценке Матроса с Шапкой:

Ш а п к а (*перебиває, вказуючи Андре на Судьбу*). У нього в самого он капіталізм око виключув. А голос, думаєш, од нецензурної хвороби? Қаторжний!

О д н о о к и й. Про мене не адвокатсья. Не мені тут судитися. А коли хочеш свободу слова мати, то про його кажи.

Пишу Гандурину письмо о посланных новых сценах. Со своим реперткомом перегрызлись, но сейчас пробуем договориться. Отношения мягче (хотя о новых передел-

ках они еще не знают, т. к. эти переделки я считаю результатом указаний Московского реперткома).

Шесть месяцев наш репертком продержал пьесу без рассмотрения! Ну как мне не сердиться!

Обращался ко мне письмом Самарин-Волжский из Севастопольского театра. Думаю, что после этих исправлений ему можно выслать пьесу. Я напишу.

Еще раз: получение доработок телеграфируйте и очень прошу дать их театрам.

Реперткому тоже хотя бы основные: монолог, сцену Луки с Мариной, Марины с отцом и Марины перед закопанным.

Всего доброго. Жму руку.

Ваш МК

Привет С. А., Жене.

18.X 31.

11 (29 травня 1932 р.)

29.V 1932.

Дорогой Павел Болеславович!

Ваше воздушное письмо летело ко мне около пяти дней. Из этого вовсе не следует, что не надо посылать письмо воздушной почтой, но и это обстоятельство надо иметь в виду особенно в случаях посылки спешной корреспонденции. Во всяком случае, такое воздушное опоздание меня очень умилило.

Через два дня я получил письмо от Ю. В. Соболева, в котором он от имени театра пишет о предварительном своем впечатлении от пьесы (то, что Вы писали), о заинтересованности театра и т. д. и просит сообщить, когда я смогу предоставить ему текст целой пьесы. На это я вчера ответил спешным, что предполагаю закончить пьесу к 8—10 июня, на перевод потребуется вам дней 5 — в общем, числа 15—20 пьеса будет в театре. Отослал письмо и задумался. А как же с переводом? Где найти Вас? Как переслать пьесу? Поэтому и прошу на сии вопросы ответить мне по известному вам адресу, изменив в нем лишь одну цифру 12 на 22, т. е., Харьков, 22.

До сего времени не выяснился окончательно вопрос о переезде для летней работы в Москву. Дело в том, что

Вова поступает в ФЗУ, Леля в техникум, и нужно еще ждать мне результатов до 6 июня.

А числа седьмого мне будет ясно, куда и как мне самому поступать.

Пересылаю это письмо Фельдманом (пишу ему).

Как и где устроились? Желаю Вам побольше светлых вод, сени кушей, млека, мяса, меда и... акрид, что ли. Я думаю, что в наше время акриды это была бы хорошая водочная закуска, а?

С. А. и Жене, а также Лиде — трем моим женщинам — привет и всяческие, конечно, только хорошие, пожелания.

Ваш МК

12 (8 червня 1932 р.)

8.VI 1932.

Дорогой Павел Болеславович!

Передаю это письмо женой Фельдмана в Москву, а оттуда уже дойдет Вам Владимир Абрамович. По почте послать — будут везти больше недели (Вашу открытку с Елатьмы получил на восьмой не то десятый день).

Очень досадно мне, что не смогу передать одновременно второй половины пьесы. Загруз на сцене: Ромен за городом — девушка с окраины.

Кроме того, думаю еще свести в одну сцену проходную сцену у ворот (Трофимович показывает деталь) и сцену встречи иностранной делегации. Работается очень туго (ужаснейшая усталость). Все же 10-го думаю закончить. А если не закончу, то недостающие сцены вышлю в первой редакции. Но как выслать, чтобы вы поскорее получили? Попробую найти едущего хорошего человека в Москву и ним передам Фельдману, а он уже передаст Вам. Напишите, в Елатьме Вы или покочевали дальше. Я пока буду в Харькове (пока Леля и Вова поступают в техникумы), а потом в зависимости от того, что скажут мне врачи, буду и сам куда-нибудь «поступать».

Как устроились? Почему фунт масла? Десяток яиц? Привет трем женщинам.

Жму руку.

Ваш МК

13 (12 червня 1932 р.)

12.VI 32.

Дорогой Павел Болеславович!

Спешу. Едет в Москву Днепровский. Передаю ним вторую часть пьесы. Из Москвы он дойдет Вам.

И этот текст я считаю далеко не окончательным (многого не сделал, т. к. тяжело сейчас работать).

Соболеву я писал, что окончу 8—10-го. Если они все уже разъехались, то хорошо было бы все-таки послать экземпляр Соболеву для представительного ознакомления.

Списавшись, я бы имел в виду его мнение относительно всей пьесы, возможности или невозможности постановки.

Работу над этой пьесой я сейчас прерываю. Нужно отдохнуть.

Вова закончил семилетку и поступает в ФЗУ авиазавода. Леле нужно в техникум. Все это задерживает меня в Харькове и задержит еще с полмесяца. Завтра напишу.

А пока — привет женщинам, Вашей лодке и пр.

Ваш МК

Р. С. В сцене на кордоне я думаю столкнуть друзей с крестьянкой, которая загоняет от кордона своего телка, интересуется, куда они идут, и рассказывает о новой в ихней деревне жизни.

14 (5 березня 1933 р.)

5.III 33.

Дорогой Павел Болеславович!

Еще весной Всероскомдрам обратился (через Всеукомдрам) к украинским авторам с предложением написать (в порядке закрепления дружеской связи) одну-две пьесы для русских театров. Ассигновал сумму. Всеукомдрам обратился и ко мне. Я дал принципиальное согласие (не касаясь аванса). Сейчас я закончил «Прощай, село!» и решил представить ее во Всеукомдрам (во исполнение данного обещания).

Всеукомдрам пьесу уже послал. Вчера я написал т. Россовскому письмо, в котором подчеркнул, что вопрос перевода в данном случае должен разрешить

Всероскомдрам, я сделал маленькое добавление, что пьесы мои до сих пор переводили Вы, что Вы знаете особенности моего языка и прч. Конечно, это обстоятельство не должно связывать Всероскомдрам при выборе переводчика (пьеса для Всероскомдрама), но если мое добавление будет принято во внимание, то прошу не отказать (буде Вам предложат) сделать перевод и этой пьесы (если, конечно, это будет для Вас приемлемо).

Всех благ. Привет милым женщинам.

Уважающий Вас М. Кулиш

15 (19 июня 1933 г.)

19.VI 1933.

Дорогой Павел Болеславович!

Пишу на лету. Заболел Вова. Предполагали, что тиф. Но сегодня выяснилось, что малярия. Мучит его ужасно. И сегодня я выезжаю на Одещину. Оттуда напишу.

Ваше письмо получил. Из театра Революции не писали. Очевидно, и не напишут. Писать четвертый акт — не нужно. Это будет пятое колесо. Театру, очевидно, нужна колхозная пьеса. Получили ли Вы Маклену? Привет Вашим. Крепко жму руку.

МК

ЛИСТИ ДО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

1 (4 вересня 1924 р.)

Одеса, 4.IX 24.

В/пов. т. Любченко!

Т. Дніпровський написав, що він їде у Крим на спочинок. Радив, щоб я склав доручення йому від мене і надіслав якнайскоріше йому в Харків. Між іншим зазначив тимчасово писати на Вашу адресу.

Отже, я й посилаю доручення. Ви вже певно знаєте, що з ним робити.

Я вже писав до т. Дніпровського, щоб прискорити видання п'єси «97» («Мусій Копистка»). І не через те, що мені цього кортить. Головне тут — кинути на село хоч абияку чепурненьку п'єску. Там паує «халтура» і огидно-шкідливий репертуар. Ми повинні боротися... Якщо Дніпровського тепер немає, то сповістіть про його адресу. Ще просив би Вас написати декілька рядків (що діється в Харкові на літературній царині, головні проблеми в роботі і т. п.). Це як матимете вільний час.

Вас я вже грошки знаю. Читав в альманасі «Гарту», в «Кварталах». Відчув у Вас чималу щирість — а це, на мою думку, найкраще у письменника.

З товар. привітом!

Куліш

2 (20 жовтня 1924 р.)

Одеса, 20.X 24.

В/ш. товаришу Любченко!

Писав п'єсу для сільського театру, а вийшло так, що виставлятимуть в Харкові на сцені Державного театру. Боюсь, щоб Мусій Копистка не посковзнувся на блискучому паркеті міської сцени.

Коли вже повелось на постановку, то хочу висловити і власні деякі побажання.

Одіж — революційної доби. Майже всі незаможники в штанях із мішків, в постолах і онучах, деякі в латаних

солдатських «гiмнастьорках». Поменше широких штанiв i вишиваних сорочок (у нас iх зовсiм не посять). Налигайте на «спiнжаки» i «польта».

Щодо жiнок, то вбрання звичайне: хустка на голови, кохточка, спiдниця. У Ганни — сорочка, намисто i хрестик. У Лизьки — мiшанина з городським: юпка аж по груди, високi закаблучки, кохточка з мережками, але з повними рукавами. Волосся закручене в високу «коронку».

Декорацiї — звичайна хата i двiр (надавайте степового пiвденного характеру). В четвертiй дiї — сiльрада. Мiшанина колишньої «розправи» з новою установою, радою. Чорна заялозена шафа, голий стiл, один або два стiльцi, лави, павутина, бруд i... два-три плакати (обiрванi на цигарки).

Тепер щодо персонажiв.

Копистка Мусiй — рудавий чоловiк, рокiв 45, з товстими губами, вуси посмаленi цигаркою. В солдатському картузi, але цей картуз вiн носить «козирем», прибгатим з бокiв. Сорочка навипуск, з манишкою (дуже стара). Кисет висить на грудях (на шнурцi). Коли валить цигарку, то «бичка» наліплює на губу i тому випидає її. Часто курить i вiд диму приплющує праве око (через те воно здається трошки меншим i насмiшкуватим). Рух i в малю. Розмову веде, не поспiшаючи, тягне, уважно слухає iнших. Обличчя спокiйне, в один бiк. Коли каже «трах-трах», то й то не ворухиться. Про революцiю дбає, як про своє хазяiство. Знає все i всiх. Тiльки в кiнцi четвертої дiї вiн трошки оживає. Його бере «досада», що дiло ведеться не так, як, на його думку, треба було. Упертий, млявий, але твердий, як криця. До Васi ставиться прихильно й щиро. Любить дiтей i молодь. В жiнку закоханий, але веде її за собою. Весь вiн — рiвна, розважна, розмiркована боротьба з куркулями.

Серьога. Весь час вiдчувається в ньому бiль i злiсть, ненависть до куркулiв скажена. Непосядючий, нервовий, з гострими вузькими очима, пiдборiддя гостре, випнуте вперед. Iз себе чорнявий, смуглий.

Дiд Юхим. Вуси й борiдка, волосся сивi. Нiс великий. Сам маленький, худорлявий, спина погорблена. Ходить жваво, дрiбненьким кроком, спираючись на свої цiпки. Трошки кучерявий. Очi ясні. Пiд бiлими вусами — непомiтна усмiшка.

*Андрій*¹. Років 27. Щирий, палкий, ще молодий борець. Ще вірить в людей і в людський розум (хоч і в куркулячий). Революція для нього — медовий місяць.

Гнат Гиря. Низенький, кирпатий чоловік, сам рудий, в бороді. Підсліпуватий. Очей майже не видно: вузькі, злі, хитрі. Обличчя в зморшках. Лисий, горбуватий лоб. Довгі руки й коротенькі ноги. Як іде, то випинає одне плече вперед — з підскоком. Трошки гугнявий.

Панько. В картузі і з чубом. Очі розумні, але нахабні. Легкодумний, але в третій дії йому дуже тяжко. Він неначе з двох частин, з двома обличчями — сам олюбивість і легенька свідомість. Тип новітнього писарчука. Разом з тим кандидат або в вояки, або в бандити.

Останні персонажі — звичайні. В п'єсі мало дії. Провідна ідея — палка, щоденна, дрібна й через те тяжка боротьба незаможників з куркулями під добу голоду. Це війна, але «позиційна».

Я знаю, що бракує динамізму в п'єсі, що в ній чимало є порожніх рядків і сцен, але для мене переважала гола правда, неприбрана й нештучна. П'єса — шматок життя. Отже, слід виставляти в гострих реальних тонах. Для режисера головне: яскраво підкреслити те перехрестя, на якому спивилось тепер село. Дід Юхим (колишнє) — Копистка (сучасне) — Вася С. (нове і молоде життя). Три доби і боротьба. Будні, голод і гибель.

Р. С. Я знав, що спізнився з дорученням і моїми порадами. Я незадоволений тим, що п'єса й досі сидить, загрузнувши, в Харкові і не йде на село. Хіба й зимуватиме в Харкові?

Ой як кортить мені, щоб вона якнайскоріш опинилась в клунях та «гимбарах» у дядьків на селі. Вона потрібна там — а її немає.

З товариським привітанням

Куліш

3 (23 грудня 1924 р.)

23.XII 24.

Товаришу Любченко!

Я вже до Вас без «вельмишановного», по-дружньому, тепло й щиро. Не раз збирався сісти й написати до Вас хоч коротенького листа і подякувати, що Ви взяли на

себе клопіт і вивели «97», як кажуть, в люди. За кума взявшись, Ви схрестили «97» так гарно, що я й не ждав. Так-от: не писав Вам, бо виїздив з Одеси і провадив учительські з'їзди, навідував школи і т. п.

А ось тепер повернувся (учора). Сьогодні одержав від Вас другого листа і фотокартки — Копистчину, Васіну і Смикову. Дякую. Зовнішній вигляд Мусія не такий, як я його уявляв, але цілком погоджуюся і визнаю, що Г. Юра навіть на картці дав бездоганний і яскраво-художній тип Копистки. Велике ж його почуття.

Серьога Смик вийшов (на картці) далеко кращий, ніж я його уявляв собі. Вася — влучно.

Тепер щодо п'єси і рецензій. Признаться, я сподівався на менше (найгостріший критик це повинен бути сам автор). Недороблена була п'єса. Як грубо сказати — родив її на восьмому місяці від зачаття. Жан кліщами витяг. Не жалію, бо тепер видноше, де саме хиби і як їх виправити. Я вже писав за це Дніпровському.

Перш над усе — I дія (сцена з самогоном). Мушу переробити так, що Ганна і Копистка ждуть прибуття із «заксу» Стоножкиної доньки Насті з молодим. Після монашок приходять: Стоножка, Смик, Панько, молоді і ще зіваки (заглядають у вікна, як то, мовляв, без попа весілля справляють). Тут — до речі самогон, коротенькі балачки. Вся сцена набере більше руху й яскравості. Вийде коротшою, більш енергійною враз...

Друга дія — майже без змін, з маленькими скороченнями і додатком (Ларіон з'являється двічі). Третя дія. Написав її не так, як думав (пишу скоро — виношую довго), за браком часу (дописував літом на спочинку) я викинув головне місце цієї дії: Ларивон ловить вночі злодія (хлопця, якого послав батько хоч що-небудь вкрати) і приводить до Гната Гирі. Хлопця живим кидають в яму, де ще недавно прихована була пшениця («пашенна яма» — так звать і на Херсонщині). Тепер ще до цього додаю «заговор» куркулів. Коротенька сцена (перша), де мають бути ще: дід з ціпком і один-два куркулі. Є навіть думка поділити третю дію на дві картини.

Четверта дія — потрібний перегляд — але... фінал. Незадоволений я, що переробили і так невдало, що він порушує і виголошує (не до речі тут) ідеологічні міркування. Головним у п'єсі є нерви. Не можна так «оказьовувати» кінець п'єси, яка матиме надалі до деякої міри історичне значення (мільйони загинули під добу голоду).

Я мав на думці, ще коли писав п'єсу, два варіанти. Перший: Смик умирає. Вбігає Вася. Жах і сум в очах. Кричить до мертвого Серьоги: «Вони йдуть сюди... біжать... дядю Мусія вбити... Чуєте?» Упевнившись, що Смик мертвий, Вася з останніми силами підходить до дверей, розчиняє ножичка складаного і жде... За дверима чути скажений клекіт юрби. Двері розчиняються: Годований і Гиря виростають і — завіса.

Отут глядачі німіють і тихо йдуть додому, несучи в собі неугасимий огонь ненависті і помсти до ворогів революції. Тут дійсний, справжній фінал, од якого я, т. Любченко, плакав (не знаю тільки, чи було так де на селі, це моя фантазія довела лише до такого фіналу).

Другий варіант (малювався мені трохи раніше). Смик тихо умирає (сам знаю, що смерть його з довгим монологом, треба виправити).

Вертається Копистка, Вася і посланець з пакетом. В пакеті: вислать пегайню назустріч підводи, везуть хліб і кукурудзу на сівбу.

Тоді Копистка плаче й сміється разом: «Чуєш, Сергію (це до мертвого), хліб везуть і ще кукурудзу... Прочитай, Васю, прочитай, сенок, йому...»

Вася (в острасі): «Кому? Вони ж померли».

І Копистка дає фінал: «Голосно прочитай, щоб товариш наш Сергій почув ли... він ще теплий, ще не охолов».

Вася розгортає пакета і ще раз читає, наблизившись до мертвого Серьоги, майже над головою. А Копистка... Я не знаю, що робити з ним. Тут артист повинен показати, але показати без слів, без зайвого руху, Копистку так, щоб, дивлячись на нього, заплакав і контрреволюціонер.

Найкраще було б, це — прошу Вас — повернути мені п'єсу для переробки. Але поки рукопис привезуть поштою, і я її одержу — це розхолодило б мене. Тому я цими днями напишу варіанти, накреслю зміни і сам поїду до Харкова у кінці січня або на початку лютого місяця. Там за два-три дні виправляю і подам останню редакцію.

От я вже тепер виношую новий твір, теж п'єсу: «Комуна в степу». Виношую, але поки що не пишу.

Але добре знаю, що Копистки вже не буде. Копистка не повторюється. Він один і єдиний і таким залишиться в історії революційного руху. Хай згадують його люди теплим словом.

Пишу до Вас, бо знаю, що Ви зрозуміли мене. Копістку я не списав і не змалював, а створив його, зібрав, розплесканого в сотнях і одсвіченого в тисячах цепаможників. І поки писав — сам радів і втішався. А як почали виставляти — занедужав трошки.

Ну, не забувайте і як коли напишіть.

Куліш

4 (24 грудня 1924 р.)

24.XII 24.

Товаришу Любченко!

Сьогодні написав до Вас листа (поштою). Після цього прийшов до мене т. Предславич і прохав, щоб я подав укр. драмгурті в Одесі (працює під доглядом «Гарту») рукопис «97» для постановки в Одеських робітничих театрах. Раптом з цим довідався, що Масдрам (російський театр в Одесі) якось вибрав в Харкові «97» і, чутки є, готує до вистави російською мовою (?!). Тому я звертаюся до вас як до кума («97» ваш хрещеник) вжити всіх заходів і надіслати мені посланцем (здається, — Єфименко) копії з «97» в такому рукописі, по якому її виставляла Держдрама (Г. Юра). Цебто: зміни, скорочений фінал, і т. п. Отже, я, одержавши копію, перероблю п'єсу для постановки, а може, й для друку встигну. Як саме гадаю переробити, то про це написав Вам у листі. Мене тепер підстьобують з усіх боків — давай п'єсу. Так, будь ласка, т. Любченко, зробіть для мене це. Головний рукопис хай залишиться в «Гарті». Копію мені.

З тов. привітанням

Куліш

Р. С. Тільки-но одержав телеграму від «Гарту».

5 (9 жовтня 1925 р.)

9.X 925.

Аркадію любий. Аж на Поділля залетів я од досади. Що раз зібрався користь якусь «Гартові» принести — а потім — помилка. Од тупих Майських, од гарячих і холодних, утік на десяток день і тут до сумних прийшов висновків; не має майбутнього Україна. Бандити ми і

отамани. І не прийде після нас нащадок прекрасний... і ляжемо ми трупом безславним і загородимо двері в Європу...

Як ти, любий мій, відчуваєш себе? (не літературно, а так, фізично?) Як там наш хороший Павло Григорович? Ідете до Леся чи ні? Коли він одкриває? От де наш геній. Як мені шкода, що не буду з Вами в нього.

Що пишеш? А ти знаєш, що ми маєм нового, хорошого, блискучого поета, молодого Василя Мисика? Ти чуєш — як вони ростуть? Хай лишають наші отамансько-бандитські шляхи. А як ні, то хай перелазять через нас. Тисну тебе... Бачив «Комуна в степах»? Гірше чи краще? Вітай.

К.

6 (28 липня [1927 р.])

28.VII [1927].

Дорогі мої Аркашо і матінко, спасибі за клопоти (з квартирою), звиніть ви мене, бо у нас була така спека, що, зібравшись до вас їхати, у мене од тої спеки закрутилось у голові і в візника теж, що ми не могли знайти дороги до вокзалу (от яка у нас була спека!!!).

По дорозі візник розпріг коняку і пустив її у якийсь сквер, і вона там довго сиділа під деревом у холодочку і важко дихала, а ми пішли до вітру (от яка була спека!!!). А тепер спека спала, і я вернувся додому. Банда пише з Одеси, щоб прислав грошову підмогу і сам їхав до них (бо там теж така спека). Оце збираюсь їхати. Телеграми ваші збережу про пам'ять. Я їх сполучив до купи, прочитав і зрозумів так: Чудак! Гурович! Літо! Пропаде Аркаша! Чудак Гурович! Матінка. Як можна зрозуміти з двох телеграм од матінки, вона в абила мене приїхати, отруївши для цього Аркашу (Аркаша пропаде), і «страстно» кликала мене. (Гурович, чудак, мовляв, скоріше їдь). От так я зрозумів. Тисну руку і всіх цілую. Пишіть...

Куліш

Р. С. За цей час я і Григорович були єдині одвідувачі літ. буд. Виходячи звідти, почували себе трошки зворушено.

7 (25 серпня [1927 р.])

25.VIII [1927].

Дорогий Арка!

Повідомляю: приходять до мене Семенко, одкрився, що хоче утворити, мовляв, «лівий фронт» (з метою врятувати українську літературу, як він каже, у Києві). Я сказав йому, що не розумію: 1) що таке його лівий фронт; 2) що такий лівий в сучасній культурній ситуації буде ножем нам у спину і чималою шкодою для нашої молодогої культури.

Проте він збирав у Києві хлопців і ставив цю справу. Про це, між іншим, написав мені О. Слісаренко. Всі наші поставились до пропозицій Семенкових негативно.

Я особисто вчуваю в заходах Семенкових «дихання вищого духа», що йому суб'єктивно не вклоняється, проте об'єктивно й мимоволі виконує його волю. Треба вдарити по руках. Отже, поговори і попередь Юрка та інших.

Тепер про Ю. Яновського. Із Києва одержали копію наказу про звільнення його з посади худ. редактора.

Мотиви жахливо дикі.

Треба негайно відповісти на таку політику Шуби організованими заходами.

Перш за все: за що?

Мобілізуємо місцевком, відрядимо комісію, розкопаємо все, а тоді — гарячим залізом по Шубі, щоб аж шерсть зашкварчала.

Краще, щоб ти і Гриць (стаття «Наше сьогодні» розгнівала багатьох, і дуже розгнівала, нам шиють нові ухили) не засиджувалися довго та приїздили...

Ключика до шухлядки я оставив у себе. Багато клопоту з чеками. Виходить, що мого підпису не було в касі Українбанку. Довелось писати і т. і. Налагодили і цю справу. Ну, матінку вітаю на весь дух і тьотю Женю. Ще й досі в очах червоний вечір, море, чорний пес, жар і хаос. Привіт нашим. Пиши.

Твій К.

8 (10 вересня 1928 р.)

Харків, 10.IX 28.

Привіт тобі, Арко, завдовжки від Харкова до Азовського моря. Не писав, бо перебував у стані такої «маланхолії», що здавалось, немов усе життя, увесь світ то

є РСІ — Утодік, Утодік — РСІ — драмсоюз — Утодік — РСІ. Спасибі Григоровичу, взяв мене із собою на полювання... Спочатку він подарував мені сетера Джоя (ти, мабуть, знаєш це щеня — їх у Гр. двоє). Як почав цей Джой вставати о 3-й годині ранку, як почав будити мене, щоб я вів його «до ветру», як почав, як почав... Напала на його «швидка настя», потому трапилося щось подібне до чумки. Словом, Арко дорогий, меланхолія моя почала проходити, бо 1/2 суток довелось витратити на Джоя. Я його ще й купую та привчаю до елементарних навичок охотницької собаки. Побував з ним вже і в ветлікар-
ря, словом сказати, н а с о б а ч и в с я.

Так ото ж пишу, Григорович узяв мене на полювання. Вибув я там два дні. У листі не хочу про це полювання писати. Краще, як приїдеш, тоді розповім. Наслідок — «меланхолія» моя розвіялась, туманцем залишилась десь на болотах і озерцях, і я оце приступив до роботи, а перш за все вирішив написати тобі листа.

Нічого особливого, хоча деякі новини є. У сірій, осінній даливі замиготіла якась пляма, якийсь немов просвіт блискнув... Подивимось, що й як далі буде. Приїхав Ю. Яновськ., вернувся з Москви Мишко Я., бачив я ще декого. Проте якось хмуро й байдужо усі себе почувують. Ніколи ще на літературному фронті не було так нудно й буденно. Сіро, якась апатія, мжичка. Оце, може, приїзд Стефаніка трошки сколихне всіх, розвіє дрімки й нудьгу.

А має він приїхати незабаром (лікуватиметься в Одесі, кажуть). Ну, готують йому зустріч і т. і. Так-от, може, цей приїзд розбурхає літературне життя. Якщо Озівське море не таке вже тепле, якщо і там нема сонця, то кидай Маріуполь, Арко, і приїзди.

Р. С. А знаєш — постаріли ми. Оце упочі верталися з Григоровичем з полювання, ждали поїзда на півстанку, так Григорович між іншим сказав, що «беруть літа своє, не так уже пахне життя, як пахло воно п'ять, навіть три роки назад».

Мені страшенно стало жаль чогось. І Григоровича стало жаль... на полустанку (а він його оспівав у своїх синіх етюдах, пам'ятаєш?).

Ну от, приїзди, Аркадію.

Тисну руку,
твій МК.

ЛИСТ ДО ІВАНА КОЧЕРГИ

В [ельми]ш [ановний] т. Кочерга!

Першого й другого Вашого листа одержав. Мусив за-
гаяти відповідь, бо не був ще певний, чи зможемо ми
реалізувати цей рік визначений план видання (питання
з папером).

Цими днями це питання сливе розв'язане і ми маємо
змогу заходжуватись біля справи на твердішому ґрунті.

Завтра я їду до Києва на перемови з киянами літера-
турознавцями та письменниками-перекладачами.

Видання цієї бібліотеки має і матиме, крім літератур-
но-культурного, ще й неабияке політичне значення (ча-
стина продукції піде за кордон). Отже, ця справа вима-
гає пильного добору літературних і літературознавчих
сил, високого виконання художніх перекладів, доброго
оформлення тощо. Тому не ображайтесь дуже, що т. Сен-
ченко, не читавши Ваших останніх творів, попросив на-
діслати дещо з Ваших перекладів. Щодо мене, то я,
цінуючи Ваші оригінальні твори (художність мови), пе-
вен, що Ви нам дасте високої якості переклади.

От тільки негаразд, що потрібних нам авторів ми ді-
стати не можемо (напр., Піранделло та й навіть Дюма)
і тому дещо змінюємо в нашому плані (щодо черги ви-
конання). Так, наприклад, одкладаємо Піранделло, ва-
гаємось з Гюго, одсовуємо італійський том.

Щодо Фредро, то, на жаль, у план цього року ми
запровадити його не маємо змоги (хоча польську дра-
матургію в загальному заплановано).

Арістофан, Шекспір, Мольєр і Лопе де Вега заберуть
у нас першу половину року.

Сповістіть негайно, чи дістали ви Дюма або Де-Віньї?
Наколи дістати їх скоро не вдасться, то доведеться од-
класти й їх, запропонувавши Вам для перекладу щось
інше.

4.І 33.

З товариською пошаною

М. Куліш

ЛИСТИ ДО О. К. КОРНЕЕВОЙ-МАСЛОВОЙ

1 (9 травня 1924 р.)

В эти дни я занят на съезде (инспекторов губернии).

Мне неприятно, что многие заведующие не могут заставить меня в Губоно. Знаю, что от этого в некоторой степени страдает наша работа.

Поэтому постараюсь зайти к Вам в детский сад после съезда. О Вашем детском саду и вообще о детских садах нужно будет поговорить. Соцвос намечает некоторую перестройку и реорганизацию сети.

С уважением Кулиши

9/V 24.

2 (Без даты. Приблизно 1924 р.)

Если Вы побываете в Москве, то по приезде в Одессу сделаете доклад на тему: *Детский сад в Центральной России* (новые течения, практика, быт, достижения, литература.— Ваши личные наблюдения).

Испрашиваю В[ашего] согласия, или Вы не думаете ехать.

3 (13 жовтня 1924 р.)

13 октября 1924.

Тоска и боль. Знаю, что недалеко идет неравный поединок. Кто кого? Или Корнеева, гордая, непримиримая, одинокая, закует в цепи нежную, солнечную Ладушку, не даст ей жить, задушит, или Ладушка переборет до поры до времени Корнееву? Ведь эта борьба началась с первого дня нашей встречи. Теперь наступил решительный момент. Я изолирован. Но я не хочу и не могу ждать результата этого поединка. Слишком дорога для

меня Ладушка, чтобы я не поспешил к ней на помощь. Она ведь изранена, ей больно.

Поэтому я обращаюсь к своим мечтам. Довольно вам щебетать над моей головой. Довольно собираться стайкой, как ласточки осенью на заре. Скорей отлетайте. И не в теплый край, где много солнца, счастья и цветов, а к Ладушке, хотя бы к ее окну. Расскажите ей, как я страстно, до боли, до слез хочу, чтобы она в эти минуты не чувствовала себя одинокой и покинутой. Если она жива, если не скована цепями, то позовите ее. Скажите, передайте, что мое желание видеть ее — выше и значительнее поставленных мне (Корнеевой, очевидно) условий.

А если она изранена и в плену, то передайте привет и благодарность от меня. Передайте еще, мечты мои, что я вмешался бы в этот поединок, если бы не боязнь, что ударом по Корнеевой я причиню боль и Ладушке. Больно будет Ладушке, а еще большее мне.

4 (20 листопада 1924 р.)

Вас поразит вот этот почтальон
и вся моя предерзкая затея.
Прочтете Вы мое письмо, бледнея,
и скажете: ах, сумасшедший он!

Пусть будет так. Но я Вам шлю привет,
овеянный мечтами, теплый, нежный.
Пусть не томит Вас день холодный, снежный.
Примите мой Вам за «вчера» ответ.

От сердца он, а не из головы...
Ах, в эту ночь мне снежные метели
о крае северном свои легенды пели,
о крае том, где раньше жили Вы.

Ах, в эту ночь я думал все о Вас
и грезил до рассвета...
А результат — записка эта
В столь неурочный час.

20.XI 1924.

Неумолимый поезд мчит меня, уносит все дальше от Вас. За окнами вагона степь и ночь. Я боюсь, чтобы на темном полустанке, где поезд задерживается две-три минуты, не вошел ко мне в вагон старый мой спутник, молчаливый, мрачный пассажир — тоска. Обнимет меня молча, вперит холодный, смертоносный взор и зашепчет: ты мой, ибо нет рядом с тобой и близко от тебя женщины, у которой глаза зажигаются теплой лаской, на устах так часто светлела улыбка и от русых волос веяло северной поэзией.

Я боюсь, чтобы на глухом степном полустанке этот мрачный спутник, тоска привычная, не вошла ко мне в вагон, сгибаясь и кряхтя под тяжестью черного чемодана, так похожего на маленький гробик, в котором закрыты и закованы мои лучшие мечты.

Но этого пассажира, Ладушка светлая, еще нет. Он где-то застрял в степи на глухих дорогах. Пусть его там придавит и погребет северная снежная метель. Согласны?

А пока в моем сердце неутомимо стучит радио, бороздит и будит сонный воздух и властно передает на голубые воздушные ленты привет Вам, полный любви и радости.

Запломбированный по Вашей воле зуб спит, словно ребенок, убаюканный в люльке. Вспоминает и он Вас в этот ночной час. Ну примите от меня бессонную мою счастливую улыбку (чертов вагон начинает трясти и выбивает из рук моих карандаш). Ведь трудно будет близоруким милым глазам (ах, как я их люблю порой) читать вместо четких строчек какие-то прыгающие и тапчущие каракули.

Радио стучит. Слышите? Оно Вам передает следующую радиограмму: Одесса. До востребования. ОКК. Из степи ночью.

В тот вечер, когда Вы полушутливо сказали — ах, если бы я согрел Вам сердце (разговор шел о ногах в летних полуботинках), и сегодня на вокзале перед третьим звонком, когда Вы горько прошептали, что остаетесь одинокой и чувствуете приближение тоски, я понял Вашу боль, я понял и узнал Вас, мой друг мятежный и любимый.

И вот из степи глухой я подаю Вам ответные слова.

Представьте — мое сердце переполнено Вами, как весенний день ярким солнцем. Я открываю сейчас оконца в этом сердце и через них вольно и широко льются волны теплой душистой любви. Они плещут, сверкают горячими искрами, смеются и поют. Пусть часть их затеряется в степи, пусть часть их будет развеяна сегодняшним сырым и холодным ветром, но я надеюсь, что большая половина этих теплых волн любви моей долетит до Вас, и коснутся они тихо Ваших глаз, поцелуют в щеки и, быть может, проникнут в сжавшееся от боли, одиночества и холода житейского сердце.

Ведь это не слова. Поймите меня в эту минуту. Чем же иным согрею я Ваше сердце? Какие иные я смогу найти к нему пути и скрытые тропинки. Только любовь одна мне может указать.

Танцует вагон на рессорах упругих, захлебываются в болтовне колеса, а за окном ночь и степь.

И я один.

Все время думаю тревожно, с болью и со страхом. А вдруг сейчас, в эту ночь, когда в моем сердце звенит и смеется любовь, она не спит и не мечтает, а скована тоской и холодом одиночества.

И серые глаза наполнены не светлой улыбкой, а той жуткой, безумной, нескондаемой печалью, которую я видел не раз уже во время свиданий.

Стучи, мое радио. Сверкай и излучай в нужную сторону искры любви, привета, ласки и благодарности. Пусть эти искры летят и зажгут над русой милой головой остывшие воспоминания.

Прошу Вас. Если к Вам придет тоска, не вступайте с ней в разговоры. Гоните прочь. Покажите мою радиogramму. Она уйдет. Уверю Вас.

P. S. Вы искали меня в окнах вагона. Я мельком это увидел, ибо, куда я ни подходил, везде у окон стояли люди. С одним лысым толстяком я даже вступил в бой. Толстый отступил, но было уже поздно. Машинист разделил нас изрядным расстоянием.

Сейчас толстяк спит. Какие-то две мешанки показывают (очень неумело) свои ноги в новых чулках и ботинках.

Ладушка! Ну! Поймите же, что мне хорошо сейчас, ибо я с Вами. Моя мечта — Вы теперь. Сижу счастливый

и бессонный и думаю о Вас. Ах, как я желаю Вам и Вашему сердцу покоя, теплой радости и счастья.

До свидания. Кажется, станция. Ночь. Вагон. И степь, и Ваш я.

25/XI 1924.

6 (28 листопада 1924 р.)

Зиновьевск, 28/XI 1924.

— Необходимо адресовать полностью имя, отчество, фамилия.

— Все? — спрашивает похолодевшее сердце.

— Все! — отвечает добродушно и насмешливо морщинистый рассудок.

— Точка?

Точка.

Хорошая словесная телеграмма. Директивная. Начинается, как резолюция по моему докладу на съезде: необходимо.

Да, согласен — необходимо.

Но где же Ладуша? Шесть холодных слов и немая точка.

Ах, поверьте мне, поймите, что это не мораль и не упрек. Нет.

Сейчас ночь. Я четвертый день в одиночестве. В номере гостиницы. И окутан темной вуалью тишины, через которую сеется и оседает на сердце тихая печаль. Ровная, без вздохов и без пауз.

И белеет перед глазами квадрат бумаги, а на ней шесть директивных слов.

Суровы требования жизни. Нужно писать — Олимпиаде Константиновне Корнеевой, когда мне хочется писать просто, задушевно, радостно: Ладуше, Ладе.

Товарищ потель! Неужели вы не знаете этого короткого, но ясного адреса. Ладуше. Ей одной. Чего вы еще хотите от меня, товарищ потель-служащий.

Отдайте письмо ОКК. Это письмо адресовано не Одесской Контрольной Комиссии, а... Ладуше. Ей одной отдайте письмо, прошу, ибо оно написано в дороге под диктовку бессонного от любви и радости сердца.

Не можете? Правила не позволяют?

Но ведь я не знаю этих правил. Я первый раз написал до востребования...

Вы, товарищ потель, не ругайте меня бестолковым. Что толку в том, что вы ворчите.

Мне надоели правила и прописи. А теперь Вам, Ладуша. Простите, я не хотел Вас упрекнуть. Я знаю, что, когда сердце мечется в осеннюю ночь, томится и тоскует, когда не слышно петухов, предвестников рассвета, и не видать зари, ему нанесенный укол, хотя бы любящей рукой, острее всякого клинка.

Я не хочу и не могу этого делать.

Я сейчас далеко от Вас. Но как я желаю, как прошу ночь и день, туман и воздух, вчера, сегодня, завтра, чтобы они не заносили к вам тоски, чтобы они гнали ее прочь от Ваших окон...

Ночью светлый теплый сон, днем спокойный бодрый труд. Как я желаю и хочу для Вас этого блага.

Вот я живу один: городок в грязи и тумане. Улицы чужие, никто не ждет, никого я не жду. Но тоски нет у меня, острой былой тоски.

Печаль, Вы скажете? Но печаль не тоска. Печаль от шести слов. Уже спешат мечты, машут светлыми крыльями и развевают ее.

Я имею возможность почти каждую минуту быть с Вами.

Это даже не желанья, это мгновенные яркие и сильные вспышки фантазии.

Пример: чьи-то шаги в коридоре, потом стук в двери. Войдите! Двери открываются и — Вы. Не говорите даже «здравствуйте», молча смотрите на меня, и я молча подымаюсь и делаю два шага. Больше не могу. Радость заливает меня всего, радость, от которой немеет на мгновение сердце. Вопросы, ответы в глазах. Знакомый мне, милый, испытывающий взгляд, немножко строгий и в то же время заботливый. Потом — теплое сияние в зрачках и на устах. Теплые морщинки, тонкие, неуловимые. Это сверкнула Ладуша.

Я что-то говорю, улыбаюсь и потом глазами вбок. Это значит — не вынес радости, захлебнулся или же почувствовал себя виноватым.

Вот и все. Яркая вспышка фантазии, от которой потом улыбаешься, от которой тепло и хорошо сердцу. Вы, быть может, и теперь спросите: как вы смеете?

Вы уже один раз спрашивали, когда я целовал Вас. И назвали меня разбойником и бандитом.

Ах, я краду сам у себя мечты, сжигаю их и при ярких вспышках люблюсь Вами. Неужели и за это я разбойник и бандит?

Ответа нет, Вы далеко, телеграмма из шести слов ничего не говорит.

Завтра выезжаю на село. Сколько пробуду — не знаю. А сейчас дайте Вашу руку. Вы говорите — больно?

К.

7 (2 грудня 1924 р.)

Кажется, 2-ое декабря сегодня. Я вырвался из мещанского местечка, где дни так коротки, а ночи протяжны и томительны, как зевки стареющего человека.

Два дня в тумане. Грязь и сумрак, а сейчас я снова в вагоне у окна.

Здравствуй [те], простор степи и вы, мои далекие пустынные горизонты, за какими живет где-то (в Одессе, конечно) моя мечта, яркая и прекрасная, тревожная и неустойчивая.

В вагоне терпкий запах кожи, разговоры о ярмарках и базарах, о лошадях и гвоздях, а я, прикрыв глаза ладонью, думаю о Вас. Смутно, неясно и все же радостно.

Так узки и тесны были для меня одесские улицы, когда нас уносил трамвай за Пересыпь или когда мы совершали бесконечные маршруты под напевы осеннего ветра и острый стенающий крик проводов. Тогда было тесно сердцу, но радостно и тепло ему.

Пять пар чулок превратились в инвалидов и, израненные, легли, очевидно, в корзину.

А сейчас степь размахнулась вовсю, пестрая от снега и черных нив. Просторно сердцу и глазам, но холодно и печально... Я один.

Ах, если бы увидеть на одну минутку, на один миг светлую, хорошую Ладушу.

Где она сейчас, что делает? Скажите мне об этом вы, поля пустынные и горизонты далекие.

Скажите мне — может быть, она выздоровела...

Напомните ей, что едет один человек степью, что он одинок и тоскует. Все.

Р. С. Через 6—7 дней я возвращаюсь. Тянет к Вам.

8 (16 січня 1925 р.)

16/1 25.

Я написал Вам два письма и оба изорвал. Третье сохранил и при этом посылаю. Оно расскажет Вам в коротких словах о том, как я живу и как тоскую, не видя Вас.

Но дело не в этом. В четверг я увидел Вас на собрании. Я предполагал, что Вы не придете, ибо по ходу событий я заключил, что Вы заканчиваете борьбу со своей раздвоенностью в отношении меня и появитесь тогда лишь, когда затянете мертвую петлю на шее невинной, милой и хорошей Ладушки.

Сделали ли Вы это, я так и не узнал.

Ах, каким внешним холодом веяло от Вас. Мне было тяжело и грустно видеть Вас такой. Ни одной искры в глазах, ни улыбки, ни теплоты. Холод, принужденность, скованность, дисциплина и самоконтроль за каждым своим движением.

Еще что? Нервное напряжение, в истоках своих очень мучительное и по линиям своего развития беспокойное, готовое перейти в злость (выпады против Д-вой).

Зачем все это, нужно ли, Ладушка?

Большие недели прошло. Три раза я звал Вас и каждый день мечтал Вас видеть. Радио подавало Вам короткие призывные сигналы, и каждый раз чувство боли и одиночества было мне ответом.

Острота его притуплялась усталостью. Я так устаю в эти дни и так хочется мне встретить Вас и тихо, без слов отдохнуть возле Вас.

Так просто мое желание, так нетребовательно оно. *Не о празднике веселом, дымном, ярком я мечтаю.* Праздников в моей жизни не было и, очевидно, не будет. Так вот что: нам нужно встретиться. Ладушка, ну?

9 (30 квітня 1925 р.)

Начало третьего ночи. За окнами тихо. Спит весенним жарким сном грязный пыльный городок. Один я, кажется, не сплю да еще сверчок неугомонный, где-то в темном углу гостиницы притаился он и бесплатно поет и тянет-тянет незатейливую свою, примитивно печальную мелодию,

Здравствуйте, Ладушка!

Вот видите, не прошло и двух дней, а меня уже потянуло написать Вам несколько слов.

Здравствуйте, моя печальная, заплаканная Ладушка!

Сегодня вечером, обессиленный жарой и скукой, вышел я за город посмотреть, нет ли где хоть рощи или случайного леса.

Нет. Голая степь, курганы на горизонте, а в котловине — городок коричневый с семью церквями, придавленный миллионами пудов раскаленной атмосферы и запыленный пылью. Судорожно заболело сердце. Невеселая картина, невеселой, томительной и пустой будет моя жизнь здесь. Чувствую, по всему вижу...

Посмотрел кругом — одна степь. Поплелись куда-то телеграфные столбы. Одну лишь сторону выискал я на горизонте, это юго-запад, где отблеск моря и вари вечерней, отблеск тихий и печальный Ваших глаз, эту сторону выискал я на горизонте.

И хотелось крикнуть: услышите ли Вы меня отсюда, Ладушка? Кому же теперь поведаю печаль свою?

Проглотила меня степь, Вы слышите, степь меня проглотила. Я спрашиваю — навсегда или на время?

Нема з ким тихо розмовляти

І не порадітись нема,

Анікогісінько нема.

Сиди ж один...¹

И я сижу один. Добро хоть к одиночеству я еще в молодости приучил себя, а то была бы беда.

Как я доехал, Вы спросите меня. Благополучно. Немного мутило после выпивки. Сидел рядом со мной старичок еврей, который полдороги занимался едой, а потом, насытившись, принялся с необычайным упорством и последовательностью расспрашивать меня, кто я и почему еду из Одессы и где я служу, и где я служил, и где я буду служить, и не слышал ли я фамилии его сына и т. д. и т. п.

Я молчал, я мычал, я делал страшное лицо, но старичок не унимался. Наконец он стал курить мои папиросы и сообщил мне под конец, что его дочь тоже служила управделом. Неужели он меня принял за управдела?

Как я устроился? Никак не устроился. Квартир нет. Говорят, что приехавшие раньше ждали по два-три месяца.

Помещение редакции убийственно грязное и растерзанное. Обед в столовой неважный. Среди встречной публики масса тупых самодовольных лиц. Пахнет, от каждой улицы пахнет уездным городом, пылью, скукой и спокойствием.

А завтра я приступаю к работе и буду искать квартиру.

Это я писал 28-го ночью. Два дня искал хоть какую-нибудь комнатуху. Наконец, благодаря протекции одного из сотрудников газеты, нашел. В грязном и узеньком «театральном» переулке обрел я некую БERTУ Исааковну, даму, которая с шумом передвигает мебель, зычно поет какие-то неведомые мне песни и у которой муж сапожник.

Комнатуха вроде квадратного гробика с одним оконцем, даже без форточки. Напротив через переулок будочка и на ней надпись «Специальная Жест. мастерск. Ш. Кунина».

Сидит старикашка и делает ведра.

За 35 рублей в месяц меня обязались кормить и стирать белье. Вчера дали кусок фаршированной щуки с перцем и пару яиц. После этого я пил немилосердно воду, а ночью меня с остервенением кусали блохи. На рассвете сегодня видел Вас во сне. Ах, какой тяжелый сон. В Одессе. Вы шли по какой-то улице в своем пальто, в голубом платке и были подпоясаны ремнем. Несли в руках каменную плитку чудов три весом. Кто-то мне сказал, что Вы сумасшедшая, бродите по улицам с этой ночью и плачете. Меня вдруг пронзила острая жалость. Я бросился к Вам с криком: Ладушка, милая светлая Ладушка, что же это такое?

В это время Вы взобрались на зеленый холм и, разметавши волосы, порывались куда-то броситься...

Я, задыхаясь, взобрался к Вам. Мне казалось, что если я успею подойти, поцелую Вас — Вы бросите трехпудовый камень (серого цвета, напоминающий по форме надгробную плиту) и улыбнетесь.

На этом я и проснулся. Подробности не могу припомнить, но дело не в подробностях.

От этого сна у меня сейчас неимоверно болит сердце. Ах, как остро и терпко болит сердце, Ладушка.

Ну, зачем Вы приснились мне с этим камнем! Тяжело Вам, Ладушка, да?

Тяжело и мне. Но я натянул туго, до надрыва, все

свои нервы. От легчайшего дуновения юго-западного ветра они звенят с тихим звоном, звенят, как гибкие ветви ивняка в глубокую осень.

Итак, впереди два месяца, шестьдесят томительных и пустых дней, наполненных пылью, тоской и тихой затаенной болью.

Я говорил Вам, что, очевидно, позову Вас. И уже зову Вас всем своим существом, но ехать Вам сюда, увидеться в этой новой обстановке будет тяжело.

Ведь правду я говорю или нет?

Вы меня позвали, купили цветов, овеяли лаской и любовью и потом стонали от боли, а у меня даже цветов нет, Ладушка...

Чадная керосиновая лампочка, копоть да еще — морщинистая улыбка. Вместо стога улыбка. А знаете? Я внимательно вслушался в пение Верты Исааковны (ей под 40 лет и весит она столько же пудов) и различил следующие слова: «стольки страданий, стольки драма». Она потрошит в соседней компатушке курицу и поет, а я... а мне, очевидно, нужно приняться за потрошение себя и тоже запеть: «стольки страданий, стольки драма». Ну?.. А дальше я целую Вас и, улыбаясь тихо, смотрю в глаза.

Ладушка!

30 апреля 1925.

10 (2 травня 1925 р.)

2-го мая вечером.

Никогда еще я не чувствовал себя столь одиноким, чужим и даже никому не нужным, как в эти два дня праздника.

Первый день начался здесь обычным парадом и шествиями. Накануне выпал дождь. Поэтому почти везде было ярко-зелено и еще ярче сверкали, кровью наливаясь, красные знамена.

И ушел я от шумной площади, Ладушка, далеко в степь.

Прошел глинища, ямы с отбросами и свалом (они напомнили мне наше путешествие в Лузановку — помните?) и очутился среди зеленого моря, на большой дороге.

Синее стало небо, свежее ветер и еще ярче зелены озимых полей.

Так вот — телеграфные столбы. Вы слышали их когда-либо в степи? Весной они гудут, как отдаленные гудки заводов. Только много полной и светлой грусти в их гудении.

Ну отчего Вы не были со мной в этот день всеенный в этом просторе степей? Отчего не шли рядом, и ветер играл концами голубого платка?

Я уверен, что Ваши глаза были бы для меня в эти минуты такими теплыми, светлыми, прекрасными... И вместо затаенных слез в уголках их дрожала бы тихая теплая улыбка и та же теплота моей Ладушки пряталась в тонких мягких линиях морщины возле губ. Вместо скрипок и пианино в зеркале жизни мы слышали бы тысячи флейт невидимых маленьких музыкантов степных, жаворонков.

Мое ты одиночество, мой спутник постоянный и неизменный. И ты, мое одиночество, устало так же, как и я. Ну, иди со мной, бывший враг, а ныне друг мой. Не томи только, прошу тебя, не томи ты одной души на свете, Ладушки не томи, не мучь в эти дни.

Довольно будет того, что я, вместо радости и счастья, вместо праздника голубого, весеннего, причинил ей «стольки страданий, стольки драма». Ведь пойми ты, одиночество мое, что у нее в волосах сверкнули первые сединки. Ну, хотел я этого, скажи?

Простите, Ладушка, меня за этот дикий лепет, за эту бессвязную болтовню. Шепчет что-то сердце — я пишу. Не стесняясь пишу, с любовью, с тоской. И выходит такое, что и самому непонятно.

Правда, сознаюсь, что нелепый я человек.

А теперь новость. Домишко тот, в котором я живу, год тому назад был домом терпимости. И моя хозяйка, которая заботливо кормит меня то курицей, то фаршированной рыбой, имела, говорят, с ним какую-то органическую связь.

«Стольки страданий, стольки драма». Теперь мне смысл сих слов понятен. Ну, это ерунда.

Всегда я любил, всегда уважал обездоленных, угнетенных, оскверненных людей. Они мне близки и понятны прежде всех прочих. А сегодня я был на маевке. Оказывается, четыре версты за городом есть в долине что-то вроде рощи, кустарников... Одним словом, масса деревьев и кустов.

Почти весь городок высыпал на маевку и цветниками усеял зеленые склоны долины. Внизу шла инсценировка революционного движения 1905—17—19—20 годов. Участвовало до 1000 человек (пехота, местная кавалерийская школа, артисты и т. д.). Получилось довольно занимательное зрелище.

Но еще более занимательно было смотреть на подвыпивших седобородых рабочих, их жен и детей.

Бродячие скрипачи наигрывали в кустах плясовые песни, а вокруг танцевали целыми семьями. Рядом с дедушкой подпрыгивали внуки. Даже матери с грудными ребятами, охмелевшие от пива, принимали участие в этих невинных первомайских танцах.

А еще я видел, как босой старикашка, обнявши свою морщинистую, как печеное яблоко, жену и помахивая в такт старенькой фуражкой, шлепал по пыльной дороге и пел бесконечную, никому не известную, стародавнюю песню...

Он был в тысячу раз счастливее меня в эти минуты.

Главное — старушка подпевала ему и темной потрескавшейся рукой гладила ему горбатую спину.

Любовь! Ладушка моя, я увидел любовь. Такую простую, бесхитростную, выношенную в горе и страданиях, крепкую, пахучую любовь.

Как захотелось мне, как страстно захотелось, чтобы Вы были со мной, чтобы так же просто и открыто возвращались мы с праздника по пыльной дороге среди зеленых полей и кустарников, спьяневшие, усталые и бездумно счастливые...

Ладушка моя, мечта моя светлая... Будет ли когда-либо это? Вы скажете — нет, я это знаю.

Я писал это письмо просто, не задумываясь. Просто пропел Вам, как тот старикашка, никому не ведомую и очень странную песню.

Но... старался я писать покрупнее, чтобы легче было читать моим милым близоруким глазам.

11 (5 травня 1925 р.
Закінчено 9 травня)

Пишу в минуты скуки и хандры. 5 мая.

Никто пока не пишет мне. Правда, из Харькова от Жана получил... Утешает и сочувствует. Пишет, что

летит на аэропланс в Киев и что на тот аэроплан загнала его... женщина. Пишет и вспоминает мои пророческие слова, что погибнет он от женщины. Неугомонный, динамичный Жан!

А вот я в эти дни будто на дне реки пребываю.

Вот-вот засну. Глухо сверху доносятся шумы жизни, далеким неясным пятном плывет солнце, и дни наших встреч, наших свиданий звучат, как слова из прекрасной сказки.

Начал возиться с газетою. От 10 до 4 толкаюсь в редакции, а потом обедаю, ложусь спать, потом пью чай, зеваю до слез, роюсь в книгах и рукописях и опять в постель.

И представьте себе — засыпаю. Итак, Ладушка, спячка.

Всячески избегаю встреч, знакомств, болтовни, собраний, заседаний. Живу один.

Вспоминаю ли, думаю ли о Вас?

Почти каждую минуту... Но эти воспоминания и эти думы проходят, уплывают неясными тенями.

Нужно ли в такие минуты писать Вам? Конечно, не нужно, как не нужны бывают для другого некоторые интимные стороны... (вот затуманилась мысль). Ну, словом, как не нужны тоскующей, изнывающей от жажды земле засушливые дни.

Но я пишу. Тянет меня хотя бы написать Вам пару слов. Потребность такая, и я не хочу ее заглушать.

Сегодня часа четыре подряд шел дождик. Густой вуалью покрыл голую степь, и она начала вновь мечтать об урожае.

Начну ли я мечтать и выйду ли когда из этого полусонного состояния, из этого оцепенения.

Эх, взять бы, да разложить бы, да всыпать бы горячих, чтоб не дурил, не хныкал.

Как Вы думаете, Ладушка, не пора ли схватиться с самим собой и зубами повырывать к черту всю сорную траву и плесень из мозгов повысить.

Правда, пора?

Без взаимности.

У меня в комнатухе, до последней поры прокуренной табачным дымом, букет сирени на столе.

И ночью, когда в щель окна бьет яркое сияние разгулявшейся луны, сирень голубеет всеми лепестками, из-

лучает тихо душистую теплоту и... напоминает мне почему-то мечту мою далекую, Ладушку.

Вот как. А днем бухает в ушах напев из двух строчек:

Кисейная занавеска,

Сиреневый букет.

Кажется, все мои построения — пеленные, странные и... болезненные.

Все остальное — в угарной утомительной работе. Почему я о Вас теперь не мечтаю, Ладушка? Или от того, что я совсем перестал о чем-либо мечтать, или... холодным вѣтром од надїи уже повяло. Зима.

Я этой зимы не боюсь. Но морозными иглами пронизывает меня боль, когда я представляю Вас среди этой зимы, в нетопленной хате.

Знаете — когда на дворе длится бесконечная ночь и на утро некуда идти. Ах, если мне в те минуты и часы придти к Вам, постучаться в двери и услышать торопливые ответные шаги (они у меня звучат в душе и теперь).

А потом посмотреть в заплаканные покрасневшие глаза и поцеловать их в уголки, где рождаются слезы. Чтоб потеплели они и засветились светлою улыбкой — Ладушкины глаза.

Пишу на рассвете, усталый, но бессонный. Как видите, не слова, не мысли, а какой-то шепот бессвязный, утихающий от своего бессилия.

Шепот, которому хочется затихнуть, свернуться калачиком, заснуть, всхлипнув разик-другой по-детски...

Шепот Ладушке моей. Ах, как я глубоко в себе иногда чувствую Вас.

И знаю, что если бы нужно было взять острое лезвие, чтобы удалить, вырезать это *странное* чувство к Вам, не мог бы этого сделать.

Вы будете жить во мне до смерти моей, вспыхивая ярко и сильно, возбуждая и волнуя и вслед за этим угасая до еле видимого и осязаемого сияния.

Так вот Вам ночная песенка моя, смутный шорох и всхлипывания затаенного, приглушенного жизнью чувства.

Поют петухи.

Р. С. А. И. пишет, что собирается приехать ко мне.

9 мая 1925.

13 мая ночью.

Хочу окончательно доконать в себе поэта и загнать его в темное холодное подполье.

Оглушаю крепкими ударами ожесточившегося рассудка, полобую острым ножом анализа, присыпаю крепкой солью скептицизма.

А он, израненный и обессиденный, сияет в светлом зареве мечтаний и шепчет молитвенно: Ну вспомни тот вечер, когда ты приехал поездом в Одессу из [Харькова]. Кто тебя встретил и кто тебя в жизни встречал так? От невидимого моря широко и вольно веяло весной, и в зеленоватых теплых сумерках ты не шел, а плыл рядом и близко с Ладушкой. Ну вспомни, как излучалась любовь из ее блестящих счастливых глаз и росой мельчайшей теплой падала даже на мешок с книгами, даже на каменные плиты Пушкинской проливалась она, обильная и восторженно нежная...

И дрожит поднятая рука озверелого рассудка, нож анализа скользит, сверкая, а чертова соль скептицизма растворяется... в Ваших слезах, моя Ладушка светлая, ибо они еще не высохли на моих губах, на руках... Теплота их, горечь, радость — сильнее моей чертовой соли.

Поэт тоскует, израненный и утомленный в борьбе за Ладушку.

Поэта бьют его противники, издеваются, хрипят. Что же ты пугливо сжался в те ночи, когда навстречу тебе шло, простирая руки, счастье.

А вспомни ты, поэт, с какой страстной, дикой и бездонной болью крикнула и застонала израненная тогда Ладушка.

Ночь вздрогнула, тишина в испуге притаилась, а ты бежал и, глядя на розовую ликующую зарю весеннего дня, тупо размышлял.

А потом переступал все границы испуганного рассудка и бросался с ласками...

И изнывает от непосильной боли поэт, и готов упасть на землю, готов уйти в темное холодное подполье и смотреть оттуда сквозь решетку бледным лицом в мир далеких голубых мечтаний.

Вот вам, Ладушка, кривые моих чувств и переживаний. Но не всегда. Бывают часто дни, когда музыка и хаос

работы заглушают все, и мне кажется, что все пережитое было сном.

Как бы я хотел поцеловать Вас сейчас. Телеграмму получил.

13 (22 травня 1925 р.)

У меня с 18-го гостит А. И. Завтра или послезавтра уезжает.

Ваши письма получил. Радостная, солнечная, печальная и нежная песнь любви. Песнь моей тоскующей Ладушки. Я одного хочу, чтобы Вы почувствовали и поняли, как в эти дни сброшенный в темное подполье поэт выходит в солнечный, зеленый мир, радостный, сверкающий и непобежденный. Слышите, моя Ладушка? Непобежденный и торжествующий.

И усталый рассудок клонит мою голову и признает Вас, признает любовь поэта, утопает в Вашей любви.

Несколько строк пока пишу. Я не могу выбрать места и времени. Пишу перед заседанием, после которого наступит поздняя ночь...

И будут биться в окна моей комнатушки отогнанные мечты, и будут спрашивать меня, о чем я думаю (не мечты, конечно, будут спрашивать, а А. И.). Разве я могу сказать.

Ладушка! Помните, как мы смотрели на море в час восхода луны?

От берега к туманному горизонту бежала лунная дорога...

Теперь вместо той дороги я начинаю плыть солнечной.

Иными словами — я порываю со всеми сомнениями, я освобождаюсь от всех условностей, я не колеблюсь, я отхожу окончательно от того, что отрывало меня от Вас.

Просто, радостно, крепко целую Ладушку и шепчу ей: любимая, светлая, я вернусь скоро к тебе.

Ибо я убеждаюсь всем существом своим, что ты единая для меня.

Спутник мой, и союзник, и друг, и... (потом скажу),

Буду писать, а пока прерываю.

Р. С. С 1-го июня как будто наклеивается мой отпуск,

22 мая,

24 мая, 2 часа ночи, т. е. 25 мая.

Только что вернулся с вокзала. Проводил А. И. Шли пешком. Я нес мешок, а А. И. говорила, что все-таки лучшее в жизни — деньги. И была недовольна, что пришлось идти пешком.

А я посматривал на темное звездное небо, думал о том, что необходим еще хороший дождь, и думал о Вас.

Скучно, Ладушка. Мешок, звездное небо, недовольная А. И., темные улицы, обычные проводы и потом возвращение в грязную душную комнатушку. Там ждет меня керосиновая лампа и груда селькоровских корреспонденций. Скучно. Сегодня я обмолвился А. И., что мне страстно хочется бросить все и пойти бродяжничать, от села до села, пыльными дорогами, зелеными межами.

Конечно, я не сказал ей, что хочется пойти бродяжничать, навстречу неуловимым голубым, зеленым горизонтам, наглотаться свежего, не зараженного гнилью, степного воздуха, набить свою грудь пахучей зеленой пылью, а сердце нежными, светлыми, как первый блеск зари, мечтами и потом, по прошествии многих дней и ночей, постучаться к Вам.

Пустите, Ладушка, Вашего странника и... странного человека. Поклялся бы котомку у дверей, вытер потный лоб и посмотрел бы радостно и просто на мою большую любовь... Сказал бы: посмотрите, Ладушка, — вот эти морщины, вот эта колючая мужичья морда, вот эта пыль, и посох, и котомка, и усталые глаза — все это, посмотрите, сияет к Вам любовью. Какой? Черт знает какой. Просто любовью, нетребовательной, простой, безобидной. Хотите, чтобы я Вас поцеловал?.. Грязен и потен я, как прелая земля весной, но зато у меня подснежники цветут в душе. Посмотрите — как они нежны и хороши. Рвите их (Вы замечаете — у меня не правильны русские слова и выражения), топчите ногами, сплетайте себе венки — хватит.

А мне позвольте кусочек мазурика и при этом пару теплых, светлых искорок из Ваших очей.

Ваши два последние письма. Что я могу сказать на них! Я только могу склонить голову мою и прошептать восторженно и удивленно — ты пойми, чудак, какая это большая, как море, бесконечная, безбрежная любовь.

Это любовь Ладушки. Ну скажи, чудак и странный ты человек, за что тебе досталась эта любовь?..

Ладушка! Моя милая, светлая, мечта голубосонная то снежно-метельная, Ладушка. Будешь умирать, я говорю тебе, и последней тенью, неотразимой, неотступной буду я следовать за тобой.

Пойми, что это не крик какого-либо самолюбивого победителя (одним ртом, да еще грубым и губошлепным, не побеждают), это не понятное мне самому пророчество, это стон моего к тебе чувства.

Казалось бы, что час спустя после гостыи, я не должен был и не смог бы писать это письмо Вам. Все законы восстают против этого, все они кричат миллионами букв своих, что такое письмо подобно лезвию, орошенному мельчайшими капельками яда. Но я пишу. Просто, бесхитростно, внимательно прислушиваясь к удивительной и страшной музыке моего чувства к Вам. Оно порой так прекрасно, так нежно и...

15 (29 травня 1925 р.)

29 мая.

Писал Вам письмо ночью 24 мая (начало прилагаю), не закончил.

Утром получил Вашу телеграмму о высылке писем, а потом письмо и сегодня еще письмо.

После телеграммы впал в состояние пересмотра, ревизии самого себя. Результаты очень жесткие для меня. Вы когда-либо переживали чувство несправедливости к самому себе? А я переживал в молодости и... теперь это чувство закопшилось.

Вы, конечно, в своих письмах угадали многое (да и не скрывал от Вас я ни слова, ни малейшей мысли, ни тончайшего настроения).

Я знаю и знал, как Вы страдаете. Во многом виноват я (а это многое: моя раздвоенность и безволие).

Как мне хочется, чтобы Вы меня поняли. Ведь жизнь моя в последнее время запаутилась. Сору, грязи много развелось, и я борюсь страстно за то, чтобы сохранить в себе искренность, чтобы я не обманывал себя и других не вводил в заблуждение.

Но все это не самобичевание. Я никогда не хвалился и никогда не признавал за собой прекрасных качеств.

Но одно качество сильным было во мне: не лгать и не обманывать.

Вам тяжело, но, Ладушка, поймите же наконец, что мне очень и очень невесело.

У Вас острые страдания, а у меня они тупые, поющие, унылые, так сказать, закоренелые, хронические.

А я бы хотел так страдать, как Вы... От любви страдать и гореть — и не могу. Устал, малoverен к людям и... избит просто жизнью.

Я люблю революцию и борьбу. Я люблю партию — ибо только в ее путях начатки новой жизни (пусть как ни далека от нас эта жизнь). Так вот, Ладушка моя, перегните весы своей жизни так, чтобы центр тяжести внимания перенести на сторону не свою, а на сторону других — и Вам будет легче. Я частенько говорю себе: что мои личные страдания в сравнении со страданием тех, кто даже и написать о своих страданиях не может...

P. S. Собираюсь выехать 31 или 1 июня. А писем Вам не посылаю. Потом поговорю,

16 (Без даты, Приблизно між 29 травня
й 21 липня 1925 р.)

Я хочу уйти и не могу. Я знаю, что если даже уйду, то не освобожусь. Тебе известно все о моей жизни, ничего не утаил.

Я тебя люблю, но сам я не пойму этой странной больной любви.

Последняя. А с последней расставаться тяжелее во сто крат, нежели с первой.

Вперед без любви, даже без дружеской ласки, лежит такой глухой и темный путь, что кошмарно тяжело об этом думать.

Не нужно рвать писем, ведь это...

Я не могу больше писать. Перечитал свои письма и хотя бы одно слово лжи и фальши. Зачем их уничтожать?

Ну, не дам я полного счастья и не получу его, так зато хоть ласки, улыбки, теплота, дружба...

17 (21 липня 1925 р.)

Меня томит и радует наше недавнее светлое прошлое. Оно, я думаю, дает мне право опросить — где Вы теперь?

У меня гнездилося нечто больное, и оно ушло. Пишу Вам.

Что сближает людей — я знаю, но что может разъединить их — не ясно это, как безлуная ночь.

Будет ли отклик, или молчание станет вечным, но в минуты усталости я спрашиваю:

Почему нет больше друга?..

21/VII 25.

18 (8 серпня 1925 р.)

Вашего письма первые четыре слова мне не понятны. Никогда еще не думал и не хотел сделать Вам больно. Никогда.

Порой — изнемогаю от нежности, светлой, как росинки на цветах, чистой, как весеннего неба рассвет. Это порой.

Знаю, что затравили Вас. А. И. пишет, что сплетням нет конца. Почему газету на имя Ваше принесли А.И.?

А на вторичный Ваш вопрос я не могу дать ответа. Чего я хочу?

Ваша удивительная, прекрасная чуткость — где она? Жуткая подпись? Для меня она знаете что?.. Я скажу еще раз: то, что не повторится больше, то, что сняет на вершинах, после которых ждет сумрак, холод и закатные склоны.

Символизм?

Но верьте, что я, говоря так, опускался в подвалы своего бытия. На верхних этажах все ясно и целесообразно — революции, борьба.

Простите — туманно говорю, но Вы поймете.

И поймите Вы, какую тяжесть испытываю я от июньского дня, от колосьев и цветов. Я не виноват — поверьте мне.

Вот теперь я сам готов выйти на дорогу просто ждать случая...

Так мне и нужно! Кто П. Б-ко? А черт знает кто. Я раскрыл глаза свои на 100 %, припомнил даже день

своего рождения, но Полины, да еще Бордуленко, не мог припомнить. Такой не существовало в моем мире.

А что дальше?

После двадцатого я переезжаю в Харьков.

Моя мечта желанная — Вы.

8 августа.

После двух бутылок пива *немым* разверзаются уста. Но не думайте обо мне дурно.

Одиночество, Ладушка, одиночество.

19 (9 сентября 1925 г.)

Вчера написал Вам письмо и по дороге к вокзалу потерял (нес в шалке, задумался, почесался, и... письмо улетело).

Досадно. Зажигаю лампочку надежды, что добрые люди донесут к почтовому ящику.

Вас затравили. Знаю. Письма А. И. полны жалобами на сплетни. Почему-то газету Ч. Ш. несколько раз почтальон заносил А. И. и говорил: мне сказали сюда носить. Кто сказал?

Никакой Боргуненки я не знаю, хотя и припомнил всю жизнь от дня рождения.

Только один я не хочу Вам делать больно. И никогда не сделаю. Чего же я хочу? Вашей удивительной нежной чуткости.

Тогда Вы без слов поймете меня. Ваша жуткая подпись...

А я скажу одно — Ладушка, будь ерой революції...

9 августа.

После двадцатого перебираюсь в Харьков.

20 (1 вересня 1925 г.)

Бывают дни холодные, монотонные, казенные. Ну... как верстовые столбы осенью по дороге в степи. Лужи, налитые свинцом, небо, налитое свинцом, и на сердце холод свинцовый.

Тогда Вы уходите от меня за далекие горизонты, и я спрашиваю сам себя: неужели в моей жизни было десять

месяцев, живых, мучительно прекрасных (сентябрь — вересень, июнь — червень).

Помните, как нелепо и смешно, но наивно-молодо я дал Вам цветы (это, кажется, на каком-то съезде было). А наши визиты зимою в кино... Ведь это сказка, теплая, душистая, от которой теперь хочется смеяться и плакать.

Ладушка! Увидеть Вас хотя бы на одну минутку.

Сейчас вернулись Вы из-за горизонтов и стоите пред мною смеющаяся, радостная, прекрасная.

Чи не з нагоди цієї я шкрябнув до Вас листа мого сьогодні?

Мабуть, що так.

— Ну, то нехай же сьогодні серце співає до білої зорі симфонію прекрасну про Ладушку. Дарую повну йому волю — хай колишеться у пахучих мріях.

Бо вопо ж ненагодуване, голодне і кричить дитячею.

Я в Харькове. Живу без определенной квартиры. Работаю. Скоро начну выезжать на периферию, по школьной вертикали.

Напишете ли мне?

Адрес: Наркомпрос,
Управление Соцвосом.

1 сентября 1925.

21 (14 вересня 1925 р.)

Письма Ваши получил. Спасибо, Ладушка.

Несколько слов о себе. Работаю в Укрсоцвосе в должности инспектора-ревизора. Это значит — колесить по степях Украины по школам, д/д и д/с. 3 сентября командировали меня в Умань. Целую неделю провел в поездах, скверных гостиницах, на станциях железных дорог.

Позавчера нашел себе квартиру. Есть в Харькове дом подростков НКП. В этом доме на втором этаже рядом с клубной комнатой — две клетушки, отделенные от клубной фанерной стенкой. 70 мальчиков и девочек в возрасте 12—16 лет, грязь, зловоние + истерзанное пианино. И вот с раннего утра до глубокой ночи я окружен диким шумом, криками, руганью, визгом, свистом (не преувеличиваю). Но самое ужасное — вопль, дикий, захлебывающийся, разбитого пианино. Этот вопль терзает меня и доводит до бешенства. Надзора за этими

«детьми» никакого. Они в состоянии полного разложения и одичания.

Итак, я среди беспризорных и сам, можно сказать, в состоянии беспризорности. (Письмо это пишу в адском шуме, вечером, при свече).

Вторые сутки льет дождь. Столуюсь где попало. А друзей здесь, кроме Жана, нет. Жан же уехал в отпуск. Вот и все.

Жду 11 часов вечера, когда мальчики и девочки с грохотом, гиком и свистом скатятся вниз спать. (Коханья тут цвѣте!).

После 11 еще мрачнее станет ночь, еще чернее станут залитые слезами окна, и останется на втором этаже истерзанное пианино да я с истерзанными нервами.

Я не жалуясь, Ладушка. Я констатирую факты и слегка рисую ту обстановку, среди которой я очутился. Ад Соцвоса. Третий день я ищу заведующего. Его нет. Он куда-то уехал. Теперь прерываю письмо и жду 11 часов.

11 часов. Контраст необычайный. Гробовая тишина. И мне хочется спать. Перед сном поговорю с Вами немного. Не ругайте за урывки, за неясные тени вместо определенных мыслей и желаний.

Друг мой, Ладушка светлая (Вы в тоске своей еще светлее и лучше), поймите меня: когда я жалуясь на проклятое одиночество, на усталость и тоску, то это имеет самое глубочайшее основание.

До сего времени я говорил и писал Вам об этом одиночестве в форме голых лозунгов. Выходило и крикливо, и неряшливо, быть может, и *надорвано*. Но это не так.

А теперь я чувствую, вслепую постигаю, что Вы первая на моем пути, кто мне становится с каждым днем близкой, родной и... любимой. Мне верится, что скоро мы пойдем друг друга настолько, что между нами не останется ни одной малейшей тени.

Русская баба и любовь ее, жалость — это, Ладушка, предпоследняя ступень на вершину светлой, удивительно прекрасной любви и дружбы. Уткнуть голову куда попало и плакать. Это хорошо, ах, как хорошо, Ладушка. Поцеловать Ваши очи, в слезы поцеловать их, и так, чтоб Вы глубоко, радостно, от всей души вздохнули. Как я этого хочу.

Полный, глубокий, граничащий со счастьем истинным, нетленный вздох облегчения измученной Ладушки, как я его хочу.

Ну а мне разве не хочется порой прийти к Вам, развернуть длинный свиток пережитого, выстраданного, от всех и вся сокрытого, и сказать: вот я весь, был темный, неясный сам для себя, а теперь до дна сердца прозрачный и видимый, весь тебе единой открываюсь. Взгляните, и Вы в этой прозрачности и светлости себя всю отраженную увидите.

Вот не могу подыскать соответствующих и более точных слов, чтобы передать Вам всю эту мою глубокую затаенность, все изначалие, все истоки моих чувств к Вам и желаний.

Ваш анализ в первой части своей правильный (анализ взаимоотношений). Во второй части (где Вы говорите о каком-то секрете), он мне не понятен. Вывод совпадает и гармонизируется с моим: довольно и не нужно копаться в прошлом, не нужно, Ладушка. Кругом нас и в нас самих пародилось новое. Новые дни, новые дали, новые дороги и разветвления этих дорог.

Идемте дальше. Даже ночь пусть застанет нас не топчущихся на одном месте, а идущими, с глазами и сердцами открытыми вперед... (опять мелким почерком пишу. Ну как эти строчки прочтут Ладушкины глаза!). Так вот что.

Только почувствуйте — я целую Ваши глаза в эту минуту так сильно, что у меня перестает биться сердце. И еще раз, и еще...

В эти дни мне почему-то вспоминается Вы в грозовую ночь ранней весной в парке. Помните — пахло мокрой весенней землей и воздух зажигался далекими молниями. А мы заблудились среди деревьев и аллей. Неужели не будет такой ночи, чтобы отдаленные молнии сверкнули, вспыхнули близко, в теле, в сердце, в голове!

Нет, я кончаю, я прерываю письмо. Во-первых, хочется бухнуться на жесткое ложе, заснуть и увидеть Вас во сне, во-вторых, грозовую ночь ранней весны вспомнить, в-третьих, представить себе до реальности Ваши покрасневшие воспаленные глаза, чтобы поцеловать их в самое что ни на есть наиболее место, в-пятых, я устал, измок сегодня под дождем и не в состоянии держать свои мысли в руках. Они разлетелись и кружатся голубыми и белыми птицами по всему второму этажу, где еще не растаял стон истерзанного пианино.

А ответ на письма напишу на этих днях.

Пришлите мне Вашу фотокартку. Я прошу. Как только получу — пришлю свою (как хотите: харьковскую прошлого года или 1914 года).

В Одессе я буду, но пока не знаю, когда.

14/IX 25.

22 (3 жовтня 1925 р.)

Вам больно, Ладушка, знаю. Но верьте, что я не хотел Вам причинить этой боли.

Ведь это я писал в начале сентября: «как хочется увидеть Вас, хотя бы на минутку увидеть»...

А приехал в Одессу, был два дня — и Вас не видел.

Больно Вам, Ладушка? А мне? Как Вы думаете, мне больно?

В первый вечер приезда и на другой день вечером я был на Гоголя, 17. Приходил днем несколько раз, но подняться в сад счел ненужным.

Днем я видел дворника, а вечером — огонь в Вашей комнате. Балкон был пуст и темен. Вот и все.

Когда В. приходил к Вам за удостоверением, я брал билеты на городской станции, а в 4 часа уже был на вокзале.

К сему могу присовокупить, что ходил я с головной болью, конским пасморком и подозрительными взглядами А. И. Кажется, все из внешних фактов. Что касается внутренних переживаний, то об этом я потом расскажу.

В 5 часов поезд проходил мимо Жеваховой горы. И [в] 5 часов я видел еще море, песчаный берег, светлую, блестящую полосу волн, видел издали тот берег, по которому мы шли прошлый год в осенний день. Дул сильный ветер, лицо Ваше румянилось, горело, а глаза — отражали море.

И «утконосы» (белые туфли) грузли в мокром, влажном песке.

Вам больно?

Знайте же, Ладушка, что в 5 часов вечера, в поезде от боли у меня темнело в очах.

Знайте. Я целую Ваше сердце, любовно, нежно касаюсь в наболелых местах...

Как хотите. Вы имеете полное право громить меня.

Говорят, что конец осени будет снежным, вьюжным,

Я приеду в Одессу. Я хочу увидеть Вас, близко, издали, но увидеть.

Все эти дни и ночи я вожусь с пьесой. 8-го ее ставят, Я так устал от этой работы... Маленький отдых, когда кладу перо, перелетаю степи и мысленно брожу с Вами по улицам и окрестностям Одессы.

Передайте мой широкий, светлый привет морю. В его шуме и плеске живет моя Мечта — Ладушка...

Целую ее в... часики. Можно?

3/X 25.

P. S. Вы мне снились в эту ночь отчетливо, ясно, как никогда еще. Вы дали мне кусок черной материи...

И почему-то я внимательно рассматривал его, силился что-то припомнить.

Материю держал на колене.

23 (22 жовтня 1925 р.)

Харьков заморозил во мне Вашего поэта. Остались злые иронические глаза, скептицизм на губах, шапка, сапоги, мерзнущие руки и ноги.

Пишу всего лишь несколько слов.

Сегодня выпал здесь снег. Я в «нетопленій хаті» (печь не годится).

Настроения почти аналогичны тому «віршеві» Шевченка, которое я читал Вам на пасху, а себе как пророчество.

Ставили здесь мою «Комуна». Вышла она неудачной на сцене. На днях отдаю в печать и вышлю Вам «на пам'ять».

Увидеть Вас — моя мечта и, кажется, единственная теперь.

Думал найти здесь друзей, соратников, а рассмотрелся — нет их.

Мелочи, политиканство, зависть, конкуренция, сплетни, ходульность, фальш и старость, старость, облеченная в мундир чиновный — вот литерат[урное] поле.

Есть отдельные прекрасные работники, но они мудро скрываются в раковинах своего творчества и мышления.

И все же я не пессимист, все же я веселый, даже жизнерадостный... скептик. (Может быть такой в прописях и хрестоматиях характеров? Как вы думаете?)...

Ладушка! — вот конец моего письма. Скажу, напишу это слово — Ладушка — тепло, светло, так и заискрится где-то на темном дне моего я.

Ладушка!

Напишите мне теплое письмо, ну согрейте хоть немного. Нет, чувствую, что нужно поехать к Вам. Хочу видеть — вот и все.

Вот я сяду или пойду и обдумаю, как это сделать.

Руки мерзнуть. Прерываю письмо (не письмо, а болтовню стареющего, мерзнувшего человека).

На этот раз я хочу поцеловать Вас... в груди. Можно?

Ведь у меня мерзнут губы и нос. Поймите меня в таком положении и, как поют харьковские нищие — сожалеайте.

Письмо считайте неоконченным.

Харьк-Харьк-ов
22/X 25.

24 (23 листопада 1925 р.)

«Я люблю Вас всегда, независимо от Ваших настроений (я от своих тоже), независимо от того — подали ли Вы весточку о себе, или пропали без вести»...

Из письма моей Ладушки 28.X 25.

Этот месяц я пропал без вести даже для самого себя. Я не знаю; жил ли я?

Примечание: письмо это начал писать в НКО, на службе. Знаменательно, что после третьей строчки мне принесли новое Ваше письмо. Откладываю свое в сторону и читаю Ваше...

Прочитал. Если бы я был один, я поцеловал бы и письмо, и карточку, но на меня смотрят. Делаю это мысленно.

Теплой, золотистой, пахучей волной обдало меня всего. Спасибо, Ладушка. Ваша тоска...

Нет, я не могу сейчас писать. Я только хочу сказать в порыве светлом и высоком, что наша встреча в жизни не случайна, что не можем мы, если бы даже того захотели, отойти друг от друга, что Вы мне нужны навсегда. Понимаете, Ладушка? Навсегда!

Я продолжаю начатое письмо. Коротко. Вы меня поймете: этот месяц я пребывал в состоянии омертвения, точнее сказать — в состоянии медленного ужасного увядания, умирания. Скептицизм доедал меня, как ржавчина забытое железо, как бесплощадная и бесконечная засуха степь пожирает своим ненасытным зноем. Я ушел в себя так глубоко, что мне стало душно, нехорошо, темно, сумеречно.

Начался упадок творческих сил, поникли устремления... Я бросил писать, ибо каждая написанная мною строчка казалась мне отвратительной, бесцветной, бескровной, анемичной. Друзей таких, какие бы поняли это и помогли или же просто из сочувствия столкнули меня в яму — не нашел.

И вот: часто, почти каждую минуту, в этом сумеречном свете смутно и неясно являлись Вы, — и круги светлые, и блики ясные расходились в остекленном озере темной души, будили темные берега сознания, качали тихо тростники моих желаний и мечтаний.

Но я опять погружался в сумеречное застывшее состояние и только чутко прислушивался к процессу умирания самого себя.

Но зато как ярко, необыкновенно ярко, Вы мне снились. Я эти сны расскажу Вам потом.

И весь этот месяц тайное, неясное, но определенное желание было во мне: сесть на поезд и поехать к Вам.

И я могу так же сильно и полнозвучно сказать, как сказали и Вы в сегодняшнем письме — мне необходимо повидать Вас.

Я собираюсь приехать 8—9 ноября, но Ваша просьба не приезжать до 20 остановила меня.

И вот сегодня понедельник, кажется, 23 ноября. Я приеду в субботу или воскресенье, если только не подыметесь над головой какой-нибудь «топор», который перерубит мое решение. Топор этот — непредвиденные обстоятельства. Но, надеюсь, что их не будет.

А пока писать не могу. Или видеть Вас, или же, если и писать, то писать много, подробно...

Друг мой и моя любимая Ладушка. Навіть і тепер з круглого віконечка серця — «скворенні» вилітають золоті шпаки. Ворушаться і розправляють крильця. Це мої думки до Вас.

А за карточку крепко целую... Сегодня я буду смотреть,

25 (26 листопада 1925 р.)

26/XI.

Пишу на почте. Только что отправил Вам телеграмму. Хотя в телеграмме сказано «посылаю письмо», но это не письмо, а тоже телеграмма, мрачная и тяжелая.

Ваши два последние письма А. И. выкрала из портфеля. Вслед за этим поднялся кошмар. Ведь она полагает и убеждена, что Вы причина гибели семейного «щастия».

Последовало объяснение, сцены, крики, слезы.

Я старался и стараюсь объяснить, что Вы здесь ни при чем. Доказую фактами из прошлого.

Завтра-послезавтра она с детьми уезжает в Одессу (только в Одессу хочет). О денежной стороне договорились.

Единственное для меня тяжелое, жутко тяжелое — я теряю детей.

Ну как Вам все это? Весьма все это странно, как говорит один мой герой — Гуска.

А писем Ваших мне не вернули. Это, по мнению А. И., доказательства и улики.

Я могу уверить Вас, что и Вы здесь ни при чем.

Очень неприятно и больно, что на Вас теперь будут лить ушаты грязи. Наша солнечная Одесса...

26 (27 листопада 1925 р.)

За эти два дня произошла развязка. После бурных объяснений А. И. немного успокоилась и проявила по отношению к Вам более мягкий тон.

Даже оказала так: «если бы я поехала в Одессу, то постаралась познакомиться с ней ближе и поговорить по-сердечному».

Смысл таков — я несчастна, и она не счастлива.

Письма возвращены. Заключено формальное перемирие. Здесь, конечно, главную роль сыграли соображения материального характера. Денег у меня не хватит, чтобы жить самому и высылать на семью. Потом неразрешимый вопрос о детях.

Вывод — А. И. остается здесь, Вам не угрожают неприятности.

Солнечная Одесса.

Тучи прошли мимо.

У меня сумерки, усталось, апатия, сонливость. Может быть, я приеду в Одессу раньше этого письма. Во всяком случае сообщу Вам о дне приезда, т. к. ехать мне нужно (взять книги, побывать в военном комиссариате и т. д.).

Конечно — усталость эту переживу и переборю.
Нам необходимо видеться, Ладушка.

27 (5 грудня 1925 р.)

На скорую руку, три строчки.

Завтра вечерним поездом еду по маршруту Киев — Коростень. Знаете, что такое Коростеньский округ?

75 % лесов и болот. Знаменитое Полесье, на границе с Польшей.

Командировка 5—25 декабря. С дороги напишу и сообщу, когда приеду в Одессу.

А пока, Ладушка, я несчастный, т. к. две недели не буду получать от Вас писем.

Харьков, 5/XII 25.

Итак, в Одессу из дикого Полесья, освеженный и бодрый.

28 (7 грудня 1925 р.)

Киев — вокзал, 7/XII 25.

В 19,50 еду дальше на Коростеньщину. По дороге читал стихи Есенина. Это северный, напевный, глубоко лирический поэт. Читали его?

Мне до боли понравились следующие его стихи:

Не жалею, не зову, не плачу.

Все пройдет, как с белых яблонь дым.

Увяданья золотом охваченный,

Я не буду больше молодым.

Дальше пропускаю четыре строчки.

Дух бродяжий! Ты все реже, реже

Расшевеливаешь пламень уст.

О, моя утраченная свежесть,

Буйство глаз и половодье чувств!

Я теперь скуперее стал в желаньях,

Жизнь моя! Иль ты приснилась мне?
Словно я весенней гулкой ранью
Прокатился на розовом коне.

Стихи заканчиваются так:

Будь же ты вовек благословенно,
Что пришло процвезть и умереть.

Из напевного круга этих стихов я так и не вышел. А настроение у меня холодное, как те снежные степи, которые я сегодня проезжал.

Знаете — снежные равнины и тощий сиротливый, обкусанный злым ветром кустарник.

Сердце мое — снежные равнины, и трепещут, гнутся от холода поломанными прутьями полузамерзшие нувства.

Не освежает меня пока что дорога. Посмотрю дальше.

В Киеве жду поезда на Коростень 5 часов. Ездил трамваем в Лавру.

Хотелось побывать в пещерах, но не успел.

Видел снежные синие дали за Днепром и розовеющий зимний закат, полуdivившиеся церкви, бывших монахов, каких-то старух с рваными личиками и в рваных одеждах у ворот Лавры. Кто-то вынес им горячих помой в железном корытце и они хлебали их замсрзшими губами.

Еду дальше, в глушь лесов, к болотам, кочкам. Посмотрю, послушаю, о чем плачет полесская земля.

А хорошо бы, если бы Вы со мной ехали, Ладушка?

В Одессу приеду. Не знаю точно когда, но приеду. В коростеньских лесах проблуждаю неделю, полторы — и в Одессу.

Касательно шоколадки, о которой Вы просили, — просьбы Вашей не исполнил. В этих вещах я полный профан и, кроме того, эта просьба Ваша мне не понравилась. Не сердитесь только за откровенность. А ведь я с Вами был всегда откровенен.

Ну, чем же кончать письмо?

В Харькове я никогда не видел одесских газет, а в Киеве сегодня купил воскресный номер.

Прочитал в первую очередь вызовы и извещения. Нет ли в них собрания дошкольниц или чего-либо подобного?

И еще: может быть, и Вы читали этот номер?

29 (9 грудня 1925 р.)

Гулкая зимняя рань (5 часов утра). Коростень в снегу, но мороза нет. В эту рань я выезжаю дальше и глубже. Слыхали Вы такое название — Олевск? Это местечко среди болот и лесов, в 10 верстах от польской границы. Еду на 5 дней.

Говорят, что Коростень, или Искорость, — древний город древлян, говорят, что тут какая-то ренушка в каменных берегах, где еще и теперь показывают место купаний (своего рода пляж) княгини Ольги.

Теперь же вместо древлян в Коростени 90 % благочестивого еврейского населения.

А еду я в район глухой, бандитский, где еще курные избы и парни 15—16 лет ходят без штанов, где 50 % населения болеет сифилисом (это, конечно, не от того, что парни без штанов ходят).

Говорят... Впрочем, приеду и расскажу. Сейчас дают второй звонок. Нужно спешить на поезд.

Всех благ, Ладушка моя.

9 декабря 1925.

30 (11 лютого 1926 р.)

Полтава, кажется, 11 февраля:

Почему Полтава? — спросите Вы.

Завтра или послезавтра, точно не знаю, в Полтаве открывают памятник Шевченко. Меня командировала наша литературная организация сказать пару соответствующих слов.

После этого я возвращаюсь в Харьков.

Почему это из Полтавы вздумалось мне написать Вам письмо. Почему я не писал полтора месяца, почему... почему?.. спрашиваю я себя.

Знаю и все-таки спрашиваю. Я переносу, переживаю жесточайший кризис. Начался он примерно с октября и длится, длится без конца.

Вначале это было длительное настроение: «увяданья золотом охваченный, я не буду больше молодым», а потом вспыхнуло черное пламя тоски или чего-то подобного и испепелило всего. Хорошо, нечего сказать! (это Ваш голос). Да-а (это мой голос).

Есть ходячее выражение — тупая боль. Так вот бессмысленная, бесконечная тупая боль, упрямая жестокая боль. Вот это самое во мне.

Отчего?

Ну, на этот вопрос я пока не в состоянии ответить. Кажется, вот отчего. Заболел поэт. Опасно болен. Может умереть. То было раньше и недавно — он в подвалах сидел, а теперь я бережно извлек его оттуда, перенес в лабораторию, в рабочий кабинет рассудка.

Рассудок в тревоге и смятении, теперь лишь он понял, как необходим ему этот наивный и смешной поэт. Рассудок мечется.

А поэт «на тонку пряде», хотя и светится в очах его, как в двух степных озерах, голубое небо и тени радости, любви золотыми зарницами вспыхивают, а все ж таки он бледен и прозрачен и «на тонку пряде».

Бабушка Ирония советует свечку двухкопеечную купить и в холодеющие руки вложить. Поэт, конечно, еще видит и слышит.

Видит, как улетают к югу вереницы весенних и летних птиц, на крыльях унося мечты, слышит их пение отдаленное у тихих озер и на скалах недоступного прощальный клич, а бабушка Ирония бряцает медными пятаками и держит наготове холодный венчик из неживых цветов.

Это, конечно, не все из кризиса, далеко не все, но все же поэт опасно болен и смешной.

Дыхание его холодеющих уст на этих строчках. Понятно это Вам, Ладушка?

Меня от Вас отделили полтора месяца. А что, если Ваша удивительная нежная чуткость на этот раз не смогла преодолеть пространства и времени?

Я знаю, что этим вопросом я делаю Вам больно. Но сколько я причинил Вам боли, добавить еще каплю?..

А разве этого я хотел и хочу, а разве от этого мне *весело?*

Напишите мне. Я прошу.

P. S.

Утром, и днем, и вечером я думал о Вас и вспоминал все по порядку. Если я доживу до хотя бы немного преклонных лет, я непременно напишу поэму в прозе (о нашей любви). Это будет прекрасное произведение, пахну-

щее морем, степью, диким маком, весенним дождем, нежное и грустное до слезной радости.

Тянет к ВАМ, друг мой светлый и милый.
Откликнитесь, а?

31 (25 березня 1926 р.)

25/III 1926.

Тянет написать, а времени нет.

Боюсь, что эти слова и это quasi оправдание не куснули Вас холодком первого инея.

Нет и нет.

Занят. А знаете чем? Сижу день и ночь над писанием... букваря.

Это Арнаутов упросил в компанию с ним. Русский букварь.

Так вот: Маша моет Мишу, а Миша моет Машу. И прочие гнусности в подобном роде. И целые дни голова моя полна Машами, Мишами, Сашами, котами, кошками, кукушками.

Я думаю, что легко написать любовное письмо, тяжелее писать (в порядке последовательности):

- 1) Записку о самоубийстве
- 2) Стихотворение
- 3) Драмe
- 4) Роман
- 5) Резолюцию (это для меня)
- 6) и, наконец, букварь.

Ничего тяжелее нет, как писать букварь.

Читали Вы буквари вообще? Я их прочитал с десятком. Удивительные вещи в них находишь —

у сома усы
сумка суха

и, наконец, «бабы сушат шубы».

Вы можете себе представить этих баб с шубами?

Полчаса я напрягал все мое внимание и всю мою фантазию, чтобы представить себе эту милую картинку — бабы сушат шубы — и не мог.

Так вот, я с Арнаутовым тоже составляем букварь.

Еще баб с шубами нет, но я уверен, что они в несколько измененном и, так сказать, в революционном виде у нас появятся. Будут вроде — красные бабы сушат черные чубы и белые шубы.

А в Харькове зима и не думает уходить. Правда, снег стаял, но морозы (из букваря — слезы, козы, занозы, розы, грезы) еще крепче куют землю звонкими молоточками. Я жду весны.

Ну, теперь ответ на письмо. Коротко. Как в букваре. Есть люди, которые переносят боль молча, сцепив зубы, без стога.

Есть такие, что кричат, плачут, ругаются.

И есть такие, что стонут, как пораненные лебеди зимой на взморье.

К какому разряду, по-вашему, принадлежу я?

И наконец просьба. Мне нужно солнце и лечение. Нервы, усталость и прч. Говорят, что есть не то в Одессе, не то в Севастополе институты физ. лечения, которые и занимаются подобными, как я, типами.

Семья на лето едет в харьк[овские] леса, а я думаю на юг.

Разузнайте и напишите, есть ли в Одессе институт такой, и что он делает, и как, и когда и т. д.

Узнаете, т. е. разузнаете?

Напишите, Ладушка. А Ваше письмо нехорошее.

Я теперь вспоминаю все эпитеты, которые я Вам дал: светлая, тихая, милая, но, кажется, не было «теплая».

Вас можно назвать светлой, тихой, милой, но, кажется, нельзя назвать теплой и мягкой.

Так вот Ваше последнее письмо пахнет тем ветром, который был тогда... в парке и на лестнице, когда я пришел к Вам.

Голубое небо, голубое море, солнце... тоже голубое.

Нежность, светлость, но теплоты, этой первой искры не чую я в Вашем последнем письме.

Не к себе, нет. К Вам же, к людям, к тому же солнцу, небу, морю...

Возможно, что я ошибаюсь?

32 (28 квітня 1926 р.)

1. А Вы все-таки мне как другу напишите, что пришлось Вам пережить, отчего и почему.

Ведь Вы, Ладушка, ей-ей, близка мне и порой родная. Пишу *poroy* в том смысле, что часто испытываю к Вам светлое чувство какой-то неуловимой родственности и

нежности, и это чувство прежде всего цельное и неусложненное ничем и, во-вторых, оно не требует ни моей, ни Вашей ратификации. Если можно так сказать, чувство это — как голубой туман на взморье перед солнечным восходом.

Попробуешь его осветить — смотришь — нет его. Только влажный след сонного воспоминания. Напишите же хоть вкратце, под какой ношей сгибались Вы в одиночестве больном.

2. Благодарю за справки. Но при всем моем желании полечиться, кажется, ничего реального не выйдет. Не люблю я ходить по этим нашим департаментам... Ну их к шуту. Попробовал было сунуться в какую-то поликлинику, но, кроме ужаснейшего сгорания нервов, ничего не вышло. Очереди, ожидания, осматривали меня две женщины (врачихи), делали умные лица, энергично встряхивали стриженными головами и что-то сказали мне вроде: «положение Ваше, дескать, мы бы не считали тяжелым».

С большим сомнением и не меньшим недоверием я выслушал их выводы и решил больше не ходить. Остается: сколотить немного денег и покатить на месяц к югу.

28/IV 26.

33 (8 травня 1926 р.)

8/V 26.

Только что получил от Вас письмо. Отвечаю построчно.

В детстве меня напугали чертями и всякой нечистой силой. По ночам я, чтобы предохранить себя от черных видений, закрывался с головой кожухом (тулупом). Ну, и задыхаясь там, боясь даже щелочку сделать, чтобы не увидеть возле себя таинственных и страшных силуэтов.

Вы жалуетсяь на усталость. Одно это слово, сказанное и вскользь, и отдельно, приводит меня в содрогание. Как я понимаю этот ужас усталости. Понимаю, чувствую его физически, т. к. сам задыхаюсь под усталостью, как под тем овчинным кожухом в детстве. Душно, стра-а-шно, задыхаюсь. И сочувствую Вам, и желаю побороть усталость (Вы сильны еще).

Ну, а я борюсь с ней привычкой и терпением. В глухую беззвездную ночь я в озере черной усталости тону все глубже и глубже, *не чувствуя дна.*

Небрежный ответ или хитрость хохла...

Ну, что ж, давайте браниться. Мне хотелось написать: холодочком веет, веет с тихого балкона. Кто там — Ладушка стоит или это осень тихо дует на листья.

Только это не ревность, верьте мне, верующему.

О внутреннем состоянии. Вот я думаю, как бы это Вам осветить. Был духовный запор, засорение, понимаете? А теперь я занялся чисткой. Прочищаю заржавленные струны, хо-ро-шие были струны честности, непокорности злу. Может быть, и зазвенят они. От внешних явлений, от кричащих событий я вновь иду к людям, присматриваясь к их мелким страданиям, даже к эгоистичным. Слушаю, слушаю музыку человеческой «души» (условное обозначение). Много страданий, много зла в жизни, а мы, борцы за новое, сами загрязнились и оупели, и оупели. (Як пупи сині, сині і холодні).

О чем мечтаю? Стать хорошим человеком, как будто об этом. Иногда мечтаю о Вас (романтика, но она хороша, как моя степь в летнюю ночь).

Ваш ответ о Вове...

Уважаемый мой педагог с высшим и специальным образованием, с 16-летним стажем, живущий на Гоголя, 17 в д/с № 11, милый, милый мой педагог! Слушаю! Признаю! Понимаю! (без шуток). Но как мне хочется (мальчишеское настроение) взять голову этого педагога в теплые руки и поцеловать этого педагога с высшим и специальным образованием, с 16-летним стажем и прочими суворыми атрибутами прямехонько в губы (разрешите?), чтоб они (конечно, губы, а не атрибуты) засветились теплыми линиями смеха и в них сверкнула ярко, мило... кто?

Ла-ду-шка, конечно.

Ну, а потом стать головой на кресло и ногами вверх, фу ты... Даже слышу шипение примуса. Хорошо! Ну улыбнитесь Вы, усталый человек. У меня в очах искорки, а на губах улыбка до ушей. Кстати, *сидят усы*, это та-кой у-жа-сс...

Ну, как теперь с седыми волосинками в усах вверх ногами? Не личить зовсім, как говорят «по-нашему».

«Я люблю Вашего Вову, несмотря даже на то, что это сын А. И.» (Ваши слова). Ответ мой: гм-нда. Вот это любовь, я понимаю. Когда он вырастет — скажу ему об этом.

Но он негодяй! Он потерял не только задачник, он потерял... ножичек Ваш потерял. А это что за тонкий на-

мек, дескать, у отца посерьезнее были потери. Это Вы, Ладушка, на что, собственно, намекаете, а? Расшифруйте, прошу убедительно.

Вы пишете: «посылаю Вам газетную вырезку — выручайте».

Придется Вам забрать ее в Харьков, а то тут без Вас дела ее плохи...». Кого забрать в Харьков, вырезку или Левандовскую?

А мне вот почему больно: Юделис и тот доктор с кокаином, Левандовская и Дехтярев — все они хорошие люди, но скверны те условия, которые заставили их мучить и мучиться.

Нет скверных людей — есть скверные условия. И уже я чувствую по ходу судебного процесса (Юделис и Гешелин), что он, процесс, чтобы устранить дурные условия, усугубляет их. Одесса очень сентиментальна и мещанствующая. Она еще не раз породит такие конфликты. Повторяю: мне жаль и Гешелина и Юделиса, особенно жаль Дехтярева (старик без перспектив в жизни, а старость и без того тяжелая вещь), жаль и Левандовской. Еще более обозлится и нетерпимее станет человек.

Загрязнилась жизнь. Пасха революции прошла. Будни и... пережитки старого, а нового так мало. Ну, обрываю... Признаю, исповедую самую жестокую классовую борьбу, но после победы хочу мира в людях и человечности.

Последнее — мой отпуск. Кажется, в июне будет. И, кажется, А. И. потянет в Одессу. А я две недели полежу, а потом поеду в село, буду ездить, ходить, двигаться, двигаться сквозь густой строй жизни.

Вот вкратце ответы. Объективно и просто.

Видеть Вас — хочется и тоже просто, сердечно и... об этом потом.

Внукич немного врет. Работаю я много, до одури. Правда — худ, но почти не пью.

34 (3 июня 1926 г.)

Ст. Бахмач. 3 июня. Ночь.

Я ждал от Вас ответа на последнее письмо (не знаю — получили ли).

Предался соответствующим размышлениям и печальным предположениям: больна? Северные ветры? Усталость? Или...

Так и не знаю, что с Вами.

Разъезжаю — Ромен, Прилуки-Лубны, застойная провинция с скверными анекдотами.

На полях крепкая, еще сочная зелень и красочная, цветистая пестрота трав и цветов.

Бледно-голубое небо обжигает, ветры сушат, но пока виды на урожай благоприятны.

Скучновато. Только промежутки между городами я заполняю такими же цветистыми мыслями, как и поля, а в городках — табачный дым, заседания и прочее.

В Харьков возвращаюсь к 10—11.

Был на ремонтной комиссии. Определили: «практически здоров», но по состоянию нервной системы нуждается в Одесском институте физических мер воздействия, т. е., виноват, лечения (на месяц).

Предполагаю выехать в Одессу 15 июня.

То настроение, о котором я писал Вам в последнем письме, не покидает меня. Это хорошо.

И хорошо было бы повидать Вас и поговорить. Скептицизм, неверие продолжают меня кушать, но зубы их не так уже остры. Есть противодействие.

Во имя откровенности: пространство и время, отделившие меня от Вас, не имеют былого наполнения: радости, тоски, желаний...

В этом больше виноваты Вы, Ладушка.

Мне в последнее время кажется, что Вы застряли ревизией нашего пути... Боюсь я Вашего здравого смысла. Он увесист, но и тяжел...

Желание мое: пусть живет Ладушка вечно.

Дорожная пыль на зубах похрустывает, усталость и скука.

Немножко мечтал о Вас, глядя на зеленые поля.

Ехала женщина на возе. Я вспомнил наши неясные разговоры на эту тему.

Улыбаюсь Вам тихой, утомленной, но теплой и дружеской улыбкой.

К.

35 (13 листопада 1926 р.)

Желание написать Вам не покидало меня ни разу. Оно, как тихий недуг, пожалуй, неизлечимый, имеет свои приступы и разные напряжения.

Если и не писал, то только потому, что боюсь причинить Вам нерадость. И вот пишу. Осень, туманы и ту-

чи — от них порою тесно, и мир кажется старым, седым, холодным.

Я в Сумах в пехотной школе на учебных сборах командиров запаса (6 недель). Школа — 3 версты за городом. И целый день в ушах — медное пение сигнальной трубы. Вся обстановка повторно напоминает мне пребывание мое 12 лет тому назад в Одесской школе прапорщиков. Но тогда даже осенние горизонты цвели и горели маками, а теперь они — как бельмо слепого.

Где же Вы и что с Вами? Не застыли ли на лице Вашем тонкие теплые морщинки (у губ), лучистые и мне одному понятные, не застыли ли они от нового горя?

А может быть, они потонули в ярком сиянии нового счастья?

Вот хорошо бы было, если бы Вы написали об этих лучистых морщинках.

...Так и унес Вас трамвай в перспективу ночной усталой улицы. Остался я один на перекрестке и загибах рельс.

Если Вам сейчас хорошо и покойно — пусть мое письмо не нарушит это состояние.

Если Вам почему-либо тяжело и тоскливо — пусть оно повеет нежной теплотой привета и ласки.

Ну, вот... Запела медным горлом труба. Это сигнал ко сну.

Прощайте.

Если захотите написать, то мой адрес: Сумы, пехотная школа, 1-я рота командиров запаса.

13 ноября 1926 года.

36 (28 червня 1933 р.)

Беручи на увагу те, що ви тепер голова комісії в справі українізації неповинних і сердешних одеських дітей (та й ще дошкільників, ви подумайте тільки!), я примушений з приводу цього писати до вас так званою українською мовою.

Іхалося мені добре. Родичі почастиували в дорогу горілки чаркою (може, було й більше — не знаю, але сам я не просив).

Пароплав «Персей» гойднув нас так, що люди «извергались» в море «так поодинокі, як і цілими ударними

бригадами». За пароплавом пливли морські свині (акули) і годувалися. Летіли мартини (чайки).

Щодо мене, то я сидів увесь час в буфеті і провадив там, *здається*, літературні розмови з буфетчиком та його заступником. Вони були з мене дуже вдоволені й втішені. Зараз прекрасний ранок. Я на межі моря й безмежного степу (в радгоспі). Цими днями їду далі. Згадую вас.

Сердечний привіт.

МК.

Р. С. Привет коммуне.

І все ж таки, яка прекрасна штука життя! Га?

28/VI 33.

37 (19 липня 1933 р.)

Я не знаю, чи застане вас цей лист в Одесі. Проте пишу. Ще раз спасибі за дружнюю пристань і ласку, на моїй подорожі вона була й є найкраща. Навіть коржики згадую. А завітати до вас у серпні мені ще дужче хочеться. Хай живе *просто* наше чуття!

Годпишик («АМО») нагадує мені про вас кожного разу, як я на нього дивлюся.

Тепер я бачу, що це прекрасний од вас подарунок. Він нагадує і рахує час... А в Харкові мені негаразд. Трошки тоскно. Обов'язково поїдьте на північ. Ясних і теплих вам хвилин, годин і днів, Ладушка!

МК.

38 (31 липня 1933 р.)

31/VII 33.

Ви мені більше пишете, ніж я вам відповідаю. Але не звертайте на це особливої уваги і тим паче не надавайте цьому значення, що виходило б з мого до вас ставлення, себто не почніть міряти цим моє до вас ставлення, і мої почування, і мої бажання. Мені дуже хочеться відпочити од моєї *нещасної* професії. Мене мучить слово. Певніше сказати — мене намучило слово так, що я од нього останнім часом почав тікати. Причини? Я послі, як побачимось, розкажу.

Завтра серпень, август (назва місяця на честь римського цезаря, га!). За молодості це був найулюбленіший мій місяць (звичайно, зовсім не через те, що він на честь римського цезаря). Тому я й досі зберіг до нього особливу симпатію, до серпня місяця. І мені дуже приємно, радісно, що завтра він починається — сорок перший серпень мого життя, звичайно, не через те, зовсім не через те, що він сорок перший, а що ми побачимося саме в серпні місяці. А ще більше через те, що й Ладушка живе в моїй тепер уяві, в моїх почуваннях і настроях як серпнева.

Я вас серйозно запевняю, що після квітня серпень найкращий в світі місяць.

Кавуни, наприклад, коли вистигають? А виноград? А зорі на небі у серпні ви бачили які? Це нічого, що на ланах стерня уже (нагадує невибриту шетину з сивиною), і що за обрієм ходить осінь — ви придивіться до неба, яке воно! От приїздіть, повертайтеся і тоді побачите. (А небо на вашій півночі завжди нагадує мені дешевенький перкаль — ситець!)

Завтра-позавтра я з Харкова їду. Вернувшись ви додому, ждїть од мене телеграми про день мого приїзду. І ждїть мене. Добре? Ну, а тепер тисну вашу прекрасну руку, цілую в годинничок та й щасливої вам дороги. Ідьте собі у свій Нижній, тепер ім. Горького город. Ідьте.

МК.

39 (10 серпня 1933 р.)

Ви й уявити собі не можете, де я опинився і звідки пишу до вас листа! Аж з Межигірського Спаса! Це, звичайно, аж нічогісінько вашому северному ні уму ні серцеві не говорить.

Це колишній старий монастир — двадцять кілометрів на північ од Києва — і стоїть він між двох гір, над Дніпром. У цей колись монастир ішли опокутувати свої гріхи старі запорожці. Ідучи, пили востаннє горілку, частували друзів, наймали музики і танцювали востаннє од Києва до самого Межигірського Спаса. Потому за ними запиралась монастирська брама і ховала їх од світу, а світ ховала од них. Проте, мабуть, і тут вони непокоїли (політичне кубло ж!) самодержавну північ, і тому матінка Катерина це кубло розігнала, а тут заснувала жіночий

монастир. Радянська ж влада розігнала, звичайно, і це кубло і заснувала тут цього року Будинок відпочинку для письменників, артистів, художників. І непоганий вийшов, уявіть собі, будинок. Є Дніпро, є місяць уночі, є ставок, є комарі, жінки, діти, є пловтки, звичайно, є навіть лікар і крокет.

Отут я й живу зараз в одному з камінних корпусів, на третьому поверсі, в невеличкій біленькій і чистенькій келійці-кімнатці. У вікно бачу стару дзвіницю, а далі лісову гору. Уночі ще бачу зорі на небі. І згадую ще вас і дуже жалкую, що вас тут нема. То сповіщаю вас, що пробуду я тут до 15-16-го і звідси вирушу до вас, давши перед цим вам телеграму, яким саме київським поїздом і коли саме я приїду в Одесу-маму. Сподіваюсь, що не тим, яким (пам'ятаєте, ой?) приїхав я взимку тисяча дев'яносто двадцять... двадцять... та років сім тому буде, коли із Києва в Одесу йшов поїзд, що його простолюдни називають чомусь Максимом Горьким, а я їхав з Полісся, і ми зустрілися з тим поїздом на ст. Козятин і поїхали разом до Одеси і приїхали раннім раном на зорі, ви пам'ятаєте?

Ну от...

Сьогодні прекрасний сонячний ранок, чого і вам я бажаю. Гуде труба (сигнал снідати), іду снідати, чого теж і вам бажаю...

Згадуючий вас МК.

10/VIII 33.

40 (22 серпня 1933 р.)

Добридень! Доїхав я щасливо, себто благополучно. Поїв: ваші бутерброди і все, що поклали мені ви в дорогу, поїв. І навіть спав. І все ж таки не подумайте, що, поїхавши од вас, так і не мав у дорозі гризот сердечних. Звичайно, гризли мене деякі думки. А думав про вашу самотність... Той парк з ставом і берег, де ми купалися, згадую як найкращі моменти з цієї нашої зустрічі. І дякую за все. І цілую вас, і думаю, що ви вже перестали думати про мене недобре, зле... Пишіть.

МК.

22/VIII 33.

Листа вашого одержав, здається, другого вересня (довгенько йшов!), сьогодні восьме. Як бачите, я не поспішався з відповіддю. Та не подумайте, моя Л., що я так собі не поспішався, що був неуважний до вас, нечутливий або що. У мене знову почалась історія, подібна до «Патетичної». Це з «Макленою». Щось неймовірне, несподіване, незрозуміле, — удар голоблєю по голові з запевненням, що це, мовляв, новий репертком хоче мені допомогти. Ще не скінчилась (історія ця почалась 27/VIII і має нібито скінчитися 16/IX — закритий перегляд п'єси і якийсь уже остаточне вирішення). Я не хочу та й не слід про все це писати вам, але повірте, що вся ця історія так налягла на мене, так давить і гнітить, що дуже важко було вам писати. Не хотілося, щоб лист вийшов важким і похмурим. Отож і не одписував, думав переждати... Ну, а сьогодні бачу, що не пережду. Пишу. От ніяк не можу пригадати точно (старість, старість! — сказав Бульба і заплакав...), не можу пригадати, коли саме 11 чи 17-го вересня (1924 р. — *Ред.*) пішли ми з вами вперше... оглядати приміщення для д/с в порту. Тоді, пам'ятаєте, стояв такий голубий, чистий, сонячний день вересня, і десь високо курликали журавлі, і вилася павутина, і хтось грав на піаніно... Я не можу пригадати, якого це числа було, але я й зараз бачу вас, це перше. Друге, це, повернувшись додому, я сів... писати вірш про наше побачення, про журавлів, павутину, піаніно і в мене, добре пам'ятаю, нічого не вийшло. Я застряг на третьому рядкові, на слові акорди, бо ніяк не міг добрати рими, крім геометричної хорди і фіорди. На тому й заснув. То мені до ранку снилися хорди, фіорди і десь далеко за фіордами — ви. Пишу вам зараз про це, бо страшенно приємно про це згадати, так приємно, що навіть слібо хорда і хорди здається мені таким тепер симпатичним, ніби воно не геометричного, а любовно-поетичного, якогось просто надзвичайного походження. А пам'ятаю, як я вас поцілував привселюдно в кіно і ніхто цього не помітив, крім пожежника-вартового, бо так ви тоді спалахнули... Це теж було того ж самого року, восени і, здається, в г. Одесі, га? Ну от...

15—16-го вирушаю до Кисловодська. Ваш, можна сказати, «крепыш» має в собі і повезе на кислі води чотири хвороби, навіть п'ять. Ще порок, артрит, ревматизм (хоча

я цієї хвороби не визнаю і цураюсь її — стареча вона!),
душка неврастенія і п'ята... «последствия драматургии»,
висловлюючись «могучим русским языком». (Пам'ятає-
те тургенівське «во дни сомнений и тревог»?). Після
Кисловодська — в Харків, звичайно (грошові справи), і
скоро ж до вас...

От поки і все.

Сердечний привіт.

Перед виїздом до Кисловодська напишу адресу. Буде-
те писати? За листа спасибі. Хоро-о-ший такий, ладуш-
ний лист.

МК.

8/IX 33.

42 (21 вересня 1933 р.)

Добридень вам! З Кисловодська. Так. Приїхав. Од
Харкова до Ростова ішов дощ, од Ростова до Кисловод-
ська і тут сутки вже, як іде дощ. Небо сіре, лісі гори на-
морщили свої темні збрижі, потемніли, сумні. Мррачної
Женщин багато, а винограду нема. Чи є в мене новини?
Так. Є. 17/IX відбувся в «Березолі» перегляд. «Мак-
лену» дозволено. А що далі з цього вийде, то не знаю
(приїом був не дуже ласкавий).

Вашого листа з фотокарткою одержав. Спасибі. Про
знімок напишу в листі. Я теж думаю тут сфотографува-
тись. І знаєте як? Тут є в одного вуличного фотографа
декоративний «всадник без головы» (одягнений «по-кав-
казки»). Я простромлю голову в декорацію і з мене ви-
йде на фото войовничий кабардинець. Добре? Ну от. Пи-
шіть. Бажаю вам сонця.

МК.

Трохи не забув про адресу. Оце б справді був «всад-
ник без головы»! Кисловодок, санаторій № 13 ім. Се-
машко.

21/IX 33.

43 (29 вересня 1933 р.)

29/IX 33.

Ви пишете: «в моих воспоминаниях Кисловодск пре-
красен... Какие там поляны с цветами! Какой воздух!»
тощо. У моїх спогадах Кисловодськ теж прекрасний. Це

червень 1930-го, прекрасний, воістину квітчастий червень. Тоді теж перепадали дощі, але які! Теплі од сонця й золоті. Музика крапель мішалася з музикою симфонічної оркестри в саду і, перебита в кількох місцях сонцем, райдужилась у повітрі. Гори відступали, утворюючи прозорий голубий резонанс молодості і т. д. і т. п. Дихалося справді легко. І ходилося легко. Тоді я теж перестрибував з каменя на камінь. І хотілося призначити кому-небудь побачення на Ельбрусі. А зараз кінець дощового вересня. З гір весь час налазять сірі й вогкі, як ганчірки, хмари, видавлюють з себе мжичку, псують поляни й квіти і душать кисловодську долину так, що навіть гави не вдержуть і знімаються зграями вгору, як сумний додаток до «Осінньої пісні» Чайковського (щодня я ходжу, як тут кажуть, «на музику», себто слухати симф. оркестру і навіть в кіно, о диво велике, ходжу). А зараз мені стрибати і скоро ходити не можна, заборонено. А ходити можна лише маршрутом № 1, ти й то лише до «Красних камней». До того ж лікарка радить ходити *одному*, щоб не завантажувати свого серця розмовами. Га? А беру я ванни під контролем лікаря і, коли лежу в ванні, то до мене заходить безцеремонно чергова лікарка, бере у нарзані мою руку й рахує пульс. Поруч мене за перегородками лежать у ваннах десятки людей, чоловіків і жінок *без контролю* лікаря. І я їм заздрю, бо в них «сердечні справи» значно кращі за мої. Проте в тугу не вдаюся. Не журюся. Одне погано, що не в майбутнє, а в минуле дивлюся. Дожовую минулі дні й роки і з того живлюся.

Учора, перед тим як одержати вашого листа, був у саду і слухав оркестру. І трапилось так, що оркестра виконала кілька уривків з «Князя Ігоря» Бородіна, в тому числі й «Хор поселян». Отже, про цей уривок. Одного разу в Одесі (ще коли я, йдучи куди-небудь, завжди і скрізь шукав вас, це 1924-го, здається), почув я цей уривок десь на розі Преображенської і тієї вулиці, де раніш була Держдрама. Я тоді ще не знав, що це «Хор поселян», а вирішив, що це «музыка снежного севера», музика північного тисячоверстного снігопаду, за яким десь далеко-далеко живе прекрасна і мила жінка, обов'язково похожа на вас, Л! З того часу ви довго жили і ще живете в моїх чуттях, так би мовити, в ореолі цієї музики. І коли хочете знати, це був зеніт мого почуття до вас (трохи згодом, зимою, я написав вам те «снежное стихо-тво-реніе», пам'ятаєте? І це було оформлення

відчутого). А вчора я почув що музику з естради і в додаток до неї одержав од вас першого листа (ніхто ще не написав). Все це мене дуже зворушило. Мені так хочеться потиснути вашу прекрасну руку, поцілувати вас в щодивничок і сказати таке: просте, тепле й сердечне спасибі. Спасибі, Л!

Про вашу фотокартку. Коли дивитися на неї окремо, не згадуючи вас, то знімок вийшов непоганий (особливо добре вийшли очі). Але на цьому знімку саме Л. то і мало. Фотограф її не вловив... І мені дуже жаль. На цьому я й кінчаю листа. Певніше — уриваю... Пишіть. Я зараз іду брати четверту ванну (під контролем!) і тому хочу, щоб у мене був рівний і нормальний пульс (треба заздалегідь прийти).

Не гнівайтесь, Л., що так мало пишу. Я вже писав вам і казав вам про причини.

А думаю я тут пробути до 16—17 жовтня (місяць за путьовкою). До побачення.

Ваш МК.

44 (3 жовтня 1933 р.)

З/Х 33.

Коли нема про що писати, то пишуть про природу. Але я примушений з цього почати. Немає сонця. Ви уявляєте? Періщить дощ. Навіть по маршруту № 1 (наразанджерело — храм воздуха) щодня лазять хмари. Я ходжу в галошах. Увесь Кисловодськ сидить в галошах. Вечорами над парком знімаються зграї чорних грайворонів. Люди гомонять здебільшого за власну вагу (скільки кіло хто набрав, спустив тощо).

24/IX пройшла прем'єра «Маклени». Були мої діти. Вона написав мені першого і мальовничого листа. (Піднялась пурпурова завіса — і серед тиші: «Мамо! Мамуню! А мамо!» — «Маклена» почала своє існування). Це фрагмент. Тонко хлопець спостеріг: серед тиші почала «Маклена».

А завчора прочитав у «Вістях» першу рецензію¹. Зміст її коротко такий: триумф актора, майстерність режисера, фіаско автора!

Я знаю про вади своєї п'єси краще ніж будь-хто, але такий присуд мені незрозумілий. В чому причини такого присуду? У авторі? В п'єсі? Чи, мабуть, у тих змінах і спадах, які пішли в літературі...

Ваші листи одержав усі. Спасибі. Настрої ваші мене непокоять і трошки не подобаються. Особливо бояття ваше дожити до стану вашої матері. Провіщаю й запевняю, що цього з вами не трапиться. У вас живуче й сильне *раціо*.

Простіше, ясніше даваймо, га?

Чи, може, у мене вже почалась простота і ясність холодної старості?

В усякому разі мені дуже подобається ваш вислів: «относительно своей должности, я давно пришла к выводу, что для нас важнее всего ноги, а не голова». Вислів подобався як дуже влучний і образний в літературному розумінні. Я навіть хочу його сплагіювати для якогось свого твору. Можна? Спасибі.

Але мені зовсім не подобається той ваш стан, що для роботи важать більше ноги, аніж голова. А втім... бігайте, Лі Тій-богу, бігайте! Це теж непогано.

Мені сучі лікарі забороняють бігати. А так ще хочеться. Підкочити й побігти.

Всього вам доброго й ясного.

МК.

Щовечора я ходжу в кіно. От до чого дожив, га!

45 (6 жовтня 1933 р.)

6/X 33.

Ваші листи я одержав усі (щодня сливе по одному, а вчора навіть два). Дивуюся й непокоюся, чому мої ще й досі не дійшли до вас. Правда, написав я їх небагато (оце четвертий, рахуючи й першу листівку), але написав. Учора прочитав у газеті «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) не рецензію вже, а цілий «підвал» (газетний вислів — стаття під колонками) про мою «Маклену» в «Березолі»¹. На все я ждав, всього сподівався, але такого, признаться, не ждав. П'єсу кваліфіковано як антихудожню, фальшиву, нікчемну, авторові нашито проповідь індивіду[ального] терору, режисерові ціла низка обвинувачень за те, що він взяв цю п'єсу, — словом, сказано все те, про що не було сказано в попередніх перемовинах з автором і режисером в реперткомі. Коли зможете — найдіть «Комуніста» від 3/X—33 і прочитайте. Я розумію це так, що взято курс на знищення мене як художника. Я ходжу

кисловодськими алеями й думаю, думаю й думаю. От поки що і все. 16/X виїду з Кисловодська до Харкова (ой як не хочеться туди вертатись, ви й не уявляєте!).

А куди хочеться? Поки що нікуди. І тут бути не хочеться. Я пішов би в подорож, якби у мене було це хворе серце. Після 10-го ви вже сюди не пишійть. А сьогодні тут надзвичайний сонячний день.

Привіт вам, привіт.

МК.

46 (10 жовтня 1933 р.)

10/X 33.

Ви, мабуть, українських газет харківських не читаєте (напр., «Комуніста»). Завчора довідався («Комуніст», здається, од 7/X), що за постановою НКО знято з посади директора й мистецького керівника Курбаса¹. Це фінал «Маклени».

А вчора одержав повідомлення з Москви, що «Маклену» включив у свій репертуар МХТ-2 (2-й Моск[овський] Худож[ній] театр). Сьогодні пишу в Москву і посилаю Харк[івські] рецензії.

Ці дні рятувався в той спосіб, що багато ходив. Іноді було таке почуття, ніби я гублю фізичну рівновагу і нібито підо мною хитається земля.

Але *переходив*. А далі все залежатиме од моєї «сердечної м'язи». Сьогодні, здається, третій сонячний день. Я — як після хвороби, але почуваю себе спокійно і... мудро.

Привіт вам і спасибі за листи.

16/X їду до Харкова. Звідти напишу. Тисну вашу руку.

МК.

47 (16 жовтня 1933 р.)

16/X 33.

З приводу рецензії тощо — мною не турбуйтеся і не дуже хвилюйтеся. Я вже їх *переходив* тут у Кисловодську (писав вам про це). Що-що, а мудріший став, їй-бо...

Сьогодні я їду до Харкова (увечері). Допіру прийшов з «храма воздуха», а вчора підводився *навіть* на «Красное солнышко!» (пішли наші вгору, казав циган). І це з дозволу лікарихи. А погоди тут тепер — ви не можете

й уявити. Сонце, що півмісяця десь куняло й лежало за хмарами (мабуть, хворіло на грип), тепер видужало і смажить гори, аж шкварчить. Повітря таке прозоре, що до Ельбруса рукою, здається, можна дістати. У природі і кругом неї, крім голубих і золотих (листопад), кольорів та тонів більш нема. Не погода, а імпресіоністична виставка в горах! Словом — на «большой палец».

Вашого листа від 10/X одержав ще вчора. От спасибі! А від 9/X — ще.

З Харкова напишу (як склались там обставини і що в перспективі малюється). В залежності од обставин і вирішу, коли до Одеси. А щодо «хитрого хохла», то ви глибоко помиляєтесь. Ну скажіть на милість, чого мені з вами хитрити. Ну чого? Ну?.. Дивіться мені в очі й кажіть... То-то ж.

Сонячний вам привіт.

МК.

48 (23 жовтня 1933 р.)

Уже тиждень, як я повернувся в Харків. Не писав, бо думав, що цими днями за всіма цими ускладненнями появиться перспектива, вихід. Поки що цього нема. До цього ще виникли питання матеріального характеру (зима, потрібна тепла одіж тощо). Усе це в'яже мене до Харкова. Не будь усього цього, то я б уже вискочив звідси. «Маклену» поки що не знято, але з усього видно, що, мабуть, буде знято. Курбас поїхав до Москви і, мабуть, вже не вернеться.

Про що іще писати? Я живий і здоровий (коли не зважати на порочне мое серце). Рухаюсь. Думаю. Навіть жартую. От тільки погано сплю (сни важкі, кошмарні).

Як ви там поживаєте? Черкніть коли-не-коли слово-два. Можна на стару адресу (хоч тепер там сидять уже нові люди, проте можна).

Ну, й привіт вам сердечний.

І найясніші, найтепліші побажання.

МК.

23/X 33.

49 (4 листопада 1933 р.)

Не гнівайтесь, що мало пишу і рідко пишу. З деякого часу писати листи (навіть до друзів) мені стало так же важко, як п'єси. Я думаю, що ви мене зрозумієте.

Цими днями думаю поїхати до Москви (дні на три-чотири), а вже тоді (матеріальні питання) зможу більш реально подумати про подорож до вашого Чорного моря.

«Маклену» знімають (отож, і в Одесі моя дівчинка не піде). Тримаюся я добре, навіть перебуваю, як-то кажуть, у доброму гуморі, чого і вам бажаю. Привіт.

Вашого листа від 20—26/X одержав. Він показався мені незакінченим (якось зразу обірвали ви його на Арнаутові).

Ваш МК.

4/XI 33.

50 (17 листопада 1933 р.)

17/XI 33.

Я ще в Москві, але збираюся додому. Пишу з вокзалу. Думку маю і намір приїхати до Москви і пожити тут місяць-два, а потім знову місяць. Багато цікавого в театральній та літературній Москві. Може, й до літпраці охота появиться. З Харкова напишу.

Привіт вам, мій самотній друже. Тут уже зима. Сніжно й тихо. Бродить Дід-Мороз. Я люблю тутешню зиму.

Ваш МК.

51 (26 листопада 1933 р.)

Вернувся з Москви 18/XI, а листа пишу до вас 26/XI. За це я вартий догани. Але я мав думку цими днями поїхати до вас. Мав думку і зараз маю (і хочеться поїхати), та на перешкоді стають різні обставини дуже несприятливі. Перше — матеріальні («Маклену» знято й заборонено. «Прощай, село» не іде по великих сценах, отже, не маю більше так званого авторського гонорару і перебиваюся заробітком з видавництва, які платять і мало, і дуже рідко). Друге — це спішна робота — підготовка й редагування другого тому п'єс (злополучних). А тут ще наближається чистка. І ще багато інших. Все це за-

тримує, і держить, і в'яже мене до Харкова. Вірте, що коли б я розповів вам про всі ці обставини, то ви б тільки вилаяли себе за те, що однобічно думали про мене і не цілком підставно ганили мене в думках. Про Москву (намір мій) напишу другим разом або коли приїду — розкажу.

Ваші листи одержав. Тільки ж ідуть вони до мене надто довго. Без малого не десять днів.

У нас зараз іде сніг з дощем і дощ з снігом.

Що я роблю? Бігаю по видавництвах, а як тільки випаде вільний час — читаю і, уявіть собі, не белетристику, а найбільше енциклопедію (там є все).

Бажаю вам доброго настрою й бадьорої праці. Не сердьтеся й не лайте мене. Дуже шкодую, що потріскалось життя вашої комуні.

З сердечним привітом

МК.

26/XI 33.

52 (22 грудня 1933 р.)

Я вже не пригадаю точно, коли я написав до вас останнього листа. Більше — я не додержав даного слова приїхати восени (уже зима!). Але ви зрозумієте зразу все, коли я перекажу коротко про останні події мого життя-буття. Постанови листопадного пленуму ЦК КП(б)У читали? Зрозуміли?

Мені наш партком на початку цього місяця зауважив, що я перебуваю, на його думку, в одриві від партії і дав мені півтора місяця на те, щоб я себе виправив. Те, що я перебував у певному відриві од партії (літературна моя діяльність!) — це такий факт, що, я думаю, за півтора місяця навряд чи можна себе виправити. Але я виправляю. Виступаю й самокритикуюся. Мене ви знаєте. Отже, мусяте знати, що нелегко мені це дається і що доводиться буквально вивертати в собі все і перетрушувати себе всього і всю свою літературну продукцію. Цими днями я написав листа до редакції газети під назвою «10—7=3»¹. У цьому листі я, усвідомивши всі свої помилки, викреслюю з своєї десятирічної літературної роботи сім років. Думаєте легко це робити? (19/XII мені сповнилось сорок і один рік життя!).

Думаю, що ви, мій самотній друже, це зразу зрозумієте і не будете докоряти мені, що не пишу і що й досі не приїхав.

Цілую вас.

МК,

22/ХІІ 33.

53 (7 січня 1934 р.)

З Новим роком! Як бачите, я дотяг до нового, позбувся старого 1933-го, але од цього не так ще легко, як того хотілося.

Проте живу і навіть працюю (хоч і дуже важко). Пишу. Хочу написати п'єсу (і треба написати, бо тільки на ділі, як я думаю і як про мене думають, можна буде довести визнання своїх помилок).

Що ви не послали телеграми — це добре. Перше, це б викликало подив і нерозуміння з боку Ян-го (давши вам адресу, я проте нічого ще не говорив йому про можливість такого листа)¹. Друге — краще лист, ніж телеграма.

До партз'їзду я буду в Харкові. А після партз'їзду обов'язково поїду на тиждень -- місяць (в Москву, на Донбас, в Одесу — тоді видно буде).

У всякому разі, побачитись з вами мені хочеться.

Сердечний привіт вам.

Ваш МК,

7/І 34.

54 (7 лютого 1934 р.)

Ну, здрастуйте! — Нарешті! — Не без іронії скажете, га? Зато я про вас значно більше думаю, ніж пишу. До речі — завчора ви мені присилились. Аж двічі, здається. І все бурчали на мене, сердились. Показали ніби якусь фотокартку з групою, і поміж групи — покійний А. М. Я кажу вам, що він теж на фотокартці сумний. — Ні! — Та подивіться ж, кажу, ближче — сумний... І погладив вас ніжно й легко по скроні й щоці. Подивився в очі, аж ви така ще молода, як 1924-го і так само прекрасно усміхнулись,

Ну, а про другий сон уже забув. Та й неясний він був. Може, й третій снівся — голова уже стара, випадає все з неї.

Працюю. Пишу свою п'єсу і нав'язали мені переклад «Егора Буличова» М. Горького. Я слово Горького дуже шаную й люблю, великий майстер руського слова, а от перекладати важко. Не так важко, як потребує багато часу. До 25-го маю скінчити і переклад, і свою.

Далі: із Харкова не можу виїхати. Заходить чистка.

Далі: уже з місяць, більше, як став «АМО». Ішов-ішов — узяв і став. Пружинка зламалась. Мене попередили, що місцеві харківські годинникарі, коли дати їм полагодити, — обов'язково замінять камні. А камні в «АМО» добрі (якщо їх не замінили одеські, бо цього діла не можна дібрати). Так-от я і не несу їх. Шукаю певного. А коли не знайду, то нехай стоїть «АМО», аж поки не приїду до вас. Тоді ви вже допоможете у цій справі, себто — одеський ваш майстер замінить камні, а ви запевнитимете мене, що ні. І я охоче вам віритиму. Гарздз? Ну от.

Як же ви живете? Війна з Фридою Порт-Артуровною? Самітність? Мало радості?

Держіться, Л., за землю до смерті, ловіть сонце і красу життя — вона скрізь і надто багато її (порівнюючи з тим, що ми бачимо).

А втім, не хочу моралів писати. Не люблю моралів. Краще — простіше. Так?

Ну то всього вам доброго й ясного.

Черкніть.

Цілую вас. МК.

7/II 34.

55 (8 березня 1934 р.)

Ну, тепер вже, мабуть, ви бурчати на мене не будете. Просто розведете руками і, посміхнувшись, скажете: Хороші! (Я оце прекрасно ваше *хороші*, і голос, і посмішку вашу ще й досі пам'ятаю).

І мені не соромно? — ви питаєте. Як би вам сказати. Колись я ждав (у Шепетівці, здається) на поїзд. Ждав довго й нетерпляче. І прийшов той поїзд аж уночі, спізнившись години на десять. І хоч би ж що! Підбіг і став біля перону з таким виглядом, ніби він прийшов хви-

линка в хвилинку. Поважно так пускає пару, поважно чмихає, а що він спізнився — ні гу, ні му... Того дозвольте й мені з приводу мого запізнення ні гу, ні му. Добре? І не будете бурчати? Ну — мир, і привіт, і ласка. І здрастуйте! Чого не писав? П'єсу писав, Горького О. М. перекладав. Переклав і цими днями одніс. І свою п'єсу скінчив (чернетка). Збираюсь прочитати (якщо мені це влаштують) в узькому колі письменників і критиків-партійців. Тоді напишу вам про результати.

Як живу? Ізолювано й самотно, як і личить грішникові. Сьогодні сів і дописав (прозою) новелу з дитячого життя під назвою: «Я хочу вилізти на небо». Писав тепло — не знаю, чи теплою вийде.

«АМО» стоїть. Ви писали про літо і подорож, про мандрування. Хороша річ. З якою радістю помандрував би й я! Колись я ходив і мандрував. Більше — пішки. Ідеш і співаєш. І тоді світ тобі, великий і складний світ, стає простим, як... хата. Небо — криша, земля — долівка, хмари — рушники по стінах. Зоря — вікно в майбутнє. А як ви? Напишіть.

Зараз 1934 рік. Десять літ тому починався рік 1924-й. Наш з вами рік. Ну то ми ще з вами молоді. І от тоді побачите, як зустрінемось. А побачимось обов'язково.

Всього вам на-всього (як кажуть в Одесі). Тисну вашу мужню руку, цілую в годинничок і бажаю прекрасної, сонячної, сорок другої, здається, весни. Йй-богу, ми ще молоді.

Ваш МК.

8/III 34.

56 (Без дати. Приблизно квітень 1934 р.)

Знову спізнився, загаявся, забарився. А думка була зразу ж написати, як тільки одержав вашого листа. І думка і бажання, йй-богу!

Ваша хвороба, самотність і бідування з примусом схвилювали мене (пізно про це пишу, так?).

А не писав, бо сам теж бідую... біля свого драматичного примуса. Не хочеться писати, рука падає, а треба.

3/IV читав ескізи в дуже вузькому колі. В основному, політично ніби скеровано правильно, але... знову закиди і знову протилежність вимог і виконання.

У нас холодно (погана весна). Як там у вас?

Був уже зібрався поїхати, та знов зайшли й заступили різні і здебільшого неприємні справи.

А тепер доведеться ще висидіти в Харкові з місяць — починається чистка.

Кажуть, що в Одесі зовсім порожній український театр і що Одеса-мама (перша модниця) одвернулася од його з таким почуттям, з яким свого часу поверталася.

Ну, це — між іншим.

«АМО» я нарешті полагодив. Це надто перебільшено, що годинникарі підмінюють каміння. Нової пружинки в Харкові не знайшлося, отож, полагодили стару.

Між іншим, годинникар, беручи од мене годинника, дуже його похвалив (редкие часы). Я сказав, що це мені подарунок. «Ви его вполне заслужили!» — не без гумору зауважив годинникар.

Як вам це подобається? Мені це подобається з трьох боків:

- 1) що годинник добрий;
- 2) що той, хто подарив, теж добра людина;
- 3) і що я на подарунок заслужив. (Чуєте? А це ж вам сказав не абихто, а годинникар, людина, що знається на часі!).

Отже, все. Другим «АМО» не турбуйтеся.

А «Буличова» не шукайте, бо мій переклад ще не видруковано.

По цім слові бувайте здорові.

Не хворійте. Бажаю вам ясних годин.

Ваш МК.

57 (4 травня 1934 р.)

4/V 34.

Чистки ще нема, але скоро має бути. Через це я безвиїзно живу і товчуся в Харкові. Весна суха. Вітри. Дощу нема. Пилюга. Якби ви знали, як хочеться поїхати в степи або до моря!

І думка є обов'язково це зробити після чистки (якщо вона не вийде для мене надто катастрофічною). Думаю так: Дніпром од Києва до Херсона, а з Херсона (заїхавши на кілька день в степи) в Одесу й до вас (якщо ви будете в Одесі).

Я взявсь написати сценарій¹. Тома — недалеко від Одеси. Це той радгосп, де я прожив десять день минулого літа. Пам'ятаєте? На грані моря з степом. І через те, що вже мені заплачено частку грошей і особливо через те, що я ці гроші вже витратив — мені тепер обов'язково треба цей сценарій написати.

Не подумайте тільки і не вбачте в цьому знов якоїсь скарги на матеріальне бідкування. Я годуюсь з доброго розподільника, деякий заробіток маю, а коли напишу сценарій, то це мені дасть 12 тис. крб. Справа, звичайно, не в матеріальному бідванні...

Мені страх як хочеться перейти на новий шлях у творчості. Мені хочеться вирватись з цього будинку, де я живу, поїхати в степи, піти в подорож. Мені хочеться після цього сісти й написати таку просту, ясну, людську річ, щоб читачам було ясно й радісно її читати, мені хочеться, я хочу — і от сиджу на одному місці, в одному будинку кілька вже місяців і... борсаюся, смикаюся.

Розумієте тепер?

Ну от. А ви сердитесь. Бурчите на мене. Я, може б, теж розсердився на вас і забурчав, але прекрасно усвідомлюю, і знаю, і бачу ваше тепер життя... Розумію, як боляче воно вас хилить і холодом студить, і весь час кричу, щоб ви не піддавалися (їй-богу, ще не таке воно, ваше і моє життя, щоб можна було волочити свій дух замість того, щоб нести його високим і гарячим над собою знаменом).

Чи не здається вам, що ми з вами помінялися ролями. Ви лірично сумуєте (як я колись, років 9 тому), а я... хочу «здорово розсуджати» (як колись ви, років 8 тому).

Питаю, чи не здається вам так, бо сам не певен, що це саме так. Припускаю, що помиляюсь. Дуже можливо, що помиляюсь.

Ох-хо-хо! Отак і листа доброго не напишеш. Такого принаймні, щоб ви прочитали і усміхнулись ясною, теплою усмішкою...

А, ну його! Киньмо! Давайте вашу руку. У вас є варення? Пам'ятаєте? — «Это у вас какое варенье?» — «Последнее!» — «Ну да, но какое?» (Фрида Порт-Артуровна).

МК.

21/V 34.

Я вже такої думки і в такому настрої, що краще буде (бо так більш хочеться) приїхати просто в Одесу, а звідти вже (якщо буде охота) рунити Дніпром абощо. Неможливо душно в Харкові — снеска, вітри, дощу нема, в'яне листя, никне трава. Не краще, я думаю, і в Одесі, але там є... море і ви, ви й море... По суті, наш, коли так можна сказати, «рроман» був морський. Ми з вами не відходили од моря, за винятком одного дня (неділі!), коли ми пішли в степ, в жита й пшениці і там... дивували граків, жайворонків і добрих пригородних одеських пейзаєн. Черешні їли (червоні) і терзалися. І була дорога в даль і по ній (в житі) росли маки... Пам'ятаєте? Ну от! А ви кажете, що мало у нас в минулому. Та ми з вами багачі з одного боку.

Якби не чистка, то я б оце сьогодні-завтра поїхав. Сьогодні ходив за Харків в поле. Поля тут мало. Більше ярів, лісів, чагарника — непогані пейзажі. І ваших беріз багато. І є столітні осокори, що в шумі їхнього листя чуються далекі часи, і зітхання, й позіхання шановної мадам історії.

До чого ж сухі ґрунти, ви й увяйти собі не можете! Посуха спалила весну й закувала землю.

А як там наш ставок (де потонула чи потонули дівчину)? Не висох? Він страшенно степовий і тому мені — ах як подобається! Йй-богу!

Сестра ваша кличе вас до Москви. Якщо здобудете кімнатку, то, йй-богу, переїздіть. Перше, це буде, я думаю, краще для вас, для подальших років вашого життя, це закінчить, нарешті, перейдений і почне новий період, це освіжить і збагатить подальший житловий ваш шлях (ой якими трафаретами я висловлююсь — жах!)... Словом, і вірте мені, — це краще, ніж сидіти в Одесі й ходити на кладовище.

А я, благополучен буду, то обов'язково буду провідувати вас.

Я, коли пробуду в Москві тиждень, то вертаюсь додому, возросши духом на цілий кілометр угору. А зимову Москву я люблю навіть.

Коли ж дуже жаль Одеси, то залишайтеся.

І всього вам доброго.

Сонця, я думаю, багато.

Побажаю вам свіжих прекрасних дощів і зірниць на степових нічних обрійх. І таких ще дощових спогадів, щоб почували себе трошки схвильовано, зворушено, піднесено і хороше.

От вам чого я бажаю.

А у мене, їй-богу, з'явився новий задум, перша біла хмарка на *посушливому* обрії моєї творчості, висловлюючись високим штилем. Ага! Отож цілую вас, друже.

Ваш МК.

59 (17 червня 1934 р.)

17/VI 34.

Справа, звичайно, не в з'їзді, а в чистці. Вона закінчилася 15-го, а почалася 6-го. Чистили мене 7 годин. Результатів ще не оповіщено. Попередні висновки щодо мене такі (виступи й характеристика од бюро) — т. К. у партії бути не може.

До Спідки листьменників мене ще не прийнято.

Отже, як бачите, чистка і семирічний період мого життя (харківський) скінчились для мене сливе катастрофічно.

Що я думаю далі робити? До оповіщення результатів нічого. Обов'язково треба поїхати до товаришів по Херсону — Олешкам, по роботі в Черв. Армії тощо і взяти у них довідки і посвідки, де я був і що робив. А то вже не дуже вірять і навіть були спроби нашити мені в минулому дезертирство, чи що. Горе моє, що був я в прапорщиках — для молодого покоління це звучить, як чорне слово, що його не заступає навіть таке діло, що я ж організовував і вів 1919 черв. роті...

Терзали на чистці здорово (та й треба було).

Зараз: утома, утома, утома.

По дорозі в Херсон — Олешки обов'язково заїду до вас. Добре? Ну от. 42 роки.

Просивина і перші снів думки — початок холодної мудрості.

Я страшенно сміюсь, я регочуся з своїх молодих тепер мрій. Отож був дурний і наївний, їй-богу! Так мені й треба! А взагалі — життя цікава річ.

Привіт вам, привіт.

Ваш МК.

Ви почали свого листа — мій МК. А мені зразу подумалось, що це місцевком... Закрутився.

Здрастуйте! Мене таки виключено. З дуже жорстоким формулюванням.

Треба подавати апеляцію. Це затримає мене ще кілька день у Харкові.

В Одесі думаю бути за кілька день (до десятого), якщо не трапиться ще якогось гальма або перешкод.

Дозвольте на цьому й скінчити листа. Настрій — не такий вже важкий і поганий. (40 років дають себе знати).

Бажаю вам всього кращого.

Перед виїздом пошлю телеграму.

Ваш МК.

1/VII 34.

*Публікація та підготовка тексту
Н. Б. КУЗЯКІНОЇ*

ЛИСТИ ДО ДРУЖИНИ
(Грудень 1925 — листопад 1934)

1 (16 грудня 1925 р.)

16.XII 25.

Декілька рядків тобі, дорога старенька!

Щойно приїхав до Шепетівки (10 год. вечора). Була завірюха, дороги замело, і поїзд запізнився на 7 годин. Довелося чекати в Коростені з 4 год. ранку до 11 год. дня.

В цю ніч майже не спав. Сьогодні не обїдав. Починаю втомлюватися.

6 днів їздив саньми по Поліссю, бував у найглухіших місцях, у таких глухих місцях, що ще й не зустрівач у своєму житті.

Суцільний ліс, заметений снігом, убогі села з курними хатками, болота, вовки і кордон з Польщею. А в хатах люди, діти, свині, телята — всі разом. Їв не добре: бульба (картопля), життій хліб і ще з собою возив ковбасу, шинку і шматочок сала. На Поліссі не можна навіть молока дістати. Бідність жахлива.

Перспективи і припущення мої надалі:

якщо в Шепетівській окрузі (завтра взнаю) ще немає зимової перерви в школах, то перебуду тут і буду їздити по селах аж до 22-го. Якщо навчання припинилися, то перебуду всього день-два.

Дуже скучив за тобою і дітьми. Щодо відвідин Одеси, ще не вирішив. Повір, старенька, не хочеться туди їхати. Єдине — це треба знятися з обліку, бо великі неприємності можуть вийти. В усякому разі дивитимусь і на час і на обставини та умови дороги. У Коростені нічого від тебе не одержав. Значить, дома все гаразд і Вова одужав. Чи дістала мого листа з Києва? ¹

Ну, старенька мила і діти мої, — виглядайте мене з дороги. Приїду — розповім про всі пригоди свої в дорозі: і про ліс, і про вовків, і про бандитів. Топіть тепліше хату, щоб не мерзли та харчуйтеся смачніше. А тобі, старенька моя, бойовий наказ: «визубрити» введення до

політекономії (те, що почала до першого розділу) та прочитати трошки азбуку комунізму. Приїду — спитаю, повинна знати,

Маман теплий і щирий привіт. Цілую тебе, Вову й Лесю.

Ох, яка це тут сила снігу! Був великий мороз, а тепер встановилось на годину.

От і писнув листа.

Твій Копистка

2 (22 грудня 1925 р.)

22.XII 25.

Люба моя старенька!

Сьогодні скінчив свою роботу в Шепетівській окрузі. Знову довелося їхати поїздом, санками, знову продирався через ліс, озираючись, щоб не паскочити на бандитів (є й тут такі місця). Шепетівка, Славута, Ташки, Барбарівка, одне село забув, м. Ізяслав, містечко Ямпіль.

І, нарешті, скінчив. А тепер сиджу на станції Козятин і жду з Києва поїзда, щоб поїхати до Одеси. І жалкую, що, не подумавши, купив білета. Поїзд із Шепетівки спізнився на дві години, скорий до Одеси вже подався і доведеться ждати (ніч) до шостої години ранку. Приїду до Одеси 24-го вранці (7 година). О 10 годині піду у військовий комісаріат, зайду до наших. 25 або 26 виїду до Харкова. Отже, може статись так, що я приїду до тебе раніше за цього листа.

Дуже жалкую, що попхався до Одеси. Набридло їздити, затамився і бачу, що худий став, виснажений (погана їжа була, Шепетівка — «трусшоба»). Оце сидів і думав, чи не купити квитка до Харкова? Але ж жаль 7 карбованців, що заплатив за квиток до Одеси.

Сьогодні приснився мені Вова: бив мене кулачками, а далі не пригадаю сну. І ти мені недавно приснилась... Роботу свою зробив добре, з певними (определьонними) наслідками. Потрудився. Приїду, то відпочити треба день-два.

Ну, чи добереш мого листа? Тут я звик до української мови, бо в цих округах вона масова. Треба, щоб і ти взялась за вивчення мови і щоб у цій справі не пасла

задніх. (Т. е. не была последней). Приїду, то мусиш скла-
дати іспит (екзамен) з політичної економії. Готуйся!

Я мрію вже про те, що, приїхавши додому, помиюся
добре, і ти мене почаствуєш, як добра дружина, цуциком
горілки і теплим поцілунком.

Цілую тебе, дітей і маман.

Твій Мусій Копистка

3 (15 липня 1926 р.)

15.VII 26.

Дорогая, машинопишущая жона!

Приїхав я до Харкова і довідався — таки так комісія,
й таки так мене ввели в склад цієї комісії. Повинен був
я їхати в Білоцерковську округу, в якийсь район термі-
ном на [цівтора] місяця, тобто до 1 вересня. Вже приго-
тувався був у дорогу, коли раптом сьогодні виявилось,
що не вистачає грошей на одну особу (200 карб.). Нар-
комос із своїх теж не може дати. Я залишаюся в Харко-
ві з найпаскуднішим настроєм, в обставинах спеки, пи-
люги, бруду, смороду й повинен від завтра почати вико-
нувати службові обов'язки. Погана вийшла в мене
відпустка, а ще сумніший її кінець. Компенсацію 4 дні
мені дають, але що з того.

І так, машинопишущая моя, справа з відрядженням
розладилась. Погорював я, з'їв порцію морозива (ціна
35 коп. за дві кульки) і вирішив заспокоїтись.

Щойно повернувся з цирку (ходили з Арнаутовим).
Але що найжахливіше — так це... блощиці. Різного роз-
міру, як жуки — максимум, і як кропив'яне насіння —
мінімум. Вони розмножилися завдяки нашій відсутності
й заселили всі ліжка й гамаки. Першу ніч мене заку-
сали, простирадло окривавили, і я не спав. На другий
день я почав війну й почистив один гамак. (Штук 50 по-
різав кишеньковим ножиком), змастив гасом. Увечері,
перед сном, я побачив одного, що сидів на подушці і
дивився на мене, вилупивши очі. Я теж вилупив очі. І так
ми дивилися один на одного, витріщивши очі. Потім я
його спалив і повіл видув за вікно. Але ж яке було моє
здивування, коли я ліг і відчув знайомий свербіж і таке
інше. За два дні вони знову забралися в гамак (пересе-
ляються). Завтра вичищу ліжко.

Купив півфунта шинки, але кішка її з'їла вночі. Води вдома нема. Беру в Стасюк (у неї наші відра) для вмивання і миюся вранці та ввечері (по горнятку води). Одеський засмал зійшов, але появляється харківський — з пороху і бруду. Проте, не дивлячись на ці стихійні лиха, духом не занепадаю, а навіть навпаки. Думаю запрошити дезинфекційну камеру, отруїти всіх блощиць, потім пайняти білильників, купити душ, ванну і грамофон. Накручу «Салавей мой, са-ла-вей», влізу в ванну і буду блаженствувати. А може, обіллю гасом квартиру і згорю тобі на радість, а діткам на втіху. Подумаю ще, що краще буде.

Інформую тебе, знаючи твою допитливість, щодо чисто жіночих зацікавлень:

Перше: баба Слабвенчиха ще не вмерла, а навіть навпаки — сидить на ганочку.

Друге: Данило робить квас (сьогодні виїхав).

Третє: Данилиха й Юрко десь поза Харковом живуть.

4) Всі Слабвенки виїжджають у відпустку (і баба теж, якщо не помре) 1-го серпня.

5) Стасюк нікуди не їде в відпустку, бо з труднощами пролазить у двері й, очевидно, у вагон не пройде.

6) Гуревич відпустку проведе в дворі, у бур'яні.

7) Двір заріс бур'яном на зріст коня.

8) Пальма годується блювотами випадкових, але досить численних п'яних. На мене дивиться меланхолійно й безнадійно.

9) Гончарових не видно. Мабуть, десь на лоні природи готують наступного младенця.

10) Фамулевич у відпустці.

11) На сходах брудно.

12) Я замів середню кімнату.

13) Огірки — сорок копійок десяток, абрикоси — 20 коп. фунт.

14) Всі жінки постриглися.

15) Соловей поводить себе можливо.

16) Або я блощиць, або блощиці мене, але разом жити ми не можемо.

І прошу тебе, машинопишущая, тратити гроші так, щоб вистачило на дорогу у випадку, якщо ти і вся банда моя дорога спрямується до Харкова. Що ж стосується твого і дорогої банди приїзду, то я передаю питання про день і число вам усім на колективне вирішення. Боюся, що, побачивши бур'яни, пиліюку, ви заголосите за Одесою і

збільшите мені розлад нервовий і... шлунковий. І буду я чути денно й нічно: «у нас в Одесі, от у нас в Одесі...» і так далі.

Із літературної братії в Харкові зараз — нікого, за винятком Любченка. Спека така, що я почав загацяти гроші на морозиво й п'ю сельтерську воду біля кожної будки, чого тобі не бажаю. Напиши, коли ти прийдеш, як здоров'я банди.

Цілую і таке інше. Твій, замучений блощицями і взагалі сімейним життям

Муж

4 (20 липня 1926 р.)

20.VII 26.

Дорогая машинопищнице!

Компенсували — дали ще п'ять днів відпустки (до 21-го). Думав поїхати в Рубіжну од твоїх тіток, але, поглянувши в гаманець, вирішив сидіти в Харкові... Непогано, коли звикнеш. Ранком іду в бур'яни, роздягаюсь наголо і приймаю... мух, козявок, сонце, муравлів і всіляких комах. Вони лазять, а я дивлюсь і так далі. Взагалі від Одеси нічого не залишилося. Важу знову 3 пуди 23 фунти, саме тому настрій у мене повітряно-хмарний. Режим дня — суворий: встаю о 7-й год., вбиваю всіх забудькуватих блощиць (я їх порядно знищив, можна вже якось спати!), роблю гімнастичні вправи, обливаюся в ванні (купив — подробиці нижче), витираю підлогу мокрою шматкою, йду по воду (1 коп.— 2 відра), зустрічаюся з Пальмою...

О 9-й іду їсти простоквашу і пару яєць (Московська). Потім працюю над п'есою (гм...), о 12-й — силою впишаю в себе (калоша і...) шматок хліба з маслом, шинкою і помідорами (штука 7 коп.), знову працюю до 4-ої, потім обідаю в якійсь домашній їдальні (85 коп. із трьох страв, чисто й поживно), потім іду в бур'ян відпочивати, потім — у вбиральню, потім — з убиральні і так далі. Життя моє — аскетичне, як бачиш.

Можу похвалитися: пішов на Благбаз, ходив годин з чотири й купив (торгувався до бійки): столик для посуду (12 карб.— дорого), етажерку для книжок (8 карб., вживана, дубова, але в доброму стані, вдало!), ванну за 12 карб. (легка, небагато води треба, грубому незручно,

але уральського заліза — непогано) і поливальницю за 1 карб. (замість душа — добра штука, сидиш у ванні, поливаєшся і хрюкаєш). Ну, як?

Далі: після від'їзду, і місячного некористання, в кімнатах зібралось стільки сміття і випарів, що довелося чистити цілий день (персбрав книжки, викинув ваші шматки, прибрав коробочки, пляшечки, шматочки, позамітав кімпати (пака сміття!), вимив у двох кімнатах підлоги, витер стіл, крісла, вичистив ліжко, витріпав порохи з матрацу (Льоліного). Тепер підтримую чистоту (віником, шматом, блощиць ріжу ножом). Пишаюсь! Якби ще примус, та, до речі кажучи, дівчина років 17 і таке інше, то я б був досконалий на всі 100 %.

Новинки: 1) приходив міліціонер і повідомив, що наші речі, котрі вкрали ті вельми кмітливі парняги, не знайшли і справу про них припишили. 2) Баба Слабвенчиха куняє на сходах і зачіпає мене, коли я виношу миску з помиями. Очевидно, сумує, а вмирати не хоче (Слабвенко виїхав). 3) у Пальми 7-меро цюнят. Сталася драма: хлопчакки покидали щенята в убиральню. Вони там пищали цілий день. Пальма прибігала до мене, скавуліла, лизала руки і, очевидно, кликала до вбиральні... Бігала вона і до других. Нарешті три хлопці пожаліли й почали витягати одне щеня (решта здохли). Прихитрились витягнути дротом. Коли Пальма побачила обліплену дитину, вона кинулася облизувати... Я бачив, як у неї тремтіли ноги. Щеня це вона занесла в кубло і годує. До мене прибігає й інколи проводить до водопроводу. 4) Останні пси (Марс та інш.) оплять на сходах (доводиться переступати). 5) Інколи сам з собою граю в шахи. 6) Вдень у нас світить сонце, вночі показується місяць. 7) Вночі холодно. 8) Де-не-де жовтіє листя. 9) Більше нічого. Так! Сьогодні замовив штукатурів, за 12 карбованців, побілять всю квартиру. Думаю повести на блощиць рішучий наступ. Мрію про натирача. Гроші топляться, як віск від вогню. Поки все!

Ну, а як ти з балдою? Як успіхи з Непомнящим? Чи він пам'ятає, що ти в нього вчнися? А ти що-небудь пам'ятаєш? Хочеться написати тобі якнайбільше. Вчора чи позавчора я персбрав рукописи і випадково натрапив на твій зшиток з щоденником. (Мих[айлівські] хутори, Догмарівка, лютий і березень 1913 рік). Прочитав. Прекрасна симфонія, але вона неповторна. Степ, жайворонки, глушина, молодість і любов до туги. А знаєш — є

характерні місця в щоденнику, що підтверджують мою пізнішу думку про тебе. Про себе в ті часи скажу: кохання тим і хороше, що воно сліпе. А взагалі згадав той час з надзвичайним хвилюванням. Таке ж багатство залишилось позаду. Але я тоді кохав тебе набагато разів більше. Не вмів тільки проявити цього кохання в усьому його багатющому змісті. Хороша штука — молодість, але, на жаль — неповторна! Ну, досить!

Не забудь, старушко, захопити книжки, про котрі я говорив. Там є мої записні книжки, нотатки, листи. Очевидно, не охота тобі виїжджати з Одеси? Хоч я вважаю, що харківський двір з бур'янами кращий за одеський воночий колодязь. Жаль, що ця відпустка пройшла для мене невідчутно й зовсім негаразд. По праці почуваю, що негаразд. Важкувато йде праця. Ех, старість, старість, сказав Бульба і заплакав. Я, звичайно, не заплачу, але такою манерою висловитися могу.

Як з Дунею? Залишається в Одесі, в Олешках, чи хоче до Харкова? Чекати тебе 1-го? Завтра йду на працю. Ц-і-л-у-ю тебе, Льолю, Вову, маман, Дуню і навпаки — Дуню, маман, Вову, Льолю і тебе...

Б (25 липня 1926 р.)

25.VII 26.

Поспішне.

Дорогая моя женомашиннице!

Учора дістав від тебе листа. Телеграми не треба — це дурниця їхати на тиждень із одного двору в другий і тратити на дорогу не 13 а 26-30 карбованців. Крім того, я підрахував: витратив я в Одесі на тютюн, театри, купівлю — 100 карб., одержав тут липневу платню 136 і сьогодні її викінчив (харчування, купівля, дріб'язок), дав тобі 150+160=360 карб. Разом гахнуло грошей за місяць з гаком 510 крб. У мене волосся дибом стало (на голові, під пахвами і т. д.). Глянув у гаманець — зовсім ріденько. У Харкові така дорожнеча, що на 136 карб. буде нам тяжко. А додаткового заробітку поки нема. Та смерть, як не хочеться себе мучити всякою халтурою. Ех-хе-хе, старенька! Покидай якнайшвидше воночий двір в Одесі (за 510 можна було б у лісі під Харковом коло річки жити місяців зо три приспівуючи). Зустрічав я товаришів, що відпочивали під Харковом. Поправились на 10-15 фунтів, зміцніли, поздоровішали. Ну й

не пощастило мені! Місяць у безглуздій санаторії мучитися з шлунком та три тижні бігати по харківських пивницях і обжорках. Гірше не може й бути. До того ж напружена боротьба з блощицями і хатнім брудом (запустили!). І за це гахнути всі гроші, що збирав цілу зиму. А ти ще сидиш в Одесі й навіть на пляж не ходиш.

Ось що, Тосенько дорога, якнайшвидше, до 1-го серпня приїжджай і залишайся, як ти пишеш, поки грошей вистачить. (Краще збережи! Пригодяться).

Дурницю зробили ми. Хвильовий з родиною і ще дехто з сімейних письменників знаєш де? В Олешках! Полюють, рибу ловлять, бурлакують. Дешево, поживно, спокійно... Ех, хай воно з таким літом, відпусткою й Одесою-мамою, щоб вона згоріла! Всадити гроші без усякої користі і ще більше змучитися. Далася тобі і дітям ця Одеса, щоб вас, поїхали — і ось нате: сидять у брудному колодязі, бояться тратити гроші на пляж (а з такої економії користі, як з козла молока!). Ні, жодних Одес більше. Більше слухати вас, бандитів, не буду. Кидайте її негайно, чого ви там ще вичікуєте: 1/2 фунта, 1 фунт ваги?

Ось подумай, старенька, над усією цією історією й ти згодишся зо мною. Хіба Вові чи Льолі потрібне повітря в одеському дворі й безконечні забави в смітті? Хіба треба було тратити майже даремно 510 карбованців, щоб зіпсувати півтора місяця відпочинку? Приїжджайте і не тратьте даремно грошей. Крім того, я ще хоч серпень місяць поживу нормально й поспятаюсь хоча б харчуванням підвищити вагу з 3 пуд. 20 фунтів (ще схуд). Я зараз уявляю собі: ви в Одесі спите на підлозі, без матраців, а я в Харкові на самоті борюся з блощицями. Ну, не комедія?! Адже ж і тобі скучно і тоскно одній. Скучно й мені. І який не поганий я чоловік і батько (як ти кажеш), але скучаю за вами.

Лети, машинописице мила, потіш старичка, нехай «он» почує, про що говорять хазяїн з хазяйкою...

Цілую всіх!

Привіт усім!

Хай згине Одеса!

В суботу вийду зустрічати.

6 (4 жовтня 1932 р.)

Кислі-води, 4.X 32.

Дорогая моя бандо!

Доїхав благополучно, якщо не вважати на невеличку неприємність: ще в Харкові, у трамваї у мене якийсь дуже талановитий спец витяг з кишени непомітно й нечутно мого друга годинника. Як це трапилось, і як він витяг, то про це один, мабуть, милосердний Бог знає...

Улаштувався в санаторії. Годуюсь добре. Завтра починаю ваннитися. Пишіть і пишіть. Не забувайте. Привіт Юр. Ів., друзям і особливий — Курбасові. Цілую. Ваш, тепер без годинника,

М.К.

Як у Вови конспект поживає? А у Льолі картопля? Пишіть.

7 (23 жовтня 1932 р.)

23.X 32.

Дорога дружино і чади!

Як ви там? Я ніби нічого собі. Правда, після кількох ванн почував себе негаразд. Лишилося ще шість. Замавив уже квитка (бо замовляти треба за 12 днів). Виїду звідси 30-го вночі. Поїзд, коли не ловитиме гав у дорозі, має прийти в Харків 31-го о другій годині ночі, себто вже першого листопада. Трошки погано, що з грошей я вибився. На дорогу вистане ніби, а от купити масла не доведеться. Та й не дешево воно тут (біля 15 карб.). Привіз би вам шматок гори, та важко на серце. А нарзан такий, як і в Харкові.

Ще раз, старенька, — візьми грошей і що можна вигідно купити, то купи. Сьогодні тут дме такий вітер, що аж гори хитаються. Падає жовте листя, а з сосон — шишки — на бідних Макарів. Хмарно. Але днів з п'ятнадцять стояла прекрасна година. Поправився я на 200 грам! О! А поправившись отак, цілую на 200 грам міцніше. Привіт усім, усім, усім!

8 (Без дати. Поштовий штемпель:
Одеса, 24. VI 1933 р.)

Дорогая старушко!

Сьогодні нарешті я їду далі, в Хорли. Ждав од тебе вістки про здоров'я Вови. Не одержавши звістки, думаю, що стан здоров'я більш-менш задовільний. Отож, їду далі й більше заспокоєний. Напиши в Хорли обов'язково, як почуває себе Вова, як твоє та Льолі здоров'я. Обов'язково піди на комісію (це для того, щоб послати тебе на Лермонт[овський] курорт). Бабушка їде в Олешки продавати дом, а тоді до нас. Дуня служить за прачку, а я їду в Хорли і цілую тебе, Вову і Льолю.

Твій М. К.

P. S. Привіт од Колі, Груні Круглякових і Невелів.

9 (Без дати. Поштовий штемпель:
Кисловодськ, 21. IX 1933 р.)

Дорогі мої, гм... Антоніно Іллівно, Ольго Миколаївно, Володимире Миколайовичу і Джой Джековичу! Приїхав. Доц пирішив усю дорогу й тут не перестає. У вагоні текло, а тут поки що — ні. Харчі, кажуть, добрі. Ходив, думав купити собі винограду. Нема. Зато є багато (закреслене слово.— Л. Т.) і всі на мене, гм... задивлялися. Кланяюсь я вам од білого лиця й до сирої землі. Пишіть, Володимире Миколайовичу, глядіть не прогавте «получки» в «ЛіМі» або в «Рад. Літ.». Та напишіть, чи вскочили ви в дев'яту групу. Адреса моя така: Кисловодськ, Санаторій 13, ім. Семашко, а писати треба мені. Цілую вас всіх. Ваш чоловіко-батько.

P. S. Вово! Доглянь рушницю! P. S. Рушницю гляди!

10 (10 липня 1934 р.)

10.VII 34.

Дорога старенька, діти, бабушко і Джой!

Я — в Одесі. До чого ж вона-мама сіра тепер і облуплена, не мазана... В Одесі я тільки зійшов з поїзда, то трохи був не загубив тувель. Роздивився ще раз і таки переконався (ганьба! ганьба!), що є вони великі і мають

твердий намір і настрої спадали. Тому я був уже на базарі й продавав їх. Давали 80 і 100. Поки що не продав. В Одесі таких тувель нема (одеські — з картону). Там же на базарі купив абрикосів і так об'ївся з горя, що... того і вам з одного боку бажаю, а з другого не бажаю.

Прочитав «Комуніст» від 9.VII (читали вже?). От мені не везе. Навіть у дорозі не везе — знов «пропечатали».

Ну, а все ж таки в море лазив і скупався раз. Познайомився з «девочками» (їй-богу!), а як саме і скільки їм років, то про це розповім, як приїду. А поки дозвольте вас заінтригувати і на цьому скінчити мого до вас, дорога моя бандо, батьківського, чоловічого, зятевого і нарешті хазяїнового (це щодо Джоя) листа, побажати вам усього доброго, поцілувати і... хай живуть Куліші! Хай!... от...

Ваш, значить, батько (що значить отец), муж (він же й чоловік), зять (здрастуй, здрастуй, милий зять, пожалуй у хату) і, нарешті, М. Куліш. Сьогодні думаю їхати далі. Куди? В Хорли чи Херсон — ще не вирішив, але їду...

Був двічі у Жана. Привіт од нього.

P. S. Старушко! Чи не прислали часом з Київської кінофабрики грошей? Обіщали.

II (15 жовтня 1934 р.)

15.X 34.

Дорогая старушко!

14.X приїхав. Це було о третій годині. Поїзд спізнився на 1 год. і тому зустрічі (урочистої) не відбулося. Але з нагоди мого приїзду вулицями ходило багато публіки, особливо жінок та дівчат, котрі зараз же звернули на мене свою виключну і винятково гарячу увагу. Вони проводжали мене цілим натовпом аж до санаторію «Тори», та в санаторій їх не пустили, отож вони влаштували тоді демонстрацію під вікнами і демонстрували, аж поки я не вийшов з ванни і не появився на балконі... (продовження буде).

Санаторій, як я визначив його ще вдома, — третесортний, для «протчих», проте непоганий. Годують п'ять раз на день: а) сніданок перший, б) кава з бутербродиком, в) обід з трьох страв (такий, як у нас і навіть трохи кращий), г) вечеря і д) ще дають чашку кави о год. 10 ве-

чора. Крім того, чимало є цікавих жінок, на котрих, коли їсти, то можна дивитися. Але, кляті, коли їдять, то на мене не дивляться.

Валеріяні «расточает улыбки» і навіть докторисі сказав, що вона симпатична. Йому зразу дозволили лазити на гору. Ну, а мені, звичайно, з моїм порочком — зась. Проте, загальний стан здоров'я не загрозливий. Сподіваюся на гірше. А виясниться більш певно після трьох-чотирьох ванн. Напиши, старушко, і пиши, як у тебе вдома. Перше — чи не прислали з кінофабрики грошей? Друге — чи не втекла часом з дому, щоб тайно обвінчатися, наша кохана донька Лелека (чи не полетіла вона далеко?). Чи не збирається ще раз бігати Вова? Як наша бабушка? Чи годують наші сусіди Джоя? Про все, про все напиши, дорогая моя старушко. Цілую. Привіт дітям, бабушці і всім.

Твій старик

12 (21 жовтня 1934 р.)

21.X 34.

Дорогая старенька!

Поспішаю тебе повідомити, що у мене все по-старому і на своєму місці: порок — у серці, ти і діти — в моїй пам'яті, ніс — там, де й був. Сім день стояла золота погода. Ах, яка погода, яке голубе небо, які... жінчини... До речі про жещин я в першому листі не скінчив. Так от тобі продовження:

...із ванни я вийшов на балькон, і натовп жінок внизу вибухнув криками любові, бажання, захоплення. Але прибіг загін кисловодської міліції, примчала пожарна команда, десять членів міськради, жінвідділ і не допустили жінок до мене, а мене до жінок. Вони мушили розійтися, кидаючи камінням у міліціонерів, і розбивши голови на черепки кільком членам міськради, і випивши пожежну бочку води (од жаги й любовного до мене жадання). Але дві з жещин не пішли додому, а вилізли на Ельбрус і кинулися сторч головою з криком: «без тебе (це значить — без мене) життя не життя, а муки й жах»... (Продовження буде).

...Була, кажу, прекрасна погода. А сьогодні хмарно, іде дощ і холодно. Почуваю себе непогано. Харч теж непоганий: добрий сніданок дають. От тільки обід несмач-

ний. А як ти, старенька, поживаєш? Напиши. Чи немає часом грошей з кінофабрики? Якщо прислали, то обов'язково підремонтуй собі зуби. Обов'язково, чуєш?

Як Лелека й Вова? Перекажи Лелеці, що я підшукую їй хлопця і, здається, надібав одного. Він з карачаївців (місцеві татари), у нього чорні очі й кинджал... Отож Лелека нехай не журиться. Якщо хлопець з кинджалом почаствує мене разів з десять добрим натуральним вином, шашликом і зурною, то так Лелеку й просватаю. Ну, а поки що цілую тебе, дітей, бабушку. Напиши, що нового. Привіт Григор. Даниловичу, Юр. Івановичу і всім добрим до мене людям. Привіт Жану — напишу. І привіт Марії Михл.

Твій чоло-вік і старенький

13 (Без дати)

Дорогая стара!

Сходи ти, будь ласка, до Фінкельштейна і хай він послухає твоє серце, моє серце! Коли твоє серце, моє серце, ще не опорочилось, то товстіти ще не страшно. Але коли в йому є неполадки, то тоді треба обов'язково обмежитися. Бо мені, наприклад, моя лікарка не радить більше за 68 кіло поправлятися (а в мене уже за п'ять день набігло за 68!). Вжити більше за 4 і 1/2 пуда я тобі не раджу.

Коли одержала гроші, то пошій собі пальто, поремонтуй зуби і обмундируй трохи дітей. Як матимеш час (або доручи Вові), однеси до чоботаря мої ботинки. А тут — дощ і дощ. Навіть на вулицю не випускає. Не вважаю на це, ходжу маршрутом ч. 1. і навітую кіно. Почуваю себе непогано. Годують добре. Турбуюсь справами моєї доньки¹, щоб часом справді не засудили її. Як її здоров'я і самопочуття? Хай не хвилюється. Життя є життя, а не рівна стежечка і не подушка. Цілую її, себто мою дочку Льолю, а не подушку. І цілую тебе, мою любу старушку, і Джоя-старичка.

Ваш «он»

14 (Без дати)

Дорогая старенька!

Листа твого одержав. От спасибі. Пишу. Електрика тут так погано світить, що пишу над силу й навмання.

З твого листа видно, що найкращі справи у Джоя: йому й чобіт не треба купувати, ні бот, ні служби шукати. Ще й сусіди годують. Зовсім добре. А от решті — не так. Я все-таки раджу тобі через день-два, а масла трошки купувати. Не можна без «жиров», старенька. Охлянеш, то ще гірше й дорожче вийде. Це — перше. Друге — я вже писав: полагоди собі зуби. Обов'язково. Коли прислали ці 750, то маю надію, що пришлють і ще 750 (авансові). Що служби не знаходиться, то цим не журися і не турбуйся. Ще протягнемо місяць-два, а там, може, наші справи покращають. Я почуваю себе добре. Сьогодні «принял» шосту ванну. Трошки застудився (горло), бо в Кисловодську стало холодно і дме вітер. То мене, мабуть, і продуло. В. Полішук уважний до мене (спасибі йому). Не встиг я ще поскаржитись, що горло болить, як він уже мотнувся до чергової сестри, покликав лікарку, випросив на кухні булочку й чаю — з ним не пропадеш. Жвавий, веселий, бадьорий. Легені й серце в нього — як у бика. Спати може і спить хоч за якого гуркоту. Словом — здоровий чоловігяга, нівроку йому. І їсть добре, і жінкам подобається. До речі — про жінок (закінчення)... Три, як я вже писав, кинулися з Ельбрусу сторч головою в провалля й розбилися. Знайшли тільки череп одної, а в черепі записка на моє ім'я: «Сухою я корочкой питалась, холодную воду я пила... Прощай і будь же ти, варваре, проклятий»... Ця трагічна смерть справила на решту жінок таке гнітюче враження, що всі вони одвернулися від мене і навіть не дивляться, коли я проходжу повз них. Та, од котрої залишився череп з запискою, — блондинка (ой!), їй було 17, не то 47 років. (Неясно написано, а по черепу не добереш). У неї була на шії маленька мушка, паспорт і картка в розподільник ч. 1. Перед тим, як вона побачила мене й закохалася, вона, кажуть, з'їла цілий кавун і кіло винограду. Крім того, у неї є дід, котрому 71 год і котрий пише вірші не гірше Тичини. Від двох других нічого не залишилось. Тільки, як крикнули: «прощай, дорогий», то й досі, кажуть, по всіх кавказьких горах котиться луна,— щай... роги, що значить ехо. Жаль, конешно. І, конешно, після цього я цілую тебе, старенька, і не забуваю. Цілую також Лелеку, Вову, бабушку і Джоя, котрого на канапу прошу нізащо не пускати.

Твій старий кавказець

ЛИСТИ ДО ДРУЖИНИ З ТЮРМИ Й ЗАСЛАННЯ
(Грудень 1934 — червень 1937)

1 (25 грудня 1934 р.)

25.XII 34.

Дорога старенька!

Живий і здоровий. Одержав від тебе «передачу»: сіру сорочку, кальсони, три пари панчіх, рушник, хустки, масло, сало й цукерки. І грошей 20 карб. Сердечне спасибі. Тільки ти не турбуйся передачами, бо я ж знаю, яке в тебе скрутне матеріальне. То «передача» тільки завдаватиме мені невеселого думання. Я тут не голодую й не мерзну. Не одривай у дітей. А що буде потрібно, то я напишу.

Привіт. Цілую тебе, дітей і бабушку.
Ваш чоловіко-батько.

М. Куліш

Черкни про здоров'я твоє й дітей. Адреса: Київ, НКВД УССР (Інститутська, 5), Спецкорпус, Кулішу.

2 (26 січня 1935 р.)

26.I 35.

Дорогая старенька!

Нарешті одержав від тебе листівку. Дуже радий і сердечно дякую. Черкни ще два-три слова про твоє і дітей здоров'я. Та знай, старенька, що сиджу я не даром. Винний був у націоналістичній контрреволюційній організації. Хай це буде застереженням для наших дітей і хай вони ніколи не в'яжуться з націоналістами, нехай ідуть тільки одним шляхом — шляхом інтернаціоналізму¹.

31.XII В. М. Омельченко передала мені пару не моєї білизни. Мені це неприємно. Які книги можна продати? Всі. У першу чергу продай «Большую Советскую Энциклопедию» (найдіть покупця з нових передплатників). Всі книжки українською мовою. Нехай Вова залишить

собі чужою класику (у скляній шафі) та полицю філософії й соц. економічних (Платон, Гегель, Маркс, Ленін тощо). «Малую Сов[єтську] Енциклопедію» теж нехай Вова залишить собі, а як буде скрута — продайте.

Що мені потрібно. Зараз у мене трохи рвуться штани та й повстанки теж починають. У чоботях було б краще, та про це я напишу. Як знайдеться з а й в и х 20—30 крб., то пришли. Ну й всього тобі, всього доброго. Привіт дітям і бабусці.

Твій Микола

P.S. Твої 20 крб. тільки що прийшли. Одержу цими днями. Спасибі.

3 (21 лютого 1935 р.)

21.ІІ 1935.

Дорога старенька!

Ще 26.І написав тобі листа. Думаю, що одержала. Чом мені не пишеш? Оце згадав, що у лютому, здається, 24-го, народження нашої дочки Ольги, га? Вітаю її й цілую. Недавно приснилось, що града — і музику чув — якусь композицію з «Егмонта» й «Патетичної сонати». Спасибі, ой спасибі ж! Як Вова? Йому я бажаю скінчити десятирічку, так бажаю, як колись собі атестата за 8 клас бажав. І теж цілую. Одержав від тебе в кінці січня 20 крб. Сердечне тобі спасибі, старенька. Подав заяву моему слідчому з проською, що коли можна буде, то щоб переслали тобі мого годинника. Як обсядуть тебе з дітьми злидні — продай (хоч і подарунок це мені, а продай у крайньому разі). Розхитався і, мабуть, спаде з зубів золотий місток. То я, мабуть, теж проситиму переслати його тобі. Але все це паліативи. Дуже добре було б, коли б ти знайшла собі якусь службу, заробіток хоч невеликий. Як я цього тобі бажаю, ти й увияти собі не можеш, люба старенька. Думаю й плекаю надію, що знайдеш і якомось влаштуєшся з дітьми. Бабусці привіт. Бажаю вам усім здоров'я й ясної долі.

Твій Микола

P. S. Щодо чобіт чи там черевиків, то поки що мої повстанки держаться, а штани я заштопав. Напишу — тоді вишлеш. Наготов. Сьогодні одержав від тебе листівку. Дякую. Пиши.

Твій М.

4 (26 лютого 1935 р.)

26.II 35.

Дорогая старенька!

Сердечно дякую за листівку (одержав 21.II), й за привіт, і за 20 крб., що я їх теж одержав у кінці січня і про що написав тобі. Не турбуйся — я цілком здоровий. Що мені прислати, то про це я, здається, тобі вже писав. Мені потрібні будуть туфлі або чоботи, бо скоро ж весна і в повстанках буде незручно. До туфель, звичайно, панчохи. Про решту напишу. Краще, звичайно, прийшлись би чоботи (якщо не продали моїх мисливських, то поміняй на менші й пришли). Чи маєш ти заробіток? Продай «Большую Энциклопедию». Цілую тебе, дітей і бабушку.

Твій М.К.

5 (8 березня 1935 р.)

8.III 1935.

Дорогая моя старенька! Діти й бабушка!

Учора й сьогодні одержав від вас аж два листи. Ви й уявити собі не можете, як я зрадів і який я радий особливо за вас, діти, що добре вчистесь, працюєте і що Льоля скоро гратиме на концерті. Дуже радий. Ну, а я цілком здоровий і почуваю себе тепер гаразд. Не зрозумів тільки, старенька, чого ви живете в одній кімнаті? ¹ Напиши. Та навіть ти вислала мені стільки речей? Будь ласка, поки що білизни, одіяла, подушки, носових хусток не присилай. Я обійдуся. Цілую вас і вітаю.

Ваш чоловіко-батько

З Міжнародним жіночим днем вітаю вас!

6 (25 березня 1935 р.)

25.III 35.

Дорогая моя старенька!

Дуже дякую тобі за посилки. Одержав першу й другу. Тільки ти прислала мені й такі речі, що вони зараз мені не дуже потрібні. А от калоші забула. Ну, та нічого. Ще раз сердечно тобі дякую.

Напиши, дуже тебе прошу, як твоє здоров'я і дітей. Як поживає бабушка? Я здоровий. Цілую тебе, старенька, дітей моїх цілую й бабушку. Всього вам найкращого. Годинника поки не послано, одержиш його згодом!

Твій Микола

Р. С. Вітаю вас з відкриттям пам'ятника Шевченкові.

7 (8 квітня 1935 р.)

8.IV 35.

Дорогі мої дружино й діти!

Дуже прошу вас напишіть мені, як ваше здоров'я і як ви живете. Вже місяць, як я не маю від вас звістки, думаю і турбуюся. Я — здоровий, і все у мене гаразд. Посилки ваші одержав, а також і листа, здається, від 6.III. Ще раз прошу — черкніть мені кілька слів про своє здоров'я і життя. Вітаю вас і цілую. Також вітаю і цілую бабушку. Всього вам найкращого.

Ваш батько і твій, старенька, Микола

8 (14 квітня 1935 р.)

14.IV 35.

Дорога моя старенька!

Вже більше місяця я не маю від тебе звістки. Чому ти не пишеш? Як ти живеш, як твоє здоров'я і як здоров'я дітей? Я дуже і дуже непокоюся. Думаю про вас, і всякі думки йдуть у голову. Дуже добре було б, якби ти могла приїхати на побачення. Я знаю, що для подорожі в тебе нема потрібних грошей. Та коли ти можеш позичити або продати що, то зроби це і приїдь. Чотири місяці ми не бачилися, тепер така можливість є.

З речей мені майже нічого більше не потрібно. Хіба що калоші та мое демісезонне пальто (хоч воно у мене таке старе, що не знаю, чи годяще буде). Проте привези й прихопи також кепку. Ще потрібна мильниця на мило і зубна щітка. Буду сподіватися й ждати. Якщо приїхати змоги не буде, то напиши як можна скоріш. Я — здоровий, і все у мене гаразд. Отже, до побачення. Бажаю тобі, старенька, всього доброго, цілую тебе, дітей і бабушку.

Твій Микола

9 (15 червня 1935 р.)

15.VI 35.

Дорогая моя старенька!

13.VI я прибув до місця мого призначення. Соловки. За кліматом і природою це місце, мабуть, найкраще з усіх тих, які я переїжджав і де тимчасово перебував. Найкраще воно і своїми житловими умовами. Харчування в цілому достатнє. Є бібліотека. Так що про мене, моя старенька, не турбуйся. Я — здоровий і відчуваю себе задовільно. Дуже турбуюся про тебе і дітей. Два місяці не маю від тебе вісточки. Де ти й як живеш?! Як діти? Чи закінчив Вова школу? Чи працює над музикою Льоля, а чи вже продали піаніно? Відгукнись, старенька, напиши. Пишіть мені частіше. Повідом мене, чи будеш жити в Харкові, чи думаєш переїжджати і куди? Я боюсь втратити з вами зв'язок. Ввесь час думаю про тебе і дітей. Писав тобі з дороги, але не знаю, чи дістала мої листи. Буду ждати, буду ждати від тебе листів. А поки що бажаю тобі всього кращого, моя старушка, міцно цілую і обнімаю тебе і дітей.

Моя адреса: Ст. Кемь, Кировской желдороги, Соловки, мені.

Твій Микола

Учора тут був прекрасний сонячний день. Зелениють дерева. Згадував Таврію. Тобі я буду писати три рази на місяць.

10 (8 серпня 1935 р.)

Дорогая моя старенька!

Получил от тебя посылку — сапоги — адресованную еще на Кемь. Спасибо тебе, старушка. Но ни одной строчки, ни одного письма — вот скоро четыре месяца. Беспokoюсь, думаю и тоскую. Хотя бы несколько слов от тебя. Как ты живешь и как здоровье детей? Несколько слов, дорогая старушка, и легче было бы.

Пишу тебе по новому адресу, обозначенному на посылке (почерк твой и не твой, не узнаю).

И еще раз сообщаю мой адрес:

Ст. Кемь, Кировской желдороги, Соловки, мне. Целую тебя и детей.

Твой Микола

8/VIII 35. (двадцать лет, как мы обручились,— 26.VII по ст. ст.).

11 (4 вересня 1935 р.)

Тося родная!

Я уже писал, что деньги, 20 руб., получил. На талоне ты сообщила, что вы живы и здоровы (ты и Леля). О Во-ве не упомянула. Я очень беспокоюсь, здоров и жив ли он. Может, что случилось, заболел и его нет в живых, и ты скрываешь от меня. Неизвестность еще более мучительна. Умоляю тебя, напиши хотя бы несколько слов о своем здоровье и здоровье детей. Целую вас.

Твой Микола

4/IX 35.

Адрес: Ст. Кемь-пристань, Кировской желдороги, Соловки.

12 (12 вересня 1935 р.)

12.IX 35.

Від Куліша М. Г.

Тосю, рідна моя!

Сьогодні одержав від тебе два перших листи (за 18.VII і 20.VIII). Який я радий, який я радий, старушко моя рідна, що ти й діти живі й здорові. Дякую за листи, сердечно дякую.

Про мене не турбуйся. Я живий і здоровий. І не тільки не ходжу брудний, як ти думаєш, але через кожних шість днів буваю в лазні, одержую чисту білизну, рушник, пошивку, простирано. І харчування задовільне: ранком чай, хліб, тронки масла; обід з двох страв, на вечерю кваш. капуста, каша, чай. Одержую й цигарки. Є бібліотека. Читаю. Пробую писати. Дещо виходить. Дуже турбувався й мучився без листів. Тепер легше. Міцно цілую тебе, мою рідну, і дітей. Нехай діти поповнюють свою освіту, якнайбільше читають і не тільки белетри-

стику, а марксистську літературу. Нехай якнайглибше вивчають і зміцнюють свій радянський світогляд. Це моє прохання і бажання.

Ще раз обіймаю вас, моїх дорогих. Бажаю здоров'я й спокою.

Ваш Микола

Бабушці, сестрам моїм, Луші й Дуні, а також Ніні сердечний привіт.

Р. С. Чоботи я одержав. І гроші, 20 крб. Спасибі. Пальта не треба присилати. Із речей, я вже писав, мені нічого не треба, крім шкарпеток. Буде змога — пришли маленьку посилочку: декілька загальних зшитків, паперу, пера і чорнильничку. Писав тобі, декілька листів послав.

Твій К.

Адреса моя: Кемь-пристань, Кировской желдороги, Соловки, мені.

13 (4 жовтня 1935 р.)

4.X 35.

Рідна моя старушко!

Не знаю, де ти тепер — в Харкові, чи переїхала, як ти писала в листі за 20.VIII, до Одеси, до дітей. Пишу на харківську адресу, бо адреси дітей не знаю.

Одержав від тебе всього два листи (за 28.VII й 20.VIII). Радий, що ти й діти живі й здорові. Турбуюся, що ти не одержуєш моїх листів (крім червеного, як ти пишеш) і не знаєш, чи я живий, чи здоровий. Писав тобі. Живий і здоровий. Тоскую за вами. Думаю кожну хвилину. Бажаю вам здоров'я й щастя. Міцно цілую тебе й дітей. Жду листа.

Твій Микола

Р. С. Уже писав тобі, що гроші й чоботи одержав. Пальта не треба. Із речей я нічого не потребую, крім шкарпеток. Писав тобі, щоб прислала. А також паперу та декілька загальних зшитків. У мене нема паперу й дістати його важкувато.

Адреса та ж: Кемь-пристань, Кировской желдороги, Соловки. Мені.

14 (14 жовтня 1935 р.)

14.X 35.

Тосю рідпа!

Так я й досі не знаю, чи дістала ти хоч один мій лист. Турбуєшся, бідна. Писав тобі й пишу, не трачу падиї, що одержиш і взпаєш, що живий і здоровий.

Від тебе я одержав усього два листи (за 28.VII й 20.VIII). Де ти тепер: у Харкові чи переїхала в Одесу до дітей? Боюся втратити з вами зв'язок. Жду від тебе листів, живу надією, що одержу. Напиши, рідна. Головне, про здоров'я твоє й дітей. Цілую тебе, Льолю й Вову і згадую кожну хвилину.

Твій Микола

Р. S. Пришли, якщо можна, шарпеток, паперу й декілька загальних зшитків.

Адреса моя та сама: Кемь-пристань, Кировской желдодороги, Соловки. Мені.

15 (26 жовтня 1935 р.)

26.X 35.

Рідна моя!

Живий я і здоровий. Пишу тобі, але листів від тебе другий місяць не одержую. Перечитую твої два листи (за 28.VII і 20.VIII), що одержав на початку вересня. Не знаю, де ти тепер: в Харкові чи переїхала в Одесу до дітей. І не знаю, як здоров'я твоє й дітей. Жду листа. Кожний день. Думаю про вас і турбуюсь. Кожну хвилину згадую. Привіт тобі сердечний, старенька, привіт дітям. Цілую, бажаю здоров'я й добробуту.

Твій Микола

Адреса моя та сама: Кемь-пристань, Кировской желдодороги, Соловки.

16 (12 листопада 1935 р.)

Тося родная!

Нет писем от тебя. Жду каждый день — проходят месяцы. Хотя бы несколько слов — жива ли ты, здоровы ли дети?

Писал тебе и уж не знаю, писать ли дальше. Где ты теперь, в Харькове или переехала в Одессу — не знаю.

Пишу по старому адресу. Дождусь ли от тебя письма, родная? Привет мой тебе, привет детям. Целую.

Твой Микола

12/XI 35.

Адрес мой все тот же: Кемь-пристань, Кировской жел. дороги, Соловки, мне.

17 (23 листопада 1935 р.)

23.XI 35.

Тосю рідна!

Не дістаю від тебе листів. Хвилююсь і мучусь. Чи здорова ти й діти? Напиши хоч декілька слів. Писав тобі й просив прислати посилку (потребую шкарпеток). Якщо не важко, то пришли, рідна. Цілую тебе і дітей.

Микола

Адреса: Кемь, Кировской жел. дороги, Соловки. Мені.

18 (15 грудня 1935 р.)

15.XII 35.

Рідна моя!

Одержав твою листівку за 2.VII й листа, що вислала з Одеси. Тижнів два тому одержав твій лист за 17.X. Маю тепер уяву про те, як ти з дітьми живеш... Радий, що діти поступили на працю й помагають тобі своїм заробітком. Думаю й вірю, що упорядкується ваше матеріальне становище й що Льоля зможе продовжувати навчання з музики, а Вова поповнить свої шкільні знання шляхом самоосвіти. Головне — вивчення й глибоке засвоєння класиків марксизму-ленінізму. Бажаю вам здоров'я й бадьорості. Про мене не турбуйся, рідна. Хвороба серця не прогресує, і я почуваю себе здоровим.

Цілую тебе й дітей.

Твій Микола

19 (25 грудня 1935 р.)

25.XII 35.

Рідна моя!

Жду від тебе листів. Останнього одержав за 17.X. Два місяці пройшло. Вже зима. Як ти живеш, як здоров'я твоє й дітей? Адже у Льолі погана справа була з легенями. Напиши, рідна. Одне трохи мене тішить, що діти пішли на працю. Будуть помагати тобі. Налагодиться твоє життя і простиш ти мені за все горе, що спричинив тобі. Бажаю вам здоров'я й бадьорості. Цілую.

Твій Микола

20 (16 січня 1936 р.)

16.I 36.

Рідна моя!

Одержав від тебе два листи (за 10.X й 2.XI). Спасибі сердечне. Радий я, що ти й діти здорові, радий, що діти працюють і допомагають тобі.

Білизни мені присилати не треба. Я вже писав тобі, що поки що я нічого не потребую. Харчування достатнє. Почуваю себе здоровим. Якщо можливо, пришли мені фотокартки: твою й дітей. Обіймаю й цілую.

Ваш Микола

21 (26 січня 1936 р.)

26.I 36.

Одержав твого листа за 21.XI. Спасибі, рідна. І за привітання з днем народження. Чому мало пишеш про себе і дітей? Прошу тебе, рідна, у кожному листі повідомляй про здоров'я своє і дітей. Чи працюють вони й допомагають тобі своїм заробітком? І ще прошу, якщо не важко, пришли мені фотокартку твою й дітей.

Про мене найменше думай, старенька, і не турбуйся. Я почуваю себе здоровим. Турбує мене і мучить, що ти не дістаєш моїх листів, але думаю, сподіваюсь, що це затримка тимчасова, і ти їх одержиш.

Бажаю тобі й дітям здоров'я й бадьорості. Цілую і згадую.

Твій Микола

22 (11 лютого 1936 р.)

11.II 36.

Рідна моя!

Ти все питаєш у листах, що я роблю, яка тут природа і докоряєш за те, що я мало тобі пишу.

Про що ж мені писати, рідна? Я поки без праці, бо перебуваю в ув'язненні. Не писав тобі про це, оскільки сподівався, що скоро переведуть у табір. Просив, щоб дали роботу і не трачу надії, що мені її дадуть, але коли — не знаю. Це тепер — моя мрія. Буваю на прогулянці. Читаю. Пробував писати, але для творчості все ж потрібне і творче піднесення, а це рідкий у мене гість. Зима тут порівняно з Харковом навіть м'якша. Багато снігу. Полярна ніч — десь далеко. Найкоротший день у грудні, за моїм підрахунком, все ж має продовжність 4—5 годин.

Зараз — лютий. В останньому своєму листі за 24.IX ти пишеш, що дістала мого листа за 8.VIII й дуже турбуєшся, чи живий я і чи здоровий. Я твої листи дістаю також з великим запізненням, за три-чотири місяці. Не трачу надії, що дістанеш і ти мої, рідна. Безперервно думаю про тебе і про дітей. Бажаю вам здоров'я й бадьорості. Читаю газети — яке світле і радісне життя. Вірю, що не закрито двері в це життя й нашим дітям. Про мене ж, старенька, найменше думай і турбуйся. І не згадуй про мене при дітях — нехай вони живуть своїм молодим і радісним життям. Цілую.

Твій Микола

23 (23 лютого 1936 р.)

23.II 36.

Тосю рідна!

Чи жива ти й здорова? Чи здорові діти? Чому не пишеш? Останній твій лист, що я дістав, датовано 21.XI. Минуло три місяці, час не малий і в невідомості — нестерпна мука. Тепер — зима. Чи влаштувалась ти з опалом? А головне — за станом здоров'я і ти і Льоля не особливо міцні. Це мене дуже турбує. Напиши, прошу тебе. Про мене не турбуйся, старенька. Я здоровий. Харчування достатнє, потреби в речах та іншому не маю,

про це я вже тобі писав. Просив і прошу, рідна, якщо можливо, пришли фотокартки: твою і дітей. Бажаю вам здоров'я, щастя й бадьорості. Цілую.

Твій Микола

ВВ 100

24 (2 березня 1936 р.)

2.ІІІ 36.

Вітаю тебе, рідна, з днем твого народження. Заздалегідь. Можливо, до того часу одержиш цього листа. Пишу, вітаю і не знаю, чи здорова ти і чи все в тебе гаразд. Березень місяць. Останній твій лист, що його я одержав, датований 21.ХІ. Понад три місяці минуло. Чому нема листів і чи дістала ти хоч один мій лист після серпневого, не знаю. Тяжка мука — це невідання, і знаю, старенька, що ще тяжча вона для тебе. Не писати — не можливо. Двадцять три роки ми прожили з тобою. Це чверть віку, ціле життя. Думаю про тебе, про дітей і згадую про все наше минуле. І все ще не трачу надії побачитися з вами.

Ще раз бажаю тобі, рідна, і дітям, щоб налагодилось ваше життя, яке поламалося з моєї вини, щоб були ви живі й здорові й щоб ти, моя старушко, хоча б на схилі літ своїх, найшла коло дітей своїх заспокоєння і радість. Від усього серця бажаю.

Твій Микола

25 (12 березня 1936 р.)

Родная моя!

Получил от Вовы письмо от 12/ІІ 36, из которого узнал, что ты и дети живы и здоровы — дорогое для меня письмо и радостное. Радостное оно еще тем, что Вова работает, помогает тебе, занялся самообразованием, что у него прекрасные молодые мысли и хорошие намерения. Я не знаю, как устроилась Леля, но уже то, что она в Донбассе и будет жить в рабочей, пролетарской среде — утешает и радует меня. Думаю, что работая по музыке в клубе, она будет иметь возможность продолжать и свое музыкальное самообразование. Передай ей от меня сердечный привет и лучшие пожелания.

Март місяц, старушка. Двадцять три года назад я в марте шел к тебе в далеку степену Михайловскую школу. Шел пешком, целый день. Надо мной пел жаворонок, и я ему в ответ пел «Жаворонок» Глипки. Солнце, помню, долго стояло на небе, с удивлением взирая на мою полукомичную фигуру в чужой шинели с хлястиком значительно ниже талии находящимся. Но зато я с бо-о-льшим светлым чувством к тебе шел, старушка,— сорок верст.

Позволь же мне, родная, приподнести тебе ко дню твоего рождения хоть это воспоминание и надежду, что, может быть, еще увидимся с тобой. Желаю тебе здоровья, бодрой и радостной жизни. Целую.

Твой Микола

12/III 36.

26 (26 березня 1936 р.)

26.III 36.

Чи пишеш ти мені, чи ні, старенька рідна, але я вже два місяці не одержую від тебе листів. Останній твій лист за 21.XI 35, отож пройшло чотири місяці й усі мої листи — поки без відповіді. Знаю тільки, що ти одержала мій серпневий лист.

Страшенно поволі посувається для мене час. Він — майже непорушний. І водночас, здається, що пройшов не рік і чотири місяці, як я в ув'язненні, а десять років і від минулого я відійшов на десять років. Одне слово, відчуття часу в мене тепер цілком інше, ніж колись. Кожну його мить відчуваю і занотовую. І все чекаю від тебе, рідна, листа й живу надією, що прийде день, коли я дістану першу радість — заповнити час моєї кари суспільно корисною працею.

Привіт і найкращі мої побажання тобі, рідна, і дітям.

Твій Микола

27 (8 квітня 1936 р.)

8.IV 36.

Старушко рідна!

Одержав від тебе грудневого листа, телеграму і листа за 16.III. Радий, що ти дістала мою січневу листівку і знаєш, що я живий і здоровий. Змін у мене жодних, жит-

тя йде по-старому, про це я вже тобі писав. Із твого листа, а також із листа Вови, довідався, що Льоля на Донбасі, працює, задоволена і нею задоволені. Цьому я дуже зрадів. Вові написав листа. Жду нетерпляче обіцяних фотокарток з дітей і твою, старенька, обов'язково. Пришли хоч стару. Ти пишеш, що у вас уже весна. У думці її уявляю — сонячну і світлу. Світить сонце і тут, але сніг лежить ще міцно, й весна, кажуть, почнеться тільки в травні. Пиши якнайбільше, рідна. У наступному листі напишу тобі докладніше. Бажаю тобі й дітям здоров'я й добробуту. Цілую.

Твій Микола

28 (20 квітня 1936 р.)

20.IV 36.

Старенька рідна!

Листа твого за 16.III одержав 6.IV, за три тижні,— перший швидкий лист. Відповів листівкою. Бажаю й тобі, рідна, одержати мої хоча б за три тижні, щоб ти менше турбувалась за мене.

Ти все запитуєш, чому я мало й коротко пишу. Про що ж писати, рідна? Ти вже знаєш із попередніх моїх листів (якщо ти їх дістала), що я поки перебуваю в ув'язненні, а це значить, що життя моє не виблискує зовнішньою різноманітністю. Читання книг — моє заняття, труд і відпочинок.

Стан здоров'я задовільний. Трохи гризе мої кості ревматизм, мабуть, наслідки окопів і зими 1919 року, бо я живу в сухій і теплій келії. Рік пройшов, старенька, після нашого коротенького побачення. Будемо сподіватися, що воно було не останнє. Бажаю тобі й дітям здоров'я і щастя, вітаю з Першим травня, що надходить, із святом соціалістичної весни. Цілую.

Твій Микола

Р. S. Чекаю на обіцяні фотокартки — твою і дітей, а також на посилочку з папером, блокнотами та інше, про яку писав Вова.

Пришли мені, старенька, декілька карток (якщо є в продажі) з краєвидами Харкова (Держпром, Палац піонерів, пам'ятник Шевченкові).

Твій М.

29 (27 квітня 1936 р.)

27.IV 36.

Рідна моя!

Вітаю тебе з Першим травня. Дістав твого листа за 16.IV, з якого довідався, що ти хворіла. Ти пишеш, що вже майже видужала, що дні в вас теплі й ти виходиш на повітря. Бережи себе, рідна, бережи здоров'я — головне, що потрібно для тебе і дітей. Мені дуже боляче, що я нічим не можу допомогти тобі, крім моїх сердечних побажань якнайшвидше зміцніти, набратися нових сил і разом з дітьми створити для себе певніший добробут. Про мене не турбуйся, рідна. Я здоровий і все в мене гаразд. Думкою завжди з тобою, й нема такої хвилини, коли б я не думав про тебе й дітей. Ще раз бажаю цілковитого одужання, бадьорості і щастя. Відгукнись скоріше, напиши мені про своє здоров'я й здоров'я дітей, рідна моя. Привіт сердечний дітям.

Твій М.

Р. С. Починається й тут весна. Сніги тануть, виглянула земля, й прилетіли чайки.

30 (3 травня 1936 р.)

3.V 36.

Дуже турбуюся й тривожуся, рідна, про твоє здоров'я, а також про здоров'я дітей. Хоча ти й написала в листі за 16.IV, що вже майже видужала й Льоля поправилася, але грип з плевритом, на які ти перехворіла, при найменшій простуді може дати ускладнення. Побоювання — можливо, й безпідставні, але вони — невідступні. Напиши мені, рідна моя, і прошу тебе — бережи здоров'я, головне, що потрібно для тебе і дітей. Про мене не турбуйся. Я — здоровий і все у мене — гаразд. Сердечний привіт тобі й дітям.

Твій Микола

31 (17 травня 1936 р.)

17.V 36.

Рідна моя!

Все про одне і те ж думаю й турбуюсь — про твоє здоров'я й здоров'я дітей. Грип чи плеврит, що ти переїс-

ла, самі собою не страшні, але після них часто бувають небезпечні укладнення (запалення легенів і т. ін.). Ці побоювання не виходять у мене з голови й ні на хвилинку не залишають мене. Як я жду від тебе листа, старенька рідна, ти уявити собі не можеш, і як я бажаю, щоб ти і діти були живі й здорові. Жду ще на фотокартки, що ти їх обіцяла, і не знаю тепер, чи ти їх послала до того, як захворіла. Що ж до посилки (шкарпеток та паперу) і взагалі посилок мені, то прошу тебе, рідна, посилай їх лише тоді, коли це буде для тебе можливе по твоїх засобах. Не відбирай у себе потрібної копійки. Ще раз бажаю здоров'я й щастя, тобі й дітям. Сердечний мій привіт.

Твій Микола

32 (6 червня 1936 р.)

6.VI 36.

Пишу тобі, рідна, тричі на місяць. Чому ти рідко й з таким запізненням одержуєш мої листи,— не знаю. Твої два останні листи (за 16.IV й 6.V) я одержав порівняно швидко, за два-три тижні. Дуже радий і вдячний за це.

Мушу звернутися до тебе, рідна моя, з проханням: пришли мені крб. 10—15. Я б обійшовся зовсім без грошей, але для листів потрібні марки та конверти. А посилати доплатні — не знаю, чи можна і чи дійдуть. Посилку, про яку писав Вова, я не одержав. Очевидно, не послали. Що ж до шкарпеток, я ще раз прошу тебе, старенька, не відбирай у себе потрібного гроша. Речей я не потребую (навіть зайві), харчування — достатнє, а без шкарпеток можна обійтись. Поки не покращає твоє матеріальне життя, посилка мені буде не на радість. Бажаю тобі здоров'я і щастя. Сердечний привіт тобі й дітям. У мене все гаразд, і я здоровий.

Твій Микола

33 (20 червня 1936 р.)

20.VI 36.

Рідко дістаю від тебе листи, рідна моя. Знаю, що ти була хвора й видужала, що у Вови знову болять очі. Чи лікується він, чи здорова Льоля? І як ви живете?

Дуже турбуюсь і тоскую. Я здоровий і живу по-старому. Тут уже літо. Дні стоять теплі, сонячні й такі довгі, що об 11 годині вечора ще видно сонячне світло. Ночі майже нема. Небо таке бліде, що зір зовсім не видно.

Чекаю від тебе ті, що просив, фотографії, твою і дітей. Вова писав про посилку (ще з лютого). Я не дістав. Речей мені ніяких не потрібно, є навіть зайві. Буде можливість і зайва копійка, пришли пару-дві шкарпеток (я підцерував старі). Бажаю тобі, рідна, здоров'я і щастя. Сердечний привіт дітям. Цілую.

Твій Микола

34 (28 червня 1936 р.)

28.VI 36.

Вітаю, рідна, тебе і дітей з новою конституцією, з новим піднесенням світлого і радісного радянського буття.

Одержав твого листа за 16.VI. Дякую сердечно. Радий, що ти й діти здорові, маєте працю і потрібний заробіток. Думаю й вірю, що Вова своїм чесним і добросумлінним ставленням до праці заслужить вищу платню й полегшить твої матеріальні турботи. З посилкою та грішми для мене не спіши та не турбуйся. У мене ще є декілька карбованців — вистачить на марки та дрібні видатки, а в іншому: у речах тощо, я не маю жодної потреби. Фотокарток з дітей ще не одержав. Бажаю тобі, рідна, здоров'я й спокою. Сердечний привіт дітям. Вову вітаю з днем народження.

Твій Микола

35 (4 липня 1936 р.)

4.VII 36.

Рідна моя! Твого листа за 16.VI одержав 27.VI. Відповів листівкою. Радий, що й ти стала одержувати мої листи порівняно швидко, й дуже радий, що ти й діти здорові й маєте заробіток. Сумно, що не зовсім ще поправилася ти після грипу й запалення легенів — кашляєш. Бережи своє здоров'я, рідна, задля дітей, і мені буде легше — думаю й турбуюсь щохвилино. Ще про посилку — не радісно буде мені її одержувати, якщо ти витратиш потрібну для тебе й дітей копійку. Тому ще раз

прошу — не турбуйся про посылку. Буде можливість — пришли. Те саме щодо грошей. На значки й на порошок до зубів у мене є ще три карбованці.

Живу я по-старому, здоровий. Глибоко схвилювала мене смерть Горького. Ти знаєш, з яким захопленням читав я його в юнацтві (найкращі мої роки). Бажаю тобі, рідна, здоров'я. Сердечний привіт дітям. Цілую.

Твій Микола

Р. С. Карток ще не дістав. Буде можливість зібрати посылку — поклади декілька головок часнику.

36 (12 липня 1936 р.)

[12.VII 36].

Рідна моя!

Одержав твого листа за 1.VI з фотокартками дітей, а також листа за 26.VI, а в ньому лист від Льолі. Спасибі, сердечне спасибі, особливо за картки. Аж заплакав, старушко, від радості. Жду і буду тепер ждати твоєї фотокартки. Пришли, рідна, благаю тебе.

Ти пишеш, що вислала 30 крб. і готуєшся ще вислати. Не треба більше, цих грошей мені вистачить надовго. (Просив же лиш 10—15 крб.). Буде змога, то краще пришли невеличку посилочку (шкарпеток, зшитків чи паперу, часнику та ін.). Речей не потрібно. Якщо можна, пришли декілька знімків з Харкова (якщо продаються). Яка не трудна й не клопітлива твоя праця няні, все ж добре, що ти її маєш. Для твого здоров'я краще працювати йняною, але користуватися свіжим повітрям, та ще й у саду, ніж сидіти десь в установі друкаркою. Твій намір піти на працю в дитячий садок я вітаю, з твоїм материнським почуттям і любов'ю до дітей ти будеш відмінною вихователькою. Бажаю тобі, старшенька, успіху, бадьорості й радості в праці. Дуже радію, що Вова й Льоля допомагають тобі й ставляться до тебе з любов'ю й увагою, що ти, значайно, цілком заслужила. Привіт їм мій сердечний за це й найкращі побажання. Льолі велика подяка за листа. Напишу їй обов'язково.

Цілую міцно.

Твій Микола

25.VII 36.

Добрідень, рідна моя!

Одержав від тебе листівку (без дати, очевидно, послала недавно) і гроші, 30 крб. Дякую, рідна. Ти писала, що готуєш надіслати ще малу посилку. Не треба, старенька. Цих грошей мені вистачить. Буде можливість, організуй краще маленьку посилочку (дві-три пари шкарпеток, паперу, декілька головок часнику), про що я вже писав. Дуже радий, що здоров'я твоє поправилось і покращало і що діти також здорові й допомагають тобі. Вову ще раз вітаю з днем народження, бажаю йому здоров'я, світлого трудового життя й корисної для своєї батьківщини праці. Льолі від мене сердечний привіт і подяка за листа. Фотокартки з дітей одержав, жду твоєї, моя старенька, пришли, рідна. Я здоровий і живу по-старому гаразд. Цілую твої працюючі руки і добре материнське серце.

Твій Микола

38 (4 серпня 1936 р.)

4 VIII 36.

Рідна моя!

Одержав твого листа за 22.VI, а вчора — посилку. Спасибі тобі, сердечне спасибі. Що ж до твого наміру прислати мені ще, то мені радісно буде одержувати, якщо я буду певний, що ти не відриваєш від себе й дітей потрібного вам гроша. При твоїх же заробітках тобі кожна копійка дорога (паливо на зиму та інше). Тому не витрачайся на посилки, не турбуйся про мене. Речей я не потребую, харчування достатне, тих 30 крб., що ти прислала мені, вистачить надовго. Ось свою фотокартку пришли, старенька рідна. Можливо, що Вова матиме перечитані видатні новинки літератури: «Платон Кречет» Корнійчука, «Вершники» Яновського, то пришли бандеролею. Якщо ти не продала, бо не дорого коштує, то вклади також словник Грінченка. Із газет я читаю «Правду» регулярно, «Комуніст» — не завжди. Якщо матимеш перечитані числа «Комуніста» з літературними сторінками (оглядами, уривками з нових творів, театральними рецензіями), то також пришли в бандеролі.

Не тоскуй, старенька. Діти виросли, працюють з користю для радянського суспільства, допомагають тобі, навколо тебе світле, радісне життя, а про мене ти найменше думай — ось і буде тобі добре і мені легше буде. Бажаю тобі здоров'я й душевного спокою. Цілую.

Твій М.

39 (16 серпня 1936 р.)

16.VIII 36.

Рідна моя!

Посилку твою і гроші я одержав, про що я вже тобі писав. Ще раз дякую, старенька, за пам'ять і за твою сердечність. Грошей, що ти мені прислала, вистачить надовго. Буде потреба — напишу. Також і того, що в посилці (печиво, цукерки), вистачить надовго. Адже ж те, що ти прислала мені, цінне й дороге, пасамперед, як пам'ять. Листів поки — немає. Останній твій лист, що я дістав, датований 22.VII. Часу пройшло небагато, але думки і турботи про твоє і дітей здоров'я не залишають мене (легені у Льолі погані, ти також перенесла запалення легенів). Дуже добре, що ти працюєш у Липовій Рощі, але потрібно ще добре харчування, щоб на зиму ти зміцніла й набралася сил. Те саме потрібно й дітям. Тому не відривай від себе засобів, не витрачай на другу посилку, не турбуйся про мене. Я здоровий, харчування в мене достатнє і речей я не потребую. Фотокартку свою пришили, старенька, і пиши. Бажаю тобі й дітям здоров'я, добробуту й радісної праці.

Сердечний вам привіт, рідні мої!

Твій Микола

Чи жива і чи здорова наша бабушка Поліна Василівна й мої сестри?

Р. С. Щойно дістав від тебе листівку за 7.VIII. Радий, що ти й діти здорові. Про одержання посилки і грошей писав і пишу в цьому листі.

Цілую М.

26.VIII 36.

Рідна моя!

Одержав твій лист за 12.VIII. Пишеш ти, що грошей нема, турбуєшся про паливо на зиму і все ж збираєшся ще прислати мені посилку. Не турбуйся про мене, рідна, харчування в мене достатнє, речей я не потребую, тобі ж кожна копійка потрібна. Посилку від Олімп. Костянт. одержав, одну — в липні минулого року, і другу — в грудні. Після першої посилки написав їй листа. Більше не писав, бо пишу тобі одній, рідна моя старенька.

Бажаю тобі здоров'я і всього доброго. Сердечний привіт дітям. Радий, що вони допомагатимуть тобі своїм заробітком і люблять тебе. Вдячний я їм за це. Цілую.

Твій Микола

41 (3 жовтня 1936 р.)

3.X 36.

Одержав від тебе листа за 24.IX з картками. Спасибі тобі сердечне, старенька рідна. Радий, що ти й діти здорові, це для мене — найдорожче. Радий, що ти поступила на курси дошкільниць. Бажаю тобі успіху, здоров'я й радісної та корисної для соціалістичного суспільства праці. У тебе тепер своє гарне життя, коло тебе діти. Думай і турбуйся про них. Про мене ж — найменше. Не турбуйся про мене. Я здоровий і ні в чому не маю потреби. Привіт і найкращі мої побажання тобі й дітям.

Твій М.

42 (17 січня 1937 р.)

17.I 37.

Рідна моя!

У грудні одержав від тебе два листи. Сердечне тобі спасибі. Сумно, що ти ще не одержала моїх і турбуєшся про моє здоров'я. Писав тобі, рідна, і пишу, що я живий і здоровий. Привіт тобі мій сердечний і дітям. Бажаю здоров'я, бадьорості і радісного трудового життя.

Твій М.

6.II 37.

Другий місяць немає від тебе листів, рідна моя, чи жива ти й чи здорові діти. 24-го день народження Льолі. Вітаю й від душі бажаю здоров'я й радісного трудового життя.

Напиши мені, старенька, дуже сумую без твоїх листів і турбуюся про здоров'я твоє. Про мене, рідна, не турбуйся — я здоровий.

Привіт мій сердечний і найкращі побажання.

Твій М.

44 (Без дати. Лютий 1937 р.)

Рідна моя!

Понад місяць не маю від тебе листів, думав і дуже турбувався — чи не захворіла ти. Учора одержав твого листа за 9.II. Сердечне тобі спасибі, старенька. Радий я, що ти й діти здорові, що діти мають працю, що вони вийшли чесними й добрими трудівниками, допомагають тобі й дбають про підвищення своєї освіти. Допомагай їм і надалі своїми порадами й материнською ласкою. Турбуєшся ти, що не дістаєш моїх листів. Я живий і здоровий, писав тобі й пишу, думаю, що ти, мабуть, одержала мої листи. Бажаю тобі здоров'я і всякого добра. Одержати мій лист і найменше думати й не турбуватися про мене, рідна. Сердечний привіт тобі й дітям.

Твій М.

45 (4 березня 1937 р.)

4.III 37.

Рідна старенька!

Вітаю тебе з днем твого народження! Бажаю здоров'я й довголітнього, щасливого, радісного життя, бажаю одержати мій лист і з нього довідатися, що я живий і здоровий і не турбуватися про мене.

За два місяці я дістав від тебе одного листа. Дуже сумно, старенька, що ти не одержала моїх листів і п'ять

місяців, як ти пишеш, не маєш про мене вісток. Я писав, рідна, і буду писати, поки я живий.

Привіт тобі сердечний. Нема такої хвилини, щоб я не згадував про тебе й дітей.

Твій М.

46 (21 березня 1937 р.)

21.III 37.

Посилаю сердечний привіт тобі, рідна, і поздоровлення з днем твого народження. Бажаю здоров'я і щасливого життя. Написав тобі декілька листів, від тебе одержав — один в лютому (9.II) і два в грудні. Не турбуйся про мене, старенька, я здоровий і живу гаразд.

Просив тебе, й обіцяла ти прислати свою фотокарточку, не трачу надії, що її одержу. Пришли, рідна, хоч стару. Привіт дітям. Згадую Вас кожну хвилину. Сердечний привіт.

Твій М.

47 (4 квітня 1937 р.)

4.IV 37.

Редко я стал получать твои письма, старушка. Последнее получил от 9.II — одно за три месяца. Ты пишешь, что не получаешь от меня уже пять месяцев. Я писал тебе, пишу и не теряю надежды, что ты получишь и узнаешь, что я жив и здоров. Поздравлял тебя, родная, и еще раз поздравляю с днем твоего рождения. Шлю сердечный привет и пожелания здоровья и благополучия тебе и детям.

Твой М.

48 (15 червня 1937 р.)

15.VI 37.

Все чекаю від тебе, Тосю рідна, листів. Останній твій лист одержав за 10.V. Сумно, що ти моїх листів ще, видно, не одержала. Доводиться повторювати все те, що я писав тобі в останніх листах: посилку не треба посилати, замість посилок, згідно з новими правилами, дозво-

ляють грошові перекази. Але ти не турбуйся, рідна, переказом мені грошей, вони мені не потрібні, бо в мене залишилось ще від торішніх 10 крб., а цього мені вистачить на три-чотири місяці. Коли потребуватиму грошей, я напишу. Турбуюся я, не одержуючи від тебе листів, про здоров'я твоє й дітей. Тужу, й туга моя — як хвороба. Пиши про себе більше, старенька, про твоє життя-буття, про здоров'я дітей. Про своє здоров'я я вже писав тобі — фізично я почувую себе в загальному задовільно. Бувають атаки ревматизму й перебої в серці, але без загострення, так що ти не турбуйся про мене, рідна.

Шлю тобі й дітям сердечний привіт, думаю й згадую про вас кожну хвилину. Як я бажаю тобі й дітям здоров'я й добробуту — ти собі уявити не можеш, старенька моя рідна!

Твій М.

**СПОГАДИ
ПРО МЪКОЛУ
КЪМША**

Мені на все життя запам'яталась така розповідь Миколи про своє дитинство:

Був тихий літній вечір. З левад повагом сунули ситі корови, десь здалеку лунала дівоча пісня. Раптом пісню перебив голосний дитячий крик. Такий крик, що в далеко розкиданих хатах села Чаплини було чути його, і люди говорили:

— Це Уляна робить страшний суд своєму Миколі...

А бити було за що. Оце в погожий день Уляна Кулішева збиралась на базар та й у церкву. Базар у Чаплиній, Дніпровського повіту на Херсонщині, бував раз у тиждень. Тоді можна було й продати дещо, й купити, й у церкві Богу помолитись. Уляна збралась і покликала до себе свого п'ятирічного сина. Вона обняла його, приголубила й наказувала:

— Я нескоро повернуся, мій сину, бо багато маю справ, то ти хати не кидай та далеко не бігай! Я з базару пряника принесу.

Микола пообіцяв матері бути чемним і дуже зрадив, що зможе з товаришами побігати. Ще мати не встигла й з хати вийти, як він зачинив двері ззовні на патик і побіг до товаришів. Коли мати хотіла вийти з хати, побачила, що її замкнули, а за дитиною й слід застиг. Вона зрозуміла своє становище: стукати в двері — надаремне, хата від хати далеко, ніхто не почує. Перемучилась вона до вечора, передумала свої гіркі думи. Згадала, що завтра ні з чого буде й хліба спекти, не купила ж бо борошна сьогодні на базарі. Розглянувшись по своїй маленькій хатині, заплакала, надумавши, що й корови в них немає; чоловік поганяє чужу худобу на ярмарки та ще частенько, повертаючись з ярмарку додому, пропиває всі зароблені гроші. А бувало, повернеться з обрізаними кишнями та ще й босий, бо як звалиться

п'яний у рів при шляху, то хтось охочий до чужого добра зніме й старі чоботи в нього з ніг. Згадувала гірку долю, тяжку щоденну працю та й ті заробітки свої, на які треба було молока купити дитині, однакові своєму, Миколі.

Тільки надвечір хтось ішов мимо хати і визволив знеможену й розлючену жінку. А тут і Микола, набігавшись, прибіг до хати й зрадів, побачивши маму.

— О, мамо! Ви вже прийшли? А пряника принесли?

— Принесла, та ще й якого! — відповіла мати. — А де це ти досі бігав?

— Я щойно вийшов з хати...

Тут уже Кулішева не витримала, — бо хоч би був не брехав! — покликкала його, ніби пряника дати, й вчинила над ним страшний суд. Вона зав'язала йому руки вгору і, витягнувши надвір, прив'язала до дерева і патиком біла, аж сусіди чули крики й плач. Тоді відв'язала від дерева, розв'язала руки й сказала:

— Оце тобі, щоб ніколи не брехав! — та тут заплакала сама й зажурилась, бо борошна в них немає, не буде з чого хліба спекти.

Микола збагнув, що він накоїв, за що його мати побилала так люто, затамив на все своє життя і не брехав уже більше ніколи.

Того ж вечора поклала Кулішева побитого Миколу на піч спати, сама пішла до сусідів позичити борошна. Розчинила тісто, поставила у великій макітрі на печі біля дитини. Шкода їй було малого синочка єдиного. Сіла вона біля нього й стала сонного цілувати та примовляти:

— Ти ж у мене єдина дитина, хочу я, щоб ти був мудрий, чесний, правдивий, щоб з тебе люди були. — Плакала й цілувала його легесенько, бо любила вона його дуже, і жалко їй стало, що так люто його покарала. А Микола тільки прикидався, що спить. Він не спав зовсім і чув усе. Ніби уві сні простягнув ноги й — просто в макітру. Макітра перехилилась і гепнула з печі на долівку, а тісто розлилося по всій хаті. Мати несамовито зойкнула й тут знову дісталось б Миколі, але він устиг зіскочити з печі і, як був, без штанів, вибіг надвір, а що була ніч, то так і побіг через усе село до бабуні. Постукав у двері й, увесь тремтючи, стояв на порозі.

— Що трапилось, Миколо?

— Били мене мама, дуже били...

Але за що — не сказав. Переслав ніч у бабуні, а ранком обоє прийшли до матері. Мати розказала все бабуні й плакала, що позичене борошно пропало. Баба пообіцяла принести борошна й дуже заступалася за внука.

Ні батько, ні мати не були грамотні, але Уляна була вигадлива й мудра полтавка. Вона гарно розмальовувала свою малу хатину, а людям у Чаплиній це було до вподоби. От вони й кликали її до себе розмальовувати хати. Вона виводила всякі квітки, пташки глиною та синькою, і люди за те їй платили. Так вона заробила собі корівку. Оце й була її власна худоба, оце й було молоко для її єдиної дитини. Та як не працювала Уляна, як не трудилася, прийшлося і сина віддати до роботи.

Прощалася мати з синочком, а в самої так боліло серце! Він такий малий, чи витримає? Може, битимуть його, може, голодуватиме? Досі ще ніколи не покидав хати й матері. Йому всього вісім років... Може, плакати-ме, тужитиме за мамою...

З тяжкими думами верталася молодниця в Чаплину, й сльози заливали її смугляве обличчя. Після двох місяців не витримало материнське серце, і пішла вона провідати свою дитину. Понесла чисту сорочку, штанята й пряник, якого купила для нього на базарі.

Микола, побачивши маму, вчепився за неї, плакав і просився, щоб забрала його з собою до хати, бо йому тут сумно й тяжко, бо він голодний і брудний ходить. Але ж мати взяла уже наперед заплату й усю її вже витратила. Як же ж його забрати, коли до кінця залишилося ще чотири місяці? Пішла вона, швидко попрощавшись з сином, і знову всю далеку дорогу проплакала невтішними сльозами. У найми ж бо віддала свого єдиного синочка!

Минув місяць, і Микола втік від господаря та сам прибився до хати. Ця втеча заскочила Кулішеву прикрою несподіванкою.

Що ж його робити? Вона ж пообіцяла господареві, що син відробить три карбованці до кінця. Вона ж ніколи в житті не брехала, вона й синові брехні не дарувала. Хоч як боліло їй серце, дивлячись на брудного й худорлявого хлопчину, але вона була вперта. Відкинувши материнські сантименти, сльози та благання Миколіні, спочатку для страху вибила його, а далі помила, нагодувала, передягнула й повела знову до господаря — довгим сумним шляхом — п'ятнадцять верст.

По дорозі намовляла дитину потерпіти ще трохи, помучитись, а восени обіцяла віддати до школи. Йому ж сповниться вісім років!

З великою тугою в серці Микола знову опинився з чужою отарою в полі, бригадуючи останню зустріч з матюю та приманливу обіцянку віддати до школи. Отак, ходячи полем, задуманий та невеселий, Микола підняв шматок газети, яку вітер завіяв на поле з дороги. Він почав розглядати чорненькі значки, що були то кругленькі, то навхрест, то з хвостиками. Вони так цікавили Миколу, так чарували його, що він забув про телят і корів. Лежачи на траві горілиць, вдивлявся у них до безтями, а корови лізли у збіжжя й робили шкоду. Отямився Микола вже тоді, коли хтось його щедро огрів лозиною та ще й вилаяв:

— Ти що, ледащо, лежиш, а он корови в шкоді! Бач, який грамотій, читає газети!

Заплакав Микола, та недовго плакав. Час гнати худобу додому. Підбрав шматки газет, заховав десь під кущем, а сам, погнавши худобу до двору, мріяв, як завтра розглядатиме й далі ці чарівні значки. Він нічого не розумів, але здогадувався, що як навчиться грамоти, то, напевно, прочитає все-все.

Прийшла осінь, і скінчився реченець найму. Мати з радістю пробігала верству за верствою; вона забирала свого сина до хати.

Вдома пошила нову сорочку, штанята, вмила, причесала й босого повела до школи. Вчителька записала Миколу до першої групи, дала буквар і зошит, а олівця мама мусила купити сама, бо в школі не давали.

8 вересня 1901 року з великою радістю прийшов Микола до школи й сів на лавку. Вчителька сказала дітям, як її називати, як треба поводитися в школі й поза школою, на вулиці, як треба поводитися з старшими. Навчала, як уставати й сідати, коли вчителька входить до класу. Далі, хто знав «Отче наш», проказав за вчителькою, і вона відпустила дітей додому.

Вийшовши з школи, Микола почував себе таким щасливим, що не дотримався дисципліни й стрімголов побіг до хати. За ним з якогось двору вибіг величезний кудлатий пес і, догнавши, вхопив хлопця за ліву руку зубами, залишивши на ній велику рану. Довго гоїв її Микола, та не забував і доброго прочухана від матері за те, що кров'ю замастив нову сорочку й не послухав

слів першої шкільної лекції. Цей перший день навчання він затамив на все життя.

У школі він так швидко, як ні один з його товаришів, розумів усе, чого вчителька їх навчала. Був він ростом маленький, з великою головою, широкоплечий, з довгим тулубом і короткими ногами. Його карі очі дивилися розумно і серйозно. З першого дня він дивував учительку своїми запитаннями й відповідями. За перший рік навчання Микола настільки обігнав усіх учнів, що при кінці навчального року йому вже нічого було робити, і він просив учительку дати йому книжку з другої групи. Вчителька дала йому книжку на літо, і коли він найнявся пасти корови вже ближче до свого села, прочитав і вивчив її всю напам'ять, а пам'ять у нього була надзвичайна. Коли ж у другому класі йому нічого було робити поміж однолітками — читав і писав він краще четвертогрупників — його перевели до третьої групи. Але тут несподівано Микола захворів, тяжко застудившись, і місцеві баби-знахарки лікували його більше року. Так було втрачено один шкільний рік. Але, видужавши, хлопець одразу перейшов до останньої, четвертої, групи і з відзначенням («похвальним листом») закінчив школу. За час навчання він перечитав усі книжки з шкільної бібліотеки та й ті, що були в учителів. Вчитель чаплинської школи, що заступив місце колишньої учительки, побачивши, як дитина прагне науки, допоміг йому виїхати до міста, до школи другого ступеня (так називалася в той час міська школа, де навчали більше математики, географії, фізики, історії). Мати, вдячна учителеві, що хотів кращої долі її синові, хоч і з тяжким серцем, згодилася на розлуку. Але, як дасть він собі раду в місті, там же ж бо нікого знайомих немає! Де притулиться, як житиме? Думала мати, міркувала на всі боки, але треба було, щоб з Миколи «люди були». Прийшов день розлуки; поклала мати у торбу сорочку, штанята, шматок сала, позичений у сусідки, хліба. Микола додав ще кілька книжок, олівець, свідоцтво про закінчення школи. Подякував учителеві, пообіцяв написати з міста і пішов з села. Мати його проводжала кілька кілометрів і, прощаючись, благословила. Дорога була тяжка. Мати все плакала, немов відчуваючи, що бачила сина чи не востаннє.

З торбиною за плечима пішов Микола далі шляхом на Олешки. Де-не-де його трохи підвозили, але ж більшу частину шляху проміряв своїми малими дитячими ніжками. Гроші заощаджував, бо знав, що в чужому місті вони придадуться. Селяни, що підвозили, питалися, куди це хлопець вирядився з торбою, чи це в найми, бува. Микола поважно відповідав: — Іду до міста Олешок вчитися. — Ого, — кажуть, — а скільки ж маеш років? — був-бо малий на зріст, лише поважне обличчя виказувало вік. Питалися: — А кого ж там, у місті, маеш? Чи знаєш, де школа? — Коли ж дізналися, що нікого він у місті не знає, що не знає, де й школа міститься, почали повчати, порадили знайти спочатку школу, розпитатися про все в інспектора. — Він тобі вже порадить, де шукати мешкання і як далі бути.

Прийшов Микола до Олешок вранці. (Це був початок вересня 1905 року). Олешки (на той час повітове місто) привітали його видом широкої головної вулиці, Дворянської, малих домиків в садках і тишею, такою прикметною для українських південних містечок. Микола побачив базарну площу, ще порожню, і церкву на ній. Вирішив, що під церквою він розпитає про школу. Довго сидів би так чекаючи і не довідався б нічого, коли б не якась богомільна жінка. Вона побачила незнайомого самітного хлопця і почала розпитувати, звідки він і хто. Вислухала уважно, чого він прийшов з села, і повела до себе. Називалася Олійникова. У неї був син, Миколин одноліток, вчився в школі. Жінка погодилася прийняти хлопця тимчасово до себе та сама відвела до школи.

Зрадів Микола, що так легко повелося йому в місті. Другого ж дня записався до школи. Жив у тієї ж доброї жінки і платив за хату три карбованці на місяць. Годувала вона його без грошей, від доброго серця, хоч сама була дуже бідна.

Проїшов рік навчання, і восною Микола вирушив додому відвідати своїх. Маму застав дуже хворою. Того ж літа вона й померла. Лишилися батько і дві малі сестрички: старшій було ність років, молодшій — один.

Восени знову попрощався Микола з батьковою хатою і з материною могилою. Він ще не міг собі ясно усвідомити, що мати померла, що більше її не буде. Проте, самостійне життя почав змалку, і в ньому вже виробля-

лася впертість, витривалість і почуття своєї вартості. Цю останню рису збільшувало визнання його виняткових здібностей учителями та товаришами.

Третього року навчання не довелося Миколі дожити на давній квартирі Олійникової, бо повернувся з військової служби її старший син, і місця в хаті для чужого не було. Довелося шукати нового пристановища, а грошей вже не було. Порадили люди звернутися до жіночої благодійної установи, що відала захистом бідних, безхатніх, сліпих, сиріт, калік та старих. Миколу прийняли до цього притулку як сироту. Там пробув Микола два роки. Ці два роки були сповнені голоду, холоду та ще й знущань завідувачки, старої діви з усякими витребеньками. Вона хотіла, щоб усі перед нею тремтіли, а Микола, на своє лихо, був змалку непокірний і анітрохи не хотів коритися. Перебування Миколи в цьому притулку скінчилося такою подією: якось на день народження завідувачки притулку він написав дуже дотепного сатиричного вірша про неї. Коли про це довідалася сама «стара мегера», як її називали вихованці притулку, то негайно наказала викинути на вулицю всі речі Миколині — книжки й подушку, а йому, давши належний за цей день шматок чорного хліба, сказала:

— Оце тобі за все! Іди, і щоб духу твого тут не було.

Позбрав Микола книжки, підняв подушку, з'їв хліб, бо саме на той час повернувся з школи і був дуже голодний, засунув книжки у пошивку до подушки, взяв на спину та й пішов містом. Ішов навмання і йшов довго, не відчуваючи втоми. Довкола пахли липи, що росли обабіч широких вулиць. Минув будову ремісничої школи, пройшов повз церкву і вийшов на парафіяльну вулицю, де жив його товариш Михайло Прийма¹. Розповів товаришеві, що з ним трапилося. Михайло прийняв Миколу до себе, навіть зрадив, бо жив сам з старою бабунею, а мати була десь на хуторі.

Ми жили у місті. Наша хата була на Криловській вулиці, № 93, стояла в садку, оподаль від вулиці, була старенька, але крита бляхою, вигідна й велика: мала шість кімнат, два коридори, кухню й комору. На вулиці був високий паркан, а біля воріт світився гасовий ліхтар.

Мої два брати, Петро і Всеволод, почали щораз частіше згадувати про шкільного товариша Миколу Куліша. Вони розповідали про його надзвичайні здібності

й розум та про те, що вся школа вважає його винятково обдарованим селянським хлопцем. Старша моя сестра Липа була дуже цікава побачити його і просила братів запросити того надзвичайного хлопця до нас у гості.

Одного дня я почула з кімнати братів голосні розмови про Мольєра, Шекспіра, Толстого й Достоевського. Мої брати, як на свої роки, були досить начитані, але головне слово в розмові забирав гість — Микола Куліш. Коли запросили до столу на чай, зібралася вся наша родина — нас було три сестри, п'ять братів і мама, тоді вже вдова. За столом Куліш почував себе не дуже добре: їв мляво, хоч моя сестра опікувалася ним — наливала чай, мастила хліб маслом — вона одразу почула до нього симпатію. Миколі на той час було 14 років, і він вперше був серед такої великої чужої родини.

Я була тоді вже гімназисткою, й мені було 16 років: мала я довгі каштанові коси і, очевидно, сподобалася Кулішеві. Сестра зауважила, що Микола дуже задивляється на мене. Але я цьому зовсім не зраділа. Був він такий незграбний... Навіть не думала я тоді, що ця перша зустріч була, мабуть, Богом призначена йому й мені.

Після чаю ми перейшли до найбільшої з наших кімнат, у якій стояло фортепіано, було багато квітів, висіли гарні картини, стояли м'які, шовком оббиті меблі, на підлозі були розстелені килими. Цю кімнату ми дуже любили і називали вітальнею. В ній часто бувало багато людей, особливо молоді. Збиралися в нас учителі місцевих гімназій, а пізніше гімназисти й гімназистки. Того вечора ми грали по черзі на фортепіано, а брати, Михайло і Всеволод, на віолончелі. Микола Куліш стояв, як зачарований. Коли ж ми почали співати, він підтягав своїм ще дитячим голосом. Він був дуже музикальний і любив музику. Сам почав вивчати ноти і захоплювався грою на скрипці. Пізніше грав непогано, але ніколи не мав власної скрипки, а на позиченій довго не пограєш...

Після цих перших відвідин Микола почав частіше приходити до моїх братів, і ми ближче познайомилися з ним. Наприкінці навчання в міській школі Микола вже організував музичні й театральні імпрези й сам брав у них участь. Мої брати, дівчатка з того захисту, де раніше мешкав Микола, моя сестра і я влаштовували в нашій вітальні маскаради для дітей, живі картини, декламації, співи й танці. Влаштовували ці імпрези на масля-

ний тиждень, на Великдень чи на Різдво. Моя мама була дуже добра і любила молодь, тим більше, що своїх дітей було багато. Вона готувала вечері, чай, пекла тістечка й тішилася, дивлячися, як молодь веселиться. Микола дуже полюбив мою маму й пізніше називав її «маман». Він почував себе дуже добре в нашому товаристві, мабуть, ще й тому, що в нас, побіч з російською, вживали й української мови та нею навіть частіше говорили. А коли співали українських пісень — «Плавай, плавай», «Коли розлучаються двоє» — Микола ставав радісний, веселий і був душею товариства.

1909 року Микола закінчив міську чотирикласову школу й поступив до 5-го класу місцевої приватної гімназії.

Саме в цей час приїхала з хутора мати Михайла Прийми й відмовила Миколі в мешканні. Вона сказала, що не хоче мати безплатних мешканців. Миколі порадили звернутися до нової благодійної організації. Ця організація погодилася оплачувати Миколі навчання в гімназії, але на життя мусив сам шукати засобів.

Коли Микола повинен був відійти від Михайла Прийми, мій брат Всеволод, який часто у вільні від навчання години акомпанував Миколіній грі на скрипці, граючи на фортепіано, і який в той час теж перейшов до гімназії, просив маму прийняти Миколу до нас жити, до його кімнати. У цій кімнаті вже жили, крім брата, двоє гімназистів, — Микола був четвертий. Тоді він уже трохи заробляв лекціями, маючи кілька учнів. Моя мама любила Миколу за розум і здібності, співчувала йому як сироті і грошей за мешкання з нього не брала. Микола почав уже курити й, бувало, пропонував мамі: — Закуримо, маман? — Часом купував їй калоші, бо в Олешках, на немоцених хідниках була в них велика потреба.

У нас у домі часто відбувалися проби оркестру, який організував Микола з моїх двох братів і ще з п'яťох товаришів. Він був дуже суворий диригент і звичайно для виконання вибирав класичні речі. Інколи оркестранти противились, бо любили модні тоді романси. Коли помилялися, він гнівався, кричав, стукав смичком об стіл, часом навіть ламав його. А музиканти, його товариші з школи, боялися й слухали його.

У шостому класі гімназії Микола почав видавати шкільний журнал російською мовою, бо цією мовою велося тоді все навчання й українських книжок у нас не

було. Микола, вийшовши з села, перейшов теж на російську мову, хоч український акцент був у нього завжди помітний. По-українськи розмовляли тільки у нас вдома та ще інколи говорили нею деякі гімназисти, зокрема ті, що поприїздили з сіл. Олешки мали 10 000 населення, з яких три чверті були українці.

Коли директор гімназії довідався про існування журналу та ще й прочитав у ньому критику своїх вчинків і побачив карикатури,—він заборонив видавати цей журнал, але редактора не покарав, бо той сховався за псевдонім Гурій Коняга. Гурій Коняга був дуже впертий і не спинився на першому журналі, а почав видавати другий, назвавши його «Колючка». «Колючка» виходила в 10—15 примірниках, бо її переписував од руки мій брат Всеволод, а оформляв сам редактор. Часто, працюючи над журналом, хлопці — Микола й мої брати — просиджували до зорі, веселі й нестомлені. Журнал коштував 10 копійок, але купували його з задоволенням і цікавістю не тільки гімназисти, але й дорослі. Журнал був вільнодумний і відважний, єдиний такого роду в той час. Цей журнал довго зберігався в мене. Пізніше, у Харкові, Микола часто читав щось з нього для розваги своїм друзям-письменникам. Вони, пригадую, з приємністю слухали і щиро реготали з Миколиних юнацьких літературних витівок.

У сьомому класі, коли авторам його було вже по 18—19 років (Миколі було 18),—журнал став змістовний і цікавий: були в ньому вірші, присвячені погоді, учителям, директорові, якого прозвали Козлом (його прізвище було Козловський), були й оповідання на злобу дня. Писали в тому журналі мій брат і Іван Шевченко, пізніше відомий як драматург Ів. Дніпровський; останній часто присвячував свої твори дівчаткам з гімназії, у яких був закоханий.

Коли Микола був у восьмому класі, його запросила директорка і власниця жіночої гімназії на диригента гімназійного хору й за це запропонувала йому в себе обіди. Микола погодився. Він любив спів і музику, до того ж щоденні обіди його дуже влаштовували. Та це недовго тривало. Коли він приходив обідати до директорки Народоставської, її мама садвила його за окремий стіл і давала тільки одну страву. Якось побачила це Народоставська й зауважила матері — це ж бо у неї був безплатний учитель співу. На це стара відповіла:

— Ах, Анічка, що ти волнуєшься, он же хохол!

Микола це почув, засміявся і більше до тієї хати не заходив. Розповідав нам про це без обурення, а тільки з гумором. Згодом «стара карга» послужила йому прототипом «Баронової-Козино» у п'єсі «Мина Мазайло».

Закінчивши восьмий клас приватної гімназії, Микола мусив їхати до державної гімназії складати іспит зрілості, бо без нього не можна було вступати до університету, а це було його палкою мрією. Їхати складати іспити десь близько було ризиковано, бо «різали». Хтось порадив хлопцям їхати аж на Кавказ. Потрібні були гроші. Ось Микола й поїхав літом до якогось поміщика підготовляти сина до сільськогосподарської школи, трохи заробив. Але цього було замало: дорога з Олешок до Поті була далека й дорога, життя в Поті теж недешево. Бажання ж учитися і вийти в люди було велике.

Зібралися вони — Куліш, Дніпровський і Прийма, — нашкрябали грошенят і виїхали через Одесу до Поті. Дорога була важка, хлопці голодували, хворіли, але добралися до Поті й почали складати іспити. Першим «зрізався» Дніпровський і поїхав додому, Мих. Прийма теж провалився, а до Миколи, як на зло, причепилася кавказька малярія: при 40-ступневій температурі він не міг ставати до іспитів і просив, щоб йому відклали. За це мусив більше заплатити. З великими труднощами, знесилений гарячкою, Микола іспити склав і дістав вимріяне свідоцтво. Повернувшись, жив уже не в нас, а разом з Дніпровським.

Наприкінці того літа Микола зібрав гурток музик і співаків і zorganizував концерт на літній сцені. Диригував він дуже добре, а хор співав так гарно, що Микола був цілком задоволений. Він був героєм вечора. Ми танцювали з ним разом, і я дістала за танці нагороду. Оплескам не було кінця.

Коли ще Микола жив у нас, ми дуже сприяливалися. Я часто акомпанувала, коли він грав на скрипці, ми співали з ним дуети і дискутували на літературні теми. Я багато читала, але то все більше були російські книжки, — з українських, крім «Кобзаря», у нас нічого не було. Микола вражав мене своєю глибокою начитаністю та критичним підходом до прочитаного. Хоч я багато чого не розуміла з того, що він говорив, але відчувала, і він був задоволений. У той час я вже закінчила гімназію, вчителювати мене ще не послали, бо виглядала дуже

молодою. Моя мама помітила, що ми з Миколою приятельюємо, але їй здавалося, що Микола для мене замолодий і взагалі не надається на нареченого для мене. Серцю ж не накажеш! Я дуже терпіла, коли мама нас розлучила, відмовивши йому в мешканні по його поверненні з Кавказу.

Зустрічалися ми рідко, хоч любили одне одного дуже. Любила я Миколу не за його постать, досить незграбну та ще й одягнену у речі завжди з чужого плеча — або занадто великі, або замалі. Був він худий і дуже непоказний; від систематичного недоїдання його лице часто вкривалося великими прищами. Любила я його за те, що був він душею і розумом зовсім не подібний до всіх, кого я тоді знала. Такий простий, ширий, вибачливий і зрозумілий до всього, що є недосконалого в людині. Саме це полонило моє дівоче серце. Я була гарно збудована, мала довгі каштанові коси й зелені скісні очі. Це подобалося Миколі. Але, здається мені, що найбільше подобалося йому в мені те, що любила я його не за красу, не за одяг, не за багатство, а за душу і серце. Він це відчував і віддячував мені найчистішим юнацьким почуттям. Часто, бувало, пригадую, сиділи ми на лавочці перед ворітьми — ліхтар кидав тьмаве світло на порожню вечірню вулицю — Микола говорив мені ніжні й ширі юнацькі слова, які ніколи не забуваються. Сяяла чарівна українська ніч, степові пахощі наповнювали повітря, ми були щасливі.

Микола подав документи до Одеського університету на філологічний факультет. Його зарахували студентом першого курсу. Здавалося, мрія здійснилася. Тільки поїхати і почати пильно вчитися. Як знайти засоби до існування, ми на це мали вже свої плани. Все здавалося просто й можливо. Але це тільки здавалося. У серпні того ж року почалася перша світова війна. Миколі сповнився 21 рік. Його покликали до війська.

— Прощай, Тосюню, прощай, університет! — говорив Микола, прощаючись зі мною в останній день перед виїздом до війська.

III

Я поїхала вчителювати в село Єлисаветівку. Лише Миколині листи давали мені уяву про його життя. Чотири місяці він пробув у казармах і довідався, що його

скоро відпровадять на фронт. Його охопив страх, що він більше зі мною не побачиться, і це штовхнуло його на необачний вчинок. Одного дня він здезертував і прийшов до мого села. Туди треба було з Херсона їхати цілу ніч на пароплаві Дніпром, а потім кіньми 72 верстви, бо в ті часи не було іншої дороги.

Одного жовтневого дня я побачила солдата у великому картузі та довгій сірій шинелі й зацікавилася. Мені пригадалася наша розмова, коли я виїздила вчителювати. Микола відпросився у начальства і прийшов на пристань попрощатися зі мною. Ми довго ходили берегом. Він мені тоді дуже не подобався. Маленький, у великому картузі та довгій сірій шинелі, як звичайно, завеликий для нього. Я, сміючись, сказала йому, що він мені в цьому вигляді не до вподоби. А в Миколи боліло серце, бо йому здавалося, що прощається з коханою дівчиною востаннє. І тоді він пообіцяв мені: коли його відправлятимуть на фронт, він конче вирветься і прийде зі мною попрощатися.

Побачивши його тепер, я затремтіла. Майнула думка: його відправляють на фронт і через те має відпустку. Але, коли він сказав, що сам, без дозволу, приїхав, щоб побачитися зі мною, у мене захололо серце. За дезертирство його чекав розстріл.

— Що це ти, Миколо, паробив?

— Коли пошлють на фронт, то там мені буде «амба». Якщо доля судила мені вмерти, то волю перед смертю побачити тебе...

Ці слова не маленького хлопця, а дорослого чоловіка, чий погляд на кохання були чесні й чисті, подіяли на мене заспокійливо, і я, нагодувавши його, перебула з ним чудові, але сумні два дні. По скінченню цих двох днів його перебування в Єлисаветівці я разом з місцевим священником, його дружиною і донькою — вона разом зі мною вчителювала — провела його за село. Постояли, посумували. Микола стояв перед нами з білою торбиною через плече. В торбині були сало, ковбаса та хліб — дарунки паніматки. Всі вони благословили його на дорогу і попрощалися: дружина священникова плакала, як за своїм сином. Ми з Миколою мовчки стояли й довго дивилися одне одному в вічі. Нарешті Микола промовив:

— Прощай, Тосюню, буду тужити й сумувати. Буду писати тобі і ніколи тебе не забуду. Пиши ж і ти мені, не забувай! — З цими словами він одійшов від мене,

наче вирвав моє серце. Ще довго я стояла і махала йому хустиною, коли він обертався. Стояла, аж поки його постать зовсім не сховалася за обрієм.

Я не плакала на прощанні. А як прийшов вечір і лягла в ліжку, моїм сльозам не було краю. Родина священника дуже мене розважала в моєму горі. За два дні свого перебування в селі Микола так причарував тих людей, що вони після праці або приходили до мене, або кликали мене до себе, й ми все не могли наговоритися про нього. А листів від Миколи вони чекали так нетерпляче, як і я.

Нарешті після тритижневої мовчанки Микола обізвався листом. У ньому він розповів про наслідки його п'ятиденної відсутності з казарми. Ось що він писав. Коли він повернувся, його покликали до вартового офіцера, а той відправив його до полковника його частини. Став перед полковником наструнко і заляк.

Полковник: Твоє прізвище?

Микола: Куліш Микола.

Полковник: Чому ти покинув казарму, коли тобі не дали відпустки? Чи ти знаєш, що це дезертирство і за це карають смертю?

Микола: Так, знаю, пане полковнику.

Полковник: Де ти був?

Микола: Ходив попроситися з нареченою.

Полковник: А це далеко?

Микола: Так. 72 верстви йшов пішки й ніч їхав пароплавом.

Полковник похитав головою й щось думав. Може, думав про свою молодість та любов та про цього парубка, що ризикував життям, щоб побачитися лише з нареченою? А може, це мої молитви Бог вислухав. Полковник ще раз запитав Миколу, чи дуже любить свою наречену, і коли Микола підтвердив, він узяв клаптик паперу й написав на ньому:

«Миколу Куліша, що без дозволу покинув був казарму на 5 днів, покарати — місяць чистити клозети беззмінно».

Микола з полегшею відійшов від полковника і на другий день приступив до виконання цих обов'язків. Він чистив убиральні вісім днів, а тоді полковник знову викликав його до себе:

— Грамотний? Скільки маєш класів? — запитав його.

— Маю атестат зрілості, пане полковнику.

— Ага, так, значить, ває можуть зарахувати до «вольноопределяючихся»,— і дав Миколі записку, на підставі якої Миколі видали інший одяг, білизну та призначили до чистої казарми між інтелігентніших вояків.

Прочитали ми того листа, як звичайно, в родині священника. Жінки плакали і хрестилися, а панотець відправив службу Божу за Миколіне здоров'я.

Дочекалася я й другого листа, в якому Микола писав про те, що полковник відрядив його до школи прапорщиків. Писав, що наука не тяжка, крім військових вправ, що з успіхом вчиться, харчі добрі, одяг чистий, має час читати і навіть грати на гітарі. Микола грав на багатьох інструментах, що дуже подобалося його товаришам і начальству.

Я була задоволена, отримуючи такі листи, але в останньому листі він писав, що час навчання скоротили, що він скоро буде офіцером, тоді дадуть йому пару днів на прощання з родиною і — на фронт.

Трапилося так, що саме в цей час мене відкликали до іншої школи, де вчителя забрали до війська, і я мусила з'їздити додому, щоб дістати з Земської Управи спрямування до нової школи. Шкода мені було розлучатися з родиною священника та школою: учні любили мене і я любила їх, я віддавала їм увесь свій час після навчання: робила з ними тіловиховні вправи, співала й бавилася на шкільному подвір'ї. Тепло попрощалися зо мною і діти, і родина священника, та й усе село. Ідучи до хати, я не знала, що на мене там вже чекає Микола. В офіцерському однострої, чистенький, елегантний. Побачивши його таким, я подумала: «Мабуть, вперше в житті має Микола все своє, на нього пошите».

Ми не бачилися п'ять місяців і зустрілися радісні і щасливі. Микола був задоволений, що я приїхала сама, хоч він і встиг уже для мене виклопотати десятиденну відпустку.

Після відпустки Микола виїхав до Смоленська, куди його призначили в розпорядження головного військового штабу. Через місяць я дістала від нього телеграму й гроші, щоб їхати до нього брати шлюб. Я була роздумала вінчатися з ним у военний час. Боялася, що вийду заміж, а як його вб'ють, то залишуся ні дівка, ні вдова. Але мама дала йому за мене слово. Швидко збрала мене в дорогу, і я з братом Миколою та М. Приймою ви-

їхала до найближчої залізничної станції, що була не в нашому місті, а в Херсоні.

Приїхала я до Миколи за тиждень до Великодніх свят. Дозволу на вінчання йому офіційно не дали, бо мав тоді неповних 23 роки, а до того треба було ще внести посаг 5000 крб. або мати так званий маєтковий ценз. Вінчатися без дозволу запрошувало негайною відправкою на фронт. Я хотіла вже вертатися до хати, але Микола не пустив і якимось так влаштував, що 3-го жовтня 1915 року ми з ним повінчалися в таборній церквці св. Івана Златоустого.

Весілля відбулося в таборі, були на ньому всі офіцери, які після 9-ї години вечора відвезли нас з Миколою до хати, а самі ще до ранку пили й розважалися. Наслідки цього недозволеного шлюбу взяв на себе полковник, який дуже симпатизував Миколі.

На другий день Миколу посадили за недозволені вчинки на місяць на гауптвахту. Про це я дізналася від нього телефоном і дуже зажурилася. Я хотіла вже йти до полковника просити побачення з чоловіком, думка про можливість цілий місяць не бачити його дуже гнітила мене. Не встигла я вийти з хати, як підїхало авто, а в ньому мій Микола й полковник. Я побігла їм назустріч та запросила полковника до нас. Але він, цілуючи мені руку, вибачався, що не має вільного часу, тільки привіз мені «муженька», якого вирвав з-під арешту. Я радісно дякувала полковникові, а він довше, ніж треба, тримав мої руки й цілував.

Ми були щасливі. Нас запевнили, що Микола не скоро попаде на фронт. У штабі його зробили секретарем якоїсь частини, і він мав багато вільного часу. Ми ходили до кіно, до театру, цирку. Та стали приходити листи від товаришів, що вчилися з Миколою в офіцерській школі. Вони були поранені, діставали підвищення в чині. Ці листи занепокоїли Миколу. Він говорив мені:

— От бачиш, мої товариші на фронті кров проливають, а я тут сиджу щасливий і не знаю, яке там лихо! Треба мені їхати на зміну товаришам!

Я намовляла його й просила, говорила, що він встигне ще зробитися калікою або залишити мене удовою. Але Микола був упертий: що вирішив, те й мусив зробити. Пожили ми разом п'ять місяців і, хоч як його у штабі не хотіли відпускати, він добровільно поїхав на фронт.

Я поїхала додому й почала вчителювати. Микола писав щодня листи з фронту, а через три місяці був тяжко контужений у голову. Лежав у лазареті в Смоленську. Звідти я згодом дістала листа, що йому вже краще, але що говорити він ще не може. У той час лікували швидко: жива сила потрібна була на фронті. Миколу виписали з лазарету й дали десять днів відпустки для побачення зо мною. Приїхав він дуже несподівано. Я дуже зраділа, але коли почула, як він заїкається, мені стало страшно. Що, як залишиться він таким заїкою на все життя?

По десятиох днях відпустки Микола знову мусив їхати на фронт, і я з тяжким серцем поблагословила його й попрощалася з ним на херсонському вокзалі, тримаючи в руках чудові квіти — його прощальний подарунок.

Додому їхала пароплавом через Дніпро й увесь час тихенько плакала, а мої сльози поливали прощальний букет. Скоро від'їхала я на роботу до школи. Сумно мені було, все думала про свого Миколу й молилася Богу.

Раз дістала я од Миколи листа. Він писав, як одного разу сидів у лісі на зрубаному дереві з одним молодим офіцером, поки солдати рубали інше дерево. Молодий офіцер розповідав про свою матір і двох маленьких сестер, яких залишив вдома. У родині він був найстарший і найулюбленіший. За якусь хвилину простогнала ворожа куля й влучила цьому молодому офіцерові просто в серце. Він упав мертвий. Чудо або моя молитва врятувала Миколу від смерті. А він був близько до неї. Раз його відкинуло всім тілом на передок важкої гармати, чотири години не міг він прийти до пам'яті, опам'ятався лише в похідному лазареті. Все тіло було чорне, а рука так прибита, що не міг нею рухати. Лежав у шпиталі, просив сестру повідомити мене про те, що йому вже краще й що він в шпиталі. Але не хотів мене хвилювати тим, що не може сам писати. Це було 1916 року. Через два місяці, коли видужав, призначили його до полкового штабу, дали підвищення. На погонах у нього появилася друга зірка. А потім появилася й третя. 24-го лютого народилася донька Ольга. Я одразу поздоровила Миколу з підвищенням і батьківством. Микола не дуже був задоволений донькою, бо хотів мати сина, але коли в штабі довідалися про родинну подію, влаштували йому бенкет, спекли великий торт з ініціалами нашої донечки,

прислали мені привітальну телеграму з підписами полковника й багатьох офіцерів.

Миколу любили в штабі і в полку. Він писав у польовій газеті такі дотепні вірші на генералів і полковників, що її буквально розхоплювали й у вільні хвилини всі читали й дуже сміялися. Писав він тоді й малецькі одноактові п'єси на «злобу дня», що їх виконували вояки, переодягаючися, коли треба було, у жіночі одяги, пороблені з простирал.

Наприкінці квітня приїхав Микола у відпустку на 16 днів. Вигляд у нього був стомлений. І за час відпустки він не встиг відпочити, як вже знову треба було їхати на фронт. Прощаючись зо мною і донькою, говорив:

— Молись, Тосюню, за мене, щоб повернувся ще раз до тебе й до доньки живим.

Листи мені писав щодня. Коли доньці минуло 8 місяців, я знову повернулася до школи, а в листопаді того ж року Микола знову приїхав до нас та був дуже задоволений своєю донькою. Возив її у візочку довкола школи та вчив говорити, навчив її вимовляти перше слово — її ім'я Оля. Потім вона навчилася вимовляти і його ім'я й кликала його: Коля. Він був дуже щасливий.

Цього разу, коли знову від'їхав на фронт, писав мені, що, очевидно, скоро буде кінець війни: активної війни вже не було, між вояками російської та німецької армії встановлювалися щораз дружніші взаємини.

IV

Це був 1917 рік. У тилу вже почалися були революційні заворушення, відчувалися вони й на фронті. Проте в армії велася сильна агітація за війну «до переможного кінця».

10 липня 1917 року у нас народився син Володимир. Микола дуже радів, що таки має сина, і через два місяці приїхав у відпустку. Розповідав про ситуацію на фронті, висловлював надію, що війна скоро закінчиться й він зможе зовсім повернутися додому.

Після повалення царату в армії виникли революційні комітети. Проводилися вибори на новий законодавчий військовий з'їзд, який мав відбутися в Луцьку. На цей з'їзд вибрали й Миколу делегатом від 56-ї дивізії. Перед від'їздом на з'їзд він зібрав вояків і, виставивши

величезний плакат з гаслом «Земля і воля народові», пояснював значення цих слів і значення революції.

Цілий місяць відбувався з'їзд у Лудьку в місцевій ратуші. Микола щодня писав мені звідти. Скоро після того, — не пригадую, чи оголосили демобілізацію війська, чи вже було якесь замирення, але Микола повернувся нарешті додому.

Вдома він взявся за організацію «Просвіти» в Олешках, де його вибрали головою. Це був 1918 рік. В цей час Микола почав писати роман, що називався «Леміш». Прототипом героя цього роману був він сам.

То були важкі часи. Але, незважаючи на повоєнні не порядки та голод, Микола працював безперервно і, мабуть, через те олешківці обрали його головою Міської Управи. Матеріальних засобів Управа не мала жодних. Йому доводилося скликати людей і пояснювати їм тяжкий стан. Населення вимагало продуктів. Одного разу зібралися під Управою жінки і вимагали роздати їм усі продукти негайно. Вони мало не побили при цьому Миколу. Але він зумів якось їх приборкати, встановити чергу без скандалів: за картками всі дістали харчі й тоді дякували Миколі.

Під час головування в Управі Микола звернув увагу на ремонт деяких будинків. Коли після революції з тюрми повиходили всі засуджені, тюрма в Олешках залишилася порожньою. Ця тюрма була єдиним триповерховим будинком у місті. До революції ця тюрма завжди була повна засуджених, були там і політичні в'язні. При тюрмі були й різні майстерні: шевська, кравецька, столярська. Микола вирішив, що тюрма в нашому місті зайва. Він мав намір відремонтувати майстерні й віддати їх до вжитку населення; тим більше, що в Олешках була ремісничка школа й було багато ремісників. Так він і зробив. Зібрав людей, виклав їм свої плани; всі охоче погодилися. Кожен, хто вмів щось робити, приходив і працював для спільної справи.

Тут треба згадати, що до Миколи населення ставилося з великою пошаною. Люди знали його змалку і вважали його своїм керівником.

На жаль, ремонту тюрми Микола так і не встиг закінчити, бо, коли прийшли німці і поставили гетьмана, Миколу як голову «Просвіти» посадили до тої ж тюрми. Я ходила щодня з дітьми і приносила йому їжу та чисту білизну. Начальником тюрми був українець, він любив

Миколу й намагався полегшити йому перебування в тюрмі: він дозволяв нам побачення без охорони. Спочатку Микола в тюрмі страшенно нудився, але коли німці довідалися, що він має освіту, вони дозволили начальникові тюрми передати йому тюремну бібліотеку для впорядкування. Ця праця значно полегшила його семимісячне ув'язнення. Звільнений він був лише тоді, коли почалося повстання проти гетьмана та німців, і вся їхня поліція та цивільна влада розбіглася.

Восени 1918 року німці залишили Україну. Українська влада почала змцнюватися. Та саме в цей час на півдні генерали колишньої царської армії почали організовувати т. зв. білу армію. Микола якось сказав мені, що це нова небезпека, бо білі не визнають ані України, ані нашої культури, ані мови.

Після відходу німців у нашому місті владу перейняв український Виконком, головою якого був Калган Олексій, а заступником його обрали Миколу. Невдовзі Миколі довелося виїхати в справах Виконкому до Миколаєва. За цей час біла армія наближалася до нашого міста, і треба було евакуюватися. Сили білих були невеликі, але в місті військових сил зовсім не було. Перед своїм виїздом Микола просив Виконком допомогти мені, якщо наступатимуть білі. Коли в місті зчинилася велика тривога, я побігла до Виконкому, але там поспішали тікати, бо ворог був уже в 25-ти верстах від Олешок. Був ранок, діти тільки що прокинулися, я вхопила їх в самих сорочках і побігла разом з мамою на берег річки Чайки. Там кипіло: пароплавчики, навантажені всякою всячиною, відпливали від берега; хто міг — чіплявся й ліз на борт; човни були перевантажені якимись паперами, меблями й людьми. Дуже близько уже чути було гарматні постріли. На мене й на інших жінок з дітьми ніхто не звертав уваги. На наше превелике щастя, підійшов якийсь порожній човен і взяв нас — 11 жінок, 6 дітей і 3 чоловіків. Човен був на десять осіб і дуже тяжко осів у воді під таким вантажем. Коли я побачила, що сама з двома малими дітьми не дам собі ради, бо доньці було лише два з половиною роки, а синові не було ще й року, — я в останню хвилину віддала мамі сина й благала пильнувати. Перевантажений човен відійшов від берега і лише завернув за гряди, пропливши з півкілометра, як уже передові каральні відділи білих гарцювали на конях по березі, списами й нагаями розганяли

людей. Між людьми на березі була й моя мама з сином на руках. Якийсь калмик замахнувся був на неї і гукнув: «Тікай, бабко, бо уб'ю». В цей час білі стали стріляти й кидати гранати по пароплавах і човнах. Вода зривалася високими водограями і, здавалося, кипіла. Наш човен хилився то в один, то в другий бік. Жінки і діти голосно верещали й плакали, а чоловіки налягали з усіх сил на весла.

Так якось переплили ми Чайку й виїхали на Конку. Тоді лише ми побачили безпорадне становище пароплавчиків, яким ніде було сховатися від гранат. Але на допомогу їм підпливали з Херсона буксири з баржами. Ми з полегшенням зітхнули лише тоді, коли вибралися на Дніпро і побачили херсонський берег. На березі нас зустрічало багато людей. Телефонічна сполука була перервана, і всі, хто мав близьких поза містом, непокоїлися їхньою долею; втікачі, що приїхали попередніми пароплавами, теж обстрілюваними, розповідали страшні речі, гарматний гул додавав страху.

Я пішла з донею на Гімназійну вулицю, де для втікачів виділили будинок. Ми дістали ліжко в одній з кімнат. Там було уже 19 родин; спали на столах, під столами, на кріслах, де попало. Сморід, бруд, воші та ще й голод, бо харчових запасів в Херсоні зовсім не було. Тікаючи з Олешок, я зовсім забула взяти їжі. Так і сиділи ми голодні, аж поки вночі Микола не повернувся з Миколаєва і не прийшов до будинку втікачів, шукаючи вісток про мене. Як же ж він зрадів, побачивши нас!

— А син?

Коли я розповіла йому про мою втечу й про те, що сина залишила з мамою, він засмутився, але підбадьорив мене словами:

— Ну, нічого, ми скоро білих виб'ємо й будемо знову вдома. Потерпи трошки!

Через півгодини приніс мені буханець хліба і трохи цукру.

Другого дня вранці Микола скликав евакуйованих чоловіків і звернувся до них із закликом оборонятися своїми силами, кажучи, що ніхто їм війська дати на допомогу не зможе, бо в самому Києві ідуть бої, а війська обмаль. Так почав Микола організувати полк, у який записалося 1500 осіб різного віку; всі вони охоче підпорядковувалися організаторові, називаючи його «батьком полку». Микола назвав цей полк Першим Ук-

раїнським Дніпровським. Йому самому було тоді 26 років, а «сини» цього «батька» були здебільшого бородаті дядьки.

Цей Перший Український Дніпровський полк розмістився в казармах на передмісті Херсона, що називалося Воєнне. Там були колись військові школи й казарми; у революцію все це стояло розбите й порожнє. Треба було дістати для полку хоч якихось уніформ, білизни, харчів. Микола гаряче взявся до праці. Казарми почистили, продезинфікували, дістали ліжка, харчі, стали збирати в Херсоні зброю, залишену німцями й греками. Зібрали трохи рушниць, ручних гранат, кулеметів.

Микола zorganizував військову управу, провадив навчання. Роботи було багато, а помічників мало. Я бачила його лише здалека, бо був дуже зайнятий. Білі часто обстрілювали Херсон з гармат, а наш полк мав лише одну маленьку гарматку, та й то стару, вона ледве могла відгукуватися ворогові через Дніпро. Тоді вояки звернулися до Миколи: треба, мовляв, нам піти на білих і відбити хоч одну гармату, хоч рушниць дістати, бо нема чим відбиватись.

Це все були старші чоловіки, завзяті й войовничі. Микола відраджував їм, доводив, що треба ще почекати, що не можна йти на ворога голіруч. Але вояки вимагали, стали дорікати Миколі, що він боїться білих, а білі, мовляв, прийдуть і всіх нас переб'ють.— Веди нас, батьку Куліш! — кричали.

Тоді Микола одібрав сорок чоловік, озброїв їх — кожному по рушниці і дві ручні гранати — і вирушив з ними назустріч ворогові, за сорок верст. Всі шляхи Микола знав досконало. Ранком довідався в одного хлопчика, де стоять білі. «Отак ще верстви зо три пройдете, а там і побачите їх: лежать вони у траві й п'ють вино», — казав хлопчина.

Ішли плавнями, ховалися в очеретах, дорога була важка, порізали собі руки й ноги, обмастилися болотом, не їли і не відпочивали. Підійшли мовчки. Вже близько. Микола звелів відкрити вогонь, і вояки з криком «Гурра!» вибігли з засідки і побігли просто на білих. Постріли й крики так заскочили розгуляних на травичці офіцерів, що вони і їхні вояки стрімголов повтікали, кипувши багато рушниць, три кулемети, одну гармату. Микола наказав не вистрілювати дурно набоїв, використовувати час, забирати здобич і йти. І ось наші герої,

розстрілявши ще трохи для страху, забрали зброю, трохи продуктів і вярнули в напрямі до Херсона. Три дні йшли без відпочинку.

Одного ранку приходжу до казарми і бачу: стоїть гармата, лежать рушниці і кулемети. Ну, думаю, як же ж це вони бідні притягли це все на собі. Увійшла до казарми і питаю:

— А мій чоловік повернувся живий?

Мене повели у велику залу, й на підлозі я побачила, як рядком міцно спали усі сорок вояків, а з ними і знаменитий «батько полку». Усі були брудні й обдерті.

На другий день Микола прийшов до мене, помився, передягнувся, розповів мені все про похід і знову пішов до праці.

Білі поповнили свої сили і почали наступ на Херсон з боку Олешок. А там же у мамі залишився мій маленький синок! Ворог наступав великими силами, і наш полк примушений був залишити Херсон. Нашвидку забрали поранених і хворих і відійшли. Я залишалася в Херсоні й бачила, як білі увійшли, шукали українців, і хто не встиг утекти — вішали на вулицях. Через деякий час мені пощастило дістати перепустку (я сказала, що приїхала до Херсона продавати овочі). Іхала додому човном, бо всі наші пароплави — «Гетьман», «Боярин», «Тетерва» — відійшли з нашими вояками та зброєю. Сиджу в човні й чую, як жінки розмовляють між собою. Розповідають, що бачили між повішеними біля херсонської тюрми Куліша й ще трьох українців. У мене захололо серце. Але я поспішала до маленького сина й вірила, що то неправда, що Микола повернеться до мене.

Вдома я знайшла свого синочка здоровим, а мама розповідала про звірства білих над українським населенням.

Олешки залишалися без будь-якої влади: проходили через місто то махновці, то зеленівці, то григоріївці. Серед них були й такі, що грабували і били населення. Люди уже не знали, кого й чого їм треба, хто ворог, а хто приятель, кого саме цього разу розстрілюватимуть чи топитимуть у річці.

Після багатьох змін прийшла «красная армія» і встановила владу «Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов». Тоді ж повернувся до хати Микола, і його знову обрали головою Виконкому. Тепер у нього було ще більше роботи. Йому доручено було поліпшити

стан харчування в місті, а харчів не було, бо білі повивозили все, що могли, навіть худобу. Внаслідок недоїдання та безперервної праці здоров'я Миколи розкиталося: він висох, змарнів, став дуже нервовий. Таким він поїхав до Миколаєва, знову на якусь конференцію.

Саме в цей час наступала знову біла армія на чолі з Денікіним, яка відсунула червоних аж до Чернігова, захопивши обох дітей, я знову втекла до Херсона, де зустрілася з Миколою. Його тоді призначили начальником штабу усієї херсонської смуги, що простягалася від Херсона до Каховки. Знову була сила-силенна праці: сидів, бувало, по 24 години біля телефону, не спав, майже не їв. Унаслідок всього цього він захворів і просив звільнити його для лікування. Але безнастанні бої не давали ніякої змоги лікуватися і, нарешті, він мусив відступати з червоною армією на правий берег Дніпра.

Десять місяців я не мала вісток від нього. (Я тоді вже повернулася з дітьми до Олешок). Але довго він не міг витерпіти розлуки з нами. Щоб побачитися або принаймні довідатися щось про нас, Микола добровільно зголосився ніби до розвідки. Разом із своїм колишнім секретарем Григорієм Єрмаком він вирушив додому. Попередялися вони в короткі кожухи, баранячі шапки, взяли з собою бочку дьогтю й поїхали буцімто продавати його. Та скоро довелося дьоготь кинути: всюди шаліла така епідемія тифу, що вони, ночуючи у селян, самі похворіли.

Одної ночі зайшли в якесь село, де просилися переночувати, але ніхто не хотів пустити до хати. Обійшовши все село, що потопало в глибокій темряві, вони побачили світло в одному віконці. Пішли в тому напрямі. Була уже зима й на морозі страшно було спати. Підійшли до хати. Постукали. У хаті було багато військових, всі в українських шапках. На столі лежала мапа, на ній щось креслили. Це були петлюрівці. Стали розпитувати наших, звідки й куди йдуть. Вони сказали, що до Олешок. Їм не повірили, побачивши на Миколиному документі рік народження.

— Брешеш. Ти, мабуть, вбив того Миколу Куліша, а тобі, певно, вже сорок років!

У Миколи на той час була велика борода й вуса, вигляд був втомлений. У 28 років він виглядав куди старшим...

Порадилися військові між собою й сказали:

— Вивести їх...

На пічці сиділа старенька бабуся. Вона обізвалася до військових:

— Та змилюйтеся над ними, вони правду кажуть... Та ще й молоді які, не губіть даремно душі...

Але військові не слухали. Вивели наших за двері й повели кудись у ніч. Тоді козак, що вів їх, каже тихо:

— Ви, хлопці, тікайте отак, просто, а я буду стріляти...

Микола й Єрмаков трохи пробігли й під якимось парканом упали на землю, в цей час пролунали постріли... і все затихло. Полежали вони трохи, підвелися обережно й покинули село. Хоч які були втомлені та голодні — не наважувалися сідати, бо в таку морозну ніч небезпека була заснути навіки. Підтримуючи один одного, тяглися до ранку, поки знову не зайшли в якесь село. Зайшли до крайньої хати попросити хліба і води, але побачили, що там всі лежать хворі на тиф. Микола був знесилений і не міг далі рухатися: він упав у снігах на долівку й так переспав до вечора. Увечері вирушили у дальшу дорогу, розпитавши шлях на Липняжки. Уже в гарячці Микола згадав, що в селі Липняжках під Єлисаветградом жив мій брат Петро Невель. Попрощався з Єрмаковим, зробив сам ще 25 верстов і дійшов до Липняжок. Там, у родині мого брата, перебіс тяжкий тиф. Коли йому стало краще, на тиф похворіли господарі, і Микола мусив пильнувати трое малих дітей і двоє старших, хоч і сам ледве тримався на ногах. Коли всі видужали, Микола попрощався з Петром і помандрував у дальшу дорогу, в напрямі Миколаєва.

У Миколаєві стояв поїзд, але не було дров, щоб пустити його в рух. Кожен, хто хотів їхати, мусив нарубати не менше як півметра дров. Взявся рубати дрова й Микола разом з іншими пасажирами. Через п'ять годин поїзд вирушив на Херсон. Це було 23-го лютого. Дніпро був закутий у кригу, мороз стояв 10—12 ступнів. Від Херсона до Олешок — 18 верст пройшов Микола пішки за півтори години. Ми з мамою кинулися обіймати його, та він нас перестеріг:

— Не торкайте мене, я після тифу, і по дорозі шаліє страшна епідемія. Дайте помитися і передягнутися.— Помившись і витершись спиртом, він привітався з нами. Оля пізнала його, а син забув, боявся його бороди й кликав дядею.

В Олешках була вже советська влада, приїхали якісь люди з «центру». Миколу призначили інспектором Наросвіти. З новим запалом взявся він до праці: організував школи, відкривав ті, що позакривалися під час війни, організував дитячі садки, ясла й притулки. Хоч працював багато, але робота була спокійніша. Тоді Микола склав українську абетку (Буквар) для шкіл, назвавши її «Первинка». Це була перша українська абетка. Учителі українських шкіл, які приїздили з сіл, дуже дякували за неї складачеві. Для цієї «Первинки» Микола використав той педагогічний матеріал, що я збрала, працюючи у школі,— я мала вже шестирічну практику роботи по українських школах,— решту ж вибрав з Шевченкового «Кобзаря», додавши ще своїх віршів та коротеньких оповідань.

Минув рік напруженої праці. Раптом з Херсона прийшов наказ заарештувати Миколу й доставити до Ревтрибуналу. Микола зовсім не уявляв собі, в чому справа, й ніяких вияснень дістати не міг. Під конвоем (двоє озброєних) повели Миколу до Херсона Дніпром, бо ще була зима, і Дніпро був вкритий льодом. Олешківський Виконком протестував, але нічого не допомогло. З Ревтрибуналу його відправили в тюрму.

Перша тюрма, до якої потрапив Микола, була набита злодіями, бандитами-рецидивістами та всяким набродом. Замість привітання, кожного нового в'язня обливали відром холодної води з ніг до голови. Це називалося «хрестинами». Коли Миколу хотіли «охрестити», він сказав рішуче:

— Я вже хрещений і прошу кинути всі оці дурниці!

На це дехто засміявся, а дехто з кутка промовив:

— Ну, та його вже охрестили, хіба не бачите, який він?

Микола й справді виглядав страшно: був виснажений і зголоднілий. За вісім днів цієї неволі він поперебував у п'ятьох тюрмах. Зрештою, олешківський Виконком узяв його на поруки. За час ув'язнення Микола так ослаб, що не міг ні спати, ні їсти. По тюрмах у той час спати не було де, все було переповнено; їсти в'язням не давали.

Про причину свого ув'язнення Микола дізнався пізніше, а була вона ось яка. Ще тоді, коли Микола був по-

мічником начальника військової мобілізаційної частини штабу армії, в Херсоні була велика епідемія тифу; війська було замало, і червоноармійці ще встигали ще видужати, як їх уже висилали на фронт. Микола був у лікарській комісії третім членом, і бувало, що він продовжував перебування солдатом у лікарні на тиждень-два. Військовий начальник Іванов і лікар були в змові й брали з вояків хабарі за таке продовження відпустки. Нічого не знаючи про ці зловживання, Микола і далі підписував відпустки. Це якось виявилось, і Іванова з лікарем посадили в тюрму. Слідом за ними заарештували й Миколу.

Херсонський Ревтрибунал складався з п'ятох осіб і виносив дуже суворі присуди, докладно справ не розглядаючи. На чолі ревтрибуналу, який судив Миколу, стояв колишній Миколен помічник (ще з війська). Він дуже здивувався, побачивши Миколу підсудним. Трибунал засудив Іванова й лікаря на кару смерті, а Миколу звільнив.

Пізно увечері приїхав Микола з Херсона додому, схвилюваний і огірчений. Одразу ж, — ще не встиг він вібратися до Виконкому, — прийшло багато знайомих його відвідати і привітати.

* * *

Минуло п'ять років від початку революційних подій. У травні святкували п'яту річницю. Відбулася велика маніфестація; маніфестанти вийшли з прапорами на велику площу: там були промови про революцію і її героїв. Миколу теж відзначили й дали грошову допомогу, але гроші тоді не мали великої вартості. Як велику почесність піднесли Миколі і партійний квиток, від якого ніхто не мав права відмовлятися. Все пізніше життя він був в'язнем цього партійного квитка. Пам'ятаю, як говорив він про слова конституції «вплоть до отделенія»; йому ж хотілося будувати вільну і незалежну Україну, хоч і на комуністичних засадах. Та ще перед цим «добровільним» вступом до партії він гірко розчарувався в ній.

Ми перейшли жити від мами до свого мешкання. Найняли маленьку хатину: дві кімнати й кухня. У той час у рідному Миколиному селі Чавлині померли від тифу його батько й мачуха. Залишилися дві сестри: одній бу-

ло 20, другій 13 років. Микола поїхав до Чаплиної, щоб забрати сестер до нас. Тоді йому було вже 30 років, а село він залишив дванадцятирічним хлопцем.

Забравши сестер до себе, Микола вирішив навчити їх грамоти. Як на лихо, обидві дівчини були дуже нездібні до науки, і я марно прикладала зусиль, щоб навчити їх читати, писати та вишивати. Микола сам не мав ні хвилини вільного часу, щоб присвятити його сестрам, я ж витрачала багато часу і нервів на їх навчання.

Саме в той час Микола почав писати. Писав він но-чами при світлі нафтової лампи, яка часто псувалася, куріла й смерділа. Ми з дітьми спали на підлозі: літом було дуже гаряче й кусали комарі, що особливо летіли на вогонь. Я прокидалася й сварила Миколу, що не гасить світла, але він не бачив мене й не слухав, що я говорила: писав і писав. І так, може, писав би до самого ранку, якби нафта не вигорала, і це змушувало його іти спати. Спав якись дві години, а тоді зривався й ішов до роботи.

Одного разу він, попрацювавши так до ранку, втомився, а, може, пожалів нас, бо комарі дуже кусалися, і пішов спати, залишивши на столі рукопис. Уранці, прибираючи рукопис, я почала його читати і так захопилася, що не могла відірватися. Це була його перша п'еса «97» з часів голоду в Україні у 1921 р.

Так ось що він пише! А я думала, що це було щось для Наросвіти... Я нічого не сказала Миколі про те, що читала п'есу, але з того часу ретельно чистила лампу і наливала нафти стільки, щоб вона могла горіти до ранку.

Коли Микола закінчив цю свою першу п'есу, тоді приїхав з Харкова Іван Дніпровський, який там жив і працював; він часто листувався з Миколою. Одного вечора Микола прочитав йому свою п'есу. Дніпровський щиро хвалив п'есу: він сказав, що вона чудова й що треба було б дати її прочитати комусь у центрі. Він узяв її з собою до Харкова. Через якийсь час Дніпровський написав, що читав її режисерові Гнатові Юрі й той теж захоплений п'есою й хоче її ставити у своєму театрі. Невдовзі театр дістав дозвіл на виставу й почав готувати її. П'еса мала великий успіх, і Дніпровський (Ів. Шевченко) просив Миколу приїхати.

Тим часом наш Дніпровський повіт з центром в Олешках приєднали до Одеського, і Одеса стала обласним

осередком. До нас приїхав з Одеси директор Відділу Наросвіти Ізраїль Хаїт і запропонував Миколі їхати до Одеси на посаду обласного інспектора освіти. Він казав, що чув про Миколу як про здібного працівника. Відмовитись від цієї посади не можна було. І ось 1922 року ми переїхали до Одеси.

«97» виставлялася на харківській сцені безліч разів і на 50-у, ювілейну, виставу Миколу запросили приїхати. Він узяв відпустку і поїхав. На харківському дворці зустріли його сам Гнат Юра і письменник Аркадій Любченко.

Микола вперше бачив свою п'єсу на сцені. Він сидів у ложі, його фотографували з усіх боків. Після третього акту режисер проголосив із сцени, що автор п'єси — в залі. Зірвалися оплески і не вгавали, а Миколу, який не хотів іти на сцену, артисти винесли на руках. Побачивши автора, публіка зробила йому велику овацію. Люди кидали квіти і кричали:

— Браво, браво, Куліш!

Після четвертого акту знову викликали автора на сцену; публіка не хотіла виходити з театру. По виставі режисер і актори запросили Миколу на вечерю, частували його, вітали й так напоїли, що він аж на другий день прокинувся й не знав, де він. Виявилося, що він у квартирі Любченка, де його сердешно гостили.

Проминуло п'ять днів. До Одеси Микола вернувся в чудовому настрої. Розповідав про свої харківські успіхи й навіть привіз трохи грошей: належалося йому багато більше, але він не вимагав, бо не оцінював своєї творчості на гроші. А для нас і те було добре, бо ми дуже бідували: життя в Одесі було дороге, я не працювала, а на Миколину платню тяжко було вижити.

Пізніше почали виставляти «97» й інші театри України та посилати нам авторські гонорари. Микола часто діставав листи від Дніпровського і Любченка, а Гнат Юра приїздив до Одеси. Тоді стали думати, як би то Миколу перетягти до Харкова.

VI

У той час наркомом освіти був О. Шумський. Він призначив Миколу на шкільного інспектора Наркомосу України. Микола спочатку переїхав до Харкова сам і почав там працювати. Роботи було багато, він не мав

І хвилини вільного часу. Але якось йому вдалося відпроситися і він приїздив до нас. Згодом він перевіз до Харкова всю родину. Це було 1925 року. Покинули ми сонячну Одесу, її чистенькі вулиці з запахом моря, херсонські кавуни, що тріскали на сонці, повітря безкрайної Таврії. Приїхали у тодішню столицю України...

Столиця привітала нас вічними туманами пороку й фабричного диму. Ми їхали з листом від Миколи, що звучав так:

«Моя бандо! Негайно приїздіть до Харкова. Маю мешкання з усіма вигодами. Подробиці на місці. Ваш чоловіко-батько й він же Микола».

На місці ці вигоди виглядали так: голе двокімнатне мешкання, в якому для оригінальності в одній кімнаті було три нормальних стіни, а четверта, диктова, кінчалася за метр до стелі. Це мешкання було частиною будинку для малолітніх злочинців. Діточки — колишні безпритульні — жили в цьому будинку, як у Бога за дверима, не кидаючи звичок, набутих на вулиці. Першої ж ночі вони «позичили» все наше невеличке добро, що лежало в незачинених кімнатах. Добродушний і вибачливий для чужих, Микола мугикнув щось і, накинувши на себе простирало (бо і його убрання блукало десь у невідомому), наче тогу, пішов на дипломатичні переговори. За дві години він повернувся з лукавою посмішкою в очах. Очевидно, його дипломатичний хист був на висоті завдання. Під дверима почали з'являтися деякі речі. На інші чекали ми 2—3 дні, а решту довелося чекати ще довше. Куца стіна з дикту виявилася дуже музикальною: кожна дитина з будинку, проходячи, вважала своїм святим обов'язком гримнути по ній п'ястком, від цього стіна гула з п'ять хвилин. За нашими двома кімнатами був прохідний коридорчик розміром не більше двох метрів. Микола зробив собі з нього робочий кабінет і там писав. Але як?

Кожного вечора хлопчачи віком 15—25 років ішли до зали «культурно розважатись». Розвага починалася уже на нашій стіні, а кінчалася у залі. 30—40 хлопців бігають, оповідають анекдоти, від яких червоніють стіни, загинають майстерні матюки, курять і приліплюють бички до стелі. Микола сидить поруч і пише. Гамір, як на базарі Микола кидає писати й іде до хлопців. Хлопці його весело вітають і пропонують заграти в «жучка».

Микола замість «жучка» zorganizував чудовий хлоп'ячий хор, і «жучок» безслідно щез.

Багато дорогого часу витрачав Микола, оповідаючи цим малолітнім злочинцям різні пригоди та читаючи їм книжки. Проте, як виявилось, перебуваючи з хлопцями, він пильно вивчав хлоп'ячу психологію, харківське арго та інші речі.

Так ми жили, бо порядне мешкання в Харкові дістати було дуже трудно. Хоч О. Шумський, який полюбив Миколу, хотів дати йому гроші, щоб змінити мешкання, та Микола не прийняв їх, бо не хотів, щоб його вважали фаворитом наркома. Так прожили ми чотири роки на Михайлівській площі, № 19, проти Михайлівської церкви. Нас було п'ятеро, бо з нами жила ще моя 75-річна мама, яку Микола дуже любив і шанував.

Часто Микола запрошував до себе знайомих письменників, з якими здружився у Харкові. Були це, пригадую, М. Хвильовий, П. Тичина, А. Любченко, І. Дніпровський, О. Досвітній. Найчастіше запрошував їх на смажену рибу чи пироги, які мама майстерно робила, особливо ж пироги з квасолею спеціально для Тичини, що був вегетаріанцем. Всім письменникам було приємно, коли мама була за столом. Її називали «наша бабуня». Бувало, вона вихиляла з ними й чарочку горілки або вина. Микола називав її жартома «бабуня — Божий цвіточок». Оля, моя дочка, грала на фортепіано, а письменники оповідали історії з свого життя. Особливо цікаво розповідав П. Тичина про своє навчання в духовній семінарії.

Ще коли ми були в Одесі, Микола читав твори Хвильового і захоплювався його талантом. Тепер, у Харкові, він познайомився з Миколою Хвильовим особисто. Хвильовий жив у домі «Саламандра» на Сумській вулиці, мав також маленьке мешкання, більшу частину якого займали пси: їх було аж п'ятеро. Хвильовий був пристрасний мисливець і часто їздив полювати на Дінець. Одного разу він намовив Миколу поїхати з ним постріляти качок. Микола жалів качок, стріляв лише для задоволення Хвильового, але ні одної качки, ні одного кулика не вбив. Щоб не приїхати з порожніми руками до хати, він за порадою Григоровича (так називав Хвильового) купив і привіз кілька качок.

Микола дуже часто бував у Хвильового, інколи повертався додому пізно вночі. Одної ночі, — була десь друга година, — привіз маленького англійського сетера, дару-

нок Хвильового. Микола назвав пєсика Джой, учив його всїляких штук і кожного ранку ходив з ним гуляти в парк. Того ж року він почав свою другу п'єсу «Комуна в степах».

«Комуна в степах» пройшла в Реперткомі і її почали ставити в театрі «Березіль», в якому режисером був тоді Лесь Курбас. Я була з Миколою на прем'єрі п'єси. Ми сиділи в ложі. Після другої дії (артисти грали чудово) стали викликати автора, і оплескам не було кінця. Публіка кричала:

— Автора, автора на сцену! Браво, браво, Миколо Куліш!

Я послала Миколу на сцену, щоб публіка заспокоїлася, але він був надто скромний і ніяк не хотів іти. Тоді до ложі зайшов Йосип Гіряк з якимсь другим артистом і силою потягли Миколу на сцену. Коли Микола з'явився перед публікою, на сцену винесли багато білих квітів, артисти колом оточили Миколу. Публіка гриміла, плескала, кричала й кидала на сцену квіти. Насилу заспокоїлися, і почалася третя дія. Після четвертої дії овація повторилася. Я повернулася додому, а Микола залишався ще з режисерами і артистами.

Наступного дня мені привезли до хати цілий квітник. До квітів прив'язані були картки з дружніми написами Яновського, Любченка, Дніпровського, Хвильового та багато інших.

П'єса мала великий успіх не тільки на українській сцені. Її переклали на грузинську мову, і довгий час вона йшла у Тбілісі. Режисер Марджанішвілі прислав Миколі телеграму грузинською мовою: «Ваша Комуна в степах — Ваша, Микола Куліш», що означало: «Слава «Комуні в степах», слава Миколі Кулішеві». На 25-у, ювілейну, виставу Миколу запросили телеграмою до Тбілісі. Він поїхав. На вокзалі зустрів його режисер театру Коте Марджанішвілі і прийняв його у своїй хаті як дорогого гостя. Увечері Микола був у театрі на виставі своєї п'єси грузинською мовою. Микола був задоволений і постановою п'єси і грою артистів. На бенкеті, який був після вистави, було багато осіб з тодішнього грузинського уряду, артисти та родина режисера. Вернувся Микола з Кавказу дуже радісний, але в Харкові його чекала неприхильна критика. Була вона повна підозри, недовір'я, нечесних здогадів та натяків. Микола хвилювався, але часом казав:

— Це добре, що лають. Хай лають,— я знаю, що роблю.

Писаки багато писали злого про Миколіні п'єси, але театри з задоволенням ставили і «Комуна в степах» і «97». Щораз частіше приходили телеграми з проханням дати дозвіл на вистави.

У цей час Микола з Хвильовим дуже здружилися та організували ВАПЛІТЕ, у якій взяло участь більше сорока осіб. Миколу обрали президентом ВАПЛІТЕ. Тоді у нашу скромну квартиру заходили наші найвизначніші письменники й поети. Павло Тичина якось майже непомітно пролазив крізь диктову стіну, згорблений, в пенсне, що вічно спадало. Він сідав у куточку, мовчазний, тільки вряди-годи встряваючи у розмову. Перші його відвідини були зв'язані з невеличкою пригодою. Коли він питав, як іти до нашого мешкання, «симпатичні діточки» вкрали у нього годинника. Микола мусив ужити увесь свій дипломатичний хист, щоб переконати хлопців, що каміння у цьому годиннику гірше від того, яким вимощено площу Руднева. Тичина прийняв цю подію як жарт із своєю скромною посмішкою, витираючи, як звичайно, пенсне.

Приходив і Аркадій Любченко з дружиною, артисткою Горською; молоденький, дуже вродливий, одягнений за закордонною модою. Час від часу він читав свої твори, а за столом любив показувати фокуси.

Хвильовий звичайно приходив у товаристві Досвітнього і Вишні. Це була нерозлучна весела компанія. Хвильовий — невеличкий на зріст, у коротенькому пальті, з зачісаним угору волоссям, чорними очима, з зрелими на перенісці бровами, блідувате обличчя з невеликим гострим носом. Він безнастанно курих і ніколи не міг спокійно всидіти на одному місці. Особливо, коли читав чи розповідав щось. Він говорив чистою українською мовою, без усяких москалізмів. З дітьми був ніжний і чулий, вмів з ними розмовляти як рівний з рівними.

Остап Вишня, грубенький і рожевий, з трохи витрішкуватими очима, завжди тримав руки в кишенях. А в кишенях тих було завжди багато порожніх гільз та шматочки цукру для собак. Він завжди скаржився на слабе здоров'я, на ревматизм і вичікуюче дивився на Миколу. Микола розумів, у чому річ, і одразу ж виймав пляшку з настоянкою на помаранчевих шкірках. Після першої чарки Вишня крякав так голосно, що Джой за-

доволено підносив голову і довго не міг отямитися від такого майстерного крякання. Після другої чарки, проти печінки, Вишня розказував про свої мисливські пригоди, обов'язково наслідуючи дику качку. Джой тоді робив «стойку». Вишня вмів розповідати анекдоти, як ніхто, сам при цьому сміявся до сліз, а ми всі разом з ним.

Досвітній, друг Вишні, був худенький і марний з голеною головою. Він звичайно говорив, тримаючи свого співрозмовця за гудзик; кінчалось тим, що він обривав цього гудзика. Про це дотепно оповідав Вишня, показуючи свою блузу з поодриваними гудзиками.

В той час Микола написав сатиричну комедію «Хулій Хурина» та п'єсу «Зона», які не побачили сцени, бо Репертком не дав дозволу на виставу.

Незабаром і «Комуну в степах» зняли зі сцени. Миколу почали цькувати і змушувати відійти від Хвильового, якого теж почали переслідувати за його «Вальдшнепи».

Нарком освіти О. Шумський був великим прихильником таланту Хвильового. Він боронив його як міг. Але в той час, коли цькували Хвильового, Шумського уже зняли з посади. Його наступником став Скрипник Микола Олексійович. Скрипник любив мого Миколу й часто кликав його до себе в гості. Микола поважав Скрипника і вдома називав його «стариком».

Микола бував у Скрипника, і вони багато розповідали один одному про свої бажання та плани культурної праці. Так вони пізнавали один одного ближче, і Скрипник доручив Миколі організувати чисто український журнал, дати йому назву, підібрати до редакції відповідних людей і взятися за редагування.

Приходячи додому після таких чаїв у Скрипника, Микола говорив про ці розмови і просив допомогти йому підшукати відповідну назву для журналу. Удвох ми і вирішили охрестити журнал «Славута».

В той же час Микола заклав товариство для захисту прав драматургів та композиторів — УТОДІК, головою якого був до 1934 року.

Співпрацюючи з театром «Березіль», якимось Микола почув скаргу на те, що в його п'єсах мало дійових осіб жінок, а в театрі багато артисток, і кожна з них хотіла б грати у п'єсі Куліша. Тоді Микола написав п'єсу «Отак загинув Гуска»: в цій комедії було 11 жіночих ролей. Артистки мусили бути задоволеними. На читанні п'єси

Микола талановито віддавав відповідним тоном поодинокі репліки, і артисти признавали, що в інтерпретації тих ролей ніхто йому не дорівняє.

«Гуску» не дозволили до вистави, як Курбас не клопотався. Фалькевич, який в той час був головою Репертному, боявся дати дозвіл.

1928 року Микола написав «Народного Малахія». З великим трудом удалося Курбасові й Кулішеві добитися дозволу на виставу цієї п'єси, про яку Курбас говорив:

— За всяку ціну мусить світ її побачити!

На генеральній пробі «Малахія» була вся партійна верхівка, мистецький світ і багато гостей. Вистава була надзвичайна. Стаканчика грав знаменитий Крушельницький, для якого Микола написав цю роль. Миколу вітали з надзвичайним успіхом і хвалили п'єсу. Тільки представники ЦК партії були невдоволені. І, хоч на другий день театр був переповнений, в офіційній партійній пресі з'явилася негативна критика, після якої п'єсу зняли. Ідучи назустріч критиці, Микола п'єсу переробив, але безуспішно: «Народного Малахія» зняли з репертуару, а Миколу викликали до Центрального Комітету, де він вислухав догану з попередженням. Повернувшись з ЦК, Микола ходив по хаті, курив, хвилювався.

В той час також почали цькувати ВАПЛІТЕ, і незабаром ця письменницька організація була закрита. Але Микола не вгамовувався. Разом з іншими колишніми ваплітянами він заклав журнал «Літературний Ярмарок» (1929 р.), а коли й цей журнал закрили, то створив з тими ж людьми нову організацію і журнал «Проліт-фронт» (1930 р.).

Мушу згадати, що, незважаючи на гнобляче ставлення до нього урядових, чи то пак партійних чинників, Микола у вільні від писання п'єс години збирав матеріали до «Історії всесвітнього театру», чим дуже цікавився. Взагалі він любив західну літературу, найбільше — французьку. Читав в оригіналі Мольєра, Вольтера, Бальзака, Мопассана, Гюго.

* * *

Убирався Микола більше у темне вбрання, хоч одягу було в нього й небагато. У той «щасливий» час дуже тяжко було дістати порядне убрання. Він любив білі сорочки й часто їх міняв. Пізніше просив пошити йому

голубі сорочки і салатного кольору. Казав жартуючи: «Женщини (це він так називав мене і маму), пошійте мені голубу сорочку, бо щось «девочки» на мене заглядаються, може, й справді я...» Він не кінчав, а ми сміялися: мовляв, може, він і справді гарний. Краватки носив Микола темні й скромні. Іноді, приїхавши з Москви, привозив ясні краватки. Мені вони подобалися, а він казав: «А... та це московський дарунок. Мені презентував її Зінкевич». Черевики носив звичайно на два номери більші, бо нога в нього була маленька, а він соромився купувати малі черевики. А великі спадали йому з ніг, або я підкладала папір, гніваючися, що кутує взуття не по носі.

У загальному день у Миколи проходив так:

Ранком о восьмій годині вставав, робив руханку, потім обливався під душем. Пізніше брав палицю і Джоя і йшов до парку на прогулянку. О 9-й сідав снідати, а о 10-й починав писати. Писав до другого снідання, до 12-ї години. О 2-й ішов до УТОДІКу або кудись в інших негайних справах. О 4-й приходив обідати і часто когось приводив з собою на обід. Ходив до клубу ім. Блакитного майже щовечора. Там збиралися усі письменники, артисти й композитори. Прихильники завжди привітно зустрічали його, але були особи і неприхильні, які приходили спеціально цькувати його. Повертався Микола з клубу часто пізно вночі: я чула, як, лягаючи, він тяжко зітхав. Я вже знала, що це означає. Бувало, що після клубу довго ходив по своєму кабінету, перерхитував щось із своїх творів, потім сідав за стіл і щось довго писав, часом до ранку. Коли Микола приходив додому після ворожої критики я, одчиняючи йому двері, зразу бачила по обличчю, що настрої у нього страшний. Значить, нічого не треба питати. І я йшла мовчки з таким само тяжким настроєм готувати стіл до обіду. Микола тоді йшов до свого кабінету, де йому назустріч кидався Джой. Поклавши свої великі лапи Миколі на рамена, Джой намагався лизнути господаря в обличчя, немов хотів його потішити. У такі моменти Микола часто казав уголос: «Джой, мій гарний пес, нас б'ють!», смикав Джоя за вуха, за голову, п'єс скавулів, кидався до ніг Миколі й лизав їх. Скинувши верхній одяг, Микола ще ходив по кабінеті, зітхав, а я не могла докликатися його обідати. За столом він їв мляво, все йому не смакувало. Лише

горілка — остання його втіха — допомагала йому забути в гіркі хвилини.

Встаючи з-за столу, Микола завжди мені дякував за обід. Інколи казав: «Скоро настане, старенька, такий час, коли ми і цього не будемо їсти. Бо ні за що буде купити. Бач, мені абсолютно не дають писати». Щоб хоч трошки його втішити, я відповідала: «Нічого, Миколо, не журися. Я піду працювати й щось зароблю на життя». Микола дивився на мене, і я бачила, що мої слова не були втіхою для нього, я відчувала, що він думав: а що ж, по-твоєму, я скінчена людина? У хаті було тихо, бо всі знали, що тато в поганому настрої. І моя мама питала: «Коля, певне, прочитав цю погану критику? Я бачу, як він ходить по кабінеті й зітхає». Лише Ольга сиділа за піаніно й грала, грала, і музика заспокоююче впливала на Миколу.

Микола безнастанно працював над мовою. Знав він її досконало, як небагато його сучасників. Особливо він захоплювався мовою, пишучи «Мину Мазайла» (почав писати цю п'єсу, шукаючи нових драматичних форм), часто при столі він прочитував нам цілі лекції, говорячи про те, як мало на світі таких багатих та соковитих мов, як наша українська.

Коли «Мина Мазайло» був готовий, Головрепертком з трудом дав дозвіл на виставу цієї п'єси в «Березолі». Публіка ж прийняла п'єсу з захопленням. Виходячи з театру, люди говорили: — Ну, мазайленята, збирайтеся до хати!

Критика писала, що Куліш став дуже плодотворний та, мабуть, заорендував собі «Березіль». А офіційна критика обов'язково додавала, що «Куліш дуже талановитий драматург, та не нам віддає свій талант і не для нас пише свої п'єси, які просякнуті українським духом, мовляв, націоналізмом».

Ще працюючи над своїм «Миною», Микола якось зайшов до загсу і там прочитав список змінених прізвищ. Між іншими там було прізвище Гімненко, змінене на Алмазов. Це так його розсмішило, що він вирішив вставити цей випадок у п'єсу. Перед першою виставою п'єси прийшов до Миколи якийсь молодий чоловік і назвав себе доктором Алмазовим; це був той недавній Гімненко, якому незручно було, щоб публіка зі сцени чула це. Він просив Миколу замінити ці злочасні прізвища іншими. Микола ледве стримувався від сміху, але не зго-

дився на зміни, бо, на його думку, в цьому була сіль п'єси. А п'єса була вже готова до вистави. Обіцяв лише, що, може, пізніше змінить. Бідний Алмазов пішов розчарований до хати, але, замовивши вже наперед квитки (їх трудно було дістати), був на виставі й реготався разом з усіма.

Дуже популярний тоді артист Йосип Гірняк грав Мину. Він у цій ролі був неповторний. Геніально поставив п'єсу Курбас, що розумів кожен задум Миколи, як ніхто інший. Ця трійця була, здавалося, «єдиносущна і нероздільна». «Мину Мазайла» ставили інші театри України з великим успіхом. Але п'єсу все ж скоро зняли з репертуару.

1929 року Микола написав «Закут» — комедію на тему чистки партії. Репертком прочитав цю сміливо написану сатиру і, очевидно, вжив заходів, щоб вона не з'явилася на сцені. У ній були, як пригадую, дуже гострі місця, де висміювалися різні кар'єристи, пристосовники, політичні баламути, шкурники, що готові продати своїх найближчих. Дуже гарний там був монолог перед статуєю, яку мали відкривати і автором якої був вичищений з партії скульптор.

Скрипник тоді викликав Миколу до себе і з сльозами говорив:

— Подумай, що з тобою роблять! Ти ж моя надія, ти ж моя золота голова!

VII

1930 року ми перейшли жити в будинок «Слово», який будувався біля чотирьох років на гроші письменників. Будинок виглядав солідно, мав форму друкованої літери «П». В ньому було 68 мешкань по 3—4 кімнати з усіма вигодами; було п'ять сходових кліток, що виходили на вулицю і на широкий двір з молодими тополями й квітниками.

Ми дістали в «Слові» дуже гарне мешкання. Тут Микола мав уже свій окремих кабінет.

Жили у «Слові»: Л. Курбас, М. Хвильовий, Г. Епик, В. Сосюра, А. Любченко, О. Вишня, М. Куліш, І. Дніпровський, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Досвітній, М. Яловий, П. Тичина, Г. Піддубний, О. Донченко, П. Панч, А. Річицький, І. Фефер, Л. Первомайський, М. Бажан, М. Панченко, А. Панів, Л. Чернов, Ю. Янов-

ський, І. Сенченко, В. Гжицький, А. Ясний, Г. Коцюба, арт-декоратор В. Меллер, П. Лісовий, О. Слісаренко, П. Усенко, О. Варава, Г. Костюк, А. Петрицький, М. Семенко, Т. Масенко, А. Козицький, І. Микитенко, А. Дикий, Н. Забіла, П. Іванов, М. Доленго, І. Кириленко, О. Копиленко, М. Громів, С. Пилипенко, С. Коган, С. Щупак, В. Коряк та інші.

Микола найбільше дружив з Дніпровським, Хвильовим, Курбасом та Аркадієм Любченком. Йосип Гіряк не жив у «Слові», але часто приходив до Курбаса, там Микола з ним бачився. Микола також часто бував у Вишні, Епіка та Ялового. Коли ж писав нову п'єсу, кликав до себе своїх приятелів і читав їм. Я варила чай і готувала перекуску. Прочитану п'єсу обговорювали, нерідко шумно, і розходилися. Микола дуже прислухався до зауваг своїх друзів. Часто виправляв, додавав або скреслював, як йому радили. Не було такої п'єси, якої б Микола не прочитував друзям-письменникам, особливо таким, як М. Хвильовий, Ю. Яновський, Ів. Дніпровський, Арк. Любченко, Гр. Епик, М. Яловий і обов'язково Л. Курбас.

Ів. Дніпровський, як я вже згадувала, був давнім другом Миколи ще з Олешківської гімназії перед світовою війною. Пізніше був він старшиною української армії, але на еміграцію не пішов, а залишився студентом у Кам'янець-Подільському університеті, який і закінчив. Він був ще молодий, безперечно, талановитий. Його віршовані п'єси «Яблуневий полон», «Любов і дим» та інші друкували і виставляли в театрах, вони мали успіх. Часто Дніпровський напивався до того, що падав і його доводилося виносити. Вишня теж люто пив і, п'яний, страшенно лаяв усіх підряд. Микола й собі став у цій компанії пити, але не забувався, був сторожкий. Одного разу, напідпитку, щиро заливаючись сльозами, Дніпровський признався, що він приставлений до нього як сексот, але клявся, що ніколи в світі не продасть свого ще з дитинства найкращого друга.

І ще одна деталь цього часу.

Микола захворів на ларингіт, і лікарі порадили йому не курити, щоб не кінчити туберкульозом. 1930 року Микола кинув курити і всі гроші, що були у нього вільні, витрачав на книжки, що купував у букіністів. Найбільше купував книжок з філософії, бо він її вивчав уже здавна; поруч з тим захоплювався архітектурою, маляр-

ством і вищою математикою. Були періоди, коли, написавши п'єсу і здавши її на «митарства» по всяких переглядах та реперткомах, дозволяв собі перепочинок та повністю віддавався вищій математиці. Для чого це йому було, я не могла збагнути. Знаю тільки, що це йому давало велику приємність і відпочинок.

Моя донька Ольга часто грала Бетховена на фортепіано. Вона вчилася в консерваторії і, хоч була дуже молода, добре віддавала твори цього великого композитора. У день її народження, коли їй скінчилося 16 років, Микола купив їй фортепіано. Це мала бути для неї пам'ятка від батька на все життя. Микола дуже любив музику й коли писав, то вимагав, щоб була абсолютна тиша, тільки Ольга могла грати. Під її тру він творив із захопленням. Він писав, а вона грала «Патетичну сонату». Часто виходив із свого кабінету і просив:

— Лелека! Прошу грати третій розділ або восьмий...

І Ольга грала, він писав, а ми принишкли за своєю роботою.

Микола вимагав точності у грі й чув, коли Ольга десь помилялася. Тоді виходив і казав:

— Збрехала, донечко, збрехала! Прошу програти ще раз.

Мені здається, що його п'єса «Патетична соната» була одна з усіх, яку він писав у великому піднесенні, захопленні та чудовому настрої. Це й відбилося на п'єсі й на фотографії, яку я, на превеликий жаль, втратила.

Кожного разу, як Микола писав нову п'єсу, він любив робити фото. На жаль, не збереглися всі його знімки, лише один з часів «97». Було й останнє фото з 1934 року, та НКВД під час трусу забрало всі знімки, яких я не встигла заховати — між ними фотографії багатьох письменників, артистів та Хвильового в труні.

Своїм звичаєм, закінчивши «Патетичну сонату», Микола закликав всіх своїх друзів та прочитав їм п'єсу. Дехто побоювався, що вона надто сміливо написана, що не пройде в Реперткомі, але хвалили її дуже. Щоб дістати офіційний дозвіл на вистави п'єси в «Березолі», Микола подав її на розгляд до Реперткому та керівникові відділу друку й преси при ЦК КП(б)У А. Хвилі. Але Хвиля, прочитавши її, заявив, що п'єса не може йти на українській сцені. Так дозволу і не дали. Та Микола не занепав духом. Він звернувся до відомого тоді перекладача у Москві П. Зінкевича і попросив перекласти

«Патетичну сонату» на російську мову. Зінкевич охоче взявся за переклад і, коли йому пощастило після прочитання п'єси в Камерному Театрі в Москві дістати право на виставу, він повідомив Миколу телеграмою: «Щасливий. Вітаю. Патетичну сонату дозволено». Микола поїхав до Москви на прем'єру п'єси. Сидів там у театрі в ложі разом з Будьонним, що познайомив його з своєю дружиною. Після вистави Будьонний звернувся до Миколи з словами — «Спасибі за цю п'єсу. Ми ще такої в Москві не бачили», — та запросив його до себе на чай.

Також гостив у себе Миколу Зінкевич, як дорогого гостя. Жив у нього тоді ще німецький письменник Фрідріх Вольф, який страшенно захопився «Патетичною сонатою» і переклав її на німецьку мову. Гарно оформлений примірник цього перекладу Вольф подарував Миколі на пам'ять. Вольф вивчав російську й українську мови, але володів ними дуже слабо. Одного разу почув десь приказку: «Ніхто не відає, як хто обідає» і сказав вдоволено: «Дуже очень лютше, что нікто не знает, как я обедаю». Микола так сприятелювався з Вольфом, що той став називати його Клявс (по-німецьки Микола). Так, між іншим, називав Миколу і Дніпровський.

«Патетична соната» йшла в Москві з великим успіхом. Миколу здоровили, підносили квіти, фотографували. На другий день після прем'єри і через радіо, і з кожного вікна, — де були фортепіано, — по всій Москві було чути Бетховенову «Патетичну сонату». В магазинах навіть трудно було дістати ноти, так кинулися купувати цю річ. А ще більше поспішали купувати квитки до Камерного Театру.

Три місяці йшла «Патетична соната» в Москві, Ленінграді, Сибіру — Омську та Іркутську, куди встигли захопити її режисери. Московська критика хвалила Куліша і ставила його понад інших драматургів.

Через три місяці «Патетичну сонату» зняли з репертуару Камерного Театру, а режисерові Таїрову винесли догану від Центрального Комітету.

Тим часом у Харкові ставало все сумніше і безнадійніше. У той час Хвильовий майже розійшовся з Миколою й дуже рідко з ним зустрічався. Обидва дуже сумували, що не могли виплакати один одному своєї душі. Згадували тільки ті задушевні розмови на озерах, за містом, згадували, як, стріляючи качок, вони вільно говорили про свої бажання та творчість, відкривали один одному

душу. Зате частими гостями у нашій хаті стали Дніпровський та Яновський. Дніпровський тоді був хворий на туберкульоз горла і втратив голос. Одного вечора після злої критики на «Патетичну сонату» вони прийшли провідати Миколу. Я подала вечерю. Микола запропонував гостям чарку. Вони не відмовилися, бо були, як і він, поденервовані й злі. Після першої-другої чарки при столі, огірчений і ображений Микола розпалвився, і я бачила, як у нього душа накипіла від образ та розчарувань. Він не говорив, а кричав, що хоче жити і творити вільно, а йому не дають, що він буде боротися до кінця... Тоді я почула серцем, що цей кінець недалекий. Я хотіла його спинити, я просила його заспокоїтися, просила не кричати. Дніпровський зауважив мені:

— Не заважайте! Хай висловиться! Йому буде легше...

Били мого Миколу й нищили, примушуючи співати на їхній лад, але він був упертий і сильний волею: не здався й не каюся, а продовжував писати. 1931 року написав нову п'єсу «Прощай, село», назву якої примусили одразу ж змінити на «Поворот Марка». І теж її не пропустили. Героями в цій п'єсі були 25-тисячники. Цю п'єсу уже мало хто з письменників слухав. Не було уже і в Миколи охоти закликати письменників, як раніше.

1932 року написав Куліш нову п'єсу «Маклена Грасса». Головну роль в цій п'єсі він робив спеціально для артистки Чистякової, але Л. Курбас з якихось чисто режисерських міркувань дав цю роль артистці Ужвій. «Маклену Грассу» вдалося «протягти» через цензуру, і Л. Курбас негайно ж поставив її в «Березолі». Сюжет цієї п'єси Микола взяв з випадкової хроніки іноземної преси. Оповідалося там про загадкову смерть збанкротованого маклера і причетність до цієї смерті якоїсь неповнолітньої дівчинки. П'єса була дуже цікава як змістом, так і формою. Л. Курбас багато й з задоволенням працював над нею. Постава Курбаса й декорації В. Меллера були дуже оригінальні. Ужвій виконувала роль дівчинки Маклени, Йосип Гірняк — маклера Зброжека. Вигадане тло дії була Польща. П'єса мала великий успіх. На прем'єрі було багато людей. Це вже була звичка: коли йшла п'єса Куліша, то театр, як кажуть, тріщав від публіки. Проте офіційна партійна критика відразу гостро заатакувала п'єсу. Вона закинула Кулішеві, що він належно не показав, як запільні комуністичні організації в капіталістичних країнах під час кризи

допомагати безробітним, та зробила ряд інших несусвітніх і безглузких закидів. Так чіплялися, чіплялися і, нарешті, п'єсу заборонили.

VIII

Микола був втомлений. Він нічого не міг писати. Він задихався в столиці пролетарської України і зробив перерву в роботі. Він захотів поїхати на село. Перед тим уже їздили інші письменники і, повернувшись, писали, ніби Україна цвіте, збіжжя на полях красується, дівчата завітчані, у вишиваних сорочках сміються і співають пісень. А тоді вже почався голод в Україні, влада забрала у селян весь хліб, і селяни почали вмирати з голоду.

Микола поїхав, щоб самому побачити, що діється, але поки добрався до рідного села, мало не захворів. Через два тижні повернувся до Харкова і був такий сумний та пригнічений, що я налякалася.

— Може, що трапилося в дорозі? Ти хворий?

Але він відповів мені:

— Старенька (так він називав мене усе наше спільне життя), якби ти знала, якби бачила, що робиться по селах — це жах! Це страшний жах! Уяви собі — по дорогах лежать пухлі й мертві люди, по ссях тихо, люди не ходять, бо не мають уже сил рухатися. Біля матері лежать мертві діти, а вона сама впала через поріг і конає. Навіть псів по селах не стало. І ця Україна цвіте, збіжжя красується по полях? Таж нема кому його сіяти і збирати! Багатюща країна, земля — як золото, трудолюбивий і здібний народ, що з ним зробили?!

Микола плакав, стогнав і захворів. Коли він зривався і кричав, я його заспокоювала, а він відповідав мені:

— Про це не лише писати треба, а кричати, бити у дзвони на сполох!

Декілька днів він ходив, як божевільний. Серце його, уже тоді хворе, розгулялося: мав страшні болі, не міг спати. Врешті мусив звернутися до свого давнього лікаря Фінкельштейна.

1933 рік. Голод докотився й до міст, де давно вже запроваджено було карткову систему. Продуктів було мало і годі було їх дістати. Моя донька Ольга була слабого здоров'я, а коли почався голод — вона тоді вчилася в школі і в консерваторії — буквально падала з ніг.

Я бачила, що голод нищить мою дитину, і просила Миколу роздобути десь грошей, щоб прикупити харчів. Микола мені відповів:

— Що Ольга?! Коли вмирає з голоду цілий народ, вся Україна?

Він не думав ні про мене, ні про дітей. Він забував і про себе, ледве пересуваючи ноги: був виснажений до краю.

В ніч з 12 на 13 травня 1933 року ув'язнили Ялового. Його забрали вночі. Увесь будинок «Слово» був дуже схвилюваний. Ніхто не знав причини арешту. Усі притихли і жили здогадами.

13 травня був гарний сонячний день. Несподівано Миколу покликав до телефону Хвильовий. Він сказав:

— Гуровичі! Сьогодні гарний день. Прийди, друже, до мене й підемо на прохід до парку.

Микола відійшов від телефону вкрай здивований. Так довго вони з Хвильовим не бачилися! Майже рік минув з того часу, як вони розмовляли, хоч Хвильовий жив у тому самому домі й за кілька кроків від нашого мешкання. Микола пішов. Якимсь пізніше він розповів мені:

У хаті Хвильового застав Досвітнього, Вишню, Епіка, Дніпровського, Йогансена, Арк. Любченка та ще одного. Він здивувався, що Хвильовий запросив таку велику компанію до парку. Хвильовий почав частувати всіх чаєм, настрої мав збуджений, піднесений і вдавано-веселий. Нікому не здавалося це підозрілим. Причина для всіх була ясна. Арешт Ялового подіяв на всіх приголомшуюче. І чи не найсильніше — на Хвильового. Всі були під тяжким враженням. Дехто пив чай, а господар узяв гітару й почав наспівувати слова Пушкінового вірша «Бесы»:

Хоть убей, следа не видно;
Сбились мы. Что делать нам!
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.

Після цього поклав гітару й вийшов до свого кабінету. Раптом всі почули з кабінету голосний постріл. Коли вбігли туди — Хвильовий сидів у кріслі, з правої скроні бігла цівка крові й падала краплями на підлогу, рука з кольтом звисла, і кольт випав. Мій чоловік з жахом прибіг до хати й крикнув:

— Хвильовий застрелився! Був блідий, як полотно, але підбіг до телефону і став викликати лікаря, а мене

послав до дружини Гжицького просити, щоб негайно ішла зробити Хвильовому заштрик. Коли прийшов лікар, було уже пізно. Він констатував смерть. Хвильовий почав холонутися. Його не рухали з місця — чекали на агентів ГПУ.

Я побігла до мешкання Хвильового і, коли відчинила двері, зразу ж побачила Хвильового, що сидів за столом, уже мертвий. Зі скроні ще текла кров. Я скрикнула і впала непритомна. На мене це зробило страшне враження. Коли я опритомніла, то почула, що біля мене хтось плаче, і сама стала плакати. Я згадувала слова Миколи:

— Це наш натхненник! Він перший нам відкрив очі на Україну...

Мене охопив такий жаль, що я не могла декілька годин отямитися. Це сталося об 11-й годині дня, а до 3-ї ГПУ уже зафіксувало його смерть як самогубство, що і підписали присутні письменники як свідки цього страшного акту.

Після четвертої години дня ми вже Хвильового обмили, одягли у чисту білизну й чорне вбрання, і я на ноги йому одягла білі шкарпетки. Люди не розходилися з мешкання покійного, багато осіб приходило подивитися. Тим часом пішли замовляти труну і Хвильового сфотографували вже лежачого на столі. Після цього, увечері привезли труну і його поклали в неї та ще раз сфотографували. За життя Хвильовий дуже любив музику і колись, жартуючи, сказав:

— Як я помру, прошу похоронити мене з музикою шопенівського похоронного маршу.

Так і зробили. 14-го травня ранком Хвильового винесли на подвір'я, навколо труни зібралося багато людей, знову фотографували і лише тоді відвезли до клубу ім. Блакитного — на останнє прощання. Багато туди пішло людей прощатися. Почесну варту, яка змінювалася щоп'ять хвилин, несли всі найвидатніші письменники того часу. Було багато промов, але змісту їх я зараз не пам'ятаю.

Микола мій терпів дуже. Це відбилося на його обличчі. На нього страшно було дивитися. Цілу ніч під 14-е Микола вартував без перерви коло труни свого найближчого, найкращого друга. Прощався з ним навіки. Коли відвозили труну до клубу, Микола, не спавши ні хвилини, не ївши, пішов туди і там увесь час стояв біля труни, аж поки не винесли покійного на цвинтар.

Тисячі людей ішли за домовиною з квітами. Музика грала похоронний марш Шопена, але ГПУ і міліція, в формі й без форми, також були присутні — це відчувалося на кожному кроці.

Коли поставили труну біля розкритої могили, почалися промови. Але в усіх промовах чувалася велика обережність. Кожне слово вимовлялося продумано і розважно. Стали прощатися. Дружина Хвильового, Юлія Григорівна, підійшла і поцілувала його в чоло, а Микола склав благально руки й крикнув:

— Сонце мое, сонце!

У ту хвилину всі стали на коліна коло могили, а дружина Хвильового одтягнула Миколу трохи назад і щось шепнула на вухо. Микола плакав, затуливши хусткою лице.

Коли спускали труну в могилу, музика знову грала похоронний марш, люди не підводилися з колін. Коли стали засипати могилу, присутні клали квіти та з великим сумом, заплакані, почали розходитися.

Після смерті Хвильового НКВД покликало Миколу й вимагало з'ясувати причину самогубства. Миколі дали папір, щоб він усе написав. Майже дві години писав Микола. Писав відомі речі про Хвильового, про що писали газети, про що говорилося на прилюдних диспутах. Чи знав він безпосередню причину цього кроку Хвильового — я не знаю. Він цього нам не говорив.

Пізніше Микола так засумував, що я побоювалася, щоб і до нього не дійшла страшна черга, і я сховала його обидва нагани. Микола став їх шукати і, не знайшовши, запитав мене:

— Старенька, ти взяла в мене нагани?

Я посміхнулася і сказала:

— Так, Миколо, я заховала, бо боюся...

Тоді Микола мені відповів:

— Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду боротися до кінця!

Микола не заспокоювався й мав дуже тяжкий настрій. Він був свідомий того, що це почалося нищення цілого покоління письменників та що приходить і його кінець. Те, що Микола лише думав, уголос сказав якось Еп'к:

— Знаєш, Миколо, тепер ми з тобою що б не написали — нас не признають, нам уже кінець.

1933 року організувався Союз Українських Письменників, до якого Миколу не прийняли як члена. У серпні

1934 року був з'їзд письменників у Москві, куди поїхало багато й наших письменників. Микола мріяв про цей з'їзд, готувався до зустрічі російських письменників з українськими. Та його позбавили мандата на з'їзд, і це так сильно на нього вплинуло, що він захворів ще більше на серце й нічого не міг писати. Все читав у газетах про хід з'їзду, гірко посміхаючись. З Москви писав йому Зінкевич: «Миколо Гуровичу, вас на з'їзді я не бачив. Що трапилось? Чому вас нема? Може, ви хворі? Прошу написати декілька слів,—я дуже неспокійний. Ваш П. Зінкевич». Микола читав та посміхався: «Так, так. Нас там нема...»

Відписав Зінкевичеві, що можна було написати, а той вже догадувався про все. Наприкінці цього ж 1934 року Зінкевича також заслали. А був він перекладачем Микитенка та інших українських письменників.

У Миколи був ще один друг, проф. Соколянський. Це була чудова, розумна й повна посвяти людина. Поза лекціями в університеті він керував будинком сліпих на розі Сумської і Барачного провулку. Микола дуже любив і поважав професора, що творив чудеса з своїми вихованцями. Сліпі читали й писали, мали чудовий хор і оркестр. Часто Микола з Соколянським просиджували, розмовляючи до 2—3 години ночі. Проф. Соколянський часто, зателефонувавши перед тим, приходив до нас уночі. Його арештували раптово, і Микола навіть не знав, де він дівся. І цього друга втратив Микола, і це ще гірше його засмутило.

Довгий час після смерті Хвильового Микола був такий пригнічений, що нічого не міг писати. Лише у 1934 році написав п'єсу «Вічний бунт», а після неї сценарій «Парижком».

«Парижком» постав після його поїздки в рідне село, яке перетворилося тоді на колгосп «Паризька Комуна». Більше трьох тижнів він не міг там бути, дивитись, як голодує цей колгосп. Йому давали там молоко і яйця, але він бачив, як діти пухли від голоду. Виїхав звідти тяжко хворий. Сценарій прийняли, дозволили до фільмування і навіть почали знімати в Київській кіностудії. Але автор почував себе дуже погано — стан серця й нервів погіршилися, і йому треба було лікуватися. На власні гроші він поїхав у Кисловодськ, де пробув, лікуючися, місяць. Повернувшись з Кисловодська, почав працювати над п'єсою «Такі».

То був час, коли Миколу почали вже відкрито переслідувати і не давали йому кроку вільного ступити. Будинок «Слово» був так оточений агентами ГПУ, що не можна було вийти з дверей, щоб не зустріти якоїсь підозрілої особи, що стояла біля «Слова», не відходячи цілий день. Це помічали всі мешканці будинку.

Одного дня Микола дістав повістку, що викликала, як завжди, на партійні збори, на які він давно вже не ходив. Микола вагався: іти чи не йти? Але пішов. Коли відчинив двері до кімнати, де сиділо вже багато партійців, хтось встав із-за столу і, побачивши Миколу, сказав: — Не можна, бо сьогодні збори закриті!

Микола зачинив двері, постояв хвильку й пішов.

— Ага, значить, вони тепер мене вичистять з партії, — ну й добре!

На вересень 1934 року було призначено партійну чистку серед письменників. Пішов на чистку і Микола.

Зала клубу робітників харківського паровозобудівельного заводу (де, між іншим, робили не паровози, а танки) була переповнена. Була всяка публіка, бо вхід був вільний. Я була на балконі серед публіки, дивилася і слухала. Чистку провадила «робоча комісія» заслужених комуністів: Чередник (жінка) — голова, Лівшиць — секретар, Ганс і Єременко — члени. Ще три члени професійного союзу. Усіх за столом сиділо сім осіб.

Проти столу — просто повернена до публіки — стояла трибуна, на яку виходили викликані. Усіх не пригадую, як чистили, бо не у всіх були політичні провини, багато хто проходив чистку для вигляду й рахунку. Головними обвинуваченими були: Куліш, Микитенко, Дикий, Епик і Сосюра. Микитенка виставила партія як протилежність Кулішеві. Він з усіх сил намагався догодити. За всі його п'єси, хоч які бездарні й украдені в інших (напр., «Диктатура», «Кадри» були украдені в одного московського студента), — його хвалили (п'єси його ставили без упину навіть в «Березолі»). Курбас розповідав Миколі, скільки нервів і сил коштує їх обробити так, щоб не виглядали безнадійно бездарними. Всі говорили про бездарність цих п'єс, а писати проти них чи проти автора ніхто не наважувався. І це тоді, коли Куліща опльовували і цькували прилюдно, а потайки до нього приходили молоді письменники, щоб прочитати свої твори, попросити оцінки й поради. Навіть тоді, коли Миколу вже вичистили з партії.

І ось Микитенко на трибуні. Він знав, що це все комедія, що його з партії не вичистять, тож тримався зухвало, гордовито підносив голову і самовпевнено брехав:

— Я син бідних батьків, вродився і т. п.

Дехто знав, що він не був сином бідних батьків, а багатих, і з публіки чути було репліки:

— Неправда! Твої батьки були куркулі!

Микитенко полотнів, як його біла сорочка, але брехав далі. Коли скінчив автобіографію, поставили йому кілька запитань, заплескали в долоні і повернули партквиток. Плескала в долоні за гаварями і публіка, але не дружньо.

За Микитенком чистили Миколу. Уявіть собі, що коли лише назвали його прізвище й Микола появився на трибуні, уся зала заплескала так несамовито, що голова комісії, Чередник, подзвонила, щоб заспокоїти публіку.

Микола почав спокійно розповідати свою автобіографію. У залі було тихо, лише інколи зривалися оплески, і голова дзвонила у дзвоник. Почав Микола з того:

— Я також народився, як і усі, що тут говорили на трибуні...

Це, звичайно, викликало одразу ж задоволений сміх. Після того, як Микола кінчив автобіографію, йому ставили багато питань, на які Микола з гумором відповідав. Він був певний, що його вичистять, і це його не лякало, навпаки, він того чекав: йому давно цей партквиток був ярмом на шії. Втрачати йому було нічого, крім того злощасного квитка. Тримався він гордо і спокійно.

Так йому того квитка і не повернули. Сказали «пізніше», а це «пізніше» було добре відоме. Скоро після чистки у клубі ім. Блакитного партійна організація організувала диспут, на якому «розпинали» Курбаса і Куліша. Внаслідок цього диспуту Микола захворів, а Курбас виїхав з Харкова до Москви шукати там праці й взятися за якусь виставу в єврейському театрі.

IX

1-го грудня 1934 року радіо оповістило про вбивство Кірова в Ленінграді. Тієї ж ночі в будинкові «Слово» заарештували: О. Вишню, Г. Епіка, О. Слісаренка, В. Підмогильного, В. Поліщука, М. Вороного, В. Гжицького, Г. Піддубного, О. Досвітнього і ще багато ін-

ших, що жили поза «Словом» та прізвища яких я забула.

Вранці повідомили телеграфічно П. Тичину, тодішнього голову УТОДІКу, що в санаторії в Ялті помер Ів. Дніпровський. Тичина подзвонив Миколі як найближчому другові Дніпровського (Микола виклопотав для Дніпровського це лікування в Ялті).

Я вийшла того дня з хати і побачила жалобні прапори. І тут же почула страшну вістку про арешти письменників. Я вернулася до хати і сказала про це Миколі. Він саме збирався вставати з ліжка. Почувши, він мовчки глянув на мене, й я побачила на його обличчі не висловлену вголос думку: ну, тепер черга й на мене!

Микола одягнувся й пішов клопотати, щоб тіло Дніпровського привезли до Харкова й тут поховали. У супровід йому дали ще когось із письменників (прізвища не пригадую), і вони з дружиною і донькою Дніпровського виїхали до Ялти. 6-го грудня увечері привезли тіло Дніпровського і поставили на ніч у клубі ім. Блакитного. Цілий день Микола займався справами похорону й пізно ліг спати. На столі він поклав свою останню п'єсу «Такі», якої ще ніхто — навіть я — не читав, бо це був лише рукопис, якого я ще не встигла передрукувати на машинці, як це робила завжди. На столі теж поклав клаптик паперу, посвідку міліції про здачу револьвера. Очевидно, він відчував, що його заарештують, бо вранці попросив чистої білизни, теплі чоботи і теплу куртку. Поїв похапцем, одягнувся й сказав:

— Ну, старенька, ти не підеш хоронити Дніпровського (він знав, що в мене слабе серце й бачив, як я хвилювалася), так мені з тобою треба попрощатися, бо, може... — і він не договорив.

Ми обнялися. Я хотіла йому щось сказати, але не мала сили. Мені стиснуло в горлі, і мала передчуття того страшного, чого ще не було. Микола вийшов і, йдучи вниз сходами, увесь час оглядався на мене. А я стояла в дверях нашого мешкання й махала йому рукою...

Пішов — і більше не повернувся мій Микола до хати! Коли йшов до клубу ім. Блакитного, підійшли два енкаведисти на Сумській вулиці, недалеко місцевкому, і запитали:

— Куліш?

— Так.

І взяли його з собою. Про це мені пізніше розповіли.

На похороні всі помітили, що Миколи нема, і стали після похорону дзвонити до мене, чи Микола вдома. Пізніше ще прибігали Вухналь, Бажан і Яновський та питали, де ж Микола?

Я думала, що НКВД, як і після смерті Хвильового, змушувало його давати якісь свідчення про померлого друга з юнацтва, і чекала його, не спавши цілу ніч. Діти мої, мама і навіть пес Джой не спали. Джой бігав по кабінету, скавулів і шукав його, прислухаючись під вихідними дверима. Я не хотіла вірити, що Миколу заарештували. На ранок пішла до дружини Дніпровського. Може,— думала,— поклали його там спати, може, п'яний? Але вона мені сказала, що на похороні його не було, що всі були тим стривожені й питали про нього. Коли б я знала, що Миколу забрали! Була б приховала бодай останню п'єсу, що залишалася на столі, знімки і пам'ятки дорогі Миколині!

О 1-й годині дня 8-го грудня прийшли до мене два енкаведисти, показали дозвіл на трус, запросили нашого сусіда, що жив під нами на першому поверсі, Шаревського, як свідка, і почали трус. Він тривав шість годин. Перерили й перекинули в мешканні все догори ногами, попоролі подушки, матраци, ковдри, шукали в кухні й в убиральні, взагалі не лишили куточка, не обшукавши його. З дарованих Миколі авторами книжок зривали автографи й ховали собі до кишень, забрали валізку, з якою Микола завжди їздив у дорогу, поклали туди фотографії Хвильового, листи його з закордону, усі фото письменників, п'єсу «Такі», посвідку про здачу револьвера. Попросили годину не виходити з хати й пішли.

Цікаво, що коли енкаведист Гноевий сидів за письмовим столом Миколи й з усіх ящиків витягав папери,— Джой ліг коло нього і так гарчав, що той сказав забрати пса, бо, мовляв, він йому заважає «працювати» (а не тому, що він боїться, щоб той його не покусав!).

Після того, як енкаведисти пішли, в хаті було щось страшне: папери, листи, книжки — все порозриване, порозкидане. Серед того побоевища я сіла, а мама й діти біля мене. Нам було так тяжко, так сумно, як після похорону найдорожчої людини.

Ми не думали, що будемо робити, як жити. Ми навіть не догадувалися, що нас чекає після арешту Миколи.

На другий день після арешту я з жінками інших ув'яз-

нених письменників ходила на Чернишевську вулицю до НКВД і носила передачу. Передачі в інших прийняли, а мені скоро повернули й сказали, що Куліша повезли до Києва.

Це була правда. Пізніше мені Микола писав з київського НКВД, що його того ж таки дня як взяли, тобто 7-го грудня, увечері відвезли до Києва.

На початку 1935 року у нас забрали фортепіано, мотивуючи цей грабіж тим, що за останній свій твір і сценарій «Парижком» Микола взяв гроші наперед і не повернув їх, а після його арешту знімання фільму заборонили. Насправді ж ця справа виглядала так: коли сценарій прийняли і за умовою Миколі дали вперед частину грошей, він не знав, що його заарештують і знімання заборонять,— тому, звичайно, грошей не мав повертати. Донька моя Ольга, вчилася на тому фортепіано грати, а фортепіано батько подарував їй на власність, коли їй було 16 років. Я запротестувала проти цього негідного вчинку й подала до суду. Але у суді мені сказали:

— Куліш купував фортепіано за свої гроші. Гроші він мав від держави, значить — вони державні. Держава відбирає тепер у нього законно.

Ольга була дуже здібна, і фортепіано було для неї не забавкою, а засобом до життя. Вона дуже добре вчилася і майже закінчила консерваторію. Кажу «майже», бо після присуду Миколі (20-го квітня 1935 року) Ольгу виключили з консерваторії з таким обвинуваченням (поросійськи):

— Вам тут не місце, бо ваш батько контрреволюціонер і ворог народу!

А їй лише два місяці залишалося до закінчення й одержання диплому!

Через місяць після арешту Миколи у мене відібрали дві кімнати, а пізніше ще одну, і залишили нам лише одну кімнату з кухнею. За цей час від нас усі відсахнулися, боялись навіть зустрічатися. Деякі добрі люди, що були колись великими приятелями, прийшли так, щоб ніхто не знав, і просили продати Миколин кабінет. Я продала його одному професорові, а через півгодини прийшли до мене з НКВД з папірцем на конфіскацію всього, що в мене було. Забрали все. Залишили лише ліжку, стіл, чотири стільці та шафу. Все інше вивезли. Коли мені наказали підписати папірець про конфіска-

цію, я побачила на ньому багато знайомих прізвищ: всі були засуджені на 10 років як вороги народу. Це були: Куліш, Вишня, Епик, Підмогильний, Поліщук, Піддубний (Досвітнього і Річицького розстріляли одразу).

Х

Через деякий час Микола написав мені з Києва (це був останній його лист з київського НКВД):

«Настав час побачитися нам з тобою, старенька, приїжджай до Києва. Як навіть не маєш грошей, то позич у когось і обов'язково приїжджай!»

З цих слів я зрозуміла, що його засудили й висилають. Гроші мені довелося позичати. Але ніхто не наважувався мені допомогти. Одні (як напр., Яновський) були смертельно перелякані навіть моїм візитом, інші (як напр., Бажан) відповіли, що не можуть позичити. Тоді Плахтін (кажуть, що енкаведист) по секрету взяв у мене останнє ліжко, ніби купив, і дав 50 крб., яких вистачило тільки, щоб проїхати до Києва й вернутися. Я йому пообіцяла, що ніхто не довідається, подякувала й поїхала 24-го квітня до Києва. 25-го я передала Миколі передачу, а 26-го добилася побачення з ним.

Об 11-й годині дня я увійшла до кімнати слідчого Михайла Івановича Скорика, і він запитав:

— Перш за все, про що ви думаєте розмовляти з своїм чоловіком?

Це мене заскочило.

— Як? — відповіла я, — про все, що маю йому сказати на прощання...

— Ні, — сказав слідчий, — прошу розмовляти з ним весело й ні в якому разі не плакати, бо він дуже хворий на серце, і ви не маєте права його хвилювати.

Я запитала, на скільки років засуджений мій чоловік і за що.

— На десять років за те, що писав.

— Але ж йому дозволялося писати, й його п'єси виставляли! Нехай же ж і той сяде, хто дозволяє! — вигукнула я у відчаї.

Тоді слідчий лукаво усміхнувся:

— Не журіться за тих...

Я зрозуміла, що й ті будуть там. Туди згодом попав і сам Скорик.

Коли слідчий взяв від мене слово, що я не буду плакати, бо інакше він не дасть побачення, він покликав Миколу.

Увійшов мій Микола й наперед глянув на слідчого, а тоді на мене. Слідчий звелів йому сісти за маленьким столиком, і я сіла проти нього. Микола був страшенно виснажений, блідий і страждання на його лиці було безкрає. Слідчий сказав, що ми маємо побачення на 15 хвилин. Це нас дуже збентежило. Ми не знали до того ж, про що можна говорити. Я стримувалася, щоб не плакати, і нічого не говорила про своє й дітей життя. Я не сказала ні про Олю, ні про те, що нас пограбували, і старалася здаватися веселою, але дивилася в Миколині очі, і серце мое рвалося від болю й сліз.

В кінці, на прощання,— побачення здавалося хвилиною, так швидко минулося,— Микола передав привіт дітям і сказав, щоб були чесними і корисними для трудящого народу. Та ще сказав:

— Та скажи, старенька, там, на волі, що тут не тортурують, не мучать. Це все брехня...

І глянув мені в очі. Я зрозуміла його слова, зрозуміла, що його допитували, мучили, що кожне його слово тут вимучене. Про це говорив увесь його вигляд.

Після прощання мені хотілося йти кудись світ за очі, так було тяжко, тоскно й порожньо. Я досі не могла зрозуміти, за що його засилають на десять страшних років. Як нежива, підійшла я до вихідних дверей, але слідчий мене спинив:

— По-перше, вас не пропустять без перепустки, а по-друге, чи хочете ви ще раз побачити свого чоловіка сьогодні?

— О, так, дуже хочу! Дякую вам.

Слідчий дав мені перепустку, і я вийшла хоч з маленькою надією ще раз, коротко, побачити свого Миколу.

Я вийшла з тюрми і пішла по Інститутській вулиці вниз, сіла на лавочці в якомусь скверіку й плакала досхочу. Пізніше я згадала, що о 3-й годині дня маю побачення. Я пішла в НКВД і там, так само, як вранці, дістала в якогось шмаркача перепустку до слідчого. Сиділа й чекала, поки покличуть. Так довго я чекала, мені здавалося — вічність. Нарешті мене викликали, і я з тремтячим серцем увійшла знову до кабінету слідчого. Скоро викликали Миколу. Він не чекав побачення. Думав, що кличуть на допит. Ми так само сіли за столик

і взялися за руки, що тремтіли. Я попросила дозволу у слідчого розмовляти по-українськи, і мені стало легше йому на прощання висловити те, що відчувала. Я сказала:

— Прощай, мій рідний Миколо, тримайся, будь сильним, не журись і не думай про нас, якось все улаштується. Бувай здоровий, не забувай, ми про тебе ніколи не забудемо.

Микола цілував мене й мої руки, а я, цілуючи його холодні руки, сказала:

— Прощаємось не на десять днів і не на десять років, а, може, навіки!

Микола з великим жалем і страшним стражданням сказав мені:

— Прощай, старенька, і прости мені за те все, що я тобі зробив, я знаю, як тобі буде важко з дітьми!

Ми відірвалися одне від одного, і Микола пішов, але я крикнула:

— Миколо, оглянься ще раз!

І Микола так сумно, майже невидючими очима, глянув кудись поверх мене. Це був його останній прощальний погляд.

Я не уявляла, що це я востаннє в житті бачу свого найдорожчого Миколу та що це останній навіки його погляд. Але я того погляду і того прощання не забуду до смерті.

XI

Вийшла з НКВД, і стало мені так тяжко, так безнадійно. Я розуміла, кого я вратила, загубила навіки. Хоч мені слідчий сказав ще перед другим побаченням: «Не горюйте, ми його через три роки повернемо героєм і з орденом Леніна»,— але мені не вірилось. Для чого це він мені сказав? Щоб потішити? Чи, може, знав щось і мав надію? Але ж дійсність тоді була така жахлива. Українців нищили з корінням. І хіба ж такого відвертого борця вони повернуть за три роки? Я пригадувала слова слідчого:

— Ваш муж признався у всьому...

Думала: значить, його мучили, або, щоб не мучили, він сказав одверто, що він борець за свій народ, за волю й правду України: розпинайте мене за це, я готовий не-

сти свій хрест. І його розп'яли за Україну і ще називали «махровим націоналістом».

Ох, як боліла душа! Я була зовсім хвора. Поїхала на залізницю і там почула музику. Вона вразила моє втомлене серце, і я стала плакати, не стримуючи сліз.

Підходили до мене якісь жінки і питали:

— Мабуть, поховали когось?

— Так, — кажу, — поховала свого чоловіка.

Підійшла до мене теща Первомайського й запитала:

— Ну що? Бачилися з чоловіком? На скільки його засудили?

Я сказала, що на 10 років, і вона швидко відійшла від мене.

Того ж вечора я виїхала з Києва. Всю далеку дорогу я плакала, пригадуючи прощання, згадуючи моїх безталанних дітей.

А вони кинулися, коли увійшла до хати:

— Ну що, мамо? Як тато?

— Тато засуджений на десять років і передав вам, щоб були чесними і корисними людьми для «трудящого народу».

Діти припали головами до столу і стали ридати, не стримуючи свого голосу. Мабуть, до мого повороту в них ще була надія.

Зразу ж після мого повернення з Києва нас викинули на вулицю, і ми пробули чотири дні під парканом «Слова». Ніхто не наважувався прийняти нас на ніч, знайомі обходили нас здалеку, другим боком вулиці. В цей час вийшов уже закон, що і родини засуджених не могли залишатися в межах України. Був випадок з письменником Ясним, якого заарештували пізніше інших: його дружину через три місяці заслали у Карагаанду. Діти — десятирічна дівчинка і трирічний хлопчик — залишилися напризволяще. Хлопчик невдовзі помер від голоду. Що сталося з дівчинкою — не знаю. Мене не заслали. Очевидно, Микола на допиті, оберігаючи мене, сказав, що я ні в чому не допомагала йому, що займалася домом та дітьми. Але навіть те, що я переписувала його п'єси на машинці та часто читала з ним ще не закінчені речі, могло стати приводом до ув'язнення й заслання. Я не знала й тому ще три роки після присуду ночами не спала, чекала арешту.

На п'ятий день нашого горювання на вулиці одна добра душа, — артист на прізвище Ростянський, — відступив

нам свою хату на Москалівці. Це була маленька темна кімнатка, вікно якої виходило в коридор, на сходи. Сам він перейшов у будинок «Слово», де дістав дві кімнати.

Перейшли ми жити в цю конуру й дякували Богові, що є дах над головою та що люди не будуть нас тут боятися. Та й тут деякі комуністи боялися й не хотіли прийняти нас до свого «житлокоопу». Декілька днів ми з дітьми плакали, бо не були певні, чи і звідси нас не викинуть.

5-го травня 1935 року Миколу вивезли на заслання, і я дістала від нього листівку з дороги:

«Іду кудись на північ, почуваю себе дуже добре, цілую тебе й дітей».

Пізніше прийшов коротенький лист з Медвежої гори, а ще пізніше з Біломорського каналу, де Микола тяжко працював. Після того я почала діставати листи з Соловків, хоч і дуже рідко, бо листи або пропадали, або НКВД не відсилало їх зовсім. Все ж я знала, що Микола ще живий. Здоровий не був, бо писав: «Болять у мене руки й ноги (мабуть, від ревматизму), хоч сиджу в сухій і теплій келії». — Це значить: догадайся, в якій сухій і теплій.

Дітям заборонили вчитися, а мені не давали ніде працювати. Навіть на щоденну роботу ніхто не хотів брати — боялися. Прийшлося випродувати цінну Миколіну бібліотеку.

1937 року дістала я від Миколи останній лист, датований 15-м червня, а після цього не мала нічого, хоч посилали пакунки й гроші аж до 1938 року. Останній пакунок повернувся з написом: «Повертається назад, бо адресаїа немає». У пакунки клала я, як просив Микола, часник, сушені овочі, папір до писання, олівці, трохи цукерок або цукру. Просив теж, щоб я послала йому фотокартки дітей і мою. Я послала, і він дістав, дякував у листі, пишучи, що плакав, як побачив мене і дітей. Одного разу я послала йому «вічне перо», що він дістав був від М. Хвильового після його поїздки за кордон, але це перо НКВД вкрато. Так само вкрато годинника, якого він просив передати синові. Очевидно, писав щось мій Микола й на холодній півночі, але признавався: «Пишу, але натхнення дуже рідкий у мене гість...»

На тому обірвалися його листи, хоч я писала аж до кінця грудня 1939 року. Не одержуючи ніяких вісток, я звернулася до Пешкової в Москву. Вона була головою

комісії для опіки над політв'язнями. Дістала таку відповідь: «Розшуки Вашого чоловіка почали, відповідь отримаєте пізніше».

На другий мій лист відповідь була така: «Зверніться за відомостями до тюремного московського НКВД». Звернулася я й туди, і куди тільки я не зверталася, проте й до сьогодні не знаю, чи живий мій Микола, чи давно вже помер, далеко від своєї України.

6 травня 1953 року
Філадельфія, США.

Антоніна КУЛІШ

НАРОДНИЙ МАЛАХІЙ

П'єсу закінчено у травні 1927 року. На початку липня Куліш уже читав її на трупі «Березоля». 2 березня 1928 року відбувся громадський перегляд, а 31 березня — прем'єра «Народного Малахія» на сцені «Березоля» (постановка Л. Курбаса, художник В. Меллер; Малахій — М. Крушельницький, Кум — П. Гірняк, Любина — В. Чистякова, Оля — О. Даценко, Санітар — Д. Мілютенко, Аполінара — Н. Титаренко, Агапія — Г. Бабієвна, Матильда — І. Стешенко). Постановка мала приголомшливий успіх і викликала велику дискусію. Критика розгубилась, не знаючи, як кваліфікувати це явище. «Чи треба радянському театрові займатися психопатологією?» — питали «Вісті» (№ 288, 12. 12. 1929), водночас утверджуючи, що «перша дія п'єси — це шедевр режисерської роботи». «Показывая живую жизнь, автор вглядывается в нее сквозь чьи-то очень несоветские стекла, — майже в стилі доносу повідомляв рецензент газети «Пролетарій» (№ 284, 10. 12. 1929). — Герой п'єси, вызывающий столько возражений, обезврежен чисто механическим путем — Курбас сделал из него безумца. Талантливый автор, прекрасная постановка, замечательный ансамбль исполнителей — а в результате болезненный спектакль». «У п'єсі є вади, що ж тут заперечувати, — погоджувалась «Пролетарська правда» (№ 121, 30. 05. 1929), щоб тут же заперечити собі самій. — Постанову ж вважаємо за величезну, епохальну подію в історії нашого театру... Епохальність цієї вистави ми вбачаємо в її надзвичайній мистецькій висоті, що доходить світового рівня». Політичні противники доводили, що «критичні стріли «Народного Малахія» спрямовані не проти окремих негативних сторін нашого життя, а проти самого процесу розвитку й зміцнення української соціалістичної державності та культури» («Критика». — 1928. — № 5). Полеміку що можна цитувати без кінця, — вона триває досі, і ставлення до п'єси прямо пропорційне періодам демократизації суспільства, коли її оцінюють високо, і періодам реакції, коли п'єсу знову починають забороняти. Цікаво, що коли у ліберальні 60-і роки Міністерство культури й державно-партійна бюрократія вирішили реорганізувати як занадто «ліву» редакцію журналу «Театр» (головний редактор Ю. Рибаків, зав. відділом критики — Н. Кримова), то на карб їй

було поставлено саме те, що в літописі найвизначніших вистав радянського театру «проскочив» і «Народний Малахія»: п'єсу послідовно вилучали з усіх українських видань творів Миколи Куліша. Після Курбаса її спромігся поставити лише один театр — Московський драматичний імені О. Пушкіна (1987, режисер М. Шейко, у ролі Малахія — Р. Вільдан), проте успіху вистава не мала й швидко зійшла зі сцени. Відтоді в жодному театрі цю п'єсу не грали, — хіба що колишній березилець Йосип Гіряк, виступаючи у США з концертами, іноді читав сцени з курбасівської вистави. Зберігся його магнітофонний запис першої дії «Народного Малахія» — унікальний матеріал для реконструкції цієї блискучої роботи березильців і Леся Курбаса. У свій час п'єсою був захопився керівник естонського театру «Ванемуйне» Каарел Ірд, замовив її переклад, але нагла смерть майстра обірвала цю роботу. Лише 1990 року «Народного Малахія» поставлено у Львівському театрі ім. М. Заньковецької (режисер Ф. Стригун, художник М. Кипріян).

Восени 1928 року після погромної критики і політичних звинувачень Курбас і Куліш показують публіці другу редакцію п'єси, навесні 1929-го — третю. Якщо, за відгуками критики, друга редакція не дуже відрізнялася від першої, то в третій довелося виконати основне «замовлення верхів» — Куліш увів сцену зустрічі Малахія з робітниками заводу, які не сприйняли ідей голубомрійного реформатора і дали йому «ідейну відсіч». Саме в цій, третій, редакції «Березиль» показав «Народного Малахія» на гастролях у Києві (травень 1929 року). Цю ж редакцію було надруковано в журналі «Літературний ярмарок» (1929, № 9), за яким ми і подаємо текст п'єси. 1955 року цей же варіант був надрукований у нью-йоркській збірці творів драматурга, 1959-го — у збірнику «Розстріляне Відродження» (Париж). 1980 року Н. Корнієнко опублікувала п'єсу російською мовою у перекладі П. Зенкевича та С. Свободіної (М., «Искусство»), а 1988 — українською (журнал «Прапор». — Харків. — № 1). 1981 року п'єсу було надруковано у польському журналі «Діалог», № 10 (Варшава), під назвою — «Реформатор». Переклад з української — Ст. Е. Бурого, дослідника творчості Куліша й перекладача багатьох його п'єс.

Начраймил — начальник районної міліції.

Райсельбуд — районний селянський будинок.

В епі — від ЕПО (рос. — Единое Потребительское Общество).

РеНеКа (РНК) — Рада Народних Комісарів.

НКО — Народний Комісаріат Освіти.

НКОЗ — Народний Комісаріат Охорони Здоров'я.

ВеЦеКа (ВУЦВК) — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ОВК — Окружний Виконавчий Комітет.

БУПР — Будинок Примусової Праці, в'язниця.

Келеу — КПУ.

Сабурова дача — психіатрична лікарня у Харкові.

Завод «Серп і Молот» — реальний харківський завод, заснований ще 1875 року; на час прем'єри вистави там ішла велика реконструкція, через що зносили будинки поруч: з цього приводу сперечалися, і назва заводу була у всіх на вустах.

Збереглися деякі варіанти сцен з першої та другої редакції п'єси. Джерелом для нас служать виписки з березільської редакції п'єси, зроблені свого часу С. Гординським з авторського рукопису, який зберігався в родині М. Куліша. Ці виписки було надруковано у філадельфійському журналі «Київ». — 1953. — № 4, згодом — у вид.: Куліш М. Твори (Нью-Йорк, 1955). Інше джерело — примірник п'єси, що зберігається в березільському музеї Харківського театру ім. Шевченка. Користуємося нагодою висловити велику подяку акторці театру Ю. Фоміній, яка створила цей музей і зберегла цінні рукописи.

Додатки не стосуються першої дії «Народного Малахія» — вона була стабільною у всіх трьох редакціях.

У друкованому літярмарківському варіанті в сцені 3 другої дії після репліки Малахія: «...голова РНК розбудить у себе в комендатурі найтемніший елемент з того ж таки народу...» є пропуск розмови Малахія з бабою Агапією. Подаємо його:

М а л а х і й. Іскажіть, громадянко, якої ви нації?

А г а п і я. Як це?

М а л а х і й. Я питаю, ви руська, українка, єврейка, татарка?

А г а п і я. Руської віри.

М а л а х і й. Виходить, руська.

А г а п і я. Мабуть, руська... Ну да ж, руська...

М а л а х і й. Кацапка...

А г а п і я. Ні, ні, і в роду таких не було...

М а л а х і й. Наочний приклад до моїх проєктів... Жаль, що нема наркомів... Скільки вам літ, Агапіє?

А г а п і я. 57... Ні, збрехала... 59... У піст... Ну да ж, 57. Ні, ні, ні, 59. Здається, 59.

М а л а х і й. У вас в селі революція була?

А г а п і я. Не знаю... Неграмотна, то й не знаю, про що питаєтесь.

М а л а х і й. Розвійорстку брали? Махнівці або петлюровці були?

Агапія. А господи, брали: і Петлюри були... Аякже, прибігали на конях.

Малахій. А красні? Комуністи? Більшовики?

Агапія. І більшовики були. Попереводилися тепер усі: Петлюри і більшовики... А комуністи ще не перевелися.

Другий. Треба припинити цю комедію.

Секретар (дзвонить). Комендатура... Пришліть кого-небудь з варті... (До Агапії). Громадянку, вам до кого, в якій справі?

Агапія. До Єрусалиму якби мені, товаришу, чи як вас.

Малахій. Революція заскочила була в село на конях, а нині тільки курява на далекому обрії... Голубая курява... Ви чули! Вона шука дороги до Єрусалиму... Хату спрдала. Це трагічно й комічно.

Агапія. Правда. Якби ще товариші допомогли... Хоч скажіть, чи є туди дорога...

Малахій. Ви зрозуміли тепер, як потрібно реформи людини в першу чергу...

Секретар. Про це вже знають усі..

Кум. Без тебе знають...

Малахій. Дак скличте негайно держплан, раднарком. Розгляньте проекти... Оновити їх треба. І Україну і Україну, кажу, старчихою-бо стояла при шляхах битих, задрипана, струпом укрита, з торбиною... Що з того, що в торбині Тарас і Грінченка словник — вся культура... Така даль голуба сьогодні, а вона... соняшник луска. Ненавидю рабу... Оновити або вбити...*

Агапія. Розпитуюсь — ніхто не зна, чи є туди дорога... Будьте милостиві...

Малахій. Чому ще й досі проекти мої не розглянуто?

Секретар. Я вам сказав: через місяць.

Малахій. Я вимагаю зараз!

Секретар. Вимагати ви не маєте права.

Малахій. Мене народ послав.

Кум. Брешеш, куме! Всі сусіди, увесь народ мене сюди послав, щоб завернути тебе додому...

Малахій. Більш як сто сіл, хуторів, містечок я пішки пройшов, йдучи до Харкова, столиці УєСеРеР, на ногах моїх ще й нині порох степових шляхів, із ста криниць та колодязів, слочивавши, пив я воду і з народом гомонів... Тільки біля криниць народ наш, уста роззявивши, всю правду глаголе... Я делегат!

Кум. Брешеш, ти з дому втік! (І далі — як в «Літературному ярмарку»).

* У журналі «Київ» ця репліка звучала інакше: «Що тепер Україна?.. Стоїть, жебрачка, на розстайних дорогах з торбою на плечах. А в торбі що? «Кобзар» і Грінченків словарі Ненавиджу рабу!»

У цій же сцені наприкінці монологу Малахія після слів: «Не перебивайте! Хто там перебиває?» у березільській редакції було:

М а л а х і й. ...Хто там перебиває? Кажіть руською мовою, не гвалтуйте української...

Секретар (*забирає телефон*). Товаришу реформатор. Прошу до порядку.

М а л а х і й (*одійшовши*). Терпіти не можу... Наукраїнізували. Не вмють сказати кривий... кривий, або кривій... Питаю: навіщо українізувати чужих? Хіба, щоб погонич скидався на українця і непомітно було, як їдять удвічі більше калорій.

Значні відмінності має третя дія. У харківському примірнику після репліки Олі у сцені 2: «Я місцевкомові скажу...» таке:

Перший (*співа з пафосом*). «Отворіте мне темніцу, дайте місячного дня...» Лише дурням здається, що чорні клюють по городах вишні та соняшники... Кляті птахи... Такий чудовий ранок був, ви ж бачили. (*Пристає до кожного*). Ви ж бачили... Ви ж бачили?

Х в о р і. Так.

— Бачив... Он хто скаже...

Перший (*підходить до Малахія*). Ви ж бачили? Сьогодні вночі аж семеро чорних прилетіло до мене, об голову крилами... і дивіться, як поклювали... Дивіться...

Малахій, легенько і ніжно доторкнувся пальцями голови хворого, рухом голови стверджує, що він розуміє, як це боліло.

Сцена 2 — перша поява Третього.

Підходить третій хворий (очевидно, селянин, бо весь час ходив і замітав у повітрі, немов зі столу прибирає).

Третій. Устаньте та крихти позамітайте. Дивіться — покришили...

Другий. Тихо, благаю вас...

У сцені 4. Четвертий говорить: «Разом 107 жінок за 20 років, 14 837 раз...»

У сцені 5. Третій, а не четвертий говорить про котенят. Пропущено фразу. «Нявкає, що це було в гімназії... Нічого подібного. Перш за все я інтелігент, а вона — кішка».

Ось який вигляд спочатку мала сцена 6. (У харківському варіанті це сцена 5.):

Входить Оля. Санітар до неї.

Санітар. Я маю ще про щось спитати.

Оля (*просто*). Трохиме Івановичу! І без вас мое бездолля всяку стежку мені заступає...

Санітар. Інтелігент зараз оце розказав, що бачив у вас якусь полову залозу...

Оля. Щодня йому гіршає...

Санітар (*через сміх*). Невже ви до його приходили в куці? (*Сичить*).

Оля. Що?.. Боже мій, Трохиме Івановичу!

Санітар. Я ж не винен, що й таких про вас чуток можна сподіватись... Хі-хі-хі...

Оля. Про які чулки ви кажете?

Санітар. Знаю я про все, Олю. Як і де гулялося вам, і як морозивом ви Кірюшика годували, як постіль квітками посипали... І голячка хто зустрічав його — знаю!

Оля. Невже... Ні, неправда...

Санітар. Як неправда, коли я про вашу любов знаю найзусть і навіть можу сказати, якої ночі ви прив'язали Кірюху до себе косою і так спали...

Оля. Ви про це знаєте?

Санітар. Аякже! Все знаю... Все чисто, як було у вас...

Оля. Як же це... боже мій...

Санітар. І всі про такі ваші сторійки знають...

Оля. Хто всі?

Санітар (*повільно*). Санітари, сестри, навіть хворі, да...

Оля. Хто ж дознався? Хто розказав? Боже мій, боже... Трохиме Івановичу! Хто?

Санітар. Хто, питаєте?

Оля. Хто?

Санітар. А гарнесенька ви зараз... Очата, як дві небесні планети, да...

Оля. Хто?

Санітар. Про морозиво пташка розказала, бо на дереві сиділа і все чисто бачила, про постіль та квіти нетля-метелик, ну а про косу — муха, мушонка, хе-хе... Ну, ну... Я шуткую, бо що таке муха?.. Дурна комаха!..

Оля (*просто*). Як же мені...

Санітар. Не йначе, як плюнути на всю любов до Кірюшика...

Оля. Як мені боляче...

Санітар. Все одно з другою крутить любов...

Оля. Як я тепер людям в вічі гляну?..

Санітар (*спіччуваючи*). Да... Про це я вже сам думав...

Оля. Трохиме Івановичу! Невже усі про це знають?

Санітар. А як не всі?

Оля. Трохиме Івановичу! Милій!

Санітар. Злякалася... Ніхто. Хоча кожної хвилини можуть узнати, да...

Оля. Трохиме Івановичу... Мене раз ще в школі учителька навколішки поставила, і я всю ніч послі плакала... Всю ніч коліна мені пекли, а ви... хочете мене, голу, навколішки перед усім світом виставити, щоб згоріло мое серце... Що я вам зробила, Трохиме Івановичу?

Санітар. Ну-ну... Я мовчатиму... *(Починає її обіймати)*. Знаю, що коли про це всі довідаються, то служити вам тут уже не доведеться, да... Тільки подумайте і про мене, Олю. Пора подумати. *(Оля заломила руки. Санітар горне Олю до себе)*.

Оля. Пустіть!

Санітар. Ну-ну... Не норовися.

Оля. Не мучте... *(Відштовхує його, виривається і тікає)*.

Сцена 7 (у харківському варіанті — 8.):

П'ятий хворий несе в руках над головою немов якусь велику вагу, так зігнувся.

П'ятий. Не можу. Знемігся... *(Хитаючись, йде до Олі)*. Зараз впустию. Зараз буде катастрофа...

Оля. Нічого... вічного... несіть.

П'ятий. Не можу задавити... Це ж удав — всесвітнє зло... І тільки я впустию, він здавить світ, людей і все... Поможі, діво...

Оля. Я... я поможу... Я поможу... Я знаю, як це важко.

Санітар *(до хворого)*. Ідіть до тих он, вони допоможуть...

П'ятий. Він смочче сонце, бачите? Холодно як і темно стає... Темпо навкі... А я знемігся, от-от впустию...

Санітар *(одводить хворого. До Олі)*. Так подумаєте?

Оля. Скажіть, хто вам розказав...

Санітар. Про що?

Оля. Ну... про морозиво, коеи, квітки...

Санітар. Я вже сказав — пташка, метелик, муха... да...

Оля. Трохиме Івановичу! Скажіть.

Санітар. А попросіть.

Оля. Трохиме Івановичу! Хто?

Санітар. Попросіть.

Оля. Ну... милий, ну скажіть, хто?

Санітар. Попросіть не отак, а отак, отак... *(Горне до себе)*.

Оля. Не мучте. Невже він?

Санітар. Хто? *(З тріумфом)*. Він! Він сказав, Кирюшник...

Хворий. Не можу задавити. Це ж всесвітнє зло, і тільки я впустию, він задавить світ, людей і все.

Малахій. Я поможу, я поможу.

Санітар. А ви думали — дух божий або справді муха... Ех, Олю! Дурна і наївна яка ви ще дівчина. Ще не вірите... У вас отуг

(показує на спину) родинка. Так? (Показує на груди). А ліва більша за праву... Га? Що... А ви любили, щоб вас... (шепотить на вухо, Оля захиталась).

Хворий. Він смочче сонце, бачите? Холодно як і темно стає. Темно навки. А я знемігся, от-от впустю.

Оля. А він не казав вам, що тепер у мене тут... од його дитина...

Санітар. Єрунда. Подвійний аборт: Кирюху з серця, дитину з черева — от і вся проблема.

Оля. А сифіліс?

Санітар (втирає губи). Що?

Оля. Його сифіліс.

Санітар. От так штука... Та ви шуткуєте, Олю Манойловної

Оля. Хочете покажу?

Санітар. Ну-ну... Це він на зло мені, за ті гроші... От же мерзотник, га?.. А ви... сразу не сказали... Хіба так можна гратися, да...

Втирає губи й біжить. Оля падає на землю й голосно риде.

Порівнюючи обидві березільські редакції, бачимо, що в харківській (дія третя, сцена 7) немає загальновідомого «Сну Малахія». І це підстава гадати, що ми маємо справу з найпершою редакцією, з текстом п'єси, який Куліш приніс на репетицію. Учасники вистави свідчили, що сцена «сну» з «реформаторською машиною» з'явилась у виставі за ініціативою режисера і художника вистави, і вже після сценічної реалізації автор вписав її у текст п'єси. Проте характерно, що Микола Куліш не проілюстрував реалізоване на сцені «Березоля», хоч як блискуче це було зроблено Курбасом та Меллером, а створив за мотивами режисерського задуму власний поетичний образ, вишуканий у слові, неповторний і надзвичайно «кулішівський» за інтонацією.

У сцені 8 перед реплікою хворого про верблюжі вуха були ще такі 18 рядків:

*Один по одному підходять хворі, дивляться на Олю,
хвилюються.*

Перший. Це поклювали... поклювали.

Третій. Це на весіллі на любов.

Перший. Це чорні її поклювали.

Другий. Ти-хо, благаю,— вона спить

Малахій. Це сучасний Локі* висмоктав із Олі всю насолоду,

* Локі, або Локе — у скандинавській поезії — дух вогню як руйнівної стихії, своєрідний диявол. Його зображують як бога, прекрасного зовні, але підступного й хитрого. (Л. Т.)

а тіло кинув на дорогу. *(Підходить до Олі)*. Самглоте — себто — ридання із спазмами... Олю!

Четвертий. Олю... Пардон, мосьє, пардон... Залиште нас удвох... Це вона покликала мене на зелене — на тьмянеє ложе коханья... Олю-лю... Я прийшов. *(Хоче лягти поруч)*.

Малахій *(одкидає його)*. Геть!

Четвертий. Як ти смієш штовхати мене, інтелігента...

Малахій. Пора вже урізати інтелігенції прав на жінку... І я це зроблю.

Четвертий. Ти? Хто ти!

Малахій. Народний нарком. На сторожі коло неї сам нарком.

І далі — за згаданим текстом «Літературного ярмарку», крім невеличких одмінностей: Малахій називає себе не «наркомом без портфеля», а — «наркомом без портфелів» (тому далі й було про скарги, які треба носити не у портфелях, а білясердечних сумках). До репліки третього: «Коли ти велике начальство...» була ремарка, що він говорить це «угрюмо» — блискуча підказка виконавцеві! Декрета свого Малахій виголошує не просто «всім, всім, всім», а — «всім, всім, всім... нашим вірнопідданям». Після монологу Малахія, який кінчається словами «Харків. Вілла Сабурова» (до речі, «вілла Сабурова» — теж пізніша дописка; не виключено, що це пов'язано з тим, що до цієї харківської божепільні було спроваджено тоді «для освидетельствования» В. Сосюру та П. Панча, а також — Юрка Тютюшника, якого 1929 року розстріляли. Психіатричні заклади почали використовуватися як заклади репресивно-політичні...), ішла ремарка:

Хворі стали навколішки: «Виведи нас, Нармахнаре, виведи!»

Цікава й така фраза, яка випала: після репліки «будимирі соціалістичні півні» раніше було продовження: «...Мостами високої промисловості виведу!»

Після того, як, повторивши пароль «Голубі мрії!», хворі відходили від Малахія, він кричав до них:

— Стійте, стійте, стійте! Олю! Одчняю тобі двері жалю... Увійди!

Малахій біля муру в саду шукає, де б краще йому перелізти. У божевільні жіночий голос виводить, невгаваючи, пісню. Мелодія проста, селянська, часом переходить на дикий крик або тужіння.

Малахій. В ім'я соціальної матері нашої революції... *(Плює на руки. Біжить Оля)*.

Оля. Куди ви? Стійте! Боже мій...

М а л а х і й. Туди... Обійти треба кожну хату, межу й завод, і поки закінчать реформу людини... Доручу це зробити голові РНК (особисто) і негайно...

О л я. Милій. Не тікайте... Не треба...

М а л а х і й. Треба, Олю. Всякий струп обдивитись треба, а як радість, то всім показати, поки закінчать реформу людини... Мало-вірних багато.

О л я. Злізьте.

М а л а х і й. Олю!

О л я (біжить до стіни). Злізьте, кажу!

М а л а х і й. Народний нарком має право перелазити через усі тини, паркани і мурі України... Це моя прерогатива.

О л я. Я прошу вас — не тікайте.

М а л а х і й (добряче). Га?.. Просиш...

О л я. Милій народний наркоме. Ви ж мене годі пожаліли, як батько... Пожалійте й тепер. Мені ж догану дадуть, скажуть — не вміла глядіти, утік хворий, скажуть...

У сцені 9 у репліці Малахія, що починається: «Олю! У вас очі такі чисті й прозорі...» після слів: «Він розумний і добрий, він вас огляне...» у першій березільській редакції, відповідно до виписок С. Гординського, був такий текст:

М а л а х і й. Ви селянка?

О л я. Здається, що так... Дитячий вік свій на селі прожила...

М а л а х і й. Українка. Возненавидю я скоро цей рід: заважа він мені у справі реформи людини,— стереже, не пускає... Хоч би путне що, а то ж, крім Тараса, фельдфебель, бандит, перекладач, челядь для інших колін...

О л я. Не сердьтесь, вас скоро випустять... (і далі за текстом, надрукованим у «Літературному ярмарку»).

Цей фрагмент відсутній і у харківському примірнику п'єси; отже, слід гадати, що його було написано для другої редакції, а з третьої Куліша знову примусили його зняти.

Цікаво, що в харківському примірнику ми не зустрічаємо у Куліша іронічного «гегемоні»; у третій редакції воно вжите тут двічі: «Туди, до всіх, а перш — до гегемонів...» та «Чуєте?... Туди, туди, — до гегемонів!» Воно й зрозуміло: присилуваній дописати у третій редакції сцену приходу Малахія до робітників заводу «Серп і Молот», Куліш намагається врівноважити пафос заниженням, звичайною для нього іронією, звідси й «поважність» виразу.

У сцені 10 після репліки Малахія: «Я відступив і здався на вашу просьбу» у харківському примірнику маємо:

Оля. Ходімо.

Малахій. Та яка сила штовхнула мене з муру? Думаєте — жаль? Ваша краса Ваша доля.

Оля. Я покличу санітара

Малахій. Олю, я, не шуткуючи, одкрився вам до дна душі. Я написав проекти про негайну реформу людини, ви розумієте? Це ж проекти на здійснення голубих мрій. Всяке має такі мрії, і ви, Олю, і всяке колише, колише ці мрії. Вони, їсти нічого — помирають. В моїх проектах ключ соль дюр на здійснення, та тільки я зробив одну помилку. Я не написав, що реформу треба починати, наперед освітивши людину рентгеновським промінням. Пустіть мене, я допишу. Я піду до РНК.

Оля. Я не можу.

Малахій (на колінах). Олю. Я навколінах ось... до ніг твоїх... молю тебе. (І далі за текстом «Літературного армарку»).

У цій же сцені 10, відповідно до виписок С. Гординського, після слів Олі: «А я покличу санітара» монолог Малахія звучав так:

Малахій. Ні плюс ні, я відповім. Я маю переконаті вас, Олю! Я, не шуткуючи, одкриюсь вам до дна душі... Я написав проекти про негайну реформу людини, ви розумієте. Це проекти на здійснення голубих мрій... Всяке має такі мрії... вони найкращі... голубі... І от, ви розумієте, всяке колише*, колише ці мрії в колясці, себто в уяві, вдень і вночі, а вони плачуть... Потім їсти нічого — помирають... Тоді їх несуть до кладовища. Особливо по наших безводних і лисих степах цих кладовищ нездійснених голубих мрій було та було... В моїх проектах ключ соль дюр на здійснення... Та тільки я зробив помилку... (І далі — як у харківському, цитованому вище, варіанті!).

У Харківському варіанті пропущена важлива ремарка «сумно» у сцені 10 перед реплікою Малахія: «Згідно з проектом — Кирюшик». Автор підкреслює, що, втішаючи Олю Кирюшиковим поверненням, Малахій сумує, що подальше її життя буде зв'язане саме з Кирюшиком, який уже зрадив її, видавши їйню таємницю: вона заслуговує кращої долі, ніж цинічний Кирюшик. Без репліки «сумно» Малахій може виглядати таким собі байдужим до чужого горя утішником.

Наприкінці цієї сцени лунав гудок, вибігали божевільні, він одчиняв їм ворота лікарні — і на Харків сунула навала божевільних.

* У С. Гординського помилково — «всяке колишне, колише...» (Л. Т.)

І Олю Малахій запрошував із собою не «яко найкращий наочний приклад моєї негайної реформи» (себто уже здійсненої над «порєформованою» Олею, як це є в третій редакції, що викликає моральний читацький спротив), а — «як найпрекрасніший доказ» до необхідності реформи людини: Малахій покаже Олю «соціальним отцям», і вони зрозуміють, як важко людям жити.

У сцені 13 репліка Кума, що починається: «Музолі у серці од любові й досади...», у харківському варіанті мала фразу, що стосувалася партії — «Він буде по вецеках та наркомосах усяких бігати, до кепеу скакати, а я буду останніх поросят продавати»; згадку про КПУ довелося зняти.

У п'ятій дії харківського примірника немає виразного тексту гостя про безпечнішу «квартиру», подалі від Радянської влади, немає і відповіді Аполінари про те, що «ми тепер нелегальні». Постає його знебарвлено у харківській редакції, він анонімний, хоча тут був текст, який свідчив про високий «статус» гостя, який втішав Аполінару: «Мадам товаришко, як хто причепиться,— то до мене...» У березільському варіанті (запис С. Гординського) гість був «тов. Казанковим», міліціонером і партійцем. У сцені 3 після слів повій: «Гості просять потанцювати» було:

Аполінара. Боюся, гостоньки. Почують македони... пропала я.

Гість. Мадам товаришко. Як хто причепиться, міліціонер і хто-будь — будь ласка, до мене... До товариша Казанкова.

У сцені 4 літярмарківського тексту пропущено, що Оля прийшла не з самим Малахієм, а привела з собою клієнта — робітника. У березільському тексті не Малахій, а робітник питає Аполінару, хто такий гість, а вона відповідає: «Товариш один. Знайомий наш... Що веселий, а добрий...» Той самий робітник дає репліку і після співу Олі.

М а л а х і й. Тихо, Україна співає.

Р о б і т н и к. Малоросія, положим.

Якщо робити загальний підсумок у порівнянні різних редакцій «Народного Малахія», то ми бачимо, що далеко не всі переробки погіршували п'єсу і були виключно вимушеними. У цілому ряді випадків Куліш доповнював і розширював критичне звучання п'єси, дописував влучніші, ніж були, репліки; і сьогодні варіанти сприймаються майже рівноцінними за художнім рівнем. Силуваною була лише варіація з приходом Малахія на завод, де «червоні гегемони» не визнають його голубомрійної агітації Проте й вона, на нашу

думку, написана талановито і концепції твору, всупереч багатьом закидам тогочасної критики, не порушує.

Але зберігся варіант четвертої дії без сцени на заводі «Серп і Молот». Подаємо її за харківським примірником п'єси:

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

I

На майдані коло собору. Два робітники на телеграфних стовпах.

Гучномовець. Б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив...

Голоси. Радіо, радіо, вечірнє радіо.

— Радіо, радіо.

Гучномовець. Пропав і той, хто всім верховодив...

Голоси. Радіо. Розрив з Чемберленом. Землетрус в Криму.

— Вечерня газета. Досягнення Дніпрельстану.

— Радіо.

Гучномовець. Нема Січі, очерети у Дніпра питають: де-то наші діти ділись, де вони гуляють?

Голоси. Диктатура Пілсудського.

— Ізнасилованіє двох старух.

— Радіо, радіо.

— Ой, что делается, что делается на белом свете...

— Ізнасилованіє двох старух.

— Радіо, радіо, радіо.

Перший робітник. Обережно, дріт.

Другий робітник. Єсть.

Гучномовець. А тепер послухайте нової симфонії, що її творить пролетаріат. Найкращої симфонії нашого часу про Дніпрельстан.

Голоси. Радіо, радіо.

— Землетрус в Криму.

— Радіо, радіо, радіо!

Малахій. Цитьте, дайте послухати.

Гучномовець. Завтра там, де б'ють пороги, уже не місяць зійде, завтра зійдуть електричні сонця і засяють на весь степ козачий, аж до моря, на всю Україну.

Малахій. Запитання: до якого моря?

Гучномовець. Завтра там, де скиглила чайка, літаючи, заспівають сирени морських пароплавів, залунають гудки нових фабрик, нових заводів. Вже сьогодні на порогах іде велике будівництво.

М а л а х і й. Похвально. Будування, ремонт, від себе додаю я: великий ремонт. Небо і те заляпали вапном...* І я чую голубу симфонію, навіть бачу її... Так, так, бачу, бо ночую за городом в баштанах і звідти симфонію видно... Прекрасно, кажу і разом питаю: а чом я не чую про реформу людини... Радіо, та ще раз питаю...

Г о л о с и. Диктатура Пилсудського.

— Ізнасилованіє двох старух.

М а л а х і й. Ось... чуєте... бабів згвалтовано. А не писав я, соціальні батьки, чи не говорив, одсуньте на хвилину речі та подумайте о людині?

Г у ч н о м о в е ц ь. Вже сьогодні Дніпрельстан розбиває динамо-моторами і сум очеретів, і дике тужіння порогів.

М а л а х і й. Одсуньте на хвилину ваш Дніпрельстан. Чуєте, вигукують: ізнасилованіє двох старух. І це напередодні соціалізму. О люди, люди, яка ганьба!... Запишу... Напередодні соціалізму в країні, де про кохання народ утворив найкращу в світі пісню про зелений барвінок, про зорю з місяцем, червону калину, де нарешті сам народний нарком сімнадцяті сутки як ходить і мрії голубі стереже уночі, трапилося ізнасилованіє двох старух.

Г о л о с и. Радіо, радіо!

— Ужасное ізнасилованіє двое нещасних старух, которая старшая — сімдесят сім літ імеїть...

М а л а х і й. Не кричіть. Хіба вам не важко про це сповіщати?

Г о л о с и. Про що?

М а л а х і й. Про знасилованія.

Г о л о с и. Ужасное ізнасилованіє, громадянн, купіть. Спасибі ко-мусь, на старухах, браток, заробимо.

— Радіо, радіо!

М а л а х і й (до прохожого). Скажіть, громадяннне, про що ви зараз думаете?

П р о х о ж и й. Як ви кажете?

М а л а х і й. Питаюся, ви зараз думаете про революцію?

П р о х о ж и й. Вибачте, про яку революцію?

М а л а х і й. Про соціальну революцію.

П р о х о ж и й. Не розумію.

М а л а х і й. Про що ви зараз думали? Об чім мріяли?

П р о х о ж и й. Міліціонер, міліціонер! Чого вам треба, громадяннне!

* У березільському тексті (дія третя, сцена 9) замість: «І божевіллям справді буду, коли спізнюсь і не поведу їх за собою» було: «Де ж пак, божевілляний... І психогатом буду, коли спізнюсь туди... Чуєте гудок? Ремонт. Навіть небо заляпали вапном... Пустіть. Ще реформу людини плюс української мови з погляду повного соціалізму».

М а л а х і й. Я прошу вас, скажіть, чи думаєте ви про революцію, соціалізм? Вам дивно, що я про це питаю?

П р о х о ж и й. Я бачу, що ви виприми, тому й дивуюсь, що ви чіпляєтесь до людей з такими безглуздими питаннями.

М а л а х і й. Як ви сказали? З якими питаннями?

П р о х о ж и й. З безглуздими питаннями.

М а л а х і й. Це ви питання про соціалізм маєте за безглузде, так... Товаришу міліціонер!

П р о х о ж и й. Та що ви, товаришу! Я й не думав!

М а л а х і й. Товаришу міліціонер!

П р о х о ж и й. Вибачте, товаришу, по-дурному вирвалось.

М а л а х і й. Як ви посміли узвати соціалізм безглузdim питаннями!

П р о х о ж и й. Не подумавши сказав... І взагалі про такі питання мало думаю.

М а л а х і й. А про що ви думали, як я до вас звернувся?

П р о х о ж и й. Та так, знаєте, про те, про се.

М а л а х і й. Скажіть по щирості.

П р о х о ж и й. Ну про жінку одну... Вечір, знаєте, чудесний сьогодні...

М а л а х і й. А про революцію ви коли думали?

П р о х о ж и й. Про революцію, як же — думав... Оце недавно думав.

М а л а х і й. Як же ви думали?

П р о х о ж и й. Думав, що, мабуть, на одинадцяті роковини аж три дні свята буде, а Комінтери навіть снігся раз.

М а л а х і й. Годі, ви реальні!

П р о х о ж и й. Чорт знає що таке!

П е р ш и й р о б і т н и к. Добрийвечір, товаришу старичок!

М а л а х і й. Це ви той, що коло церкви?

П е р ш и й р о б і т н и к. Це я той... Навіщо ви людей питаєте, про що вони думають зараз?

М а л а х і й. Гм... Бачите, я подумав: а якби в оцей час роздати людям летючі анкети з одним запитанням...

П е р ш и й р о б і т н и к. З яким?

М а л а х і й. Про що зараз думається кожному... Як ви гадаєте? Про що здебільшого були б думки?

П е р ш и й р о б і т н и к. Не скажу. Всячина бредеться людям в голову.

М а л а х і й. А я скажу.

П е р ш и й р о б і т н и к. Ану...

М а л а х і й. Саме в той час, коли треба невинно думати про негайну реформу людини, тисячі — навпаки: про форму жіночих ніг, зовсім не звертають уваги на те, що внаслідок таким мріям уже

згвалтовано двох стареньких женщин. Ні, далі я критись не можу! Пора починати реформу людини. Слухайте, всі, всі, всі... З ласки великої матері нашої революції нас помазаю Народним наркомом Малахієм Першим...

Другий робітник. Він справді п'яний.

Перший робітник. Та ну?..

Другий робітник. Та як же ні? Дивись. Хай би до зеленого змія, а то ж до народного наркома допився!

Перший робітник. Слухай!

Малахій (*сурмить*). Тру-ту-ту-ру-ру! Ревуть сирени у заводах, гудуть гудки і дроти. Співа Україна за могилами в долині. Та сурма золота народного наркома над усе.

Голоси. Ач набрався!

— До міліції його!

— Це п'яний клоун з цирку!

— Який там клоун!

— Дядько!

— Хіба не бачите?

— Глечик молока пропав.

— От що значить мішати горілку з пивом.

— Ви так думаете?

— Факт!

— До міліції!..

Перший робітник. Слухайте, він вам напровадить груш на вербі.

Малахій. Багато, багато вірнопідданих революції!..

Міліціонер (*сюрчить*). Прошу розійтись.

Малахій. Тру-ту-ту! Хто там сюрчить на промову народного наркома? Хто заважає нам, питаю?

Міліціонер. Граждане, ще раз прошю... А ви, гражданине, а йдіть лишень за мною.

Малахій. Пора вже, товаришу, вам піти за мною!

Міліціонер. Що? (*Сюрчить*).

Малахій. Тру-ту! Тихо... Отже, багато, багато вірнопідданих!..

Міліціонер. Припиніть, гражданине, ваше поведеніє.

Малахій. Я виголошую реформу людини.

Міліціонер. Гражданине, як вам отаке казати, да краще піти та заснути.

Перший робітник. Гех, старичочку, без приправи, як-то кажуть, і блохи не вб'єш.

Голос. Не вб'єш.

Перший робітник. А ви з голими руками за людину беретесь.

Голос. Е-е, він не так!
Міліціонер. Гражданине!
Голоси. Хай скаже!
— Ну да!

Перший робітник. Хай старичок виголоситься.

Голосц. Хай розкаже, як... Хай висловиться!

— Дать йому слово! Хай поговоре!..

Малахій. Негаймо потрібна реформа людини... Провулками, заулками, повз заводи і фабрики, межами та стежками бур'янистами, ген-ген до могил іду. Тру-ту-ту! Тру-ту! Уставайте, люди, бо несу на вас реформу... Не форму, а реформу... Тру-ту-ту! Тру-ту-ту! Збирайтеся до Фавор-гори пролетарської двадцятого серпня, по-старому шостого, несіть мак червоний, пагідки, а найбільш приносьте голубеньких мрій. Там будемо святитись, святитися, новитися...

Перший робітник. А господи! Ну і чудак, одним словом!

Перша повія. Дівочки, скандаль...

Друга повія. Ну, інтересний!

Перша повія. Здається, бійка.

Третя повія. Хто?

Друга повія. Ша!

Міліціонер. Я забороняю вам говорити такі промови!

Малахій. Про революцію?

Міліціонер. Яка ж тут революція, коли ви на всіх святих посилаєтеся! Хто ви такої...

Малахій. Я народний нарком.

Міліціонер (*сюрчить*). Народний нарком! Як вам не соромно, громадянине, у таке помрачення заходити! Дома, мабуть, жінка, бідні діти ждуть не дождуться, а ви... Соромно, громадянине, соромно!

Другий міліціонер. Та що ти з ним панькаєшся, веди його до району!

Оля. Пустіть його...

Малахій. Олю, вони не вірять, що я народний нарком... Вони думають, що я маленький хлопчик, що виліз на стовпчик, у дудочку грає, людей забавляє...

Другий міліціонер. Веди, кажу!

Оля. Товаришу міліціонер, голубчику, пустіть... Це мій дядько... Хворий дядько...

Перший міліціонер. Хто ви, громадянко?

Другий міліціонер. Хіба не бачиш, хто?

Перший міліціонер. Ага... Ще раз соромно, громадянине! В таких літах і до якого пределу довели племінницю!

Оля. Ой, друженьки, прошу я вас, бешкет знімайте, щоб міліції баки забити.

Якось із повій. ...Це ж Любчин папаша...

Перша повія. А, так ти вже на м'яких пружинах, на білих подушках... Забуржуазилась!.. а не хочеш...

Друга повія. Міліціонере, караул! А-а-а!

Перша повія. Не хочеш, як я! На лавці... По-пролетарському... Не хочеш...

Третя повія. А ви що поставали та баньки вилупали? Гулящих дівок не бачили!

Прокожий. Міліціонере!

Третя повія. Товарищу міліціонере, Клара ріже Варусю!

Оля. Наркоме, ходімо мерщій!

Перший робітник. А куди ви його, старичка, куди... Це ви були біля церкви?

Оля. Я.

Перший робітник. Ви тепер така...

Оля. Така. Пойдьом же ко мне, наркоме... Пойдьом туди, де... Ха-ха... Голубі мрії. Ходім.

Малахій. Пророкою: найвища фаза реформи наступить тоді, коли окремим декретом буде зліквідовано міліцію!

Перший робітник. Ха-ха... Ну й чудак! Іване, на струмент... А де ж він? Ну й встряв же я в історію.

Гучномовець. Алло, алло! Говорить Харківська радіомовна станція! Нарком освіти на хвилі 477 метрів. Слухайте, слухайте передачу дитячого журналу «Жовтенята». Слухайте казочку про орла та жабу. «Була собі на світі жаба. Зустріла вона орла та й каже: навчи мене, орле, літати. Добре, каже орел. А як же ти літатимеш, питає орел. Хіба така велика штука літати, каже на це жаба, підніми мене, орле, а там понад хмари полетимо. От і підняв орел жабу понад хмари та й легять. Ех, як широко, кричить жаба. Пускай, полечу. Так і полетіла, що нічого з неї не зосталось».

Куліш закінчив п'єсу в грудні 1928, у січні 1929 року прочитав її в театрі «Березіль», 22 березня відбулась прем'єра комедії у Дніпропетровському театрі ім. Шевченка (режисер Дм. Ровинський, художник І. Назаров; Мина — Ф. Левицький). 18 квітня відбулась березільська прем'єра (режисер Л. Курбас, художник В. Меллер, композитор Ю. Мейтус; Мина — Й. Гірняк, дядько Тарас — М. Крушельницький, Мокій — Л. Сердюк, тьотя Мотя — Н. Ужвій, Баронова-Козино — Г. Бабійвна, Рина — Н. Титаренко, Мазайлиха — Н. Пилипенко). 23 квітня «Мину Мазайла» показали франківці (режисер Г. Юра, художник В. Шкляїв, композитор Н. Пруслін; Мина — Т. Юра, дядько Тарас — М. Пилипенко, тьотя Мотя — А. Шведенко, Мазайлиха — Г. Борисоглібська, Мокій — К. Кошевський, Рина — Ф. Барвінська). Комедія пішла того ж року в Одесі, Вінниці, Житомирі, Херсоні, Маріуполі; у Києві її поставили також в обласному пересувному театрі (постановщики — відомі митці О. Смирнов та О. Іскандер). 1930 року «Мина Мазайло» вийшов за межі Радянської України — виставу поставили на сцені мандрівного театру ім. Тобілевця (режисер В. Блавацький). 1942 року на сцені Львівського театру комедію поставив Й. Гірняк (художник М. Радиш; Мина — Й. Гірняк, тьотя Мотя — Л. Кривницька, дядько Тарас — В. Блавацький, Баронова-Козино — О. Добровольська). 1953 року «Мина Мазайло» пішов у Нью-Йорку, Філадельфії, Детройті, Нью-арку, — його грали Театр-Студія Й. Гірняка та О. Добровольської.

Березільці возили свою виставу 1931 року на гастролі до Грузії — і теж мали там успіх, незважаючи на те, що «філологічні» особливості конфлікту п'єси людям, які не знають української мови, не дуже зрозумілі. Це чи не єдина п'єса М. Куліша, яку не було перекладено російською; причина саме у тонкощах її мовної україно-російської специфіки, які при перекладі неодмінно втрачаються. П'єсу відразу ж — винятковий для М. Куліша випадок! — було оцінено реперткомом дуже високо й рекомендовано до показу в усіх театрах України, себто їй дано було «літер А». Одне слово, це був триумф, загальнонародне визнання, довгожданний успіх. Так само триумфально комедію було знято з репертуару наприкінці 1930 року, коли процес українізації пішов на спад, — знято після бурхливих дискусій у пресі та низки суворих засідань. Знято після того, як з мистецького твору комедія стала явищем життя, як її

герої стали живими персонажами київської Бессарабки чи Подолу, реальними людьми одеського Привозу чи Молдаванки, як репліками з п'єси Миколи Куліша заговорив народ.

Порівнюючи вистави франківців і березильців, критик писав, що «у березильців акцентовано дискусійний матеріал п'єси, тут гостро протиставлені Мина — і Мокій, тьотя Мотя — і дядько Тарас, кожне слово тут... ніби підкреслене, підняте на диби. У франківців світло падає на людей і на характери. У березильців і постановці, і оформленню надано деякою мірою символічного звучання; франківці подають усе простіше, жвавіше, більш реалістично. Перший Мина Мазайло був майже універсальний, другий — цілком у побуті. У Гіряка він ніби виходив за межі України, наближаючись подеколи до образів мольєрівських комедій, у Терентія Юри він повертається до середовища нашої побутової комедії» («Мина Мазайло» у франківців», «Вечернее радио», Харків, 1929, 16 травня). Боронячи комедію, Микола Хвильовий доводив на театральному диспуті 1929 року, що «тільки епохальні п'єси можуть викликати таку велику дискусію і що тільки обмежені люди не розуміють, що саме такі п'єси і роблять у театрі сноху». Важко перелічити все друковане у тогочасній пресі про «Мину Мазайла»; це було б кілька сотень пагв.

У цьому томі ми подаємо лист М. Куліша до А. Хвилі, тодішнього зав. відділом преси при ЦК КП(б)У, з приводу «голобельної» критики п'єси Євгеном Касьяненком та Костем Котком. Доповнюємо розмову про критику «Інтермедією» Остапа Вишні, друкованою у тому самому числі «Літературного ярмарку» (1929.— № 6), де вийшла друком Кулішева комедія:

«Прочитали «Мину Мазайла»? Потисніть руку «Літярмаркові» за те, що він не пошкодував ні сил, ні копій для того, щоб дати своїм читачам цю надзвичайної краси річ. Про автора не говоритимемо; це вище за нас. А про саму річ, про «Мину Мазайла» говорити варті Правда?

Автор цих рядків і на виставах, і на обговоренні після зачитання «Мини Мазайла», між іншим, зауважив ось що:

Страшенно, до істерики, ненавидять і автора, і комедію знає хто?

а) Коротконогі жінки. М. Куліш дуже таки ризикував, подавши оту сентенцію: «Нема нічого гіршого, як коротконога жінка». Крім того, що він завдав усім жінкам клопоту міряти свої ноги, він просто обурив не менш як відсотків з 50 жінок, що їм природа прикоротила те, чим вони дибають. Маєте тепер: 50 % жіноцтва — воги цієї прекрасної комедії.

б) Українізовані. «По-моему, гораздо приятнее бить изнасилованной, нежели українізованной» (тьотя Мотя). Грубезна частина сіль-

ського населення українізована. Маєте: грубезна частинка — вороги цієї прекрасної комедії.

в) І он (цебто автор) смог дійти до такого нахальства, що приравняв эту противную українізацію до насілія! Ах! Ах!

Маєте: всі звалтовані, і всі, хто українізує,— вороги цієї прекрасної комедії.

г) Всі вчителі «правильних проізношеній». Одне слово — всі ті, хто отим самим «ге» тільки й живе.

д) Всі дядьки Тараси «з Києва». Це зрозуміло. Комедія ця та й сам її автор «не з тих Тертик». А раз «не з тих» — не тільки утримуються, а й ненавидять.

е) Всі Рини, всі Мазайлихи, всі тьоті Моті. Коментарів, я гадаю, тут не потрібно.

є) Рецензенти кількох центральних і кількох провінціальних газет. Чим це пояснити? Я питав. Питав центральних рецензентів: «Чому «Мина Мазайло» не може бути актуальною, сценічною, художньою п'єсою?

Відповідь така:

— Етого не может быть!

— Чому цього не може бути?

— Етого не может быть уже потому, что етого не может быть никогда!

З такими аргументами, як ви бачите, не можна не погодитись.

А провінціальні рецензенти, як ви бачите, (не всі, не всі) ті просто кажуть: «Скажи, враже, як пан скаже».

І це правильно!

Бачите, скільки миноненависників?

Хто любить «Мину Мазайла»?

Люблять її комсомольці, люблять її робітники, люблять її всі, в кому не згасла ненависть до мішанства, до пошлості, до обивательської глупоти...

А я, цих рядків автор, про одне тільки прошу всіх тих, хто хоч трішечки на мене вважає. Коли я помру, тягніть мене до могили без музики, а йдіть за труною й танцюйте, приспівуючи:

Пахнет сеном над лугами,

Песней душу веселя...

А Толя Петрицький, найкращий із усіх найкращих художників, хай співає:

Только * Жучка удалая

В рыхлом сене, как в волнах,

* У березільській виставі, актори, жартуючи, вимовляли — «Толька-Жучка молодая», так воно й поширилося театральною Україною — «во славу Петрицького».

То взлетая, то ныряя,
Скачет, лая влопыхах.

Тоді на тім світі перед престолом всевишнього молитимусь за всіх миновенависників:

— Прости їх, господи, бо не відають вони, що творять...»

ЛИСТ МИНИ МАЗАЙЛА ДО НАРКОМА ОСВІТИ М. СКРИПНИКА

Вельмишановний тов. Скрипник!

До вас звертаюсь як до Народного Комісара Освіти, що мусить турбуватися про забезпечення національних потреб національних меншостей України. Чому на цьому тижні знову засновано один єврейський національний район, а про справу російської національної меншості ви не турбуєтесь? Нічого там говорити про російські національні сільради та російські національні райони, бо то на селі. А от чому не вживаєте заходів для забезпечення наших національних інтересів — от таких громадян, як я, Мина Мазайло, та й взагалі інші службовці наших установ.

До речі, я спростовую клеветницький виступ проти мене письменника Куліша, що у формі своєї п'єси написав на мене доноса та ще й повідомив, що буцімто мене звільнено. Нічого подібного! У наших установах ще є досить людей цілковито свідомих у справжній національній політиці, що розуміють, що вони не мають права торкатися моїх особистих справ, як-от зміна прізвища тощо. Я на службі свої обов'язки виконую і вживаю отую українську мову, коли треба писати до Наркомосу чи до якоїсь місцевої української установи. Але до мого приватного життя нікому немає діла. Тому мене й залишили на роботі.

Однак мої національні культурні потреби цілковито нищать. Дійсно. Я чесний радянський громадянин, служу старанно, ніякого опору українізації не веду, живу собі тихенько на Холодній Горі *. До того я — член ДД ** і Т-ва «Геть Неписьменність», одне слово, від мене нічого кепського Радвлада не має. А однак мене на кожнім кроці врізують і давлять. Перейшов я до обновленської церкви ***, — я ж не реакціонер. Але не пройшло й місяця, як церкву нам забрали

* Холодна Гора — район у Харкові, де жило переважно русифіковане населення; для березільців «грати на смак Холодної Гори» означало орієнтуватись на міщанина.

** ДД — «Друзі Дітей», товариство, яке сприяло ліквідації безпритульності й залученню дітей до освіти, до школи. ДД було також шефом дитячих будинків.

*** У 20-х роках представники ряду течій у руській православній церкві висунули ідею «оновлення» церкви, пристосування її до нових потреб радянської дійсності. Наприкінці 30-х років «оновлену» церкву було ліквідовано.

й звідтіля замість нашого живого церковного слова йде по радіо українська мова.

Бувало, після служби щовечора читаємо «Вечірнє Радіо». Сидиш собі дома в приватнім життю й читаєш газету. Узнаєш з неї все, що треба: де що в кого вкрали, хто кого побив, що коїться на білому світі. Тоді я відчував, що Радянська влада забезпечує мої національні потреби. Свій куток. Своя газета пише про своє життя своєю мовою. А тепер: на тобі! І ту останню газету українізували! Мене цілковито позбавлено культурного знаряддя для моїх національних потреб.

Тепер говорять, буцімто хочуть українізувати ще й оперету*. Де ж тоді діватися? Навіть у суботу чи в неділю піти пікуди буде. Бо, яка ж це буде оперета, коли в ній танцюватимуть по-українськи? Як же можна буде тоді піти на «Прекрасную Елену», коли вона промовлятиме по-українськи? Ну, та я сподіваюсь, що тут все-таки не вдасться. Наші всі службовці, що ходять до оперети, цілковито проти її українізації. Нехай собі українці будують нову оперету, з новим репертуаром, ще ліпше, коли це буде оригінальний репертуар, але ж наші національні інтереси мусять бути забезпечені.

Я гадаю, що скоро влада зрозуміє, що з українізацією «Радіо» вона зробила помилку. Нехай собі робітники пролетарізуються й українізуються, але ж треба забезпечити національні інтереси й нашого російського службовця, російського міщанства, всіх тих, що складають величезну більшість міста Харкова й визначають його культурне обличчя.

От тепер я перестав передплачувати «Радіо». Зрозуміло, коли передплачуєш за місяць — дешевше буде, але тепер я не щодня буду купувати, так що піде одне на одне. Але взагалі газета стала не моєю й я не можу її підтримувати. Я певний тому, що українське «Вечірнє Радіо» себе не видержить. Читач не сприйме українізації «Вечірнього Радіо». Треба ясно сказати: удень на роботі хай буде українізація, але вечір — то приватна справа. Оперета, «Вечірнє Радіо» — мусять бути російською мовою. Без сумніву, так і прийдеться повернути до цього.

Але ж навіщо тоді все це затівають? Навіщо дьоргать нас і чіплять за наші національні культурні інтереси? Я гадаю, що ви як Народний Комісар Освіти мусите втрутитися в ту справу й виправити отее перекручення правильної партійної лінії. Бо ж український націоналізм це є зараз основна загроза й дійсно права не-

* Харківську оперету засновано було саме 1929 року, — однією з перших вистав був український «Запорожець за Дунаєм» (лібретто Остапа Вишні, постановка М. Крушельницького). Але Міні не було чого тривожитися — незабаром Харківська оперета знову почала обслуговувати саме його: вона досі — протягом багатьох десятиків років — грає російською мовою.

безпека,— як то мені передавали, правильно говорив в Інституті Марксизму Проф. Шпунт*.

Прошу Вас покласти резолюцію й повідомити мене.

З повною пошаною

Службовець *Мина Мазайло*

Резолюція:

Листа розглядати як фейлетон і направити до «Вечірнього Радіо».

Микола Скрипник

Подаємо лист за «Літературним ярмарком» (1929.— № 7). Ця своєрідна інтермедія дає уявлення і про соціально-політичні обставини, в яких ішла вистава, і підтверджує думку про те, що Мина Мазайло став персоною прозивною, явищем життя, а не лише явищем мистецтва.

Після публікації «Мини Мазайла» в «Літературному ярмарку» (1929.— № 6) комедію було надруковано окремою книжечкою (Х.— ДВУ.— 1929), за якою ми і подаємо п'єсу в нашому виданні. Невдовзі «Мину Мазайла» на довгі роки було вилучено з ужитку, в історії українського театру п'єсу якщо й згадували, то лише зі знаком мінус. 1955 року «Мину Мазайла» опубліковано у США (у вже згадуваній вище нью-йоркській збірці творів драматурга) — з ретельним коментарем Г. Костюка. Грунтовний аналіз п'єси та її сценічної історії належить Н. Кузякіній («П'єси Миколи Куліша». — К.— «Радянський письменник». — 1970). Реконструкцію березільської вистави можна знайти у статті Н. Корнієнко «Театральная естетика Леся Курбаса» («Леся Курбас». — М.— «Искусство». — 1987). У журналі «Вітчизна» (1989.— № 1. Публікація та вступне слово Л. Танюка) розказано про історію п'єси та спробу здійснити її постановку у Київському Молодіжному театрі (1988, постановка Л. Танюка, художник В. Карашевський), де готову виставу напередодні прем'єри й показу її на гастролях у Львові було закрито без будь-якого перегляду під приводом реорганізації театру. Після цього комедію поставив О. Беляцький у Харківському театрі ім. Шевченка з молодими акторами свого акторського курсу; основний наголос тут було зроблено не на кулішівське слово, а на пластику, хореографію; цього ж, 1989 року відбулась прем'єра «Мини Мазайла» у Львівському ТЮГові у постановці М. Лукавецького. Студія «Укртелефільм» здійснює двосерійний фільм «Мина Мазайло» (режисер Л. Танюк).

У ЦДАЛП зберігся оригінальний примірник «Мини Мазайла» 1929 року (ф. 325.— Оп. 2.— Од. зб. II.), в ньому є деякі сцени та реп-

* Шпунт Р. М. (1902 — ?) — виступив усупереч тодішній офіційній настанові з тезою про небезпеку «українського націоналізму» як «правого ухилу».

ліки, які не ввійшли до загальновідомого варіанту. Подаємо їх нижче.

У першій дії (сцена 1), там, де Рина «зробила трагічні очі»:

«Ти розумієш... З папою вже не говорить зовсім, навіть по-українському. Мама з ним не говорить — навіть по-руському. До мене він звертається тільки по-українському. З Домахою балакає по-українському. Вона ж з ним — по-малоросійському».

Далі в цій же сцені замість фрази «Розумієш тепер, що у нас у квартирі робиться» Рина говорить: «Ти розумієш тепер, чому ти мушиш негайно зробити так, щоб Мокій в тебе закохався». А далі йде така сцена:

У л я (в люстро напружено-серйозно). Слухай, Ринко. Я тебе не розумію. Як це? Я мушу негайно закохати Мокія, і я ще не закохала Мокія, а вже твій папа пішов до ЗАГСу. Невже він гадає — немов справді отак скоро — раз-два-три! — і можна закохати Мокія, що вже побіг до ЗАГСу?

Р и н а. Та ні. Аже тепер я бачу, що ти серйозно не розумієш. Папа про це закохання аж нічого не зна і не знатиме. Я йому про це ні слова, і мама, ти розумієш? Це ж не серйозно.

У л я. Як не серйозно, коли ти сама, Рино*, кажеш, що це серйозно, що я мушу закохати Мокія серйозніше.

Р и н а. Та ні. Ну да ж, серйозніше, Улю, закохати. Щоб Мокій забув за свою укр. мову, забув її, кипув, ти розумієш?

У л я. До чого ж тут ЗАГС?

Р и н а. Як до чого? У ЗАГСі йому скажуть, чи можна прізвище змінити, як це робиться, ти розумієш.

У л я. А мені подумалось... Я тебе, Рино, взагалі не розумію. Ти як полсоване радіо: пши-шти, хри-мри, через п'яте-десяте, не докажеш, не договориш...

Р и н а. Ще подумалось що!..

У л я. Невже і прізвище в ЗАГСі міняють?

Р и н а. А ти думала де? Тільки в ЗАГСі. Прізвище, ім'я, по батькові, все життя тепер можна змінити тільки в ЗАГСі, розумієш?

У л я. Серйозно?

Р и н а. Ну як серйозно, коли папа, кажу ж тобі, ще з ранку пішов міняти, а Мокій не тільки не зна про це.. (і далі за текстом «Літературного ярмарку»).

Після цього зразу — перша ява Мазайлихи, а після виходу її — розмова Улі та Рини про «вечірні озерця в степу» та ін.

В епізоді 5 першої дії цікавою була така сценка про українське кіно, дуже скорочена в основному тексті:

* У рукописі помилково — «Улю».

Мокій. Гм... На жаль, гарних українських кінокартин дуже мало. Таких, щоб їх можна було назвати оригінальними... Ну, щоб одних не тхнуло горілкою, гречаниками, чардиніними*... а... бачили «Звенигору»**?

Уля. Аякже! зовсім не похожа на укра...

Мокій. «Звенигора» не похожа на українську картину?

Рина (*метнувши оком на Улю, перебила*). Та ні: Уля хотіла сказати, що «Звенигора» зовсім не похожа на так звані українські, од яких тхне горілкою, гречаниками, чардиніними і які тобі не подобаються. Правда, Улю, ти так хотіла сказати, і тобі ж сподобалась, ти мені казала, з українських одна лише «Звенигора».

Уля (*зрозуміла*). Так! «Звенигора» сподобалась. Надзвичайно сподобалась! І «Сорочинський ярмарок» теж...

Мокій. Що? «Сорочинський ярмарок»?

Рина зиркнула на Улю. Уля здогадалась.

Уля. Бачили!

Мокій. Бачили, Солопія під корову поклали.

Уля (*зареготалась*). Страх як комічно.

Мокій (*наступився з блиском*). Поміщик Гоголь не глузував так з українського дядька Солопія, як ВУФКУ. І це смішно?

Рина. Та ні! То Уля засміялась не з Солопія, а з ВУФКУ. І справді. (*Іронічно засміялась, немов з ВУФКУ*). Страх як комічно. Подумаєш! (*До Улі*). Ти ж так засміялась, Улю?

Уля. Таки з ВУФКУ.

Рина. А знаєш, Моко, Уля прийшла просити мене, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. (І далі за текстом «Літературного ярмарку» до кінця без змін (сцена 5); за винятком однієї фрази. Замість: «Коли мені здається, що «стоїть гора високая» краще за Тичину» Уля говорила: «Коли мені здається, що «Сорочинський ярмарок» кращий за оту «Звенигору»).

* Чардинін Петро Іванович (1873—1934) — актор, сценарист, режисер, один з піонерів дореволюційного німого кіно. Серед кращих фільмів — «Мертві душі» (1909), «Крейцера соната» (1911). 1921 року емігрував. Повернувшись 1923 року з еміграції, працював на Україні, зняв фільми «Тарас Шевченко» (1927), «Тарас Трясило» (1930). Відомий тим, що став, сказати б, монополістом у ВУФКУ і чинив опір приходу до кіно української молоді.

** «Звенигора» — фільм О. П. Довженка (сценарій М. Йогансена та Юртика, себто Юрка Тютюнника). Довженко дуже переживав, що фільм не мав успіху на Україні, бо через свою нетрадиційність виявився надто складним для тогочасної публіки, звиклої до творів, де національне зводилося до «гопака та чарки» і «культу стріхи та чобіт».

У сцені 7 в репліці Мазайла: «Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! (По паузі, погладивши серце)». Далі було: «Думав — не переживе».

М а з а й л и х а. Знаєш, Минасю, і в мене теж серце. Ти тільки ото подзвонив, а в мене: тьох, тьох — двічі, вгадало, що ти. І думаю, — боже, ти чи не ти.

Р и н а. Годі, мамо, годі!

М а з а й л и х а. П'яний, подумалось. Хворий. Щось трапилось. Може, виграла облигація. Ще дали облигацію. Вернувся цар, може, все разом трапилось. Все. Все. І серце вже тоді передчувало... З Мокієм що робити, Минасю.

(І далі текст Мазайлихи за «Літературним ярмарком»).

У третій дії (сцена 4 та 5) тьотя Мотя говорила:

Тьотя Мотя. Чули таке? Уже наших козаків українізувати хочуть.

М а з а й л о. Яких козаків — козаков?

Б а р о н о в а - К о з н и о (поправила). Не козаков, а казаков...

Тьотя Мотя. Малоросійських! Що про них нам Гоголь так чудово, ах так чудово сочинив... У «Тарасі Бульбі», пам'ятаєте? «А повернись-ка, сын... Экой ты смешной какой...— Давай на кулаки...» Чудово. І всі вони по-руському говорили...

Дядько Тарас (витріщивсь). Хто? Тарас Бульба?

(І далі за текстом).

Була в п'єсі й оригінальна сцена, де Рина мирить тьотю Мотю з дядьком Тарасом.

Р и н а. Не треба, тітуню, сваритися з дядьком. Зараз же дискусія. Я благаю: я левна, що дядько не проти того, щоб Бульба і всі козаки говорили і співали на сцені і не по-українському. Ні, їй-богу. Ні, він тільки за те, що вони на Січі, можливо, колись говорили і по-українському... (До дядька). Правда, дядю, ви навпаки думаете? Правда?

Дядько. Так. Я навпаки.

Р и н а (до дядька і до тьоті). Ну от бачите! А ви сваритесь по-дурному.

Тьотя Мотя. Як по-дурному! Як по-дурному! Коли Тарас Бульба, Остап і Андрій співають у всій опері по-українському!

Р и н а. Та їх же приневолили. Силоміць заставили, тьотю...

Тьотя (задовольнилась). Ага! Отак би й сказала. Тараса Бульбу, Остапа й Андрія силоміць українізували.

Дядько. Як?!

Р и н а (до дядька). Ну да ж! Артисти не хотіли, дак їх...

Дядько (*задовольнився*). Ага! Отак би ти й сказала! Тараса Бульбу, Остапа й Андрія артисти не хотіли по-українському співати, так їх силою заставили...

Рина. Чуєте? Ідіть! Помиріться! Ну...

Дядько Тарас. Та я й не сердюсь, коли так...

Тьотя Мотя. Я теж не сердюсь, коли так... Сідайте, панове, сідайте! Зараз почнеться дискусія. Ах, не туди, Лінно. І не сюди, Лінно! І тільки, бога ради, не сюди, панове. Сядьте так, як я думаю.

Голоси. Та як?

— Та як же...

Тьотя Мотя. Це поки що, кажу, секрет! (*Про себе*). Отут сиде Мокій — раз, два, три, чотири голоси. А тут (*взялася підраховувати*) — тут Мина, тут Рина, раз, два, три, чотири, п'ять, шість голосів. (*До Баронової-Козино*). Будь ласка, ви отут, а ви, Улюню, отут анфасом. До Мокія. У вас прекрасний анфас. (*Тихо*). Глядіть же мені... милая, не забувайте, про що я вам казала. Тільки на його. У вічі. Гіпнотизуйте. Розумієте, гіпнотизуйте.

У сцені перед початком дискусії репліка тьоті Моті про комсомол (сцена 7) мала таку редакцію:

Тьотя Мотя. ...Ах, я завжди казала, кажу й казатиму, що якби мій Ваня не загинув добровольцем на австрійському фронті од германського імперіалізму, я б його давно оддала до комсомолу. Ах, тоді б всі знали, тоді б ви увевнились, молоді люди, якого ідеала втеряла наша Росія в особі мого милого хлопчика... Він ще тоді передчував, що у нас коїться революція і неизбежно організується комсомол. Він казав мені: «Ах, мамочко, чогось мені нудно, так нудно, немов би щось погане скоїться з нами, з Росією...»

(І далі рекомендується «товариш з текою» — Аренський).

В кульмінації дискусії загибаний на слизьке Мазайло «замість відповіді став пити воду». Далі слово забирає дядько Тарас. У старому варіанті замість Тараса говорив Мокій.

Мокій (*до нього*). Ти ж сам казав, як голова вашої установи, що зовсім не знав української мови, почав і перестав говорити по-українському.

Мазайло. Не вірю! Все це тільки для годиться! А якою мовою він говорить у себе вдома, наприклад, у спальні з жінкою?.. Не вірю! Серце моє передчувало. (І далі текст дядька Тараса: «Наші селяни — не українці?»).

У монолозі тьоті Моті про «Дні Турбіних» замість «Зостанеться єдина, неподільна...» було:

Тьотя Мотя. ...Зостанемось ми і більшовики...

Мокій. А хто він такий, Альоша?

Тьотя Мотя. Альоша Турбін. Ах, це мила, благородна, руська людина.

Губа (до Мокія). Офіцер. Я що п'єсу знаю.

Мокій. Ага. Тепер я, тьотю, вас зрозумів.

Деякі відмінності є і в четвертій дії. У сцені 2 репліка Мазайлих «Ви йому потрібні не на коханнячко...» і далі — належить тьоті Моті; таким чином, це у неї невеличкий монолог, розбитий потім на три частини.

У сцені 3 Мокій після слів «Раптом до тітки жити, та ще й в Одесу...» говорить:

Мокій. ...Та з вас там міщанство зразу одеську росіянку зробіть, очі ваші українські підмалюєте, губи ваші українські підфарбуєте, і не почувате ні одного теплого українського слова...

Уля. Зате там шукають це українське щось в дівчині, а перш за все жінчину, людину нарешті.

Мокій. Та! Там жінчини шукають в кожній українці, а не друга і не дружину собі... Ну що ж... Знов буду жити — самотіти... Зима... Сиди один... (і далі за текстом «Літературного ярмарку»).

Дядькові лайки, коли він сам себе ганить, були раніше розкидані по всій сцені, він виходив чотири рази, щоразу вигадуючи інший синонім для слова «дурень». Вперше він робить це у репліці, яка починається «Га? Думалось — Мазайловський...»; після «Ой дурень я, дурень!» було: «Дурень! Балбес, дурандас! Дурко! Дурноверх! Дуренко! (Пішов)».

Вдруге — сцена 9; замість «Дурень же я, дурень!» було: «Глупак! Телелень! Бевзы! Недотепа!»

Утретє — сцена 11; замість «Ой-ой-ой же дурень!» було: «Дурба! Дурило! Дурбас! Дузбур!»

Учетверте — сцена 12: «увійшов дядько Тарас», текст був: «Дурбило, ще й дурандас!»

У сцені 13 замість «як комсомольцю кадила» Мокій говорив: «Як комсомольцю чотки...» Далі —

М а з а й л о. Молю разом на них (кивнув туди, де Мазеніни).

Мокій. Разом... На вас і на них: вийдіть, будь ласка, і зачиніть за собою двері.

Дядько Тарас (услід). Ага! (Іронічно). Вони, бач, радянські українці. Вони європейці, вони, бачте, творять із заліза й сталі (чи часом не з Югосталі?), вони дають нову пролетарську українську мову. (Гримнув). Далі. З Комарова ніжечку, з Антонова слізюньку!

Задзвонив у сінях дзвоник.

¹ Про реальний епізод з «доктором Алмазовим» див. у VI розділі спогадів Автоніни Куліш.

² «Брахікефальності пересічний індекс» — від «брахікефали» (гр.) — істоти з коротким черепом, переважно ті людські типи, у яких поперечний діаметр черепа дорівнює чотирьом п'ятим поздовжнього діаметру і більше. Виконавець ролі Мокія у «Березолі» згадував, що Куліш на репетиціях у «Березолі» підкреслював іронічне ставлення до Мокія, що з таким палом захоплюється антропологічними вимірами «на живих людях». Критика ж, навпаки, взяла ці сцени «на зубок» і зробила їх чи не основними у звинуваченні драматурга як нібито прихильника зоологічно-расової теорії. Звісно, лише нечистоплотна на руку людина ототожнить любов Мокія до такого роду цифр з уподобанням самого Куліша. Це ще одне підтвердження того, що до всіх героїв «Мини Мазайла» (різниця лише в мірі) Куліш ставиться іронічно.

³ Електрична мухобійка в руках у Мазайлихи (друга дія, сцена 5) — зрозумілий харків'янам 30-х років шпичак на адресу письменника Євгена Касьяненка. («Касьяненко завжди носився з проектами, з винахідництвом. Раз у редакції серйозно нам заявив, що винайшов днями електричну мухобойку» (А. Любченко. Спогади про Хвильового. У кн. Юрій Луцький. Валітінський збірник. Видання КІУС, 1977)).

⁴ Оперу М. Лисенка «Тарас Бульба» ще 1924 року, до того, як харківський оперний театр прибрав назви української державної столичної опери, поставлено було українською мовою; це стало підставою для тривалих і гострих дискусій. 1927 року «Тараса Бульбу» було поставлено вдруге (режисер Г. Юра), 1929 — втретє (режисер В. Манзій), і щоразу дискусії спалахували з новою силою.

⁵ *Зизаній-Густановський Лаврентій* (? — 1634) — український педагог, протоієрей, граматик, викладач Львівської братської школи. 1596 року видав (у Вільні) перший український буквар із словником «Наука ку читаню і розумню писма словенского», на 1061 слово. Попри весь гумор дядько Тарас має слушність: на Україні словникова справа розвивалася активніш. Наступний «Лексіконъ славенороскій» видав Памво Беринда (1627, Київ).

⁶ *Валуев П. О. (1814—1890)* — російський письменник та державний діяч. Будучи міністром внутрішніх справ, видав 1863 року таємний циркуляр, який, звинувачуючи українську інтелігенцію у підтримці польського повстання, заборонив українське друковане слово, доводячи, що «ніякої малоросійської мови не було, нема й бути не може, і що наріччя її, вживане простолюддям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». На діячів української культури почалися репресії.

⁷ «Дні Турбіних» М. Булгакова за його романом «Біла гвардія»

було поставлено у МХАТі 1926 року (худ. керівник вистави К. Станіславський, режисер Г. Судаков; Олексій Турбін — М. Хмельов, Ларіосик — М. Яншин, гетьман Скоропадський — В. Ершов). «Українці в «Днях Турбінних» — це бандити, що розуміються тільки на самогоні і мріють розстрілами, а розмовляють дивацькою сумішшю скалічених російських та українських слів», — слушно писала у своєму дослідженні Н. Кузякіна («П'єси Миколи Куліша», К., 1970). Антиукраїнська спрямованість «Днів Турбінних» була предметом розмови і під час першої зустрічі українських та російських письменників у Москві в лютому 1929 року. До певної міри полемічною відповіддю Куліша Булгакову стала «Патетична соната».

⁸ *Чубинський Павло Платонович* (1839—1884) — видатний український етнограф. Уля цитує п'ятий том його семитомної розвідки «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край».

⁹ *Іона Вочревісуций* — псевдонім Миколи Новицького, відомого фейлетоніста, що постійно критикував Куліша, Хвильового, ВАПЛІТЕ, виступаючи з вульгарно-соціологічних позицій. 1930 року вийшла його книжка «На ярмарку. Критичні нотатки», де він уже відверто зводив рахунки з М. Кулішем, кваліфікуючи його творчість як політичне збочення. Парадоксально, але саме йому було замовлено статтю про Куліша до «Литературної енциклопедії» (1931, т. 5), в якій зокрема сказано, що основна вада «Мини Мазайла» — «пропаганда національного культуртрегерства за радянських умов».

1938 року М. Новицького було заслано до концтабору, подальша його доля невідома.

ПАТЕТИЧНА СОНАТА

Перший варіант п'єси написано наприкінці 1929 року. Тоді ж Куліш передав його до «Березоля» та українського реперткому, але дозволу на постановку репертком не дав. Ситуацію врятував П. Зенкевич, який переклав п'єсу і зацікавив нею російські театри і, зокрема, одного з кращих тогочасних режисерів Олександра Таїрова. Той навдивовижу швидко одержав дозвіл на постановку. Незважаючи на обговорення п'єси на художньо-політичній раді театру, де, по суті, драматурга й п'єсу було звинувачено в «українському шовінізмі» (стенограма обговорення зберігається у ЦДАЛІ.— Ф. 2328.— Оп. 1.— Од. зб. 69), Таїров подолав внутрішній і зовнішній опір; прем'єра «Патетичної сонати» у керованому ним Камерному театрі, яка відбулась 20 грудня 1931 року, стала подією для всього радянського театру. Але й сам Таїров, слід сказати, вступив із п'єсою у своєрідну дискусію, перевівши ліричну драму на рейки героїко-революційного пафосу. Оформив виставу В. Риндін, головні ролі виконували: Ілько — В. Ганшин, Ступай-Ступаненко — С. Ценін, Пероцький — Л. Фенін, Андре — Ю. Хмельницький, Оврам — М. Чаплигін. Судьба — М. Жаров; роллю Зіньки дебютувала в Москві славетна в майбутньому Ф. Раневська. Роль Марини грала видатна актриса Аліса Коонен, виконавиця кращих ролей світового трагедійного репертуару. Дехто з критиків довго ще називав її Марилу «жовто-блакитною Федрою» та «українською Мшішек», бо попри всю масштабність ролі та чисто акторську симпатію до Марини як до жінки, як до талановитої непересічної натури, Коонен таки, згідно з вимогами часу, тлумачила її як «фанатичну націоналістку», «готову на будь-яку жорстокість, на злочин» (Коонен А. Страницы жизни.— М., «Искусство», 1975). Звідси й «характерні» деталі: Таїров увів у виставу сцену (пантомімічну) — зустрічаючись з Ільком, Марина ніжно простягає до нього руки і водночас непомітно виймає у нього з кишені револьвер,— і т. ін. І все одно, незважаючи на ряд отаких «виправлень», виставу було зроблено рукою могутнього майстра, а Коонен усупереч соціальним замовленням створила видатний і до певної міри національний характер. Бригада критиків-правдистів зазначала, що «проблему національного визволення автор поставив правильно» («Правда», 9 лютого 1932 року). Майже одночасно відбулась прем'єра драми у Ленінграді (Великий Драматичний театр

ім. М. Горького, режисер К. Тверський, художник В. Дмитрієв; Маринна — А. Нікритіна, Ілько — В. Сафонов, Зінька — О. Казіко, Судьба — В. Поліцеймако). Тут вистава викликала різке неприйняття — не в останню чергу тому, що, не довірившись драматургові, режисер майже на чверть змінив п'єсу. За вимогою театру знімав гострі місця і сам Куліш, про що свідчить лист П. Зенкевича до актора Є. Чеснокова від 23 лютого 1931 року: «...роль Луки сделана одной из главных... совершенно изменен финал пьесы... большинство сцен перемонтированы...» Головним у виставі став табір більшовиків — Лука, Гамар і особливо матрос Судьба у виконанні В. Поліцеймако.

Зовсім інакше було з «Патетичною сонатою» у Москві. Вона відразу стала виставою-лідером, основним глядачем її була молодь — студенти, курсанти військових і морських училищ, творча інтелігенція. Виставою захоплювались діячі партії та уряду (наприклад, маршал С. Будьонний), письменники та критики (Вс. Вишневський, Б. Алперс, Ю. Юзовський), актори й режисери московських театрів. Німецький драматург Фрідріх Вольф замовив її переклад для берлінського театру. П'єсу було поставлено у Баку, Омську, Іркутську, Казані, Костромі.

Але тріумф Куліша — Таїрова тривав недовго. Стривожені успіхом Куліша, закулісну атаку проти нього повели Д. Грудина, І. Кулик, С. Щупак, С. Левітіна, вусплівці. А. Коонен розповідала авторіві цих рядків, що після однієї з вистав її відвідала Р. Азарх — дама з оточення Л. Кагановича; вона переказувала, що її шеф двічі уже був на виставі й незадоволений трактуванням ролі Марини: «вона все одно не поставила її на коліна — їй навіть аплодують!» — начебто сказав Каганович.

І незабаром після зливи схвальних рецензій несподівано для всіх у «Правді» за 4 березня 1932 року було надруковано статтю, де «Патетичну сонату» було кваліфіковано як політично шкідливу. За демонстративним підписом «И. Українець» стояв хтось дуже впливовий, — хоч би тому, що до її нищівної оцінки тепер приєднувалась і редакція «Правды», яка ще зовсім недавно стояла на цілком інших позиціях. Цей виступ «Правды» було сприйнято як централізовану вказівку, і з кінця березня «Патетичну сонату» було знято з репертуару по всіх театрах Радянського Союзу.

Враження сучасного читача було б неповним, якби не процитувати тієї статті міфічного «И. Українця» (є підстави гадати, що за цим псевдонімом сховався Л. М. Каганович):

«...в целом, основном и главном, это пьеса не наша. Она не только не партийная (а ведь писал ее коммунист Кулиш) — больше того, эта пьеса отражает чуждую пролетариату и советскому государству «философию» украинского националистического движения».

Одержавши свого часу підтримку Й. Сталіна (у його відомому листі 1926 року), Каганович повів боротьбу проти О. Шумського, М. Волобуєва, М. Хвильового та інших національних кадрів. Вивчаючи про людське око українську мову і частенько хизуючись прикладами з сучасної української літератури, Каганович однак доводив, що весь пореволюційний український визвольний рух має дрібнобуржуазний характер. Приблизно на такій же точці зору стоїть «И. Українець»: «По представлению украинских фашистов, на Украине боролись пять сил: три украинские и две — неукраинские. К числу украинских известный западно-украинский фашист Донцов относит, во-первых: группу украинских доморожденных националистов, олицетворенных в пьесе Кулиша Ступаем-Ступаненко: эти мечтали о буржуазной Украине, но у них не хватало мысли фашистов-националистов, решимости для настоящей борьбы. Вторая группа, воспеваемая Донцовыми,— буржуазные фашисты-националисты, у которых была решимость и которые должны служить, по мнению Донцова, примером борьбы за буржуазную Украину. Эта группа олицетворена в пьесе Кулиша Мариной. И, наконец, третья из украинских групп — это полуреволюционеры, полунационалисты, путающиеся между большевиками и националистами; их, вероятно, Кулиш пытается олицетворить в лице Илько». Не відповідає стандартам «справжнього більшовика» і Лука. Висновок звучить прокурорським присудом: «Хотел ли того, или не хотел М. Кулиш, но он в талантливой форме дал в своей пьесе последовательную апологетику не пролетарской, не большевистской, а националистической, донцовской философии истории». За «И. Украинцем», це патетична соната не «в устах героїв Октябрю», а «в устах героїв націоналістическої фашистської контрреволюції».

І остання цитата — безпосередньо стосовно Марини — Коонен:

«...Марина, которая сумела соблазнить полуреволюционера, полунационалиста Илько, толкнув его на предательство, на освобождение русского белогвардейского офицера Андрэ, и которая вступает в политическую связь с белогвардейским офицером,— эта Марина в конце концов и после победы большевиков выводится автором не разбитой морально, идейно, а остается все той же непоколебимой, окруженной ореолом силы и мечты героиней борьбы за независимость Украины». Ось у чому головний «злочин» Камерного театру — виконавці не змогли пригасити пафосу Кулішевої п'єси, не зуміли «политически развенчать, растоптать, идейно расстрелять» її героїв; та й більшовики, на думку «И. Украинца», виведені у п'єсі силою, що геть «чужеродна национальному движению». Цей негативний відгук зайвий раз свідчить про мистецьку вагу вистави О. Таїрова: попри всі настанови й компромісні вирішення тих чи інших епізодів вона несла

в собі той заряд правди, з яким можна було боротись, тільки знищивши виставу.

Відтоді і повелося згадувати цю п'єсу М. Куліша (а надто на Україні) лише в негативному контексті. У театрознавчих підручниках уперто писали про «Патетичну сонату» як про помилку Таїрова. Ані друкувати, ані ставити п'єсу не дозволялося. Навіть у часи «хрущовської відлиги», 1963 року під час розгону Київського Клубу Творчої Молоді, президентом якого був тоді автор цих рядків, у Київському Жовтневому палаці культури було зроблено трус і вилучено, разом з великим скульптурним портретом М. Куліша роботи В. Прядка та Ж. Линьова, унікальний примірник «Патетичної сонати», яку ми тоді репетирували у створеному при Клубі Новому Українському театрі-студії.

За винятком 1950 року, коли в Українському театрі в Парижі «Патетичну сонату» поставила колишня березільська актриса Наталка Пилипенко, п'єса довгі роки не йшла.

Першу спробу дати їй нове життя зробив талановитий режисер М. Орлов. 1958 року він поставив «Патетичну сонату» в Одеському театрі імені Жовтневої революції (художник М. Маткович, Марина — Н. Батурина, Ілько — Г. Осташевський, Зінька — В. Туз, Оврам — І. Твердохліб). За взірць Н. Орлов узяв таїровську виставу. Проте режисер ще більше скоротив роль Ілька, ніж це було у О. Таїрова, і вивів виставу за межі камерної монодрами, наголосивши на героїці та на масових сценах. Сам факт виходу Куліша на сцену уже був революційним для українського театру, що розвивався тоді «під знаком» Олександра Корнійчука, — але це був Куліш все-таки до певної міри «корнійчукізований»: Марина валялась у Ілька в ногах, народ співав «інтернаціональних» пісень, а режисер «доточив» у фіналі до твору Миколи Куліша революційний монолог з роману Костянтина Федіна «Міста й роки»; цей монолог виголошував під завісу більшовик Гамар. Але чого не зробиш, аби Міністерство культури дозволило виставу...

У такий же спосіб «випрямали» «Патетичну сонату» 1966 року франківці (режисер Д. Алексідзе, художник Д. Лідер; Марина — С. Коркошко, М. Герасименко, Ілько — М. Досенко). Гострі тексти Ступая, Марини, чимало реплік Ілька було вилучено; у фіналі Д. Алексідзе вбрав усю сцену в червоні прапори, перетворивши п'єсу на традиційну для тогочасного театру «героїко-романтичну драму про революцію». Втім, і йому закидали тоді обвинувачення в «українському націоналізмі»...

Інакше розуміли п'єсу молоді режисери. В уже згадуваній експериментальній постановці Нового Українського театру-студії (Київ, 1962, мистецький керівник театру М. Крушельницький, постановка Л. Танюка, художники А. Горська та О. Кириченко), щоб не віддати

Марину до рук трибуналу, Ілько (арт. І. Безгін) у трагічній безвиході вбивав роковану на смерть Марину; згасало світло, лунав ще один постріл, і в темряві звучала епітафія: «Із спогадів мого романтичного, нині покійного друга й поета Ілька Юги...» Так наголошувалося на самогубстві «Я».

У виставі Красноярського ТЮГу 1966 року (постановка одного з найталановитіших режисерів 70-х років, передчасно померлого Геннадія Опоркова; образ Марини створила блискуча трагедійна актриса Л. Мальована) наголос було зроблено на довірливій розмові молодих з молодими про кризу етичної свідомості, про крах ідеалів; аутосповідь Ілька починалася й закінчувалась тим, що двоє чекістів за присудом трибуналу вели Ілька на розстріл,— і, отже, все, що ми бачили, це були спогади приреченої на смерть людини.

Вражаючий за трагізмом образ Поета створив на сцені Харківського театру ім. Шевченка (колишній «Березіль») у постановці «Патетичної сонати» (режисер Б. Мешкіс, 1972) актор Валерій Івченко, нині один з визнаних лідерів академічного Великого Драматичного театру в Ленінграді. Тоді ж таки п'єсу було талановито інтерпретовано у Латвії, де режисер філософськи актуалізував її під проблематику власне латиської історії (Художній театр ім. Райніса, режисер Ю. Стренга, художник М. Блумберг, Рига), та Польщі (драматичний театр у Валбжиху, режисер А. Обидняк, сценограф В. Кравковський). Назвемо також постановки Н. Тхакамушева (Оренбург) та В. Опанасенка (Рівне). Останній зробив спробу перенести свою «Патетичну сонату» на сцену Київського Молодіжного театру (1988), але після закритого перегляду вистави цю п'єсу М. Куліша не було рекомендовано до показу.

Українською мовою п'єсу вперше надрукував 1943 року С. Гординський (Куліш М. Патетична соната.— Українське видавництво.— Краків—Львів)—за текстом, що зберігся в архіві родини драматурга. На жаль, оригінал під час війни загублено, і то справді велика втрата, оскільки С. Гординський зробив у своїй публікації скорочення—«з огляду на тодішню німецьку цензуру... за рахунок пропагандивних вставних сцен, діалогів і реплік... Так, наприклад, випала велика сцена більшовицького мітингу під проводом «товариша з Петрограда». До речі, в жодному з наявних текстів чи російських перекладів такої сцени нема, є тільки згадка у Луки про «товариша з Петрограда». С. Гординський вважає, що примірник з архіву драматурга був саме «березільський варіант». У цій же редакції п'єсу було видано вдруге—у Нью-Йорку: Куліш М. Твори.— Українська Вільна Академія Наук у США, 1955.

На Радянській Україні «Патетичну сонату» вперше було надруковано у збірці: Куліш М. Твори.— К., «Молодь», 1968. Тут було подано останню, третю редакцію п'єси, рукопис якої зберігається в

архіві П. Зенкевича (рукописний фонд Інституту літератури АН УРСР). Ця ж редакція п'єси виходила в Києві і пізніше («Дніпро», 1969 та 1983).

Російською мовою у перекладі П. Зенкевича та С. Свободіної п'єсу вперше було надруковано 1964 року (Кулиш М. Патетическая соната. Маклена Граса.— М., «Искусство») й перевидано у 1980 році (Кулиш М. Пьесы.— М., «Искусство»).

«Патетичну сонату» було перекладено болгарською, чеською, польською та німецькою мовами. 1975 року з п'єсою вперше познайомився англомовний світ — у перекладі Юрія та Мойри Луцьких (вступна стаття Рольфа Ліндгейма, видання Торонтського університету, Літлтон у Колорадо, Ukrainian Academic Press). Взявши за основу третю редакцію п'єси, перекладачі доповнили її за краківським видавцям (наприклад, сценою смерті Ступая) та за російським перекладом. У добре аргументованій дискусійній статті «Гортаючи сторінки «Патетичної» (журнал «Сучасність».— 1979.— № 5) т. Гординський слушно зазначив деякі недоліки перекладу, зробивши наголос на тому, що автор вступної статті професор Торонтського університету Р. Ліндгейм до кінця не зрозумів політичних реалій України 20-х років і витлумачив образ Марини як психічно ненормальної, з хворою уявою жінки. За Ліндгеймом, боротьба Марини — це насильство, «позбавлене будь-якого змісту і моральної мети, це насильство для насильства, задля заспокоєння жадоби крові». Викликає заперечення і кішцена теза Ліндгейма про те, що «персонажі Кулішевого світу засуджені блукати у нічній темряві світу, який вони хочуть знищити». Все це вкрай суперечить гуманістичній концепції трагедії Миколи Куліша. Але не можна погодитись і з С. Гординським, який слідом за відверто тенденційною критикою 30—50-х років (і то не грає особливої ролі, що він робить це з цілком протилежних позицій!) вважає: «Хоче цього хто чи не хоче, в основним далі залишиться факт, що ідея його (Куліша — Л. Т.) п'єси є націоналістичною», і основна теза, задля якої написано «Патетичну сонату» — це Маринина репліка «Хоч ярмо червоним стане, будь ярмом не перестане». Це так само звужує п'єсу до агітки, як звужували її, «рятуючи» від «націоналізму», в театрі ім. І. Франка. Через те не зайвим буде тут навести репліку Юрія Луцького («Сучасність».— 1979.— № 10).

«Життя на еміграції серед тих, які мало асимілюються, створює багато комплексів... Одним, може, й найголовнішим таким комплексом серед нашої еміграції є переконання, що тут, у вільному світі, треба за всяку ціну вишукати з нашої культури і літератури їх національне ество. Таким чином, багато заходів спрямовується на те, щоб дати нашій літературі ту інтерпретацію, яка віддзеркалювала б нашу національну ідеологію самостійної України...

Вилушчування національних елементів з літературних творів небезпечно ще й тому, що в основі його лежать ідеологічні, а не естетичні критерії. Гордицький у своєму аналізі «Патетичної» такий засліплений українською національною героїнею Мариною, що не помічає не менш трагічної постаті Ілька. Кінцева дія п'єси в моєму перекладі показує падіння Марини (націоналізму) і триумф Ілька (новознайденого комунізму), що, очевидно, пахне дешевою агіткою. Але тільки тоді, коли розглянемо це закінчення п'єси з ідеологічного погляду. Бо з художньої гочки зору «триумф Ілька» є справді падінням поета, який зрадив своє справжнє «я»...

На людську драму «Патетичної сонати» звернув був увагу Юрій Шерех, для якого трагедія Марини полягає не в тому, що її повстанців розбито, але в тому, що вона «не повірила в силу людської душі, людського почуття, поезії»*. Шерехове твердження, що «конфлікт особи й суспільства знову скінчився (в п'єсі) поразкою людини», Ліндгейм поширює на всіх інших персонажів Кулішевого твору, з яких ніхто «не може жити повним життям (seize the day)»...

В одній із своїх статей видатний польський письменник Вітольд Гомбрович запротестував проти звеличування на еміграції національних елементів польської літератури. На його думку, велика література можлива лише при виявленні «Найглибшого свого «я», коли на світ треба реагувати «не як поляк», а як людина»**. Це знали й кращі українські письменники. Не применшуймо їх патріотичними дослідженнями їхньої творчості».

Як уже згадувалося, на замовлення Фрідріха Вольфа М. Овруцька зробила німецький переклад п'єси. Невідомо, чи був він видрукуваний друкарським способом, але видавництво С. Фішера (Берлін) одержало право на поширення тексту в німецьких театрах, і один примірник такої фотокопії, датований 1932 роком, зберігається у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. Він має назву: Die Beethoven-sonate. Ein Stück aus der Ukraine 1917 von Mikola Kulisch. Deutsch Bühnenfassung von Friedrich Wolf.

Вражений п'єсою Куліша, Вольф порівнював її з такими шедеврами поетичної драми, як «Фауст» Гете и «Пер Гюнт» Ібсена (нижче ми подаємо короткий виклад передмови Вольфа). Проте тогочасна критика п'єси як націоналістичної зробила свою справу, і Вольф на власний розсуд «виправив» Куліша. Хоч він і вважав, що «найістотніше в цьому драматичному шедеврї — це атмосфера української землі», однак вилучив з п'єси майже все, що не імпувало йому «українською проблематикою»: скоротив ліричну патетику Ілька, деякі історичні пасажі Ступая, козацьку романтику,

* Ш е р е х Ю. Не для дітей. — Нью-Йорк, 1964.

** Gombrowicz W. Gęba i twarz // «Kultura». — 1977. — № 9.

спростив метафорику Марини, позбавивши п'єсу містеріальності. Показово, що вчителя української мови Ступая він перетворює, як зазначено в переліку дійових осіб, на «старого офіцера, українського націоналіста», викреслює з п'єси такі слова, як бандура, гетьман, «розіп'ятий Христос», «замки іржаві — московський та польський». І навіть ворожить у нього Ступай не на «Кобзарі», як у Куліша, а на якійсь умовній «Пісні про героїв». При цьому він мав не лише варіант Камерного театру російською мовою, а й український текст, та ще й з додатками особисто від Куліша, про що свідчить публікація П. Кірхнера *. Відредагував Вольф п'єсу і політично. Так, якщо в таїровському тексті у представника Центральної ради Коршака було: «За Украину не только автономную, но и независимую от капиталистов и буржуазии», то в німецькому лишилось тільки «за автономну Україну» тощо. Були й посутні помилки, коли, скажімо, текст Ступая приписано Ількові і т. ін. Отже, це не зовсім переклад, а до певної міри переспів, переробка п'єси.

У своєму ретельному дослідженні професор П. В. Одарченко (збірник «Symbolae in honorem Volodymyri Janiw.— Вид. Українського Вільного Університету.— Мюнхен, 1983), порівнюючи тексти українських, російських та німецького варіантів п'єси, аргументовано доводить, що М. Овруцька мала не лише переклад П. Зенкевича, машинопис якого, до речі, зберігається у бібліотеці Гарвардського університету (з позначкою «ЛИТЕР «В», 2384—Н, репертуар Камерного театру), а й один з українських варіантів, наближений до березільського, поданого С. Гордишевським, якого у радянській пресі 50—60-х років було безпідставно звинувачено у фальсифікації та дописках до М. Куліша. Пороблені в п'єсі скорочення справді мали значення для зміщення деяких наголосів у п'єсі (особливо це стосувалося фіналу, який тут було подано так: «Лука, що стояв при останніх словах під дверима, відчиняє двері і жестом показує червоноармійцям забрати Марину»). Але Й. Кисельов відразу у двох книжках («Перші заспівувачі».— К., 1964, с. 284 та «Драматурги України».— К., 1967, с. 276) писав: «Так, зухвало перекручуються навіть сюжетні лінії твору. Якщо в авторській редакції Марина каже батькові: «Ти комік, тату. Поїхав би на хутір, ніж тут плутатися», то в нью-йоркському виданні ми читаємо вже зовсім іншу фразу: «На московському кумачеві України самостійної не вишити». До яких тільки підробок не вдавалися літературні гангстери, щоб ідейно вихолостити твір М. Куліша!» Проте він не мав слушності: цю фразу

* Kirchner P. Zur Erforschung der deutsch-ukrainischen literarischen Kontaktbeziehungen in den zwanziger und dreißiger Jahren.— Вид. Інституту славистики АН НДР. У коментарі П. Кірхнер подає лист М. Куліша (вересень 1931 р.), де той пише, що вислав п'єсу і деякі сцени.

ми надibuємо й у варіанті Вольфа (п'ята дія, сцена 3). Зворотний переклад з німецької на українську, що його зробив П. Одарченко у коментарі до своєї розвідки, допомагає дослідникові встановити належність Кулішеві й інших текстів, що за тих чи інших обставин випали з п'єси на вимогу цензури. Зокрема, «важливий тут фінал останньої дії,— зазначив у листі до мене від 27.07.1989 р. С. Гординський,— у львівському виданні поплутаний цензурою. Текст, поданий Вольфом, є пайближчий до того, що був в оригінальному примірнику «Патетичної сонати», який пропав разом з іншими текстами під час бомбардування поїзда, яким їхав син Куліша з Відня до Інсбрука в квітні 1945 року». Тому вважаємо за потрібне подати в додатку і фінал п'єси за зворотним перекладом з німецької на українську, зроблений П. Одарченком.

З російських варіантів, крім надрукованого О. Дейчем та збереженого в Ленінградській театральній бібліотеці, маємо ще декілька. Вочевидь, найцікавіший з них той, який зберігається у ЦДАЛІ (ф 2030.— Оп. 1.— Од. Зб. 292). Подаємо деякі цікаві сцени з нього у додатку.

Зберігся у ЦДАЛІ ще один примірник (фонд Вс. Вишневецького.— № 1038.— Оп. 1.— Од. зб. 4190). Тут є невідома досі сцена Лука — Марина, про яку пише М. Куліш П. Зепкевичу в листах від 17 та 18 жовтня 1931 року, напередодні прем'єри. Подаємо її теж у додатках, з обома фіналами, як це зазначено у примірнику Вс. Вишневецького.

Працюючи в 1961—1963 рр. над «Патетичною сонатою» в новоутвореному театрі-студії, ми з Крушельницьким мали справу ще з одним примірником, що його одержав Мар'ян Михайлович, за його словами, з харківського театру. На жаль, цей примірник, як я вже писав, не зберігся. Проте зберігся у моїх тогочасних папєрах Клубу Творчої Молоді дуже важливий фінал останньої дії, який максимально наближений до фіналу у версioваріанті, запропонованому Кулішем Камерному театрові. І. Дніпровський записав у щоденнику від 1 лютого 1931 року: «Від 8 до 10 вечора Кляус розповідав «арбітрам» два варіанти фіналу «Патетичної сонати». Розум, блиск, художня глибина, захоплення. Зупинилися на варіанті другому, цебто тому, що вигідав він сам проти поради Таїрова». З розмов з учасниками «Патетичної сонати» (автор коментаря працював близько десяти років у Московському драматичному театрі ім. Пушкіна, колишньому Камерному) виходило, що «на пораду Таїрова» Куліш надіслав той фінал, який зазначено як «другий варіант» — у ленінградському тексті і в примірнику Вс. Вишневецького. Ілько стріляв у Марину, йшов до Луки й картинно показував: «Це я, а це — моя мрія, Чайка». Дотепна Ф. Раневська жартувала: «Он это делал как Треплев, бросая на пол ее горжетку,— вот,

дескать, убил чайку...» Отже, в українському тексті маємо два різні фінали, тотожні російським текстам, ще інший варіант — у Вольфа. Вочевидь, кожен з них має право на існування, кожен так чи інакше належить Кудішеві.

Але у нашому виданні ми зупинились на кінцівці, в якій Ілько вбиває Марину. Виходили ми з того, що вбивство Марини — вищий градус їхньої трагедії, воно стає для Ілька трагічною необхідністю, він чинить його, знаючи, що вирок Марині підписано, і виконано його буде сьогодні. Розмову з Лукою Ілько починає «ніби в передсмертному екстазі». Муки, що їх переживає тут Ілько, змушений стати катом, можна порівняти хіба що з тортурами героїв Евріпіда, Софокла чи Шекспіра, поставлених перед трагедією неможливості вибору. Марина тут не плазує перед Ільком і не втрачає свого «я» — вона свідомо веде Ілька до останньої вершини. Український текст лише в незначних деталях розходиться з аналогічним російським. Так, у перекладі П. Зенкевича Ілько говорить про суміш «Бісмарка й Мотроня», тоді як в українському тексті невідомо чия рукою виправлено на «суміш Бісмарка й Мазепи». Критика називала Марину Мотрею, вбачаючи певну аналогію між героїнею п'єси і Мотроною Кочубей — коханкою І. Мазепи, — водночас натякаючи і на великомученицю Мотрону, спалену в третьому столітті. В російському тексті після «Я стріляю» додано: «...или сталкиваю Марину вниз, по выбору театра»: додаток швидше режисерський, бо пов'язаний, безперечно, зі сходами, роль яких у виставі Таїрова була активна.

А що цей варіант п'єси може належати до більш ранніх, засвідчує і такий факт. Фрагмент про Андре та дядька Пуда (подаємо його у додатку) з російського тексту належить ще 1924-у рокові. У листі до І. Дніпровського від 17.07.1924 р. читаємо: «...ліричний візерунок: 1) як Андре йшов на війну. 2) А як Пуд (дядько) йшов на війну...» Швидше за все, він був надісланий Кулішем перекладачеві на першому етапі співпраці і в подальших варіантах випав, як взагалі випала з п'єси згадка про дядька Пуда. Увікальність та художня закінченість цього фіналу схилиють нас до думки, що з ним необхідно ознайомити громадськість, що він був ближчий авторові, ніж той, що його Куліш змушений був робити на вимогу тих чи інших замовників. «Насиловал себя, понуждал, нередко садился с таким настроением, словно касторку нужно было пить», — скаржится Куліш перекладачеві 8 лютого 1931 року, надсилаючи йому чергові правки фіналу. Листи Куліша свідчать, що від нього вимагали «залізобетонізації» Ілька та Луки й розвінчання Марини. Може, й мав рацію критик, написавши, що у фіналі «Марина сама виявляється дріб'язково-підлою і нікчемною... прагне потягти за собою й Ілька, заявивши, що він ніби знав, хто така Чайка». Справді,

в обох варіантах, російському — О. Дейча, українському — В. Яременка Марина каже: «Знав... Я йому казала...» І ця фраза довго не давала мені спокою. І лише у виданні Вольфа (попри всю його нелюбов до «націоналістки» Марини) збереглося — у відсутності цензури: «Знав... Я розповідала йому про це у мрії х...» (розрядка моя.— Л. Т.). Але ж, погодьтесь, це цілком змінює і справу, і характеристику Марини.

З іншого боку, відома уже нам редакція має свої переваги, вона по-своєму виявляє драму Ілька, взаємини його з Мариною розроблені надзвичайно майстерно. Почувається кулішівська рука і в тому, як заново засвітилась ідея про ешафот. На наш погляд, обидва фінали мають право на існування, обидва воли — авторські. Але перевагу ми віддаємо тому, де менша доза дегероїзації Марини, де Ілько не чинить акту зради, не доносить на Марину, де обидва вони гинуть: вона — фізично, він — морально.

Отже, маючи перед собою різні варіанти п'єси і не маючи жодного підписаного драматургом до друку, ми виходили з думки, що в нашому виданні читач повинен одержати якомога повніший текст «Патетичної сонати». Тому, взявши за основу український текст з архіву П. Зенкевича, ми звірили його й доповнили за іншими варіантами, щоразу виходячи з принципу, що віддаємо перевагу повнішому, менш цензурованому текстові. Так, наприклад, у п'ятій дії варіанту О. Дейча Зінька вишиває прапор і співає, але чомусь недоречно відповідає про себе у множині (Луці): «Через час кончим». В українському варіанті В. Яременка прапор гаптує Настя, а Зінька лише «поряд співає», і вже Настя відповідає: «За годину скінчу». Але по заповоч, щоб закінчити прапор, до Ступайв іде чомусь Зінька. В українському варіанті С. Гординського і в тексті з архіву Вс. Вишневецького все з'ясовується: співають удвох Настя й Зінька, удвох вони й гаптують прапор. До того ж, у друкованому російському варіанті — нелогічний фінал сцени 1, коли Зінька говорить про поетову мрію «в панталонах». В обох українських текстах Зінька говорить про це в наступній сцені, вже побувавши у Марини, глибоко побачивши «мрію» на власні очі. Цьому відведено окремий епізод (відповідно і нумерація їх змінюється), — де Зінька, Марина й Ілько зустрічаються на сходах. Ми взяли цю сцену з примірника Крушельницького, — достовірність її підтверджена російським варіантом Камерного театру (ф. 2030.— Оп. 1.— Од. зб. 292), — на тій підставі, що тут чіткіше вимальована лінія Лука — Зінька, в наступних редакціях втрачена.

В українському варіанті, опублікованому В. Яременком (дія п'ята, сцена 9), Ступай каже: «Ще вб'ють. Піду краще на третє поле, як наказувала Маринка. До себе на хутір. Сховаюся й пересиджу цю революцію, а там видно буде, до кого пристати». Ми віддали

перевагу варіантові С. Гординського з додатком варіанту М. Крушельницького,— зі смертю Ступая. У варіанті С. Гординського відсутній Оврам, але є текст, якого немає у харківському варіанті М. Крушельницького: «Оце справді — ні сюди, Микито, ні туди, Микито. (В'юкають кулі)... Піду під червоний. Здається ж, і в запорожців червоний був. У Лукашевича в думках: «У головопшках червоний прапор поставили». Хоча ні! У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, писав Куліш. Піти під жовто-голубий— знов-таки у запорожців не було. А запропонувати червоний і стьожечки,— хіба ж зараз послухають...» Звичайно, смерть Ступая — основне вирішення його теми, а всі подальші відступи — вимушені: цензура вимагала дегероїзації Ступая, його треба було якомога більше «усереднити».

У жодному з відомих нам «вітчизняних» текстів немає такого персонажа, як представник Центральної ради Коршак. Але він був у виставі Таїрова, його роль виконував актор С. Тихонравов. З розповіді актора Камерного театру Г. М. Яніковського випливає, що цей персонаж з'явився після одного з прогонів вистави. Мотив його введення був такий: з появою Коршака діяльність Марини набувала, так би мовити, кримінального, «антидержавного» характеру: Марина нелегально дає притулок ворожим емісарам. Технічно Коршаків було передано кілька реплік Андре, а також Ступая, які він виголошував на мітингу з балкону Марининого мешкання. З художнього погляду це, безумовно, порушувало твірну п'єсу, де, за Кулішем, мітинг має виразно стихійний характер. Драматург талановито вибудував триєдину піраміду критики минулого: Андре, умовно кажучи, стоїть на загальнодемократичних антимонархічних позиціях, Ступая цікавить не вся країна, а — Україна, Лука — «трудящий люд, пролетаріат». Тому в нашому варіанті ми подаємо сцену так, як це було в березільському примірнику,— звичайно, доповнивши її текстами, які у виданні С. Гординського були скорочені. Нижче подано всі найважливіші варіанти, що не ввійшли до основного тексту п'єси.

ДОДАТОК № 1 (текст подаємо за виданням 1968 року — редакція В. Яременка).

СЬОМА ДІЯ

1

Знов у Пєроцьких. Ніч. Лука телефонує:

— Штаб? Покличте до телефону комгрупи. Товариш Гамар? Говорить начавангарду Лука. Банду розбито. Місто наше. Я в ревкомі. Здобув цікаві документи: рейд-авантюра Пєроцького, очевидно, під-

тримана якоюсь місцевою тайною організацією. Скільки жертв? Чимало. Слухаю... Так... Розумію...

2

*У цей час вертаюсь з фронту я. Іду до Луки. Рух радості.
Піднесення. Воістину патетична зустріч.*

Лука. Здрастуй, брате!

Я. Брате, здрастуй.

Лука. Ти де ж подівся? Після бою? Гасив десь, мабуть, зорі?

Я. Гасив старі. Засвічую тепер нові, червоні, брате!

Лука. З перемогою? А знаєш, хто zorganizував цей рейд, хто в йому вів перед?.. Пероцький, брате! *(Підскочила свічка, і зсунулись речі)*. У вбитого гайдамаки знайдено листа. Цікавий документ. Ось він. *(Читає)*. «Маршрут: Чорноярські хутори — братам Закрутенкам, Бугайка — Дмитрові Копиці і т. д. З дорученням комітету Золотої Булави посилаю до вас корнета Пероцького. Допоможіть оружно і кінно», — ціла інструкція, брате! Підпис: «Член комітету Чайка». Тепер зрозуміло, чому стільки жертв. Між іншим, сусідку твою, Зіньку, закатовано. Оврама пивезли за город і в глинищах — розстріляли, де паadlo і різний непотріб. Кажуть, коли посадили — над ямою, він...

На мене пливе щось беззвучне і темне. Свічка тане.

*Голос Лучин десь далеко, ніби смертний мені, напівмертвому,
присуд вичитує.*

— Луко, зажди! *(Халаюсь я)*.

Лука. А що?

Я. Свічку треба поправити...

Лука. Свічку?

Я. Нагоріла ж, чи що...

Лука. Він ніби сказав: спасибі за похорон! Дав би на чай, та нічого не маю. Та не лайтесь, каже, вам за це заплатить пролстарський клас... А Настя, брате, сестра — збожеволіла... Та ти що? Вже йдеш?

Я. Я?... Ні!.. Хоча так. Я йду. Я піду...

Лука. До себе?

Я. Так. Я піду до себе...

3

Я на сходах. Іду несвідомо. Іду машинально. Куди?.. Та ба! Я маю йти до себе. Так. Я піду до себе. Я піду тепер сам до себе, щоб допитати себе про все це. Має бути розмова із самим собою. Так! Мусить бути ще раз розмова людини з самим собою про зраду і про смерть. Перша — про зраду...

Стою. Перебираю Луки інформацію, пригадую подробиці зради. Раптом бачу, що я біля Ступасвих дверей. Вони прочинені. Чую хроніння. Заглядаю. Захриплий голос:

— Хто?

Я. Скажіть, будь ласка, тут жили Ступай-Ступаненки?..

Голос. Це панночка? Виселено в підвал. А тут тепер зв'язкова команда.

4

І нарешті, мої друзі, фінал. Я під дверима в підвальчик. Прислухаюсь. Мій слух тепер такий прозоро-напружений, що я можу чути й чую, як течуть у просторах час і зорі. Я чую, як за дверима в підвальчику капнула крапля. Але її не чути. Спить?.. Стукаю. Двері одчиняються. Свічечка. Вона:

— Ви?

Я. Я..

Вона. Я по стукоту відчула, що прийшов хтось інший, хтось не такий, як (жест угору) ті, хтось тихий, свій...

Я. Так. Прийшов іменно, що хтось. Хтось, на жаль, не такий, як ті, не ваш і сам не свій...

Вона. Прийшов поет, милий, ширий. Я така рада. Адже я ждала вас! Простіть, що не вийшла назустріч, не одчинила дверей (жест нагору) в мою країну, але, як бачите, провина не моя. Мою країну в мене одібрали.

Я. Нічого. Ми з вами скоро дійдемо д'одного краю.

Вона. Це, звичайно, натяк на ваше поетичне горище? (Ліву брову зложила). Спасибі. Але я й тут ось (жест навколо), на вас жду, вже виростила цілий сад кохання. Дивіться! Ось мармурові східці. Правда, чудові? Ось (жест на краплі й патйоки) фонтан і водяний годинник разом. Тут, коли перебунеш ніч, то враження таке, ніби вічність вибиває такт...

Я. Тут, кажуть, жив недавно робітник і жінка. Був на війні. Жінка ждала. Рахувала оці краплі не одну ніч і не дві...

Вона (неспокійно). Так, так... Ось (жест на ослончик) садова лавочка. (Відблиск гумору). Спеціально для поетів. Сідайте, гостю милий! Ви, певно, втомились? Ні? Тоді чим мені ще вас вітати? Я б оце заграла вам, якби не розлучили мене з моїм піаніно. Навіщо воно їм? Хто з них уміє грати? Скажіть, хто гратиме?

Я. Не турбуйтеся ними! Заграють!

Вона. І «Патетичної»?

Я. З цього й почнуть...

Вона. Так? (З сумом). Ой, як би я оце заграла! Сонату про юнака, що мчить конем степами, дороги у вітрів питається. Пам'я-

таєте? Великодню ніч? *(Навіть руками повела, ніби по клавірі)*. Я тоді листа вам писала. Хочете, покажу? Зберегла! Ждала. Я довго ждала вас! Давно! *(Ліва рука ніби на клавішах. Права за думками ніби пише)*. У снах. У мріях. Десь ніби в голубих віках літала й виглядала.

Я справді чую музику. (Rondo). Що це? Розстрій? Галюцинація? Гіпноз?.. Треба кінчати! Пора!..

— Скажіть *(питаю)*, ви й тоді чайкою літали?

Вона *(руки впали. Зібгалась. Як дівчинка, що попалась на шкоді і не стямиться, що сказати)*. Ні!.. Ні!.. Я так літала. Я просто літала...

Я. Мошкою?

Вона *(інстинктом жіночим відчувши, що справила хирне враження, раптом випросталась)*. Ні!.. Ні!.. *(Визивно)*. Так!.. Я чайкою літала!.. *(Перемоглася. Проникливо)*. Скажіть... а ви тепер прийшли оспівати її чи забрати?

Я. Я прийшов її спитати... Просто! Без алегорій! Скажіть, чи пішли б ви зараз зо мною туди, нагору, вкупі й разом, щоб розказати, щоб ми розказали про все це?

Вона. Про що?

Я. Про що? Ну, про таке, наприклад, як був собі в підвалі безногий робітник, а нагорі поет жив і недалеко його дівчина одна, як у неї все життя була музика, у поета мрії од тієї музики, в робітника ж — водяний годинник, як годинник пробив час повстання підвалам та як дівчина обдурила поета, почала грати золоту булавою, як, загравши, вона чики-чики, напустила офіцерчиків,— поет допоміг, як понесли безногого і вбили... Я йду сказати, що я зрадник, ви скажете, що ви — Чайка?

Вона. Значить, там іще про це... не знають?

Я. Якби там знали, то, думаю, нам годі було б туди йти,— вони б давно до нас прийшли і нагадали, що той лише борець за ідеї, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде й на ешафот і смерті в вічі скаже. Ви скажете?

Вона *(знов зібгалась, як дівчинка, в руках тремтить дівочий фартушок)*. Я?..

Я. Оврам безногий доніс свої ідеї до найдальшої ями — в глинищах і смерті в вічі кинув, Зінька теж. Зінька! А ви, ви донесете свої хоча б до першого реєстраційного столу? Ви скажете?..

Вона *(руки кинули фартушок)*. Я скажу!.. *(Знов тремтить він у руках)*. Я вам скажу... Я краще вам скажу...

Я. Тоді доведеться мені за вас сказати. Дозволите?

Вона *(перемоглася)*. За це зменшать вам кару, так?

Я. Та не про це я... не про ці! Ще тоді, як визволив Пероцького,

я по степу ходив. Усю ніч ходив. Була перша в людини розмова в степу з самим собою про зраду і про смерть, і висновок: самому вбитися — це ще не кара. А карою буде та, що дасть мені Лука, суспільство, клас. Піду й скажу. Але я не пішов, бо ще носив у душі ваш відблиск милий, бо ще не знав, що в ясній теплині своїх очей ви носите чорний холод змови...

Вона (*виразно*). Я сама про це скажу! Я йду й скажу... Так, я Чайка!.. Скажу: я тая Чайка, що літала над Жовтими Водами, об дороги чумацької билась (*притишуючись*), що літа і б'ється в кожному козацькому серцеві... Я скажу, що я... (*Змов дівчинкою*). Мені треба передягнутися, так?

Я. Краще йдіть так.

Вона. Так?.. Ні, я передягнуся!.. Я зараз!.. Скажіть, у що лучше мені вдягтися?

Я. У щирість і мужність...

Вона (*не збагнувши зразу моєї думки*). Так?.. Тоді я зараз... Підождіть! Я зараз... (*Зрозуміла*). Ах, ви он у віщо сказали!..

Я. Ходімо!

Вона. Ходімо... (*Йде за мною*). Я, бачте, вас любила і люблю. Не од програми — від душі. (*На порозі вона стає*). Може б, нам туди не йти, а краще так: піти зовсім звідси, геть далеко, зректись всього, всього, тільки не життя. Милий! Піти, щоб просто жити, га? У хаті! За хатою криниця буде й жито. Я вийду з хати безсонна од бажання — дівка з відрами. Ви біля криниці. Поведу вас у жито... (*Вона, немов справді жито, розгортає руками і веде мене ульного*). А в житі волошки голубіють, стелється біленька березка. Бачили? Боже! Як пахне любов!

Я (*йду сходами, бурмочу*). Все це старих пісень перелицьований сантимент...

Вона (*за мною*). Я, бачте, приховала своє перше кохання, а воно тепер і реве. Підождіть хвилинку, я його, може, присплю... Цить, мое кохання, а я тобі дудочку українську куплю... (*Захиталась, за-колихалась*).

А-а, люлечки,
Шовкові вірвечки
Золоті бильця,
Срібні колокілля,
Мальована колисочка,
Засни, моя дитиночка!

Я беру її за руку.

Вона. Куди ви мене ведете? На страсті? Так?.. Пустіть мене, милий! Не можу...

Я (пускаю її руку, більш переконую себе, ніж її). Бачте, тут жила і та... Теж молилась: милий, дорогий... Справді, на страстях стояла. Лука каже, що її..

Вона. А хто ж скаже моїй неньці, як я в церкві була, на страстях стояла, як додому свічку несла (немов справді несучи свічку), а ви, вітер, милий вітер (затуляє од мене долонею і йде вниз), пху-пху, хочете загасити свічку мого життя.

Я (почуваю, що ще один момент, і я здався). Луко! (Кричу). Луко! (Побачивши на сходах Луку, я відчуваю, як більше в мені сили. Хапаю її за руку і виводжу нагору, до Луки). От я і моя мрія — Чайка, Луко!..

Вона. Ні!..

Я. Так! Пам'ятаєш перше повстання? Вітер, місяць? Тоді до рук Судьби попавсь корнет Пероцький. Судьба не знав, хто він, хоча інстинктом чув і брався вже до стінки прибити. Та нагодився я. Гамар послав. По дорозі, отут на сходах, вона зустріла: «Спасіть!..» І я спас. Де ж пак! Моя мрія, що до неї я сливе два роки мчав, із мрій коня зробивши, дорогу у вітрів, у зірок питавсь, хоч до її дверей сім метрів од мого було порога, сама назустріч вийшла і просила спасти того, кого я мав за супротивника. Як же тут було не проявити благородного чуття, романтичної, відданої любові, та ще од кого! Од мене, що, відірвавшись маси, десь загубившись на горіщі, між небом і землею, думав високо (у павутинні мрій), що його покликання — це бути за зведеника між небом і землею! Між натвпом та ідеалом, між нацією та її майбутнім — звичайний тип химерного мрійника. Результат тобі відомий: наскок, руїна, кров і смерть товаришів — мертва пауза у творчому змаганні революції і автор цієї паузи — я, Луко!..

Лука. Скажи мені одне: ти знав, що вона Чайка?

Я. Ні!

Вона. Знав... Я йому казала...

Лука (подзвонивши в зв'язкову команду, жестом показує червоноармійцям одвести Марину. Виждавши, поки її одвели, знов до мене). Скажи мені, як другові, Ілько, — знав?

Я. Ні!.. Але я знав, хто такий Пероцький.

Лука (замислився глибоко. Говорить більш до себе). Треба перш за все сказати що? Що наскок цей трапився б і поза тим, чи спас би ти Пероцького, чи ні. Знайшли б другого, не Пероцького. Але Пероцького визволив ти, і це зрада.

Я. Зрада, Луко! Та яка! Куди не піду, скрізь за мною бігтиме до віку, через усі світи тень цієї зради.

Лука. Несвідома. І добре, що вже трапилась, бо що?.. Бо неминуща була, бо ж результат вона отих горіщних мрій... (Вже до мене). Поклади її собі за знак, за попередження надалі, бо гей ще

скільки жде нас спокус, хитань і зрад у далеких походах, що через усі світи, до далекої мети!.. А тепер іди, я тебе запру, постережу і завтра в ревтриб, бо що? Бо судити тебе треба, а я твій друг і взагалі ще молодий... Ти ще, мабуть, і не їв? Принесу... (Заводить мене в кімнату Пєроцьких. Тиснем один одному руки. Лука виходить і замикає двері. Чую таке щире, товариське, зворушливе). На добраніч, Ільку!

Я. Ні, Лука,— добридень! Дивись, уже світає...

Мені стає легко. Вікно — як огняний прапор. Мене охоплює надзвичайне піднесення. Мені вчувається, що весь світ починає грати спочатку на геліконах, баритонах, тромбонах Патетичної симфонії, що згодом переходить на кларнети, флейти, скрипки. Я знаю, Лука теж зараз дивиться в вікно і чує цю симфонію.

ДОДАТОК № 2 (за російським примірником перекладу П. Зенкевича.— ЦДАЛІ.— Ф. Вс. Вишневецького.— № 1038.— Оп. 1.— Од. зб. 4190. Напис олівцем на титулі рукою Вс. Вишневецького: «Националистический уклон. Проработать!» Текст датовано 1931 р. Машинопис).

На с. 35 рукопису зустрічаємо новий епізод (у нашому виданні — дія четверта, після репліки Пєроцького: «Заслоніть вікно!»):

В это время Марина выбежала на улицу. Натывается на ноги закопанного. Оступается. Останавливается. Погружается в глубокую задумчивость. Вся неподвижна. Только ветер раздувает ее голубой шарф. Как бы пробуя, она осторожно толкает ногой закопанного. Второй раз — сильнее. Бьет в третий раз и бежит дальше. Орудийный выстрел возвращает ее домой.

Як бачимо, епізод сюжетно зайвий,— вибігла з дому, щоб одразу ж повернутися; дописаний виключно з метою негативно характеризувати Марину, аби були хоч якісь підстави вважати її «підступною і жорстокою».

У сцені, де Зінька й Настя гаптують прапор (на виставі Таїрова їх роз'єднали — мовляв, недобре, коли Оврамова жінка — в одне з проституткою, це, сказати б, знижує пролетарську ідею), Лука питає не «як вам живеться», а — «Ну, як вам шьється, товариш Зинька?» І Зінька відповідала: «А так, що я б вишивала его весь век свой, если б давали», Лука: «Дадим... Теперь работа будет».

У сцені смерті Ступая немає фрази з українського тексту «Оце справді — ні сюди, Микито, ні туди, Микито»; але коли в груди Ступаєві вганяється куля, він каже: «Вот теперь в самом деле, — ни туда, Иван, ни сюда, Иван...» Можливо, це вже варіант перекладача. Цікаво, що далі Ступай питає не «з якого», а з «чийого боку» куля, що точніше віддає його думку.

Знаходимо тут і сцену агонії Ступая, коли йому ввижаються вапорожці верхи з червоними знаменами,— сцену, якої немає в опублікованому російському тексті і яка збереглася тільки у варіанті С. Гординського. Але ремарка про прапор, який спадає з ганку Пероцьких, а натомість виникає триколовий, кінчає тут не п'яту, а шосту дію,— після того, як Настя божеволіє.

На с. 55 машинопису (дія шоста, сцена 3 — там, де судять Озрама) після ремарки «Аврам молчить» іде новий текст:

Председатель. Нет?.. Именем Украинской Народной Республики...

Пероцкий. Отставить! Именем единой неделимой России...

Председатель. Вы предполагаете помилование, ваш-ство?

Пероцкий. Нет!

Председатель (с благородным жестом, шутливо). Так в чем же дело, ваш-ство! По существу, ведь предложение одно и то же! (Носильщикам). Вынести и расстрелять!

Найбільші відмінності у сьомій дії. Тут введено цілу сцену, Куліш дописував її буквально напередодні прем'єри.

2

И, как рассказал мне после Лука, пришла к нему в этот момент Марина. Произошла приблизительно такая сцена:

Марина. Товарищ сосед! Я пришла пожаловаться на ваших солдат: они выселили меня из моей бедной квартиры в подвал.

Лука. Гражданка соседка! Вы пришли ко мне жаловаться на меня же. Это я приказал красногвардейцам выселить вас в подвал.

Марина. Из моей бедной квартиры. Собственно, не из квартиры, а из угла. Из родного и не собственного, так как ведь мы нанмали его. Разве это хороший поступок с точки зрения справедливости и тех прекрасных идеалов, за которые вы же сами боретесь?

Лука. А разве лучше было бы загнать моих красногвардейцев после боя в подвал, даже с точки зрения вашей справедливости? После боя за этот дом и опять в подвал, а вам отдать верх? Что вы, что вы, соседка? Что вы, да кто вы?

Марина. Я?

Лука. Да.

Марина. А вы разве не знаете, кто?

Лука (ожидание и пауза).

Марина. Ведь я девочка, которая когда-то играла вместе с вами на нашем дворе, на нашем — не своем дворе, помните? Еще покойный мой комик таток очень хотел, чтобы я с вами играла,

поощрял (он тоже был за простой народ), а мама не пускала — боялась. Мама боялась. Как однажды вы подрались с каким-то мальчиком, и я перевязывала вам ранку фартушком куклы, помните?

Лука. Да, это было хорошо. А стало бы еще лучше, если бы вы теперь перевязали хоть одну нашу рану — сколько тут раненых красногвардейцев умирало!

Марина. Я боялась. Ведь вы теперь не мальчик, вы вон какой стали. И крови не боитесь. А я до сих пор, должно быть, из девочки не выросла и крови боюсь. Я ведь и сейчас пришла просить, чтобы вы вернули мне мою квартиру, так как просто, по-детски подумала: как же я буду жить не дома, как я лягу спать не там, где я сызмала привыкла ложиться? И окно будет не то, и занавеска, и маминими цветами не будет пахнуть.

Лука. Зато, уверяю вас, сейчас в вашей квартире спят люди, из которых половина, поверьте, всю жизнь жила без окон с занавесками, и хоть часто ложилась спать в татовой хате (это она так в шутку прозвали тюрьму), но зато без маминих цветов.

Марина. Вы меня покоряете вашей правдой и логикой. Я в самом деле глупенькая девочка, которая больше думала о маминих цветах, чем о татовой хате. Но разве этим я заслужила ее?

Лука. То есть?

Марина. Что вы меня выселили в подвал.

Лука. У нас лучшей для вас, вы сами видите, квартиры нет. Да не такая уж она и плохая. Это квартира моего покойного зятя, рабочего, хотя освободили для вас ее не мы.

Марина. Простите за неудачное сравнение и позвольте мне самой найти себе где-нибудь в другом месте квартиру, чтобы я вас больше не беспокоила.

Лука. Не советую. Еще не кончился бой и вас могут на улице арестовать, а то и убить. Переспите как-нибудь ночь.

Марина. Нет, я не о городе говорю! Можно мне, например, в мансарду подняться, в комнату вашего, кажется, друга Илько Юги?

Лука. Без него нельзя.

Марина. А где он сам сейчас?

Лука. На позиции.

Марина. Придется его подождать.

Лука. Пожалуйста.

Она пошла вниз. Лука вызвал начальника команды:

— Товарищ! Вы там выселили мою соседку. Следите внимательно за ней. Она хочет уйти из дому.

Н а ч а л ь н и к к о м а н д ы. Пустить?

Лука. Наоборот!

1 далі — сцена 3, у друкованому російському варіанті 1964 року — № 2 («В это время возвращаюсь с фронта я...»). А після сцени 3 маємо новий, недрукований епізод. Подаємо його тут:

Я на лестнице. Иду бессознательно. Иду машинально. Спрашиваю громко — голоса не слышу:

— Куда же теперь? Куда? Вот я останавливаюсь, потому что нет больше мысли и нет дороги. И кажется — все остановилось: время и вещи, весь мир... куда? (*Стою*). Да! Ведь ты должен идти к себе... (*Иду по лестнице вверх, вниз*). Да! Я пойду к себе. Я пойду теперь к самому себе, чтобы допросить себя обо всем этом. Должен быть разговор с самим собой. Да! Должен быть разговор человека с самим собой о жизни и смерти. Ха! Как высокопарно: разговор человека... Разговор изменника об измене и смерти!.. И не разговор, а монолог интеллигента, который, оторвавшись от своего класса, затерявшись где-то на чердаке, между небом и землей, воображал в паутинах грез, что его призвание — быть посредником между небом и землей, между толпой и идеалом, между нацией и ее будущим. Хо-хо. Посредник! Тебе осталось теперь одно: как можно скорей вбить крюк в небо и повеситься между небом и землей, с собственноручной эпитафией: налет, разрушение, кровь и смерть товарищей — мертвая пауза в творческом движении революции, и автор этой паузы — я, висящий. Обходите мою тень на земле, товарищи!.. (*Оступившись на лестнице, инстинктивно хватаюсь за перила*). Ха! Думаешь о такой высокой смерти, а, споткнувшись, хватаешься за перила. Ниже, мой друг, и тише! Ниже и тише!.. Или это во мне инстинкт хватается, как темная веревка привязывает меня к жизни? Порвись, товарищ инстинкт! Все равно ты привязываешь к жизни уже труп... Что ты там шепчешь в уголке, мое жалкое сознание? Что я убегаю от настоящего наказания, прячусь за смерть? (*Проходят мысли, черными тучами летят в голове. Наконец, светлеют*). Убить себя — это еще не наказание. А наказание будет то, которое наложит на тебя Лука, общество, класс! Да! Убить себя — это значит пробить пулей последнюю связь с ним, это страшнее смерти. Нет! Нет! Назад! К ним! Донеси эту последнюю искру. Только они имеют право погасить ее, или же помогут разжечь из нее огонь тлеющего классового чутья, светлое и высокое пламя революционности. Вот только с чего начать?.. Прямо. Помнишь, Лука, скажи, первое восстание? Ветер? Луну? Тогда в руки Судьбы-матроса попался корнет Пероцкий. Это я его спас. Как же? Моя мечта, к которой я почти два года мчался, мечту в коня превратив, дорогу у ветров, у звезд спрашивал, хотя до ее дверей семь метров

было от ее порога, сама навстречу вышла и просила спасти того, кого я считал противником. (Бросаюсь к дверям Ступая. Они открыты. Слышу хrap. Заглядываю).

І далі за текстом друкованого російського варіанту.

В епізоді 4 цієї дії ремарка про нерви й галюцинації звучить простіше: «Я слышу фрагмент из рондо, но он звучит уже не так...— Скажите (спрашиваю), вы и тогда...» і т. д.

Звичайно, в сцені 4 відсутні всі ті тексти, які вже прозвучали раніше. Марина не питає: «Значит, там еще об этом... не знают?» Ілько не відповідає їй фразою про ешафот. Немає фрази Ілька про смерть Оврама, немає монологу: «Ах, не об этом я... не об этом!» — про звільнення ним Пероцького. На Маринину репліку: «За это вам уменьшат наказание, да?» Ілько відповідає інакше: «Наоборот, нужно увеличить за то, что я только теперь скажу о вас. И не за то, что я так долго носил в душе ваш отблеск, такой, казалось, голубой и милый, а за то, что с ним носил я мою измену». Вона: «Я сама об этом скажу!» І далі за відомим текстом,— до фрази Марини: «...криница и рожь. Я поведу вас». Вона веде його, «уявного», як у відомому тексті, проте далі немає сцени з колісковою піснею. Ілько каже: «Нет! Теперь уж я вас поведу!» Веде її до Луки: «Это я и моя мечта — Чайка, Лука».

В цьому ж примірнику з архіву Вс. Вишневського подано й другий варіант кінцівки,— в додатку до основного тексту. Ось він:

Марина. ...Пфу, пфу, хотите погасить свечу моей жизни... (Бежит, убежает).

Я. Стойте!.. (Вынимаю револьвер). Стойте! (Прицеливаюсь, но он ходуном ходит в руке). Лука! (Кричу). Лука! (Стреляю, она падает. Да. Убил. Поднимаюсь к Луке). Это я, а это (показываю) моя мечта — Чайка!

Нижче — примітка: «Дальше текст прежний с необходимыми сокращениями и изменениями. Лука упрекает, что я не смог привести Марину живой,— усложняется открытие организации Золотая Булава». Аналогічні два фінали ми знаходимо і в лєнінградському примірнику тексту (театральна бібліотека ім. Луначарського, СІ, Б 4472).

ДОДАТОК № 3 (за російським примірником перекладу П. Зенкевича.— ЦДАЛІ.— Ф. Камерного театру № 2030.— Оп. 1.— Од. вб. 292); 1931 р.

У першій дії машинопису змін не густо. Найзначніші з них — підтвердження того, що в першоваріанті Кулішевої п'єси «Я» звертався не до всіх («Уявіть собі, друзі!...») а — до однієї особи, до

власне автора п'єси («Представь себе, друг мой...»), хоча російське «друг мой» не носить того демократизму, який є в українському «друже...» Саме тому в основному варіанті ми спинилися на однині звертання — від цього сповідь Ілька набирає бажаної для Куліша камерності, інтимності. Саме так було у примірнику М. Крушельницького.

У сцені 6 замість репліки Луки про те, що Ілько хоче відкласти справу революції на завтра, є інша фраза: «Лука (*яростно*). Так ты вместо красного знамени предлагаешь поднять икону вечной любви?» На репліку «вічна любов», якою передражнює Ілька Лука, «Я» відповідає: «Эта станция за социализмом,— знай! Лука (*упрямо*). У дверей твоей любовницы! (*Ушел*). Я (*с досадой и обидой, вслед ему*). Смотри лучше, чтобы не остановил ее у дверей публичного дома!»

Такий кінець сцени 6 Отже, фраза про Петрарку, якою завершує Куліш сцену у варіанті Дейча,— пізнішого походження.

У сцені 7 виразнішою була роль Насті. Лука приховував від Гамара сутичку з Ільком, відповівши, що його немає вдома, і вони виходили, навантажені літературою. Настя клала їм у торбинку крашанки й паски.

Лука. Ну вот... крашанки к пасхе. А кроме этого самого, ничего другого нет?

Женщина. На последние справила, чтоб хоть праздником попахло. А то все белье, обмывки, грязь,— весь свет пропах ими. Да и в гости, может, кто завернет. Вот, может, и Аврам... Не пишет ведь, кто его знает... Может, едет уже...

Послідовність епізодів тут ірочи інакша, ніж у тому варіанті, який подаємо ми, але це чисто композиційні правки, які суті не змінюють. У сцені 8 (це епізод Марини та Стулая, у нас — сцена 9) є кілька відмінностей. Так, Стулай записує у своєму «літописі» за 31 число: «местные большевики лишут, что государственные границы в России не нужны. Они против самостийной Украины. Даже тогда, когда учредительное собрание будет за, они будут против. Как им не стыдно?»

У репліці про Бетховена, який «укравав» музику, була фраза: «Значит, мать была украинкой. Немцы, живущие у нас на Украине, не чистые немцы, а...»

Немає тут і репліки про Глінку та Глинку, натомість Стулай скаржитья: «Вон Россия тоже половнну нашей культуры заграбастала да и говорит, что ее. Ну да теперь не дадим! Не дадим, Маринка, не дадим!..»

Кінець цієї сцени — «Марина читає. Рвет письмо, садится играть. Медленно поднимается. Собирает обрывки письма и снова читает. Левую бровь немного изламывает, глаза мечтательные, голубые». Листа — відповідь Поетові — Марина не пише і вголос не читає.

У сцені Жоржик — Зінка характерна ремарка: «Зинка (*пересиділа себя. Зло и весело*). Ну, что ж... заходи, хозяин...»

Французський текст у Андре — дещо відрізняється від того, що є в українському варіанті. Він каже: «...*ma grémière amouir, ma tendresse...* (моя перша любов, мое кохання).

Немає розмови про українські зорі у Марини з Андре. Він цілує її тіль, вона відповідає: «Воистину» і виходить. Такий фінал сцени 11. Отже, немає фрази про те, що «лоет, можливо, завоює твою душу... але жодного кілометра території, моя Жанно Д'Арк», — фрази, яка вміть надала Марині раціоналізму.

Одвертішою була сцена Зінка — Жоржик, особливо її закінчення: «Зинка. ...Ужель и ты, боже, да хочешь того же? Приходи! Я — дам!»

Дія друга, картина 1. Тут лише інакше звучала фраза Луки про українців на демонстрації. Ось вона: «...и ваши украинцы — уже с повязанными белыми полотенцами, вместо красного, как сваты. Мы должны противопоставить нашу силу, рабочую. Идет?»

У фіналі сцени 2 Ілько казав Луці: «Ведь ты же сам понимаешь, Лука, что легче, пожалуй, сделать три революции подряд, чем, скажем, впервые признаться девушке в любви... А, Лука? Ну смотри, — я иду!»

3, 4 та 5 сцени майже цілком співпадають з аналогічними сценами українського тексту М. Крушельницького, тож подаємо їх нижче в оригіналі.

У сцені 1 третьої дії чистіші сперечаються:

Первый. Это мое вчерашнее место.

Второй. А мое сегодняшнее. Вчера был городской, сегодня свобода.

Первый. Свобода это еще не место. Да и свобода говорит пролетарии всех стран, соединяйтесь, а ты что?

У сцені 4 Ступай-Ступаненко приходиться з національним прапором. Марина у мітингу не бере участі.

Сцену 5 варто навести повністю.

Митинг.

Музыка и толпа заглушают ответ. Медно-горластые трубы стреляют солнцем и бьют о стены марсельезой. Над толпой горят красные знамена, цветут желто-голубые. Говор.

Господин (*Зинкин гость*). Какое движение! Какая свобода! Девушка в шляпке. Как море!

Господин. А за ним наша цель — прекрасные Дарданеллы!

Девушка (*восторженно матросу*). Матросик! Теперь вы пробьете Дарданеллы? Да?

Матрос (*с выбитым глазом, голос — как испорченный клапан гармоники*). Ваши, барышня, — с удовольствием, хоть и сейчас, а которые турецкие — пусть вот они (*на господина*) пробивают.

Господин (*сквозь зубы*). Свобода!

Революционная дама. Мы на нашем собрании, мы, слабые женщины, отвергли предложение большевиков о прекращении войны. Мы сказали: Мы воюем не с войском немецкого народа, а с войсками Вильгельма. Вперед! На фронт!

Матрос (*дает ей дорогу. Ручкой*). Пожалуйста!

Солдат (*в прожженной окопной шинели*). Кому свобода, а нашему брату и махорочки нет.

Кто-то (*с ленточкой, в вышитой рубашке, орет*). Ладожский канал назвать Украинским!

Шинель. А это поможет?

В трех местах поднимаются ораторы.

Первый Андрэ. Граждане!

Второй Гамарь. Товарищи!

Третий Ступай. Братья украинцы!

Андрэ. Страну родную видел я недавно в рабстве злой неволи. Свободы жаждала земля. Рабы желали лучшей доли. Свободы жаждала Россия...

Ступай. Украина.

Гамарь. Трудящийся народ, пролетариат...

Андрэ. Вспомнить только, кто не был рабом...

Матрос. Коль говорить толком, то первый ты.

Андрэ. Рабом был камергер, сенатор в палатах...

Гамарь. Брехня! Он был баринном и ест! Рабами мы жили и живем — рабочие, солдаты, и русские, и немцы...

Ступай. Нет более нищих рабов на свете, чем мы, братья-украинцы!

Андрэ. Рабом, конечно, был мужик. Страну рабов и жалкой прозы...

Ступай. Украинну!

Гамарь. Крестов и виселиц...

Андрэ. Не мог я видеть сам сквозь слезы... *(Патетически)*.
А ныне?

Патетическая пауза и где-то обычный, деловой голос чистильщика

— Почистить надо, гражданин!

Андрэ. А ныне вижу я, далеко легла свободная дорога.

Ступай. Встают из гробов седоусые рыцари!

Андрэ. В порыве страстном и высоком...

Ступай. Садятся на коней.

Андрэ. Народ идет к престолу бога. Народ грядет! Горит заря свободы...

Гамарь. И светит пока в окна буржуазии. У наших окон ее мало. А если и засветит, то еще темнее и грязней кажутся наши углы и подвалы. Товарищи!

Андрэ. Горит заря. Нам сияют горизонты...

Ступай. Чтоб мчаться отныне по нашим степям.

Гамарь. Выходите из мрачных подвалов!

Андрэ. История чертит нам новые пути!

Ступай. Вместе с орлами и ветрами!..

Гамарь. Выходите из национальных углов на интернациональные дороги. Засыпайте между собой ямы и окопы, вырывайте колья, колючую проволоку,— братайтесь, пролетарин!

Андрэ. История чертит нам новые пути с выходом на запад и восток. Выйдем мы на эти пути, овладеем Дарданеллами, тогда преклонятся горизонты и падут ветры в ноги!.. Наш стяг — великая Россия, Царьград и Прикарпатская Русь!

Ступай. Украина от Дона до Сяна!

Ленточка *(орет)*. Ладожский канал назвать украинским!

Гамарь. Братайтесь и поднимайте красное знамя над миром!..
Красное знамя борьбы!

Над толпой поднимается матрос:

— Чтобы была земля под ним, как корабль под парусом, и чтобы плыла по морям свободы! А буржуазию, котелки и юнкерню в трюм земли! На дво свободы!

Андрэ. Наш девиз: свобода, равенство и братство!

Девушка в шляпке *(ей Аврам в это время чистит ботинок)*. Какая прелесть! Свобода, равенство и братство!

Гамарь. Чудесная тройка. Пассажир — капиталист, с сигарой. За ямщика — жандармы. Знаем! На этой тройке не раз уже пере-езжали пролетариат. Наш девиз: вся власть Советам! Мировая революция! Социализм!

Девушка в шляпке (*капризно топает ножкой*). Свобода! Равенство! Братство!

Аврам (*не выдержал*). Свобода? Я без хлеба! Равенство! Я без ног! Братство? Я чищу вашу обувь! Где же бог? Где правда? Где закон? Все ложь! На троне вон уже новый царь — его величество паек! Верните мне ноги! (*Даже заскрежетал зубами*).

Девушка. Ой! Он хочет укусить! Он большевик! (*Бежит, кричит*). Большевики! Кусаются!

На крыше дома — Жорж с национальным флагом, без шапки.
В упоении кричит:

— Да здравствует Россия! Император! Ура!.. (*Стреляет вниз, в красное знамя, которое держит Лука*).

Я вижу, как знамя пошатнулось. Я кричу изо всех сил, бегу вниз:

— Лука! Я иду!

Выбежав, я вижу: улица пуста. Толпа разбежалась. Посреди улицы — раненный в руку Лука. Я беру у него знамя. Гамарь перевязывает рану. Аврам вдруг срывает с себя гсоргиевский крест и швыряет его прочь.

Матрос (*угрожает кому-то*). Подождите!. Подождите! Придет на вас судьба!

Перші дві сцени четвертої дії зовсім одмінні від того, що є на початку цієї дії у всіх інших варіантах. Пригадується мені, щось аналогічне було тільки у примірнику, за яким репетирували ми «Патетичну сонату» 1962 року з М. Крушельницьким. Але ці сцени серед збережених виписок відсутні, отже, оригінал втрачено. Є сенс дати їх в цілому у перекладі.

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

Представьте себе, друг мой, ту же самую улицу и город, опоздавший с Октябрем. Наш дом. Кто и как собирался тогда на фронт.

1

Андрэ. Он долго задумчиво смотрел в зеркало — как Наполеон.
Аннет с образком стояла, ждала, чтобы благословить. Вбежал
Жоржик:

— Андрэ? Ты на фронт идешь? На большевиков? Да?

Аннет (*набожно*). Тс-с...

Жоржик (*к Аннет, уже шепотом*). На большевиков?

Аннет (*тоже шепотом*). Наш Андрэ начальник штаба при комитете спасения революции.

Андрэ (*у зеркала*). При комитете спасения революции. Да! Папа ругает революцию, хотя она в свое время открыла дверь Наполеону к трону. Я полагаю, что и нам нужнее теперь треугольная шляпа, чем корона. Монархия — алтарь и богослужение, а нам нужны простор и дерзание. (*По слуху взял несколько аккордов из «Патетической»*). Простор и дерзание! (*А сам думал: нацепить золотые погоны — или безопаснее в этих?*).

Аннет (*растегнула ему китель, надела образок и благословила*). Не теряйте, Андрэ, чтите, — он защитит от смерти, от большевиков.

Вошел Пероцкий. Сняв с носа очки, он сказал:

— Будь верным слугою России!.. Сегодня приснилась. Будто голое поле и снег. Посредине печь и Христос в валенках. Приходит Стулай, садится на печь и насмехается в телефон, что у нас отняли Россию и паровую мельницу. (*Вынул кошелек, подал сыну*). Береги здоровье. А Христос в валенках — это добрый знак. Христос — Рос-сини сторож.

Жоржик. Возьми и меня, Андрюша. На фронт, Аннет, милая, благословите! Я вас умоляю!..

Андрэ. Жорж! Не говори глупостей!

Пероцкий. Жорж, садись за тактику!

Жорж. Андрэ спасет Россию, а мне что! Что мне тогда останется! Мир и мир! Да! (*Заплакал даже*). Спасибо!

2

И я шел на фронт. Записал в дневник и перечитал:

— Сегодня ночью восстание рабочих. Я тоже иду. Я иду на революционный фронт. Думаю, что ждет меня там, за неизвестным горизонтом. Смерть! Почести народа! Слава! Что! Я иду. Воображение беспокойно, встревожено и бурно, как еще никогда. Я слышу шепот, голоса, где-то за Днепром-Славутой пенье. И вижу я разливы степей, курганы в грезях, островки терновника. Я на коне, и вот за мной уже конский топот, дым, пожары, кровь. — Украина, народ мой! Я принесу тебе, добуду голубой покров свободы. Я превращу тебя из края темных снов и печали в светлую веселую страну, но все эти виденья и мечты я сурово гоню прочь. Эти романтические виденья прочь гоню. Отныне я пойду в путь-дорогу без этой фантастики, трезвый и простой, как народ мой, как народ мой, трудящийся и суровый, ну, как какой-нибудь, например, дядя Пуд. Вот он собрался на фронт. Идет молчаливый и суровый, в дождь, непогоду — босой. Жена печет лепешку и плачет в печь, чтобы муж

и дети не видели. Выходит со двора. Ой, крикнули гуси на пруду — не его, чужие, заревела телка в хлеву, да и та проданная. Только старый пес безухий ластится к нему у порога. Выйдет он со двора, — не обернется, выйдет на дорогу, — не обернется, только и обернется, как выйдет за село. Кланяется ему лоза в ноги и догоняет пес. А чтоб ему! — скажет Пуд, — дождь такой горячий капает на руки, или что?.. Вот так же и я пойду. Только у меня нет никого. Даже пса безухого. Разве постучать к Зинке? Но у все гости. И верно, офицеры. Прощай хоть ты, мой друг геликон! Я иду на фронт. *(И я иду. Молчаливый и суровый, чуточку комичный в этой суровости. Иду. У дверей Ступая я не останавливаюсь и даже не смотрю на них).*

Епізоди ці не ввійшли до вистави Таїрова, і не ввійшли цілком слушно; це все-таки фрагменти не стільки самої п'єси, скільки роману, який починався до п'єси; сцени описові, позбавлені дійовою напруги. Але для розуміння характеру Ілька вони досить важливі. І якщо ставити п'єсу саме в камерному ключі, то ці монологи набувають ваги.

Оскільки в четвертій дії не було сцени, де Марина посилає батька зв'язковим до Андре (у нашому варіанті це сцена 3), то у сцені 8 відсутні перші репліки. Епізод цей збудовано так. Ступай біля вікна.

Ступай. Сейчас луна взойдет. А ветер, Маринка, ветер! Слышишь? Прямо с фронта! От партизан.

Марина. Северный.

Ступай. Говорят, между ними немало украинцев.

Марина *(молчит)*.

Ступай. Почти все там украинцы, говорят.

Марина. А они сами знают, что они украинцы?

Ступай. Гм... *(после паузы)*. Похоже на то, что эти не устоят. Собираются уже бежать.

Марина *(молчит)*.

Ступай. Да и народ против.

Марина *(молчит)*.

Ступай. Из пяти повешенных, я узнал, — четверо украинцев. Закопанный тоже по матери украинец. Между прочим, уже один сапог с него сняли. А про Украину ни слова. Пусть уж лучше красный заколыхается.

Марина. Хоть ярмо и красным станет, быть ярмом не перестанет! Закрой!

Далі у тексті Камерного театру іде сцена 8 (у нашому виданні — це № 6 — «мені чудно: я на варті...») Тут є Кулішеві примітки —

пояснення до фрази: «...блиснуло світло-голубим» — «Когда Ступай открывает окно, видна Марина в голубом. Отсюда — лазеревые отблески сна».

І сон Ільків зроблений трохи конкретніше, реальніше: «Вон-вон виглядує. Навстречу виходит. Берет мене за руки и веде по лестнице. Да ведь это же наша лестница, хочу сказать я и не могу. Нас обволакивает музыка. Мелодия как серебряный серпантин. Наконец-то мы всходим на мой чердак. Неможно странно, что нет крыши. Вместо нее ночь Веет ветер. «Солнце не любит так земли своей, как люблю я вас»,— говорю я Марине и хочу усадить ее на кровать. Но вместо кровати вижу — стоит челн. Серпантин рвется и, потухший, летит по ветру. На челне, вижу, играет парус, струнами натянулись шкот и брас — вместо gondo вновь слышу grave. Марина становится у паруса...» (І далі за російським текстом; примітка Куліша внизу до «знамя; оно желто-голубое» — «Ступай закрывает окно»).

Немає ще в цьому першоваріанті монтажного прийому — згасло після гарматного пострілу світло (фінал епізоду Марина — Ступай — і монолог Пероцького). Очевидно, це вже привніс у п'єсу театр, режисер. Але новий варіант, безумовно, кращий.

Проте є цікава деталь у монолозі Пероцького, невідомо чому втрачена у подальших доробках. Пероцький каже: «Прикажи, пожалуйста, чтоб закопали поглубже. Да того, у которого ноги торчат. Меня это раздражает. Торчат и луна над ними торчит, вымазанная кровью. Третью ночь торчат...» Важливо, що Куліш додає неприємний йому постаті ще одну фарбу, людську, — і це робить образ Пероцького виразнішим. До речі, характерний додаток був тут до ролі Пероцького і у сцені суду над Оврамом, про що буде сказано нижче.

У сцені 10 було ще дві репліки: «Н а с т я. Куда же ты? А в р а м. Навстречу!»

В епізоді 11 Ступай хоче відчинити не вікно, а двері, себто вийти назустріч революції. Немає в первісному варіанті у Марини Ступай і тексту про більшовиків («Бандитам? Бидлові, що реве од крові й трощить наші найкращі ідеї»). Натомість вона каже батькові у відповідь на його «обніміте, брати мої, меншого брата»: «Обнимут и сожмут — дышать станет тяжело. (Закрывает дверь)». Вочевидь, від Куліша вимагали «увирозити» Марину, зробити її соціально чіткішою, полярніше протиставити її більшовикам.

Після появи матроса Судьби і двох партизан Куліш називає його в ремарках лише О д н о о к и м. Замість «Інтелігенція!» Одноокий каже: «Учителя нам не нужны».

В епізоді 17 немає перших двох реплік (Ступай. «Ні, я ма-
буть, буду за соціалізм». Марина. «Себто?»).

У сцені 18 немає останньої ремарки: «Марина збирається йти.
Напинається простенькою хусткою. Дивиться у люстро».

В епізоді 21 сторожа була агресивнішою: один з варті ні сі-
ло ні впало зводить курок і прицілюється в Ілька: «Ось я покажу».
Тому Ілько й поспішає сказати про керівника першого повстансько-
го загону — Судьбу.

Зберігся першоваріант епізодів 22—24, тому подаємо його в ори-
гіналі, а не в перекладі, який зроблено досить близько до Куліше-
вого тексту. Є невеличкі деталі в сцені 25 (скажімо, пояснення, що
прізвище Енен, яке подає Андре Пероцький як власне, є просто
вимова N. N.— «ен-ен»). Немає останніх реплік Судьби після фра-
зи «На, бери сина» (сцена 31.); їх додано з метою «гуманізації»
образу Одноокого. У сцені 32 Ступай і Пероцький довше сваряться:

...и вновь расходятся. Потом ходят. Опять сближаются.

Пероцький. Самостійной, говорю!

Ступай. Едноий!

Пероцький. Самостійной!

Ступай. Едноий!

І набагато виразніше було подано у першоваріанті дальший
епізод:

Пероцький. Андрє! Там Жоржик во дворє! Его куда-то ведуть!
(*Взглянул в окно*). Ставят! (*Машет руками*). Отставит! Боже мой!
Отставит! (*Бежит по лестнице вниз, на двор*).

Андре слухає і не чує Марину. Його думки — там, за вікном.
Замість того, щоб відповісти їй на «Хотите попробовать?», він ли-
тає: «Что там? За окном?»

Тут — різниця між батьком і сином: батько пішов за сином на
ризик, старший син — боїться навіть подивитись у вікно...

Марина суворо відповідає йому: «Большевики и революция. Хо-
тите попробовать? Вот письмо в окрестные хутора. Там есть люди
и оружие. В городе к вашим услугам вся наша организация. Ну?»

Андрє. Что с ними?

Марина. С ними? (*Глянул в окно, останавливается как вко-
панная. Стоит, как статуя, в страшном напряжении, ожидая смер-
тельного удара. Привстав немного, согнулся, окаменел Андрє. За ним
замер Ступай. Ждут залпа. Не шевельнутся*).

Марина (*вздрыгнула, хрипло*). Винтовки к ноге. Повели
дальше...

Андрє. Давайте письмо, инструкции...

Безумовно, цей перший варіант психологічно сильніший. І логічніший, бо Перицького-батька таки спіймано, і далі він розкаже, як йому було у ЧК. Немає тут і пізніше доданої записки Марини до «братів Закрутенків», ніби написаної спеціально для того, щоб Лука одержав «речовий доказ» Марининого змовництва.

У другій сцені п'ятої дії Ступай ворожить на «Кобзарі» один, самотою, без Марини,— вона у сусідній кімнаті. І вірші потрапляли Ступаєві менш виразні: «Копья — как кресты, не зорю вечернюю, неужели ночь? Нет! Еще раз!» і т. д.

У сцені 3 Марина каже про Омфалос трохи в іншій редакції: «...молодой девушкой. Только у меня вместо триноги — трезубец! Омфалос! Омфалос! Украинец, познай самого себя! Будет!»

У сцені 7 («Ревком») головну лінію провадить Гамар, якого ніхто нікуди не викликає. Очевидно, від Куліша зажадали підсилення ролі Луки, і він переписав сцену так, як це є в друкованому російському та українському варіантах. Цікаво тут і те, що саме з телефонної репліки Гамаря «Я» дізнається про свою участь у Марининій акції:

Г а м а р ь (*берет трубку*). Знаю! Організуйте немедленно оборону! Что? Во главе Пероцкий?

Мне кажется, что в ревкоме потемнело. Солнце стало желтым и все смотрят на меня.

І коли сьомим, підхопивши рушницю, Ілько поспішає за Лукою та Гамарем, він вагається:

Я (*отстав, мучительно думаю — открыться ли? Сказать ли Луке и всем, что я освободил Пероцкого? Кричу*). Товарищи! Подождите!

Г а м а р ь. Подождать? Кого?

Я (*колеблюсь, после паузы*). Его вот... (*Указываю на Аврама*).

А в р а м (*кричит*). Шагай! Шагай! Семеро одного не ждут!

У сцені 8 Ступай ворожить на «Кобзареві», але розкриває книжку на фразі: «В злобе сыны твои убьют тебя...» Втікає, піднявши як шит, книжку. Блискучий образ — Ступай, що борониться від смерті Шевченком, потім випав з вистави та п'єси. Сцена смерті Ступая відповідає примірникові Крушельницького.

Детальніше розроблено було у першоваріанті і сцену 12:

Навстречу Андрэ выходит Марина. Услышав благовест:

— Как будто пасха?

А н д р э (*засматривая Марине в глаза*). Ну!.. Ваш рыцарь к вам вернулся, дама, победителем. Что скажете ему?

Марина (*закрываясь цветами*). Мой милый рыцарь, я скажу, о рыцарь, о-о!

Андрэ (*ей в тон*). Что-о?

Марина. В свой замок грез я вас сведу. Организую встречу. Целый день будут приветствовать моего рыцаря голубые облака, желтогорячие цветы и софийские колокола...

Андрэ. От этого уже пахнет музеем и панихидой, о дама! О-о!

Марина. Что-о? (*Смотрит в глаза, вынытывает взглядом*).

Андрэ (*смеясь*). Нет, нет! Рыцарь кланяется, целует шелест ваших мечтаний, но...

Марина. Но?

Андрэ. Просит и призывает к более реальному. (*Взглянув ей в глаза*). О дама! Рыцарь просит ваши глаза, чтоб они блестели, но не блеском сабель. Они рубят!

Марина. Говорят, перед этим рейдом вы объявили: «Да здравствует колокольня Ивана Великого, а над ней Северная звезда». Это значит — Россия?

Андрэ (*серьезно и твердо*). Да.

Марина. Ну, а об Украине почему рыцарь промолчал?

Андрэ. Обойдем.

Марина (*идет и остро, пытливо смотрит ему в глаза — шутит или нет?*) Украинчу?

Андрэ. Этот труп. (*Отводит ее легким движением от трупа Ступай-Ступаненко*). Не запачкайтесь! (*Оба узнают Ступай-Ступаненко*). — і далі за текстом до кінця п'ятої дії.

В шостій дії у сцені суду над Оврамом Куліш додає одну лише ремарку, коли Пероцький встає. «Он совершенно седой». Так виникає ще й драма Пероцького, він перетворюється на живу людину, яка страждає, любить, ненавидить; в цій сцені Куліш лише його напівбожевільним, що потім було знято.

Пероцький. Заслоните окно, там опять месяц!. Хотя я и смотрел в другое, в чужое. В это окно я увидел...

І він розповідає, що сталося за лаштунками, коли він вийшов здатися в обмін на Жоржика: «Я стал рядом с Жоржиком и командовал, чтобы и меня застрелили. Он прицелился. Но прибежали другие, не дали и повели в ЧК».

Председатель. Что вы видели в ЧК?

І тут поряд з відомим текстом Пероцький говорить щось зовсім уже неймовірне: «...Потом приполз ко мне вот этот безногий и хотел отрезать мои ноги, чтобы закопать. Мне перед этим другой монах говорил, что он инквизитор, забивает гвозди в погоны и за

это берет большие деньги...» І знову — нижче: «Ты же приползал ко мне! Ты себя обеспечил!»

Це — ключ до того незрозумілого місця у всіх інших варіантах, де монах, якого Пероцький ненавидить за його молитви українською мовою, раптом виявляється його співником і обмовляє Оврама. Тут Куліш підкреслює, по-перше, що це розповів інший монах, по-друге, — Пероцький на очах у глядача божеволіє від пережитого.

До фінальних сцен Куліш двічі подає коментар: «*Желтые Воды* — место, где впервые Хмельницкий разгромил польские войска; *София* — собор в Киеве. Возле него, на площади, происходило чтение Универсалов Центральной рады в 1917 году».

Висновок: машинопис із грифом Камерного театру є першим варіантом перекладу П. Зенкевича 1931 року. Саме над ним розпочав був роботу театр, пропонуючи авторові доробляти п'єсу у процесі репетицій. Цей варіант досить близький до того, що був у свій час у М. Крушельницького і зник потім разом з архівом та майном Клубу Творчої Молоді.

Подаємо кілька сцен, які збереглися у виписках з варіанту Крушельницького (за матеріалами мого домашнього архіву).

ДОДАТОК № 4.

ДІЯ ДРУГА

Непочута розмова.

.

Марина. ... Ну а вам що? Вам?

Андре. Мені? Прекрасна дама серця.

Марина. Невже й ви лише поет?

Андре. Як хто?

Марина. Вчора я одержала листа. Пише незнайомий. Мабуть, теж поет і комік, комік...

Андре. О ні, це не мое амплуа.

Марина. ... як і мій таток. Пише про цю ось музику і теж про степи — мчить конем степами, питаючи у вітрів дороги в країну вічного кохання. (*Зірвала кілька акордів*). Як вам це подобається? А в тій країні, пише, дівчина самотня... У голубих вікон сидить і жде...

Андре. Так воно й є?

Марина. Не зовсім. Але жде.

Андре. Кого?

Марина. А відгадайте.

Андре. Поета?

Марина. Ні.

А н д р е. Кого ж?

М а р и н а. Озброєного лицаря.

А н д р е. Озброєного? Якою зброєю?..

М а р и н а. Зброя має бути важка, могутня...

А н д р е. Найтяжче носити лицареві — кохання, мила Марінон...

М а р и н а. Але тепер... цієї зброї замало, нею навіть жінки не підкорш.

А н д р е. Зброя буде золота.

М а р и н а (*гнівний порух*).

А н д р е. Простіть... Я не хотів вас образити.

М а р и н а (*відійшовши, награв кілька тактів*).

А н д р е. Як вас розуміти?

М а р и н а. Відгадайте загадку. Є темна й дика країна, така пригноблена, що вона забула навіть про своє вчора і не знає, що з нею буде завтра. Темний сон. Два замки іржаві висять — замкнуто минуле, замкнуто прийдешне. В тій країні дівчина самотна. Ну, звісно, вона жде і мріє тому віддати душу й тіло, хто замки ті позбиває і двері одчинить...

А н д р е. Дівчині?

М а р и н а. Дівчині й країні. Одні двері в минуле, другі в прийдешне.

А н д р е. А дівчину?

М а р и н а. А дівчину поведе спати на нову постелю з голубим покривалом, що жовтим підбите.

4

Відчинивши двері тихо, Я:

— Простіть... Я, не спитавшись, увійшов,— це привілей старців і закоханих...

Чую чоловічий голос, слова:

— Прийде лицар увесь при новій зброї: на танку, з гарматами, а над ним орлом...

Я бачу корнетову спину.

— Аеро-план (*чую я останнє слово*).

5

Я повертаюсь до себе на горище. Мені неймовірно важко. Я не впізнаю речей. Все змінилося, померкло, посіріло. Навіть сонце на небі вже не сонце, а якийсь жовтогарячий пластир на рані. Скрізь запалення і біль. Шепочу:

— Ну, що ж... Ще хлопчиком колись гнався ти за мріями на паличці верхи і з розгону, пам'ятаєш, босою ногою на розбите

скло — до кості, до серця?.. Як упав же ти з палички-коня на сміття якесь, пам'ятаєш? Ну от! І тепер з розгону з примрійного коня... Який смітник кругом! Невже ж увесь світ лише смітник, а мрії — ви-пари із його?

6

До мене увиходить Зінька. Вона п'яненька, від неї одгонить горілкою та парфумами.

Зінька. Несу на двох ногах пазуху, а за пазухою що? (*Дивиться на мене*). Та ви часом не хворі?

Я одхитую головою.

Зінька. Чи я вже така п'яна, не зрозумію. У вас очі інші, не ваші. Ви сидите, ви не ходите, як завжди.

Я (*плутаючись у словах*). Я не хочу йти далі й не можу. Я не хочу більше кружляти по цьому горищу!

Зінька. Ходімо на повітря!

Я. А що таке повітря? Небо? Увесь світ? Це таке ж горище, де кружляють, припнуті до осі необхідності, раби планети. Немає прямих ліній руху. Всі дороги в світі — це лише орбіти; якою б не пішов, все одно повернешся туди, звідки вийшов — в яму. Різниця лише та, що коли народжуєшся, випадаєш з ями; вмираєш — то падаєш в яму. От і все. Чого ж йти? Куди йти? Кружляти по орбіті?

Зінька (*сміється*). Ну, а як ідеш поміж цими ямами і сама, як яма, га? (*Потім тихо, переконано*). А втім, що не кажіть, сусідо, жити ой як хочеться! Еге ж?

Я одхитую головою.

Зінька. Ні? Ну то відгадайте, що я вам принесла за пазухою... Ось погляньте. Лист. Поштальйон передав. А я за все життя своє жодного ще не одержала. Чого ж ви не читаете?

Я. Потім.

Зінька. Дайте я прочитаю... Прочитати?

Я байдуже хитаю головою.

Зінька (*читає*). Писано листа на світанку, року двадцять третього життя, місяця непевного, числа в календарі червоного, у серці ж — чорного. Ой як прийде в гості мрія-надія, то вона, як мама: «Не журися, мовляв, дівко, вискочиш із ями! Буде світ тоді, як цвіт, ще й милий, як сонечко!» Так оце я й пишу: дорогий мій, милий!.. Хто? Та хто обізветься... Милий, дорогий! Хоч, кажуть, я така, що й за п'ятака, а проте не все ще спродала, залишила дещо про милого, що прийде ж, думалось, до мене хоч на день — на мій Великдень... Ждала милого, молилася, до білої зіроньки томилася, свічку світила, косу зачесала, платтячко наділа голубе, дівочьке, а він не прийшов... Прийшла мадам журба. Піду-но я до сусіди, він

теж безталанний! Хоча ні! У сусіди батько є. Десь у селі за па-
стуха. Листи до сусіди пише, хлібом заліпляє, на сина чекає, чи не
несе йому на старість хоч саван... Слухайте, сусідо! Подаруйте мені
вашого батька! Га? Я старенькому штани справлю, листа напишу...

*В очах якийсь сіро-сизий туман і той же пластир — сонце. Тепер він
хворобливо червоний. Та це ж степ, знайомий степ і на заході сонця!
Ось у куряві пливе череда. За чередою батько йде. Дріботить ста-
речими ногами. Лисий лоб у вінчику жовто-сивих кучериків. Дрібо-
тить. Стомився старий. — «Чи скоро ти скінчиш науку, синку, бо я
вже старий і важко заробляти на хліб і ще прошу: якщо є одежина
яка стара, сорочка чи штани, то пришли. Кажуть, у городі револю-
ція, а у нас і не чути. Чи скоро пришлють? Народ чекає...» — За-
дується мені з батькового листа.*

Мені стає ще важче. Тоді я йду до віконця. Кинутися вниз, чи що?
Дивлюся.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

22

В о н а (з прихованою іронією). Пробачте, що я не з квітами назу-
стріч, а з просьбою до вас... Можна?...

Я вслухаюсь в музику її голосу. Іронії, звісно, не помічаю.

Я не знаю, що сказати. Я мовчу й по-дурному всміхаюся.

В о н а. Можна... покласти на вашу тріумфальну путь?.. Мою
просьбу?

Я мовчу.

В о н а. Вона не запинить вашої ходи. Її легко обійти, пересту-
пити, а ще легше...

Я. Виконати.

В о н а. Потоптати.

Я. А як я підніму її?

В о н а. Однесіть до поета, що писав мені листа. Він ще живий?

Я. Живий.

В о н а. Скажіть, ви, здається, його найближчий друг... Чи прий-
ме він мою просьбу?

Я. Як найпершу свою радість.

В о н а. А якщо це буде печаль?

Я. Підніме й печаль, як радість. Між іншим, поет любить печаль
навіть більш як радість. Бо радість галаслива, каже поет, вона, як
ярмарок, вона ніби та каруселя, а печаль прекрасна.

В о н а. Тоді листа до мене писав не він.

Я не знаю до чого цей висновок. Мовчу.

В о н а. Про юнака, що мчить конем степами, шукає країни вічного кохання... (*Цитує*). «Скажіть, вітри, або ви, зорі, чи вийде дівчина йому навістріч...» Це ж прекрасної! Це така енергія! Радість! Це неможливо, щоб він любив печаль. Він і зараз пише?

Я. Так. Про юнака, що мчить степами і про голубе віконце. Та вже дівчини не видно, пише, вона не жде, і ця печаль, і ця печаль прекрасна, пише...

В о н а (*по паузі, задумливо, тихо*). Перекажіть поетові, що дівчина самотня. І живе в країні, де немає ще вічного кохання і голубих вікон. Два замки іржаві висять: замкнуто минуле, замкнуто прийдешнє, а сьогодні — як темний сон...

23

Повз нас проходять двоє (ті, що вели Андре). Один хвалиться:

— Я за інтернаціонал, Микишо... І щоб ти знав, за всі мови! Бо всі мови хочу знати і вже трошки знаю.

— Ану?

— Що ну? Грандотель це тобі що? А брансбой? Гарнітур? Прейс-курант? Чи, скажім, антракт?

М и к и ш а. А це ж що?

П е р ш и й. Що? Ріж кадетів без антракту!

М и к и ш а. А Центральну раду?

П е р ш и й. Абсолютно!

24

В о н а (*рух услід Микиші*). Ну ось... Як темний сон... країна й глухі дороги — шпориш, будяки... Сини цієї країни б'ються за всі мови, — тільки не за свою. Забули про матір. Сини — як чужинські солдати. Вона ледве їде старим возом — везе їм рідне слово у грудях, торбинку грушок — гостинці, а вони кладуть їй під колесо трупи тих, хто розуміє печаль її, печаль-журбу історичну, що висить навіть на рогах у волів, волочиться за старим возом, ячить у колесах. Невже і поет, ваш найближчий друг, покладе їй на дорогу труп?

Я. Ні!

В о н а. Тоді перекажіть йому просьбу дівчини: нехай поет урятує Пероцького Андре.

Я одхитуюсь і мовчу.

В о н а. Нехай зрозуміє, що й на його дорогу впаде цей труп.

Я. А для чого їй цей труп?

В о н а. Для того, щоб вона не думала, що по дорозі в країну вічного кохання, по дорозі до неї, поетові був потрібний цей труп.

Я мовчу.

Вона. Поет не може? Ну, що ж... Нехай переступить.

Я. Труп?

Вона (*січе мене голубим лезом очей*). Просьбу.

Я (*по паузі*). Поет спробує.

Вона (*бере мої руки*). Так?

Я (*глухо, перемагаючись*). Я спробую врятувати цього трупа.

Вона раучко повертається і йде до себе.

ДОДАТОК № 5. Кінцівка за виданням Ф. Вольфа, подаємо її у зворотному перекладі з німецької П. Одарченка; це саме той текст, що його було відтято від львівсько-краківського видання.

Я. Ходімо!

Вона. Ходімо! (*Йде за ним*). Якщо це зменшить вам кару, тоді я про все розповім... Я йду туди заради вас... Ви бачите, я вас любила і люблю. Не за програмою — від душі... (*Зупиняється коло порога*). А може, краще було б туди не заходити, може, краще було б геть звідси піти, далі, далі, від усього, від усього, тільки не від кохання! Мій любий! Ходім, тільки для того, щоб жити, чи не так? В одній хатинці. За хатою буде криниця і поле. Я вийду з хати, втрапивши сон від бажання, — дівчина з відрами. Ви стоятимете біля криниці. Я поведу вас у поле...

Я (*почуваю, що ще мить, і я піддамся*). Луко! (*Кричу я*) Луко!... (*Коли Лука з'являється на сходах, я почуваю, як ростуть мої сили. Я хапаю її за руку і тягну до Луки*). Чайка, Луко! Луко, тут я... тут ми... я і моя мрія...

Вона (*у смертельному жаху*). Ні!

Я. Так! Чи ти пригадуєш собі перше повстання? Вітер. Місяць. Тоді потрапив до наших рук корнет Пероцький. Ви не знали, хто це був. Я почував це інстинктивно, хотілося поставити його до стінки; тоді прийшов для цього. Гамар мене послав. По дорозі, тут на сходах, я зустрівся (*на Марину*) з вами: «Рятуйте його!» — І я врятував його.

Лука (*до мене*). Скажи мені: чи ти знав, що вона була «Чайка»?

Я. Ні!

Вона. Знав! Я розповідала йому про це в мріях...

Лука (*після того, як він подзвонив до команди зв'язку, показує червоноармійцям, щоб вони забрали Марину. Почекавши, поки її відвели, повертається тоді знову до мене*). Скажи мені правду, як приятелеві, Ільку, ти про це знав?

Я. Ні! Але я більше винний, ніж вона... я загався.

Лука. А знав ти, хто був Пероцький? Чи ти усвідомлював собі зраду?

Я. Зраду?

Лука. Хіба ти не розумієш, які були наслідки твоїх мрій на горіщі та музики, яку ворог тобі грав?

Я. Розумію.

Лука (дає мені руку). Добре, Ільку. Тепер іди, тепер має слово Ревтрибунал! (Сюрчить командирським свистком; червоноармійці з рушницями швидко йдуть зверху). Виведіть цього чоловіка, суворо охорона, полонений Ревтрибуналу. (Мене відводить сторожа. Лука швидко йде в інший бік).

Кінець

ДОДАТОК № 6

Передмова

до німецького видання «Патетичної сонати» М. Куліша *

«Соната Бетховена» Куліша не є драма-діалог у буквальному розумінні слова. Вже сама назва, а також постійне звучання сонати Бетховена («Патетична») і, головним чином, розлогі монологи авторського «Я», соковита, колоритна мова,— всі ці своєрідні елементи форми надають цьому шедеврові особливого звучання. Для постановки на німецькій сцені дуже спокусливо було «вилуштити» чітке й виразно-могутнє зерно п'єси — перемоги й поразки у кривавих боях на Україні, сповнене драматизму змагання «білих» та «червоних» сил. Але тоді зникло б найсвоєрідніше, найсуттєвіше й найвагоміше у цій драмі: атмосфера української землі. Після віків царського гніту — у школах було заборонено розмовляти українською мовою — поразка на фронті «звільнила» й Україну, цю житницю хліба й скарбницю вугілля Росії. Але за серця й душі українців ще боролися різні сили: генерали й найзаможніші поміщики царської Росії, народні сепаратисти й автономісти у всеозброєнні їхньої націоналістичної міфології і, нарешті, атакуючі ідеї більшовиків з партизанських робітничо-селянських загонів.

У центр цього шаленого виру саме й провадить нас «Соната Бетховена»... до цього величезного хаосу ідей, проблем та образів солдат, що вертаються з фронту, націоналістів, революціонерів... однак усі вони — діти землі української. І для нас у Німеччині, особливо для нас у Німеччині, є дуже повчальним і захоплюючим поглянути на наше власне життя з боку, у дзеркалі боротьби українського народу. Ми бачимо, як у всіх країнах виникають однакові проблеми, як різні народи змушені долати одні і ті ж труднощі. Українці вже їх минули, перейшли, ми ж сьогодні — у самому розпалі цієї боротьби.

* Подаю у власному перекладі з німецької (Л. Г.)

За формою «Сонату Бетховена» — цей донині найбільший витвір української драми — можна порівняти у світовій літературі лише з такими драматичними шедеврами, як «Фауст» і «Пер Гюнт».

Фрідріх Вольф

Гелікон — басовий мідний музичний інструмент.

Grave (іт.) — поважно, поволі, врочисто.

Forte (іт.) — голосно, на повну силу.

Allegro molto e con brio (іт.) — дуже жваво, проникливо, з душею.

Entre nous soit dit (фр.) — між нами.

Mon Dieu! (фр.) — Мій боже!

Chévalier d'amour (фр.) — поклонник.

Ma première tendresse (фр.) — мое перше кохання.

Adagio cantabile (іт.) — поволі, співуче.

Rondo (від фр. *к о л о*) — музична форма, заснована на повторенні музичної теми.

Шкот і брас — ливні на вітрильнику, що ними кріплять вітрила.

«Арго» — з грецької міфології: корабель, на якому аргонавти пливли по золоте руно.

М. Куліш закінчив п'єсу наприкінці 1932 року, але остаточну редакцію п'єси було прочитано в «Березолі» лише навесні 1933 року. Готували виставу в надзвичайно складних умовах — на Україні голод, уже пролунали фатальні постріли М. Хвильового та М. Скрипника. Для проб «Маклени Граси» режисер вивіз виконавців туди, де він колись мріяв створити театр-комууну, — у монастир Межигірського Спаса над Дніпром. Цікаво, що колись тут було братство, з якого виходили славетні кобзарі й лірники — до монастиря йшли скалічені у війнах запорожці, осліплені та ін. «Поруч, у Вишгороді, у давній резиденції княгині Ольги, він не знайшов живої людини», — згадував Й. Гірняк. Проби п'єси відбувалися у будинку Спілки письменників (ВУСППу). За кілька днів до прем'єри Курбаса викликав П. Постишев і домагався від нього, щоб він засудив діяльність Хвильового та ВАПЛІТЕ. Курбас відмовився. Громадський перегляд відбувся 23 вересня 1933 року, театр був оточений працівниками ГПУ, в залі сиділи Косіор, П. Любченко, Постишев, Затонський, Балицький. Незважаючи на їхню похмуру реакцію на виставу, Курбас не відмінив прем'єри, і 24 вересня вона відбулась. Успіх був дуже великий (постановка Л. Курбаса, художник В. Меллер; Маклена — Н. Ужвій, Зброжек — Й. Гірняк, Падур — М. Крушельницький, Зброжекова — М. Пилинська, Анеля — В. Чистякова, Зарембський — Д. Мілютенко, Граса — О. Романенко), проте рецензії з'явилися виключно негативні. Ф. Таран у «Комуністі» стверджував, що «серед Кулішевих п'єс це найнудніша, найнижча за своїми сценічними даними... На сцені не живі представники класів, що схопилися в смертельній схватці, а манекени, що точать нудні діалоги, філософування загомінкових речників класу капіталістів і просто собі затурканої бідноти. Ані в якому разі промислового пролетаріату» («Комуніст», 3.Х.1933). Куліш писав у листі до О. Корнеевої-Маслової: «П'єсу кваліфіковано як антихудожню, фальшиву, нікчемну, авторові нашито проповідь індивідуального терору... словом... взято курс на знищення мене як художника». І як людини, — міг би додати він, бо відтепер його творів (аж до 60-х років) не друкуватимуть і не ставитимуть на сцені, хоча деякі театри й робили заявки

на постановку п'єс Куліша (автор коментаря має відповідні спогади колишнього головного режисера Театру ім. Московської Ради Ю. Завадського, якому не дозволили ставити ні «Комуну в степах», ні «Маклену Грасу», ні «Вічний бунт»).

5 жовтня 1933 року відбулось засідання Колегії українського Наркомосу, де виставу було піддано нищівній критиці (засідання вів тодішній нарком освіти А. Хвиля). Вистава пройшла ще кілька разів, після чого була заборонена остаточно.

Крім Ю. Завадського, російською мовою п'єсу запланував до постановки МХТ-2. Основні переговори вів з Кулішем та Зенкевичем заступник директора театру відомий російський театрознавець В. Залеський. Згодом саме він і свідчив про Куліша і Зенкевича як про «ворогів народу». Та й сам театр уже на той час був під ударом: йшлося про його закриття.

Український текст «Маклени Граси» втрачено. Але донедавна ще були живі учасники й глядачі вистави. Користуючись російським перекладом та консультаціями акторів (М. Крушельницького, Д. Мілотенка, В. Чистякової, Н. Ужвій; у Крушельницького збереглася сторінка ролі Падур — третя картина 2-ї дії), автор цих рядків, тоді студент-дипломник режисерського факультету Київського театрального інституту, спробував реконструювати авторський текст (редакційну правку зробив Ю. Смолич, ознайомлений був з цією роботою і М. Рильський). Міністерство культури схвалило «український сценічний варіант Леся Танюка» (1961) і дозволило його до постановки. В цьому варіанті п'єса і йшла по Україні в 60-х роках. 1962 року відбулося її першопрочитання на сцені Київської оперної студії (дипломна вистава студентів Київського театрального інституту ім. Карпенка-Карого, курс проф. М. Крушельницького, постановка Л. Танюка, художник І. Маслов; Маклена — О. Кучерівська, Зброжек — Ю. Критенко, Падур — В. Загоруйко). Того ж таки 1962 року «Маклена Граса» пішла на батьківщині драматурга, у Херсонському облдрамтеатрі (режисер та виконавиця ролі Маклени — Р. Степаненко, художник В. Балаш). 1968 року п'єсу поставив С. Данченко у Львівському театрі ім. М. Заньковецької (художник М. Кипріян, композитор Б. Янівський; Маклена — Т. Литвиненко, Зброжек — В. Максименко, Граса — Б. Романицький, Падур — В. Глухий). До вистави були введені своєрідні зонги — на слова поета Р. Кудлика — їх виконували в інтермедіях трое вуличних жебраків (актори Ю. Брилинський, Б. Козак, Ф. Стригун). Прийом з трьома жебраками та введенням зонгів було використано і в болгарській інтерпретації «Маклени Граси» (Драматичний театр у Родопі, 1967 рік; режисер Г. Коречев, художник П. Стайков; Маклена — П. Доростолска, Зброжек — Г. Палагачев, Падур — К. Светлов).

1965 року «Маклена Граса» з успіхом пішла у Ленінграді (Театр драми та комедії, режисер Є. Шифферс, художник Е. Кочергін; Маклена — Т. Тарасова, Зброжек — Г. Мосев, Падур — Ю. Панич).

В українських виданнях п'єса виходила чотири рази. Вперше — російською мовою в перекладі П. Зенкевича та С. Свободіної (Куліш М. П'єси.— К., ДВУ, 1960; упорядкування текстів та примітки М. Острика, вступна стаття Є. Старинкевич). 1968 року видавництво «Молодь» вмістило у збірці творів М. Куліша цю драму в перекладі з російської Валерія Шевчука за редакцією Григорія Кочура. У видавництві «Дніпро» «Маклена Граса» двічі (1969 та 1983 рр.) вийшла в перекладі з російської Івана Сенченка.

У нашому виданні ми подаємо уже згадуваний власний варіант.

Двічі російською мовою виходила п'єса у Москві — 1964 та 1980 року (видавництво «Искусство»).

Пепеєсівці — від ППС — Польська партія соціалістів.

Ельземкомівці — від LZM — Legion Związku Młodzieży (пол.). —
Легион Спілки Молоді.

Ma fille (фр.) — моя дівчино.

¹ Мотив на тему барельєфа польського художника Шимановського. *Вавель* — краківський кремль. (Приміт. авт.).

² Перифраза відомого сонета Міцкевича «Акерманський степ». (Приміт. авт.).

³ Прообразом Падури послужив Кулішеві Ігнаци Ян Пидеревський (1860—1941) — польський піаніст, композитор, автор опери «Манру», низки симфоній. У 1919 році був прем'єр-міністром та міністром іноземних справ Польщі.

⁴ Коли скромна зоря
Зачервоніє в чистому небі,
І природа святкує,
Співає в блакиті,
Радісна ластівка
Нам пророкує гарні дні,
Співаймо ж, як вона,
Співаймо, діти, завжди! (Фр.)

ШОСТА СИМФОНІЯ МИКОЛИ КУЛІША

Аналізові чотирьох поданих тут п'єс присвячено величезну кількість статей, есе, дисертацій, монографій та мистецтвознавчих праць. З усього цього обширу ми обрали для нашого видання статтю Ю. Шереха «Шоста симфонія Миколи Куліша». Попри певну крайність окремих суджень (що, зрештою, можна зрозуміти: доля Куліша та його творів давали досить для того підстав), «Симфонія» цікава не лише змістом, актуальністю висловлених понад чверть століття тому думок (збірка «Не для дітей». — Нью-Йорк, 1964), а й формою: вдаючись до прийому, використаного М. Кулішем у «Патетичній сонаті», Ю. Шерех розглядає ці чотири п'єси драматурга як цілісний музично-літературний витвір.

Юрій Володимирович Шерех (Шевельов) народився 1908 року на Україні. Закінчив Харківський університет, аспірантуру Інституту української наукової мови АН УРСР (нині — Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР). У роки війни опинився на Заході. З середини 50-х років живе у Сполучених Штатах Америки. Працював у Гарвардському університеті, завідував кафедрою слов'янського мовознавства в Колумбійському університеті. Почесний доктор філології Альбертського університету (Канада). Автор численних праць в галузі лінгвістики, зокрема фундаментальних робіт «Доісторія слов'янської мови (1964), «Українська писемність» (1966), «Історична фонологія української мови» (1979), «Українська мова у ХХ столітті» (1987), а також двох збірок літературознавчих статей — «Не для дітей» та «Друга черга» (1978). З останніх робіт заслуговує уваги його передмова до американського видання поезій Василя Стуса «Палімпсести».

ПАРИЖКОМ

Про долю повного тексту кіносценарію «Парижком» до сьогодні нічого не відомо. Уривок його потрапив до рук співробітника Інституту літератури АН УРСР, кандидата філологічних наук М. М. Острика у 1972 році, коли ми з ним готували для видавництва «Наукова думка» «Твори» М. Куліша у двох томах. Несприятливі суспільні обставини перекреслили наші наміри, текст залишився у мене.

Задум цього твору, можливо, пов'язаний із перебуванням письменника у радгоспі «Паризька комуна» — на «межі моря й безмежного степу» у червні 1933 року. Зараз це — селище Роздольне Каланчацького району Херсонської області.

Деякі обставини роботи над сценарієм відбито у листах М. Куліша до О. К. Корнеєвої-Маслової та І. Д. Дніпровського.

Н. Кузякіна

АВТОБІОГРАФІЯ ІЗ ЗАПИСНИКА

АВТОБІОГРАФІЯ

Рукопис зберігається в Херсонському обласному державному архіві (ф. З—Р.—Арх. 158.—Оп. 1). Уперше автобіографію надруковано в журналі «Радянське літературознавство» (1965.—№ 4), потім у виданні: Куліш М. Твори (К., «Молодь», 1968). Українською мовою в перекладі з російської М. Острика — в журналі «Радянське літературознавство» (1969.—№ 2) — скорочено. Ми подаємо текст за рукописом.

ДОДАТОК № 1 (орфографію документа збережено).

Протокол

1934 р., декабра 8 дня, я, пом. Уполномоченного УГБ СПО НКВД УССР по Харьковской области т. Гноевой, на підставі ордера 840 ДПУ під ч. 840 від 4 декабра 1934 року зробив трус у гр. Кулиша Николая Григорьевича, що мешкає в місті Харькове по ул. Красных Писателей буд. ч. 5, помешкання 33.

Під час трусу були присутні гр. Шаревский К. В., Ленский В. И. и гр. Кулиш Antonina Ильинична.

Забрано в хар. обл. отдел:

1. Чемодан обитый материей	1
2. Блокнотов	5
3. Рукопись пьесы «Тихі»	1
4. Фотографии раз.	18 шт.
5. Папка с разными бумагами	1
6. Писем загран.	9
7. Открыток загран.	5
8. Писем от разных лиц	34
9. Книг раз.	8
10. Разных справок	23 шт.
11. Паспорт ХА 125 312	1
12. Квитан. о сдаче оружия НКВД	1
13. Л. воинск. билет	1
14. Личное дело РККА	1
15. Личное дело члена КП(б)У	1

Скарги на неправильності, що допущено під час трусу та про-
пажу речей: жалоб не поступало.

Все, що зазначено у протоколі, і те, що його прочитано разом
з особами, що в їх робився трус, свідчимо:

Представник Домового Управління

Присутні: *К. Шарівський*

А. Кулиш

В. Ленський

Виконавець трусу: *Гноєвой*

Копію протокола одержав: *А. Кулиш*.

Примітка:

Всі заяви та претензії повинні бути внесені до протоколу раніш
його підписування, після підписання ніякі скарги та заяви не прий-
маються.

Із запитаннями звертатися до _____
ДПУ по адресі _____

Копію «Протоколу», який зберігається в родинному архіві Ку-
ліша, надіслав мені письменник С. Гординський, за що я йому щи-
ро вдячний.

ДОДАТОК № 2: Лист від 20 січня 1990 року, адресований упор-
ядникові у відповідь на його запит до КДБ УРСР (подаємо в пе-
рекладі з російської мови).

«Відповідно до архівних матеріалів, що є у розпорядженні КДБ
УРСР, Куліш Микола Гурович народився 5 грудня 1892 року в селі
Чаплина (Чаплинка), Таврійської губернії, у родині селянина-бід-
няка, українець за національністю, освіта середня, в роки першої
світової війни служив у царській армії у чині поручника, член
КП(б)У з 1919 по 1934 рік (виключений за зв'язок з контррево-
люційними українськими націоналістичними елементами), на день
арешту віде не працював, мешкав за адресою: м. Харків, вул. Чер-
воних Письменників, 5, кв. 33.

Заарештований 8 грудня 1934 року за безпідставним звинувачен-
ням у тому, що був членом ОУН і брав участь у підготовці те-
рактів проти радпартактиву. 28 березня 1935 року згідно зі
ст.ст. 54—8 та 54—11 КК УРСР засуджений до 10 років ВТТ виїз-
ною сесією військової колегії Верховного суду СРСР. Відбуваючи
покарання на Соловках, трійкою при УНКВС по Ленінградській об-
ласті за ті ж дії був засуджений 9 жовтня 1937 року до ВМП. Ви-
рок виконано 3 листопада 1937 року. Даних про місце розстрілу та
поховання у матеріалах справи немає.

Реабілітований посмертно 4 серпня 1956 року рішенням військової колегії Верховного суду СРСР.

З числа родичів Куліша М. Г. у 1934 році були відомі: дружина — Антоніна Іллівна, 45 років; мати дружини — Пелагея Василівна, 70 років; дочка — Ольга, 18 років; син — Володимир, 17 років. За даними за 1967 рік, Куліш Володимир Миколайович, 1926 року народження, проживав у м. Мелітополі (помилка, йдеться про однофамільця, бо син Куліша — 1917 року народження; 1967 року він проживав у Філадельфії.— Л. Т.)

Різноманітні документи Куліша М. Г., в т. ч. рукопис п'єси «Такі» і листування, вилучені в нього під час арешту 1934 року, були частково знищені згідно з наявним у справі актом від 13 березня 1935 року, інші — згідно з рішенням комісії від 7 листопада 1939 року.

КДБ УРСР якихось документів, що мають додаткові дані про життя і творчість М. Куліша, на жаль, у своєму розпорядженні не має.

З повагою — начальник підрозділу *О. М. Пшенников*.

Отже, слід гадати, що втрачених текстів М. Куліша, зокрема п'єсу «Такі», листя до М. Хвильового, знайти вже, на жаль, не пощасть (єдина надія — можливо, віднайдеться повний текст кіносценарію «Парижком»), і наше видання — по суті, перше найповніше видання Кулішевих творів. Поза двотомником залишились лише деякі вузькоспеціальні публікації раннього періоду, що значною мірою повторюють основні положення аналогічних статей, які ми подаємо в розділі ранньої публіцистики, та стенограма виступу М. Куліша на Всеукраїнській художній нараді при культвідділі ВУРПС у Харкові 22 лютого 1928 року (зберігається у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.— Ф. 2605.— Оп. 2.— С. 661).

ІЗ ЗАПИСНИКА

Подаємо уривки з Кулішевого записника за виданням: Куліш М.— Твори.— Нью-Йорк, 1955 (оригінал щоденника зберігається в архіві А. Любченка; друквано було ці уривки за випискою з архіву, що її зробив професор Торонтського університету Ю. Луцький). За ним же публікувалися ці нотатки і в журналі «Вітчизна» (1959.— № 8).

¹ Читка відбулася 13 липня. У додатку до «Вістей» — «Культура і побут» за 16 липня 1927 року було сказано, що «п'єса справила надзвичайно гарне враження, її прийнято до постановки».

² Громадський перегляд вистави відбувся 2 березня 1928 року.

³ Йдеться про прем'єру вистави «Мина Мазайло», яка відбулась у «Березолі» 18 квітня 1929 року.

⁴ Всеукраїнський театральний диспут «Про шляхи розвитку українського театру» відбувся у Харкові з 8 по 10 червня. Відкрив його вступною доповіддю М. Скрипник. Після диспуту почав виходити журнал «Радянський театр». В №№ 2—3 за 1929 рік надруковано звіт про диспут, є там і виступ М. Куліша. Ми подаємо його в нашому виданні.

⁶ Йдеться про початок репетицій у «Березолі» п'єси І. Микитенка «Диктатура». Прем'єра її відбулася наприкінці травня 1930 року.

⁶ Процес над СВУ (Спілка Визволення України) — один з найгучніших фальсифікованих політичних процесів 30-х років, скерованих на винищення письменницької та наукової інтелігенції. Вигадану сталінськими поплічниками організацію було звинувачено у намірі повалити Радянську владу і реставрувати на Україні буржуазно-поміщицький лад. 1989 року процес визнано фальсифікованим і всіх засуджених посмертно реабілітовано.

⁷ Прем'єра «97» у «Березолі» відбулася 24 листопада 1930 року. Поставив виставу молодий режисер Л. Дубовик.

⁸ 19 жовтня на засіданні художньої ради театру Л. Курбас зачитав заяву, в якій театр визнавав, що боротьба його з ВУСППом була для «Березоля» і його керівника помилковою. Текст заяви було надруковано в журналі «Радянський театр» (1932, №№ 5—6). 28 січня 1932 року Курбас виступив з аналогічною заявою у газеті «Комсомолець України».

⁹ УТОДІК — Українське Товариство Драматургів і Композиторів. Створене 1925 року у Харкові. У травні 1926 року М. Куліш став його головою. УТОДІК виконував функції, що їх сьогодні виконують УЗАП та ЛІТФОНД. Про роботу М. Куліша в УТОДІКУ див. статтю Н. Кузякіної «Доброї пам'яті УТОДІК» («Літ. Україна». — 26 грудня 1982 р.).

¹⁰ «Комуніст» — газета ЦК КП(б)У (нині — «Радянська Україна»). На загальних зборах ВАПЛІТЕ 12 січня 1928 року М. Куліш запропонував звернутися до газети з офіційним листом про свою позицію щодо нагілки, одержаної ВАПЛІТЕ і ним особисто у зв'язку з публікацією статті П. Христюка «Розпеченим пером» («Вапліте». — 1928, № 5).

¹¹ ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури (друкований орган — журнал «Вапліте»). Створена М. Хвильовим у листопаді 1925 року. Членами її були Бажан, Дніпровський, Довженко, Куліш, Епк, Досвітній, Квітка, Йогансен, Панч, Сенченко, Слісаренко, Сосюра, Тичина, Яновський та ін. Після тиску на ВАПЛІТЕ і звинувачень у націоналізмі 28 січня 1927 року Досвітнього, Хви-

льового та Ялового з ВАПЛІТЕ було виключено. Президентом організації став М. Куліш. 14 січня 1928 року ВАПЛІТЕ була ліквідована.

Від/др. — відділ друку, офіційно — відділ преси ЦК КП(б)У.

¹² *Хвиля Андрій Ананійович* (1898—1938) — публіцист, партійний діяч. На той час — зав. відділом преси ЦК КП(б)У, з 1933 року — заступник наркома освіти. Погані взаємини з Хвилю склалися у Куліша ще з Одеси (див. лист М. Куліша до І. Дніпровського від 29 квітня 1925 року). Доклав рук до розгрому діяльності М. Скрипника, «Березоля», ваплітян, проте і сам був розстріляний як «український націоналіст».

¹³ ЦК КП(б)У домагався, щоб ліквідація ВАПЛІТЕ відбулась як «самоліквідація». З протоколу зборів ВАПЛІТЕ від 12 січня 1928 року, виступ М. Куліша: «...Те, що нам закидають трохи не есеровщину, — непорозуміння. Але трагедія в тому, що нас оточила міщанська юрба, і коли ми зараз ліквідуємося, то це, звичайно, теж дасть свій резонанс. Саме це мене спинає як члена партії. Треба вийти з ситуації так, щоб не зробити нічого навіть схожого на шкоду радянській суспільності. Ні в якому разі не можна припустити, щоб склалося враження, наче нас «придушили». (Ваплітянський збірник. — Ред. Ю. Луцького. — Торонто, 1977). «За» проголосувало 14 ваплітян, «проти» — 2 (Куліш і Громов), утримався — 1 (Лейтес).

¹⁴ *V/p* — відділ преси ЦК КП(б)У.

¹⁵ *Скрипник Микола Олексійович* (1872—1933) — державний і партійний діяч. У 1927—1933 рр. — нарком освіти УРСР. Активно підтримував М. Куліша. Самогубство Скрипника різко посилює цькування драматурга з боку держaparату, керівництва партії та успішців.

¹⁶ *Каганович Лазар Мойсейович* (нар. 1893) — один з найактивніших «радників» Сталіна з «українського питання», на той час — перший секретар ЦК КП(б)У.

¹⁷ *Гр-ч (Григорович)* — Хвильовий Микола Григорович (1893—1933) — український радянський письменник, близький друг М. Куліша. Згадувані тут 9 листів М. Куліша до Хвильового досі не знайдено. (Див. також прим. до статті «Критика чи прокурорський допит?»).

¹⁸ *Л-ко* — очевидно, Аркадій Любченко (див. прим. до розділу «Листи до Аркадія Любченка»).

¹⁹ Вистава йшла на сцені «Березоля» з осені 1925 року (режисер — П. Береза-Кудрицький). 1926 року Куліш звернувся до театрів з проханням зняти «Комуну в степах» з репертуару, маючи на меті зробити другу редакцію п'єси.

²⁰ Йдеться про прем'єру балету «Йосиф Прекрасний» С. Василенка у Харківській державній опері (балетмейстер К. Голейзовський).

Партію Тайях танцювала Валентина Сергіївна Дуленко, солістка театру і педагог трупи.

²¹ Відомий актор, народний артист СРСР М. Крушельницький (1897—1963), виконавець ролі Малахія, згадував, що після прем'єри Куліш прийшов до нього у гримерну і від хвилювання не міг говорити. Сльози текли йому по обличчю, він був щасливий. Він повторював: «Які ж ви молодці! Які ж ви молодці! Ні, ми їм таки покажемо!»

²² «Завчора вернувся і почуваю себе тепер свіжим, бадьорим і... непереможним (це щодо «Малахія»). А перед подорожжю вже був клав свою голову під сокиру розпачу й журби горбатой»,— писав М. Куліш І. Дніпровському 12 квітня 1928 року про цю подорож.

²³ За спогадами М. Крушельницького, «Мамаї» мали бути комедією з українського життя. Головний герой п'єси — сільський учитель, він дуже нагадував введеного потім у «Патетичну сонату» Ступая-Ступаненка. Діятись мало в одній родині, брати Мамаї (учитель, священник та селянин) по-різному дивилися на національне питання. Свідчення М. Крушельницького — чи не єдиний спогад про цей нездійснений задум Куліша.

²⁴ *Холодна Гора* — район у Харкові.

²⁵ Йдеться про «*Киевскую старину*» — журнал, що видавався у Києві з 1882 по 1907 рік. Виходив російською мовою. Очевидно, М. Куліш читав статтю В. Антоновича «Уманській сотник Иван Гон-та» («*Киевская Старина*»,— 1882.— № 11).

²⁶ Про цю подорож — див. лист до І. Дніпровського від 26 липня 1928 року.

²⁷ *Донсод* — Донецький содовий завод у Слов'янську.

²⁸ *ДРП (рос.)* — Дом Рабочих Подростков, будинок для сиріт та безпритульних старшого віку; вони працювали на заводах, а жили у ДРП.

²⁹ *Сталіно* — нині Донецьк (до 1924 року — Юзівка).

³⁰ «*Чесність з собою*» — роман В. Винниченка.

³¹ Куліш наполягав, щоб назви українських міст мали закінчення — е: російською мовою «город» — чоловічого роду, отже — Днепропетровск, Славянск, Ровно; українське — «місто» середнього роду, тому — Дніпропетровське, Слов'янське, Рівне.

³² *Матінка* — артистка О. Горська, дружина письменника А. Любченка.

³³ «*Заколот*» — п'єса Д. Фурманова, прем'єра її відбулась у франківців на початку 1928 року, постановка Г. Юри. У липні театр ім. І. Франка гастролював у Дніпропетровську.

³⁴ *Ненаситець* — один із славетних дніпровських порогів. Затоплений під час будівництва Дніпрогесу.

³⁵ *Федорівка-Августинівка* — селище поблизу славетного Федорівського могильника бронзового віку на Запоріжжі (поч. 1 тисячоліття до н. е.).

³⁶ *Кичкас (Кічкас)* — село, відоме своїми стародавніми похованнями. Затоплене під час будівництва Дніпрогесу.

³⁷ *РСІ* — Робітничо-селянська інспекція.

³⁸ *«Принцеса Турандот»* К. Гоцці — славетна вистава Театру імені Є. Вахтангова (Москва), який гастролював у той час у Харкові.

³⁹ А. Любченка та Є. Касьяненко (див. прим. до «До Головреперткому НКО»).

Рання публіцистика (1921—1924)

Крім п'ес, Кулішеві належать кілька дитячих оповідань, політичні скетчі, п'ески та вірші в армійських газетах. Можливо, віднайдуться колись і рукописні журнали, що їх видавав М. Куліш в Олешківській прогімназії. Збереглась чимала частина публіцистичної спадщини М. Куліша, зокрема часів його діяльності в системі народної освіти та в газеті «Червоний шлях» (у «Червоному шляхові» за 21 червня 1929 року надруковані спогади В. Василюва про те, як протягом двох місяців М. Куліш редагував цю «напівмертву газету» у Зінов'євську — нині Кіровоград). Ранні Кулішеві статті були здебільшого відгуками «на злобу дня». Не претендуючи на високу мистецьку вартість, вони разом з подорожніми нотатками чітко документують час і добу, а також дають вагомий матеріал для розуміння еволюції поглядів письменника.

ПО ВЕСЯМ И СЕЛАМ

Ці подорожні нотатки надруковано російською мовою в журналі «Наша школа». — 1923. — №№ 1—5 (журнал — щомісячник Одеського губерньського відділу народної освіти). Текст подаємо за цією ж публікацією.

Шкраб (рос.) — школьный работник.

ГУБОНО (рос.) — Губернский отдел народного образования.

УОНО (рос.) — уездный отдел народного образования.

УНАРОБРАЗ (рос.) — Управление народного образования.

РАБОТПРОС (рос.) — Профсоюз работников просвещения.

ПОСЛЕДГОЛ (рос.) — Комиссия по ликвидации последствий голода.

АРА — від англ. *ARA* (*American Relief Administration* — Американська Адміністративна Допомога). Організація створена 1919 року (існувала до 1923 року) для допомоги країнам, що потерпіли під час першої світової війни. Комітети АРА на Україні допомогли врятувати від голоду чималу частину населення, залишеного урядом напризволяще. Після того, як АРА опублікувала за кордоном дані про голод 1921—1923 рр., її було названо в нашій пресі шпигунською організацією; радянських працівників, які співробітничали з журналістами й комітетами АРА, в 30-і роки було засуджено за статтю «контрреволюція і шпигунство».

ФОТОКИНО — перша назва ВУФКУ — Всеукраїнського фотокіноуправління, кіноорганізації, створеної 1922 року.

НАКАНУНЕ НОВОГО УЧЕБНОГО ГОДА

Подаємо за першодруком — журнал «Наша школа». — 1923. — № 1.

Після того, як X з'їзд Рад заборонив скорочення мережі культ-освітніх установ, Україна висунула ідею створення замість шкіл на державному бюджеті т. зв. «шкіл на угодах» (село чи місто укладає угоду з школою і утримує її власним коштом). М. Куліш розробив власну програму стабілізації економічного становища шкіл, комплектування їх підручниками та ін. Стаття коротко викладає цю програму.

ЧЕРГОВА СПРАВА

Подаємо за першодруком — журнал «Наша школа». — 1923. — № 2.

Це перша публікація Куліша українською мовою, до того ж — присвячена проблемі українізації нової школи.

Арнаутов Василь — автор багатьох праць з педагогіки, підручників. Професор, співробітник Наркомосу України (Куліш працював з ним над укладанням читанки), редагував журнал «Шлях освіти», викладав в Інституті Народної Освіти (ІНО). 1938 року репресований.

В ТАБОРІ ЧОРНОЇ СОТНІ І В НАС

Подаємо за першодруком — газета «Южный селянин» (Одеса). — 1923. — 29 листопада.

Омелянович-Павленко Михайло — генерал-полковник армії УНР, командував зимовим походом на Україну в грудні 1919 року. Помер і похований у Парижі.

Союз Українських Хліборобів — точніше, Український Союз Хліборобів Державників. Виник 1920 року як об'єднання українських монархістів. У травні 1920 року вийшла перша збірка УСХД «Хліборобська Україна», де було надруковано «Листи до братів хліборобів» В. Липинського, — виклад їхньої політичної програми на основі гетьманщини. Радянські газети того часу повідомили, що до УСХД 1921 року звійшов гетьман П. Скоропадський. Він виступив в ідею пошуку контактів з російською еміграцією на політичному рівні. М. Куліш пише, очевидно, саме про це.

Українська Народна Республіка (УНР) — проголошена в Києві 20 листопада 1917 року.

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик, публіцист, політичний діяч. У 1918 році — президент УНР. Один із керівників національно-демократичної партії Галичини, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-ре-

волюціонерів, голова Центральної ради. З 1919 по 1924 рік — в еміграції. Після повернення до Києва очолював Археографічну комісію при ВУАН, редагував журнал «Україна», був обраний академіком АН УРСР та АН СРСР. У березні 1931 року його фактично було вислано до Москви, а невдовзі після нескладної операції за загадкових обставин він помер. Твори його повертаються до читача лише сьогодні.

ШКОЛА ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ

Стаття надрукована в газеті «Южный селянин». — 1923. — 6 листопада. Цю статтю (як і шість наступних) подаємо за фотокопією, що її надіслав нам одеський режисер і театрознавець В. Голота.

ПРО ВІНОК НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР

Подаємо за першодруком — «Южный селянин». — 1923. — 2 грудня.

ДЕКРЕТ ПРО РІВНОПРАВНІСТЬ МОВ НА УКРАЇНІ

Статтю надруковано в газеті «Южный селянин». — 1923. — 6 грудня. Йдеться про декрет ВЦВК та Ради Народних Комісарів України від 1 серпня 1923 року, який фактично став початком переведення ціловодства на українську мову, початком процесу українізації.

Текст подаємо за цією публікацією.

ВЧИТЕЛЬ ПЛ СЕЛІ

Подаємо за першодруком — «Южный селянин». — 1923. — 12 грудня.

ДО НАСТУПУ

Подаємо за першодруком — «Наша школа». — 1924. — № 3.

ПОЛІТВИХОВАННЯ Й АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В ДІТЯЧИХ] У[СТАНОВАХ] СОЦВИХУ

Подаємо за першодруком — «Наша школа». — 1924. — № 6.

У попередньому номері була надрукована стаття М. Куліша «Політичне виховання й антирелігійна пропаганда у школі» та замітка «Про роль районної школи у справі перепідготовки вчительства» (цей номер журналу в Одесі не зберігся). Всі три публікації є методичними вказівками для початкової та семирічної школи.

ЗВ'ЯЗОК ШКОЛИ З ДИТЯЧИМ КОМРУХОМ

Подаємо за першодруком — «Наша школа». — 1924. — №№ 10—12.

СТАТТІ ТА ВИСТУПИ (1927—1934)

КРИТИКА ЧИ ПРОКУРОРСЬКИЙ ДОПИТ?

Подаємо за першодруком — «Валліте». — 1927. — № 5.

Разом із редакційною статтею «Наше сьогодні» («Валліте». — № 3) ця публікація визначає суспільну й мистецьку позицію ВАПЛІТЕ.

Коряк Володимир Дмитрович (1889—1938) — український літературний критик, один із засновників «Гарту». Автор книжок «На літературному фронті» (1924), «Організація жовтневої літератури» (1927). Починав як боротьбист, політичний каторжанин. У середині 20-х років перейшов на позиції вульгарної соціології, став постійним опонентом Курбаса, Хвильового, Куліша. На його виступи Хвильовий відповів памфлетом «Одвертий лист до Володимира Коряка» («Валліте». — 1927. — № 5). Став одним з ініціаторів створення ВУСППу. Антиваллітянську критику, яка намагалася привласнити собі право на монополію судити всі інші письменницькі групи і літературні напрями від імені партії і держави, Куліш і назвав «прокурорським допитом».

Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (1893—1933) — український прозаїк і публіцист. З 1919 року — в КП(б)У. Автор славетних «Вальдшнепів», «Санаторійної зони», оригінальних новел («Я», «Мати», «Редактор Кларк»). Створив літературну групу «Урбіно» (1925), потім ВАПЛІТЕ (1925). Орієнтувався на світову культуру, висунув гасло подолання провінційної психологічної залежності від Москви. 1926 року проти ряду тез Хвильового виступив Сталін (в листі до Л. Кагановича). Відтоді почалося цькування Хвильового, який змушений був у грудні 1926 року визнати свої «помилки», а в січні 1927 року погодитись на виключення його з ВАПЛІТЕ. Створив журнал «Літературний ярмарок», який продовжив лінію «Валліте». Після закриття «Літературного ярмарку» організував літературне об'єднання ПРОЛІТФРОНТ. 1933 року на знак протесту проти терору, що розпочався, покінчив життя самогубством. Твори його були вилучені з ужитку Лише останніми роками вони знову почали виходити на Україні.

ВУСПП — Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників. Установчий з'їзд її відбувся 25—28 січня 1927 року; фундаторами її стали І. Микитенко, В. Коряк, І. Кулик. Друкованими органами ВУСППу були «Літературна газета» і журнал «Гарт».

Машкін Анатолій (1883—?) — історик літератури вуспівського напрямку.

Доленго (Клоков) Михайло Васильович (1896—1982) — український поет і критик, один з найнепримиренніших опонентів ВАПЛІТЕ та інших «непролетарських» організацій. Згодом відійшов від літератури, захистив дисертацію на ступінь доктора біологічних наук. Лауреат Державної премії СРСР у галузі науки.

Коваленко Борис Львович (1903—1938) — літератор, представник «Молодняка» і ВУСППу. Закінчивши аспірантуру кафедри марксизму-ленінізму ВУАМЛІНу (Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів), викладав в ІНО. Саме в цей час висунув гасло «пролетарського монументального реалізму», який заперечував критичну спрямованість літератури і категорично — сатиру. Восени 1937 року заарештований.

Якубовський Фелікс Болеславович (1902—1937) — літературний критик, належав до групи «Жовтень», потім — член ВУСППу. Автор брошури «Силуети сучасних українських письменників» (1928) та кількох монографій. Репресований і засуджений до розстрілу.

Селівановський Олексій Павлович (1900—1938) — літературний критик, був представником РАППу (Російської асоціації пролетарських письменників) на з'їзді ВУСППу. Повернувшись до Москви, надрукував у журналі «На літературном посту» (1927.— № 4) погромницьку статтю проти ВАПЛІТЕ «В боротьбі проти шовінізму». Згодом репресований і розстріляний.

«Рецидиви вчорашнього» — редакційна стаття, спрямована проти ВАПЛІТЕ («Гарт».— 1927.— №№ 2, 3).

Донцов Дмитро (1883—1973) — літературний критик, публіцист, політичний діяч української еміграції. Редактор «Літературно-наукового вісника» (Львів, 1922—1933) та «Вісника» (Львів, 1933—1939). Автор багатьох книжок та розвідок про українську культуру. Вбачав «єдиний рятунок для України — розірвати культурний зв'язок з Росією і піти на виучку до Європи». Його книжку «Націоналізм» (Львів, 1926) радянська тогочасна критика кваліфікувала як майіфест українського фашизму.

«Більшовик України» — двотижневик ЦК КП(б)У, з 1926 року виходив у Харкові, з 1934 — у Києві. З 1952 року — «Комуніст України».

Панч (Панченко) Петро Йосипович (1891—1978) — український письменник, автор численних книжок оповідань, повістей, романів.

Був членом ВАПЛІТЕ. Повість «З моря», що про неї говорить М. Куліш, вийшла 1927 року.

Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — літературний критик та історик літератури. Академік АН УРСР.

Маланюк Євген (1897—1968) — український поет, есеїст, людина складної долі, чие ім'я лише зараз почало згадуватися в радянській пресі (щоправда, з епітетом «найбільший поет української еміграції»). Автор збірок поезій «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля і залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939), поеми «П'ята симфонія» (1953), «Нарисів з історії нашої культури» (1954) та ін.

Савченко Яків Григорович (1890—1937) — український поет, критик. Автор двох «погромницьких» брошур: «Азіатський апокаліпсис» (1926) та «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927). В першій з них виступив проти ВАПЛІТЕ й «хвильовізму», в другій — проти неокласиків.

Воронський Олександр Костянтинович (1884—1935) — російський критик і публіцист. Керівник літературної групи «Перевал» та редактор журналу «Красная новь». Заперечував існування т. зв. «суто пролетарського» мистецтва — на відміну від «буржуазного». Репресований, помер у Бутирській тюрмі.

«Новий мир» — літературний щомісячний журнал. Виходить з 1925 року в Москві. Тут друкувалися Ф. Гладков, Б. Пільняк, А. Платонов, «перевальці» на чолі з О. Воронським.

«Українська хата» (1909—1914) — літературно-художній журнал (виходив у Києві), що пропагував т. зв. модернізм, активно виступаючи проти «традиціоналістської» «Ради», яку редагував С. Єфремов. Тут друкували свої твори О. Олесь, В. Винниченко, Г. Чупринка, О. Кобилянська, початківці М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко та ін.

Русова Софія Федорівна (1856—1940) — відома діячка української культури, брала участь у жіночому демократичному русі на Україні, згодом викладала в Українському Вищому Педагогічному інституті (Прага).

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1941) — українська письменниця, дочка М. П. Старицького. Була заарештована у справі СВУ (1930). Потім її було звільнено і знову репресовано наприкінці 30-х років. Про дальшу долю її існують різні версії, але точне місце смерті не відоме.

Кулик Іван Юліанович (1897—1941) — український письменник, член «Гарту», ВУСППу, а в 1934 році очолив Спілку письменників України. У 1924—1926 роках був радянським консулом у Канаді. Член партії з 1914 року, він активно проводив лінію КП(б)У, але це не врятувало його від репресій. Цікаво, що, говорячи тут як про

абсолютно неможливе — «Кулик-опозиціонер», Куліш навіть припустити не міг, що це не такий уже й нонсенс. Але на ті часи це справді було неймовірно: більшого ортодокса за Кулика в українській літературі, либонь, не було.

Копиленко Олександр Іванович (1900—1958) — український письменник. Оповідання «Мати», про яке йдеться, опубліковане 1927 року.

Дніпровський (Шевченко) Іван Данилович (1895—1934) — прозаїк, драматург. Детальніше про нього див. у розділі «Листи до Івана Дніпровського». «Заради неї» (1927) повторює фабулу п'єси «Яблуневий полон» і в чомусь перегукується з Кулішевим задумом роману «Трохим Леміш».

Вражливий Василь Якович (1903—1937) — новеліст, член ВАПЛІТЕ, потім ПРОЛІТФРОНТУ. Тут ідеться про його книжку оповідань «Життя білого будинку» (1927). Репресований.

Яновський Юрій Іванович (1902—1954) — письменник, драматург, кіносценарист. Близький товариш М. Куліша. Автор уславлених «Вершників» (1935) та «Чотирьох шабель» (1930).

Епик Григорій Данилович (1901—1937) — український письменник, член «Плуга», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТУ. На початку 20-х років виступив з критично спрямованою прозою («Непія», «Меценати», «В снігах», «Без ґрунту»). 1934 року заарештований. Влітку 1935 року П. Постишев висловив з промовою, де цитував лист Епіка до голови ДПУ В. Балицького, в якому Епик нібито писав, що він та група його однодумців-письменників готували терористичні акції і що їхня підпільна діяльність була гірша й небезпечніша за бандитські злочини; за це всіх їх і його самого треба «розстріляти, як скажених псів». В'язень Соловків С. Підгайний (у книзі «Українська інтелігенція на Соловках») вважав, що «лист цей — не вигадка НКВС, а справжній документ, рукою самого Епіка писаний і підписаний». На Соловках остаточно подавлений Епик оголосив себе «ударником» і писав роман про «перековку» вчорашніх «контрреволюціонерів». Але згодом відмовився від цієї «рятівної» утопії, спалив новели й роман, писаний «у славу ЧК». В листопаді 1937 року — розстріляний.

15 травня 1927 року було опубліковано постанову ЦК КП(б)У, в якій піддано критиці «хвильовізм», неокласицизм та інші «ворожі течії». Постанова клала край дискусіям про шляхи розвитку літератури. ВУСПП остаточно перемагав. Проте і його було ліквідовано постановою ЦК ВКП(б) від 29 квітня 1932 року. «Основная масса писателей решительно и бесспорно перешла на советские позиции,— ВУСПП же, не заметившая перестройки этих писателей, продолжала их третировать и шельмовать. Став тормозом на пути

дальшого розвитку советської літератури і об'єднання її сил, ВУСПП... была ліквідована...» («Літературна енциклопедія». — Т. 9. — 1939).

ПОСТАНОВИ ВАПЛІТЕ

Ці постанови, писані рукою М. Куліша — президента ВАПЛІТЕ, вперше були надруковані у виданні: Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. — Нью-Йорк, Балтімор, Торонто, 1986. Для нашого видання ми передруковуємо їх із «Ваплітянського збірника». — Едмонтон, 1977.

¹ Подаємо текст цього «ультиматуму»:

Січня 25, 1927 р.

До членів ВАПЛІТЕ Витяг з протоколу

Оргбюро Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, розглянувши питання про представництво від харківських організацій на З'їзді, ухвалило: звернутися до членів ВАПЛІТЕ з пропозицією дати не пізніш, як о 6-й годині 25/1, точну відповідь про своє відношення до Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, зважаючи на те, що до цього часу всі літературні організації України привітали й активно підтримали ідею, не зробили ж цього лише письменники, що перебувають у ВАПЛІТЕ.

Оргбюро З'їзду вважає цей факт за прояв негативного відношення до Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, що ставить собі завданням консолідацію всіх пролетарських сил України на фронті жовтневої літератури і утворення Всеукраїнської Спільної пролетарських письменників з метою боротьби з дрібнобуржуазною та націоналістичною стихією в царині радянської культури, зокрема літератури.

Оригіналові відповідає.

Від оргбюро

Ів. Микитенко

² Журнал «Вапліте» — виходив 1927 року у Харкові як щомісячник. На шостому номері після публікації (у № 5) першої частини «Вальдшнепів» М. Хвильового журнал було закрито.

³ Теорію «боротьби двох культур» висунув Дм. Лебідь, другий секретар ЦК КП(б)У з 1921 по 1923 рік: «Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. В нас на Україні через історичні обставини культура міста — це російська культура, культура села — українська» («Комуніст». — 1923. — 4 квітня). Звідси ніг робив висновок про нагальну потребу підтримувати російську культуру

і відмовитися від селянської, української. Тогочасне партійне керівництво України засудило цю теорію.

⁴ Пленум ЦК КП(б)У (червень 1926 року) проголосив самостійний розвиток української культури, підкреслював необхідність широкого «використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури», закликав до «рішучого розриву» «з традиціями провінціальної обмеженості та рабського наслідування...» Пізніше це було названо ухилом, «хвильовізмом», «шумськізмом» тощо.

⁵ Цю постанову ВАПЛІТЕ було сприйнято виключно як тактичний маневр для врятування всієї організації. Наводимо тут ухвалу Секретаріату ЦК КП(б)У:

Цілком гаємно

Харків, вул. К. Лібкнехта, ч. 64, комутатор 9—11.

Ч. С. 69. Фр[акції] ВАПЛІТЕ: тт. Попову М.*, Хвилі.

Витяг з протоколу ч. 69

С[екретаріату] ЦК КП(б)У від 14.03.1927 р.

С л у х а л и:

8. Про виключення Хвильового, Ялового та Досвітнього зі складу ВАПЛІТЕ.

У х в а л и л и:

8. Вказати на неправильність вчинків фракції ВАПЛІТЕ по питанню щодо виключення т.т. Хвильового, Ялового, Досвітнього зі складу ВАПЛІТЕ, не погодивши це питання та не одержавши санкції на виключення від Центрального Комітету.

Секретар ЦК КП(б)У

Клименко **

ЗАЯВА [М. КУЛИША ЯК ПРЕЗИДЕНТА ВАПЛІТЕ] ДО ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ»

Це, власне, тези Куліша до заяви. Подаємо їх за «Ваплітянським збірником» Ю. Луцького. Написані вони могли бути лише після

* Попов Микола Миколайович (1891—1938) — починав як меншовик. У 20-і роки — редактор «Комуніста», секретар Харківського губкому КП(б)У. 1927 року керував Агітпролом ЦК КП(б)У, 1928-го переведений до Москви. В 1933 році повернувся разом з Постишевим на Україну, виступав проти Скрипника, Хвилі та ін. Репресований разом з Постишевим.

** Клименко Іван Євдокимович (1891—1938) — секретар ЦК КП(б)У і член Політбюро ЦК КП(б)У з 1922 по 1927 рік. Розстріляний.

28 січня 1927 року (дата виключення «трьох» з ВАПЛІТЕ) і до 3 листопада 1927 року, коли в «Комуністі» був надрукований згадуваний тут лист П. Тичини, в якому він відкидає закиди в «протаскиванні національного дурмана», накинуті йому В. Чубарем*.

«Ч. Ш.» — «Червоний шлях» — харківський літературно-мистецький щомісячник (1923—1936). З 1936 року — «Літературний журнал». Ставив за мету об'єднання старших письменників (П. Капельгородський, Микола Чернявський, О. Журлива) з літераторами Західної України та Буковини (В. Стефаник, О. Кобилянська, Н. Кобринська) та молодію генерацією. Редакторами його були Г. Гринько, В. Затонський, М. Яловий, І. Кириленко. На час заяви журналом фактично керував М. Куліш. Щоб журнал «не перейшов на рейки ВАПЛІТЕ», до редколегії терміново були введені М. Скрипник та ін.

ДО ВІДДІЛУ ПРЕСИ ЦК КП(б)У

Подаємо за «Ваплітянським збірником» Ю. Луцького.

Підтримуючи ВУСПП проти ВАПЛІТЕ, керівні партійні кола України всіляко намагалися удати зовнішній нейтралітет щодо письменницьких організацій. Наводимо листа А. Хвилі, який власне і спричинився до відповіді-пояснення М. Куліша:

До комфракції ВАПЛІТЕ

За відомостями редакції «Комуніста», 30 січня ВАПЛІТЕ виключила зі свого складу т.т. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

В постанові ВАПЛІТЕ ні слова не сказано про мотиви виключення названих товаришів.

Відділ преси гадає, що виключення 3-х комуністів зі складу такої організації, як ВАПЛІТЕ, де всього 9 комуністів, значно ослабляє комуністичне керівництво в тій організації, де й без того справа з комуністичним впливом перебуває в досить плохому стані.

Отже, Відділ преси ЦК КП(б)У пропонує комуністичній фракції ВАПЛІТЕ негайно дати до Відділу преси офіційне пояснення, через що виключено з рядів ВАПЛІТЕ т.т. Хвильового, Ялового і Досвітнього?

Це питання набирає великої ваги, особливо в тому, що виключено комуністів — членів партії і не дано будь-яких мотивів.

* Чубар Влас Якович (1891—1939) — партійний і державний діяч. 1920 року очолив Уккранпаргосп, з 1923 року — голова Раднаркому УРСР. Доповідь В. Чубаря на окружній конференції Харківської парторганізації була надрукована в «Харьковском пролетарии» 13 січня 1927 року. В ній піддано вищівній критиці поезію П. Тичини «Чистила мати картоплю». Чубар назвав її «націоналістичним опієм».

Відділ преси вважає, що без обґрунтованих мотивів виключення Хвильового, Ялового, Досвітнього друкувати зазначене повідомлення ВАПЛІТЕ не слід.

4. II 27

Зав. Відділом преси ЦК КП(б)У
А. Хвиля

* Мова йде про лист-заяву ваплітян («Вісті». — 1926. — 4 грудня), де вони визнали свої «помилки».

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ»

Лист надрукований у цій газеті 12 січня 1928 року. Публікацію супроводжує редакційний коментар. Наводимо його:

Од редакції

Розміщуючи листа до редакції тов. М. Куліша, редакція «Комуніста» нотує:

а) визнання т. Кулішем від імені ВАПЛІТЕ помилки, що вона (ВАПЛІТЕ), виключивши («зберігаючи чистоту своїх політичних переконань») тт. Досвітнього, Хвильового і Ялового зі складу своєї організації, «не загородила їм дороги до журналу «Вапліте». Про це і писав у першій частині своєї статті тов. Ф. Таран;

б) визнання тов. Кулішем своєї особистої політичної помилки, що він II, як президент ВАПЛІТЕ і одвічальний редактор «Вапліте», допустив, вмістивши у № 5 цього журналу статтю П. Христюка, «та ще в таких важливих актуальних і для нашого літературного буття болючих питаннях». Про це і писав у своїй статті т. Ф. Таран;

в) запевнення Президента ВАПЛІТЕ тов. М. Куліша в тому, що «ніколи П. Христюк не стане за друга ВАПЛІТЕ, а буде нам (ВАПЛІТЕ) назавжди політичним другом наша Комуністична партія».

Ці пункти, що є найелементарнішими засадами роботи якої-небудь радянської організації, можливо, і були б достатні для іншої такої організації, але не для ВАПЛІТЕ. Це не відповідь на поставлені їй питання. Не підповідь, бо:

а) навіть ці основи основ не йдуть чомусь від імені цілої літературної організації ВАПЛІТЕ, а лише од тов. Куліша, хай і президента цієї організації;

б) це особливо важливо бо коли в справі першої помилки (не загородили їм — Досвітньому, Хвильовому та Яловому — дороги до журналу «Вапліте»), т. М. Куліш мову веде од цілої організації ВАПЛІТЕ (ВАПЛІТЕ й сама зробила помилку), то за співробітництво в п'ятій книжці журналу «Вапліте» П. Христюка тов. Куліш чомусь вину приймає виключно на себе. Ми не маємо голосу

цілої ВАПЛІТЕ про те, яка її думка про співробітництво з П. Христюком. Адже ж це літературно-громадська організація — ВАПЛІТЕ, а не «роздериротазівотна» установа? Адже ж право вирішувати бодай принципіальні питання (принципіальним же питанням є участь нових співробітників) в літературно-громадській організації вирішав не сам президент ВАПЛІТЕ тов. Куліш? Навіть сама редакція журналу «Вапліте» складається ж із п'яти товаришів, і в журналі не стоїть, хто з них одвічальний редактор;

в) ця «політика», недоговореність, що вони вже не раз тяжко підводили саму літературну організацію, зробивши нарешті її орган журнал «Вапліте» трибуною П. Христюка та виключених з ВАПЛІТЕ т.т. Ялового, Досвітнього й Хвильового, — не дають нам, редакції «Комуніста», та цілій партійно-радянській суспільності, твердої гарантії щодо неможливості якихось рецидивів. Ці недоговореності не дають гарантії ліквідації небезпечних для самої літературної організації ВАПЛІТЕ політичних тенденцій, що вони (тенденції) — хочуть чи не хочуть суб'єктивно цього товариші ваплітяни, — тягнуть об'єктивно за собою їхню (ваплітян) дружбу з П. Христюком, а не з Комуністичною партією, про дружбу з якою (хочемо вірити, що щиро) пише президент ВАПЛІТЕ тов. М. Куліш.

Не спромоглися ще ваплітяни на одверту пролетарську відповідь на ясні, чіткі запитання. Тим часом це й є найнебезпечніше, особливо коли мати на увазі той практичний урок політграмоти, що їм завдав П. Христюк. Більшої ясності, пролетарської чіткості й щирості треба од пролетарської організації!

РЕДАКЦІЯ

РЕЗОЛЮЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ ВАПЛІТЕ

14 січня 1928 року

Це — останній документ ВАПЛІТЕ, написаний рукою М. Куліша. Подаємо за «Ваплітянським збірником» Ю. Луцького.

¹ Лист Куліша був надрукований в газеті «Комуніст» за 12 січня 1928 року. Редакція не погодилася з тезами листа (див. відповідний коментар попереду), особливо в частині, що стосувалася пояснень щодо статті П. Христюка «Розпеченим пером» («Вапліте». — № 5) *.

У протоколі загальних зборів ВАПЛІТЕ за 12 січня 1928 року

* А. Хвиля звинувачував Куліша у втраті пильності — Христюк 1922 року надрукував у Відні «Замітки й матеріали до історії української революції 1917—1920 років», де заперечував здобутки Жовтня.

записано: «Куліш пояснює перед загальними зборами, як це трапилося, що було видруковано статтю Христюка. «Як це мені самому не давно, а я не знав, хто такий в минулому Христюк (хоч і сидів у гетьманських тюрмах). Коли Христюк приніс мені статтю, сказавши, що її не прийняв до друку «Ч[ервоний] Ш[лях]», я розглянув її і під враженням запалу дискусії вирішив, що вона підходить журналові «Вопліте».

ДО ГОЛОВРЕПЕРТКОМУ НКО

Подаємо за виданням: Куліш М. Твори.— Нью-Йорк, 1955.

Детальніше про причину, що спонукала Куліша написати цей лист,— див. у коментарі до «Мини Мазайла».

АПО (рос.) — Агитационно-пропагандистский отдел.

¹ На гастролях «Березоля» у Києві громадськість активно підтримала п'єсу. Проте ці рядки стосуються не березільської вистави, а «Мини Мазайла» у франківців. 21 квітня Г. Юра показав виставу на закритому перегляді, після чого на засіданні художньої ради виступили зі схвальними оцінками Я. Савченко, В. Підмогильний, Ю. Меженко.

² *Савченко Я.*— див. коментар до статті «Критика чи прокурорський допит?»

³ *Меженко Юрій Олексійович* (1892—1969) — бібліограф, літературний критик, автор праць з історії театральної критики й театру. Через несприятливу громадсько-політичну ситуацію на Україні змушений був виїхати до Ленінграда.

⁴ *Кость Котко.* Німець у пляшку («Мина Мазайло» М. Куліша, театр «Березіль»).— «Комуніст».— 1929.— 21 квітня.

Кость Котко — літературний псевдонім Миколи Любченка, журналіста, автора численних політичних гуморесок і фейлетонів. З 1924 по 1927 рік — редактор «Комуніста», з 1927-го — заступник редактора. У 30-і роки репресований.

⁶ *Є. К.* «Мина Мазайло» (Театр «Березіль»).— «Вісті».— 1929.— 20 квітня.

Є. К.— *Євген Касьяненко*, тоді — головний редактор газети «Вісті ВУЦВК». У 30-і роки репресований.

ВИСТУП НА ДИСПУТІ 1929 РОКУ (Київ)

З ПРИВОДУ ПОСТАНОВКИ «НАРОДНОГО МАЛАХІЯ»

Подаємо за публікацією в газеті «Вечерний Киев» (1929.— 31 травня) у перекладі з російської. На жаль, це лише стислий виклад виступу М. Куліша.

28 травня у приміщенні Київського оперного театру відбувся

громадський перегляд вистави «Березоля» — «Народний Малахій». Наступного дня у клубі «Комфон» на вулиці Воровського відбувся диспут про виставу.

ВИСТУП НА ТЕАТРАЛЬНОМУ ДИСПУТІ 1929 року

Подаємо за публікацією в журналі «Радянський театр». — 1929. — №№ 2, 3.

Диспут відбувся в Харкові з 8 по 10 червня 1929 року. Між шанувальниками «Березоля» та прихильниками театру ім. І. Франка виникла мало не політична конфронтація.

¹ К. М. «Робітничий глядач про театр «Березіль». — «Література і мистецтво». — 1929. — 8 червня.

² У лютому 1929 року з групою українських письменників Куліш побував у Москві. Поїздка мала символізувати дружбу російських та українських письменників. Українську делегацію прийняв Сталін. Перед тим письменники дивились у МХАТІ «Дні Турбіних» М. Булгакова. Звичайно, зайшла мова і про виставу, в якій, на думку письменників з України, у неприпустимо карикатурному вигляді було подане все, що стосувалося України 20-х років. Вистава МХАТу справді хибувала на це, навіть А. Хвиля потім написав: «Московський Художній театр чудово поставив німецьку мову, щоб показати розмову командувача німецького корпусу в Києві з гетьманом. Німецьку мову артисти вивчили. А українською вони розмовляють так, як розмовляють про Україну та про українську мову в брудних чорносотенних анекдотах, не кажемо вже про неприпустимо тенденційний показ повстанців проти гетьмана». (Хвиля А. Зустріч. — «Критика». — 1929. — № 5). Сталін відповів, що коли у виставі є хоч на 10 процентів користі, то нехай вона йде на сцені.

³ Фалькевич був у той час головою реперткому.

⁴ Прийом типовий для того часу — ось точний текст Курбаса: «Мы думаем, что революционный театр начинается не тогда, когда он из Киева или из Харькова громит последними словами мировую буржуазию, а тогда, когда он найдет эту буржуазию в психике, в душе, в быту у тех, кто сидит в зрительном зале». («Вечерний Киев». — 1929. — 31 травня).

⁵ Після «Шахти «Марія» І. Дніпровський справді зарікся писати п'єси і не написав більше жодної.

⁶ «Над» — п'єса В. Винниченка, остання з його п'єс, дозволених до постановки на Україні.

⁷ «Марко в пеклі» — п'єса І. Кочерги.

⁸ Неприйняття «Арсеналу» й особливо «Звенигори» О. Довженка широкою публікою було одним з основних для цих років козирів у суперечці традиціоналістів з митцями нової генерації. Остап Виш-

ня у нарисі про Довженка слушно зауважив: «Тепер кажуть: — Ах! «Звенигору» не всі розуміють! Ах! — Ну, звичайно ж, не всі! А скажіть, кого ви такого бачили, щоб ото коли його бахнуть у лоб чимось таким незвичайним, так щоб він зразу зрозумів, чим його бахнули?.. Так і в «Звенигорою!»»

* *Вольський Д. С.* — тоді начальник відділу Наркомату освіти УРСР.

ВИСТУП В «ЕПІЛОЗІ» «ЛІТЕРАТУРНОГО ЯРМАРКУ»

В альманасі «Літературний ярмарок» практикувались так звані інтермедії, де у бурлескно-пародійній формі члени редакції (або Ярмарку) висловлювали свої погляди на ті чи інші літературні та громадські проблеми. М. Куліш брав найактивнішу участь у написанні прологів, епілогів та інтермедій до різних чисел «Літературного ярмарку».

Текст подаємо за альманахом «Літературний ярмарок». — Книга 9(139). — Серпень 1929.

Подаємо також іще дві інтермедії в «Літературного ярмарку», які стосуються безпосередньо Миколи Куліша. Циган, Золотий Півник, чортик Зануда та інші — бурлескні герої цих «літярмаркових» диспутів.

ДОДАТОК № 1.

Книга 1(131), грудень 1928 року:

А ми в 133 числі даємо місце і Миколі Кулішеві, найніжнішому і найпрекраснішому драматургові наших днів... як його називає відомий поет Михайль Семенко...

До речі, тут же дозвольте використати вікторину.

З а п и т а н н я: Де наш видатний драматург Микола Гур'евич Куліш пише свої п'єси?

В і д п о в і д ь: Наш видатний драматург Микола Гур'евич Куліш пише свої п'єси в лазні, і саме кожної неділі... Чи, ясніше кажучи (циганів дотел), як Діоген в Сократі. Справа в тому, що наш шановний сочинитель понеділок присвячує реперткомові (він член президії реперткому), але вівторок обов'язково УТОДІКові (він голова УТОДІКу), середу присвячує комітетові сприяння школі (він — член комітету сприяння школі), але четвер обов'язково літбудові (він — член президії літбуду), п'ятницю присвячує житлокоопові (він там, коли не помиляємось, за президента), але суботу — обов'язково «Червоному шляхові» (він там, коли не помиляємось, за члена редколегії), суботу... суботу...

Та субота, субота, на жаль, на величезний жаль, уже була. Ну й добре! Значить, що ж робити? значить, підемо в неділю в лазню, і там, як Діоген в Сократі, напишемо автобіографічну трагедію.

ДОДАТОК № 2.

Книга 2 (132), січень 1929 року:

Ярмарком, при найближчій і найактивнішій участі Цигана, його ад'ютанта Золотого Півника в синій свитці наопашки та сірого чортика Зануди, нарешті улаштували цими днями в будинкові літератури Ім. Блакитного диспут на тему «Зелена Кобила». У диспуті взяли участь мало не всі (принаймні харківські) письменники.

...Я уже наготовився був сказати —

«чую за сірою одноманітністю літературних буднів неспокійний тривожний тупіт кованих копит прекрасної Зеленої Кобили, бачу, як мчить вона степовими дорогами у невідому голубу країну нового життя, одкидаючи назад груддя бурої степової глини, ледве ловлю ухом мелодію розірваного українського суму, що, немов срібна порвана струна, в'ється і вже падає з кованих копит прекрасної Зеленої Кобили. Ух-ух! Який вільний, могутній, радісний рух!» — наготовивсь був сказати, та перебив мені це бажання попередній оратор, скінчивши свою промову прозаїчним суто діловим запитанням: а чи вивезе ж нас Зелена Кобила? (Репліка з місця: «Ви, Гур'євичу, проспали: попередній промовець нічого подібного не говорив»).

На такі суто ділові запитання треба й по-діловому відповідати: циганові з батіжком не впаде на думку повторити досвід свого анекдотичного попередника — привчити Зелена Кобилу не ївши возити... (Голос з місця: «Що?»).

Голосніш кажіть, бо вже чую неспокійний, тривожний тупіт кованих копит прекрасної Зеленої Кобили. В її очах — червоний відблиск. Дороги ж летять у невідому голубу країну...

(Голос з місця: «Що? Чи вистане корму?»)

Степи наші безмежні, широкі!

Люльку українську закурив Донбас! (*Буркливі оплески*).

ВИСТУП НА ПЛЕНУМІ ХУДОЖНЬО-ПОЛІТИЧНОЇ РАДИ ПРИ УПРАВЛІННІ МИСТЕЦТВ НКО

Подаємо за публікацією в журналі «Радянський театр». — 1929. — №№ 2, 3.

Перший пленум цієї ради відбувся на початку вересня 1929 року в Харкові. Темою його був аналіз перспектив зимового театрального сезону, зокрема в галузі репертуару. Відкрив його керівник Управління мистецтв Косило. Виступили Курбас, директор Одеської держдрами Шраменко, поет Михайль Семенко, критик Грудина та ін. Яків Савченко закинув Курбасові втрату соціальної теми, на захист «Березоля» виступив режисер Єврейського театру Марголін, підтримали його І. Мар'яненко та режисер І. Юхименко. Про репертуар гово-

рив один М. Куліш. Пленум виступив проти «переклички з білогвардійцями російських письменників Пільняка та Замятіна».

ДО РЕДАКТОРА «ЛІТЕРАТУРНОЇ ГАЗЕТИ»

Цей лист був надрукований у «Літературній газеті» за 28 лютого 1931 року під назвою «За більшовицьку самокритику». Написав же його Куліш 1 січня 1931 року. Ми подаємо повніший текст листа, з іншим початком і закінченням — за чернеткою, що збереглася в архіві А. Любченка (вперше цей варіант надрукований у «Валітянському збірнякові» Ю. Луцького). Підкреслення у тексті належать авторові.

Покаянні листи були єдиним засобом для виживання за умов постійних нападок на українську інтелігенцію, тому, звичайно, далеко не все тут можна сприймати на віру. А проте лист дуже виразно засвідчує, чого саме домагалися від автора «Народного Малахія» його критики й цензори.

¹ Сьогодні вже зрозуміло, що, вийшовши з цією тезою, Куліш потрапив, що називається, з дощу під ринву. Вивчення виступів В. Затонського, П. Любченка, А. Хвилі та ін. зайвий раз доводить, що подібність Малахія до можливих і реальних «отців» тогочасної України було їм, м'яко кажучи, найбільш неприємне.

² Дисонанс цей полягав не лише в тому, про що пише тут автор, а ще й у самій фактурі п'єси, характерній надто вже (як на думку «середньоарифметичного партбюрократа») вільним оперуванням такими словами, які він (партбюрократ) вимовляв лише з пафосом і тремтінням у голосі. Народ не говорить газетними передовицями, підкреслював Куліш і, несучи на сцену розкуту народну мову, він руйнував офіційність термінів, давав волю народному мисленню. Безпартійна Аґанія, особливо не замислюючись, могла говорити «і більшовики, і петлюри» або «а камуністи ще не перевелися». Кум протестував проти бажання Малахія «по наркомосах бігати, до Вецека й кепеу скакати». Хворий у божевільні вирішує свою справу «на підставі програми комуністичної партії... і на підставі немовби слабого на голову отця нашого» і т. ін. Поєднання лексем, які ніби не мали права на поєднання, — один з головних засобів гротескового реалізму п'єси, що висміювала т. зв. «високий стиль», вижартовувала офіційні тексти. І тут жодна редакція не могла змінити п'єси. Просто, якщо на початку 20-х Копистчині «інциденти» сприймалися як ланіна комізові, бо говорили й думали тоді люди вільніше, то у 30-і роки розмовляти так, як розмовляли герої Куліша, можна було лише за зачиненими дверима. Бабель, Пільняк, Платонов, Хвильовий були заборонені саме за цю вільність обходження зі словом, за цю

розкутість і свободу у доборі сюжетів, характерів, ситуацій. Формувався «новий метод» — соціалістичний реалізм: ці письменники для «нового методу» не годилися.

«ПАТЕТИЧНА СОНАТА» М. КУЛІША НА ДИСПУТІ В БУДИНКУ БЛАКИТНОГО

Подаємо за першодруком — «Літературна газета»,— 1931.— 30 березня.

ПРОМОВА НА ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ ДРАМАТУРГІЧНІЙ НАРАДІ

Подаємо за першодруком — «Літературна газета»,— 1933.— 5 лютого.

ДО ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛПРОКУРАТУРИ СЛІДЧОМУ т. КУШАРСЬКОМУ

Подаємо за чернеткою, вперше опублікованою у «Ваплітянському збірникові» Ю. Луцького. Лист — без дати, написаний після самогубства М. Хвильового у травні 1933 року. Останнє речення перекреслене Кулішем.

ЛІСТИ ДО ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО

З Іваном Даниловичем Дніпровським (справжнє прізвище Шевченко. 1895—1934), відомим прозаїком, драматургом, Куліш приятелював ще з часів Олешківської прогімназії, де вони разом училися, видавали рукописні журнали («Наша жизнь», «Колочка», «Стрела», «Веселое язычество» — українська назва «Братина»). Відповідно до законів «Братина», Дніпровський був Жан, він же Генріх Кирдяга, Куліш — Кляус, він же Август Халява; так називали вони одне одного і в листах.

Перші листи Жанові Кляус надсилав 1915 року з окопів 224-го Юхновського полку (ці листи не збереглися). 1923 року, коли, закінчивши Кам'янець-Подільський ІНО, Дніпровський переїздить до Харкова, листування відновилося. Останні листи датовані трагічним для обох 1934 роком.

Зберігся 61 лист. Подаємо їх у хронологічному порядку.

1958 року 22 листи опублікувала дружина І. Дніпровського М. М. Пилниська («Прапор».— № 4), проте там були значні цензурні скорочення. Дванадцять листів з цієї добірки було подано у збірці творів М. Куліша 1968 року. Згодом уся добірка з «Прапора» ввійшла до видання творів Куліша 1969 року. У журналі «Радянське літературознавство» (1989.— № 2) Н. Кузякіна опублікувала ще 14 не друкованих досі листів і подала до них ґрунтовний коментар. Отже, з двадцятьма п'ятьма листами читач познайомиться вперше. У книжці вони позначені *.

Автографи листів зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР (фонд І. Дніпровського.— № 144.— Оп. 2.— Спр.: 3). Подаємо їх повністю, без будь-яких скорочень. Принагідно дякуємо працівникам музею, зокрема Доценко Є. І., за допомогу у звірці текстів та уточненні датування.

1 (23 жовтня 1923 р.)

«Букваря свого склав...» — 1923 року М. Куліш видав в Одесі буквар «Червона зірка». Це було вже друге видання, перше мало назву «Первинка».

Хома (Михайло Петрович Перерва) — приятель Кляуса та Жана з часів Олешківської прогімназії. За службу у білій армії був зарештований петлюрівцями. Згодом за це ж саме більшовики висла-

ли його до Полтави; 1924 року — реабілітований. В Одесі закінчив медичний інститут, працював там лікарем, потім переїхав до Сочі. Хомою прозваний на честь гоголівського Хоми Брута з «Вія».

2 (9 червня 1924 р.)

«...заходився коло п'єси». — Йдеться про «97».

«Гарт» — спілка українських пролетарських письменників, заснована 1923 року В. Елланом-Блакитним. Філії «Гарту» виникли у багатьох містах України.

3 (26 червня 1924 р.)

Грицько (Гео) Коляда (1904—1941) — поет, член «Плуга», «Гарту». 1923 року переїхав до Москви, ввійшов до літоб'єднання «Сім» («Село і місто»). Автор збірок «Оленка» (1925), «Штурма і натиск», «Золоті кучері» (1926), «Арсенал сил» (1929) та ін. У 30-і роки засланий до Узбекистану.

Йогансен Майк (Михайло Гервасійович, 1895—1937) — поет, прозаїк, перекладач, член «Гарту» та ВАПЛІТЕ, автор численних книжок. Розстріляний за часів «ежовщини».

Смолич Юрій Корнійович (1900—1976) — відомий український прозаїк, член «Гарту» і ВАПЛІТЕ. Згодом — один з керівників СПУ, Герой Соціалістичної Праці. Автор мемуарного циклу «Розповідь про неспокій», в якому ще в 60-і роки зробив спробу творчої реабілітації багатьох українських письменників. Щодо його поїздки до Одеси, то про неточність цих слогадів слушно зауважувала Н. Кузякіна: Ю. Смолич писав, що М. Куліш передав йому машинопис «97», чого насправді не могло бути. Але Ю. Смолич був щирим пропагатором п'єси «97», прилюдно читав її на засіданні «Плуга» у Селянському будинку в Харкові, після чого п'єсою зацікавилися франківці.

4

Листа не датовано. Поштовий штампель — 9.VII 1924 р.

Центростудія «Гарту» — театр ім. Гната Михайличенка, який випустив прем'єру «97» у січні 1925 року (постановка М. Терещенка, художник К. Єлева, у ролі Копистки — Є. Паламарчук. Засланий на Соловки, він був провідним актором у Соловецькому театрі Л. Курбаса).

¹ 1909 року в театрі М. Садовського пішла комедія-фарс С. Зіневича «Пан Штукаревич». Її успіх породив численні наслідування, серед яких «Панч Штукаренко» Грицинського та «Панна Штукарка» О. Володського з Л. Ліницькою у головній ролі. Разом з водевілями на кшталт «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» М. Старицького подібні «Штукаренки» стали символом українського міщанського театру гопака та чарки».

5 (17 липня 1924 р.)

«На рыбной ловле» — п'єса російською мовою, Куліш почав писати її приблизно 1913 року (згодом переробив на «Отак загинув Гуска»).

Гордієнко Кость Олексійович (нар. 1899 р.) — український письменник, автор багатьох повістей та оповідань із сільського життя. Був членом «Гарту», потім ВУСППу. Під час гонитви на письменників у 50-і роки зазнав критики «за прояви націоналізму».

6 (30 липня 1924 р.)

¹ Характерна деталь для порівняння з образом майбутнього «Я» у «Патетичній сонаті»: вже тут є наголос на спробі самогубства (див. також про «незавидний маршрут у революцію» у листі від 24 січня 1925 року).

² Фрагмент про Хвильового й Коцюбинського, присвячений проблемі української мови, при публікації в «Прапорі» був знятий.

7 (5 серпня 1924 р.)

ЛНМ («Література. Наука. Мистецтво») — додаток до газети «Вісті ВУЦВК» (з 1925 року — «Культура і побут»).

Ірчан Мирослав (Бабюк Андрій Дмитрович, 1897—1937) — поет, драматург. У 1922—1923 роках жив і учився у Празі, з 1923 по 1929 рік був секретарем заокеанської філії «Гарту» у Канаді. Репресований, загинув разом з Курбасом на Соловках, де був його помічником у табірному театрі.

Поліщук Валер'ян Львович (1897—1937) — поет, літературний критик; належав до «Гарту». 1925 року створив у Харкові літературну групу «Авангард», оспівував «технічну революцію». Репресований, загинув на засланні.

8 (12 серпня 1924 р.)

«Московський камерний театр (єврейський)»... — ГОСЕКТ (Государственный Еврейский Камерный театр), створений 1919 року (з 1925 року — ГОСЕТ). Керував ним у той час О. М. Грановський. До Одеси театр привіз «Чаклунку» Гольдфадена та «200 тисяч» за Шолом-Алейхемом. Основними у виставах були пластика і ритм, а не слово — звідси і зауваження Куліша.

9 (27 серпня 1924 р.)

Пільняк Борис Андрійович (1894—1941) — російський письменник. Роман «Голой год» (у Куліша помилково «Голодный год») вийшов 1920 року й зробив ім'я автора досить відомим. Роман присвячено конфліктові сільської стихії з «організуючою силою революції». Своєрідність його мови (розірваний, «алогічний» діалог, міс-

цеві слова й звороти, неологізми тощо) була близькою Хвильовому, якого В. Поліщук називав «українським пільнячком» і мав трохи рації»,— писав А. Любченко. У 30-і роки Б. Пільняк був репресований.

«Іменем українського народу» — новела О. Копиленка.

Поема І. Дніпровського «Плуг» вийшла друком 1924 року.

10 (28 серпня 1924 р.)

Микитенко Іван Кіндратович (1897—1937) — прозаїк, драматург, публіцист. Член «Гарту», організатор і керівник ВУСППу. З 1934 року — секретар правління СПУ. Був серед тих, хто «кував гвіздки для власного розп'яття», янщачи «хвильовізм», ВАПЛІТЕ, курбасівський «Березіль», творчість М. Куліша. Зрештою, звинувачений у «спротиві лінії партії» та в «українському націоналізмі», покінчив життя самогубством.

11 (4 вересня 1924 р.)

«Над ним весна младая веет, И лавр Дианою храним.» — Рядки в поетичного циклу О. К. Толстого «Крымские очерки».

12 (16 вересня 1924 р.)

¹ Див. про це у листі до А. Любченка від 4.IX 1924 року.

15 (10 грудня 1924 р.)

¹ Цитата з публікації «Вістей» (1924.— 13 листопада), де було зокрема сказано: «...з міркувань ідеологічного характеру 4-й акт п'єси перероблено режисером Г. П. Юрою». (Див. також про це прим. до «97»).

² О. Вишня. «97». Держдрама.— «ЛНМ».— 1924.— 30 листопада. «Ось вона, справжня життя, з макухою й кураєм, революція! — писав О. Вишня.— Отака революція, жива, як мати сира земля правдива, а не з отих п'єс та оповідань, отих, простіть мені на цім слові! — драматургів та письменників, що ото обов'язково у пролозі «Інтернаціонал» і в епілозі аж два «Інтернаціонали!»

Еллан-Блакитний (спр. прізвище *Елланський*) *Василь Михайлович* (1894—1925) — письменник, громадський діяч. Починав як «боротьбист», був редактором газети «Боротьба». З 1920 року — член КП(б)У, очолив Колегію Державного видавництва, став редактором «Вістей». Створив спілку пролетарських письменників «Гарт». Помер 1925 року, але згодом його ім'я було викреслене з історії української літератури. Твори його почали перевидаватися лише наприкінці 50-х років.

Іванов Всеволод Вячеславович (1895—1963) — російський письменник, автор повісті «Партизани» (1921), повісті та п'єси «Бронепоезд 14—69» (1922, 1926). Входив до групи «Серапіоновы братья», програма якої до певної міри була близькою до програми майбутньої ВАПЛІТЕ.

Бабель Ісаак Еммануїлович (1894—1941) — російський письменник, автор гостропсихологічних «Одеських оповідань» (1931) та циклу оповідань «Конармія» (1926). Репресований.

«Добридень, Ленін!» — поема І. Дніпровського.

16 (24 грудня 1924 р.)

Предславич Леонід (1897—?) — актор, починав з Курбасом у Молодому театрі та «Киїдрамте». З 1924 року керував пересувними труппами в Одесі, Харкові, Єлисаветграді. По війні керував театром в Ужгороді. Написав книжку «Пересувний роб. сел. театр» (1928).

17 (9 січня 1925 р.)

Туркельтауб І. С. — відомий харківський театральний критик, прихильник побутового театру. Під цим кутом зору захоплено вітав «97», присвятивши п'єсі та виставам за п'єсою кілька рецензій. Майбутній співробітник М. Куліша по УТОДІКу. З 1927 року — працював у Москві.

18 (24 січня 1925 р.)

Самохвалов — працівник Держлітвидаву, де 1925 року «97» вийшли окремим виданням.

19 (27 січня 1925 р.)

Гатов Олександр Борисович (1889—1972) — перший перекладач «97» російською мовою.

20 (16 лютого 1925 р.)

«Урбіно» — літературна група, створена 1925 року на противагу «Гартові». До неї входили Хвильовий, Тичина, Дніпровський, Смолич та ін. Члени групи вважали себе рафаелітами, людьми Відродження (названо групу на честь міста, в якому народився Рафаель). Група видала альманах «Квартали».

¹ Йдеться про «Любов і дим» І. Дніпровського.

21 (18 лютого 1925 р.)

¹ Помилка. Треба — Гатову.

22 (23 березня 1925 р.)

«Гартованський з'їзд...» — Перший всеукраїнський з'їзд «Гарту» відбувся у Харкові з 11 по 15 березня 1925 року.

¹ Помилка. Треба «Культура і побут». Відокремленням «Урбіно» від «Гарту» був незадоволений В. Блакитний, він же й наподіг, щоб ніхто з цієї групи не потрапив «у головку» — «у бюро ЦК «Гарту».

² Ці оповідання М. Куліша не збереглися.

23 (26 березня 1925 р.)

¹ Єлисавет було переіменовано на честь Зінов'єва у Зінов'євськ, після розстрілу Зінов'єва — на Кіровоград. Куліш жартома називав Зінов'євськ *Елдабештом*.

Соколянський Іван Опанасович (1889—1960) — педагог, один з організаторів науково-дослідних інститутів педагогіки, професор, викладач ІНО. Організатор і директор харківської школи сліпо-глухонімих. Був приятелем Куліша, Курбаса, Хвильового. 1980 року посмертно удостоєний Державної премії СРСР.

24 (22 квітня 1925 р.)

Христовий (Аргат) Микола Федорович — тодішній зав. відділом мистецтв Головлітпросвіти. У 1925—1928 роках — редактор журналу «Нове мистецтво».

Юра Гнат Петрович (1888—1966) — режисер, актор, народний артист СРСР, лауреат Державних премій СРСР. Був одним із засновників і керівників Театру ім. І. Франка. У ті часи — антагоніст Курбаса, прихильник т. зв. «побутового театру».

«Море непівське» — перший варіант «Закуту» — спроба вирішити цю тему у комедійному ключі.

25 (29 квітня 1925 р.)

¹ Йдеться про систему заходів, спрямованих на ліквідацію відставання української культури та освіти. Передусім стосувалася бюрократичного апарату й партійного керівництва, які були поспіль русифіковані. Формально українізацію проголосив у квітні 1923 року VII з'їзд КП(б)У, здійснення її, по суті, почалося після квітневого пленуму ЦК КП(б)У 1925 року, про що й пише тут Куліш. Але вже у 1926 році після відомого листа Сталіна до Кагановича всім цим заходам був покладений край.

² Виставу привіз до Зінов'євська Пересувний історично-побутовий театр ім. Т. Шевченка (режисер М. Тінський, у ролі Копистки — І. Замичковський).

26 (5 травня 1925 р.)

¹ Навпаки — після від'їзду Куліша до Харкова Магрі призначать редактором «Червоного шляху».

27 (12 травня 1925 р.)

Г. П. — Гнат Петрович Юра.

29 (26 травня 1925 р.)

«Щодо Петровича...» — Гната Юри.

«Скачки» — так письменники жартома називали «терзбори» —

літні територіальні військові табори, куди їх, колишніх військових, щороку скликали на півтора-два місяці для перепідготовки. Найчастіше це були кавалерійські частини. Є спогади, як одного разу на такі терзбори Куліш приїхав на тачанці.

30 (1 червня 1925 р.)

«...а як твоя на конструкціях?» — Йдеться про п'єсу І. Дніпровського «Любов і дим», яку збиралися ставити в «Березолі».

31 (Без дати. Між 1 і 28 червня 1925 р.)

Кудрицький (Береза-Кудрицький) Павло Михайлович (1896—1926) — актор і режисер «Березоля», працював там з 1922 року. Постановник «Комуни в степах». Загинув за нез'ясованих обставин (втонув у Дніпрі).

Пилипенко Сергій Володимирович (1891—1943) — письменник, був головою «Плуга». З 1926 по 1933 роки — директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. 1933 року — репресований. Тут йдеться про дискусію, яка почалася між Хвильовим та Г. Яковенком. Пилипенко підключився до неї пізніше.

Яковенко Григорій Прокопович (1895—1940) — письменник, член «Плуга». Опублікував у «Культурі і побуті» (1925.— 30 квітня) статтю «Про критиків і критику в літературі». В цьому ж номері «Культури і побуту» було надруковано відповідь-памфлет М. Хвильового «Про «сатану в бочці», або Про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян» (дискусію влаштував В. Блакитний). 21 травня 1925 року Г. Яковенко відповів статтею «Не про «або», а про те ж саме» («Культура і побут»). 31 травня (у цій же газеті) Хвильовий виступив з памфлетом «Про Коперніка з Фрауенбурга, або Абетка азіатського ренесансу в мистецтві», а 21 червня — з листом до літературної молоді (спрямованим проти Пилипенка) «Про демагогічну водичку, або Справжня адреса української ворончини, вільна конкуренція, ВУАН і т. д.». Памфлети Хвильового, за висловом М. Зерова, були «як крик серед півночі в якимсь глухим околі» («До джерел». — Львів, 1943.— С. 258). Пилипенко та Яковенко «надихнули» Хвильового на збірний образ «-енко» — образ «напівкультурного малороса», який тяжіє виключно до «просвітянства», «культу стріхи і важких чобіт».

Московський театр Революції — один з перших радянських театрів, відкрився 1922 року (нині — Театр ім. В. Маяковського). До 1924 року його очолював Вс. Мейерхольд. До Одеси театр приїхав під керівництвом О. Грипича, — він і поставив п'єсу Б. Ромашова «Воздушный пирог» — сатиру, де «шкіци з натури» органічно поєднувалися з умовністю форми.

32 (28 червня 1925 р.)

¹ Йдеться про памфлет Хвильового «Про Коперніка в Фраунбурга...».

34 (Без дати. Між 15 і 19 липня 1925 р.)

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — філолог, публіцист, громадський діяч, академік АН УРСР, автор «Історії українського письменства» (1923) та інших творів. Був заступником голови Центральної ради. Його було зроблено головною постаттю на т.зв. «процесі СВУ». Засуджений до десяти років позбавлення волі. Помер за три місяці до закінчення строку покарання. Разом з іншими «членами СВУ» 1989 року реабілітований посмертно.

36 (9 серпня 1925 р.)

«...твої жінки» — дружина І. Дніпровського М. М. Пилинська та її сестра О. М. Пилинська (вона ж Ленчик і Друк-Ленчик).

«...система Анохіної/вої» — «Волева гимнастика» П. Анохіна, Мосьпасан — сеттер М. Хвильового.

Павла Григоровича — Тичину.

37 (13 квітня 1927 р.)

«З Туркелями, Софіївими боремося...» — Про Туркельгауба див. коментар до листа 17. *Софієва* (справжнє прізвище *Левітіна*) *Софія Марківна* (1891—1957) — драматург. Була однією з головних постатей антиваплітянського табору. Працювала в Головліті, постійно гальмувала «проходження» п'єс Куліша. На Колегії Наркомосу УРСР 5 жовтня 1933 року очолила цькування Курбаса й Куліша.

38 (23 квітня 1927 р.)

Юрезанський (Ніс) Володимир Тимофійович (1888—1957) — російський письменник, автор роману «Зникле село», повісті «Заграви над ланами», присвячених минулому українського народу та ін.

Семенко Михайль (*Михайло Васильович*, 1892—1937) — український поет-футурист, автор збірок «П'єро кохає», «П'єро задається», поеми «Ліліт» (її планував до постановки Л. Курбас), «ревфутур-поеми» «Тов. Сонце» та ін. Був засновником футуристичних організацій «Аспанфут», «Комункульт», «Нова генерація». Репресований і розстріляний.

«*Бумеранг*» — журнал памфлетів. Єдиний номер його вийшов у Києві в квітні 1927 року (редактори — М. Бажан, М. Семенко, Г. Шкурупій).

39 (27 квітня 1927 р.)

¹ Йдеться про збірку «Заради неї» (1927).

40 (14 травня 1927 р.)

Сенченко Іван Юхимович (1901—1975) — український письменник, товариш М. Куліша та І. Дніпровського по ВАПЛІТЕ.

41 (24 червня 1927 р.)

¹ Йдеться про «Народного Малахія», першу дію якого Куліш уже читав Курбасові.

44 (29 серпня 1927 р.)

МОДПИК (рос.) — Московское общество драматургов и композиторов.

¹ Твір І. Дніпровського.

48 (11 листопада 1929 р.)

Завод «Серп і Молот» — увійде згодом як місце дії до «Народного Малахія». *П'єса Ленцева* — одна з численних «виробничих» драм, що їх надсилали до «Березоля», де було створено «драматургічну лабораторію».

49 (7 серпня 1932 р.)

Джой — пес М. Куліша, подарований йому М. Хвильовим.

50 (19 жовтня 1933 р.)

¹ Йдеться про статтю Ф. Тарана «Маклена Граса» в театрі «Березіль» («Комуніст». — 1933. — 3 жовтня). Детальніше про це — див. коментар до «Маклени Граси».

² Звільнений з посади керівника «Березоля», Курбас виїхав на запрошення С. Міхоелса до Москви, де почав ставити у ГОСЕТІ «Короля Ліра» В. Шекспіра.

51 (22 грудня 1933 р.)

Косіор Станіслав Вікентійович (1889—1939) — партійний та державний діяч. З 1928 по 1938 рік — перший секретар ЦК КП(б)У. За його керівництва відбувся найгостріший тиск на українське село та репресії проти національної інтелігенції. Розстріляний за часів «ежовщини».

Постишев Павло Петрович (1887—1939) — партійний та державний діяч. З 1933 року — секретар ЦК КП(б)У. За його участю був розгорнутий терор проти українського села, робітництва, інтелігенції. Але невдовзі і сам був заарештований і розстріляний.

Листопадовий пленум ЦК КП(б)У 1933 року підвів під цей масовий терор «ідейний фундамент». Косіор і Постишев у своїх виступах посилалися на документи, що «надійшли з ДПУ», закликаючи до «підвищення класової пильності» і до викорінення «українського буржуазного націоналізму».

¹ «Сковорода» П. Г. Тичини належить до вершин української філософської віршованої драми. Маючи у своєму розпорядженні лише невеличкі фрагменти «симфонії» (так визначив жанр свого твору Тичина), — повністю поему було надруковано по смерті автора, — М. Куліш не побачив цілого. Задум Тичини полягав зовсім не у відтворенні «історично-конкретного» Сковороди. Цікаво, що й сам Куліш, і Курбас у ці роки теж звертаються до постаті Сковороди. Та й хіба малахіанство «пророка з брилем і шпком» не стало гіркою пародією Куліша — Курбаса на сквородинську проповідь самовдосконалення людини («в першу чергу українського роду»)?

¹ Йдеться про сценарій «Парижком».

² Переклад п'єси М. Горького «Єгор Буличов та інші» вийшов друком 1934 року, але прізвище Куліша як перекладача там не зазначене. Переклад зроблено блискуче, та, на жаль, у повоєнних постановках цієї п'єси використовувався інший переклад.

Городської Яків Зіновійович (1898—1966) — російський поет, був редактором російських харківських журналів «Красное слово», «Литстрой», «Советская литература».

Фефер Ісаак Соломонович (1900—1952) — єврейський поет, перекладав єврейською мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини та ін.

Соф'я Марковна — Софієва-Левітіна (див. коментар до листа 37).

Юрій Іванович — Яновський.

Епікова — Віра Мусіївна Омельченко, дружина Г. Епіка.

Льоля — дочка Куліша Ольга.

Григорій Данилович — Епик.

Валеріян — Поліщук.

Йдеться про останню п'єсу М. Куліша «Такі», вилучену під час обшуку при арешті.

ЛИСТИ ДО П. В. ЗЕНКЕВИЧА

Павло Болеславович Зенкевич (1886—1942) — актор, режисер письменник, перекладач з семи мов, зокрема з української (Яновського, Микитенка, Куліша). Приятель Куліша ще з Херсона, де він та його дружина Софія Олександрівна Свободіна працювали в театрі.

Коли Зенкевич запропонував Кулішеві перекласти його п'єси російською, той віджартувався: «Не раджу, вас чекатиме голодна смерть, краще перекладайте Микитенка». І, за спогадами дочки Зенкевича, сам познайомив батька з Іваном Кіндратовичем. «Ну, якщо вас рекомендує сам маестро Куліш, це буде для мене велика честь»,— відповів Микитенко. Про «укрічліжку» — квартиру Зенкевичів у Москві — тепло розповів у своїх спогадах Ю. Смолич.

Репресований разом з тими, кого він перекладав, П. Зенкевич помер на засланні.

Архів П. В. Зенкевича його родина передала до рукописного відділу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Листи (ф. 148.— Од. зб. 61, 467—481) публікуються вперше.

2 (28 жовтня 1929 р.)

Марголін Самуїл Акимович (1893—1953) — режисер, театральний критик. Виступав у театральних журналах під псевдонімом Мікаєло. Почав сценічну діяльність у 3-й Студії МХТ, керував Білоруським та Українським єврейськими театрами. Своїми виступами підтримував у Москві «Патетичну сонату», діяльність Курбаса та ін.

¹ Це видання так і не вийшло.

3 (10 листопада 1930 р.)

Завадський Юрій Олександрович (1894—1977) — актор, режисер, керівник театру ім. Московської Ради. Народний артист СРСР, Герой Соціалістичної Праці. На той час керував Театром-Студією Завадського.

С. А. — Софія Олександрівна Свободіна.

Женя — Євгенія Павлівна Зенкевич-Свободіна, дочка Павла Болеславовича та Софії Олександрівни.

10 (18 жовтня 1931 р.)

Самарін-Волжський Арнольд Маркович (1878—1949) — актор, режисер, педагог; мав свою антрепризу ще до революції.

11 (29 травня 1932 р.)

Соболев Юрій Васильович (1887—1940) — театрознавець, критик, доктор мистецтвознавства. Був захисником традиційного театру, відомий як борець із «мейерхольдівщиною», «формалізмом» тощо. На той час був завідувачим літературною частиною МХАТу другого. Тут ідеться про «Вічний бунт» М. Куліша.

Вова — син М. Куліша.

Фельдман Володимир Абрамович — брат Давида Фельдмана, директора бібліотеки й архіву ВУАМЛІНу.

ЛИСТИ ДО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

Любченко Аркадій Панасович (1899—1945) — український письменник, член «Гарту», ВАПЛІТЕ (входив до складу її президії, був відповідальним секретарем), ПРОЛІТФРОНТУ. Автор збірок оповідань, повістей і драм «Буремна путь», «Дні юності», «Образ», «Вертеп», «Земля горить» та ін. У час війни опинився за кордоном. Помер у Бад-Кісінгені (Німеччина) після операції шлунку. Залишив по собі цінний архів.

Листи подаємо за виданням: Куліш М. Твори.— Нью-Йорк, 1955 (листи 1—7) та за «Ваплітянським збірником» Ю. Луцького (1977)— лист 8.

1 (4 вересня 1924 р.)

Альманах «Квартали» (1924.— № 1) надрукував новелу А. Любченка «Чужі» — про неї і згадує тут Куліш.

2 (20 жовтня 1924 р.)

Цей лист не раз цитувався у радянських виданнях (Я. Кисельов, М. Острик), проте адресат не називався.

Державний театр — Український драматичний театр ім. І. Франка (тоді працював у Харкові).

¹ Роль незаможника Андрія автор потім вилучив із п'єси.

3 (9 жовтня 1925 р.)

Майський Михайло Семенович (1889—1960) — письменник, автор книжок «Творці білого міста», «Ворг», «Іспит» та ін. Член «Гарту» (відповідальний секретар), ВАПЛІТЕ. Довго не міг позбутися своїх «пролеткультівських замашок», що спричинялося до його конфліктів з Хвильовим, Кулішем, Тичиною.

Павло Григорович — Тичина.

Мисик Василь Олександрович (1907—1983) — поет, перекладач, автор збірок «Трави», «Блакитний міст», «Чотири вітри» та ін. 1934 року був репресований, відбував заслання на Соловках.

6 (28 липня 1927 р.)

Лист датований умовно, але за змістом — найвірогідніше, що це 1927 рік (датування належить Г. Костюкові — авторові публікації і коментаря в американському виданні).

Матінка — артистка театру ім. І. Франка О. Горська, дружина А. Любченка.

Григорович — Микола Григорович Хвильовий.

7 (25 серпня 1927 р.)

Семенко Михайль — див. коментар до листа 38 І. Дніпровському. Саме 1927 року Семенко заснував організацію «Нова генерація», її, напевно, і називає Куліш «левим фронтом».

Слісаренко Олекса Андрійович (1891—1937) — поет, прозаїк. Починав як символіст, згодом був членом організації футуристів «Аспанфут», ВАПЛІТЕ. Автор збірок поезій «На березі Кастальському», «Поеми», роману «Чорний ангел» та ін. Заарештований у грудні 1934 року, розстріляний на Соловках у грудні 1937 року.

«...попередь Юрка...» — очевидно, Юрія Смолича.

Шуб — директор кінофабрики.

Гриць — Григорій Елік.

8 (10 вересня 1928 р.)

Мишко Я. — Яловий Михайло Омелянович (Шпол Юліан, 1891—1934) — поет, прозаїк, один із засновників і віце-президент ВАПЛІТЕ. Автор збірки поезій «Верхи», роману «Золоті лисенята» та ін. Заарештований 12 травня 1933 року, розстріляний.

«...приїзд Стефаніка... сколихне всіх...» — В газетах було оголошено про приїзд В. Стефаніка з Галичини. М. Скрипник призначив йому досмертну пенсію і запросив до Харкова, але Стефанік так і не приїхав.

ЛИСТ ДО ІВАНА КОЧЕРГИ

Подаємо за автографом, який зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 103.— Од. зб. 325).

М. Куліш звертається до І. Кочерги (1881—1952), відомого драматурга, майбутнього автора «Свіччинного весілля», «Майстрів часу», «Ярослава Мудрого» та ін. п'єс, — як керівник УТОДІКу. Мова йде про видання бібліотеки класичної зарубіжної драматургії в українських перекладах.

ЛИСТИ ДО О. К. КОРНЕЄВОЇ-МАСЛОВОЇ

Куліш познайомився з Олімпіадою Костянтинівною Корнеєвою (у шлюбі — Масловою) у квітні 1924 року в Одесі. Вона працювала директором дитячого садка (№ 11 по вул. Гоголя, 17), влаштованого на третьому поверсі донедавна багатого, гарного будинку. В цьому ж будинкові була і невеличка квартира директорки.

О. К. Корнеєва (нар. 1891 р.) закінчила Петербурзький університет та спеціальні (Фребелівські курси) і з 1910 року почала працювати з дітьми. Одна з її вихованок згадувала: «Порядок та чи-

стота у садку були ідеальні... Олімпіада Костівна була надзвичайно діловою людиною. Садок (як на ті часи) чудово обладнали, розкладачки для дітей замовляли спеціально. У їдальні стояли довгі білі столи й такі ж білі лави... Увесь дух садка, що підтримувався, як я згодом зрозуміла, саме Олімпіадою Костівною, привчав нас до праці, доброзичливого ставлення до дітей та до старших. Ну, а до охайності — насамперед». (Із спогадів Л. А. Віолін, у майбутньому — вчительки української мови та літератури в Одесі).

Листи Куліша до Корнеєвої хронологічно становлять дві групи: 1924—1926 та 1933—1934 років. Родинні проблеми (доля дітей) для Куліша не піддавалися розв'язанню, листування уривається 1926 року. Вони не бачилися кілька років, хоча письменник неодноразово бував в Одесі. Нова зустріч відбулася після смерті чоловіка О. К. Корнеєвої — А. М. Маслової. Влітку 1933 року М. Куліш побував в Одесі, листування відновилося. Востаннє вони побачилися восени 1934 року, на пероні харківського вокзалу, коли Корнеєва від'їжджала до Москви. Куліш подарував їй на прощання квітку блакитного цикорію з могили матері у Чаплинці. Маслової зберігала її все життя, поклавши на шматок чорного оксамиту.

Коли Куліш відбував заслання на Соловках, вона двічі посилала йому посилки. За першу він подякував коротким листом, про одержання другої не повідомив...

Приблизно 1935 року О. К. Корнеєва-Маслова переїхала до Москви, працювала у Педагогічному інституті. Вона зберегла листи Миколи Куліша, великодушно віддала їх мені і дозволила опублікувати. Ясний і тверезий розум її не був схильний до ілюзій: вона бачила в Кулішеві насамперед поета, якому бракувало душевної підтримки, романтичної мрії...

Згодом Олімпіада Костянтинівна прихильно прочитала статтю, де я використала окремі листи Куліша до неї, — «Друже мій, Ладушко...» (Вітчизна». — 1970. — № 3).

Автографи листів зберігаються в Архіві-музеї літератури та мистецтва УРСР (ф. 941). В повному обсязі публікуються вперше.

Н. Кузюкіна

1 (9 травня 1924 р.)

Губвно (рос. *губоно*) — губернський відділ народної освіти.

Соцвих (рос. *соцвос*) — відділ соціального виховання у губвно, який відав справами дитячих садків, дитбудинків та шкіл.

4 (20 листопада 1924 р.)

У ролі листоноші, який передав цього вірша, був син Куліша Володимир — він відвідував садок на Гоголя, 17.

5 (25 листопада 1924 р.)

Листа написано з відрядження до Зінов'євської та Первомайської округ. Вийшов Куліш 25 листопада, повернувся до Одеси 6 грудня.

6 (28 листопада 1924 р.)

Потель — неологізм тих часів, так звали працівників пошти та телеграфу.

8 (16 січня 1925 р.)

«...выпады против Д-вой». — Особа не встановлена.

9 (30 квітня 1925 р.)

¹ Не досить точна цитата з Т. Шевченка:

Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісінько нема!
Сиди ж один...

(«Минули літа молодії...»)

10 (2 травня 1925 р.)

Лузанівка — тоді віддалена околиця Одеси.

11 (5—9 травня 1925 р.)

«...холодним вітром од надії уже повіяло» — рядки з вірша Т. Шевченка «Минули літа молодії...»

А. И.— Антоніна Іллівна Куліш (1891—1978), дружина письменника.

12 (13 травня 1925 р.)

«...приехал поездом в Одессу из Х[арькова]». — Куліш їздив до Харкова у лютому 1925 року.

14 (25 травня 1925 р.)

Мазурик — польське сухе печиво з ізюмом.

16 (Без дати)

Місце цього листа проблематичне, та найвірогідніше — це 1925 рік.

21 (14 вересня 1925 р.)

д/б (рос. д/б), д/с — дитячі будинки та дитячі садки.

22 (3 жовтня 1925 р.)

«...возьму с пьесой». — Ідеться про драму «Комуна в степах», прем'єра якої відбулася у Театрі ім. І. Франка (Харків). Докладніше про це — див. коментар до «Комуні в степах».

30 (11 лютого 1926 р.)

«...наша літературна організація» — ВАПЛІТЕ.

31 (25 березня 1926 р.)

«Русский букварь» — Книга вийшла під назвою: «Наше слово Букварь. Составили: В. А. Арнаутов, О. Г. Водолажченко, М. Н. Езерский, Н. Г. Кулиш, А. Т. Мостовой, М. Ю. Панченко, под общей редакцией В. А. Арнаутова» (Держлітвидав, 1926).

33 (8 травня 1926 р.)

Левандовська — співробітниця Куліша, інспектор в Одеському губсоцвихові.

У листі йдеться про відкритий процес Юделіса (квітень — травень 1926 р.). Декого з учасників та свідків цього процесу Куліш знав. Суть справи полягала у політичній обмові лікарем-стажером Віром доктора А. Гешеліна. Керівник повітового відділу охорони здоров'я А. Юделіс відмовив Гешеліну у будь-якому розслідуванні, і його викинули з роботи. Гешелін покінчив життя самогубством. («Известия. Вечерний выпуск». — 1926. — 14 квітня, 4 та 10 травня, 5 липня).

Дехтярьов, Внукич — особи не встановлені.

36 (28 червня 1933 р.)

Радгосп, де перебував Куліш, — «Паризька комуна» (див. коментар до «Парижкому»).

37 (19 липня 1933 р.)

Дата проставлена рукою О. К. Корнеевої-Маслової.

43 (29 вересня 1933 р.)

«...де раніш була Держдрама...» — вулиця, на якій розташована Держдрама (нині театр ім. Жовтневої революції), — колишня Херсонська, нині — Пастера, а Преображенська — нині Радянської Армії (Одеса).

44 (3 жовтня 1933 р.)

¹ Йдеться про рецензію М. Євгенєва «Маски «Маклена Грася» (Розмова після прем'єри)». — «Вісті». — 1933. — 29 вересня.

45 (6 жовтня 1933 р.)

¹ Куліш має на увазі рецензію Ф. Тарана «Маклена Грася» в театрі «Березіль». — «Комуніст». — 1933. — 3 жовтня.

46 (10 жовтня 1933 р.)

¹ На засіданні Колегії Наркомосу 5 жовтня Леся Курбаса було затавровано як «буржуазного націоналіста» і знято з посади («Комуніст». — 1933. — 8 жовтня).

52 (22 грудня 1933 р.)

В автографі лист помилково датовано 1931 роком.

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувався 18—22 листопада 1933 року у Харкові, розглядав два питання: 1. Підсумки 1933 сільськогосподарського року й завдання підготовки весняної сівби. 2. Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. З другого питання виступив С. Косіор. У резолюції зокрема зазначалося: «...При значному зростанні української радянської літератури й письменницьких кадрів, на цьому фронті особливо виразно виявився вплив буржуазно-націоналістичних елементів та їхньої агентури в партійних рядах. Націоналістичні ідеї протягом ряду років проводило старе керівництво театру «Березіль» («Комуніст». — 1933. — 26 листопада).

¹ Мабуть, Куліш не відправив листа. Принаймні, у центральних газетах його знайти не пощастило.

53 (7 січня 1934 р.)

¹ Належно, Куліш дав Корнеєвій адресу Ю. Яновського.

54 (7 лютого 1934 р.)

«...покійний А. М.» — чоловік Корнеєвої — Маслов.

55 (8 березня 1934 р.)

«...свою п'єсу скінчив». — Йдеться про п'єсу «Такі». Доля новели «Я хочу вилізти на небо» — невідома.

57 (4 травня 1934 р.)

¹ Йдеться про сценарій «Парижком».

59 (17 червня 1934 р.)

Партійна чистка письменників відбувалася у Будинку літератури ім. В. Блакитного. Матеріали до чистки готував партійний комітет у складі: М. Агуф — представник ЦК, та члени парткому Я. Городської, С. Левітіна, І. Фефер, І. Микитенко. Троє з них (Городської, Фефер і Левітіна) за місяць до чистки одержали квартири (після виселення сімей репресованих письменників) у будинку «Слово».

Про результати чистки повідомив Й. Ганс, представник Агітпро-

пу ЦК («Літ. газета».— 1934.— 24 травня). Див. також про це передмову до першого тому, лист 55 до І. Дніпровського та спогади А. Куліш.

ЛИСТИ ДО ДРУЖИНИ (1925—1934)

Подаємо за виданням: Куліш М. Твори.— Нью-Йорк, 1955. З коментаря до цього ж видання взято деякі подробиці з життя М. Куліша та його родини.

1 (16 грудня 1925 р.)

Листа написано з чергового відрядження по інспектуванню шкіл та інших дитячих закладів України.

¹ Тут кінчається текст російською мовою, далі листа написано українською мовою.

2 (22 грудня 1925 р.)

В оригіналі — російською мовою. В американському виданні всі листи, написані російською мовою, подано в перекладі.

3 (15 липня 1926 р.)

В оригіналі — російською мовою.

Стасюк Текля Василівна — сусідка Кулішів, працювала в НКО.

Баба Слабвенчиха — мати Д. Г. Слабвенка, Кулішевого сусіди, що працював інспектором шкіл в НКО.

Гуревич Лазар, Гончар Артем Іванович — сусіди Куліша, працівники НКО; *Фамулевич* — теж сусідка, партійний працівник.

Соловей — колишній безпритульний, верховода злодійської шайки у дитбудинку, що містився на першому поверсі будинку, де жив Куліш. Ненавидів Куліша за його розмови «на виховні теми» з мешканцями притулку, крав у нього речі і навіть нахвалявся убити. Згодом Соловей заприятелював з Кулішем, закінчив інститут і шанував Куліша, як рідного батька.

4 (20 липня 1926 р.)

Московська — прізвище власниці приватної Ідальні, де Куліш харчувався.

Благбаз — Благовіщенський базар у Харкові.

Непомнящий — керівник приватної школи машинопису в Одесі. Антоніна Іллівна, приїхавши влітку 1926 року до Одеси відпочивати, вирішила водночас удосконалитись у писанні на друкарській машинці, влаштувавшись на курси Непомнящого. Звідси й жарти Куліша: «машинюпишущая жона».

Дуня — сестра М. Куліша.

8 (24 червня 1933 р.)

Хорли — містечко на березі моря у Таврії.

Коля та Груня Кругляки — сестра Антоніни Іллівни та сестрин чоловік.

Невелі — родина брата Антоніни Іллівни.

13 (Без дати)

Фінкельштейн — відомий харківський кардіолог, що лікував Куліша.

¹ Ольга, студентка Харківської консерваторії, відмовилась їхати на село копати буряки. За це її мало не виключили з консерваторії.

ЛИСТИ ДО ДРУЖИНИ З ТЮРМИ Й ЗАСЛАННЯ (1934—1937)

Від 1 до 8 листа, що їх написав М. Куліш з київського НКВС, в оригіналі — українською мовою. Всі листи з Соловків (від 9 і до кінця) — писані російською мовою. Деякі з них ми подаємо за оригіналами, ксерокопії з них нам люб'язно передав сян драматурга — Володимир при сприянні літературознавця Лариса Онишкевич. Решту листів подаємо в перекладі українською мовою — так, як їх опубліковано у нью-йоркському виданні.

1 (25 грудня 1934 р.)

Це перший лист Куліша з тюрми, але не перша звістка на волю. Дружина Г. Епіка Віра Омельченко на прохання Антоніни Іллівни 17 грудня 1934 року передала М. Кулішеві невеличку передачу (А. І. ще не встигла на той час приїхати з Харкова до Києва), у відповідь одержала записку: «Дорога Віро Мойс[еївно]! Одержав білизну і все, що принесли. Дуже дякую. Живий і здоровий. Привіт моїм. *Куліш*».

2 (26 січня 1935 р.)

¹ Лише у такий спосіб можна було передати на волю, що саме йому інкримінувалося. На той час Куліш уже «признався» у приналежності до вигаданого НКВС «Всеукраїнського боротьбистського терористичного центру».

5 (8 березня 1935 р.)

¹ Квартира Кулішів мала чотири кімнати й кухню. Після арешту Миколи Гуровича родину переселили в одну кімнату. До другої вселили сім'ю заарештованого письменника Валеріана Підмогиль-

ного (3 чоловіки), дві кімнати зайняв письменник Іван Олексійович Плахтід, людина, на думку Кулішевої дружини, «совісна й чесна».

6 (25 березня 1935 р.)

¹ Годинника дружині так і не передали.

9 (15 червня 1935 р.)

¹ То був спосіб довідатися, чи не вислали родину в Харкова.

39 (16 серпня 1936 р.)

Липова Роца — район у Харкові, зона відпочинку.

Поліна Василівна Невель — теща Куліша.

42 (17 січня 1937 р.)

У нью-йоркському виданні цей лист датовано 17 лютого. Судячи зі змісту цього й наступного листів, тут вкралася помилка.

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ КУЛІША

Спогади дружини М. Куліша подаємо за виданнями: Куліш М. Твори.— Нью-Йорк, 1955.

¹ Є підстави гадати, що А. І. Куліш припускається неточностей, називаючи Приймою М. П. Перерву (див. приміт. до листа 1 до І. Дніпровського).

Марджанішвілі Коте (1872—1933) — відомий режисер, народний артист Грузинської РСР (на російській сцені відомий як Костянтин Олександрович Марджанов). Артистичну діяльність почав у 90-і роки минулого століття на сцені грузинського театру, яким керував Ладі Месхішвілі. Згодом переїхав до Петербурга, потім до Москви, де працював у російських театрах, у т. ч. і в МХТ. 1922 року повернувся на батьківщину. 1928 року створив драматичний театр у Кутаїсі — нині Грузинський театр ім. К. Марджанішвілі у Тбілісі.

Юрій Вухналь (*Ковтун Іван Дмитрович*, 1906—1937) — письменник-гуморист. Належав до літературного об'єднання «Молодняк», потім до ПРОЛІТФРОНТУ. 1934 року репресований.

З М І С Т

Народний Малахій	3
Мина Мазайло	85
Патетична соната	173
Маклена Граса	261
Шоста симфонія Миколи Куліша. <i>Юрій Шерех</i>	326
Парижком (<i>Отривки</i>). Публікація <i>Н. Кузякіної</i>	340

А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я . І З З А П И С Н И К А

Автобіографія	353
Із записника (<i>Уривки</i>)	357

С Т А Т Т І . В И С Т У П И

Рання публіцистика (1921—1924)	
По весям и селам	364
Накануне нового учебного года	399
Чергова справа	405
В таборі чорної сотні і в нас	409
Школа за часів революції	411
Про вінок національних культур	413
Декрет про рівноправність мов на Україні	416
Вчитель на селі	418
До наступу	420
Політвиховання й антирелігійна пропаганда в д[ятячк] у[станових] Соцвиху	424
Зв'язок школи з дитячим комрухом (<i>Постановка питання</i>)	428
Статті та виступи (1927—1933)	
Критика чи прокурорський допит?	435
Постанови ВАПЛІТЕ	448
Заява [М. Куліша як президента ВАПЛІТЕ] до газети «Комуніст»	450
До відділу преси ЦК КП(б)У	451
Лист до редакції газети «Комуніст»	452
Резолюція загальних зборів ВАПЛІТЕ 14 січня 1928 року	454

До Головреперткому НКО	455
Виступ на диспуті 1929 року з приводу постановки «На- родного Малахія»	456
Виступ на театральному диспуті 1929 року	457
Виступ в «Епілозі» «Літературного ярмарку»	468
Виступ на пленумі художньо-політичної ради при Управ- лінні мистецтв НКО	472
До редактора «Літературної газети»	473
«Патетична соната» М. Куліша на диспуті в будинку Блакитного	478
Промова на Всеукраїнській драматургічній нараді	479
До харк(івської) облпрокуратури слідчому г. Кушарському	487

ЛИСТИ

Листи до Івана Дніпровського	490
Листи до П. Б. Зенкевича	575
Листи до Аркадія Любченка	585
Лист до Івана Кочерги	594
Листи до О. К. Корнєєвої-Маслової <i>Публікація Н. Кувякіної</i>	595
Листи до дружини	656
Слогати про Миколу Куліша. <i>Антоніна Куліш</i>	695
Коментар	754

Литературно-художественное издание

КУЛИШ Микола Гурьевич

**СОЧИНЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ**

ТОМ 2

**Пьесы, статьи,
выступления,
документы, письма,
воспоминания о писателе**

**Составитель
Гаяук Лесь Степанович**

**Киев,
издательство
художественной литературы
«Дніпро»**

На украинском языке

Художнє оформлення Е. Ю. Щепкіна
Художній редактор В. С. Войтович
Технічні редактори І. М. Драгончук,
О. М. Грищенко
Коректори О. С. Гаврилюк,
Н. І. Прохоренко

ИБ № 4719

Здано до складання 20.04.90.
Підписано до друку 09.03.90.
Формат 84×108^{1/2} мм.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 46,2+1 вкл.
Умовн. фарбовідб. 46,515.
Обл.-вид. арк. 44,936.
Тираж 28 000 пр. Зам. 0—177. Ціна 3 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Боровського, 24.

Куліш М. Г.
К90 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 2: П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади / Упоряд., підгот. текстів, комент. Л. С. Танюка.— К.: Дніпро, 1990.— 877 с.

ISBN 5-308-00654-7 (т. 2)

ISBN 5-308-00655-5

У другому томі — п'єси «Народний Малахій», «Мина Ма-
зайло», «Патетична соната», «Маклена Граса» (дві останні —
в нових варіантах), статті, виступи, автобіографія та уривки
з записника Миколи Куліша, а також його листи до І. Дні-
провського, П. Зенкевича, А. Любченка, І. Кочерги, О. Кор-
неевої-Маслової та до дружини — А. Куліш. Завершують
том II спогади про письменника.

К 4702640203—121 121.90
М205(04)—90

ББК 84Ук7+83.3Ук7

3 крб. 90 к.